ATYRAU UNIVERSITY

№3 (78)
ҚЫРКҮЙЕК,
2025

Х.ДОСМҰХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ - НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ВЕСТНИК

АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. Х.ДОСМУХАМЕДОВА

ISSN 2077-0197 (Print)
ISSN 2790-332X (Online)

АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF THE ATYRAU UNIVERSITY

№ 3 (78) 2025

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Атырау қ., 2025
г. Атырау, 2025
Atyrau, 2025

«Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршысы» ғылыми журналында іргелі және қолданбалы зерттеулердің әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарындағы тарих және археология, педагогика және психология, экономика және құқық бағыты бойынша мақалалар жарияланады.

Бас редактор
п.ғ.к., қауым. проф. **Идрисов Саламат Нұрмұханұлы**

Бас редактордың орынбасары
э.ғ.к. **К.М. Утепкалиева**

Ғылыми редактор
э.ғ.к., проф. **А.М. Бакирбекова**

Жауапты хатшы
т.ғ.к. **Г. Кайргалиева**

Редакциялық алқа

Ш.И. Джанзакова	п.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.Б. Панькин	п.ғ.д., проф., Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей)
Л.Е. Қойшығұлова	п.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Л.Б. Бердығожин	т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.С. Сарсенов	т.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
П.М. Кольцов	т.ғ.д., проф., Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей)
С.Ж. Сапанов	т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Л.В. Орлова	ә.ғ.д., проф., Г.К. Разумовский атындағы Мәскеу мемлекеттік технологиялар және басқару университеті (Ресей)
Т. Кенч	PhD, проф., Кембридж университеті (Ұлыбритания)
Ж.Б. Шаяхметова	з.ғ.к., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.Д. Таиров	т.ғ.д., Оңтүстік Орал мемлекеттік университеті (Ресей)
Д.Б. Санакоев	з.ғ.к., Днепропетровск мемлекеттік ішкі істер университеті (Украина)
Э.М. Адиетова	э.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Р.Н. Шайхаденов	PhD, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті
А.А. Нукушева	з.ғ.к., доцент, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Е. Юхневичюс	з.ғ.д., Гданьск университеті (Польша)
И.С. Сактаганова	з.ғ.к., қауым. проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Меншіктенуші: «Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы.

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Ақпарат комитетінде № KZ21VPY00048733 Мерзімді баспасөз басылымдарын қайта есепке қою арқылы 04.05.2022 ж. тіркелген.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 300 дана

Редакцияның мекенжайы: E01Y6P0 (060011), Қазақстан Республикасы, Атырау қаласы, Студенттер даңғылы, құрылыс, 1 ғимарат, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

Научный журнал «Вестник Атырауского университета имени Х.Досмухамедова» публикует научные и образовательные материалы в области фундаментальных и прикладных исследований по направлению социально-гуманитарные науки: история и археология, педагогика и психология, экономика и право.

Главный редактор
к.п.н., асс. проф. **Идрисов Саламат Нурмуханович**

Заместитель главного редактора
к.э.н. **К.М. Утепкалиева**

Научный редактор
к.э.н., проф. **А.М. Бакирбекова**

Ответственный секретарь
к.и.н. **Г. Кайргалиева**

Редакционная коллегия

Ш.И. Джанзакова	д.п.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
А.Б. Панькин	д.п.н., проф., Калмыцкий государственный университет им. Б.Б.Городовикова (Россия)
Л.Е. Койшигулова	к.п.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Л.Б. Бердыгужин	д.и.н., АУ им. Х.Досмухамедова
А.С. Сарсенов	д.и.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
П.М. Кольцов	д.и.н., проф., Калмыцкий государственный университет им. Б.Б.Городовикова (Россия)
С.Ж. Сапанов	д.и.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Л.В. Орлова	д.соц.н., проф., Московский государственный университет технологий и управления им. К.Г. Разумовского (Россия)
Т. Кенч	PhD, проф., Кембриджский университет (Великобритания)
Ж.Б. Шаяхметова	к.ю.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
А.Д. Таиров	д.и.н., Южно-Уральский Государственный университет (Россия)
Д.Б. Санакоев	к.ю.н., Днепропетровский государственный университет внутренних дел (Украина)
Э.М. Адиетова	к.э.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Р.Н. Шайхаденов	PhD, Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова
А.А. Нукушева	к.ю.н., доцент, Карагандинский университет им. Е.А. Букетова
Э. Юхневичюс	д.ю.н., проф., Гданьский университет (Польша)
И.С. Сактаганова	к.ю.н., асс.проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Атырауский университет имени Халела Досмухамедова».

Свидетельство о постановке на переучет периодического печатного издания зарегистрировано в Комитете информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан за № KZ21VPY00048733 от 04.05.2022 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 300 экземпляров

Адрес редакции: E01Y6P0 (060011), Республика Казахстан, г.Атырау, пр.Студенческий, строение 1, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

The scientific journal «Bulletin of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University» publishes scientific and educational materials of fundamental and applied research in social and humanitarian field: history and archeology, pedagogy and psychology, economics and law.

Chief Editor
candidate of pedagogical sciences, associate professor **Salamat Idrissov**

Deputy chief editor
candidate of economic sciences **K. Utepkaliyeva**

Scientific editor
candidate of economic sciences, prof. **A. Bakirbekova**

Responsible secretary
candidate of historical sciences **G. Kairgaliyeva**

Editorial Board

Sholpan Dzhanzakova	doctor of ped. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Arkadiy Pankin	doctor of ped. sciences, ass.prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Lyailya Koishygulova	cand. of ped. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Leskali Berdyguzhin	doctor of his. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Aldar Sarsenov	doctor of his. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Peter Koltsov	doctor of his. sciences, ass.prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Saifulla Sapanov	doctor of his. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Lyudmila Orlova	doctor of soc. sciences, prof., K.G. Razumovsky Moscow State University of Technology and Management (Russia)
Turalay Kenc	PhD, prof., University of Cambridge (UK)
Zhanna Shayakhmetova	cand. of law., ass. prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Alexander Tairov	doc. of his. sciences., South Ural State University (Russia)
Dmytro Sanakoiev	cand. of law., Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs (Ukraine)
Elmira Adiyetova	cand. of econ., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Renat Shaikhadenov	PhD, Sh.Yessenov Caspian University of technology and engineering
Aigul Nukusheva	cand. of law., Karaganda University named after E.A. Buketov
Edwardas Juhnevicius	doc. of law., University of Gdansk (Poland)
Indira Saktaganova	cand. of law, ass. prof., L.N. Gumilev Eurasian national University

Proprietary: Non-profit joint-stock company "Khalel Dosmukhamedov Atyrau University".

The certificate of registration of a periodical printed publication was registered in the Information Committee of the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan № KZ67VPY00025498 issued on 04.05.2022

Periodicity: 4 times a year.

Circulation: 300 copies.

Editorial address: Student Ave., building 1, Atyrau, Republic of Kazakhstan, E01Y6P0 (060011), tel. +7 (7122) 276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ ~ ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ ~ HISTORY AND ARCHEOLOGY

Abdullah Gündoğdu Turkey is an important factor in international relations……..... 7

Джумагалиева К.В., Аубакирова Х.А., Зейнуллина Ж.Р., Нормативно-правовая база религиозной политики в Советском Казахстане в 1940–1990 гг [*Legal and regulatory framework for religious policy in Soviet Kazakhstan in 1940–1990 years*]…..... 17

Черепанов К.В., Уалтаева А.С., Маргулан А.С., Дуйсембаева Н.Б. Повседневность Казахстана 1930-х гг. глазами советского композитора Е.Г. Брусиловского [*Everyday life in Kazakhstan in the 1930s through the eyes of the soviet composer E.G. Brusilovsky*]..... 34

Шақшақов Қ.Ғ., Макеев М.С. Ботай мәдениетін зерттеудегі халықаралық ынтымақтастық [*International cooperation in the study of Botai culture*] ……..... 52

Жапекова Г.К., Джангужиев М.С., Кушенова Г.И. Секуляризация үдерістері және Қазақстанда қоғамдық - саяси қозғалыстардың қалыптасуының тарихи алғышарттары [*Secularization processes and historical prerequisites for the formation of social and political movements in Kazakhstan*]..... 61

Сагындыкова С.Т., Омаров Г.К. Қимақ кезеңі жерлеу ескерткіштері: археологиялық деректер негізінде [*Burial sites of the kimak period: based on archaeological sources*]..... 73

Ысқақ А., Жұматай Ғ. Қазақстанда бірыңғай іс жүргізудің мемлекеттік жүйесінің іске асуы (тарихи-архивтанулық аспектісі) [*Implementation of the unified state system of records management in Kazakhstan (historical and archival aspect)*]..... 83

Харипова Р.Е., Мякишева О.А., Торежанова Н.Ж. «Жалаулинский клад» как часть археологической коллекции центрального государственного музея Республики Казахстан [*«Zhalaulin treasure» as part of the archaeological collection of the Central state museum of the Republic of Kazakhstan*]..... 95

Ерниязов Д.К., Ескалиев С.А., Өскембаев Қ.С., Қаиргалиева Г.К. Арало-Каспийский железнодорожный проект Российской империи [*Aral-Caspian railway project of the Russian Empire*]..... 107

Ахметова У., Мұқтар Ә.,. Байгалиев Ж, Тұраруұлы А. Ортағасырлық Сарайшық қаласындағы моншалар: Алтын Орда дәуірінің сәулеттік мұрасы [*Baths of medieval Saraychyq: architectural heritage of the Golden Horde*]…….... 119

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ ~ ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ ~ PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Yesica Cecilia Nuñez Berber. From the classroom to the algorithm: the domestication of the mobile phone and artificial intelligence as key elements for media literacy in high school……... 130

Есентаева Б.У., Нұржанова С.А. Бастауыш білім беруде жасанды интеллектті қолданудың артықшылықтары [*Advantages of using artificial intelligence in primary education*]..... 139

Tussupbekova M.Zh., Meiramova S.A. Enhancing the research skills in teaching english through project fest..... 154

Primkulova D.P., Zhusupova Zh.A., Yerzhanova G.A. Solving the problems of distance learning: interaction between parents, teachers and psychologists..... 165

Суюндыкова Н.М., Карабаева А.К., Тапалова О.Б От психотравмы к внутрисемейному насилию: психоэмоциональные и поведенческие детерминанты родительской агрессии [*From psychological trauma to domestic violence: Psychoemotional and behavioral determinants of parental aggression*] ……..... 177

Ахметова Г.Б., Ахметова Ж.Б. Особенности подготовки будущих педагогов к экспертизе цифрового образовательного контента [*Features of training future teachers to examining digital educational content*]..... 192

Akhmetov N.A, Kystaubayeva K.T, Abiev K.A. Developing a negative attitude towards smoking in young people and the impact of activism on health……. 203
Токжигитова Н.К., Низанова А.О. Scratch визуалды бағдарламалау ортасын пайдалану арқылы оқушылардың цифрлық сауаттылығын дамыту [*Developing digital literacy in the elementary school using the scratch visual programming environment*]…… 214
Куанбаева Б.У., Жусупкалиева Г.К., Рахметов М.Е. Наукенова Ж.А. Физиканы оқытудағы ғылыми таным әдістері: аналогиялар мен модельдер [*Methods of scientific knowledge in teaching physics: analogies and models*]..... 223
Dautkulova A.K., Atabayeva M.S., Madiyeva G.B., Baitimbetova P.A. Integrated learning of hydronyms in interdisciplinary communication…… 234
Идрисов С.Н., Бекова Г.Т., Абыканова Б.Т., Тойкенова У.Г. Қазақстан мектептерінде геймификацияланған білім беру ортасын қалыптастыру: қауіпсіздігі мен тиімділігі [*Formation of a gamified educational environment in kazakhstani schools: safety and effectiveness*]……..... 246
Карабалин У.Т., Небесаева Ж.О. Жоғары оқу орында көркем білім беру педагогының кәсіби біліктілігін арттыруда интеграция мәселелері [Problems of integration in enhancing the professional qualifications of an art education teacher in higher education institutions]..…….. 255
Khairzhanova A.Kh., Mustagaliyeva G.S., Abdol E.D.Possibilities and trends in the use of artificial intelligence technologies……. 267

ЭКОНОМИКА ~ ЭКОНОМИКА ~ ECONOMICS

Goldenova B., Dyussegalieva B. Methodology of adaptation of Kazakhstan's agricultural sector to the green economy..... 280
Andronova I. Fundamentals of the strategy of modernization of the agro-industrial complex in the context of climate change and economic challenges..... 296
Каримбаева Г. Ж., Сейтхожина Д. А., Ракаева А.Н., Набиева М.Т. Место обрабатывающей промышленности Казахстана в процессе структурных изменений [*The place of the manufacturing industry of Kazakhstan in the process of structural changes]*..... 313
Мубараков Е.Е., Бордияну И.В., Сумарева Е.Е., Бухрякова А.С. Қазақстанда гендерлік теңдікке қол жеткізу құралы ретінде еңбек қатынастарын цифрландыру *[Digitalization of labor relations as a means of achieving gender equality in Kazakhstan]*..... 323
Lim S.S., Aiesheva G.A, Abdigul G.K., Balkibayeva A. M. Private english tutoring market in Astana..... 331
Dosmuratova E.E., Niyazbekova R.K., Karimov D.M. Problems and prospects of the transport and logistic system of Kazakhstan under conditions of sustainable development..... 341
Тайкулакова Г.С., Баядилова Л.Т., Базарханова Г.О. Роль институциональных пустот в системе взаимодействия университета и бизнеса *[The role of institutional voids in the system of university-business interaction]*..... 351
Шадиева А.А., Онласынов Е.З., Умарова Г.Х., Сергазиева М.Р. Әлемдік технологиялар нарығы: мәні, көрсеткіштері және даму факторлары *[The global technology market: essence, indicators and development factors]*..... 365
Ауезханұлы А., Байжақсынова Г.Қ., Исахова П. Қазақстан Республикасындағы жеке тұлғаларды банктік ипотекалық несиелеудің қол жетімділігін бағалау *[Assessment of the accessibility of bank mortgage lending for individuals in the Republic of Kazakhstan]*..... 379
Нәрібек Б.Қ., Абдикеримова Г.И., Куланова Д.А., Молдашбаева Л.П. Агроөнеркәсіптік кешенді цифрландырудағы ғылыми зерттеулердің библиометрикалық талдауы *[Bibliometric analysis of scientific research in digitalization of the agro-industrial complex]*..... 390
Калиева Н.С., Аманова Г.Д., Мугауина Р.У., Корабаев Б.С. Қазақстандағы агроөнеркәсіптік кешен кәсіпорындарының цифрлық трансформациясын бағалау: инновациялық және экологиялық аспектілер *[Assessment of digital transformation of enterprises of the agro-industrial complex in Kazakhstan: innovative and environmental aspects]*..... 402
Бисембиева Ж. К., Сабирова Р.К., Тажиденова А.Р., Бисалиева Ш.С. Адами капиталдың сапасын арттыру жағдайында жүйелік шараларды пайдалану ерекшеліктері *[Features of the use of systemic measures in the context of improving the quality of human capital]*..... 420
Бакирбекова А.М., Есентаева А.М., Амалбекова Г.Е., Габелашвили К.Р. Экономическая оценка влияния цифровизации на образовательные запросы и вовлечённости студентов *[Economic assessment of the impact of digitalization on educational demands and student engagement]*..... 434
Utalieva R., Nursultanova K., Abuzyarova Zh., Nursultanova L. Economic aspects of the republic of Kazakhstan’s membership in the world trade organization (2015–2025) 448

ҚҰҚЫҚ ~ ПРАВО ~ LAW

Гулимов А.Б., Панабергенова Ж.Т. Цифровая трансформация гражданско-правовой инфраструктуры в постсоветских государствах: сравнительный анализ внедрения смарт-контрактов и законодательных вызовов *[Digital transformation of civil law infrastructure in post-soviet states: a comparative analysis of smart contract implementation and legislative challenges]*..... 458

Музтауов Ж., Гаврилова Ю., Умитчинова Б. Совершенствование международно-правового и национального механизма регулирования прав климатических мигрантов *[Improving the international legal and national mechanism for regulating the rights of climate migrants]*..... 469

Бекбауова А.А., Исмаилова Б.Ш. Қазақстан Республикасында және шет елдердің заңнамасында шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды қолданудың теориялық мәселелері *[Theoretical problems of application of conditional early release in the Republic of Kazakhstan and the legislation of foreign countries]*..... 481

Төлеген М.Ә., Сериев Б.А., Айтимов Б.Ж., Конысбекова М.Р. Басқару аппаратындағы мемлекеттік қызметшілер және мемлекеттік лауазымдар *[Civil servants and government positions in the administrative apparatus]*..... 489

Балабанова Х., Нарымбаева А.Д., Абдукаримова З.Т., Жардемов Е.Е. Миграция и его современное состояние в Республике Казахстан *[Migration and its current state in the Republic of Kazakhstan]*..... 498

Tlepina S.V., Sarsembayev M.A., Ayapbergenov Y.B., Berdibaev N.M. An analysis of the ways to enhance the role of women in higher education and their involvement in decision aking processes in Kazakhstan..... 508

Секенов Д.А., Макипов А.С. Особенности расследования военными прокурорами преступлений во время Великой Отечественной войны *[Peculiarities of criminal investigations conducted by military prosecutors during the Great Patriotic war]*..... 523

Тебаев Д.Б., Курманова А.К. К вопросу о совершенствовании выборного законодательства Казахстана *[On the issue of improving the electoral legislation of Kazakhstan]*..... 534

Ахпанов А.Н., Хан А.Л., Кулбаева М.М. Начало досудебного расследования в Казахстанском уголовном процессе: теоретические и прикладные проблемы *[The beginning of a pre-trial investigation in the Kazakh criminal process: theoretical and applied problems]*..... 543

IRSTI 11.25.07 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.01**
UDC 327

Abdullah Gündoğdu*

Ankara University
Turkey, Ankara city, Republic of Turkey
*e-mail: abdullahgundogdu@yahoo.com

TURKEY IS AN IMPORTANT FACTOR IN INTERNATIONAL RELATIONS

Abstract

The role of modern Turkey in international relations is an important factor. The role of the Turkish state in world politics is growing every year. International players are showing increasing interest in developing international relations with such a large and experienced state as Turkey. Therefore, the future of cooperation with Turkey in the global community depends on many factors. This set of project implementation measures, which defines the basis for the development of international relations in the current difficult geopolitical situation, creates the need to combine all efforts and increase the effectiveness of the legal framework.

Today, Turkey is interested in realizing its political and economic interests in relations with the United States, the Middle East, Russia, and the Arab and Central Asian states.

The Republic of Turkey is in the process of changing its domestic and foreign policy. This is evidenced by the political and economic importance of the Turkish state, as well as its achievement of common positions in international politics. After gaining independence at the beginning of the 20th century, Turkey switched to a market economy. A market economy can also be called an open economy. It should be focused not only on domestic, but also on foreign markets. Kemal Ataturk defined the specific political and economic conditions of the Turkish state, as well as a comprehensive and open foreign policy strategy. It is well known that the EU and the United States are the main priorities in Turkey's current foreign policy and financial strategy. However, in recent years, it is easy to see that this vector has shifted towards the Middle East, the Arab States, Russia and Central Asia. The purpose of the study is to provide a comprehensive analysis of Turkey's foreign policy.

Keywords: Turkey, foreign policy, international relations, strategic directions, USA, Middle East, European Union

Introduction

As a result of the open-door and reform policies pursued after World War II, Turkey was able to bring its economy to the level of developed countries. Today, Turkey is a country that has a significant influence on world politics. Therefore, the importance of establishing and developing political and economic relations with Turkey for international actors is increasing.

In modern international relations, Turkey is emerging as a significant actor in geopolitical, geoeconomic, and geostrategic terms due to its geographical, economic, and political factors. There are several reasons why Turkey's international relations have become an important geopolitical factor.

First, geographically, it is situated at the crossroads of Europe, Syria, Iran, Iraq, Armenia, and Georgia in the northeast. Therefore, the strategic importance of the region is very great.

Secondly, Turkey is in an excellent position in the tourism and agricultural sectors in the development of cotton, vegetables and other economic crops, and therefore has a significant economic potential.

Thirdly, Turkey has its own unique national, religious, and cultural characteristics, with strong traditional ties to Turkic and Islamic cultures, as well as influences that synthesise Western and Eastern cultures.

The changes in global development at the end of the twentieth century, including the collapse of the USSR, were also a significant historical turning point for Turkey. Turkey is now a large country with a population of 70 million.

According to Western experts, despite being located in a tense region, Turkey has achieved great economic success, but Islamism is replacing secularism in this country. “Over the past 10 years, Turkey has achieved great success; the country’s economy has grown rapidly, social

inequality has decreased, and innovation has been established," writes Jeffrey Sachs, a professor at Columbia University in the USA and an expert on global development issues [1].

To the west of Turkey are Cyprus and Greece, which are considered the epicentre of the economic crisis in the eurozone; to the south is Syria, which is burning, to the east are Iran and Iraq, and to the northeast are Armenia and Georgia. About 400,000 refugees from the civil war have already crossed into Turkey. According to the expert, despite being located in such troubled countries, Turkey's economy is developing rapidly.

According to experts, the country's economy has grown by 5 per cent annually since 2002. While everything around it was burning, peace has come to Turkey. Turkish banks, which experienced the 2000-2001 crisis, have not suffered significantly in the recent economic turmoil. The current government has won three consecutive elections with a clear majority.

Although Turkey is not as rich in natural resources as its neighbours, it has been able to develop its industry and service sectors to a high level, with a focus on tourism and becoming one of the most attractive countries for travellers. Thanks to this, 30-40 million tourists have visited the country in recent years.

According to the expert, the country's infrastructure is at a high level that impresses foreigners. Most modern engineering models are manufactured domestically. Turkish construction companies have expanded their presence in the Middle East and Africa. The quality of education here is also at a high level. Ankara has become a city where thousands of students from African and Asian countries come. Universities in the country are focusing on training specialists in fields such as avionics and information technology. At the same time, special attention is paid to waste recycling technology in Turkey. According to the scientist, waste technology here is now attracting the attention of the world. Here, waste is divided into recyclable and organic waste. Organic waste is converted into fertiliser and methane, which is used to produce electricity.

At a time when global exports are shifting away from the West, where the wealthy reside, and towards Asia and Africa, Turkey, whose industry and construction are driven by innovation, is becoming an indispensable market. According to the expert, Turkey has not missed this opportunity, and this process will continue.

The relevance of the study lies in the fact that the Republic of Turkey, as a key outpost of the North Atlantic Alliance in the region, continues to strengthen its own military and economic capabilities, drawing increased attention from the scientific and political communities of the United States and other countries. The country claims the role of a regional leader in the Middle East, strives to become the main transportation hub in the Eastern Mediterranean, and ensures the supply of energy resources to the countries of the European Union. The geostrategic position of the state, combined with a long history of close relations with the United States, makes it a pillar of American foreign policy strategy in the Middle East. The study of ideological and political discussions among the scientific and political communities of the United States contributes to a deeper understanding of the basic principles and dominant trends of American foreign policy in the region, as well as the role and place of Turkey in the new geopolitical realities of the 21st century.

Materials and methods of research

Another need for a scientific assessment of the topic under consideration is the growth of Turkey's political and economic interests in international politics. For the international community, the study of Turkey's experience also holds practical significance. One of the main goals of Turkey's integration into world geopolitics is to develop economic relations in the region and strengthen its political influence. Due to the current geopolitical instability, it is not possible for any state, even regional integration organisations, to escape the ongoing conflicts and regional wars. The countries of the Middle East, the EU, Central Asia, and the Russian Federation are leading partners in the development of political, economic and cultural ties with Turkey. Among them, the energy, construction, trade and processing industries are particularly noteworthy.

The research employed methods from scientific knowledge, the history of international relations, as well as historical, sociological, and political science, including international diplomacy research methods. To conduct a comprehensive study, concepts, data, and scientific research aimed at foreign policy strategy were critically analysed. Historical, comparative, doctrinal, social, and other methods were employed. These research methods enabled a comprehensive study of Turkey's foreign policy architecture as a key factor in international relations.

The study employed the methods of scientific knowledge, including the Historical method in the history of international relations, objective factors, chronological analysis of objective phenomena, and synchronous and diachronic methods of periodisation. To conduct a comprehensive study, concepts, data, and scientific research aimed at foreign policy strategy were critically analysed. Historical-comparative, doctrinal, social, and other methods were employed. These research methods enabled a comprehensive study of Turkey's foreign policy architecture as a key factor in international relations.

The historical method is core to the study of the history of states, revealing the patterns of emergence and formation of political processes. For example, the school of Anglo-American political realism is guided exclusively by the historical method when developing foreign policy decisions.

For a long period in the history of international relations and foreign policy, the method of objective factors was employed, including geographical location, the historical development of cultures, traditions, and religions of states. Such an objective approach made it possible to identify the authenticity of the national interests of states, as well as the domestic policy of countries, which could remain static for centuries. However, this method of research has exhausted its possibilities in the current dynamic world and requires the development of new methods for studying the history of foreign policy.

In science, chronological analysis of objective phenomena is often used, which makes it possible to consider historical events in a clear time sequence, in motion and statics. Chronological analysis distinguishes two possible spectrums of study: problem-chronological and chronological-problem. For example, when studying the history of Turkey's foreign policy in the Middle East, we employ a problem-chronological analysis of political actions, starting with the activities of one state as the main political figure. This approach allows us to most effectively extract practical experience by considering the evolution of the problem. Chronological problem analysis of the study is used to examine the general patterns and features of changes in the foreign and domestic policies of states, accurately reflecting the problematic field of research by periods, critical situations, and eras.

Synchronous and diachronic methods of periodisation occupy a special place in the history of international relations and foreign policy. Synchronic analysis involves the study of various events occurring in different territories (countries, regions, etc.), and also determines the relationships between historical phenomena and processes that occur simultaneously. This approach seems important because we simultaneously study the experience of a regional power, such as Turkey at the present stage, with its “problematic” internal and external political realities: the economic crisis of Turkey and the attempts made by the government to resolve it, as well as the range of Middle Eastern problems that require measures to stabilize the situation in the Middle East. The opposite diachronic method enables us to isolate specific phenomena in the history of individual states and analyse similar phenomena that occurred at different times. The methodology of historical-comparative analysis is one of the main directions and tools in the history of international relations and foreign policy. Historical and comparative analysis involves comparing political phenomena, views on foreign policy, and different ways of implementing the same political processes to find common ground in international activities and identify the most optimal ways to solve practical problems. In our opinion, comparison is not just a method, but a research

methodological strategy that affects the image of the subject of study, the initial conceptual structure, the formulated research hypotheses, the selected tools for measuring and analysing empirical material, and the obtained scientific results - synthesised concepts and classifications, models, and theories. In this regard, comparison is not so much a technique of comparison, distinction or unification, but a research worldview. Since our research focuses on studying foreign policy, we can also employ historical and comparative analysis of the political realities in Turkey and the Middle East region at the present stage, including the current state of affairs.

Results and their discussion

According to an American expert, the reason for Turkey's success lies in the economic policy of President Recep Tayyip Erdogan and his government's financiers. For example, the Erdogan-Babacan tandem, which came to power during a time of uncertainty following the banking crisis, adopted a strategy of restructuring the banking sector, strengthening budget control, and investing in infrastructure, education, healthcare, and technology. Ankara's diplomatic skills in modern international relations are also noteworthy. In a world full of contradictions, Turkey has managed to adopt a balanced political stance. Ankara has pursued an open-door policy towards its neighbours as much as possible and has relied on balanced diplomacy. However, along with internal balance, it has not forgotten its policy of "conquering" the market and protecting its partners from geopolitical fragmentation. International policy experts, while highly appreciating Turkey's achievements, also assess its shortcomings. Among them are the economic crisis in the Eurozone, Syria, Iraq, Iran, recent relations with the Russian Federation, and changes in world oil prices - all of which are contributing to instability in Ankara. The new financial crisis is likely to hinder capital flows. Turkey's own internal problems worry experts. One such problem is the need to improve the quality of education among women and the issue of Kurdish separatism. But recently, Turkey seems to have found a positive solution to these problems.

The government has acknowledged the existence of problems in the education sector and announced plans to reform schools and introduce information technology. Meanwhile, Kurdish leaders have announced a complete cessation of armed conflict. Therefore, when considering Turkey's role in international affairs, it is worthwhile to focus on several key issues. First, it is the relationship between Turkey and the EU. Turkey's past is economic crises, and Turkey's future is seen as a country seeking development.

No other country is as indebted to the International Monetary Fund (IMF) as Turkey. No other country is struggling with conjunctural instability, public debt and high inflation in the economy like Turkey. Turkey is in last place among the candidate countries for EU membership. All the countries that competed with it are now considered EU members, including Cyprus, Poland, Bulgaria, Romania, etc.

The scientific novelty of the research is determined by the fact that it is a scientific and theoretical study, the result of which was obtained based on an analysis of a wide range of sources and literature, reinterpretation of existing theories, methodology and concepts, generalised conclusions and findings of a scientific and theoretical and applied nature at three levels.

Recently, experts have paid much attention to Turkey's foreign policy. Among the works that can be noted are: Gadzhiev A.G. [2], Druzhilovsky S.B. [3], Eremeev D.E. [4], Zhiltsov S.S., Zonn I.S. [5], Ivanova I.I. [6], Ivanova I.I. [7], Kasaev E.O. [8], Kireev N.G. [9]. Kudryashova Yu.S. [10], Kunina A.E. [11].

US-Turkey relations

In recent years, Turkey has been reviewing its policy. For example, over the past year, relations between Turkey and the United States have undergone significant changes. The ambiguous situations that have arisen between the two are gradually being resolved. These changes are not the result of compromises, but rather the result of political dynamics. They have led to an increase in factors that bring bilateral relations closer. Among them, the US deployment of air security radars in Turkey, a certain level of cooperation on the Syrian issue, the rapprochement of

the US and Turkey on the issue of Iran, the slowdown of Turkey's criticism of Israel, etc. Turkey is reviewing and analysing the mistakes it has made. Domestic and foreign policy is being modernised [12].

The referendum held in 2017, along with E.T. Erdogan's reforms, launched Turkey into a presidential system of rule. Now, domestic and foreign policy will be determined by the President. Now the Turks have not yet abandoned the so-called "0 problems with partners" policy, but there is a need to make changes to it. For example, the administration of the new US President, D. Trump has openly stated that it does not agree with the Turkish policy in the Middle East. The US considers the Turks to be its allies in the Middle East and is not interested in creating serious problems between the two countries.

Turkey's Role in the Middle East

Recently, Turkey's role in the Middle East has been increasing.

The main players often want to consult with Ankara. The main disagreement between the US and Ankara arose precisely over the Middle East issue. But there are also disagreements between the two countries on other issues.

Now the US is mainly directing its policy towards the Middle East, the Russian Federation, and the Asia-Pacific region. That is, towards China. Therefore, the US policy towards the Black Sea and the Caucasus is slowing down. This shift in US foreign policy has a positive impact on the improvement of US-Turkish relations. Generally, there have been no issues related to the Black Sea between the US and Turkey in the past.

The Turks protested against the US policy towards Romania and Bulgaria, which aimed to develop logistics in the Black Sea. However, this issue has now been removed from the agenda, so there are no obstacles between the US and Turkey. It is known that the US and Turkey played a major role in the recent peace agreement between Azerbaijan and Armenia in the South Caucasus.

In international politics, Turkey supports a peaceful resolution of the Middle East issue. Ankara believes that only if Israel stops the occupation and agrees to hold peace talks with Palestine can it resolve the land dispute over the left bank of the Jordan River without escalating it. It also believes that negotiations should be conducted within the framework of international law. Today, Palestine is recognised as a national autonomy by many international entities [13].

Turkey believes that the UN and the US believe that to permanently resolve the current Middle East issue, Palestine must become a fully-fledged independent state. Ankara has also expressed its support for every move by the Abbas government in this regard.

Turkey and Russia

There are no bilateral problems in the relations between Russia and Turkey. Both countries are pursuing a pragmatic approach in this regard. However, as we know, the relationship between the Russian Federation and Turkey is very complex and constantly evolving. The evidence for this is the conflict that arose in 2016 over the downing of a Russian military aircraft. In addition, the Syrian issue, the Armenia problem, and the issues related to the South Caucasus are current problems in Russian-Turkish relations. It is known that Russia and Turkey were the primary actors in the Astana format regarding Syria. The Turks are switching to the tactic of exerting diplomatic influence on Russia. Russia does not put itself on the same level as Turkey. While the Russian Federation considers itself a world power, Turkey seeks to become a regional power.

According to experts, the future relations between Turkey and the Russian Federation will develop depending on the balance of power. Both countries have abandoned the policy of confrontation. At present, they are interested in maintaining this stability. The current geopolitical situation in the South Caucasus is beneficial to the Russian Federation and Turkey. A large-scale war is not beneficial to anyone [14].

We are witnessing the rise of Russian-Turkish relations to a new level, despite all the difficulties. Russia's isolation from the international community due to the current sanctions is

very beneficial for Turkey. Turkey has the opportunity to use this situation to create a new alliance between the two countries to some extent.

Relations between Turkey and the Arab states

Today, Turkey has not fully achieved its goals in the Middle East. However, it remains an active player in this region and plays a decisive role. To achieve its goals, the Turks will require considerable effort and dedication. Turkey is working towards this goal. Turkey is currently reviewing its position. This is also the goal of President-elect E.T. Erdogan. In this regard, let's focus on Turkey's relations with the Arab states.

First and foremost, there are relations with Turkey and Saudi Arabia. Today, relations between the two states are developing very rapidly. There are agreements on many issues. For example, there are agreements on Syria and on the issue of Iran. At the same time, Saudi Arabia is striving for its "hegemony" in the Arab world. In this regard, it wants to create a coalition of new states. The Saudis do not want to see Turkey's rule in the Middle East. Relations between Turkey and Saudi Arabia will be primarily shaped by developments in Syria, as well as their respective relationships with Iraq and Iran. To date, there are no comprehensive bilateral agreements on these issues.

In the case of Iraq, Turkey seeks to maximise its influence as much as possible. However, the current Iraqi authorities do not want Turkey's influence to increase. Nor do the leaders of the Sunni, Shiite and Kurdish groups in Iraq. They want to limit Turkey's influence.

As for Egypt, Egypt wants to behave "complementarily" in relation to Turkey. However, the current Egyptian leaders do not want Turkey to increase its power in the Middle East. Egypt is interested only in developing economic relations with the Turks. There is no talk of developing political, let alone military, relations. Egypt, despite its current difficult situation, considers itself a leading state in the Arab world. And it believes that the Turks are not a Middle Eastern country.

In the scientific literature, there are many opinions that Turkey's political and economic power is waning, which is a reason for its isolation in the West and the Middle East. In this regard, Turkey is making every effort to improve its weakening position [15].

Cooperation with Turkic-speaking states

Turkey's growing role in the new world politics is also evident in its cooperation with Turkic-speaking states. Let us cite an excerpt from the Nakhchivan Declaration as evidence of the cooperation of Turkic-speaking states.

We would like to note with satisfaction the signing of the Nakhchivan Agreement on the establishment of the Cooperation Council of Turkic-speaking States at the IX Summit of the Heads of State of the Turkic-speaking States held in Nakhchivan on October 2-3, 2009. In this declaration, noting the leading role of economy and trade in modern international relations, expressing their commitment to the purposes and principles of the Charter of the United Nations (UN), the documents of the Organization for Security and Cooperation in Europe, primarily the Helsinki Final Act, and based on their common position on strengthening the political and economic security of states based on the principles of sovereignty, territorial integrity and inviolability of borders, non-interference in each other's internal affairs, non-use of force and non-threat of force, they came to the following conclusions.

Firstly, they noted that the IX Summit of the Heads of Turkic-speaking States will make a significant contribution to the further development and deepening of multilateral and bilateral relations and cooperation between Turkic-speaking states in various fields.

Secondly, they agreed to develop relations and cooperation between Turkic-speaking states based on mutual interests arising from historical commonalities, linguistic and cultural proximity.

Thirdly, they reaffirmed their commitment to the principles of democracy, respect for human rights, and the development of a market economy, as well as the rule of law and good governance.

Fourthly, they expressed their desire to develop mutual relations in the fields of trade and economics, including expanding cooperation in industry, agriculture, transportation, communications, and other areas based on the principles of equality and mutual benefit.

Fifthly, they noted that the rapidly developing economies of the Turkic-speaking states create favorable conditions for strengthening cooperation in many areas, and the importance of taking additional measures to give a new impetus to trade, economic, scientific, technical and humanitarian cooperation between the Turkic-speaking states in accordance with their potential was noted [16].

Thus, the Republic of Turkey seeks to expand ties with other countries not only in the political sphere, but also in the economic and military spheres. Turkey is actively cooperating with Russia in the Middle East, primarily in the context of settling the Syrian crisis. Moscow and Ankara have a large number of joint economic projects. The intensification of interaction between the two countries in the field of security has gone through many serious crisis moments - the destruction of a Russian military aircraft and the murder of the Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary. However, in general, both states seek to strengthen the polycentric world order. A particularly sensitive area in bilateral relations is the Turkic-speaking space of the Commonwealth of Independent States, where geopolitical contradictions between Russia and Turkey have persisted, which may intensify in connection with Ankara's intensification of its foreign policy.

There are attempts by the Turkish Republic to expand its influence in the "Islamic world" to adjacent territories, including Central Asia, the South Caucasus, and the Balkans. Various tools are used for this: elements of "soft power", increased interaction in the economic and humanitarian spheres, mechanisms for resolving and managing conflicts, as well as the formation of the so-called supranational spirit based on belonging to one religion.

Today, there is a tendency in Turkish policy towards the integration of the Turkic peoples, which is associated with the foreign policy ideology of the state - neo-pan-Turkism, neo-Omanism and moderate Islamism.

Neo-pan-Turkism is a complex ideological phenomenon: Turkism (the main task of the state is the Turkification of citizens); "pan-Turanism"; and pan-Turkism (today, the idea of forming a Turkic Union).

Neo-pan-Turkism is reflected in the policy aimed at Central Asia and the Turkic-speaking regions of the Russian Federation, which is carried out with the help of "soft power". Türkiye is establishing a well-established network of organisations that form a Turkish lobby abroad to implement its foreign policy objectives.

Regional priorities in Turkey's foreign policy are examined in the context of the crisis in the "model partnership" between Turkey and the West. The term formally defines the relations between the Republic of Turkey and the United States. It suggests strengthening Ankara's role in the region as a junior partner of the United States. This implies strengthening Turkey's contacts with Europe within the integration process, as well as with Arab countries and the Middle East.

Conclusion

The formation of the modern system of international relations has been significantly influenced by the processes of globalisation, democratisation, and shifts in the changing functions and balance of power among states. The current stage of international relations is characterised by dynamic development, the transformation of the role of key states participating in international processes, and the redistribution of the balance of power not only in the economic sphere, but also in the military-political sphere. There is a transition to a polycentric world system, in which a significant number of actors in international relations will determine the development of the processes taking place in the political arena.

A well-known principle in international relations is the change in the balance of power in accordance with the times, characterised by the weakening of the superpowers and the strengthening of the middle powers, which puts the issue of the struggle for the region on the

agenda.

Therefore, as we have seen above, the primary directions of Turkey's foreign policy are shaped by its traditional partnership with the United States and its aspiration to become a member of the European Union. Of course, at the same time, Turkey, in its efforts to balance its regional foreign policy, is trying to strengthen ties with the countries of Central Asia, the Caucasus and the Russian Federation, Israel, and Muslim countries. There is also a doubt whether Turkey, like the United States, is trying to expand its national interests in its policy towards the countries of Central Asia.

It seems that the interest of the North Atlantic Treaty Organization, of which Turkey is a member, in strengthening its position in the region and the desire to take control of the supply of energy sources to the world market is also noticeable. In general, if such an opportunity arises, no state will be able to escape from its clutches. However, it can be said that Turkey's foreign policy is being shaped by the interests of the parties' economic and political partnership.

REFERENCES

1 Джеффри Сакс: «Почему Турция процветает?» // https://golosislama.com/news.php?id=17555.

2.Гаджиев А.Г. Сирийская политика Турции на современном этапе // Ислам на Ближнем и Среднем Востоке. 2014. № 8. С. 409-420;

3. Дружиловский С.Б., Аватков В.А. Внешнеполитические идеологемы Турции // Обозреватель (Observer). - 2013. - № 6(281). - С.73-89;

4.Еремеев Д.Е. Становление республиканской Турции (1918 - 1939 годы). Ин-т стран Азии и Африки при Моск.гос.ун-те им.М.В.Ломоносова. -М., 2004. - 217 с.;

5.Жильцов С.С., Зонн И.С. США в погоне за Каспием. М., Международные отношения, 2009. - 200 с.;

6.Иванова И.И. Кипрская проблема на современном этапе // Турция: новые реалии во внутренней политике и участие в региональных геополитических процессах. - М.: МГИМО-Университет, 2015. С.83-96;

7.Иванова И.И. Внешняя политика Турции в контексте событий «Арабской весны» // Влияние событий «Арабской весны» на регион в контексте внешней политики Турции. - М.: ИВ РАН, 2012. - С. 6-10;

8. Касаев Э.О. Россия-Турция: современное состояние и возможный сценарий развития экономических связей. М., 2013. - 94 с.;

9.Киреев Н.Г. История Турции XX век / Н.Г. Киреев. - Москва: ИВ РАН: Крафт+, 2007. – 608 с.;

10.Кудряшова Ю.С. Турция и Европейский Союз: история, проблемы и перспективы взаимодействия. М., 2010. - 364 с.;

11.Кунина А. Е.США: методологические проблемы историографии, практика исследований. М., 1988. - 218 с.;

12 Celik. Y. Contemporary Turkish Foreign Policy. – Praeger., Westport, Connecticut, London, 1999. The Political and Economic Development of Modem Turkey. – London, 1984 .

13 Гаджиев А. К вопросу о значении Турции на международной арене/ Институт изучения Израиля и Ближнего Востока [Электронный ресурс] - URL: http://www.iimes.ru/rus/frame_stat.html (дата обращения: 07.07.25).

14 Лаумулин М.Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике. Том 3: Центральная Азия в XXI столетии – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2009. – 28 с.

15 Токаев К. К. Внешняя политика Казахстана в условиях глобализации. - Алматы, 2000. – 584 с;

16 Түркітілдес мемлекеттер басшыларының IX саммиті / https://abai.kz/index.php/post/2024

ТҮРКИЯ - ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ МАҢЫЗДЫ ФАКТОРЫ

Аңдатпа

Қазіргі Түркияның халықаралық қатынастардағы рөлі мәселесі маңызды фактор болып табылады. Түрік мемлекетінің әлемдік саясаттағы рөлі жылдан жылға артып келе жатқанын байқау қиын емес. Халықаралық субъектілер Түркия сияқты ірі және тәжірибесі мол мемлекетпен халықаралық қарым-қатынасты дамытуға қызығушылық танытуда. Сондықтан Түркиямен халықаралық қоғамдастықтағы ынтымақтастықтың болашағы көптеген факторларға байланысты. Қазіргі күрделі геосаяси жағдайда халықаралық қатынастарды дамытудың негізін айқындайтын жобаларды іске асыру жөніндегі бұл шаралар кешені барлық күш-жігерді біріктіру және шарттық-құқықтық базаның тиімділігін арттыру қажеттілігін

тудырады.

Бүгінде Түркия АҚШ, Таяу Шығыс, Ресей, Араб және Орталық Азия мемлекеттерімен өзінің саяси және экономикалық мүдделерін жүзеге асыруға мүдделі.

Түркия Республикасы ішкі және сыртқы саясатын қайта құру процесінде. Бұл түрік мемлекетінің саяси және экономикалық маңыздылығынан, халықаралық саясатта ортақ ұстанымдарға жетуінен көрінеді. XX ғасырдың басында тәуелсіздік алғаннан кейін Түркия нарықтық экономикаға көшу туралы шешім қабылдады. Ал нарықтық экономиканы ашық экономика деп те атауға болады. Оны тек елге ғана емес, сыртқы нарыққа да бағыттау керек. Кемал Ататүрік түрік мемлекетінің нақты саяси және экономикалық шарттарын, жан-жақты және ашық сыртқы саяси стратегияны айқындап берді. Түркияның қазіргі сыртқы саясаты мен экономикалық стратегиясында Еуропадық Одақ пен АҚШ бірінші орында тұрғаны белгілі.

Зерттеудің мақсаты-Түркияның сыртқы саясатына жан-жақты талдау жасау.

Негізгі сөздер: Түркия, сыртқы саясат, халықаралық қатынастар, стратегиялық бағыттар, АҚШ, Таяу Шығыс, Еуропалық Одақ.

ТУРЦИЯ - ВАЖНЫЙ ФАКТОР В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Аннотация

Вопрос о роли современной Турции в международных отношениях является важным фактором. Нетрудно заметить, что роль турецкого государства в мировой политике возрастает из года в год. Международные акторы заинтересованы в развитии международных отношений с таким крупным и опытным государством, как Турция. Поэтому будущее сотрудничества Турции в международном сообществе зависит от многих факторов. Этот комплекс мер по реализации проектов, определяющих основу развития международных отношений в нынешней сложной геополитической ситуации, обуславливает необходимость объединения всех усилий и повышения эффективности договорно-правовой базы.

Сегодня Турция заинтересована в реализации своих политических и экономических интересов с США, странами Ближнего Востока, Россией, арабскими и центральноазиатскими государствами.

Республика находится в процессе перестройки своей внутренней и внешней политики. Это отражается в политическом и экономическом значении турецкого государства, достижении общих позиций в международной политике. В начале XX века, после обретения независимости, Турция приняла решение о переходе к рыночной экономике. Рыночную экономику также можно назвать открытой экономикой. Она должна быть направлена не только на внутренний, но и на внешний рынок. Кемаль Ататюрк определил специфику политического и экономического положения турецкого государства, комплексную и открытую внешнеполитическую стратегию. Известно, что в современной внешней политике и экономической стратегии Турции ЕС и США занимают ведущее место.

Цель исследования - дать всесторонний анализ внешней политики Турции.

Ключевые слова: Турция, внешняя политика, международные отношения, стратегические направления, США, Ближний Восток, Европейский союз.

REFERENCES

1 Dzheffri Saks: «Pochemu Turciya procvetaet?» [*"Why is Turkey thriving?"*] // https://golosislama.com/news.php?id=17555 [in Russian]

2.Gadzhiev A.G. Sirijskaya politika Turcii na sovremennom etape // Islam na Blizhnem i Srednem Vostoke [*Turkey's Syrian policy at the present stage // Islam in the Near and Middle East*]. 2014. № 8. P. 409-420 [in Russian]

3. Druzhilovskij S.B., Avatkov V.A. Vneshnepoliticheskie ideologemy Turcii [*Turkey's Foreign Policy Ideologies*] // Obozrevatel' (Observer). - 2013. - № 6(281). - P.73-89;

4.Eremeev D.E. Stanovlenie respublikanskoj Turcii (1918 - 1939 gody). In-t stran Azii i Afriki pri Mosk.gos.un-te im.M.V.Lomonosova [*The formation of Republican Turkey (1918 - 1939). Institute of Asian and African Countries at Moscow State University.Lomonosov State University*. -M., 2004. - 217 p [in Russian]

5.ZHil'cov S.S., Zonn I.S. SSHA v pogone za Kaspiem. M., Mezhdunarodnye otnosheniya [*The USA in pursuit of the Caspian Sea. Moscow, International Relations*], 2009. - 200 p [in Russian]

6.Ivanova I.I. Kiprskaya problema na sovremennom etape // Turciya: novye realii vo vnutrennej politike i uchastie v regional'nyh geopoliticheskih processah [*The Cyprus problem at the present stage // Turkey: new realities in domestic politics and participation in regional geopolitical processes*]. - M.: MGIMO-Universitet, 2015. P.83-96 [in Russian]

7.Ivanova I.I. Vneshnyaya politika Turcii v kontekste sobytij «Arabskoj vesny» // Vliyanie sobytij «Arabskoj vesny» na region v kontekste vneshnej politiki Turcii [*Turkish Foreign Policy in the context of the Arab Spring events // The impact of the Arab Spring events on the region in the context of Turkish foreign policy*]. - M.: IV RAN, 2012. - P. 6-10 [in Russian]

8. Kasaev E.O. Rossiya-Turciya: sovremennoe sostoyanie i vozmozhnyj scenarij razvitiya ekonomicheskih svyazej [*Russia-Turkey: current state and possible scenario of economic relations development*]. M., 2013. - 94 p [in Russian]

9.Kireev N.G. Istoriya Turcii HKH vek [*The history of Turkey in the twentieth century*] / N.G. Kireev. - Moskva: IV RAN: Kraft+, 2007. - 608 p [in Russian]

10.Kudryashova YU.S. Turciya i Evropejskij Soyuz: istoriya, problemy i perspektivy vzaimodejstviya [*Turkey and the European Union: history, problems and prospects of cooperation*]. M., 2010. - 364 p [in Russian]

11.Kunina A. E.SSHA: metodologicheskie problemy istoriografii, praktika issledovanij. M., 1988. - 218 p.;

12 Celik. Y. Contemporary Turkish Foreign Policy. – Praeger., Westport, Connecticut, London, 1999. The Political and Economic Development of Modem Turkey. – London, 1984 [in English]

13 Gadzhiev A. K voprosu o znachenii Turcii na mezhdunarodnoj arene/ Institut izucheniya Izrailya i Blizhnego Vostoka [*On the Issue of Turkey's Importance in the International arena/ Institute for Israel and Middle East Studies*] [Elektronnyj resurs] - URL: http://www.iimes.ru/rus/frame_stat.html (data obrashcheniya: 07.07.25) [in Russian]

14 Laumulin M.T. Central'naya Aziya v zarubezhnoj politologii i mirovoj geopolitike [*Central Asia in Foreign Political Science and Global Geopolitics*]. Tom 3: Central'naya Aziya v XXI stoletii – Almaty: KISI pri Prezidente RK, 2009. - 28 p [in Russian]

15 Tokaev K. K. Vneshnyaya politika Kazahstana v usloviyah globalizacii [*Kazakhstan's foreign policy in the context of globalization*]. - Almaty, 2000. - 584 p [in Russian]

16 Türkıtıldes memleketter basşylarynyñ IH sammitı / https://abai.kz/index.php/post/2024 [in Kazakh]

Information about authors:

Abdullah Gundogdu **- corresponding author,** Professor, Head of the Department of General Turkish History, Faculty of Languages, History and Geography, Ankara University. Ankara, Republic of Turkey.

E-mail: abdullahgundogdu@yahoo.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9171-6965

Информация об авторах:

Абдуллах Гюндогду **- основной автор,** профессор, заведующий отделом общей турецкой истории, факультет языков, истории и географии, университета Анкары. г.Анкара, Турецкая Республика.

E-mail: abdullahgundogdu@yahoo.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9171-6965

Авторлар туралы ақпарат:

Абдуллах Гюндогду **- негізгі автор,** профессор, Жалпы түрік тарихы бөлімінің меңгерушісі, тілдер, тарих және география факультеті, Анкара университеті. Анкара қ., Түркия Республикасы.

E-mail: abdullahgundogdu@yahoo.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9171-6965

МРНТИ 03.20.00 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.02**
УДК 94 (574)

К.В. Джумагалиева[1*], Х.А. Аубакирова[1], Ж.Р. Зейнуллина[1]

[1]Казахский агротехнический исследовательский университет имени Сакена Сейфуллина
г. Астана, 010000, Республика Казахстан
[*]e-mail: dz_kylashv@mail.ru

НОРМАТИВНО-ПРАВОВАЯ БАЗА РЕЛИГИОЗНОЙ ПОЛИТИКИ В СОВЕТСКОМ КАЗАХСТАНЕ В 1940–1990 ГГ.

Аннотация

В статье авторы обращаются к проблеме нормативно-правового регулирования государственно-конфессиональных отношений в Казахстане в советский период истории. Казахская ССР, как одна из республик Советского государства, не была исключением в общесоюзной борьбе за построение атеистического общества. Антирелигиозная нормативно-правовая база, издаваемая в Казахстане в рассматриваемый период, стала составной частью общей антирелигиозной политики в СССР. Цель статьи - на базе советской законодательной системы изучить нормативно-правовые акты по религии в Казахской ССР методом дискурсивного анализа документальных источников. Результаты: авторы исследовали законы, принятые в СССР по религиозному вопросу, оказавшие глубокое влияние на религиозность казахстанцев. Доказано, что многие пострадали не только за религиозную деятельность, но и просто за веру. Республиканская нормативно-правовая база религиозной политики разрабатывалась на основе союзной, но при этом учитывались региональные особенности: полиэтничный и поликонфессиональный состав населения республики, тесная связь национальных традиций и религиозных воззрений казахов. Выводы: авторы резюмируют, что религиозная законодательная политика государства в 1940–1980-е годы была логическим продолжением политики довоенных лет в том смысле, что базировалась на идеологии атеизма и была направлена на искоренение религиозного сознания населения. Принимаемые в эти годы законодательные акты и нормативно-правовые документы по религии ограничивали права верующих на открытие и регистрацию объектов культа (мечетей, церквей, молитвенных домов и пр.), осуществление ими духовных практик, ставили под жесткий контроль государства деятельность духовенства всех конфессий. На законодательном уровне было уничтожено религиозное образование, закрыты медресе и иные религиозные учебные заведения. Конечной целью советского религиозного законодательства было искоренение религии как мировоззренческой системы.

Ключевые слова: государственно-конфессиональные отношения, постановления, Совет по делам религий, антирелигиозные законы, атеизм, мусульмане, сектанты

Введение

Законодательная база религиозного вопроса в советском Казахстане так же, как и СССР в целом, стремилась к тотальному контролю над религиозной деятельностью. Она практически исключала любые формы религиозной жизни. Для полиэтничного населения республики, где проживали представители разных конфессий (традиционных и нетрадиционных), очень важным было выстраивание конструктивных отношений государства со всеми конфессиями. Влияние религии в республике всегда было значимым, так как издревле Казахстан был перекрестком разных цивилизаций, местом мирного сосуществования ислама, буддизма, христианства. Актуальность исследования заключается в том, что в условиях современных вызовов необходимо обращение к историческому опыту с целью избежать искаженного восприятия религии и ее политизации. Современные проблемы, связанные с ростом религиозности казахстанского общества, еще больше актуализируют данный вопрос.

Тема имеет научную и практическую значимость. Научная значимость состоит в теоретическом обобщении исторического опыта взаимодействия государства и конфессий с точки зрения характера и содержания нормативно-правовых актов по религии. Практическая направленность тематики заключается в том, чтобы извлечь исторические

уроки из опыта негативного вмешательства государства в религиозную жизнь социума с целью ее регулирования командно-административными методами.

Материалы и методы исследования

Исследование проблемы вопросов нормативно-правовых основ религиозной жизни в республике в советский период проведено с применением следующих методов. Принцип историзма позволил авторам проследить динамику сложных взаимоотношений государства с религиозными объединениями в стране в целом и в Казахстане, в частности. При анализе нормативно-правовых документов государственных органов, направленных на регулирование деятельности религиозных конфессий, использовались структурно-системный и хронологический методы. Применение статистического метода позволило авторам зафиксировать количество конфессиональных объединений, религиозных объектов на территории Казахской ССР на разных этапах истории. Диахронный метод позволил провести аналитический обзор религиозной жизни населения в исторической последовательности. Историко-теоретический метод использовался для понимания и осмысления исторических особенностей выбранной эпохи. Историко-правовой анализ помог исследовать советское законодательство в религиозном вопросе. Данные методы и подходы позволили комплексно подойти к вопросу антирелигиозного воспитания в Казахстане в 40–90-годы XX столетия. Методология проблемы изучения государственно-конфессиональных отношений в Казахстане во второй половине XX века нашла отражение в научном исследовании казахстанских авторов [1].

Результаты и их обсуждение

Для современного Казахстана вполне приемлемо существование и деятельность различных религиозных объединений. Фундаментом для многоконфессиональной среды нашей республики послужили социально-экономические и политические события второй половины XIX–XX вв. Однако правовой статус этих религиозных объединений игнорировался государством в течение нескольких десятилетий. Государственная политика рассматривала религию только с позиции зла, считая, что со временем она себя изживет. С начала установления советской власти государство жестко регламентировало проблемы религии. Вопросы правового поля в отношении религии нашли отражение как в зарубежной, так и казахстанской историографии. Основные законодательные акты вошли в ряд сборников документов, освещающих ключевые правовые аспекты [2], [3], [4].

Анализ правового регулирования в советскую эпоху нашел отражение в работах российских исследователей. Положение конфессий, отношение государственной власти с религиозными общинами в годы Великой Отечественной войны и до смерти И.В. Сталина ознаменовался периодом некоторого потепления и ослабления жесткого контроля. Данные события достаточно подробно описаны в ряде исторических трудов [5], [6], [7]. Так, Е.В. Гомелева процесс законодательного регулирования государственно-конфессиональных отношений условно разделила на семь этапов, проведя анализ каждого из них [6. – 65].

Немало работ посвящено анализу религиозного законодательства эпохи хрущевских религиозных реформ. В работах авторов дается критический анализ государственной политики в отношении спорных вопросов регулирования нормативных актов, касавшихся религиозной политики государства в целом. Во многих работах представлены основные постановления, указы высших органов власти и их позиция в отношении религиозных конфессий на территории СССР [8], [9], [10]. Вместе с тем в работах законодательная база конфессиональных отношений рассматривалась фрагментарно, в контексте характеристики хрущевских антирелигиозных кампаний.

Перестроечный период внес некоторые изменения, положив начало реформированию религиозных отношений. Ряд российских исследователей по-разному трактовали причины смены религиозной политики государства. К ним относили отсутствие у М. Горбачева опоры среди членов партии, начавшийся экономический кризис, углубивший и

ухудшивший положение населения. Поэтому предоставление некоторой свободы религиозным конфессиям предполагало вовлечение верующих в политическую жизнь общества. По мнению Д. В. Поспеловского, для успешной реализации своих реформ М.С. Горбачев остро нуждался в поддержке народа и особенно интеллигенции. Для укрепления позиции государства на международной арене нужно было продемонстрировать свободу веротерпимости [11].

Так как Казахстан был частью СССР, все общесоюзные законодательные акты действовали в равной мере и на территории нашей республики. Проблема юридически-правового аспекта положения конфессиональных общин в Казахской ССР в советский период как самостоятельная тема исследования практически не рассматривалась. Диссертационная работа Р.А. Подопригоры стала первым глубоким, юридически обоснованным исследованием, затронувшим проблемы нормативно-правовой базы законодательной системы второй половины XX века в Казахской ССР [12]. История реализации на практике отдельных нормативно-законодательных актов на территории Казахстана в советский период нашла отражение в отдельных работах казахстанских историков [13], [14], [15].

Резюмируя, отметим, что Казахская ССР была одной из самых поликонфессиональных республик СССР, где проживали представители разных конфессий: мусульмане, православные (РПЦ), католики, лютеране, ЕХБ, меннониты, АСД, иеговисты и прочие. Именно поэтому партийно-государственными органами КазССР издавались республиканские нормативно-правовые акты, регулировавшие деятельность местных религиозных общин. Цель настоящего исследования – изучить их и восполнить пробел в рассмотрении данной проблематики.

До начала 1940-х годов взаимоотношения государства с религиозными конфессиями в СССР основывались на двух основных правовых документах: принятый Советом народных комиссаров 23 января (5 февраля) 1918 г. «Декрет об отделении церкви от государства и школы от церкви» и постановление ВЦИК и СНК РСФСР от 8 апреля 1929 г. «О религиозных объединениях».

Кроме того, принимались дополнительные постановления, конкретизирующие вопросы религии в стране. Статьи Конституций 1918 и 1936 годов в общем декларировали свободу вероисповеданий в стране. Но основополагающими правовыми документами, регулирующими характер взаимоотношений государства с религиозными объединениями, были два вышеназванных.

Декрет стал первым шагом в отделении церкви от государства. В нем констатировался факт запрета религиозным общинам заниматься государственной деятельностью. Немаловажным шагом в становлении светского общества стало и то, что декрет запрещал церкви вмешиваться в образование, культуру и иные сферы жизни общества. В Конституции от 10 июля 1918 г. декларировалась свобода совести, отделение государства и церкви, накладывались ограничения на деятельность религиозных организаций посредством органов, подчиненных государству [16].

В свете принятых нормативно-правовых актов в Казахстане также была начата активная борьба с религией. Одним из них является постановление Казкрайкома ВКП(б) «О мерах борьбы с мусульманским религиозным движением» от 8 июня 1927 года, было еще более жестким в части ограничения ислама. Текст постановления содержал подробное описание особенностей мусульманского религиозного движения в Казахстане. «Ислам в Казахстане – более молодое явление и в силу отсталости хозяйственной техники и культуры среди казахского населения он воспринимается здесь как культурное новшество гораздо непосредственнее и фанатичнее». В качестве негативных сторон мусульманского движения в Казахстане отмечалось: «религиозное сознание казахов развивается в союзе с суфизмом»,

влияние татарского и узбекского духовенства на религиозное движение, сохранение норм шариата там, где «местные органы советской власти и суда слабы» и пр. [17]

Об ужесточении антиисламской политики в Казахстане во второй половине 1920-х гг. и мерах борьбы с духовенством свидетельствует директивный документ за №260, подписанный Председателем ВЦИК М. Калининым 22 августа 1927 г., и последовавшее за ним распоряжение начальника Центрального Административного Управления (ЦАУ) Ескараева губернским административным отделам «О мерах борьбы с вредной деятельностью мусульманского духовенства» [18].

Начинается ужесточение контроля над религиозной деятельностью. Также были введены ограничения прав верующих и духовенства. По Закону 1929 г. требовалась обязательная регистрация религиозных организаций в государственных учреждениях. Секты и общины не могли проводить массовые религиозные собрания без разрешения властей. Закон ликвидировал право религиозных организаций на собственность, школы и средства массовой информации. Согласно этому закону все церкви и религиозные объединения подвергались строгому государственному контролю. Если религиозные объединения изобличались в антигосударственной деятельности, то они подвергались репрессиям.

5 декабря 1936 г. и 26 марта 1937 г. были приняты Конституция СССР и Казахской СССР. В Конституции 1936 г., в Статье 124, провозглашалась свобода вероисповедания, на деле велась атеистическая пропаганда. В этот период закрываются храмы, церкви, монастыри, мечети. Преследование религиозных деятелей стало частью государственной политики. Таким образом, была предпринята попытка «освобождения» от религии через массовую пропаганду атеизма и физическое истребление религиозных лидеров [16. – 75-85].

В годы Второй мировой войны в религиозной сфере наблюдается некоторая либерализация. Так, 4 сентября 1943 г. Сталин встретился с лидерами Русской православной церкви митрополитами Сергием, Алексием и Николаем. Было учреждено Управление делами Московской патриархии и разрешена публикация православной литературы. По отношению к исламу также происходят изменения. В сторону послабления 8 октября того же года образован САДУМ – Духовное управление мусульман Средней Азии и Казахстана. И САДУМ, и Русская православная церковь, несмотря на то, что получили официальную легализацию, оставались под контролем государства. Их деятельность контролировал Совет по делам Русской православной церкви (1943-1965 гг.) и Совет по делам религиозных культов (1944-1965 гг.) молодежи.

Однако, несмотря на некоторое послабление в религиозном вопросе, жесткие антирелигиозные меры сохранялись.

Период после Великой Отечественной войны стал очередным временем потрясения для религии. В Советском Союзе принимается пакет новых документов, который не только усилил контроль над религиозной деятельностью, но и ввел уголовную ответственность за пропаганду религиозного мировоззрения и взглядов, в особенности среди молодежи [16. – 113-135].

8 апреля 1929 г. увидело свет постановление «О религиозных объединениях». Этот законодательный документ в неизменном виде действовал до 1975 г. и стал превалирующим в регулировании государственно-конфессиональных отношений в стране [4. – 30]. Все действия религиозных объединений оказались под бдительным и жестким контролем государства. Этим объясняется повсеместное закрытие церквей, храмов, мечетей по всей территории Советского Союза в 20–30-е годы. Начавшаяся Великая Отечественная война внесла коррективы в отношения государственной власти и религии.

Одним из явлений войны стал неожиданный всплеск и рост религиозности среди населения, особенно женского. Позиция всех религиозных конфессий, духовная, моральная

и финансовая поддержка со стороны духовенства и верующих позволила ослабить жесткую хватку в отношении религиозных общин. Одним из первых признаков изменения ситуации стало постановление СНК СССР №1325 от 28 ноября 1943 г. «О порядке открытия церквей» [19].

В 1943–1944 годы началась регистрация культовых объектов, было разрешено их повсеместное открытие. В том числе религиозные объединения получили возможность при отсутствии храма или мечети арендовать здания, дома, покупать их на свои средства, открывать мастерские по изготовлению необходимых религиозных предметов и атрибутов.

19 декабря 1944 г. принято постановление СНК «О порядке открытия молитвенных зданий религиозных культов». Следствием стало открытие молитвенных зданий в ряде городов Казахской ССР. В их числе были Акмолинск, Алма-Ата, Джамбул, Павлодар, Семипалатинск, Уральск, Чимкент. Всего было зарегистрировано 30 молитвенных домов в 1948 г. В хрущевский период насчитывалось уже 20 мечетей. Они сохранились в Алма-Ате и 10 областях республики [20].

После войны усилена антирелигиозная пропаганда, продолжилась активная кампания против сектантов – баптистов, свидетелей Иеговы, пятидесятников. Казахская советсткая республика становится местом ссылки верующих из западных регионов Союза, в особенности протестантов [16. – 129-135].

В период «Хрущевской оттепели» наступление на религию продолжается. Предвестником изменения церковной политики стала антирелигиозная кампания 1954 г., основу которой положило постановление ЦК КПСС от 07 июля 1954 «О крупных недостатках в научно-атеистической пропаганде и мерах ее улучшения» [21], которое фактически предлагало развернуть новую кампанию борьбы с религией, а также постановление от 10 ноября 1954 г. «Об ошибках в проведении научно-атеистической пропаганды среди населения» [22]. Однако данная компания не набрала массового оборота, так как Н.С. Хрущев еще не укрепился у власти, да и в самом правительстве были противники радикального вмешательства и изменений в отношениях между государством и церковью.

Негативно встретили изменения в отношении религии духовенство и простые верующие. XX съезд КПСС, проходивший 14–25 февраля 1956 г., выдвинул задачу усиления работы по коммунистическому воспитанию населения [8. – 151].

Секретное постановление ЦК КПСС «О записке отдела пропаганды и агитации ЦК по союзным республикам «О недостатках научно-практической пропаганды», принятое 4 октября 1958 г.**,** еще более усилило антирелигиозную кампанию [10. – 362]. В данном документе были сформулированы основные идеологические принципы партии в отношении религии. Основной акцент ставился на искоренение религиозных пережитков.

В 1958 г. разработан ряд мероприятий, направленных на ограничение деятельности Православной Церкви. 16 октября 1958 г. Совет по делам РПЦ принял постановления, касающиеся финансовой стороны деятельности православных религиозных организаций. В центре внимания СД РПЦ стал вопрос налогового обложения и контроля доходов предприятий, числившихся за епархиями. Постановление «О монастырях в СССР» также положило начало экономическим мерам в отношении духовенства [21].

Меры экономического воздействия на религиозные объединения нашли отражение в постановлении Министерства финансов СССР от 26 февраля 1966 г. «О порядке обложения налогами граждан, получающих доходы от религиозных органов, а также предприятий этих органов». Согласно этому документу налогом облагались служители религиозных культов всех конфессий без исключения. В случае, если верующий не являлся служителем культа, но имел доход от проведения религиозных обрядов, он обязан был отчислять налог [23].

Однако данная мера исполнялась не везде, либо имели место явные нарушения. Особенно это касалось деятельности мулл. Часто чиновники на местах попустительствовали и не контролировали деятельность безмечетных мулл. В 1976 г. в Тургайской и Джезгазганской областях каждый из 22 мулл был обложен налогом в среднем в размере 53 рублей, в Кзылординской области налог на одного человека составил 30 руб. В Павлодарской области из 100 мулл обложен налогом был только один. В Алмаатинской, Карагандинской, Джамбульской, Актюбинской, Костанайской областях из 71 муллы ни один не был обложен налогом [24].

28 ноября 1958 г. Президиум ЦК КПСС принял постановление «О мерах по прекращению паломничества к так называемым «святым местам». В постановлении отмечается, что организаторами паломничества выступают кликуши, юродствующие, разного рода сомнительные лица, «использующие эти места для распространения суеверий, разжигания религиозного фанатизма и извлечения у населения больших денежных средств». По мнению ЦК КПСС**,** многие партийные, советские, профсоюзные и комсомольские организации уделяли мало внимания фактам паломничества и не принимали никаких мер к его прекращению. В связи с этим было принято решение обязать партийные организации всех уровней к проведению широкомасштабной работы и антирелигиозной пропаганды, с применением методов убеждения о прекращении паломничества к «святым местам». Средства массовых информаций должны были выступать с материалами, разоблачающими антинародные цели организаторов в использовании данных мест. В постановлении также отмечается, что к организации паломничества были причастны и церковные организации. Поэтому они предупреждались о том, что если ими не будут приняты меры к прекращению паломничества, то советские органы примут в отношении них самые строгие меры [25].

В начале 1960 г. приняты новые антицерковные решения. Так, 9 января ЦК КПСС принял постановление «О задачах партийной пропаганды в современных условиях». В нем осуждалось нейтральное отношение партийных и государственных организаций к религиозным пережиткам. 13 января принят новый документ – «О мерах по ликвидации нарушений духовенством законодательства о культах», в котором был признан недопустимым приоритет властных функций духовенства в приходе, а также отстранение духовенства от управления исполнительными органами церковных приходов [26].

Новый этап против религии начался в 1963 г. На Пленуме ЦК КПСС 21 июня 1963 г. выступил председатель идеологической комиссии ЦК КПСС Леонид Ильичев. Было принято постановление «Об очередных задачах идеологической работы партии». В нем заявлялось: «Задача полного преодоления пережитков прошлого в сознании людей приобретает неотложное, непосредственное практическое значение… Мирного сосуществования идеологий… быть не может… Наша задача состоит в том, чтобы… развивать наступление на пережитки… Религия – главный противник научного мировоззрения внутри страны, один из самых цепких пережитков прошлого, от которого не освободились еще значительные слои населения… Нельзя благ.шествовать и, что религия как антинаучная идеология, отомрет сама по себе, без усилия, без борьбы с ней…» [27. – 357].

Во исполнение решений Пленума Идеологическая комиссия ЦК разработала и приняла программу действий (Мероприятия по усилению атеистического воспитания населения), согласно которой партийным комитетам совместно с комсомолом и профсоюзами было предложено «разобраться с состоянием религиозности в каждом населенном пункте и коллективе». Речь шла о полном и окончательном преодолении религиозного мировоззрения в сознании советского человека. Следующим шагом была разработка (начало 1964 г.) документа ЦК «О мероприятиях по усилению атеистического воспитания населения». По решению ЦК КПСС в конце 1963-начале 1964 гг. был создан

Институт научного атеизма Академии общественных наук при ЦК КПСС [4. – 50-90]. (Законодательство, 1971: 50–90).

Таким образом**,** антирелигиозная кампания, начатая Н. Хрущевым, была следствием идеологического обоснования «борьбы со сталинским наследием», необходимой для утверждения власти ее инициатора, а затем обосновывалась в качестве неотъемлемой части построения в СССР коммунистического общества с тотальной единственной идеологией, не допускающей чуждых элементов, которые были объявлены пережитками предыдущих исторических эпох. В связи с принятым КПСС планом построения коммунистического общества над религиозными организациями нависла угроза полного уничтожения.

Несмотря на то, что после отставки Н. Хрущева со всех руководящих постов в 1964 г. государственно-церковные отношения перестали носить характер антирелигиозной кампании, в формировании церковной политики государства и далее ведущую роль продолжал играть идеологический фактор с тем же содержанием. Лишь практические формы реализации идеологических установок приобрели более мягкий характер. Ответственный за идеологическое обеспечение церковной политики партии и правительства М. Суслов в этой связи любил повторять: «Не изобретать ничего нового – все уже сказали до нас основатели классового учения и нашего государства, надо лишь правильно применить их наследие в сегодняшней жизни» [8. – 152] (Мандрик и др., 2018: 152).

В Казахской республике в 1960 г. увидело свет постановление Совета Министров Казахской ССР «О мерах по пресечению антисоветской деятельности сект», в СССР в 1965 г. издан Указ Президиума Верховного Совета «О нарушении законодательства, о религиозных культах». Данные нормативно-правовые акты, как следует из их названий, способствовали тому, что был не только усилен контроль над религиозными организациями, но и их деятельность была объявлена антисоветской, что повлекло за собой череду новых преследований. Была проведена всесторонняя проверка мусульманских и иных религиозных организаций, выявлены и закрыты подпольные молитвенные дома и собрания. В 60-х гг. принимаются решения об ужесточении уголовного наказания за нарушение Закона о религиозных культах. 3 июня 1966 г. был принят Указ Президиума Верховного Совета Казахской ССР о внесении дополнений в статью 130 УК Казахской ССР, где отмечалось, что «за нарушение законов об отделении церкви от государства и школы от церкви – наказываются лишением свободы на срок до 3-х лет [28]. Также Президиум постановил, что нарушениями законодательства считаются: 1) уклонение религиозных организаций от регистрации; 2) нарушение правил организации и проведения религиозных собраний, шествий и т.д.; 3) организация религиозными объединениями специальных детских собраний, литературных кружков. В этом случае налагался штраф в размере 50 рублей [29].

Одной из самых острых проблем в Казахстане стал вопрос регистрации религиозных общин. 31 октября 1968 г. была утверждена «Инструкция об учете религиозных объединений, молитвенных домов и зданий, а также о порядке регистрации исполнительных органов религиозных объединений и служителей культа». Согласно законодательству о культах все религиозные объединения, церкви, костелы, мечети, синагоги, молитвенные дома и здания должны стоять на учете государственных органов. На каждое зарегистрированное объединение заводилось регистрационное дело. В него входили следующие документы: копия заявления верующих (не менее 20 человек) с просьбой о регистрации, копия списка учредителей, заключение рай- или горисполкома о регистрации религиозного объединения, справка о регистрации, сведения о составе исполнительного органа, договор о передаче в бесплатное пользование молитвенного здания. Данные объекты являлись собственностью государства и стояли на учете местных

органов власти [4. – 60-61]. Зарегистрированные общества предоставляли Уполномоченному Совета по делам религий сведения о служителях культов. В инструкции перечисляются категории служителей культов, подлежащих учету. Кроме того, на каждого из них заводилась учетная карточка [4. – 66-67].

Однако на деле сами же местные органы власти не торопились проводить регистрацию религиозных объединений. Одна из причин – не портить отчетность наличием большого количества конфессиональных общин. Ответом стал рост подпольного религиозного движения. Особенно это было характерно для сектантства в лице немецкого населения.

С 1948 г. на территории СССР не был открыт ни один культовый объект, все ходатайства верующих отклонялись. Об этом в 1955 г. в докладной записке писали председатель Совета по делам РПЦ и по делам религиозных культов при Совете Министров СССР Г.Г. Карпов и И.В. Полянский. Речь не шла о массовых открытиях религиозных зданий. Но, по их мнению, отдельные ходатайства, когда есть необходимость, следовало бы удовлетворять. Они отмечали, что «абсолютные отказы, вызывающие недовольство верующих, являются политически вредными» [30].

Так, в Казахской ССР в 1948 г. было зарегистрировано 30 мечетей, а в 1954 г. их число сократилось до 20. В 1970-х годах наблюдался рост численности исламских духовных зданий. В 1980 в республике было зарегистрировано 32 мечети, а в 1982 – 39 [31]; [32].

6 августа 1969 г. Верховный Совет СССР принимает новый Кодекс о семье и браке в СССР, который заменил ранее действовавший Кодекс о браке, семье и опеке 1926 г. Новый кодекс закреплял советские правовые основы семейно-брачных отношений. По нему признавался брак, зарегистрированный только в официальном порядке, церковные и мусульманские браки не имели юридической силы. Данный Кодекс ограничил религиозное вмешательство в вопросы семьи и вопросы, связанные с правами детей в религиозных семьях [33] (Кодекс, 1969).

Для периода середины 70-х гг. характерно возрастание интереса государства к религиозной сфере. Следует обратить внимание на постановление Совета по делам религий при Совете Министров СССР от 28 августа 1974 г. «О мерах по упорядочению сети религиозных объединений, состоящих из граждан немецкой национальности, и усилению контроля за их деятельностью» [34. – 251-252] (Этноконфессия, 2015: 251-252). В документе отмечались имевшие место факты необоснованного отказа в регистрации религиозных объединений. В основном это касалось общин, в составе которых было преимущественно немецкое население (лютеране, меннониты, католики, евангельские христиане-баптисты, пятидесятники). В постановлении был упомянут ряд областей Казахской ССР. Кроме того, отмечалось отсутствие должного внимания в отношении настроения служителей культа и верующих. Среди чиновников, осуществлявших контроль над данными религиозными общинами**,** не было ни одного, владевшего немецким языком. В результате в общины проникали религиозные фанаты, экстремисты, настроенные негативно в отношении советской власти, разжигавшие недовольство среди населения. Поэтому Совет по делам религий при Совете Министров СССР постановил, чтобы уполномоченные Совета по делам религий в течение 2 месяцев совместно с местными органами власти упорядочили состав и количество немецких религиозных объединений, а также улучшили контроль над их деятельностью. Если же деятельность этих общин носила антиобщественный характер, то предполагалось их закрытие. В этом постановлении из 19 областей Казахстана упоминаются 14, кроме Гурьевской, Кызыл-Ординской, Мангышлакской, Тургайской и Уральской областей. В Джезказганской области в 1977 г. зарегистрировано было 27 религиозных объединений, из которых одно баптистское, зарегистрированное в законном порядке. Более достоверно существование еще 10

объединений, в том числе 5 раскольников. Кроме того, 1 католиков, 4 лютеран, 1 меннонитов, 2 пятидесятников [35].

В заявлении от 16 мая 1976 г. от пресвитера адвентистов г. Алматы Томенко Ю.Ф. уполномоченному Совета говорилось, что на территории КазССР проживает более 1800 членов, состоящих в 30 объединениях. Из них только 8 объединений зарегистрированы в таких городах, как Алматы, Иссык, Джамбул, Караганда, Каскелен, Кустанай, Талды-Курган и Чимкент. Некоторые находятся на грани регистрации, но были также незарегистрированные и не взятые на учет общины. При этом они проводили нелегальные богослужения и сами уклонялись от регистрации. В Талды-Курганской области количество зарегистрированных лютеранских объединений увеличилось в 1974 с 17 до 21 в 1975 г. В Чимкентской и Карагандинской областях не велись учет и регистрация немецких общин [36].

В 1975 г. в республике прекратили существование 22 религиозных общества, но религиозность населения по-прежнему была достаточно высокой. На 1 декабря 1977 г. в республике было 543 зарегистрированных религиозных общества. В среднем на каждый город или район приходится 2–3 религиозных объединения, а на каждые 4 сельских совета – одно объединение. Это по самым скромным данным. Официально же зарегистрировано 143, что составляет 26 %, остальные действовали подпольно. Если взять за средний темп 35 объединений, зарегистрированных за последние 5 лет, то**,** чтобы полностью легализовать оставшиеся**,** потребовалось бы не менее 10 пятилеток [37].

В 1975 г. вносятся изменения в «Закон о религиозных организациях». Этому могла способствовать позиция местных органов власти в отношении верующих. Так, в отчете по Семипалатинской области за 1975 год верующие Воскресенской церкви жаловались в СДРК при Совмине СССР на действия областного уполномоченного Шайкенова К. Игнорируя права верующих, он не прислушивался к их просьбам о замене исполнительного органа церкви, который возглавлял Бобрикович Я.Ф. По мнению верующих, он не имел авторитета среди паствы, а также сам не проявлял религиозной активности.

Это было не первое обращение. По жалобе была проведена проверка, но она не дала должного результата. По сути, между верующими шла борьба за вхождение в состав исполнительного совета церкви. Группировку возглавил трижды судимый Семенов. А местные органы принимали сторону тех, кто лояльно относился к советской власти [38].

В период Советского Союза основным правовым документом, регулировавшим статус религиозных организаций, выступало постановление от 8 апреля 1929 г. «О религиозных объединениях». Лишь 26 марта 1976 г. Президиум Верховного Совета Казахской ССР принял «Положение о религиозных объединениях в Казахской ССР**»**. Было высказано предложение об издании данного постановления впоследствии на казахском, русском и немецком языках. Содержание осталось без изменения, были внесены лишь отдельные дополнения [39].

В 1977 г. в коллективной жалобе верующих г. Макинска Целиноградской области в СДРК при Совмине СССР говорилось о грубом административном вмешательстве в дело общины чиновников. Местные чиновники признавали, что «им не хватает настойчивости и последовательности в осуществлении контроля общин, не продуманные кавалерийские наскоки лишь озлобляют фанатиков, которые по каждому поводу кричат о гонениях, ущемлениях их прав и на предложения о регистрации дают отрицательный ответ. В принципе этот метод не новый» [40].

7 октября 1977 г. была принята Конституция СССР, 52 Статья которой**,** провозглашая свободу совести, допускала только индивидуальное исповедование религии без возможности коллективного влияния. Таким образом**,** де-юре – Конституция включала в себя положение о свободе совести. Де-факто: свобода совести была интерпретирована таким образом, что религиозные организации не имели права на общественную

деятельность, их деятельность продолжала оставаться ограниченной. Религиозная пропаганда также ограничивалась и могла вестись только в частных кругах. Государство всячески поощряло атеизм и способствовало ограничению религиозного воспитания детей [41. – 671-707].

По мнению лидера СЦ ЕХБ Г. Крючкова**,** в проекте Конституции ничего не говорится о праве родителей воспитывать своих детей согласно собственным убеждениям, и предлагают в новую Конституцию внести статью следующего содержания: «родители имеют право воспитывать своих детей согласно собственных убеждений и ввиду отделения школы от церкви давать им религиозное образование путем создания частных школ». Руководитель нелегальной общины г. Талды-Кургана Моисеенко С.М. говорил: «что написано в проекте новой Конституции о правах верующих в СССР это формальное, оно остается на бумаге, а в самом деле закон не защищает интересы наших братьев и сестер» [42].

В 1970–1980-гг. широкий размах приобретает подавление «неофициальных» религиозных групп, а именно: баптистов, протестантов, свидетелей Иеговы. В информации для ЦК компартии Казахстана о поездке в Джезказганскую область в апреле 1977 отмечается, что в области нет официально зарегистрированных мусульманских объединений, но есть 40 безмечетных мулл, проводятся все обряды, группируются религиозные фанатики, составляющие религиозные объединения. Кроме 27 зарегистрированных религиозных объединений, существовало еще 10 подпольных [43].

5 апреля 1983 г. вышло постановление ЦК КПСС «О мерах по идеологической изоляции реакционной части мусульманского духовенства». В связи с этим ЦК Компартии Казахстана разработал ряд мероприятий по реализации данного постановления. Всем местным органам партии и власти необходимо было выявить безмечетных мулл, пресекать их действия вести миссионерскую деятельность, организовывать паломничества к «святым местам». Также предстояло изучить направление деятельности мулл, содержание их проповедей и составить на основе анализа соответствующие рекомендации. Другой мерой предполагалось усиление атеистической пропаганды. «Использовать возможности системы партийной и комсомольской учебы, массовых форм пропаганды, широко привлекать к этой работе наиболее подготовленные кадры из числа представителей коренной национальности и, прежде всего**,** интеллигенции». С целью повышения уровня антирелигиозного воспитания молодежи, предполагалось открытие клубов атеистов, проведение диспутов, тематических вечеров, чтение циклов лекций на антирелигиозные темы [44].

Период перестройки положил начало кардинальным изменениям в общественном сознании. Причин изменения государственной политики в отношении религии было несколько. Демократизация общества, гласность стали отправной точкой начала напряженности религиозной ситуации в стране. Политические события привели также к росту деструктивных настроений, носивших больше националистический характер. Имел фактор роста значительной активности сектантских религиозных общин.

18 августа 1986 г. вышло постановление ЦК КПСС «Об усилении борьбы с влиянием ислама», в котором были намечены меры атеистической пропаганды. Но сдержать религиозный подъем верующих государству не удавалось. В постановлении также ставился вопрос о пресечении возникновения т.н. родовых кладбищ, наведение порядка на действующих кладбищах, недопущение строительства больших мазаров и надгробий с мусульманской символикой. Одной из причин принятия данного постановления стала религиозная ситуация, сложившаяся в Средней Азии. В период советско-афганских событий в этом регионе активизировалась деятельность такого религиозного течения, как ваххабизм, разжигаемое афганскими моджахедами. Они пытались создать деструктивное настроение среди местного населения, что вызвало крайнюю озабоченность государственных органов власти [45].

В перестроечный период, в 1988 г., накануне 1000-летия крещения Руси, были сделаны некоторые послабления религиозным организациям, но их деятельность также продолжала оставаться под контролем государства [46. – 111].

В это время открыто появляются идеи отказа от модели существующих государственно-конфессиональных отношений. Предлагается ввести полную религиозную свободу, что в 1986 г. нашло отражение в законопроекте «О свободе совести и религиозных организациях». Однако старая бюрократическая система тормозила нововведения. Данный законопроект четыре г. находился на рассмотрении Верховным Советом, Советом Министров и Советом по делам религий СССР. Лишь летом 1990 г. законопроект был одобрен верховным Советом в первом чтении. По новым изменениям, упрощалась регистрация религиозных организаций, они наделялись правом юридического лица, определялся порядок их налогообложения.

1 октября 1990 г. принят Закон «О свободе совести и религиозных организациях», 25 октября того же года – «О свободе вероисповеданий». После того, как данные нормативно-правовые акты увидели свет, Декрет СНК «Об отделении церкви от государства и школы от церкви» и Постановление ВЦИК СНК «О религиозных объединениях» утратили свою юридическую силу [16. – 107] (Наследие, 2010: 107).

Заключение

Проведенный в ходе исследования анализ нормативно-правовых актов, регламентирующих государственно-конфессиональные отношения в советский период, позволил выявить их специфику на разных исторических этапах. Правовая база в Казахской советской социалистической республике формировалась в соответствии с правовой базой в Советском Союзе. Она ставила основной целью активную борьбу с религией и пропаганду атеизма. Ее задачи: уменьшение влияния религиозных организаций на общественную жизнь, ограничение либо запрет религиозной деятельности. Специфика влияния религиозных законов на Казахстан выражалась в том, что запрещались религиозные праздники Рамазан-айт и Курбан-айт, преследовалась мусульманская обрядность, людей заставляли менять имена на более советские. Подавлялось влияние духовенства – мулл, ишанов. Запрет коснулся и арабской вязи, чтения Корана, для того, чтобы разорвать связь казахов с исламским наследием.

Следует отметить, что нормативно-правовые акты, в зависимости от политической обстановки в стране, меняли свой курс и отношение к религиозным организациям и к самим верующим. Законодательная нормативная база носила многоуровневый характер, практически охватывая и регламентируя все сферы религиозной жизни советского общества. Тотальный контроль религиозных конфессий со стороны государственных органов был ощутим на протяжении существования советского строя.

Военные и первые послевоенные годы ознаменовались относительным ослаблением жестких регламентаций деятельности религиозных конфессий. Хрущевский период правления следует рассматривать как новый виток «закручивания гаек», ознаменовавшийся рядом указов и постановлений, ограничивающих религиозную жизнь верующих. Рубеж конца 80-х годов ознаменовался новыми реформами в религиозной жизни государства. Процесс восстановления национально-этнических корней, древних традиций стал отправной точкой для возрождения религиозности населения.

Как показал историко-правовой анализ, законы, направленные на контроль религиозной жизни в советском обществе, ограничивали свободу совести и вероисповедания, что являлось грубым нарушением международных правовых стандартов, таких, как, к примеру, Всеобщая Декларация прав человека, Международный пакт о гражданских и политических правах. Эти законы нарушали такие права, как свобода совести и вероисповедания, равноправие граждан, право на воспитание детей в религиозном духе.

Информация о финансировании.

Статья подготовлена в рамках грантового проекта Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Исторический опыт государственно-конфессиональных отношений в Казахстане (1940–1990 гг.)» (регистрационный номер: ИРН AP23486006).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Алпыспаева Г.А., Аубакирова Х.А., Саметова Г.С. Государство и религиозные организации в Казахстане в 1940–1990-е гг.: методологические аспекты изучения проблемы и систематизация источников // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки Философия. Религиоведение, 2024. № 4(149). С. 342–358.

2 Русская православная церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Сб. док. – М.: Изд-во Крутицкое патриаршее подворье. Общество любителей церковной истории, 2009. – 765 с.

3 Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. (1938–1975). В 4-х тт. – М.: Изд. Известия, 1975.

4 Законодательство о религиозных культах: сб. материалов и документов. 2-е изд. – М.: Юридическая литература, 1971. – 212 с.

5 Васильева О.Ю. Русская православная церковь в политике советского государства в 1943–1948 гг. – М., Институт российской истории РАН, 2001. – 456 с.

6 Гомелева Е.В. Нормативно-правовые акты, регулирующие государственно-церковные отношения в советский период // Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Общественные науки, 2023. № 1. – С. 63–70.

7 Одинцов М.И. Русская православная церковь в XX веке: история, взаимоотношение с государством и обществом. – М.: РОИР, 2002. – 321 с.

8 Мандрик С.В., Горанский А.О. Формулирование идеологических основ отношения к религии во время хрущевской антирелигиозной кампании и их отражение в официальных документах КПСС и Советского правительства // Религия и письменность как факторы формирования славянской культуры: сборник докладов XXIII международных Кирилло-Мефодиевских чтений / ГУО «Институт теологии имени святых Мефодия и Кирилла» БГУ: ред.-сост.: С.И. Шатравский, священник Святослав Рогальский. – Минск: ООО «Позитив-центр». 2018. – С. 151-154.

9 Остроухова Н.В. Особенности нормативно-правового регулирования государственно-церковных отношений в СССР (1953–1963) // Via in tempore. История. Политология, 2020. № 47(1). – С. 160–169. // DOI 10.18413/2687-0967-2020-47-1-160-169.

10 Шкаровский М.В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве (государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 г.х). – М.: Крутицкое патриаршее подворье. Общество любителей церкви, 1999. – 400 с.

11 Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. – М.: Республика, 1995. – 511 с.

12 Подопригора Р.А. Правовой статус религиозных объединений в Республике Казахстан: автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.02. – Алматы, 1993. – 34 с.

13 Жақсылық Е.Е. Оңтүстік Қазақстандағы мемлекеттік діни саясаттың кеңестік үлгісі: тарихи талдау // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия», 2024. № 3(115). – Б. 91–97.

14 Сактаганова З.Г. Советская модель государственной религиозной политики в Казахстане и религиозная повседневность казахстанцев во второй половине XX в. // История повседневности. СПб., 2017. № 1(3). – С. 60–76.

15 Turlybekova A.M., Kabidenova Zh.D., Sadykova A.M., Zhusupova L.K. Anti-Religious Policy of Soviet Power in Kazakhstan in the 1950s-1980s (based on Archival Materials). Bulletin of the Khalel Dosmukhamedov Atyrau University, 2025. 76(1). Pp. – 21-31.

16 Наследие. Выпуск 1 Религия. Общество. Государство: институты, процессы, мысль. Книга I(II). История государственно-конфессиональных отношений в России (X – начало XXI века). Хрестоматия в двух частях / сост.: Ю.П. Зуев /. – М.: Издательский дом «Медиа Пром», 2010. – 288 с.

17 Государственный архив Актюбинской области (далее ГААО). Ф. 516. Оп. 1. Д. 1429. - лл. 1-8.

18 Государственный архив Жамбылской области (далее ГАЖО). Ф. 50. Оп. 1. Д. 640. -лл. 67-69.

19 Государственный архив Российской Федерации (далее ГАРФ). Ф. Р-5446. Оп. 1. Д. 221. - лл. 3-5.

20 ГАРФ. Ф. 6991. Оп. 4. Д. 23. - лл. 60-63.

21 Российский государственный архив новейшей истории (далее РГАНИ). Ф. 4. Оп. 16. Д. 554. - лл. 5-13.

22 «Об ошибках в проведении научно-атеистической пропаганды среди населения» // Правда. 1954. 11 ноября. № 315.

23 Письмо Минфина СССР от 26.02.1966 № 81 «О порядке обложения налогами граждан, получающих доходы от религиозных органов, а также предприятий этих органов» [Электронный ресурс] – URL: https://e-ecolog.ru/docs/x-5K7bf4EksGPj10XY1lO (дата обращения: 25.06.2025).

24 ГАРФ. Ф. 6991. Оп. 6. Д. 1135. - лл. 67-68.

25 О мерах по прекращению паломничества к так называемым святым местам, 1958. [On measures to stop pilgrimages to so-called holy sites] // [Электронный ресурс] – URL: https://arheve.org/read/sssr/1958-11-28-o-merah-po-prekrashcheniyu-palomnichestva-k-tak-nazyvaemym-svyatym-mestam (дата обращения: 25.06.2025).

26 ГАРФ Ф. 6991. Оп. 1. Д. 2041. - л. 80.

27 О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении. Сборник документов и материалов / Редакционная коллегия: А.З. Окороков и др.; Составитель Л.С. Климанова. – М., «Мысль», 1972. – 635 с.

28 Государственный архив Карагандинской области (далее ГАКО). Ф. 1086. Оп. 1. Д. 138. - лл. 176-189.

29 ГАКО. Ф. 1364. Оп. 1а. Д. 73. - л. 176.

30 ГАРФ Ф. 6991. Оп. 3. Д. 113. - л. 110-111.

31 Архив Президента Республики Казахстан (далее АП РК). Ф. 708. Оп. 31. Д. 265. - лл. 89–90.

32 Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее ЦГА РК). Ф. Р-2039. Оп. 1. Д. 220. - лл. 191-192.

33 Кодекс о браке и семье Казахской ССР. – Алма-Ата: Казахстан, 1969. – 83 с.

34 Этноконфессия в советском государстве. Меннониты Сибири в 1940-1980-е годы. Религиозные диссиденты: Док. и материалы / Ин-т истории Сиб. отд-ния РАН, Center for Mennonite Brethren Studies, Fresno Pacific University; Сост. и науч. ред. А.И. Савин. – Новосибирск: Посох, 2015. – 559 с.

35 ГАРФ. Ф. 6991. Оп. 6. Д. 853. - л. 17.

36 ГАРФ. Ф. 6991. Оп. 6. Д. 853. - л. 43.

37 ГАРФ. Ф. 6991. Оп. 6. Д. 1135. - лл. 3-4.

38 ГАРФ. Ф. 6991. Оп. 6. Д. 853. - лл. 7-8.

39 ЦГА РК. Ф. Р-2034. Оп. 1. Д. 220. - лл. 5-6.

40 ЦГА РК. Ф.Р-2034. Оп. 1. Д. 220. - л. 30.

41 Конституция (Основной Закон) СССР // Ведомости Верховного Совета СССР. 12 октября 1977. №41. Ст. 617. – С. 671-707.

42 ГАРФ. Ф. 6991. Оп. 6. Д. 1135. - л. 41.

43 ГАРФ. Ф. 6991. Оп. 6. Д. 1135. - л. 17.

44 ГАКО. Ф. 1п. Оп. 53. Д. 64. - л. 23.

45 ГАКО. Ф. 1364. Оп. 1. Д. 131. - л. 2.

46 Кашеваров А.Н. Государственно-церковные отношения в период перестройки 1985-1991 годов // Terra Linguistica. – №1. – 2015. – С. 109-115.

1940–1990 жж. АРАЛЫҒЫНДАҒЫ КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДІНИ САЯСАТТЫҢ НОРМАТИВТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Мақалада авторлар Кеңес Одағы кезеңіндегі Қазақстандағы мемлекет пен дін арасындағы қарым-қатынастарды нормативтік-құқықтық реттеу мәселесін қарастырады. Қазақ КСР-і, Кеңес мемлекетінің республикаларының бірі ретінде, атеистік қоғам құру жолындағы бүкілодақтық күрестен тыс болмады. Қазақстанда қарастырылып отырған кезеңде қабылданған антирелигиоздық нормативтік-құқықтық база КСРО-ның жалпы дінге қарсы саясатының құрамдас бөлігіне айналды. Мақала мақсаты - кеңес дәуіріндегі Қазақстандағы дін саласындағы нормативтік-құқықтық актілерді құжаттық деректерді дискурсивті талдау әдісімен зерттеуге. Нәтижелер: авторлар, КСРО-да қабылданған дінге қатысты заңдар Қазақстан халқының діни сеніміне терең әсер еткенін, көптеген адамдардың тек діни қызметі үшін ғана емес, сенімі үшін де жапа шеккенін қорытындылайды. Республикадағы дін саясатының нормативтік-құқықтық базасы одақтық деңгейде әзірленгенімен, халықтың полиэтникалық және поликонфессиялдық құрамы, қазақтардың ұлттық дәстүрлері мен діни көзқарастарының тығыз байланысы сияқты аймақтық ерекшеліктер де ескерілді. Қорытынды: 1940–1980 жылдары мемлекеттің дін саласындағы заң шығарушы саясаты соғысқа дейінгі жылдардағы саясаттың логикалық жалғасы болды, яғни ол атеизм идеологиясына негізделіп, халықтың діни санасын жоюға бағытталды. Осы жылдары қабылданған заң актілері мен нормативтік-құқықтық құжаттар діндарлардың діни объектілерін (мешіттер, шіркеулер, намаз үйі және т.б.) ашу мен тіркеу құқықтарын шектеді, олардың рухани практикаларын жүзеге асыруына кедергі келтіріп, барлық конфессиялардың діни қызметкерлерінің қызметін қатаң бақылауға алды. Заң деңгейінде діни білім беру жойылып, медресе мен басқа да діни оқу орындары жабылды. Кеңес Одағының діни заңнамасының соңғы мақсаты дінді дүниетанымдық жүйе ретінде жою болды.

Негізгі сөздер: Мемлекеттік-діни қарым-қатынастар, Қаулылар, Дін істері жөніндегі кеңес, дінге қарсы заңдар, атеизм, мұсылмандар, сектанттар.

LEGAL AND REGULATORY FRAMEWORK FOR RELIGIOUS POLICY IN SOVIET KAZAKHSTAN IN 1940–1990 YEARS

Abstract

The authors address the problem of legal regulation of state-confessional relations in Kazakhstan during the Soviet period. The Kazakh SSR, as one of the republics of the Soviet state, was no exception in the all-Union struggle to build an atheistic society. The anti-religious regulatory framework issued in Kazakhstan during the period under review became an integral part of the general anti-religious policy in the USSR. The purpose - based on the Soviet legislative system, study legal acts on religion in the Kazakh SSR using the method of discursive analysis of documentary sources. The results: the authors examined the laws adopted in the USSR on the religious issue, which had a profound impact on the religiosity. It has been proven that many suffered not only for religious activities, but also simply for faith. The republican regulatory framework for religious policy was developed on the basis of the union, but regional characteristics were taken into account: multi-ethnic and multi-confessional composition of the population of the republic, close connection between national traditions and religious views of the Kazakhs. Conclusions: the authors summarize that the religious legislative policy of the state in the 1940-1980s was a logical continuation of the policy of the pre-war years in the sense that it was based on the ideology of atheism and was aimed at eradicating the religious consciousness of the population. Legislative acts and normative legal documents on religion adopted during these years limited the rights of believers to open and register places of worship, to carry out spiritual practices, and placed the activities of the clergy of all faiths under strict state control. Religious education was destroyed at the legislative level, madrassas and other religious educational institutions were closed. The ultimate goal of Soviet religious legislation was the eradication of religion as an ideological system.

Key words: State-confessional relations, Resolutions, Council for Religious Affairs, anti-religious laws, atheism, Muslims, sectarians.

REFERENCES

1 Alpyspaeva G.A., Aubakirova H.A., Sametova G.S. Gosudarstvo i religioznye organizacii v Kazahstane v 1940–1990-e gg.: metodologicheskie aspekty izucheniya problemy i sistematizaciya istochnikov [*State and religious organizations in Kazakhstan in the 1940–1990s: methodological aspects of studying the problem and systematization of sources*] // Vestnik Evrazijskogo nacional'nogo universiteta imeni L.N. Gumileva. Seriya: Istoricheskie nauki Filosofiya. Religiovedenie. – № 4(149). – 2024. – P. 342–358 [in Russian].

2 Russkaya pravoslavnaya cerkov v gody Velikoi Otechestvennoi voiny 1941–1945 gg. [*Russian Orthodox Church during the Great Patriotic War of 1941–1945*]: Sb. dok. – M.: Izd-vo Krutickoe patriarshee podvore. Obshchestvo lyubitelei cerkovnoi istorii, 2009. – 765 p. [in Russian].

3 Sbornik zakonov SSSR i ukazov Prezidiuma Verhovnogo Soveta SSSR. (1938–1975) [*Collection of laws of the USSR and decrees of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR. (1938–1975)*]. V 4-h tt. – M.: Izd. Izvestiya, 1975. [in Russian].

4 Zakonodatelstvo o religioznyh kultah [*Legislation on religious cults*]: sb. materialov i dokumentov. 2-e izd. – M.: Yuridicheskaya literatura, 1971. 212 p. [in Russian].

5 Vasileva O.YU. Russkaya pravoslavnaya cerkov v politike sovetskogo gosudarstva v 1943–1948 gg. [*Russian Orthodox Church in Soviet politics states in 1943–1948*]. – M., Institut rossiskoi istorii RAN, 2001. – 456 p. [in Russian].

6 Gomeleva E.V. Normativno-pravovye akty, reguliruyushchie gosudarstvenno-cerkovnye otnosheniya v sovetskij period [*Regulations governing state-church relations during the Soviet period*] // Izvestiya vuzov. Severo-Kavkazskij region. Obshchestvennye nauki. № 1. 2023. P. 63–70. [in Russian].

7 Odincov M.I. Russkaya pravoslavnaya cerkov v HKH veke: istoriya, vzaimootnoshenie s gosudarstvom i obshchestvom. [*Russian Orthodox Church in the twentieth century: history, relationship with the state and society*]. – M.: ROIR, 2002. – 321 p. [in Russian].

8 Mandrik S.V., Goranskij A.O. Formulirovanie ideologicheskih osnov otnosheniya k religii vo vremya hrushchevskoj antireligioznoj kampanii i ih otrazhenie v oficial'nyh dokumentah KPSS i Sovetskogo pravitel'stva [*Formulation of the ideological foundations of attitude towards religion during the Khrushchev anti-religious campaign and their reflection in official documents of the CPSU and the Soviet government*]. // Religiya i pismennost kak faktory formirovaniya slavyanskoj kultury: sbornik dokladov XXIII mezhdunarodnyh Kirillo-Mefodievskih chtenij / GUO «Institut teologii imeni svyatyh Mefodiya i Kirilla» BGU: red.-sost.: S.I. SHatravskij, svyashchennik Svyatoslav Rogal'skij. – Minsk: OOO «Pozitiv-centr», 2018. P. 151-154. [in Russian].

9 Ostrouhova N.V. Osobennosti normativno-pravovogo regulirovaniya gosudarstvenno-cerkovnyh otnoshenii v SSSR (1953–1963) [*Features of legal regulation of state-church relations in the USSR (1953-1963)*]. // Via in tempore. Istoriya. Politologiya. № 47(1). 2020. P. 160–169. // [in Russian].

10 Shkarovskii M.V. Russkaya pravoslavnaya cerkov pri Staline i Hrushcheve (gosudarstvenno-cerkovnye otnosheniya v SSSR v 1939–1964 g.h). [*Russian Orthodox Church under Stalin and Khrushchev (state-church relations in the USSR in 1939–1964)*]. M.: Krutickoe patriarshee podvor'e. Obshchestvo lyubitelej cerkvi, 1999. – 400 p. [in Russian].

11 Pospelovskii D.V. Russkaya pravoslavnaya cerkov v HKH veke. [*Russian Orthodox Church in the XXth century*]. – M.: Respublika, 1995. – 511 p. [in Russian].

12 Podoprigora R.A. Pravovoi status religioznyh obedinenii v Respublike Kazahstan [*Legal status of religious associations in the Republic of Kazakhstan*]: avtoref. dis. ... kand. yur. nauk: 12.00.02. Almaty, 1993. 34 p. [in Russian].

13 Jaqsylyq E.E. Oñtüstık Qazaqstandağy memlekettık dını saiasattyñ keñestık ülgısı: tarihi taldau [*Soviet model of state religious policy in South Kazakhstan: historical analysis*] // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Istoriya. Filosofiya». № 3(115). 2024. P. 91–97. [in Kazakh].

14 Saktaganova Z.G. Sovetskaya model gosudarstvennoi religioznoi politiki v Kazahstane i religioznaya povsednevnost kazahstancev vo vtoroj polovine HKH v. [*The Soviet model of state religious policy in Kazakhstan and the religious everyday life of Kazakhstanis in the second half of the XXth century*] // Istoriya povsednevnosti. SPb. № 1(3). 2017. P. 60–76. [in Russian].

15 Turlybekova A.M., Kabidenova Zh.D., Sadykova A.M., Zhusupova L.K. Anti-Religious Policy of Soviet Power in Kazakhstan in the 1950s-1980s (based on Archival Materials). Bulletin of the Khalel Dosmukhamedov Atyrau University. 76(1). 2025. P. 21-31 [in English].

16 Nasledie. Vypusk 1 Religiya. Obshchestvo. Gosudarstvo: instituty, processy, mysl. [*Legacy. Issue 1 Religion. Society. State: institutions, processes, thought*]. Kniga I(II). Istoriya gosudarstvenno-konfessionalnyh otnoshenii v Rossii (H – nachalo HKHI veka). Hrestomatiya v dvuh chastyah / sost.: YU.P. Zuev /. – M.: Izdatelskii dom «Media Prom», 2010. 288 p. [in Russian].

17 Gosudarstvennyj arhiv Aktyubinskoj oblasti [*The State Archive of Aktobe region*] (dalee GAAO). F. 516. Op. 1. D. 1429. - ll. 1-8. [in Russian].

18 Gosudarstvennyj arhiv ZHambylskoj oblasti [*State Archive of Zhambyl regio*n] (dalee GAZHO). F. 50. Op. 1. D. 640. -ll. 67-69. [in Russian].

19 Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii [*The State Archive of the Russian Federation*] (dalee GARF). F. R-5446. Op. 1. D. 221. - ll. 3-5. [in Russian].

20 GARF. F. 6991. Op. 4. D. 23. - ll. 60-63. [in Russian].

21 Rossijskij gosudarstvennyj arhiv novejshej istorii [*The Russian State Archive of Modern History*] (dalee RGANI). F. 4. Op. 16. D. 554. - ll. 5-13. [in Russian].

22 «Ob oshibkah v provedenii nauchno-ateisticheskoj propagandy sredi naseleniya» [*On mistakes in conducting scientific and atheistic propaganda among the population*] // Pravda. – № 315. – 1954, 11 noyabrya. – C. 4. [in Russian].

23 Pis'mo Minfina SSSR ot 26.02.1966 № 81 «O poryadke oblozheniya nalogami grazhdan, poluchayushchih dohody ot religioznyh organov, a takzhe predpriyatij etih organov» [*On the taxation of citizens who receive income from religious bodies and the enterprises of these bodies*]. Available at: — URL: https://e-ecolog.ru/docs/x-5K7bf4EksGPj10XY1lO [in Russian]. (accessed: 25.06.2025).

24 GARF. F. 6991. Op. 6. D. 1135. - ll. 67-68. [in Russian].

25 O merah po prekrashcheniyu palomnichestva k tak nazyvaemym svyatym mestam, 1958. [*On measures to stop pilgrimages to so-called holy sites*] // Available at: —URL: https://arheve.org/read/sssr/1958-11-28-o-merah-po-prekrashcheniyu-palomnichestva-k-tak-nazyvaemym-svyatym-mestam [in Russian] (accessed: 25.06.2025).

26 GARF F. 6991. Op. 1. D. 2041. - l. 80. [in Russian].

27 O partijnoj i sovetskoj pechati, radioveshchanii i televidenii. Sbornik dokumentov i materialov [*About Party and Soviet Press, Radio Broadcasting, and Television. Collection of Documents and Materials*]. / Redakcionnaya kollegiya: A.3. Okorokov i dr.; Sostavitel L.S. Klimanova. – M.: «Mysl», 1972. – 635 s. [in Russian].

28 Gosudarstvennyj arhiv Karagandinskoj oblasti [*The State Archive of the Karaganda regio*n] (dalee GAKO). F. 1086. Op. 1. D. 138. - ll. 176-189. [in Russian].

29 GAKO. F. 1364. Op. 1a. D. 73. - l. 176. [in Russian].

30 GARF F. 6991. Op. 3. D. 113. - l. 110-111. [in Russian].

31 Arhiv Prezidenta Respubliki Kazahstan [*Archive of the President of the Republic of Kazakhstan*] (dalee AP RK). F. 708. Op. 31. D. 265. - ll. 89–90. [in Russian].

32 Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*] (dalee CGA RK). F. R-2039. Op. 1. D. 220. - ll. 191-192. [in Russian].

33 Kodeks o brake i sem'e Kazahskoj SSR [*Marriage and Family Code of the Kazakh SSR*]. – Alma-Ata: Kazahstan, 1969. – 83 s. [in Russian].

34 Etnokonfessiya v sovetskom gosudarstve. Mennonity Sibiri v 1940-1980-e gody. Religioznye dissidenty [*Ethnic Confession in the Soviet State. The Mennonites of Siberia in the 1940s-1980s. Religious Dissidents*]: Dok. i materialy / In-t istorii Sib. otd-niya RAN, Center for Mennonite Brethren Studies, Fresno Pacific University; Sost. i nauch. red. A.I. Savin. – Novosibirsk: Posoh, 2015. – 559 s. [in Russian].

35 GARF. F. 6991. Op. 6. D. 853. - l. 17. [in Russian].

36 GARF. F. 6991. Op. 6. D. 853. - l. 43. [in Russian].

37 GARF. F. 6991. Op. 6. D. 1135. - ll. 3-4. [in Russian].

38 GARF. F. 6991. Op. 6. D. 853. - ll. 7-8. [in Russian].

39 CGA RK. F. R-2034. Op. 1. D. 220. - ll. 5-6. [in Russian].

40 CGA RK. F.R-2034. Op. 1. D. 220. - l. 30. [in Russian].

41 Konstituciya (Osnovnoj Zakon) SSSR [*The Constitution (Basic Law) of the USSR*] // Vedomosti Verhovnogo Soveta SSSR. – №41. – 12 oktyabrya 1977. St. 617. – S. 671-707. [in Russian].

42 GARF. F. 6991. Op. 6. D. 1135. - l. 41. [in Russian].

43 GARF. F. 6991. Op. 6. D. 1135. - l. 17. [in Russian].

44 GAKO. F. 1p. Op. 53. D. 64. - l. 23. [in Russian].

45 GAKO. F. 1364. Op. 1. D. 131. - l. 2. [in Russian].

46 Kashevarov A.N. Gosudarstvenno-cerkovnye otnosheniya v period perestrojki 1985-1991 godov [*State-Church Relations during the Perestroika Period of 1985-1991*] // Terra Linguistica. – №1. – 2015. – S. 109-115. [in Russian].

Information about authors:

Kulyash Dzhumagaliyeva – **corresponding author**, Candidate of Historical Science, Acting Professor of the Department of History of Kazakhstan, Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Republic of Kazakhstan.

E-mail: dz_kylashv@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4758-8916

Khadisha Aubakirova – candidate of Historical Science, Ass. Professor of the Department of History of Kazakhstan, Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Republic of Kazakhstan.

E-mail: hadishaaubakirova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9133-6471.

Zhanna Zeynullina – мaster of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Philosophy, Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Republic of Kazakhstan.

E-mail: zhako7@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2724-2184

Информация об авторе:

Куляш Джумагалиева– **основной автор**, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор кафедры истории Казахстана, Казахский агротехнический исследовательский университет имени Сакена Сейфуллина, г.Астана, Республика Казахстан.

E-mail: dz_kylashv@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4758-8916.

Хадиша Аубакирова – кандидат исторических наук, и.о. профессора кафедры истории Казахстана, Казахский агротехнический исследовательский университет имени Сакена Сейфуллина, г.Астана, Республика Казахстан.

E-mail: hadishaaubakirova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9133-6471.

Жанна Зейнуллина – магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры философии, Казахский агротехнический исследовательский университет имени Сакена Сейфуллина, г.Астана, Республика Казахстан.

E-mail: zhako7@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2724-2184

Авторлар туралы ақпарат:

Куляш Джумагалиева – **негізгі автор,** тарих ғылым кандадаты, Қазақстан тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Сәкен Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: dz_kylashv@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4758-8916.

Хадиша Әубакирова – тарих ғылым кандадаты, Қазақстан тарихы кафедрасының профессор м.а., Сәкен Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: dz_kylashv@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4758-8916.

Жанна Зейнуллина – педагогикалық ғылымдарының магистрі, философия кафедрасының аға оқытушысы, Сәкен Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: dz_kylashv@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4758-8916

МРНТИ 03.01.09 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.03**
УДК 94 (41/99)

К.В.Черепанов[1], А.С. Уалтаева[1*], А.С.Маргулан[2], Н.Б.Дуйсембаева[3]

[1] Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК
Алматы, 050000, Республика Казахстан
[2] Казахского национального университета имени аль-Фараби МНВО РК
Алматы, 050000, Республика Казахстан
[3] Музей РГП на ПХВ «Ғылым ордасы»
*e-mail: altyn.lazzat@mail.ru

ПОВСЕДНЕВНОСТЬ КАЗАХСТАНА 1930-Х ГГ. ГЛАЗАМИ СОВЕТСКОГО КОМПОЗИТОРА Е.Г. БРУСИЛОВСКОГО

Аннотация

Авторы статьи рассматривают повседневность городской жизни Казахстана в важный промежуток истории казахской советской автономии (1930-е гг.). Цель исследования – показать значимость мемуаров Евгения Григорьевича Брусиловского как источника по истории повседневности советского Казахстана 1930-х гг. и исследовать городскую жизнь регионов Казахстана в изменяющихся исторических событиях того периода в ретроспективном анализе. Научной основой воссоздания действительности 1930-х гг. и ее характеристики стали мемуарные записи советского, казахстанского композитора и деятеля искусств Е.Г. Брусиловского, который являлся крупнейшим деятелем культуры и искусств республики и активно интересовался политической жизнью. При этом мемуары композитора проливают свет на многие аспекты и детали обыденной, повседневной жизни городов республики и их жителей. Авторы опирались на генеалогический метод М. Фуко и использовали специальные исторические методы: сравнительный анализ, историко-типологический, проблемно-хронологический, историко-систематический. На основе историографического анализа трудов американских, европейских, отечественных и российских ученых, имеющих важное концептуальное значение, выявлен и систематизирован их научный вклад в изучение повседневных социально-экономических процессов как городского, так и сельского жителя. При изучении объекта исследования особую роль сыграли общетеоретические работы по повседневной истории Ф. Броделя и А. Людтке. Методологические подходы к изучению человека в обществе и общества через переживания и рефлексию человека нашли отражение в работах российских ученых. Полученные научные результаты позволили не только определить качество и значение мемуаров Е.Г. Брусиловского как источника, но и вводятся в научный оборот новые материалы по городской повседневности Казахстана 1930-х гг.

Ключевые слова: СССР, Казахстан, Алма-Ата, Е.Г. Брусиловский, культура и искусство, городская повседневность, И.В. Сталин.

Введение

Воспоминания Евгения Григорьевича Брусиловского - замечательный образец мемуарной литературы периода развития СССР первых двух десятилетий его существования. Родившийся еще в царской империи, в 1905 г., он был вполне осознающим очевидцем ее крушения в результате революции 1917 г. и становления новой, советской формы российской государственности. С ранних лет, благодаря своим родителям и родным, погруженный в мир музыки, он смог состояться как крупнейший представитель культуры и искусства СССР, основатель инструментального, оперного и симфонического жанров музыкального искусства Казахской ССР. Смерть композитора в 1981 г. пришлась на время апогея так называемого «застоя», который одновременно оказался и апогеем развития всей советской, социалистической государственности. Признавая все заслуги Е.Г. Брусиловского перед казахской культурой и искусством, отдавая ему должное, хотелось бы обратить внимание на другую сторону его наследия – это мемуарные записи, отразившие обстоятельства личной жизни и деятельности выдающегося деятеля советской культуры и искусства на фоне всего исторического и драматического развития советской страны. При его активном личном и деятельном участии шел процесс становления казахского оперного искусства, искусства обработки и аранжировки народных песен и напевов – кюев,

казахского балета. В своих мемуарах Евгений Григорьевич с большим уважением и душевной теплотой вспоминал о многочисленных встречах и творческих контактах с видными казахскими государственными и общественными деятелями, писателями, актерами, музыкантами: Жургеневым Т.К., Жубановым К.К., Ауэзовым М.О., Жубановым А.К., Камаловым С.К., Мусреповым Г.М., Сейфуллиным С.С., Жансугуровым И.Ж., Кузнецовым П.Н., Верховским Н.А., Байсеитовым К.К., Байсеитовой К.Ж. Многие из них не перенесли суровую годину «большого террора», а значит, любые свидетельства и эпизоды из их жизни, часто с интимными и пронзительно повседневно-бытовыми деталями, приобретают дополнительную ценность и важность.

Материалы и методы исследования

Данное исследование находится на стыке различных социально-гуманитарных дисциплин (истории, социологии, антропологии, культурологии, философии, экономики), что делает возможным и творчески перспективным использование методов и способов постижения социально-исторической действительности и получения нового знания, характерных для социологических практик и исследований. Принцип меж(транс)дисциплинарности и принцип методологического плюрализма П.Фейерабенда [1], который не предполагает, вопреки распространенному представлению, отказ от методов как способов познания действительности, но допускает и приветствует их множественность и целевую равнозначность.

Видный французский мыслитель, политолог, социолог, историк и философ Мишель Фуко, на основополагающие конструкции которого теперь просто уже нельзя не ссылаться, когда речь идет о сущности личности, субъекта в историческом контексте, считал историчность человеческого сознания в качестве глубинной характеристики любой эпохи, которая обычно не осознаётся самим человеком, является для него обыденностью, повседневностью.

По мнению М. Фуко [2], человеческий субъект не представляет собой некую изначальную данность, совершаемые им действия и смыслы, привносимые им в мир, социально детерминированы. Полный смысл его бытия и предназначения, при таком подходе к пониманию природы человека, удается раскрыть только при кропотливом изучении окружавшей его действительности и принимая во внимание всю сложность, специфичность и многомерность обстоятельств его жизни. Транспарентальна при таком подходе и сама личность человека, через сложности и перипетии которой раскрывается историческое содержание переживаемого времени.

В статье использовались разнообразные специальные исторические методы анализа, историко-типологический, системного анализа как историографического и источникового анализа трудов ученых Соединенных Штатов Америки, западноевропейских и особенно российских исследователей, вклад которых в изучение повседневных процессов как городского, так и сельского жителя имел важное концептуальное значение. При изучении объекта исследования особую роль сыграли общетеоретические работы по повседневной истории Ф. Броделя [3] и А. Людтке [4]. Методологические подходы к изучению человека в обществе и общества через переживания и рефлексию человека нашли отражение в работах таких российских ученых и их зарубежных соавторов, как Ю.А. Поляков [5], В.Б. Жыромская [6], Л. Сигельбаум и А.К. Соколов [7, 8], И.М. Савельева и А.В. Полетаев [9], Н.Л. Пушкарева [10, 11] и другие. Исследование представляет собой образец синтеза макро - и микроисторического подходов, так как выражает через детали жизни, быта и переживаний отдельного человека историю региона, страны и, на глобальном уровне, всего мира.

Главным источником анализируемой информации, позволяющим осуществлять историческое исследование городской повседневности советского Казахстана периода

1930-х гг. являются мемуарные записи видного советского композитора Е.Г. Брусиловского. Воспоминания писались в конце 1970-х гг. уже в Москве, где прошли последние годы жизни советского композитора, аккуратным почерком черной шариковой ручкой и уместившиеся на страницах пяти больших общих тетрадей. Эти тетради были приобретены Центральным государственным архивом, тогда еще Казахской ССР в 1982 г., составив после научно-технической обработки композиционно связный текст в объеме 480 листов.

Профессиональные искусствоведы и культурологи признают значимость воспоминаний Е.Г. Брусиловского, но хотелось бы обратить внимание на эти мемуары как на важнейший и интереснейший исторический источник, погружающий исследователя в атмосферу советского государства1920-1940-х гг., со всеми ее нюансами, сложностями, политическими, идеологическими и бытовыми, жизнеописательными подробностями. Анализ содержания воспоминаний видного советского деятеля культуры позволяет реконструировать не только основные характеристики личности самого их создателя как крупного представителя феномена советской культурной богемы, но и конкретный исторический фон, на котором проходила его жизнь и жизнь миллионов советских сограждан, условия и обстоятельства развития общественно-политической и культурной жизни в советском Казахстане, быт и повседневность жителей столицы – Алма-Аты и многих других провинциальных мест и городов республики.

Многие эпизоды из воспоминаний советского композитора поражают своей ясностью, логичностью и точностью до мельчайших деталей в воспроизведении, что позволяет предположить, что на протяжении всей своей насыщенной жизни Е.Г. Брусиловский вел записи и фиксировал важнейшие факты и события в своей жизни и жизни страны, выражал свое отношение к ним и отражал результаты своей рефлексии. Тот факт, что весь зафиксированный материал является результатом деятельности умного, одаренного, ироничного человека, одновременно склонного к саморефлексии и самоиронии, только усиливает ценность этих записей и повышает уровень доверия к ним.

Для подтверждения объективности и правильности понимания автором происходивших с ним, его коллегами и близкими, страной и миром событиями были использованы документы из фондов Государственного архива Восточно-Казахстанской области (ГАВКО), отражающие детали городской действительности конца 1930-х гг. с точки зрения членов партийной организации г. Риддера (Лениногорска). Использованный в работе комплекс источников позволяет объективно и непротиворечиво исследовать повседневность городов советского Казахстана в один из самых сложных, трагических и важных в истории республики и всей советской страны периодов – 1930-х гг.

Стоит отметить, что изучение повседневной городской жизни в XX в. стало одним из актуальных направлений исторической науки. В то время жилье и образ жизни людей претерпели кардинальные изменения: люди активно переселялись в города, меняли занятия интересы, образ жизни. Так, советская повседневность стала объектом исследования многих учёных. Ш. Фицпатрик [12] была первой, кто провела комплексный анализ повседневной городской жизни 1930-х гг. К. Кайер и Э. Найман изучали повседневную жизнь в России в первые годы советской власти [13]. Н.Б. Лебина, Н.Н. Козлова, И.В. Сидорчук, Е.А. Осокина и другие внесли важный вклад в изучение социокультурного облика городского населения советского периода, общественных настроений, образа жизни на основе анализа широкого комплекса источников [14, 15, 16, 17, 18]. Казахстанские исследователи внесли и вносят свой теоретический и практический вклад в исследование повседневности. Крупнейшим научным центром изучения феномена городской повседневности стал исторический факультет Карагандинского университета имени Е.А. Букетова. В 2010 г. его сотрудники Сактаганова З.Г. и Абдрахманова К.К. опубликовали первый в таком роде научный труд [19]. В 2017 г. коллективом сотрудников исторического факультета было подготовлено и опубликовано очередное масштабное исследование повседневности городов Центрального

Казахстана [20]. В 2023 опубликована монография М.М. Козыбаевой «Повседневная жизнь городского населения Северного Казахстана в 1920-1930-е гг.» [21].

Пейзажно-архитектурные зарисовки мест пребывания во время поездок по территории Казахстана и соседних среднеазиатских республик, описания бытовых подробностей повседневной жизни, местами со всей ее неустроенностью и грязью, а местами с естественной красотой, идиллией цветов, запаха и вкуса придают особое очарование этим воспоминаниям и повышают их историческую ценность в плане воссоздания атмосферы, антуража, нравов и иных подробностей окружавшей автора действительности. Интерес историка к рассуждениям советского и казахстанского композитора об общественно-политических процессах, переживаемыхказахстанским обществом эпохи голода и террора, о сущности международных отношений кануна нападения нацистской Германии на Советский Союз, к характеристикам лидеров советского государства, особенно И.В. Сталина, сделанным в эпоху «ползучей сталинизации», в современных обстоятельствах консервативного режима, установившегося в России и связанной с этим эпохи очередной международной нестабильности и переформатирования мировой системы отношений приобретает совершенно закономерный и эвристический характер, позволяя вычленить целый ряд схожих и типологически однородных деталей, обстоятельств и явлений происходившего тогда с окружающей сейчас нас действительностью. В условиях активного развития идентичности современной казахской нации уже периода независимости с учетом постколониального дискурса крайне плодотворным выглядит анализ отношения Е.Г. Брусиловского как представителя имперской культуры к важнейшим характеристикам и элементам казахской национальной культуры и быта. При этом автор, не являясь сам представителем доминирующего в СССР русского этноса, на страницах своих записок, отдавая должное советской идентичности и официальной советской идеологии интернационализма, не раз болезненно демонстративно подчеркивал свое еврейское происхождение и постоянный интерес к этому вопросу. Имеются, таким образом, объективные условия для анализа фигуры посредника, медиатора между «национальной по форме» и «социалистической (имперской) по содержанию» культуры, одновременно выполнявшего и функции ее (культуры) активного преобразователя и реконструктора, и критика, и внешнего оценщика.

Результаты и их обсуждение

Появление будущего народного композитора КазССР в республике имело во многом вынужденный и случайный характер. Е.Г. Брусиловский принял предложение Ахмета Жубанова, бывшего студента Ленинградской консерватории, инструкторско-педагогического факультета, прибывшего по командировке Наркомпроса КАССР с тем, чтобы обратиться в Ленинградский Союз Композиторов с просьбой о творческой помощи. Не будет лишним напомнить, что Казахстан до декабря 1936 г. административно являлся автономией (КАССР) в составе РСФСР и воспринимался представителями советской, союзной культуры, которым, несомненно, являлся Е. Брусиловский, именно в качестве таковой. В дальнейшем, знакомясь с содержанием мемуаров композитора, будет крайне любопытно наблюдать, как менялось его представление о степени самостоятельности и самобытности этой южной, степной окраины бывшей царской империи.

Е. Брусиловский, отправляясь в провинциальную тогда Алма-Ату, вынужден был обменять свое «удостоверение личности» на паспорт, отмечая, что всеобщая паспортизация, начавшаяся в конце декабря 1932 г., была «вызвана необходимостью очистить большие города от социально-вредных, деклассированных людей, которым паспорт не выдавали и переселяли дальше на периферию.<…> [22. – 47]. Советские чиновники этих опасных, по их мнению людей, выселяли с центральных районов тысячами на юго-восток страны. И хотя

Алма-Ата в этот период уже имела статус столицы республики, по мнению руководства сюда все же продолжали отправлять «гопкампании».

По сути, паспортная система позволяла куда более эффективно контролировать передвижения и миграцию граждан СССР и была направлена, прежде всего, против сельского населения, лишенного этих паспортов и оказавшегося фактически прикрепленным к создаваемым колхозам и совхозам.

Дорога в Алматы из Москвы занимала тогда более пяти суток, и Казахстан для ленинградского композитора и его жены казался унылым, все вокруг было выжжено палящим августовским солнцем. «На обожженных солнцем пустынных станциях, - продолжал вспоминать Брусиловский о деталях своего перемещения в «южную дыру», - не росло ни одного деревца, не говоря уже о садике или огороде. За станцией можно было заметить две-три мазанки. Мазанки были не побелённые и низкие. Рядом – стопка кизяка. Дальше, за глиняными хибарами, уже в степи, стояли изваяниями две-три тощих верблюда. На станции бегало две невероятно худых собаки. Они алчно бросались на любые остатки, выбрасываемые из вагона. Смотреть на них было очень грустно. Состояние сонной прострации обволакивало каждую станцию и разных станций не было. Все станции были близнецами» [22. – 52].

1933 г. — это разгар голода в Казахстане, его апогей, получивший в республике ныне наименование «Ашаршылык», и картины безлюдья и нищеты отражали реальную повседневность этого страшного бедствия. На контрасте с безжизненными регионами севера и центра республики, более всего пострадавших от коллективизации, оседания и последовавшего за ними голода, описана картина процветающего юга. «Весёлые, живые станции, окруженные живописной растительностью. Не менее живописные, жизнерадостные женщины, азартно торгующие всякой снедью и фруктами. Краски, движенье, гомон. Жизнь. Сердце отдыхает и радуется. Вся территория вокзала Чимкента благоухает голубым запахом жарящегося шашлыка, в Тюлькубасе продают яблоки не килограммами, а прямо ведрами, в Манкенте продают связки сушёной дыни, а в Аулие-Ата снова шашлык, пиво и блины лепешек. Сочная, южная жизнь» [22. – 53]. Две станции железной дороги в республиканской столице существовали уже и тогда – так называемая «линейная Алма-Ата» и не имевшая еще вокзала, но уже определившаяся с местом его – «Алма-Ата – II.

По наблюдению Е.Г. Брусиловского, так называемые «значительные люди» уезжали с линейной станции на машинах, чтобы не быть подвергнутыми бандитскому нападению.

Новоявленный казахстанец вспоминает, какие опасности подстерегали алматинцев. Ходить по пешеходным дорожкам было очень опасно, так как улицы плохо освещались и из-за любого дерева могли напасть бандиты, которые устраивали засады. Для безопасности все ходили по проезжей части дороги [22. – 57].

Столица республики была далеко не самым безопасным местом, причем специфика ее положения, климат и отсутствие жесткой регламентации, характерной для европейских регионов СССР, привлекали в нее самые разные преступные элементы, а кто-то вынужден был становиться на социально опасный путь преступлений, лишившись всего в результате коренной ломки жизни миллионов людей начала 1930-х гг. «В Алма-Ате свирепствовал бандитизм и хулиганство» [22. – 65]. Страшная повседневность преступлений против личности, особенно женщин, сочно передается Брусиловским в ярком эпизоде чудовищного насилия над женщиной, вынужденной в темное время суток выбежать во двор, чтобы подобрать случайно упавшие из окна документы, и буквально растерзанной за короткое время сворой хулиганов и насильников, превращенной ими в кусок мертвой кровавой плоти [22. – 66]. Люди во главе с постовым милиционером трусливо топтались возле запертой входной двери, но прийти на помощь несчастной женщине так и не решились. Брусиловский

охарактеризовал это состояние как трусость, парализующую любое желание к сопротивлению, ставшее тогда нормой для обычного советского гражданина [22. – 66].

Сам город был мало похож на столицу. Асфальтовых улиц в нем тогда не было, они появились позже, года через два после приезда сюда четы Брусиловских. «Улица представляла собой дорожку из колдобин, камней разного габарита и кочек. Ходить надо было внимательно, чтобы не споткнуться. Рядом от головного арыка текла, журча, вода Малой Алма-Атинки, по уличным арыкам, сверху-вниз. Это было основное водоснабжение города. Арычную воду пили, в арыках стирали, из арыка пили животные, арычной водой поливали сады и огороды, делая самодельные отводы воды, дети, весело брызгаясь, резвились в арычной воде» [22. – 61]. Идиллия, впрочем, быстро заканчивалась к середине дня, когда «пыль стояла в воздухе маревом» и горожане вынуждены были черпать воду из арыков и поливать ими улицу [22. – 61].

Автор воспоминаний живописует картину относительно сытой и зажиточной жизни «коренных алматинцев» в 1935 г. Надо помнить при этом, что прошло лишь чуть более двух лет с «великого голода» и вся картина сытого процветания, представленная далее их автором, выглядела пиром если не во время, то после чумы.

По словам композитора, алматинцы жили единоличниками. У каждого «приличного алматинца» (сама по себе характеристика в устах Е.Г. Брусиловского носила иронично-презрительный характер) был свой дом и двор, окружённый дувалом. Во дворе такого дома при наличии небольшого количества цветов (опять характерная деталька) главным был огород, с выращиваемой на нем овощной продукцией: картошкой, помидорами, огурцами, капустой, чесноком, арбузами. Во дворе такого дома, как правило, по проволоке гуляла собака, в конце двора, уже около заднего дувала, «застенчиво прятался скворечник, т. е. «туалет» [22. – 79].

Непременной частью внутреннего двора, по словам автора, был сарай с хозяйственной утварью и «скучающим до зимы поросенком». Под таким домом обязательно находился подвал с разносолом и «другими радостями жизни». Ставни и амбарные засовы, на которые наглухо закрывались двери, не свидетельствовали о безопасности и доверии друг к другу.

Люди, по наблюдению Е. Брусиловского, тем не менее, любили ходить в гости. Описание стола и ломившихся на нем яств, а также праздного времяпрепровождения заслуживает отдельного цитирования: «Стол изнемогал от продуктов питания. Сначала была легкая закуска – разные там салаты и винегреты, домашняя колбаска и селёдочка и, естественно, водочка простая, водочка, настоянная на том и на сём, домашний квас, засим иногда подавали борщ или суп с пельменями, а иногда просто переходили на жареную птичку типа индейки или цесарки с разнообразным гарниром, потом кушали рыбку и только тогда объявлялся перерыв до чая». Между приемами пищи активно велись беседы на разные темы, от служебных новостей и сплетен до важных международных событий. Танцевали под репертуар новых танго «Моя любовь не струйка дыма» или фокстрота «Хау ду ю д уду мистер Браун, разливавшихся из только появившихся патефонов. После танцев и разговоров опять начиналось чаепитие. «На столе уже красовался домашний жирный торт, хворост и разные виды варенья. Под чай играли в лото или немудрёные, домашние карточные игры. Потом долго прощались, все вместе выходили во двор и миновав собаку, на улицу» [22. – 79]. Однако при всей при этой зримой и вопиющей для середины 1930-х гг. картины процветания если где-то раздавался истерический крик о помощи, то люди прижимались теснее друг к другу и убыстряли шаг. Смелость и чувство взаимопомощи явно не входили в число добродетелей жителей столицы советского Казахстана. Только дома, при запертых дверях и окнах, алматинцы чувствовали себя в полной безопасности.

В годы пребывания Е. Брусиловского в Алма-Ате город, по его же наблюдениям, «процентов на 80» был русским, и только 15-20 процентов в городе занимало казахское

население. Значительная часть из этого нерусского населения были уйгуры и узбеки, сколько в городе проживало казахов и что это были за казахи, если речь шла о городе с его рамками и ограничениями? Заслуживает сомнения в этом смысле то, что композитор считал местных казахов менее соблюдавшими мусульманские традиции и веру, считая их меньше богомольцами, чем узбеков и уйгур. Это объясняется присутствием у мусульман казахов шаманских обрядов [22. – 80].

Испытывая проблемы личного характера, связанные с неверностью жены и общим несходством характеров (отношениям с супругой и характеристике других важных для автора персонажей женского пола в его воспоминаниях уделено довольно большое место, что придает им дополнительную естественность и правдоподобность), Е. Брусиловский принял решение отправить супругу обратно в Ленинград, и, проводив ее, на вокзале узнал страшную весть об убийстве С.М. Кирова. Пожалуй, именно при описании чувств, эмоций и мыслей, охвативших автора воспоминаний при получении известия об убийстве популярного в советской стране политика и партийного деятеля, лучше всего проявляются его политические представления, личные пристрастия и моральные принципы. «Жену я провожал без слёз, но тут я не смог удержаться», - яркая и трогательная характеристика испытанного шока, свидетельствовавшая о глубине горя, пережитого композитором [22. – 142].

Мысли, нахлынувшие на него, свидетельствовали как о глубине исторического мышления артиста, так и о его высоком гуманизме. Рассуждения о самой природе человека, об отличии человека от обезьяны умением убивать при помощи палки и превращении этой палки в символ человеческого могущества, именно по причине ее смертоносного характера, выглядят максимально своевременными для своего времени и не менее актуальными и для нашего дня.

Конечно, специфика данных воспоминаний как источника по истории повседневности советского Казахстана 1930-х гг. и советской истории вообще состоит в том, что они являются уже отработанным рефлексивно и литературно отражением событий прошлого, находящихся под влиянием знания о произошедших после событиях, что отличает их от дневника, ежедневно отображающего происходящие события и имеющие более высокую степень эпизодической достоверности. Но здесь мы явно имеем дело, если принимать во внимание все мельчайшие детали и нюансы, воспроизводимые автором при описании того или иного события в его жизни и в жизни современного ему общества, с осмысленной и продуманной обработкой через годы именно дневниковых записей и сохранение деталек той повседневности окружающего, наложенных на постзнания их автора, придают им не только убедительную достоверность, отражая действительности 30-х гг. прошедшего века, но и поднимают их на другой уровень восприятия и изучения - уже и истории идей и мнений и не только описываемого времени, но и времени их литературной обработки.

Горькие мысли Е. Брусиловского, явившиеся откликом на смерть С.М. Кирова, могли появиться в его голове именно в момент получения им известия о страшном событии, но факт фиксации этих воспоминаний через десятилетия указывал на чрезвычайность самого этого события и его исключительную важность для сознания автора воспоминаний. Еще тогда, когда смерть С.М. Кирова имела либо заговорщически-антисоветский, либо скандально-бытовой характер ее провластного объяснения, Е. Брусиловский прямо указывал на главного интересанта в смерти популярного ленинградского руководителя, определяя его то человеко-обезьяной с палкой в руках, то Каином, убившим Авеля, то безликим «Гегемоном». Слова советского композитора о палке в руках человека любопытно перекликаются со словами самого «Каина-гегемона» - И.В. Сталина, сказанными им во время переговоров с китайским государственным деятелем гоминдановского периода Сунь Фо: «История любит шутить, она иногда выбирает дурака, как палку, которая подгоняет исторический прогресс. Японская военщина думает, что она сможет завоевать Китай, в

действительности же она представляет собой такого дурака. Она не понимает этого, но ей придется в этом убедиться» [23. – 198]. Кем видел себя И.В. Сталин в этом процессе, можно только догадываться. Ну уж, по крайней мере, человеком, от которого зависели вопросы войны и мир во всем мире.

Зимой 1935 г. композитор вместе Казахским музыкальным театром отправился на гастроли по городам Центрального и Северного Казахстана (Петропавловск, Караганда, Акмолинск, Семипалатинск). Какими представились композитору эти города Казахстана? Отличались ли они чем-то от столицы республики? Петропавловск характеризовался Е.Брусиловским «добропорядочным, сибирским, провинциальным городом», в котором жил «трезвый трудовой народ» [22. – 148-149].

Долгое время театр работал в Караганде. Гостиницей для артистов был длинный, саманный, одноэтажный барак. Без воды и канализации. Все «удобств» во дворе, с незакрывающимися дверями. Снег уже тогда был серо-черным, видимо от угольных разработок. [22. – 149]. Однако в это же время, по словам автора воспоминаний, все директора, управляющие, заведующие, начальники, министры предпочитали жить в отдельных коттеджах. «Это были заново выстроенные, одноэтажные деревянные здания, крашенные изнутри, обычно, белой масляной краской. Кубатурой эти дома не были ограничены. Могло быть 80 кв. метров, могло быть 100 кв. метров, а почему и не 150 метров? Были просторные комнаты; одна-две спальни (себе и детям), малая и большая столовые, гостиная, кабинет хозяина, комната для гостей, детская, комната для обслуживающего персонала, просторный санузел, ванная, веранда на улицу, веранда в сад, просторная прихожая, кухня с отдельным санузлом, два входа – парадный с улицы и чёрный со двора. Некоторые делали ещё зимний сад, но это уже считалось излишеством», - не без присущего ему сарказма отмечал автор воспоминаний [22. – 150]. Однако этого было еще мало! Картина бытового процветания ответственного работника увенчивалась асфальтовой дорожкой, ведущей к дому с улицы и хорошим высоким надёжным забором с воротами в центре, которые и «являлись наглядной агитацией за социалистическое общежитие», а заодно и аргументами против «буржуазных пережитков проклятого прошлого» [22. – 150]. Жизнь совпартчиновничества уже тогда коренным образом отличалась от жизни рядового советского человека и пытливо-ироничный взгляд человека тонкой душевной организации не мог этого не отметить.

В марте того же 1935 г. Е. Брусиловский был отправлен в командировку в «сказочный город Актюбинск», подписать договор на гастроли театра в Алма-Ате. Дорога была непроста и нелегка, 32 часа до станции Арысь, откуда «молниеносно», за трое суток (!) композитор добрался, наконец, до Актюбинска. Он ярко описывал город, за вокзалом увидел Дом культуры железнодорожников, в котором работал передвижной оперный театр. У входа в здание висели яркие плакаты-афиши, приглашающие сегодня на «Кармен» и «Прекрасную Елену».

Автором таких плакатов, мимо которых без внимания никто не мог пройти, мог быть только Калмыков. Брусиловский обратил внимание на огромную лужу, разлившуюся между двумя улицами за Домом культуры железнодорожников [22. – 155]. Упоминание с легкой иронией о художнике с мировой посмертной славой С.И. Калмыкове характеризует высокие эстетические вкусы автора воспоминаний и является любопытным проявлением совмещения двух временных фокусов – из реальности 1935 г. и уже 1970-х гг., момента написания мемуаров. Трудно поверить в то, что Е. Брусиловский смог разглядеть гениальность художника в этих «красочных плакатах».

«Слева от неё виднелся одноэтажный дом с вывеской, на которой было написано; гостиница «Казах» золотыми буквами на синем фоне. Справа от лужи, на другой стороне улицы стоял двухэтажный деревянный дом и тоже с лаконичной уже, вывеской «Гостиница»

[22. – 155]. Замечательная картина советского провинциального города, имевшего, правда, свою, национальную специфику в гостинице с этнонимом в названии. Автор воспоминаний сделал выбор в пользу «интернационализма», поселившись в «Гостинице». Чемодан с суммой в 120000 был по совету директора гостиницы легкомысленно засунут под кровать, и состоялось знакомство с труппой театра «сказочного города».

По словам Брусиловского, почти вся труппа театра состояла из семейных пар, что, по его мнению, скорее играло положительную роль, цементируя труппу. «Зарплата в этом коллективе выдавалась в зависимости от погоды и члены оперной дружины ходили к нему (администратору Ланго – авт.) «за десяточкой до получки». Введенная администратором система оплаты была очень хитрой, эта сумма в одной стороны застраховывала руководство от капризов и отъезда работников театра, с другой стороны ее хватало на питание и мелкие личные траты. Деньги стояли в основе власти и воспитания, нравственности и морали [22. – 157].

В этих словах светского музыканта можно разглядеть и горькую иронию, и, одновременно, трезвый, практический взгляд на жизнь. Именно в 1930-е гг. происходил очередной «коренной перелом» в жизни советских людей, когда высокие идейные принципы и «любовная лодка», выражаясь словами поэта В.В. Маяковского, «разбивались о быт».

Сомнению композитор подвергал и высокое чувство любви, в которой ему не раз приходилось ошибиться. «Любовь – это кооперация. Односторонняя любовь – плохая кооперация, которая кончится растратой сил и чувств. Впрочем, может быть никакой кооперации нет, а существует просто торговая сделка?», - задавался почти риторическим вопросом ироничный деятель культуры [22. – 157].

Для привлечения зрителя и обеспечения хороших сборов театр «расчетливо применял все средства», и самым действенным из них были максимально раздетые певицы, исполнявшие партии главных женских героинь. [22. – 158].

Театральной труппе русских артистов из Актюбинска, благодаря миссии Е. Брусиловского, выпала честь способствовать росту казахского оперного искусства за счет осваивания опыта русской оперной сцены и 120 000 рублей, мирно пролежавших в пачках под кроватью в гостинице («сказочный город»!) сильно помогли реализации замысла министра культуры Казахстана Темирбека. Жургенева.

Вернувшись в Алма-Ату из северного Актюбинска, Брусиловский отправился уже на юг республики, в Мирзоян (ныне Тараз – авт.) в поисках новых талантов для развивавшегося театрально-оперного искусства столицы. О Мирзояне у автора воспоминаний не нашлось никаких слов, а вот Чимкент «оказался очень уютным казахско-узбекским городом». «Гостиница, где я жил, в конце центральной улицы, была рядом с большим красивым парком. Был ещё и второй парк, где жарили шашлык, пили пиво и угощались красными, сочными арбузами. По пути на вокзал купался в клубах мельчайшей пыли азиатский базар. Там толпы загорелых и давно не мытых людей торговали лошадьми и баранами, едой и одеждой, старыми вещами и кустарной медной посудой. Здесь же стояли цыганские кибитки и бородатые цыгане с вороватыми глазами и серьгой в ухе, вместе с невероятно живописными и грязными подругами, задавали тон на этом стихийном торжище. В городе было много цветов и талантов» [22. – 171-172].

Очень важная часть воспоминаний Е.Брусиловского посвящена Николаю Александровичу Верховскому, на тот момент главному редактору «Казахстанской правды». Несмотря на сложную материальную ситуацию у большинства населения не только Казахстана, но и других регионов страны, в Алма-Ате некоторые влиятельные люди жили в роскоши. Верховский жил по-спартански и честно, что было сразу видно по его дому. Николай Александрович, по воспоминаниям композитора, был «очень дальнозорким человеком, который говорил остро и ярко». Жесткие суждения и предсказания Верховского

сбывались. Он видел наперед многое, и сама жизнь подтверждала его жёсткие суждения. Брусиловский отмечает, что получил серьезный опыт и воспитание, которые позволили ему «смотреть на мир открытыми глазами» [22. – 182-183].

Во многом благодаря именно стараниям и трудам Н.А. Верховского, по оценкам композитора: «На фоне тусклого, потребительски-будничного, однообразного Алма-Атинского житья, ограниченного театральной повседневностью и житейскими заботами, редакция «Казахстанской правды» была тем оазисом культуры и живой человеческой мысли, где можно было погрузиться в сферу современной жизни мира, попытаться разобраться в политической и идеологической проблематике строительства социализма в нашей стране, интеллектуально приподняться над провинциальным бытом Алма-Аты» [22. – 179].

К судьбе Н.А. Верховского автор воспоминаний вернулся позже, когда этот важный в его жизни персонаж, попавший в молох сталинских репрессий, появился на пороге его квартиры. До поздней ночи старый друг рассказывал ему тогда обо всем, что с ним происходило в те страшные для него лично и страны годы. О том, что свидетелем обвинения на суде была его же жена, готовая оговорить своего мужа ради спасения единственной дочери, о жизни в лагере, о пытках и унижении человеческого достоинства. Человек, переживший все это, рассуждал Е. Брусиловский на страницах своих мемуаров, должен навсегда потерять веру и вкус к жизни, должен быть раздавленным произволом и злобной жестокостью, но Верховский устоял. Этот персонаж воспоминаний Е. Брусиловского выглядит почти идеальным рыцарем революции, пострадавшим за нее, потерявшим жену, но не отрекшимся от своих идеалов [22. – 242-243].

В этих строчках вся квинтэссенция сталинского времени периода «большого террора», начавшегося после убийства С.М. Кирова и не заканчивавшегося, по сути, вплоть до смерти Сталина: «в борьбе за абсолютную власть прольется много крови», «щепки, когда рубят лес» и «Кто может - пусть спасается». Абсолютно трезвое восприятие действительности и ясное понимание того, по чьей воле происходили эти злодеяния.

Как же описывал главного демиурга советской действительности, ее создателя и страшного преобразователя - И.В. Сталина советский композитор? Увидеть советского вождя с близкого расстояния Е. Брусиловскому пришлось во время творческой декады казахстанских артистов в Москве, состоявшейся в мае 1936 г.

Композитор сильно и ярко описал свои чувства, испытанные им во время торжественного банкета в Георгиевском зале, когда перед исполнением запланированного музыкального номера он встретился с глазами советского лидера: «Сталин сидел в пол оборота к столу и внимательно смотрел, в этот момент, мне в глаза, одновременно уминая пальцами табак, высыпавшийся из папиросы в трубку. Я сидел тоже в пол оборота к роялю и тоже посмотрел в глаза Сталину. Этот взгляд ничего хорошего не обещал. Это был давящий, сверлящий взгляд человека злой, жестокой воли. Ничего более колющего и мрачно-властного я не встречал» [22. – 215]

Другим ярким впечатлением автора воспоминаний от того банкета было выступление известной оперной дивы сталинской эпохи М.П. Максаковой, которая потрясла публику не столько своим выступлением, сколько обнаженной спиной своего вечернего туалета: «Мне запомнилось выступление М.П. Максаковой. Она вышла на эстраду в глухом черном панбархатном платье, закрытом от шеи до небольшого шлейфа, с поясом из ярко-красного бархата. Выступала она, как обычно, с большим успехом, но, когда она повернулась спиной к публике, уходя с эстрады, эффектно сверкнула абсолютно обнаженная почти до копчика спина, необычайной белизны и интимного благородства. К. Е. Ворошилов крякнул и не мог оторвать глаз от этой спины, пока она не скрылась в проходе» [22. – 215].

Такова была двойственность сталинской действительности и повседневности. И атмосфера праздников, напоминавших все более «пир во время чумы», придавала этой двойственности трагически-гротескный характер. Сталинские «пиры Валтасара» со всеми их атрибутами роскоши, помпезности и одновременного вырождения и предчувствия внезапной и скоротечной гибели создавали особую атмосферу мнимой действительности и предваряли наступление эпохи «большого террора» и мировой войны, в которую вскоре погрузилась советская Россия со всеми ее, во многом, бутафорскими «братскими союзными республиками».

Символично и симптоматично, что, ведя разговор «о великой, исторической роли русской национальной литературы и искусства в развитии национальных культур многих народов мира», его участники – сам композитор и его друг и единомышленник Н.А. Верховский, которого «это благолепие очень раздражало», благодаря крепко сидящему в нем свободолюбивому, бунтарскому духу комсомольца двадцатых годов, которому не чужд был и сам автор воспоминаний – видели в формально союзном государстве именно историческую Россию с ее «особой ролью в определении политической и социальной судьбы мира» [22. – 216].

После успеха выступления казахстанских артистов во время «творческой декады» композитор был награжден орденом «Знак Почета» и получил возможность вернуться в Ленинград, да еще и в предоставленную ему (за заслуги) благоустроенную квартиру. Но он сделал выбор в пользу «настоящей жизни». С арыками, керосиновыми лампами, холодным, загаженным скворечником и немощёными улицами в камнях и буераках. «Да. Лучше я вернусь в Алма-Ату», - размышлял композитор на страницах своих воспоминаний. «Там у меня осталось еще много незавершенных дел. И в солнечный, весенний день, снежные шапки величественных горных вершин сияют как бриллианты. И в пасмурный осенний день, мокрые улицы усеяны желтым ковром осыпавшихся березовых листьев, а воздух наполнен медовым запахом увядания» [22. – 217]. Нам кажется, что как человек с тонкой душевной организацией, при этом еще и активно интересовавшийся политикой, он предчувствовал скорое наступление страшных времен, которые безопаснее и легче было бы провести вдали от столичных центров, и выбор он делал не столько в пользу «настоящей жизни», сколько жизни вообще.

Тем более что благоустроенную квартиру он вскоре получил и в Алматы (заметим от себя, что после московского фурора он был вправе ожидать именно такой формы поощрения своих заслуг перед национальной культурой Казахстана). Дом, в который переехал удостоенный новой квартиры деятель культуры, находился в самом фешенебельном районе столицы республики, на проспекте Сталина. Это был один из немногих восьмиквартирных домов, называемых «домами специалистов», бывших в то время лучшим жилищным фондом города. Тем самым он попал в так называемые «сливки общества», к числу которых относились министры (тогда наркомы), директора республиканских управлений, профессора вузов, крупнейшие артисты, редакторы республиканских газет и т.д. «Проспект Сталина был лучшим проспектом в городе. Квартира в доме по проспекту Сталина, по Алма-Атинским понятиям, да еще в верхней части города, недалеко от Головного арыка, это лучшее, что могло быть в Алма-Ате. Кроме этого проспекта, в Алма-Ате есть еще две хороших улицы: Калинина и Фурманова. По недоразумению или по недосмотру начальства, проспект, которому присвоили имя Ленина, оказался второстепенной магистралью, узкой улицей, заселенной паршивыми домишками времен города Верного или серыми, скучными, служебными домами и постройками, что в целом, делало проспект Ленина блеклой, второразрядной улицей. Ленина, все-таки, уже не было, а Сталин, все-таки, был слишком жив» [22. – 236].

И опять мы встречаемся с уже обыденным иронично-правдивым взглядом автора воспоминаний на вещи, который позволял ему с усмешкой говорить о серьезных вещах и

видеть их самую суть. Здесь и уже привычное высмеивание разделения общества на обычных людей и на его «сливки», на зависимость отношения к человеку «в обществе» от его статуса и положения, и процветание, и благоустройство проспекта Сталина, улиц Калинина и Фурманова (воспевание гражданской войны) по сравнению с явной захудалостью проспекта Ленина.

Прежде чем въехать в долгожданную благоустроенную квартиру по проспекту Сталина, работнику культуры пришлось «партизанить» с топором ночью; рубить соседские заборы, приступки и лестницы для того, чтобы обогреть свое прежнее неблагоустроенное жилье. Никто не пытался ему помешать в «этой нахальной порубке», поскольку, по его мнению, в Алма-Ате народ жил пугливый. С наступлением темноты жители запирали ставни и ворота на амбарные засовы, и выманить их оттуда было невозможно [22. – 226]. Но являлась ли такая «пугливость» свойством лишь жителей Алма-Аты? Не весь ли народ, не все ли общество республики испытывало страх и запиралось в нем «в свои укрытия»?

Е.Брусиловский кратко, но точно характеризовал время правления Ф. Голощекина, о котором в Казахстане осталась черная слава. Не забыты были еще жестокие методы раскулачивания, оседания, приведшего к страшному голоду. Жители бежали с насиженных мест куда глаза глядят от голода и нищеты. «Кочевой народ за уши тянули в неведомый социализм, разрушая силой исторически сложившийся, многовековой образ жизни, в борьбе с байством, заодно разоряя мелкое хозяйство простых людей, вызывая брожение, суету и ужасающий разгром сельского хозяйства республики» [22. – 229-230].

Страшное время голода, террора и насилия навечно и крепко связано в памяти казахского народа с именем видного большевистского функционера-цареубийцы Ф.И. Голощекина, но о том, что он не был инициатором и верховным демиургом всей этой страшной трагедии, свидетельствовало начало в 1937 г., как об этом писал сам Е. Брусиловский, «безжалостного, систематического истребления интеллигенции», жертвой которого в итоге стали и Л. Мирзоян, и Ф. Голощекин, и сам, «официально считавшийся виновным в этом разгроме Н. Ежов» [22. – 241].

В той нервной и тревожной обстановке из семьи композитора и его ближайших приятелей образовалась дружная компания для карточной домашней игры в «девятый вал». Компания состояла из пяти супружеских пар: Мухтар Ауэзов с Валентиной Николаевной, Габит Мусрепов с Хусни, Хамза Есенжанов с Соньей, Канабек Байсеитов с Куляш и сам музыкант с супругой. Каждую субботу они собирались для игры в «девятый вал» друг у друга в доме, по очереди, видя в таком глупом и легкомысленном времяпровождении логический выход из создавшейся ситуации. «Все ждали итога шума на лестнице. К нам, или не к нам? А если не к нам, то к кому? Пронесет или не пронесет? Вот сейчас, через секунду, стук в дверь – «Откройте - Ге-Пе-У» и все. Еще пять минут на сборы, слезы, дрожь и отрешение. Навсегда в никуда» [22. – 241].

Советский композитор здесь то ли намеренно ошибался, то ли сами работники НКВД по привычке продолжали использовать прежнюю, устрашающую аббревиатуру. В 1937 г. никакие советские репрессивно-карательные структуры уже не носили наименование «ГПУ». Но страх перед этой всесильной и безжалостной структурой, которой на смену в 1934 г. пришел НКВД, был настолько велик, что именно этими буквами могли продолжать пользоваться и те, кто ожидал ареста, и те, кто приходил арестовывать.

В самый разгар ожидания страшной развязки, на пике максимального террора Е.Брусиловский принял, возможно, спасительное для него предложение, исходившее от руководителей культурного ведомства братского Узбекистана, и выехал в Ташкент, где оставался, как минимум, до марта 1940 г. И здесь опять наблюдательный глаз композитора отметил разницу в облике столиц соседних среднеазиатских республик. Ташкент встретил

композитора звонкой бурлящей восточной жизнью. Она резко отличалась от неторопливой и спокойной жизни Алма-Аты на фоне величественных гор [22. – 246].

Автор в деталях воспроизводит на страницах своих воспоминаний свидетельства и атрибуты «года просперити», года сталинского «процветания» - последнего года четвертого десятилетия XX в. и последнего же предвоенного года. «Это был год возможного, в наших условиях, изобилия. Но ни до, ни после, это изобилие не повторялось», - записывал Брусиловский. А ему, дожившему до пика брежневского «застоя», прославленному советскому композитору было с чем эту роскошь сравнить.

Нам кажется совсем не случайным, что все это во многом искусственное и витринное изобилие, недоступное для абсолютного большинства советских людей, достигло пика своего бесстыдства именно к 1940-му году. Ко времени максимального сотрудничества двух европейских тоталитарных режимов. И сам автор воспоминаний, похоже, эту связь тоже видел и ощущал. Уже имевший к моменту их написаний знания о страшных преступлениях нацизма и фашизма, о многомиллионных потерях, понесенных советским народом в войне против мирового зла, о миллионах своих соплеменников, замученных в гитлеровских «комбинатах смерти» и сожженных в их печах, он с возмущением и осуждением писал о том, что на здании немецкого посольства в Ленинграде, на Исаакиевской площади, полыхал огромных размеров фашистский флаг, с огромной свастикой на нем, о том, что в то время была странная пора любви и взаимопонимания между двумя странами. «Риббентроп приезжал в Москву, пил шампанское и приятно улыбался, на разных обедах и завтраках. В «Правде», на первой странице, была помещена фотография: Молотов, в гостях у фашистов, жмет руку Гитлера» [22. – 264].

Последующее изложение событий, приведшее к страшной мировой войне, свидетельствует о том, что советский композитор был прекрасно знаком с имевшими тогда хождение в кругах советской интеллигенции историческими концепциями причин самой войны, причин ее страшного и драматического начального периода, а также понимания характера и итогов войны с ее настоящими виновниками, героями и победителями [22. – 264].

Между тем на другом конце советского Казахстана, в малом городе Риддер (переименованном в феврале 1941 г. в Лениногорск) на закрытом партсобрании Риддерского Рудоуправления, состоявшемся 15 ноября 1940 г. с участием его директора и будущего партийного руководителя в 1960-1962 гг. и в 1964 -1986 гг. всего советского Казахстана Д.А. Кунаева, в повестке дня стоял вопрос об «Обсуждении постановления горкома КП(б) К о состоянии торговли в городе Риддер и борьбе со спекуляцией».

В выступлении товарища Забурмата подчеркивалось, что «…существующая система торговли <…> совершенно не соответствует советской торговле, что за последнее время усилился широкий блат, который грубо нарушает советскую торговлю» [24. – 84]. Товарищ Зобурмат, похоже сильно ошибался насчет «нарушения системы советской торговли». То, что ему виделось нарушением (блат – авт.), на самом деле и было сутью этой системы. Далее он в своем выступлении сам обращал внимание на то, что «…блат изжить в Риддере очень трудно, потому что работники Горкома партии, НКВД, прокуратура, милиция замазаны в этом деле» [24. – 84].

Другим ярким свидетельством неравенства в положении совпартработников и рядовых граждан, по словам все того же выступавшего, было то, что установленные нормы на хлеб не удовлетворяли потребностей и если рабочий имел семью из 3 или 5 человек, то им приходилось стоять по 2-3 раза в очереди для того, чтобы удовлетворить потребность». Возможно, не без влияния молодого, но уже опытного производственника-хозяйственника, которым к тому времени являлся 28-летний Д.А. Кунаев, партийное собрание Риддерского Рудоуправления приняло постановление, в котором рекомендовалось ОРСу (отдел рабочего снабжения – авт.) 1. Выдавать заборные книжки – отдельно продуктовые и промтоварные с

тем, чтобы промтоварные книжки имели более длительный срок действия, что давало возможность трудящимся полностью выбирать свою норму; 2. <…> 3. Поставить вопрос перед горкомом о прекращении отпуска пром и продтоваров отдельным работникам и организациям через склад и закрытым порядком, т.к. это противоречит принципам советской торговли; 4.<…>; 5. Очередь за хлебом и другими продтоварами установилась как система. Просить Горком КП(б) К предложить ОРСу заняться ликвидацией очередей» [25. – 85-86].

1940 год, год «просперити», как его охарактеризовал в своих мемуарах Е.Г. Брусиловский, оказался последним перед Великой Отечественной войной всего советского народа, но и он начинался немирно, под канонаду шедшей с ноября 1939 г. «зимней», советско-финской войны, неожиданно кровавой и беспощадной для обеих сторон. Начавшаяся для Советского Союза как ответ на «провокации белофиннов», война обернулась многими жертвами для РККА, подорвала ее престиж и после исключения СССР из Лиги Наций привела его в состояние международной изоляции, когда фашистские государства Европы оказались для него чуть ли не единственными внешнеполитическими партнерами. Вынужденное заключить мир с Финляндией уже в марте 1940 г., советское партийное руководство трактовало итоги войны как свою победу [26. – Л. 43]. Пройдет всего лишь менее двух лет, и Ленинград - колыбель российской революции окажется в тисках 900-дневной блокады, и во многом в результате той короткой, но жестокой войны с Финляндией.

Заключение

Десятилетие 1930-х гг. оказалось одним из самых страшных и кровавых в истории советского союзного государства и в истории советского Казахстана как неотъемлемой его части, начавшись с масштабнейшего в истории советских народов бедствия коллективизации, принесенного им по воле кремлевских правителей, с ее насильственным и принудительным характером, репрессиями, высылками, расстрелами и, как итог, жутким голодом библейского масштаба, через «большой террор» 1937-1938 гг. к преддверию самой страшной и разрушительной войны в истории советского государства. Благодаря цепкой памяти Е.Г. Брусиловского, его аналитическим способностям, тонкой и ироничной натуре творческого работника и, по всей видимости, регулярной фиксации всего происходившего с ним в Казахстане и за его пределами, мы имеем возможность через яркую, живую и правдивую картину повседневности городов Казахстана, оставленную им в своих воспоминаниях, восстановить важнейший отрезок истории республики и ее народа. Воспоминания Е.Г. Брусиловского являют собой замечательный пример исторического источника субъективного, личностного происхождения, который, помимо отражения реальной действительности во всей ее повседневной обыденности, содержит в себе и присущие такому роду источников специфические черты, отражающие качества личности, черты характера, пристрастия и интересы самого автора, позволяющие судить уже не столько о нем, сколько об описываемых событиях, явлениях, процессах и самой советской эпохе, активным свидетелем и творцом которой являлся и он сам.

Информация о финансировании

Данное исследование финансируется Комитетом науки и высшего образования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ГФ № AP19678056).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Фейерабенд П. Против метода. Очерк анархистской теории познания / Пер. с англ. А. Л. Никифорова. М.: АСТ; Хранитель. – 2007. – 413 с.

2 Фуко М. Археология знания. СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия»; Университетская книга (Серия «Au Pura. Французская коллекция»). – 2004. – 416 с.

3 Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв. (в 3-х т.). Т. 3: Время мира. – М.: Прогресс. – 1992. – 680 с.

4 Людтке А. История повседневности в Германии: новые подходы к изучению труда, войны и власти. Москва : РОССПЭН, 2010. 268 с.

5 Поляков Ю.А. Человек в повседневности. (Исторические аспекты) // Труды Института российской истории РАН. 1999-2000. М.: ИРИ РАН. – 2002. – С. 290-322.

6 Жиромская В.Б. Основные тенденции демографического развития России в XX веке.- М.: Кучково поле; Союз семей военнослужащих России. – 2012. – 320 с.

7 Siegelbaum L., Sokolov A. K., Kosheleva L., Zhuravlev S. Stalinism as a way of life: a narrative in documents. New Haven, CT: Yale University Press Collection. – 2000. – 733 p.

8 Siegelbaum L. Soviet state and society between revolutions, 1918-1929. Cambridge [England]; New York, NY, USA: Cambridge University Press. – 1992. – 284 p.

9 Савельева И. М., Полетаев А.М. Социальные представления о прошлом, или знают ли американцы историю. М.: Новое литературное обозрение. – 2008. – 454 с.

10 Пушкарёва Н. Л. Частная жизнь женщины в доиндустриальной России. X — начало XIX в. Невеста, жена, любовница. М.: Ладомир. – 1997. – 381 с.

11 Пушкарева Н.Л. Предмет и методы изучения «истории повседневности» // Этнографическое обозрение. –2004. – №5. – С. 3-19

12 Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм: социальная история Советской России в 30-е годы: город. М.: Росспэн: Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина. – 2008. – 332 с.

13 Kiaer K., Naiman E. Everyday Life in Early Soviet Russia: Taking the Revolution Inside. Indiana University Press, – 2006. – 310 p.

14 Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920–1930 годы. СПб.: Журн. "Нева": Издат.-торговый дом "Летний сад": Kikimora. – 1999. – 317 с.

15 Лебина Н.Б. Советская повседневность: нормы и аномалии: от военного коммунизма к большому стилю, М.: Новое Литературное Обозрение. – 2023. – 482.

16 Козлова Н. Н. Горизонты повседневности советской эпохи: голоса из хора. М.: Ин-т философии РАН. –1996. – 216 с.

17 Сидорчук И. В. Досуг городского населения России в 1918—1935 гг. Санкт-Петербург: Политех-Пресс,–2022. – 608 с.

18 Осокина Е. А. За фасадом "сталинского изобилия" Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927-1941. М.: РОССПЭН. – 1999. – 267 с.

19 Сактаганова З.Г., Абдрахманова К.К. Повседневная жизнь городов Центрального Казахстана в 1945-1953 гг. Караганды: Болашак-Баспа. – 2010. – 252 с.

20 Сактаганова З.Г., Абдрахманова К.К., Досова Б.А., Козина В.В., Елеуханова С.В., Карсыбаева Ж.А., Утебаева А.Д. История городской повседневности Центрального Казахстана в 1946- 1991 годы (с сюжетами демографической и социальной истории) Караганда: «Гласир». – 2017. – 456 с.

21 Козыбаева, 2023 - Козыбаева М.М. история повседневности городского населения Северного Казахстана в 20-30-х гг. XX века. Алматы: Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова. – 2023. – 232 с.

22 Брусиловский Е.Г. Воспоминания с комментариями и иллюстрациями. Алматы: Центр современной культуры «Целинный». – 2023. – 320 с.

23 Русско-китайские отношения в XX веке. Т. IV: Советско-китайские отношения. 1937-1945гг. Кн. 1: 1937-1944гг. М., Памятники исторической мысли. – 2000. – 870 с.

24 Государственный архив Восточно-Казахстанской области. – Ф. 2102-П. – Оп. 1. – Д. 147. – Л. 84

25 Государственный архив Восточно-Казахстанской области. – Ф. 2102-П. – Оп. 1. – Д. 147. – Л. 85-86

26 Государственный архив Восточно-Казахстанской области. – Ф. 2102-П. – Оп. 1. – Д. 147. – Л. 43

1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІ КЕҢЕСТІК КОМПОЗИТОР Г.Е. БРУСИЛОВСКИЙ КӨЗІМЕН

Аңдатпа

Мақала авторлары Қазақ Кеңестік автономиясының (1930 жылдар) тарихындағы маңызды кезеңдегі Қазақстандағы қала өмірінің күнделікті өмірін қарастырады. Зерттеудің мақсаты – Е.Г.Брусиловскийдың естеліктерінің маңыздылығын анықтау және 1930 жылдардағы Кеңестік Қазақстандағы күнделікті өмір тарихының дереккөзі ретінде Қазақстанның әртүрлі аймақтарындағы және әртүрлі тарихи жағдайлардағы қала өмірінің күнделікті өмірін зерттеу. 1930 жылдардағы саяси жағдайға қызығушылықпен назар аудара білген Қазақстан Республикасының мәдениеті мен өнерінің ірі қайраткері, кеңестік дәуірдегі қазақ композиторы және суретшісі Е.Г. Брусиловскийдың естеліктері осы кездің сипаттамасын жасауға және шындықты жаңғыртуға ғылыми негіздеме бола алды. Сонымен қатар, композитордың естеліктері республика

қалалары мен оның тұрғындарының қарапайым, күнделікті өмірінің көптеген аспектілерінен жан-жақты ақпарат береді. Авторлар М.Фуконың генеалогиялық әдісіне сүйеніп, арнайы тарихи әдістерді пайдаланды: салыстырмалы талдау, тарихи-типологиялық, проблемалық-хронологиялық, тарихи-жүйелік. Қала тұрғындарының да, ауыл тұрғындарының да күнделікті процестерін зерттеуге маңызды үлес қосқан американдық, еуропалық және ресейлік тарихшылардың еңбектеріне тарихнамалық талдау жасаудың маңызды тұжырымдамалық мәні болды. Зерттеу нысанын зерделеу кезінде Ф.Броудель мен А.Людткенің күнделікті тарихқа арналған жалпы теориялық еңбектері ерекше рөл атқарды. Адамның тәжірибесі мен рефлексиясы арқылы қоғамды және қоғамдағы адамды зерттеудің әдістемелік тәсілдері орыс ғалымдарының еңбектерінде көрініс тапқан. Алынған ғылыми нәтижелер Е.Г.Брусиловскийдың естеліктерінің дереккөз ретінде сапасы мен маңыздылығын анықтауға мүмкіндік берді, сонымен қатар 1930 жылдардағы Қазақстанның қалалық тұрмысы туралы жаңа материалдар ғылыми айналымға енгізілді.

Негізгі сөздер: КСРО, Қазақстан, Алма-Ата, Е.Г. Брусиловский, мәдениет және өнер, қалалық күнделікті өмір, И.В. Сталин.

EVERYDAY LIFE IN KAZAKHSTAN IN THE 1930S THROUGH THE EYES OF THE SOVIET COMPOSER E.G. BRUSILOVSKY

Abstract

The period of the 1930s was one of the most controversial, complex and tragic in the history of the Soviet state. The article examines the everyday life of Soviet Kazakhstan during this pivotal and dramatic period of history. The purpose of the article is to determine the quality of the memoirs of E.G. Brusilovsky as a source on the history of everyday life in Soviet Kazakhstan of the 1930s. The source for recreating the reality of the 1930s and analysing it was the memoirs of the Soviet, Kazakhstani composer and artist E.G. Brusilovsky [Brusilovsky, 2023]. The memoirs of E.G. Brusilovsky have not previously been utilised as a source for the history of everyday life in the 1930s. However, their author was a significant figure in the culture and art of the republic. The article employed the genealogical method of M. Foucault and specialised historical methods, including comparative analysis, historical-typological analysis, problem-chronological analysis, and historical-systematic analysis. The historiographic analysis of the works of American, European and Russian historians who made an essential contribution to the study of the everyday processes of both urban and rural residents was of great conceptual importance. When studying the object of research, general theoretical works on the everyday history of F. Brodel and A. Ludtke played a special role. Methodological approaches to the study of man in society and society through human experiences and reflection are reflected in the works of such Russians. The results of the work allowed not only to determine the significance of the memoirs of E.G. Brusilovsky as a scholarly source, but also to conduct an analysis of all the socio-political and economic activities of the Soviet government in that period.

Keywords: USSR, Soviet Kazakhstan, Alma-Ata, E.G. Brusilovsky, culture and art, urban everyday life, I.V. Stalin.

REFERENCES

1 Fejerabend P. Protiv metoda. Ocherk anarhistskoj teorii poznaniya *[Material Civilization, Economy and Capitalism, XV-XVIII Centuries. (in 3 vols.).]* / Per. s angl. A. L. Nikiforova. M.: AST; Hranitel'. – 2007. – 413 p. [in Russian]

2 Fuko M. Arheologiya znaniya. *[Archaeology of knowledge]* SPb.: IC «Gumanitarnaya Akademiya»; Universitetskaya kniga (Seriya «Au Pura. Francuzskaya kollekciya»). – 2004. – 416 p. [in Russian]

3 Brodel F. Material'naya civilizaciya, ekonomika i kapitalizm, *[Material Civilization, Economy and Capitalism]* XV-XVIII vv. (v 3-h t.). T. 3: Vremya mira. – M.: Progress. – 1992. – 680 p. [in Russian]

4 Lyudtke A. Istoriya povsednevnosti v Germanii: novye podhody k izucheniyu truda, vojny i vlasti. *[History of Everyday Life in Germany: New Approaches to the Study of Labor, War and Power]* Moskva: ROSSPEN, 2010. 268 p. [in Russian]

5 Polyakov YU.A. Chelovek v povsednevnosti. (Istoricheskie aspekty) *[Man in Everyday Life. (Historical Aspects)]* // Trudy Instituta rossijskoj istorii RAN. 1999-2000. M.: IRI RAN. – 2002. – S. 290-322. [in Russian]

6 Zhiromskaya V.B. Osnovnye tendencii demograficheskogo razvitiya Rossii v XX veke. *[Main trends of demographic development of Russia in the 20th century]* M.: Kuchkovo pole; Soyuz semej voennosluzhashchih Rossii. – 2012. – 320 s. [in Russian]

7 Siegelbaum L., Sokolov A. K., Kosheleva L., Zhuravlev S. Stalinism as a way of life: a narrative in documents. New Haven, CT: Yale University Press Collection. – 2000. – 733 p. [in English]

8 Siegelbaum L. Soviet state and society between revolutions, 1918-1929. Cambridge [England]; New York, NY, USA: Cambridge University Press. – 1992. – 284 p. [in English]

9 Savel'eva I. M., Poletaev A.M. Social'nye predstavleniya o proshlom, ili znayut li amerikancy istoriyu. *[Social ideas about the past, or do Americans know history]* M.: Novoe literaturnoe obozrenie. – 2008. – 454 s. [in Russian]

10 Pushkaryova N. L. Chastnaya zhizn' zhenshchiny v doindustrial'noj Rossii. X — nachalo XIX v. Nevesta, zhena, lyubovnica. *[Private Life of Women in Pre-Industrial Russia. 10th - early 19th century]* M.: Ladomir. – 1997. – 381 s. [in Russian]

11 Pushkareva N.L. Predmet i metody izucheniya «istorii povsednevnosti» *[Subject and Methods of Studying the «History of Everyday Life»]* // Etnograficheskoe obozrenie. – 2004. – №5. – S. 3-19 [in Russian]

12 Ficpatrik SH. Povsednevnyj stalinizm: social'naya istoriya Sovetskoj Rossii v 30-e gody: gorod. *[Everyday Stalinism: a social history of Soviet Russia in the 1930s: the city]* M.: Rosspen: Fond Pervogo Prezidenta Rossii B. N. El'cina. – 2008. – 332 s. [in Russian]

13 Kiaer K., Naiman E. Everyday Life in Early Soviet Russia: Taking the Revolution Inside. *[Everyday Life in Early Soviet Russia: Taking the Revolution Inside]* Indiana University Press, – 2006. – 310 p. [in Russian]

14 Lebina N. B. Povsednevnaya zhizn' sovetskogo goroda: Normy i anomalii. 1920–1930 gody. *[Everyday Life of a Soviet City: Norms and Anomalies. 1920-1930s.]* SPb.: Zhurn. "Neva": Izdat.-torgovyj dom "Letnij sad": Kikimora. – 1999. – 317 s. [in Russian]

15 Lebina N.B. Sovetskaya povsednevnost': normy i anomalii: ot voennogo kommunizma k bol'shomu stilyu, *[Soviet Everyday Life: Norms and Anomalies: From War Communism to the Grand Style]* M.: Novoe Literaturnoe Obozrenie. – 2023. – 482. [in Russian]

16 Kozlova H. H. Gorizonty povsednevnosti sovetskoj epohi: golosa iz hora. *[Horizons of everyday life of the Soviet era: voices from the choir]* M.: In-t filosofii RAN. –1996. – 216 s. [in Russian]

17 Sidorchuk I. V. Dosug gorodskogo naseleniya Rossii v 1918-1935 gg. *[Leisure time of the urban population of Russia in 1918-1935]* Sankt-Peterburg: Politekh-Press, –2022. – 608 s. [in Russian]

18 Osokina E. A. Za fasadom "stalinskogo izobiliya" Raspredelenie i rynok v snabzhenii naseleniya v gody industrializacii, 1927-1941. *[Behind the Facade of "Stalin's Abundance": Distribution and Market in Population Supply during Industrialization, 1927-1941]* M.: ROSSPEN. – 1999. – 267 s. [in Russian]

19 Saktaganova Z.G., Abdrahmanova K.K. Povsednevnaya zhizn' gorodov Central'nogo Kazahstana v 1945-1953 gg. *[Everyday life in the cities of Central Kazakhstan in 1945-1953]* Karagandy: Bolashak-Baspa. – 2010. – 252 s. [in Russian]

20 Saktaganova Z.G., Abdrahmanova K.K., Dosova B.A., Kozina V.V., Eleuhanova S.V., Karsybaeva ZH.A., Utebaeva A.D. Istoriya gorodskoj povsednevnosti Central'nogo Kazahstana v 1946- 1991 gody (s syuzhetami demograficheskoj i social'noj istorii). *[History of everyday life in Central Kazakhstan in 1946-1991 (with demographic and social history)]* Karaganda: «Glasir». – 2017. – 456 s. [in Russian]

21 Kozybaeva M.M. istoriya povsednevnosti gorodskogo naseleniya Severnogo Kazahstana v 1920-1930 gg. *[History of Everyday Life of the Urban Population of Northern Kazakhstan in the 1920s-1930 s.] Almaty*: Institut istorii i etnologii imeni CH.CH. Valihanova. – 2023. – 232 s. [in Russian]

22 Brusilovsky E.G. Vospominaniya s kommentariyami i illyustraciyami. *[Memories with comments and illustrations]* Almaty: Center for Contemporary Culture «Tselinny», 2023. 320 p. [in Russian].

23 Russko-kitajskie otnosheniya v XX veke. *[Russian-Chinese Relations in the 20th Century.]* T. IV: Sovetsko-kitajskie otnosheniya. 1937-1945gg. Kn. 1: 1937-1944gg. M., Pamyatniki istoricheskoj mysli. – 2000. – 870 p. [in Russian].

24 Gosudarstvennyj arhiv Vostochno-Kazahstanskoj oblasti. *[State Archives of the East Kazakhstan Region]* – F. 2102-P. – Op. 1. – D. 147. – P. 84 [in Russian].

25 Gosudarstvennyj arhiv Vostochno-Kazahstanskoj oblasti. *[State Archives of the East Kazakhstan Region]* – F. 2102-P. – Op. 1. – D. 147. – P. 85-86 [in Russian].

26 Gosudarstvennyj arhiv Vostochno-Kazahstanskoj oblasti. *[State Archives of the East Kazakhstan Region]* – F. 2102-P. – Op. 1. – D. 147. – P. 43 [in Russian].

Information about authors:

Konstantin Cherepanov – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology of Committee of Science of the Ministry of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: k.v.cherepanov@mailru

ORCID: https:// orcid.org/0000-0002-0736-9383

Altyn Ualtayeva – **corresponding author,** Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology of Committee of Science of the Ministry of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan, Head of the Center of the Science, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: altyn.lazzat@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/ 0000-0001-9530-352X

Aida Margulan – doctoral student at Al-Farabi Kazakh National University of the Ministry of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: aida.1@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1260-6099
Nazira Duisembayeva – Master of Historical Sciences, Head of the Museum of the History of Kazakhstan Science, RSE «Gylym Ordasy» Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: bakirovna@bk.ru
ORCID: https://orchid.org/0000-0002-6079-969X

Информация об авторах:
Константин Черепанов – кандидат исторических наук, доцент Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, Алматы, Республика Казахстан
E-mail: k.v.cherepanov@mailru
ORCID: https:// orcid.org/0000-0002-0736-9383
Алтын Уалтаева – **основной автор**, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, руководитель центра, Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, Алматы, Республика Казахстан,
E-mail: altyn.lazzat@mail.ru,
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9530-352X
Аида Маргулан **–** докторант исторического факультета Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан
E-mail: aida.1@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1260-6099
Назира Дуйсембаева – магистр истории, заведующая музеем истории казахстанской науки, РГП "Ғылым Ордасы", Алматы, Республика Казахстан,
E-mail: bakirovna@bk.ru,
ORCID: https://orchid.org/0000-0002-6079-969X

Авторлар туралы ақпарат:
Константин Черепанов - тарих ғылымдарының кандидаты, тарих және этнология институтының доценті. Ш. Ш. Уәлиханов, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: k.v.cherepanov@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0736-9383
Алтын Уалтаева – **негізгі автор**, тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының қауымдастырылған профессоры, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің орталық басшысы, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: altyn.lazzat@mail.ru,
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9530-352X
Аида Магрулан - Әл -Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеттің тарих мамандығы бойынша PhD докторанты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: aida.1@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1260-6099
Назира Дуйсембаева - тарих ғылымының магистрі, Қазақстан ғылымы тарихы музейінің меңгерушісі, "Ғылым Ордасы" РМК, Алматы қ., Қазақстан Республикасы,
E-mail: bakirovna@bk.ru,
ORCID: https://orchid.org/0000-0002-6079-969X

ҒТАМР03.01.21 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.04**
ӘОЖ 908

Қ.Ғ. Шақшақов [1*], М.С. Макеев[2]

[1]Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы
[2]«Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы
Солтүстік Қазақстан облысы, 150003, Қазақстан Республикасы
*e-mail: toktarov.98@internet.ru

БОТАЙ МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУДЕГІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ

Аңдатпа

Ғылыми мақалада Солтүстік Қазақстан облысы аумағындағы Ботай қонысы және мәдениетіндегі халықаралық зерттеулердің қысқаша нәтижелері ұсынылған. Ботай қонысындағы 2000 жылдан бастап зерттеу жұмыстары көрнекті ғалым, тарих ғылымдарының докторы, археология ғылымының профессоры, Герман археологиялық институты корреспондент мүшесі Виктор Федорович Зайберттің және археология ғылымдарының докторы, профессор Алан Оутрам (Ұлыбритания, Эксетер университеті) халықаралық топты басқарған ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалды. Солтүстік Қазақстан өңірінде өзінің тарих мектебін қалыптастырып, республика және әлемдік деңгейінде күрделі зерттеулер жүргізіп Ботай, Красный Яр, Баландино және Васильковка қоныстарын зерттеуде білікті мамандар даярлады, біршама істер атқарды. Еуразия және Қазақстанның көне энеолиттік қонысын кешенді зерттеу ісінде де алда болып, шетелдік және отандық ғылыми басылымдарда еңбектері жарияланды. Мақаланың мақсаты-Виктор Зайберт пен Алан Оутрамның археология ғылымындағы тұлғалар ретіндегі шығармашылығы мен ғылыми еңбектерін зерттеу, аймақ тарихын ғылыми тұрғыдан терең қарастыру және сипаттау және ұрпақтар сабақтастығын ғылыми тұрғыдан түсіну. Отандық және халықаралық археологияны зерттеуге үлкен үлес қосқан ғалымның іргелі ғылыми пайымдаулары қарастырылатын болады. Ботай қонысынан табылған жылқы сүйектерінің кешенді талдау барысында қолға үйретілгендігі дәлелденген.

Негізгі сөздер: Қазақстан, Солтүстік Қазақстан, тарих, археология, қазба жұмыстары.

Кіріспе

Ботай қонысы және мәдениеті ежелгі дәуірден жылқыларды қолға үйрету және Орталық Азиядағы бақташылық тайпалардың пайда болған аймағы деп қарастырылып келе жатыр. Көрнекті ғалым Виктор Зайберттің динамикалық жетекшілігімен Ботайдағы зерттеулер көптеген халықаралық ғалымдармен, соның ішінде Германия, АҚШ, Ұлыбритания, Ресей, Франция, Дания, Қытай және Литвадан келген ғалымдармен ынтымақтастықты қамтыды. Ботай мәдениетін зерттеуші ғалымдар өз салаларында көшбасшы болып табылады және Ботай қонысын зерттеу жұмысына озық әдістемелерді қолданды. Кейбір жағдайларда Ботай әлемнің кез келген жерінде мүлдем қолданбағанжаңа тәсілдер мен әдістерді алғаш рет қолданудың жаңа бағытын осы жерде пайдаланды. Бұл халықаралық әріптестіктің бастау алуына көрнекті ғалым Виктор Зайберттің ынтымақтастыққа деген жылы шырайлы және ашық көзқарасы ықпал етті.

Ботай мәдениетін зерттеулерінің орасан зор мұрасы оның сөзсіз археологиялық маңыздылығында ғана емес, сонымен қатар оның әртүрлі ғалымдар арасындағы байланыстарында және оның жаңа көзқарастарында жатыр. Ботай қонысы сонымен қатар археологтардың келесі буынын оқыту орталығы болды. Виктор Зайберт Қазақстаннан жүздеген студенттерді оқытып қана қоймай, сонымен қатар көптеген халықаралық әріптестер мен магистранттарды, сондай-ақ докторанттарды осы жерде оқудың бір бөлігін оқытып дайындап шығарды [1]. Ботайдағы қазба жұмыс алғаш рет 1980 жылдардың басында басталған, бірақ 1991 жылы Қазақстан Республикасының тәуелсіздік жариялауымен елге саяхаттау әлдеқайда жеңілдеді, содан кейін Ботайдағы халықаралық зерттеулер айтарлықтай кеңейді [2], Ботайдағы негізгі халықаралық зерттеулерде әртүрлі тақырыптар, археологиядағы жаратылыстану ғылыми әдістері сипатталған. Бұл жұмыстың

мақсаты осы зерттеулердің барлығының нәтижелерін сипаттау емес, олардың көпшілігі әлі де жалғасуда, Бірақ Ботай халықаралық археологиялық зерттеулерде атқарған маңызды рөлін атап өту керек (1-сурет).

Сурет 1- Ботай қонысының орналасқан аймағы [11].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ежелгі Қазақстанның тарихының дереккөздері біршама ғылыми айналымға шығарылды. Ботай қонысындағы зерттеулер энеолит дәуіріндегі зерттеулер халықаралық әріптестікте жүргізілді. Солтүстік Қазақстанның ежелгі тарихы және археологиясына арналған ғылыми монографияларда сараптау және жалпылау барысында анализ және синтез, дедукция және индукция әдістері қолданылды. Тарихи археологиялық кезеңдерді анықтауда, әрқилы мәселелер туралы ұсынған пікірлерді салыстыру, мұрағаттардан алынған мәліметтерді жарияланған материалдармен, әр жылдары жарық көрген басылымдармен салыстыра отырып қорытынды жасауда салыстырмалы-тарихи әдіс тәсілі кеңінен қолданылды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Ботай қонысы мәдениеті ашылып, оны зерттей бастағалы 43 жыл өтті. Ә. Тюлебаев, Ю. Кулаков және А. Задорожный сынды шәкірттерімен бірлесе шығарған «Тайны древней степи» (2007), «Ботай мәдениеті» (2009), «Ботай – у истоков степной цивилизации» (2011), «Атбасарская культура: Материалы и исследования по археологи» и (2012) Казахстана. – Астана, 2012. –Т. 1. – 352 с., «Сакральные контексты Ботайской культуры» –Астана, 2018.– 380 с., және 2020 жылы «Ботай» деп аталатын кітап-альбом басылып шықты. Жинақта аталмыш қоныстың ашылу тарихы, сондай-ақ ботайлық мәдениеттің маңызы туралы кеңінен әңгімеленіп, кешенді халықаралық Ботай экспедициясының алдында тұрған міндеттер де нақтыланған болатын. 2007 жылы Ұлыбританияның Эксетер және Бристоль университеттері мен Көкшетау археологиялық экспедициясының қызметкерлері Еуразия

даласындағы жылқы шаруашылығының қалыптасу заманындағы адамдар мен этникалық қауымдардың өмір тіршілігін зерттеу туралы алдарына үлкен мақсаттар қойған болатын. Осындай ауқымды шаралардың аясында профессор Алан Оутрамның бастамашылығымен Ботайдан табылған ыдыстардан қымыздың (ағылшын әріптестердің жазуы бойынша жылқы сүтінің) қалдығы табылды.Ал жерленген адамдардың сүйектерінзерттеу нәтижелері сол уақыттағыөмірдің адамзат ағзасы үшін оңайболмағанын аңғартады [3].

Ботай мәдениетінің негізінде Қазақстанның ежелгі тұрғындарының мәдени генезисін зерттеу нәтижелерітек тарихи іс-тәжірибелерді ашу көрінісі ғана емес, сонымен қатар этно-әлеуметтік генезистерді зерттеуші ғалым-мамандарүшін таптырмас дереккөздер болыптабылады. Өйткені қоғамда өмірдіңбарлық материалдық, рухани, әлеуметтік,саяси элементтері бір-бірімен тығыз байланыста болған.Солтүстік Қазақстан мен далалық белдеудің энеолиттік ескерткіштерінеқатысты материалдарды талдай келіп,біз мынадай бір заңдылықты байқадық.Ботайлық археологиялық нысандар Орал-Ертіс аралығында көп жағдайдаклассикалық далалық экожүйеде, ал шекаралық аймақтарда – солтүстүгінде орманды-далалық, оңтүстігінде жартылай шөлді өңірлік болып тіркелген. Географ-мамандармен дала білгірлері де мыңжылдықтар кезінде Еуразия аумағындағыэкожүйенің даму барысында орыналатын классикалық далалық пен мәдениет арасындағы байланысты жоққашығармайды [4].

Ботай қонысын зерттеу 2004-2006 жылдары Көкшетау археологиялық экспедициясының «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асырумен тікелей байланысты болды. Ежелгі мәдени мұраны және туризмді дамытуды насихаттау мақсатымен Солтүстік Қазақстан мен Көкшетау мемлекеттік ұлттық парк басшылары Ботай қонысын көріктендіру туралы шешімдер қабылдады [5].

2007-2010 жылдар аралығында ағылшын ғалым-археологтармен, палеозоологтармен, палеоантропологтармен қызметтесу қызу қолға алынды. «Ботайлық адамның тұрмыс-салты» атты бағдарламаны М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, «Көкше» жеке университеті, Ұлыбританияның Экзетер, Бристоль, Кембридж университеттерімен бірлесе отырып жүзеге асырды. Батыстық әріптестердің қаржылай көмектесуімен Ботай қонысының мәдени қабаттарына палеогеографиялық және палеомагниттік зерттеулер жүргізілді. Нәтижесінде әлемдік деңгейдегі ғылыми журналдарда екі жақты бірлесіп жазған мақала жарық көріп, онда жылқының дүниежүзі бойынша тұңғыш рет Солтүстік Қазақстанда қолға үйретілгені, ертедегі малшы-жылқышылардың б.з.д. IV мыңжылдықта қымыз дайындағаны дәлелденді [6].

Көрнекті ғалым Алан Оутрам қазақстандық-британдықзерттеушілердің ботайлық мәдениеттуралы бірлескен жұмыстарын былай сипаттайды: «Ботай қонысы көп уақыттанбері Орталық Азияда жылқылардың қолға үйретілуін және жайылымдарға қатысты қауымдардың пайда болуын түсіну жағдайында ең басты нысандардың бірі болып табылады [7]. Ғалымның зерттеулерде ботай жылқыларын «DOM2» түсініктеме бұл қазіргі заманғы үй жылқыларына әкелетін генетикалық сызықтың ресми ғылыми аббревиатурасы, Алан Оутрам және француз ғалымы Людовик Орландоның анықтамасы бойынша тікелей аударма бойынша DOM бөлігі үйі, ал 2 қазіргі заманғы жылқылардың генетикалық сызығы Ботай іс жүзінде ғалымдар арасында 1 — ші желіге жатады.

Ботайдағы зерттеу жұмыстары тек археологиялық мән-мағынасы мен ғана емес, сонымен қатар бір-бірінен мүлдем жырақта жатқан ғалымдарды бір-біріне жақындастыруымен, жаңа ізденістерге талпындыруымен де ерекшеленеді. Сондай-ақ Ботай жас археологтарды шыңдаудың бірегей орталығына айналды.

Виктор Зайберт жүздеген қазақстандық студенттерге қамқор тәлімгер бола білді және Ботайдағы зерттеу жұмыстарына шетелдік студенттерді, магистранттармен докторанттарды жұмылдырды. Сонымен байқағанымыздай, Ботай қонысы – әлемнің барлық ғалымдарының бастарын ортақ пікірталасқа қосатын өте бір маңызды орын болып

табылады (2-сурет). Ботай қонысы 2017 жылы Қазақстанның киелі орындарының тізіміне енгізілді. Негізінен қасиетті география,рухани әлем мәселелері адамзат алдында бүгін ғана көтеріліп отырғанжайттар емес, олар ерте заманда да болған. Бұған ботайлықтардың бір қорымға жерленуі, жылқының бассүйегінің қасиетті ырымға балануы,үйлерге арналған жиһаздар ретінің қалыптасуы бірден-бір дәлел болаалады [8].

Ботай қонысындағы халықаралық археологиялық зерттеулер зооархеология, топырақ микроморфологиясы, геохимия, геофизика, археоботаника, изотоптар мен қалдықтар диета, ежелгі ДНК сияқты жаңа әдістер қолданылған [9].

Сурет 2- Ботай мәдениетін ашқан және зерттеген ғалымдар В.Зайберт, А.Оутрам және халықаралық команда 2019 жыл

Зооархеологиялық талдаулар: Ботай жылқыларының зооархеологиясымен байланысты бірқатар негізгі қайраткерлер Ботай қонысы және коллекцияларын зерттеу үшін бірқатар ғалымдар зерттеумен айналысты.Олардың арасында Дэвид Энтони мен Доркас Браун (Хартвик Колледжі, АҚШ) болды; Норберт Бенеке мен Анджела Фон Ден Дриш (Германия), Марша Левин (Кембридж, Ұлыбритания) және Сандра Олсен (Карнеги Табиғи тарих мұражайы, АҚШ) зерттеу жұмыстарын жүргізді.

Бұл ғалымдардың барлығы жылқыларды қолға үйрету туралы пікірталастың кең контекстінде Ботайдың зооархеологиясы туралы өз көзқарастары бойынша шолулар жариялана бастады. Бұл авторлар арасында әдістемелер мен тұжырымдарға қатысты көптеген өзара сындар болды. Келесі онжылдықта Алан Оутрам командасының жаңа зооархеологиялық зерттеуі жүргізілді. Ботай коллекцияларына қолдана алды және патологияның екі түрінің де дәлелдерін тапты. Ботай жылқыларының ат әбзелдері болуы мүмкін екенін растаумен қатар, бұл топтың зооархеологиялық жүргізіліп жатқан халықаралық зооархеологиялық жұмыстар жылқы тістеріндегі эмаль қатпарларының

геометриялық морфометриясы талданды. Бұл әдістің тиімділігі дәлелденді және кейбір заманауи жылқы тұқымдарының арасындағы айырмашылықтарды анықтады.

*Топырақ микроморфологиясы, геохимия, геофизикалық талдаулар:*Жылқыларды қолға үйрету мәселесін зооархеологиялық талдаудан басқа тәсілдермен зерттеуге болады. Егер жылқылар аң аулаудың орнына жайылып жүрсе, біз олардың елді-мекендерде бар екендігінің басқа дәлелдерін көреміз деп күтуіміз мүмкін. Ауланған жануарлар елді мекендерге өлген жануарлардың өлекселері өлтірілген жерінен тасымалданған кезде ғана әкелінуі мүмкін. Бұл өте жақын болуы екіталай болғандықтан және жылқылар ірі жануарлар болғандықтан, жануардың ең пайдалы бөліктерін ғана тасымалдауға болады.

Ежелгі көңде көп мөлшерде болуы археолог ғалымдарға топырақтың микроскопиялық құрылымы мен оның химиялық құрамы түрінде із қалдырады. Топырақ микроморфологиясынан жылқы көңінің орнында болғаны және үй құрылымдарының құрамдас бөліктерін құрайтыны туралы көптеген дәлелдер тапты. Жабайы жылқылардың тезегін алыстан жинауға болатынымен, елді мекенде жылқыларды бағып-қағу әлдеқайда көп болар еді. Қора құрылымдарын анықтау мал бағудың одан да күшті дәлелдерін береді, өйткені олар үй табындарын ұстау үшін өте қажет болады. Геофизикалық және геохимиялық зерттеулер корралдың ерекшеліктерін анықтауда өте пайдалы болуы мүмкін.

2000 жылы Красный Яр қонысы Ботай қонысында жұмыс жасаған. Сандар Олсеннің командасы магнитометрияны зерттеу кезінде трапеция тәрізді қоршау ретінде пайда болған ықтимал қоршауды анықтады, сонымен қатар фосфор деңгейінің жоғарылауы байқалды, бұл элемент көңді үнемі енгізу арқылы күшейтілуі мүмкін. 2008 жылы Оутрамның командасы Ботайдың өзінде флюксгейт градиометриясы арқылы магниттік зерттеу жүргізді. Бұл ауқымды зерттеу сонымен қатар Оуэнстің кейбір геохимиялық ауысуларымен және топырақ эрозиясының заңдылықтарын тіркеуімен қатар жүрді. Бұл зерттеу сондай-ақ, фосфордың жоғарылау аймақтарын және Красный Яр ұқсас өлшемдері мен пішіндері бар кем дегенде бір қоршауды анықтады. Кейінірек Виктор Зайберт пен Алан Оутрамның командасы жүргізген қазба жұмыстарындабір бұрышта орналасқан үйлердің орны бар екендігін және Ботай үйлерінің жанынан жылқы қамайтын қораларын анықтаған. Қоршау ретінде пайдалануға сәйкес келетін қоршау ерекшеліктерінің айқын болуы мал шаруашылығының айқын дәлелі болып табылады. Егер қоғам таза аңшы-жинаушы болса, мұндай ерекшеліктер не үшін пайдаланылатыны белгісіз [10].

Археоботаникалық талдаулар: Тарихилыққа дейінгі кезеңде Қазақстанның солтүстік даласында қолға үйретілген дақылдарды пайдаланудың тікелей дәлелдері өте шектеулі. Соңғы уақытқа дейін күйдірілген археоботаникалық қалдықтарды қалпына келтіру мақсатында шөгінділерді жүйелі түрде топырақ флотациялық елеу жұмыстары өте аз жүргізілді. 2011 жылы Ботай әйгілі археоботаник Мартин Джонс, Виктор Зайберт пен Алан Оутрам командаларымен бірге қазба жұмыстарын жүргізу үшін зерттеушілердің едәуір тобын тартқан кезде аймақтағы алғашқы осындай бағдарламалардың біріне ұшырады. Кембридждің негізгі қызметкерлерінің қатарына Гедре Мотузайте, Эмма Лайтфут және Синьи Лю жұмыс жасады. Тары дақылдарының дәлелдерін іздеуге қызығушылық танытты, өйткені Ботай дәуірінде тары Еуропаға, бидай Қытайға жол тапты. Бұл Еуразиялық биржа дала арқылы өтетін сауда жолдарын қамтуы керек еді, бірақ бұл бағыттың не екенін анықтау қажет болды.Флотациялық електе күйдірілген археоботаникалық қалдықтардың бар-жоғын тексеріп жатқанын көруге болады. Жұмыс әлі де жалғасуда, бірақ көптеген күйдірілген ошақ орындары бұл ауқымды сынамалар отандық дақылдарды пайдаланудың аз дәлелдерін берді, бірақ жабайы азық-түлік өсімдіктерін пайдаланудың кейбір шектеулі дәлелдерін берді. Зерттеу командасы сонымен қатар осы учаскедегі фитолиттерді зерттеу үшін топырақ үлгілерін алды. Топырақ үлгілерін сонымен қатар милляцин биомаркерінің бар-жоғын тексеруге болады, бұл тары бар екенін көрсетеді. 2017 жылы Элина Ананьевская

(Вильнюс, Литва, бұрынғы Эксетер) Гедре Мотузайте-Матузевичтің (Вильнюс,) бірге жұмыс істеп, миллиацинді сынау үшін қосымша үлгілерді алды [9].

Изотоптар мен қалдықтар диета: Ботай тайпаларының диетасын қалпына келтіру де озық зерттеулердің тақырыбы болды. Ботай адам қаңқасының материалы көміртегі мен азоттың изотоптарының тұрақты арақатынасына сыналған, тарихқа дейінгі даладан алынған көптеген үлгілерде, соның ішінде Ботай да жоғары трофикалық деңгейлерді көрсетті, бұл тұщы суда балық аулауды одан әрі жетілдіре отырып, жануарлардан алынатын өнімдерге жоғары тәуелділікті көрсетеді.Жылтыратылмаған керамикалық ыдыстар май қалдықтарын матаға сіңіреді және мұндай қалдықтарды мыңдаған жылдар бойы өте жақсы сақтауға болады. Жануарлар майларының жартылай ыдыраған, сіңірілген липидті қалдықтарын химиялық тұрғыдан бір-бірінен ажырату қиын, бірақ кейбір айырмашылықтарды қосылыстардың спецификалық бөлінуі және көміртектің изотоптарының тұрақты арақатынасын анықтау арқылы кеңейтілген талдау жүргізу арқылы жасауға болады. Бұл процесс жылқы және күйіс қайыратын жануарлардың майларын, сонымен қатар күйіс қайыратын жануарлардың еті мен сүт майларын ажырата алады. Алайда, Ботай халқының жылқы етін жегенін көрсету үлкен ғылыми жетістік болмас еді, бірақ бие сүтінің тұтынылғанын көрсету жылқыларды қолға үйрету туралы пікірталас үшін айтарлықтай маңызға ие болар еді. Мәселе мынада, көміртегі изотоптарының арақатынасының өзі жылқы еті мен сүт майларын ажырата алмайды. Алан Оутрам бұл мәселені шешу үшін липидтердің қалдықтарын зерттеу бойынша әлемдік көшбасшы көмегіне жүгінді және олар бірлесіп көміртегі мен сутегінің тұрақты изотоптарының арақатынасын пайдаланатын мүлдем жаңа әдісті әзірледі. Бұл жаңа әдіс заманауи үлгілерде жақсы жұмыс істеді, бірақ Ботайдағы зерттеулер сонымен қатар липидтердің қалдықтарындағы сутегінің тұрақты изотоптарының арақатынасына арналған алғашқы археологиялық қолдану болды.

2017 жылы Алан Оутрам, Николь Бойвин мен Шеван Уилкинге талдау үшін жіберу үшін Ботай дәуірінен алынған адам қаңқасының материалынан тістерінің үлгілерін алды. Адамдар тұтынатын тағамдағы ақуыздардың бар екендігі туралы дәлелдер көбінесе жаңа масс-спектрометрия әдістерімен анықтауға болатындай етіп тісінде сақталады. Жылқы сүтінің ақуыздары болашақта анықталуы мүмкін молекулалардың қатарына жатады [9].

*Ежелгі ДНК:*Соңғы бірнеше жылда ежелгі генетиканы зерттеу келесі ұрпақтың жоғары өнімді секвенирлеу әдістерін жасау арқылы төңкеріс жасады. Бұл әдістер бүкіл ежелгі геномдарды ретке келтіруге және бұрын мүмкін болғаннан әлдеқайда көп үлгілерді алуға мүмкіндік береді. 2015 жылдан бастап Людовик Орланда, Виктор Зайберт пен Алан Оутраммен Бірге Ботай мен Орталық Азия даласындағы компаратор учаскелерінен жылқылардың генетикалық үлгілерін жинау үшін жұмыс істейді. Алайда, 2017 жылы сирек кездесетін жаңа адам қалдықтарының табылуы бұл жұмысты адам геномикасымен біріктіру мүмкіндігінің бар екенін білдірді. Ежелгі адам геномының көрнекті маманы Эскевиллерслев (Копенгаген және Кембридж), сондықтан сол жылы іріктеу экспедициясына қосылды. Жаңа адам қалдықтарының табылуы, сонымен қатар Оутрамды адам остеоархеологиясындағы әріптесі Катриона Маккензиді қаңқаны қазуға көмектесу және физикалық антропология туралы есеп беру үшін әкелуге итермеледі. Виктор Зайберт Алан Оутраммен және адам генетиктерінің зерттеулерінде жақында табылған орта жастағы әйелдердің қалдықтары да бірге көрсетілген.Жылқылар мен адамдардағы геномдық жұмыс тез жүрді және нәтижелер жақын арада жариялауға дайындалуда [10].

Қорытынды

Ұзақ жылдар зерттеу және ізденіс нәтижелерінде, көптеген Қазақстанның ежелгі тарихын зерттеуде көптеген ғылыми құнды мұралар қалды. Соның ішіндегі Ботай мәдениетінің ескерткіштерін зерттеуге үлкен үлес қосылды. Отандық және халықаралық ғалымдардың еңбектерінде энеолит дәуіріне қатысты ғана емес, сонымен қатар мезолит,

неолит, қола және ерте темір дәуірі, ортағасырлар сияқты тарихи-мәдени кезеңдерді зерттеуге өзіндік үлес қосқандығы бүгінгі таңда кеңінен белгілі болып отыр. Ғалымның ғылыми мұраларын зерттеуде қазіргі таңда Ақмола облыстық тарихи-өлкетану музейі, Солтүстік Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі және Ботай музей қорығы қызметкерлері тарапынан кең көлемде зерттеу жұмыстары жалғастырылуда.

Ғалымдардың тұжырымдары бойынша Ботай мәдениеті Орал-Ертіс өзендерінің аумағында таралды. Адамдардың қысқы және жазғы өмір сүруі әртүрлі аймақтарда жүзеге асырылды. Археологиялық тұрғыдан біз мұны тұрғын үйді зерттеу негізінде ұсынамыз. Бір, екі, үш ошағы бар, оларсыз тұрғын үйлер бар, бірақ тұрғын үйдің сыртында ошақтар жеткілікті. Бұл қысқы және жазғы өмірге бейімделу туралы айтады. Ботай типіндегі ескерткіштер әртүрлі аймақтардан табылды. Жазда ботайлықтар халықтың бір бөлігімен және ересектермен бірге далаға шығып, күзге дейін сонда өмір сүрді.

Ботай қонысы негізгі пікірталастардың орталығына айналған керемет маңызды орын. Осылайша, ол әлемнің түкпір-түкпірінен ғалымдарды тартты және археология ғылымындағы көптеген жаңа әдістер мен тәсілдерді әзірлеудің бір бөлігі болды. Ботай университетінде жұмыс істеген көптеген ғалымдар бір-бірімен басқа жобаларда жұмыс жасауды жалғастырды және әртүрлі профессорлармен бірге жүрген студенттер Ботай университетінде жасалған академиялық байланыстардан үлкен пайда көрді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Зайберт В. Ф. Энеолит Урало-Иртышского междуречья. Петропавловск, 1993. - 246 с.

2 Зайберт В.Ф., Тюлебаев А.Ж., Задорожный А.В., Кулаков Ю.В. Тайны древней степи. (Исследования поселения Ботай в 2004-2006 гг.). Коллективная монография. – Кокшетау: Издательский центр Кокшетауского университета, 2007. – 163 с.

3 Зайберт В.Ф. Ботайская культура. Алматы: «КазАкпарат», 2009.- 566 с.

4 Зайберт В.Ф. Ботай у истоков степной цивилизации. Книга-альбом. Алматы: Балауса, 2011. 480 с.

5 Зайберт В.Ф. Сакральные контексты Ботайской культуры. Астана: 2018. Казахский научно-исследовательский институт культуры монография.-380 с.

6 Зайберт В.Ф. «Ботай».- Алматы: «Балауса баспасы» 2020.

7 Оутрам А., Құрманиязов Ы.С. Роль Ботайской культуры и специализированного скотоводства в двух этаппном процессе одомашнивания лощади // Отан тарихы журналы 2023. №2 (26) С.384-407.

8 Абильмаликов К.К., Курманияов Ы.С., Теоритико-методологические аспекты изучения памятников Ботайской культуры (1980-2014 гг.) // Вестник КазНУ. Серия историческая. №4. (107) 2022. С.138-149

9 Alan K. Outram, Natalie A. Stear, Robin Bendrey, Sandra Olsen, Alexei Kasparov, Victor Zaibert, Nick Thorpe, Richard P. Evershed The earliest horse harnessing and Milking. Science: 2009, 1332-1335 p.

10 Olsen, S.A., Bradley, B., Maki, D. and Outram, A. Community organization among Copper Age sedentary horse pastoralists of Kazakhstan. In D.L. Peterson, L.M. Popova, and A.T. Smith (eds) Beyond the steppe and the sown: Proceedings of the 2002 University of Chicago Conference on Eurasian Archaeology. Leiden: Brill. 89-111 p.

11 Дәрменов Р.Т.,Тәжекеев Ә.Ә., Құрманиязов Ы.С., Сұлтанжанов Ж.Қ., 2021 жылы Ботай қонысында жүргізілген ғылыми қайта қалпына келтіру жұмыстарының нәтижелері // Қазақстан Археологиясы журналы №3. (17) 2022. 115-125 бб.

МЕЖДУНАРОДНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В ИЗУЧЕНИИ БОТАЙСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация

В научной статье представлены краткие результаты международных исследований поселения и культуры Ботай в Северо-Казахстанской области. Обзор трудов выдающихся ученых, доктора исторических наук, профессора археологических наук, члена-корреспондента Германского археологического института Виктора Федоровича Зайберта и международного коллектива ученых, доктора археологических наук, профессора Алана Аутрама (Великобритания) (Университет Эксетера), которые руководили исследовательской работой на поселении Ботай с 2000 года. Они сформировали собственную историческую школу в Северо-Казахстанской области, провели комплексные исследования на республиканском и мировом уровнях, подготовили квалифицированных специалистов по изучению городищ Ботай, Красный Яр,

Баландино и Васильковка, выполнили ряд других задач. Они также находятся на переднем крае комплексного исследования древних энеолитических поселений Евразии и Казахстана, их работы опубликованы в зарубежных и отечественных научных изданиях. Цель статьи - изучить творческий потенциал и научные труды Виктора Зайберта и Алана Оутрама как личностей в науке археологии, глубоко рассмотреть и описать историю региона с научной точки зрения и научно понять преемственность поколений в историческая наука. Будут рассмотрены фундаментальные научные взгляды ученого, внесшего значительный вклад в изучение отечественной и мировой археологии. Комплексный анализ костей лошадей, найденных на поселении Ботай, доказал, что они были одомашнены.

Ключевые слова.Казахстан, Северо-Казахстан, история, археология, раскопки.

INTERNATIONAL COOPERATION IN THE STUDY OF BOTAI CULTURE

Abstract

The scientific article presents the brief results of international research on the Botai settlement and culture in the North Kazakhstan region. Since 2000, research on the Botai settlement has been conducted by the outstanding scientist, Doctor of Historical Sciences, Professor of Archaeological Sciences, and Corresponding Member of the German Archaeological Institute, Viktor Fedorovich Seibert, as well as an international group of scientists led by Professor Alan Outram of the University of Exeter (Great Britain). The North Kazakhstan region has developed its own historical school, conducted comprehensive research at the republican and international levels, trained qualified specialists in the study of the Botai, Krasny Yar, Balandino, and Vasilkovka settlements, and has accomplished a significant amount of work. It has also been at the forefront of comprehensive research on the ancient Eneolithic settlements of Eurasia and Kazakhstan, and its works have been published in foreign and domestic scientific publications. The purpose of this article is to examine the creative potential and scientific works of Victor Seiber and Alan Outram as individuals in the field of archaeology, to thoroughly examine and describe the history of the region from a scientific point of view, and to scientifically understand the continuity of generations in historical science. The fundamental scientific conclusions of the scientist, who made a significant contribution to the study of domestic and international archaeology, will be considered. During the comprehensive analysis of the horse bones found in the Botai settlement, it was proven that they were domesticated.

Keywords: Kazakhstan, North Kazakhstan, history, archaeology, excavations.

REFERENCES

1 Zaibert V.F. Eneolit Uralo-Irtyshskogo mezhdurech'ya. *[Eneolithic of the Ural-Irtysh interfluve]*. Petropavlovsk, 1993 246 p. [In Russian].

2 Zaibert V.F., Tyulebaev A.Zh., Zadorozhny A.V., Kulakov Yu.V. Tayny drevney stepi. (Issledovaniya poseleniya Botay v 2004-2006 gg.). *[Secrets of the Ancient Steppe. (Research of the Botai settlement in 2004-2006).]* Collective monograph. - Kokshetau: Publishing Center of Kokshetau University, 2007.163 p.[In Russian].

3 Zaibert V.F.Botai culture *[Botai culture]*. Almaty: «KazAkparat», 2009. 566 p.

4 Zaibert V.F. Botay u istokov stepnoy tsivilizatsii. Kniga-albom. *[Botai at the Origins of the Steppe Civilization.]* Book-album. Almaty: Balausa, 2011. 480 p. [In Kazakh, Russian English,].

5 Zaibert V.F.Sakralnyye konteksty Botayskoy kultury *[Sacral contexts of Botai culture]* / - Astana: 2018. Kazakh Scientific Research Institute of Culture monograph.-380 p.[In Russian].

6 Zaibert V.F. Botai *[Botay]* - Almaty: “Balausa Baspasy” 2020. 480 p. [In Kazakh, Russian English,].

7 Outram A.,Kurmaniyazov Y.S. Rol Botayskoy kul'tury i spetsialirovannogo skotovodstva v dvukh etappnom protsesseo domashnivaniya loshchadi *[The role of the Botai culture and specialized cattle breeding in the two-stage process of horse domestication]*// Otan tarikhy zhurnaly 2023. №2 (26) 384-407 p.[In Russian].

8 Abil'malikov K.K., Kurmaniyaov Y.S., Teoritiko-metodologicheskiy easpekty izucheniya pamyatnikov Botayskoy kul'tury (1980-2014 gg.) *[Theoretical and methodological aspects of the study of monuments of the Botai culture (1980-2014)]* // Vestnik KazNU. Seriyaistoricheskaya.№4.(107) 2022 138-149 p.[In Russian].

9 Alan K. Outram, Natalie A. Stear, Robin Bendrey, Sandra Olsen, Alexei Kasparov, Victor Zaibert, Nick Thorpe, Richard P. Evershed The earliest horse harnessing and Milking. Science: 2009, 1332-1335 p. [in English].

10 Olsen, S.A., Bradley, B., Maki, D. and Outram, A. Community organization among Copper Age sedentary horse pastoralists of Kazakhstan. In D.L. Peterson, L.M. Popova, and A.T. Smith (eds) Beyond the steppe and the sown: Proceedings of the 2002 University of Chicago Conference on Eurasian Archaeology. Leiden: Brill 89-111 p. [in English].

11 Darmenov R.T.,Tazekeev A.A., Kurmaniyazov Y.S., Sultanjanov J.K., 2021 jılı Botay qonısında jurgizilgen ğılımi qayta qalpına keltirw jumıstarınıñ natïjeleri *[Results of the scientific restoration work carried out in the Botai settlement in 2021]* // Kazaqstan Arxeologïyası jurnalı №3. (17) 2022. 115-125 p.[in Kazakh].

Information about the author:

Kuanysh Shakshakov – **corresponding author,** PhD doctoral student at Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, Republic of Kazakhstan.

E-mail: k.lilit.83@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0004-8681-2196

Marat Makeev - Researcher, Botai Museum-Reserve, Saumalkol village, North Kazakhstan region, Republic of Kazakhstan.

E-mail: mara_25_90@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-7917-7644

Информация об авторах:

Куаныш Шакшаков – **основной автор,** PhD докторант Кокшетауского университета имени Ш.Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан.

E-mail: k.lilit.83@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0004-8681-2196

Марат Макеев - научный сотрудник, государственного историко-культурного музея-заповедника «Ботай», СКО, Саумалколь, Республика Казахстан.

E-mail: mara_25_90@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-7917-7644

Автор туралы мәлімет:

Қуаныш Шақшақов - **негізгі автор,** Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің PhD докторанты, Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: k.lilit.83@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0004-8681-2196

Марат Макеев - «Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының экскурсовод, СҚО, Қазақстан Республикасы.

E-mail: mara_25_90@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-7917-7644

ҒТАМЗ 03.01.17 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.05**
ӘОЖ 93 (574)

Г.К. Жапекова[1*], М.С. Джангужиев[2], Г.И. Кушенова[1]

[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана қ.,010000, Қазақстан Республикасы
[2]Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті
Орал қ., 090009, Қазақстан Республикасы
*e-mail: dsi-1949@mail.ru

СЕКУЛЯРИЗАЦИЯ ҮДЕРІСТЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДА ҚОҒАМДЫҚ - САЯСИ ҚОЗҒАЛЫСТАРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ТАРИХИ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада діннің қоғамдағы рөліндегі өзгерістерді көрсететін XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы секуляризация процесімен байланысты әлеуметтік-мәдени және саяси қайта құрулар қарастырылады. Секуляризацияның тарихи тамырларына, оның көріністері мен қоғамға әсеріне басты назар аударылады. Авторлар революциялық идеялар мен секуляризацияның дәстүрлі құндылықтар жүйесіне әсерін ерекше атап көрсетеді. Атап айтқанда, Ресей империясының саясатына байланысты Қазақстандағы қоғамдық-саяси қозғалыстардың қалыптасуының тарихи алғышарттары қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы секуляризация процестеріне талдау жасау, сонымен қатар олардың қазақ халқы өмірінің әлеуметтік, мәдени және саяси аспектілеріне әсерін анықтау. Зерттелген құжаттар мен материалдар ұлттық бірегейліктің қалыптасу динамикасын және оның тарихи жағдайын, оның ішінде Алаш қозғалысының пайда болуына ықпал еткен сыртқы саяси оқиғалар мен қоғамның отаршылдық саясатқа деген ішкі реакциясын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Секуляризациямен байланысты ең маңызды мәдени өзгерістер Ағарту кезеңі идеяларының дамуы нәтижесінде болды. XVII-XVIII ғасырларды қамтыған бұл кезең діннің қоғамдағы рөлі туралы жаңа көзқарастардың қалыптасуына, сонымен бірге рационализмге, еркін ойлауға және шіркеуді зайырлы институттардан бөліп қарауға байланысты философиялық концепциялардың дамуына негізгі болды. Секуляризацияның қазіргі интерпретациялары мәдени және тарихи контексттердің ерекшеліктерін ескере отырып, Ағарту кезеңінде айтылған идеяларды дамытуды жалғастыруда.

Негізгі сөздер: Қазақстан, секуляризация, ислам, дін, қоғамдық-саяси қозғалыстар, пантүркизм, панисламизм, жәдитшілдік.

Кіріспе

«Секуляризация» терминінің түп-тамыры еуропалық, ең алғаш XVII ғасырдың ортасында қолданыла бастады. Бұл термин алғаш рет 1646 жылы француз елшісі Лонгвиль Вестфальдік бейбітшілік келісіміне байланысты келіссөздер жүргізу кезінде қолданғаннан бастап пайда болды. Бұл келісімшарт отыз жылдық соғысты тоқтатты, сондықтан секуляризация шіркеу жерлерін зайырлы биліктің пайдасына тартып алу үдерісінің дипломатиялық белгісі болды [1]

Секуляризация Еуропада XVII ғасырда шіркеу меншігі мен діни құрылымдардың ықпалы жаппай қайта бөлуге ұшыраған кезде ерекше мәнге ие болды. Осындай процестердің нәтижесінде бұл термин шіркеу мен оның ресурстарының ықпалын шектеуге бағытталған дінге қарсы әрекеттермен байланысты ұғынила бастады. Бұл секулярлық идеялардың таралуына және діни қызметкерлердің мемлекеттік және қоғамдық процестерге ықпалын азайтуға өз әсерін тигізді [2]. Секуляризацияның тарихи тамыры діни өмірдегі өзгерістермен ғана емес, сонымен бірге экономикалық және саяси билікті зайырлы құрылымдардың пайдасына қайта бөлумен де байланысты. Вольтер, Дидро, Руссо, Локк сияқты ойшылдар ұсынған ағартушылық идеялары Батыс Еуропаның мәдени және әлеуметтік дамуына орасан зор әсер етті. Ағартушылардың негізгі мақсатының бірі қоғамдық сананы шіркеулік догмадан босату және зайырлы, рационалды қоғам құру болатын [3].

Секуляризацияның ең танымал заманауи теоретиктерінің бірі Хосе Казанова бұл процестің үш негізгі аспектісін ұсынады:

- Діни институттар мен нормалардың ықпалынан әртүрлі салалардың сараланууы.Бұл секуляризация процесінде қоғам өмірінің саясат, ғылым, білім, мәдениет сияқты түрлі салаларының діни көзқарастар мен бақылаудан тәуелсіз жұмыс істей бастағанын білдіреді. Бұл процесс, әсіресе Батыс елдерінде байқалып, діннің бұдан былай қоғамдық институттар мен адамдардың күнделікті өміріне монополиялық ықпалының болмауына әкеледі.

- Халық арасында діндарлық деңгейінің төмендеуі. Бұл діни рәсімдерді тұрақты ұстанатындар санының азаюынан және дәстүрлі діни ілімдерге сенімнің әлсіреуінен көрінеді. Бұл аспект, әсіресе, урбанизация және экономикалық даму деңгейі жоғары елдерде байқалады, онда діни сенімдер біртіндеп зайырлы құндылықтар мен ғылыми дүниетанымға ауыса бастайды.

- Діннің дүбараланууы (маргиналдану) және оның жекеге ығыстырылуы. Секуляризация үдерісінде дін барған сайын әр адамның жеке мәселесіне айналып, қоғамдық және саяси өмірге ықпалын жоғалтады. Оның себебі, діни нанымдар мен әдет-ғұрыптар әлеуметтік нормадан гөрі жеке таңдау мәселесі ретінде қабылданады. Нәтижесінде, дін кейінгі орынға ығыстырылып, топтасқан ұжымдық тіршілікті реттейтін әлеуметтік институт емес, жеке адамдардың жеке өмірінің бір бөлшегіне айналады [2. - 89].

Зайырлылықтың осы үш аспектісі діннің қоғамдағы рөлінің қалай өзгеріп жатқанын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

ХХ ғасырдың басы Қазақстан тарихындағы әлеуметтік, саяси және мәдени өзгерістер қазақ қоғамының дамуына елеулі әсер еткен маңызды кезең болды. Дәстүрлі діни құрылымдарға да, қазақ халқының өзіндік санасына да әсер еткен революциялық идеялардың таралуымен тығыз байланысты маңызды үдерістердің бірі секуляризация болды. Осы уақытқа дейін ислам қазақ қоғамында маңызды рөл атқарып, өмірдің әлеуметтік, мәдени және саяси аспектілеріне әсер етті. Алайда Ресей империясының ықпалының күшеюімен дәстүрлі діни институттарға әсер еткен еуропалық идеялардың біртіндеп жаңаруы және таралуы басталды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу әртүрлі материалдарға, соның ішінде ғылыми еңбектерге, мұрағат құжаттарына және Қазақстандағы исламшыл, түркі және алаш қозғалыстарына арналған мақалаларға негізделген. Американдық тарихшылар Пол Верт [4] пен Роберт Круздың [5] еңбектері Ресей империясының діни саясатын, әсіресе оның көпұлтты және көпконфессиялы аймақтарды басқару контексіндегі мазмұнын айтарлықтай толықтырды.

Ислам дін өкілдерінің ықпалын талдайтын Е.Фёдоровтың еңбегіне [6], ұлттық қозғалыстар тарихын кезеңге бөлуді сипаттайтын Х.Т. Тұрсыновтың [7] еңбегіне негізделген.

Аймақтың рухани және діни байланыстарының контексін көрсететін және Осман империясының Орталық Азияға әсерін талдаған «История Центральной Азии в османских документах» (Шаин Мустафаев и Мустафа Серин, 2011) еңбегі үлкен қызығушылық тудырады.

Самарқанд әскери губернаторы Н.С. Лыкошиннің (Восстание, 1952) және Ферғана әскери губернаторы Н.А. Ивановтың (Восстание, 1952) баяндамалары сияқты құжаттар негізгі дереккөздері болды, оларда қоғамдық-саяси қақтығыстар мен көтерілістер туралы тарихи деректер бар, бұл қоғамдық-саяси қозғалыстардың қалыптасуының тарихи алғышарттарын түсіну үшін маңызды болып табылады [8].

Негізгі зерттеу әдістері: дін саласындағы өзгерістерге қатысты құжаттар мен материалдарды зерттеудегі тарихи-аналитикалық әдіс. Сонымен қатар революциялық идеялар мен жәдитшілдіктің қазақ қоғамына ықпалын, әртүрлі қоғамдық-саяси қозғалыстардың өзара әрекетін және олардың идеологиялық негіздерін бағалау үшін

салыстырмалы талдау жасау. Алғашқысы жергілікті халықтың зайырлылық көзқарасын және ислам дінбасыларының әлеуметтік өзгерістерге ықпалын анықтауға арналған әлеуметтік-мәдени көзқарастарды қарастырса, ал тарихи-аналитикалық әдіс тарихи процестерді, қоғамдық-саяси қозғалыстардың қалыптасу алғышарттарын және исламдық дәстүрлердің қазақ қоғамына әсерін зерттеу үшін қолданылады.

Нәтижелер және оларды талқылау

Американдық тарихшылар Пол Верт пен Роберт Круздың еңбектері Ресей империясының діни саясатын, әсіресе оның көпұлтты және көпконфессиялы аймақтарды басқару контексіндегі мазмұнын айтарлықтай толықтырды. Атап айтқанда, П.Верт 20 ғасыр басталғанға дейін Ресейде халықтарды топтастыруда діннің негізгі рөл атқарғанына сендіре отырып, «ұлттық» идеясын автократиялық саясатты сипаттау үшін аналитикалық категория ретінде пайдалануды сыни тұрғыдан талдайды. Ол империяны басқарудың негізгі факторы дәл осы діни институттар мен конфессиялық ерекшеліктер болғанын атап көрсетеді, дегенмен, ұлтшылдықтың идея ретіндегі ықпалы реформалық кезеңде, әсіресе XX ғасырдың басында артты [4. - 7].

Роберт Круздың пайымдауынша, Ресей империясы тек православиелік емес, шын мәнінде конфессиялық империя болған. Оның пікірінше, басқару саласында мемлекет діни институттардың кең жүйесін пайдаланған. Мәселен, діни мекемелердің құзыретіне білім беру, әлеуметтік қамсыздандыру, құқықтық мәселелер мен сот даулары, тіпті, некеге тұру және сенушілердің этикалық нормаларды сақтауы кірген [5. - 83]. Ал Роберт Круздың пікірінше, Түркістанның басты билігі, оның ішінде, генерал-губернатор Константин фон Кауфман исламды аса қауіпті деп санамағанын атап өтеді. Кауфман ислам уақыт өте өз маңызын жоғалтып, өзі «жойылып кететініне» сенімді болып, оны елемеу стратегиясын таңдады, тіпті қажетсіз шиеленісті болдырмау үшін өзіне сеніп тапсырылған аумақта миссионерлердің қызметіне де тосқауылдар қойып отырды.

Алайда, мұндай көзқарасқа қарамастан, бәрібір Ресей билігі Түркістандағы халқы тығыз және аз қоныстанған аумақтарда басқару және тәртіп орнату үшін исламдық діни институттарды пайдаланды. Бұл әдіс Еділ бойымен салыстырғанда бәсең болды, ол жерде мұсылман халқын қатаң бақылау үщін ресми ислам иерархиясы құрылған еді.Түркістанда орталықтандырылған діни құрылым болмағанмен, жергілікті шенеуніктер мен полиция қауымдастықтар өміріне белсене араласып, қақтығыстарды, соның ішінде діни дауларды шешуге тырысып, империялық биліктің күшеюіне ықпал етті.

Сондай-ақ Круз Түркістанда жүргізілген толеранттылық саясатының империяға қаржылық жағынан тиімді болғанын атап өтеді. Зайырлы заңдарға негізделген толыққанды сот жүйесін құру қажеттілігінің болмауына байланысты Қаржы министрлігінің қаржыны үнемдеуге мүмкіндігі болды. Мемлекет исламдық соттарды белсенді түрде қолданды, көптеген мұсылмандар азаматтық құқығы үшін күрес басталған 1905 жылғы революциялық оқиғалардан кейін де шариғатты сақтауды талап етті. Бұл Ресей империясының аймақтағы «Өркениеттік миссиясы» идеясының проблемалық сипатын атап көрсетті, өйткені зайырлы құқықтық нормалардың енгізілуі мұсылман халқы тарапынан қарсылыққа ұшырады.

1860-1870 жылдары Ресей империясының Орта Азияны жаулап алуы «өркениеттік миссия» деп аталатын ұранмен өтті, оның аясында Ресей өзін «артта қалған» халықтар үшін прогресс пен мәдениеттің жаршысы ретінде көрсетті. Ал О.В.Большакова өз еңбегінде: «XIX ғасыр мен XX ғасырдың басында шіркеу қайраткерлері мен бюрократия арасында утопиялық көзқарас болды, оған сәйкес діни саясаттың түпкі мақсаты көпұлтты империяның барлық азаматтарын жаппай православие дініне бағындыру еді», - деп көрсетеді [9].

Орталық Азиядағы Ресей империясы саясатының маңызды аспектісі оның жергілікті мұсылман қозғалыстары мен топтарына көзқарасы болды. Мысалы, мемлекет империя қауіп деп санаған сопылық топқа қарсы шыққан жәдиттер – мұсылман реформаторларын

өзінің одақтастары ретінде көрді. Әсіресе Шешенстан мен Ферғана алқабында белсенді болған сопылық топта. Олар империялық бақылауға қарсы тұруға ықпал етуі мүмкін болғандықтан биліктің алаңдаушылығын туғызды.Самарқанд әскери губернаторы Н.С.Лыкошиннің пікірінше, Орталық Азияда түрік үкіметінің қажылары мен тыңшыларының пайда болуы, отаршылдыққа қарсы ахуалдың таралуына ықпал етті. Бұл тыңшылар орыс билігіне қарсы белсенді үгіт жүргізіп, наразылық идеясын қалыптастырды. Ол қажылардың діни уағыз айтып қана қоймай, өздерімен бірге діни нанымдарды ғана емес, сонымен бірге мұсылмандар бірлігінің маңыздылығын баса көрсете отырып, панисламизм мұраттарын да әкелгенін атап көрсетеді.

Сонымен қатар, Лыкошин отарлаудағы проблемаларды орыс билігінің жергілікті мәдениет пен дінді түсінбеуімен байланыстырады, бұл наразылық пен қарсылыққа әкелді [8.- 26-28]. Ферғана әскери губернаторы, 1901 жылдан бастап Түркістан генерал-губернаторы қызметін атқарған Н. А. Иванов өз баяндамасында жергілікті орыс билігінің халықпен қарым-қатынасты нашарлатып, наразылықтың өсуіне ықпал еткен өктемдігі мен озбырлығына назар аударады. Ол сондай-ақ озбырлықпен бір мезгілде «кәпірлерге» және орыстар тарапынан қолдау тапқандарға қарсы белсенді мұсылмандық үгіт-насихат жүргізілгенін, бұл орыс билігінің өкілеттігіне нұқсан келтіретінін атап өтті. Иванов Меккеге қажылыққа бару мүмкіндігін жеңілдету жергілікті халық арасында діни идеяларды таратуға мүмкіндік бергенін, содан кейін ол отаршылдыққа қарсы насихат үшін қолданылғанын атап өтті [8. - 65].

XX ғасырдың басында Ресей империясы діни құрылымдардың, соның ішінде исламның бағынышты халықтарға әсерін әлсіретуге тырысып, секуляризация саясатын белсенді жүргізді. Бұл діни білім зайырлы пәндермен алмастырыла бастаған білім беру жүйесіндегі реформалар арқылы, сондай-ақ діни беделді органдарға тәуелді емес жаңа әкімшілік құрылымдар құру арқылы көрінді. Нәтижесінде ғасырлар бойы қазақтардың әлеуметтік және мәдени өмірінің тірегі болған ислам өзінің маңызды орнынан айырыла бастады.

Секуляризация процестерімен бір мезгілде XX ғасырдың басында Қазақстанда Ресей империясының саяси және экономикалық дағдарыстарынан туындаған революциялық идеялар тарала бастады. Еуропалық және дәстүрлі қазақ әлемінің тоғысында өскен қазақ зиялылары ұлтшылдық, социализм және демократияландыру идеяларын қабылдай бастады, бұл қоғамдық өзгерістерді күшейтті.

Е.Фёдоров Ортаазиялық отырықшы халық арасында исламның терең тамыр жайғандығын баса айтты. Мұның бір көрсеткіші – православиелік Ресейдегі жағдайға қайшы келетіндей мұсылман дінбасыларының тым көптігі.

Оның байқауынша, мұсылман қауымдастықтарында әр мешіт салыстырмалы түрде аз мөлшерде, шамамен 700–1000 адамға қызмет көрсетеді, ал, Ресейде бұл уақытта әрбір православие шіркеуі 10–12 мың адамға есептелген. Әрбір осындай мұсылман ғибадатханасында (мешітте) кемінде үш діни адам жұмыс істеді, олар: молда, оның көмекшісі және пономарьдікіне ұқсас міндетті атқарушы азаншы [6. - 8]. Федоров мешітке келушілер үлесінің аздығы мен бірнеше қызметкердің міндетті діни қолдауының болуы исламның маңыздылығын ғана емес, сонымен бірге діннің Орта Азиядағы мұсылман халықтарының күнделікті өмірімен тығыз байланысты екендігін атап көрсетеді. Федоровтың пікірінше, Орталық Азия қоғамының рухани құрылымының бұл қыры олардың мәдени және әлеуметтік өмірінің ұлттық сана мен сыртқы басқаруға қарсы тұру процестеріне әсер етуші маңызды элементі болды.

Ресейдегі патша үкіметі ишандардың Орта Азиядағы мұсылман халқына әсерінің күштілігін және аймақтағы халықтық қозғалыстың қай-қайсысы да олардың қатысуынсыз немесе ықпалынсыз болмайтынын түсінді. Ишандар – исламдағы діни және рухани көшбасшылар, оларды жергілікті халық құрметтейді және сенеді, шын мәнінде, олар

бұқаралық қозғалыстарды басқара алды. Мұның айқын көрінісінің бірі – қырғыздар мен өзбектерді біріктірген 1898 жылғы көтеріліске Мыңтөбе ишанының қатысуы еді.

Алайда, патша әкімшілігінің ишандардың ықпалын басуды және шектеуді қалағанына қарамастан, бірнеше факторларға байланысты олар діни қызметкерлермен ашық қарсыласудан тартынды. Олардың негізгілері Британ империясы мен мұсылмандар арасындағы билік үшін бәсекелестік және ишандардың аймақтағы халық толқулары мен патша үкіметінің билігін құлатуға қауқарлы күші мен ықпалынан сескену еді.

1898 жылғы көтеріліске қатысушылардың құрамы этникалық жағынан әртүрлі болды. Олардың ішінде: қара қырғыздар - 257, қарақалпақтар - 1, қыпшақтар - 3, өзбектер - 112, тәжіктер - 5, түріктер – 20 адам, ал Қашқардан келгендер 17 адамды құрады [6. - 17].

Көтеріліс ісіне жұмылдырылғандардың жалпы саны 417 адамды құрады, бұл қозғалыстың ұлттық сипаты басым екендігін көрсетеді және оның патша билігіне қарсы күрестегі маңыздылығын растайды.

Бұхарадағы жаңа әдіспен оқытатын мектептерді айыптаумен байланысты оқиғалар – исламдық дін өкілдері әсерінің және XX ғасырдың басындағы революцияға деген реакцияның айқын көрінісі. 1905 жылғы орыс революциясынан кейін Бұхарада бүкіл азиялық сипаттағы ұлт-азаттық қозғалыстардың жандануының әсерінен жәдитшілдік қозғалысы басталды. Бұл ағым білім беруді реформалау және жаңа әдіспен оқытатын мектептерді енгізу арқылы қоғамды жаңғыртуға ұмтылды, ондағы оқу негізінен дүнияуи ғылым мен оқытудың жаңа әдістеріне сүйене жүргізілді.

«Жәдитшілдер» атауын түрік реформаторлары, жас түріктер қолданды, ал Бұхарадағы жәдитшілдер белсенділері өздерін «жас бұхаралықтар» деп атады. Жәдитшілдер жаңа әдіспен оқытатын мектептен мұсылман қоғамын оқыту мен ілгерілету үшін қажет амал-тәсілдерді көре білді, ал ол заман ағымына бейімделуге мүмкіндік берер еді. Алайда олардың реформалық идеялары дәстүрлі діни қызметкерлер – ұламалардың қарсылығын тудырды, өйткені олар жәдитшілдікті діни және мәдени құрылымға төнген қауіп ретінде қарастырған.

Қарсылыққа қарамастан, жаңа әдіспен оқытатын мектептер мен жәдитшілдер қоғамдағы сауатты топтар арасында қолдауға ие болды. Жас түріктер қозғалысы Бұхараға айтарлықтай әсер етті, өйткені ол мұсылман елдеріне сәтті реформалар жүргізуге болатынын көрсетті және жергілікті реформаторларға жаңғырту мен ұлт ретінде өз орнын белгілеу жолындағы күресті жалғастыруға жігер берді.

Х.Т. Тұрсынов өз еңбегінде Орта Азиядағы ұлттық қозғалыстар тарихын кезеңдерге бөлуді ұсынып, негізгі үш кезеңді атап көрсеткен:

1. 1865-1905 жж.. Орталық Азияның Ресейге қосылуынан бастап Ресейдегі алғашқы буржуазиялық-демократиялық революцияға дейін – бастапқы кезең, бұл аймақтың Ресей империясының құрамына енгеннен кейінгі уақытын қамтитын, билік құрылымында өзгерістер болып, наразылық күшейген кезең.

2. 1905-1907 жылдардағы революциядан 1917 жылғы Ақпан төңкерісіне дейін – екінші кезең, бұл кезеңде үдеп кеткен әлеуметтік және саяси қарама-қайшылықтар жәдитшілдік сияқты белсенді қозғалыстардың пайда болуына әкелді.

3. 1917 жылдың наурыз-қазан айлары аралығы, буржуазиялық-демократиялық революцияның социалистік революцияға айналу кезеңі – үшінші, өтпелі кезең. Бұл кезеңде Ресейдегі оқиғалар радикалданып, жаңа саяси құрылым мен әлеуметтік жүйенің қалыптасуына әкелді [7. - 21].

Бұл оқиғалар ұлттық сана мен Орта Азия халықтарының азаттық қозғалыстарының дамуындағы күрделі кезеңдерді білдіреді.

XIX ғасыр мен XX ғасыр басының тоғысында Қазақстанда халықтың жағдайын жақсартуға ұмтылған білімді әрі озық ойлы зиялы қауым қалыптасты. Бұл қозғалыстың қазақ қоғамындағы мәдени және білім беру саласының дамуына елеулі үлес қосқан көрнекті

өкілдерінің бірі Серәлі Лапин еді. Лапин 1869 жылы Ақ мешіт қаласының маңында (кейінірек Перовск деп өзгертілді) беделді әрі білімді, орыс тілін білетін және ағартушылықпен айналысқан болыс биі Серәлі Лапиннің отбасында дүниеге келген. 1892 жылы ақпанда Сералы Лапин Самарқанд облыстық сотының аудармашысы болып тағайындалды, ал бір-ақ жылдан кейін Самарқанд облысының әскери губернаторының аудармашысы болды. Қызметі мен керемет қабілеті үшін оны Ресей императоры бірнеше мәрте марапаттайды. 1894 жылы қаңтарда III Александр оны I дәрежелі «Күміс жұлдыз» Бұхара орденімен марапаттады. 1896 жылы II Николай таққа отырғаннан кейін Лапинге Әулие Андрей лентасына тағылатын «Император II Николайдың таққа отыру құрметіне» күміс медалі берілді. 1897 жылы ол II Николайдан III дәрежелі «Алтын жұлдыз» Бұхара орденін алды.

Лапин аудармашының міндетін белсенді атқарды, оны Ресей империясының беделді тұлғалары Түркістанға сапарларында ертіп жүрді. Олардың арасында Түркістан әскери округі әскерлерінің қолбасшысы барон А.Б. Вревский, Ресейдің жол қатынастары министрі, сондай-ақ санитарлық қызметтердің өкілдері болды. Атап айтқанда, обаға қарсы комиссия төрағасы Олденбург князінің бұйрығымен Лапин арнайы тапсырмаларды орындау үшін Самарқанд уезінің Искандер болысына жіберілді.

1899 жылдың тамыз-қыркүйек айларында Лапин Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы С.М. Духовскийдің Каспий және Ферғана облыстары, сондай-ақ Бұхара билігі бойынша сапарында қасына еріп жүрді. Бұл сапарлар оған құнды тәжірибе жинақтау ғана емес, сонымен қатар Ресей империясының жоғары шенділерінің құрметіне ие болуға мүмкіндік берді, бұл аймақтың әкімшілік және мәдени өміріндегі оның рөлін көрсетеді.

Лапин «Вспомнили о Туркестане» мақаласында Ресей империясының Түркістанға ықпалының нәтижесін түйіндейді және сенат тексерісі қарсаңында оның ішкі мәселелері хақында қорытынды жасайды [10]. Ол Ресейдің аймақта «сырттай механикалық тыныштық» орнатудағы еңбегін мойындайды, бірақ аймақтың ішкі тіршілігін басқару мен ұйымдастырудағы елеулі кемшіліктерді көрсетеді. Автордың ойынша, Түркістандағы сауда мен өнеркәсіп іс жүзінде ресей кәсіпкерлерінің қатысуынсыз дамуда, бұл Ресейдің экономикалық ықпалының шектеулі екендігін көрсетеді.

Автор, әсіресе, Түркістандағы қоғамдық және құқықтық өмірдің жай-күйін ерекше сынайды. Ол қалыптасқан тәртіптің бұзылғанын және орнына сәйкес алмастырылым жоқтығын қынжыла атап өтеді: аймақта, шын мәнінде, сайланған әкімшілік те, сайланған сот та жоқ. Оның орнын қырғыз халқы өкілдерін лауазымға толық ие болу үшін кезең-кезеңмен пара беруге мәжбүрлейтін бассыздық пен сыбайлас жемқорлық жүйесі жайлап алған. Оның үстіне, өлкенің дамуына бөлінген қаражат та жергілікті халықтың мұқтаждығына жұмсалмайды деуге болады. Нәтижесінде, жергілікті тұрғындардың өмірін жақсарту үшін қажетті инфрақұрылым – мектептер, ауруханалар, жолдар салынбаған.

Сондай-ақ, Лапин орыстар мен байырғы халықтың қарым-қатынасы мәселесін де қозғайды. Түркістанды алғаш басып алған жылдары бұл қарым-қатынас біршама тыныш еді, алайда қырғыздардың жерлерін тартып алып, қоныс аударту басталғаннан кейін жағдай шиеленісіп, жауласуға және сенімсіздіктің орын алуына әкелді. Дегенмен ол «жаңғырған Ресейдің» қазақ халқын жойылып кету қаупіне дейін жеткізбейтініне және жағдайын жақсарту үшін шара қабылдайтынына үміті бар екенін білдіреді. Бұл ойлар Ресей империясының Түркістандағы отаршылдық саясатының кемшіліктерін қатты сынға алып, автордың гуманистік әрі әділ басқаруды көргісі келетінін білдіреді.

Қазақ зиялыларының өкілдері, олардың қатарында Лапин де, демократиялық мемлекеттік құрылымды жақтап, қазақ даласында озық реформалар жүргізген Алаш қозғалысының қозғаушы күшіне айналды. Олардың қызметі ұлттық сана мен білім берудің өсуіне ықпал ету арқылы Қазақстанның мәдени және саяси тұрғыда жаңғыруына негіз болды.

Революцияшыл идеяларды таратудың басты нәтижесінің бірі «Алаш» қазақ ұлттық партиясын құру болды... Бұл партияның мақсаты демократиялық жағынан түрленген автономды қазақ мемлекетін құру болды, ол дегеніміз дәстүрлі діни басқарудан алшақтау, зайырлы және озық қоғамдық дамуға баса назар аудару дегенді білдірді. «Алаш» бағдарламасы ұлттық егемендік элементтерін, өзін-өзі басқару құқығын, зайырлы білім беруді арттыру мен ұлттық мүддені қорғауды қамтыды.

«Алаш» партиясының идеялары секуляризация үдерісімен тығыз байланысты болды, өйткені онда дінді мемлекеттен бөліп қарауға және басқарудың зайырлы түрлеріне баса назар аударылған еді. Дін қазақтардың көпшілігінің өмірінің маңызды бөлшегі болып қалғанына қарамастан, ұлттық жаңа көшбасшылар зайырлы басқару жүйесін жаңғыртуға және дамытуға ұмтылды.

Қазақстандық тарихшы Ермұхан Нұрпейісовтің айтуынша, Қазақ автономиясы идеясының тарихи тамыры, әдеттегіден әлдеқайда тереңірек. Нұрпейісов қазақ автономиясы идеясы XIX ғасырдың ортасына дейін бастау алғанын байқауға болатынын және оның Сібірдің аймаққа бөлу қоғамдық-саяси ағымымен байланысты екенін атап өтті.

Сібір зиялылары арасында пайда болған бұл қозғалыс Ресей империясының құрамында әрбір өлкенің өз бетінше билік жүргізу құқығы болуы керек деп есептеп, Сібір өлкесіне мәдени-әкімшілік автономия алуға бағытталды. Аймаққа бөлу орталықсыздандыруға және аймақтық бірегейлік идеясына негізделді, бұл қазақ ұлттық қозғалысының жетекшілеріне де шабыт берді [11].

Сібірлік аймаққа бөлу идеясының жетекшілері мен идеологтарының бірі орыс ғалымы, этнограф, қоғам қайраткері, қазақ зерттеушісі, ағартушы Шоқан Уәлихановтың жақын досы Григорий Потанин болды. Оның аймақтардың мәдени және саяси тәуелсіздік құқығы туралы ойлары «Алаш» қозғалысының негізін қалаушы Әлихан Бөкейханов сияқты болашақ қазақ қайраткерлеріне айтарлықтай әсер етті.

Қазақ зиялыларының өкілі және «Алаш» қозғалысының болашақ көшбасшысы ретінде Әлихан Бөкейханов Сібірлік аймаққа бөлу идеясының ықпалында болды. Сібір аймақшылдары сияқты, ол да аймақтарға, оның ішінде қазақ жерлеріне ұлттық дәстүрлерді, мәдениет пен тілді сақтай отырып автономия беру қажет екендігіне сенімді болды. Бұл идеялар кейіннен қайта құрылған Ресей империясының құрамында қазақ халқының автономиясы үшін күрескен «Алаш» қозғалысы саяси бағдарламасының негізін қалады [12].

Әлихан Бөкейханов пен Жақып Ақпаев автономиялық мемлекет құруға ұмтылды, олардың ойынша, ол бұрынғы Ресей империясының өзге субъектілерімен тең құқылы одақ ретінде Федеративтік республиканың құрамына енуі тиіс болатын. Бұл одақ орталықтандырылған мемлекет ретінде емес, негізінен әр автономия өз егемендігінің басым бөлігін сақтап, оны тек ортақ мәселелерді шешу үшін федералды деңгейде шектейтіндей ерікті бірлестік ретінде қарастырылды.

Федерализм идеялары АҚШ тәжірибесіне негізделді. АҚШ тең құқылы, алайда бір ұлттық үкіметке бағынатын, ұлттық және аймақтық мүдделер арасындағы тепе-теңдігі сақталған штаттардың сәтті құрылған одағының үлгісі ретінде қарастырылды. Әлихан Бөкейханов Томскіде өткен Сібір съезінде «Ресей республикасы бір орталықтан басқарылатын емес, штаттардан құралған федерация болуы керек еді» дегенді айтты, оның үстіне: «Халыққа Маркстың айтқанымен, дайын формулалармен емес, өздері қалағандай өмір сүру құқығын беру керек» - деп, баса айтты [13].

Отарлау қазақтардың негізгі тұрмыс-тіршілігі болған көшпелі шаруашылықтың жағдайын құлдыратты, бұл олардың экономикалық жағдайының нашарлауына және бұрынғы тұрмыс салтынан айырылуына әкеп соқтырды. Бұл жағдайлар қазақтарды өздерінің мәдени ерекшелігін сақтау және құқықтарын қорғау қажеттілігі туралы ойлануға мәжбүр етті.

XIX ғасырда және XX ғасырдың басында қазақ зиялыларының тобы қалыптаса бастады, олардың өкілдері ресейлік оқу орындарында білім алды. Бұл білімді қазақ жастары дәстүрлі қазақ қоғамы мен еуропалық мәдениеттің, ағартушылық пен жаңғырту идеяларының арасындағы көпір болды. Олар өз халқының күнкөрісін жақсарту, реформалау және саяси автономия қажет екенін мойындады.

Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов және басқа да «Алаштың» болашақ көшбасшылары ұлттық аз топтың құқықтарын қорғаушы, прогрессивті қозғалыстардың идеяларымен таныс жоғары білімді адамдар болды. Дәл солар ұлттық сананы қалыптастырды, қоғамдағы әділеттілікке ұмтылды, оқу-ағарту мен мәдени даму қазақ халқының болашағына жол ашатынын көрді. XX ғасырдың басында Ресейде революциялық ахуал арта бастады. 1905 жылғы революция және Ресей империясында саяси партиялардың пайда болуы қазақ зиялыларын қазақтардың құқығын қорғайтын өз ұйымын құруға итермеледі.

Бұл кезеңде саяси сипат күшейіп, отаршылдық саясатқа қарсы тұруға және халық мүддесін қорғауға қабілетті ұлттық бағыттағы қозғалыс құрудың алғашқы қадамдары көріне бастады. Алаш қайраткерлері халықтың көзін ашу, қазақ тілін дамыту, мектептер мен оқу материалдарын жасақтау қажеттігін байқай бастады. Осындай бастамалардың нәтижесінде империялық саясат кезеңінде қазақтардың мүддесін қорғауға ұмтылған қазақ зиялылары қалыптаса бастады.

1917 жылғы Қазан төңкерісі Ресейдің саяси жүйесіндегі түбегейлі өзгерістерге әкелді және бұл қазақ зиялыларына өз ұлттық мемлекетін құруға талпыныс жасауға мүмкіндік берді. 1917 жылы желтоқсанда Орынборда өткен съезде «Алаш» партиясы құрылып, «Алаш Орда» деп аталатын автономиялық үкімет пайда болғаны ресми түрде жарияланды. Бұл қозғалыстың негізгі мақсаты қазақ автономиясын құру, қазақ тілі мен мәдениетін дамыту, экономика мен әлеуметтік саланы қолдау болды.

«Алаш» партиясы өзінің бағдарламасын жасады, онда автономия алу, дербес сот, әскер құру және қазақтардың құқығын қорғау талап етілді. «Алаш» автономиясы қазақ зиялыларының съезінде мойындалғанымен, большевиктік үкімет тарапынан тұрақты қолдау таппады. Ресейдегі азамат соғысы және большевиктердің билікке келуімен қоса, «Алаш» қозғалысы қатты қысымға ұшырады. Көптеген Алаш қайраткерлері қуғын-сүргінге ұшырап, тұтқындалды, партияның жұмысына қысым жасалды. Алайда, бұған қарамастан «Алаш» және оның көшбасшыларының өміршең идеялары қазақ халқының жадында сақталып қалды. Қазіргі тәуелсіз Қазақстанда «Алаш» мұрасы ұлттық болмыстың маңызды бөлшегіне, ал оның идеялары қазақ халқының тәуелсіздігі, мәдениеті мен тілі үшін күресінің символына айналды. Олай болса, Алаш қозғалысының пайда болу тарихы – өзінің ұлттық болашағы үшін жүргізілген саяси және мәдени күрестің тарихы, ол әлі де қазіргі Қазақстанға ықпалын тигізіп келеді.

Қорытынды

XX ғасырдың басында Қазақстандағы секуляризация және революциялық идеялардың ықпалы қазақ қоғамының әлеуметтік, саяси және мәдени өмірінде терең із қалдырды. Бұл процесс Ресей империясындағы революциялық өзгерістердің жалпы үрдісімен тығыз байланысты болатын және сол кезеңде орын алған жаһандық өзгерістердің бір бөлшегі еді.

Секуляризация және революциялық қайта құрулар идеясының таралуы кеңестік Қазақстанның қалыптасуындағы түбегейлі қайта құруларға негіз болды.

Әсіресе, патшалық билікті құлатып, Уақытша үкіметтің орнауына әкелген 1917 жылғы Ақпан төңкерісі Қазақстанға ерекше маңызды әсер етті, Бұл кезеңде Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов және басқа да қазақ зиялылары ұлттық және демократиялық қайта құрудың белсенді жақтаушыларына айналды. Олар революциялық идеялардан ұлттық қайта өрлеу мен отаршылдықтан құтылудың мүмкіндігін көрді. «Алаш»

қозғалысының пайда болу алғышарттары Ресей империясының Қазақстан аумағында жүргізген саясатымен, сондай-ақ ресейлік және еуропалық азаттық қозғалыстар идеяларының ықпалымен байланысты әлеуметтік - экономикалық, саяси және мәдени факторлардан тұратын күрделі тарихи жағдайды көрсетеді. XX ғасырдың басында қазақ халқында ұлттық сананың өсуі Ресей империясында болып жатқан жалпы саяси үдерістермен байланысты. Бұл қозғалыс Қазақстандағы ең маңызды ұлт-азаттық қозғалыстардың бірі болды және қазақ қоғамының саяси әрі мәдени дамуына үлкен ықпал етті.

1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін большевиктер Қазақстанда өз билігін орнатты, бұл қоғамдық жүйенің күрт өзгеруіне әкелді. Діннің әсері айтарлықтай әлсіреп, Кеңес үкіметі атеизм мен социалистік жаңғыру идеясын белсенді түрде алға тартты. Осы саясаттың аясында көптеген мешіттер жабылып, дін өкілдері қуғын-сүргінге ұшырады. Большевиктер өздерінің шіркеуге және дінге қарсы көпірме сөздерімен үндесетін ұжымдастыру, социалистік индустрияландыру және ағарту идеяларын қазақ қоғамына белсенді түрде енгізді. Бұл Қазақстандағы дәстүрлі діни институттардың одан әрі әлсіреуіне әкелді.

Қаржыландыру туралы ақпарат: Жұмыс Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен, «Исламшылдық, түрікшілдік және Алаш қозғалыстарының тарихы: дәстүрлер диалогы мен ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың ерекшеліктері» (ИРН AP23484987) жобасын гранттық қаржыландыру аясында жүзеге асырылды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Гараджа В.И. «Религиоведение» - 2-е изд., дополненное. – М.: Аспект Пресс, 1995. – 351 с.

2 Звеерде Э. Осмысливая «секулярность» // Государство Религия Церковь в России и за рубежом. Главная тема: Религия в постсекулярном контексте. М.: Издательский дом «Дело», 2012.– №2 (30) – С. 69-113.

3 Кныш Е.В. «Понятие постсекулярной культуры: к вопросу о правомерности использования категории» Человек в мире культуры, 2015. – С. 3-11.

4 Werth P. The tsar's foreign faiths: Toleration and the fate of religious freedom in imperial Russia. - Oxford; N.Y.: Oxford Univ. press, 2014. - XVI, 288 p.

5 Crews R.D. For prophet and tsar: Islam and empire in Russia and Central Asia. –Cambridge: Harvard univ. Press, 2006. - 463 p.

6 Фёдоров Е. Очерки национально-освободительного движения в Средней Азии. – Ташкент: Госиздат Узбекской ССР, 1925. - 81 с.

7 Турсунов Х. К вопросу изучения истории национально-освободительного движения народов Средней Азии; 50 лет восстания 1916 года в Узбекистане / Общественные науки в Узбекистане. 1965, –№11 – С. 21-30.

8 Восстание 1916 г в Средней Азии. Сборник документов. –Ташкент: Госиздат УзССР, 1952. – С. 26-28.

9 Большакова О.В. «Конфессиональная Политика Российской Империи: Англоязычная Историография (Аналитический обзор)» Религия и церковь в истории России: современная историография, 2016, – С. 72-108.

10 Лапин С. Вспомнили о Туркестане // Туркестанский сб. - 1908. - Т. 476. С. 189-192.

11 Нурпеисов Е. Истоки движения «Алаш» [Электронный ресурс] - URL: https://kazpravda.kz/n/istoki-dvizheniya-alash/ (дата обращения: 03.02.2024).

12 Козодой В. И. Алихан Букейханов: человек-эпоха. Новосибирск: Дом мира, 2021. 312 с.

13 Алихан Букейхан: От марксизма к идее Алаш [Электронный ресурс] URL: https://exclusive.kz/expertiza/obshhestvo/14218/ (дата обращения: 03.04.2024).

ПРОЦЕССЫ СЕКУЛЯРИЗАЦИИ И ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ДВИЖЕНИЙ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В статье рассматриваются социокультурные и политические трансформации, связанные с процессом секуляризации в Казахстане в начале XX века, отражая изменения в роли религии в обществе. Основное внимание уделяется историческим корням секуляризации, ее проявлениям и влиянию на общество. Авторы подчеркивают воздействие революционных идей и секуляризации на систему традиционных ценностей. В частности, рассматриваются исторические предпосылки формирования общественно-политических движений в Казахстане, связанные с политикой Российской Империи. Цель исследования заключается в анализе процессов секуляризации в Казахстане в начале XX века, а также в выявлении их влияния на социальные, культурные и политические аспекты жизни казахского народа. Исследуемые документы и материалы позволяют глубже понять динамику формирования национальной идентичности и её исторический контекст, включая внешнеполитические событияи внутреннюю реакцию общества на колониальную политику, что способствовало возникновению движения «Алаш». Наиболее значимые культурные изменения, связанные с секуляризацией, произошли в результате развития идей периода просвещения. Этот период, охватывающий XVII-XVIII века, был основным для формирования новых взглядов на роль религии в обществе, а также для развития философских концепций, связанных с рационализмом, свободомыслием и отделением церкви от светских институтов. Современные интерпретации секуляризации продолжают развивать идеи, высказанные в период Просвещения, с учетом особенностей культурно-исторического контекста.

Ключевые слова: Казахстан, секуляризация, ислам, религия, общественно-политические движения, пантюркизм, панисламизм, джадидизм.

SECULARIZATION PROCESSES AND HISTORICAL PREREQUISITES FOR THE FORMATION OF SOCIAL AND POLITICAL MOVEMENTS IN KAZAKHSTAN

Abstract

This article examines the socio-cultural and political transformations associated with the process of secularization in Kazakhstan in the early 20th century, reflecting changes in the role of religion in society. The main attention is paid to the historical roots of secularization, its manifestations and influence on society. The authors emphasize the impact of revolutionary ideas and secularization on traditional values. In particular, the historical prerequisites for the formation of socio-political movements in Kazakhstan that are associated with the policy of the Russian Empire are considered. The purpose of the study is to analyze the processes of secularization in Kazakhstan in the early 20th century, as well as to identify their impact on the social, cultural, and political aspects of the life of the Kazakh people. The documents and materials studied allow for a deeper understanding of the dynamics of the formation of national identity and its historical context, including foreign policy events and the internal reaction of society to colonial policy, which contributed to the emergence of the Alash movement. The most significant cultural changes related to secularization occurred due to the development of ideas from the Enlightenment period. This period, spanning the 17th and 18th centuries, was the main one for forming new views on the role of religion in society and for developing philosophical concepts related to rationalism, free thinking, and the separation of the church from secular institutions. Modern interpretations of secularization continue to develop the ideas expressed during the Enlightenment, considering the peculiarities of the cultural and historical context.

Keywords: Kazakhstan, secularization, Islam, religion, socio-political movements, pan-Turkism, pan-Islamism, Jadidism**.**

REFERENCES

1 Garadzha V.I. «Religiovedeniye» - 2-ye izd., dopolnennoye. [Religious Studies]– M.: Aspekt Press, 1995. – 351 p. [in Russian]

2 Zveyerde E. (2012) Osmyslivaya «sekulyarnost'» // Gosudarstvo Religiya Tserkov' v Rossii i za rubezhom. Glavnaya tema: Religiya v postsekulyarnom kontekste. [*Understanding "Secularity" // State Religion Church in Russia and Abroad. Main topic: Religion in the postsecularcontext*] - M.: Izdatel'skiy dom «Delo»,. – №2 (30) – P. 69-113. [in Russian]

3 Knys Ye.V.(2015) "Ponyatiye postsekulyarnoy kul'tury:k voprosu o pravomernosti ispolzovaniya kategorii" Chelovek v mire kultury, [*The concept of postsecular culture: on the issue of the legitimacy of using the category" Man in the world of culture*], –. 4, – P. 3-11. [in Russian]

4 Werth P. (2014) The tsars foreign faiths: Toleration and the fate of religious freedom in imperial Russia. - Oxford; N.Y.: Oxford univ. press,. - XVI, 288 p. [in English]

5 Crews R.D. (2006). For prophet and tsar: Islam and empire in Russia and Central Asia. –Cambridge: Harvard univ. press,– 463 p. [in English]

6 Fodorov Ye. (1925) Ocherki natsional'no-osvoboditel'nogo dvizheniya v Sredney Azii. – Tashkent: Gosizdat Uzbekskoy SSR,. – 81 p. [in Russian]

7 Tursunov K.H. (1965) K voprosu izucheniya istorii natsional'no-osvoboditel'nogo dvizheniya narodov Sredney Azii; 50 let vosstaniya 1916 goda v Uzbekistane / Obshchestvennyye nauki v Uzbekistane.[*Essays on the national liberation movement in Central Asia]. - Tashkent: State Publishing House of the Uzbek SSR*, – №11 – P. 21-30. [in Russian]

8 Vosstaniye 1916 g v Sredney Azii. (1952), Sbornik dokumentov. [*The Uprising of 1916 in Central Asia. Collection of documents*]– Tashkent: Gosizdat UzSSR,. – P. 26-28. [in Russian]

9 Bolshakova O.V. (2016), "Konfessional'naya Politika Rossiyskoy Imperii: Angloyazychnaya Istoriografiya (Analiticheskiy obzor)" Religiya i tserkov' v istorii Rossii: sovremennaya istoriografiya, [*Confessional Policy of the Russian Empire: English-Language Historiography (Analytical Review)" Religion and Church in the History of Russia: Modern Historiography*],– P. 72-108. [in Russian]

10 Lapin S. (1908). Vspomnili o Turkestane *[Remembered about Turkestan*] // Turkestanskiy sb. - T.476. P.189-192. [in Russian]

11 Nurpeisov Ye. Istoki dvizheniya «Alash» [Elektronnyy resurs] URL: https://kazpravda.kz/n/istoki-dvizheniya-alash/ (data obrashcheniya: 03.02.2024). [in Russian]

12 Kozodoy, V. I. (2021) Alikhan Bukeykhanov: chelovek-epokha. [*Alikhan Bukeikhanov: man-era*] Novosibirsk: Dom mira,. 312 p. [in Russian]

13 Alikhan Bukeykhan: Ot marksizma k ideye Alash [*From Marxism to the Idea of Alash*] [Elektronnyy resurs]URL: https://exclusive.kz/expertiza/obshhestvo/14218/ (data obrashcheniya: 03.04.2024). [in Russian]

Information about authors:

Gulfairus Zhapekova - **corresponding author**, candidate of Historical Sciences, associate professor, departments of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: gulfairusk@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1090-8373

Maxot Janguzhiyev - PhD, senior lecturer, Doctor of philosophy (PhD), West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhangir Khan, Uralsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: dsi-1949@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0000-0002-4459-984X

Ganizhamal Kushenova - candidate of Historical Sciences, associate professor,departments of History of Kazakhstan, L.N.GumilyovEurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: jamal-i@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0000-0001-9438-8381

Информация об авторах:

Гульфайрус Жапекова - **основной автор,** кандидат исторических наук, ассоцированный профессор кафедры «История Казахстана», Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: gulfairusk@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1090-8373

Максот Джангужиев – доктор философии (PhD), старший преподаватель Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, г.Уральск, Республика Казахстан

E-mail: dsi-1949@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4459-984X

Ганижамал Кушенова - кандидат исторических наук, ассоцированный профессор кафедры «История Казахстана», Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: jamal–i@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0000-0001-9438-8381

Авторлар туралы мәлімет:

Гулфайрус Жапекова - **негізгі автор,** тарих ғылымдарының кандидаты, «Қазақстан тарихы» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: gulfairusk@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1090-8373

Максот Джангужиев – аға оқытушы, философия докторы (PhD), Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: dsi-1949@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4459-984X

Ғанижамал Күшенова - тарих ғылымдарының кандидаты, «Қазақстан тарихы» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: jamal–i@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9438-8381

ҒТАМР 03.41.91 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.06**
ӘОЖ 903.15

С.Т. Сағындыкова[1*], Г.К. Омаров [1]

[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы
*e-mail: symbat_s93@mail.ru

ҚИМАҚ КЕЗЕҢІ ЖЕРЛЕУ ЕСКЕРТКІШТЕРІ: АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕР НЕГІЗІНДЕ

Аңдатпа

Қазақстан территориясында қимақ кезеңі археологиялық ескерткіштерінің зерттелу мәселесі шешімін таппаған, кешенді зерттеуді қажет ететін тақырыптардың бірі. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың ортасына дейінгі аралықта қимақ ескерткіштері туралы мәліметтер әр түрлі экспедиция есептерінде бірен-саран ғана кездессе, XX ғасырдың 50-жылдарынан бастап Ертіс бойы, Тарбағатай, Алакөл аймағында Ф.Х. Арсланова кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізіп, ерте ортағасыр түркілерінің жерлеу ғұрыптық ескерткіштерін жіктеп, қимақ типіндегі ескерткіштерді жеке шығарады. Осы аралықта А.Г. Максимова, Е.И. Агеева да ерте түркілердің кезеңдемесін жасайды. XX ғасырдың 80-жылдарына дейін қимақ жерлеу ескерткіштеріне байланысты мол мәлімет жиналса, одан кейінгі 30 жыл бойы бұл тақырып мүлдем ұмыт болды. Қазіргі уақытта да Қазақстан археологиясында қимақ жерлеу-ғұрыптық ескерткіштері ең зерттелмеген тақырыптардың бірі болып табылады.

Жұмыстың мақсаты мен міндеттері: зерттеу жұмысының мақсаты археологиялық деректер негізінде қимақ кезеңінің материалдық және рухани мәдениеті бойынша деректерді жүйелеу және жинақтау болып табылады. Мақсатқа жету үшін жерлеу-ғұрыптық ескерткіштерінен мәліметтер жиналды және талданды. Зерттеуге салыстырмалы-тарихи, салыстырмалы-типологиялық әдістер қолданылды. Нәтижелері: зерттеу нәтижесінде Қазақстанда қимақ кезеңінің жерлеу-ғұрыптық кешендерін анықтау үшін кешенді археологиялық жұмыстар жетіспейтіні анықталды.

Жұмыста XX ғасырдың 60-жылдарынан бастап бүгінгі күнге дейінгі аралықтағы зерттеулер қолданылған.

Негізгі сөздер: қимақ, жерлеу-ғұрыптық кешен, ортағасыр, түркілер, археологиялық объект, рухани мәдениет.

Кіріспе

Жазба деректерге сүйенетін болсақ, қимақтардың қалалары да, гүлденіп тұрған мәдениеті де болған. Бірақ іс жүзінде Қазақстан территориясында бірде бір қимақ қаласы табылған емес. Ал жерлеу-ғұрыптық ескерткіштері XX ғасырдың 50-жылдарына дейін саусақпен санарлық қорғандар ғана ғалымдардың зерттеулерінде кездеседі. Тек Ф.Х.Арсланованың кешенді зерттеулерінен кейін ғана жерлеу ескерткіштері негізінде қимақтардың рухани, материалдық мәдениетін қалпына келтіру мүмкін болды. Сонымен қатар, қарастырылып жатқан кезең ескерткіштері Қазақстан территориясымен шектелмейтіндіктен, шетелдік ғалымдардың зерттеулерімен танысу да осы мәселеде маңызды болып табылады. Яғни, қимақтардың мекен еткен аумағы әлі де толықтай анықталмағандықтан, Ресей территориясында орналасқан ескерткіштерді зерттеп, сәйкестендіру қиыншылықтар туғызады. Жазба және археологиялық деректерге сүйене отырып Ф.Х. Арсланова қимақтардың өмір сүру ареалын: жоғарғы және орта Ертіс бойынан жоғарғы Обьке дейін, шығысында - Солтүстік және Батыс Алтайға дейін, батысында - Челябин даласына дейін деп көрсеткен [1. – 146-149]. Б.Е. Кумеков қимақтар IX ғасырдың ортасына дейін шамамен Оңтүстік Оралдың оңтүстік-шығысынан Аралдың батысына дейін, Орталық Қазақстан өңірінен Солтүстік Балқашқа дейін және Солтүстік-Шығыс Жетісуға дейін, шығысында Батыс Алтайдан Құлынды жазығына дейінгі аралықта өмір сүрді деп көрсетеді. Сонымен қатар, қимақтар негізінен Орта Ертіс пен Солтүстік-Шығыс Жетісуды мекендегенін де айтып кетеді [2. – 58].

Қимақ тайпаларының антропологиялық типіне байланысты О. Исмагулов 1961, 1964, 1968 жылдары Ф.Х. Арсланова ашқан қимақ кезеңіне жататын 37 қаңқа сүйекке жүргізген зерттеу жұмыстары негізінде Ертіс бойынан табылған бассүйектерде негізінен еуропоидтық белгілер басым екендігін айтады, бірақ сонымен қоса әр түрлі мөлшерде моңғолоидтық та белгілер кедзесетіндігін көрсетеді [3. – 63-64].

1980-82 жж. аралығында Шүлбі археологиялық экспедициясының отряды А.С. Ермолаеваның жетекшілігімен Измайловка қорымын зерттеді. Қорым қола дәуірінен ортағасырларға дейінгі аралықтағы ескерткіштерден тұрады, қимақ кезеңі ескерткіштерін ғалымдар IX-X ғғ. мерзімдеді [4. – 141-145].

Ю.И. Трифоновтың жетекшілігімен Шүлбі археологиялық экспедициясы Ақши II қорымын зерттеп, нәтижесінде қимақ кезеңіне тән жерлеу орындары анықталды [5. – 150-168].

Шүлбі археологиялық экспедициясы Ю.И. Трифонов және З. Самашевтың жетекшілігімен Қарашат I, Қарашат II қорымдарында зерттеу жұмыстарын жүргізді. Қарашат I қорымы толығымен дерлік қимақ жерлеу орындарынан тұратындығы анықталды. Ескерткіштерде қимақ кезеңіне тән ат-әбзелдері, әр түрлі қару түрлері (жебе ұштары, семсер, қылыш, пышақтар) табылды [6. – 176-215; 7. – 215-230].

Ресей ғалымдарының ішінде қимақ мәселесімен айналысқан археологтардың бірі ретінде Д.Г. Савиновты айта аламыз. Ғалым бұл тайпалардың таралу аймағына байланысты бірнеше ой-пікірлер білдірген болатын. Яғни, Алтай территориясында ашылған IX-X ғғ. жататын сросткин мәдениетін ғалым қимақтармен сәйкестендіреді [8. – 94]. Бұл мәдениеттің жерлеу рәсімі де, ат-әбзелдерін, жауынгерлер киімдерін безендіру стилі де қимақтармен сәйкес келеді, бірақ аймақтық ерекшеліктері де байқалады.

В.В. Горбунов Шығыс Қазақстанның қимақ кезеңі қылыш, семсерлерін зерттей келе қимақ дәстүрінде қылышқа қарағанда семсерлер көп кездесетіндігін айтады. Сонымен қатар, жерлеу орындарында қылыш, семсерлердің көптеп табылуы қимақ әлеуметтік маркерлерін анықтауға септігін тигізетіндігі туралы жазған болатын [9. – 131-148].

Ж.О. Артықбаев 2001 жылы Қызыл Еңбек ауылы маңында жүргізілген зерттеу жұмыстары барысында қимақ кезеңіне жататын қорғаннан жебе ұштары, қылыш, қола ыдыс фрагменттері, сауыт фрагменттері және т.б. заттар табады. Ж.О. Артықбаев табылымдарды IX-XI ғасырларға жатқызады [10. – 93-99].

П.К. Дашковский, З. Самашев, А.А. Тишкин Айна-Бұлақтағы жүргізілген қазба жұмыстары негізінде қимақ кезеңіне жататын екі қорғанды көрсетеді №11 және 38. Қорғандар тоналған, радиокөміртектік сараптама IX-X ғғ. көрсетеді [11. – 35-36].

Егер Ресей территориясында сросткин мәдениетінің зерттеулері XX ғасырдың 2-жартысында қарқынды жүріп жатса, отандық зерттеушілер өз назарын Ертіс бойына, яғни Шығыс Қазақстан мен Павлодар өңіріндегі ерте ортағасырлық ескерткіштерге енді мән бере бастады. Осы уақыт аралығында ерте ортағасырлық, сонын ішінде қимақ кезеңі қорымдарын зерттеумен Ф.Х. Арсланова айналысқан болатын. Одан кейінгі жылдары қимақ ескерткіштері мүлдем зерттелген жоқ деп айтуға болады. Тек соңғы жиырма жылдың ішінде Шығыс Қазақстан өңірінде З.С. Самашев, Ғ.Қ. Омаров секілді ғалым-археологтар қазба жұмыстарын жүргізіп келеді [12; 13; 14].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу жұмысы кезінде тарихи объективтілік принципімен салыстырмалы-типологиялық, сипаттамалық, аналитикалық әдістер қолданылды. Қимақ тайпаларының салт-санасы, әдет-ғұрпы, дүниетаным жүйесі мен идеологиялық болмысын зерттеу мәселесі ең өзекті мәселелердің бірі. Сонымен қатар, бүгінгі күні белгілі қимақ кезеңімен мерзімделетін археологиялық ескерткіштерді пәнаралық зерттеу өте маңызды. Радиокөміртекті, рентгенді-флуоресцентті анализдердің, зооархеология, биоархеология

әдістерінің көмегімен археологиялық ескерткіштерді зерттеу заман талабына сай даму процесі болып табылады.

Нәтижелер және оларды талқылаулар

Қимақтардың ортағасырлық түркі тайпаларымен байланысы. Қимақ-қыпшақ тайпалық одақтарының өмір сүру территориясына байланысты бүгінгі күнде ғалымдардың көптеген пікірлері бар. Негізінен Алтайдан Орал тауларына дейін, Сырдариядан Тобылға дейінгі аралықта қимақ-қыпшақ тайпалық бірлестіктері өмір сүрді деген пікірді қазақстандық ғалымдардың көпшілігі ұстанады. Ерте ортағасыр уақытында Қазақстан территориясында тек қана қимақ, қыпшақтар ғана болған жоқ, басқа да түркі тайпалары өмір сүрген болатын. Мұны біз археологиялық зерттеулерден анық көре аламыз, сонымен қатар, тайпалар арасындағы мәдени байланысты да жерлеу ескерткіштері материалдарынан көруге болады. Мысалы, Ертіс бойында орналасқан Бобров, Орлов, Зевакино қорымдарын айтуға болады. Бобров қорымынан табылған керамикалық ыдыстардың көпшілігі Оңтүстік Орал бойы тайпаларының керамикалық кешенінде (куштеряк және қара-якупов типтері) кездеседі [15. – 140]. Осы қорымнан табылған ат-әбзелдерінің бөліктері: төртбұрышты оюлары бар қапсырмалар, сүйек, мүйізден жасалған сулықтар, ауыздықтардың типтері Оңтүстік Оралдан табылған түркі қорғандарымен ұқсас болып келеді. Мұндай ұқсастықтары Арсланова Ф.Х. Жоғарғы Ертіс бойынан Оңтүстік Орал территориясына кейбір түркі тайпаларының миграциясымен түсіндіреді.

Түркі тайпалары территориясы Қазақстан аймағымен шектелмейтіндіктен миграциялық үдерістер де мәдениет аралық байланыстар да ортағасыр уақытында жиі болған. Мысалы, жоғарыда аталып кеткен сросткин мәдениеті элементтері Ертіс территориясынан да табылып жатты. Сондықтан да бұл тақырыпты зерттеуші ғалымдар, соның ішінде А.А. Гаврилова Қазақстан территориясындағы сросткин мәдениетіне ұқсас ескерткіштерді «Сросткин типіндегі ескерткіш» деп көрсеткен болатын. Ғалым-археологтың ойы бойынша, бұл мәдениет Байқалдан Новосібірге дейінгі аралықта, Тыва мен Таулы Алтайға дейінгі аралықта өмір сүрген [16. – 70]. Бұл мәдениеттің пайда болуына байланысты ғалымдардың көптеген пікірлері бар. Мысалы, сросткин мәдениетін алғаш мәдениет ретінде бөліп көрсеткен М.П. Грязновтың пікірінше, мәдениет Алтайдағы автохтонды тайпалардың негізінде қалыптасып, кейін Обь бойындағы іргелес аймақтарға тараған, сонын ішінде Павлодар өңіріне дейін де жеткен [17]. Ал А.А. Гаврилова және басқа да ғалымдардың пікірі бойынша, сросткин мәдениеті Алтайда емес басқа жерде қалыптасқан деген пікірде. Яғни, мәдениет түркі тайпаларымен байланысты болуы мүмкін. Сросткин мәдениетіне қатысты басқа жұмыстарда ғалымдар мәдениет көне түркі тайпаларына тиесілі деген де ой білдірген. Бобров қорымын зерттеу кезінде Ф.Х. Арсланова қимақ жерлеу орындары мен сросткин жерлеу орындарының, ою-өрнектерінің ұқсастықтарына мән берген болатын.

2022 жылы шыққан еңбектерінде В.В. Горбунов пен А.А. Тишкин сросткин мәдениетін 4 кезеңге бөліп, өмір сүру уақытын VIII-XII ғғ. деп көрсетеді, соның ішінде қимақ тайпалары мәдениеттің қалыптасуына әсер еткен негізгі тайпалардың бірі екендігі айтылады [18. – 129]. Сросткин мен қимақ тайпаларының ұқсастығын палеоэтнографиялық деректер де дәлелдейді. Сросткин мәдениеті өкілдері жартылай көшпелілікпен, аңшылық, балық шаруашылығымен, қосымша егіншілікпен де айналысқан. Жазба деректері бойынша қимақтар да осы шаруашылық типтерімен айналысқан [8. – 99].

Жалпы, қимақтардың басқа да түркі тайпаларымен бір уақытта өмір сүргендігін және түркілік негізін біз жоққа шығара алмаймыз, сондықтан да жерлеу салтында, тайпалардың материалдық, рухани мәдениеттерінде ұқсастықтар өте көп байқалады. Мұндай үрдіс тек Қазақстан территориясындағы жерлеу орындарынан ғана емес көршілес аймақтардан да табылып жатыр. Яғни бұл ортағасыр уақытында тайпалардың миграциясын, мәдениетаралық байланыстарын, айырбас, сауда қарым-қатынастарын айқын көрсетіп тұр.

Қимақтардың жауынгерлік жерлеу орындары. Ерте ортағасырлардағы соғыстардың көп болуы қоғамда жеке жауынгер санатының пайда болуына әкелді. Мұны біз ерте ортағасыр уақытына жататын жерлеу орындарында қару түрлерінің көптеп табылуынан көре аламыз. Сонымен қатар, қорғанның қаншалықты салтанатты болуынан жауынгердің қоғамдағы рөлін анықтай аламыз.

Қазақстан территориясында зерттелген қимақ жерлеу орындарының көпшілігі жауынгерлік жерлеу орындарын құрайды. Құрылысы жағынан қимақ қорғандары сақ кезеңі қорғандары секілді ауқымды, биік болмағанымен бай болып келеді. Қимақ жауынгерлік жерлеу орындары негізінен салтанатты әшекейленген жауынгер киімінен, ат болмаса ат-әбзелдерінен және жауынгерлік атрибуттардан қылыш, пышақ, садақ, жебе ұштарынан тұрады.

1955 жылы Павлодар өңірінде Е.И. Агеева және А.Г. Максимова зерттеу жұмыстарын жүргізді. Ғалымдар экспедиция барысында барлық зерттелген ескерткіштерді 5 топқа жіктеп, төртінші топқа VIII-XII ғғ. жерлеу орындары жатқызылды. Қорғандардан жауынгерлік жерлеу орындарына сай атпен бірге жерлеу, ат-әбзелдері, пышақ, темір қылыштың сынықтары да табылды [19. – 51-56].

Археолог-ғалым Ф.Х. Арсланова Павлодар өңірінде қимақ кезеңі ескерткіштеріне зерттеу жұмыстарын жүргізген болатын. Зерттеу жұмыстарының барысында Бобров қорымынан қимақ кезеңіне жататын бірнеше жерлеу орындарын анықтады. Ескерткіштің ерекшеліктері қимақтарға тән жылқы бірге жерленген қабірлер, сонымен қатар кремация әдісі де қолданылған жерлеу орындары, жылқы толықтай емес, жекелеген мүшелері ғана жерленген қабірлер, ағаш қабірлер, сонымен қатар керамика сынықтарын да анықтаған болатын. Ғалымның пікірінше, қорым VII-IX ғасырлармен мерзімделеді. Сонымен қатар, ғалым қорымнан табылған керамикалық ыдыс сынықтары Тыва аумағында табылған керамикалық ыдыстармен сәйкес келетінін де атап өткен болатын [20. – 151-165]. Жерлеу ғұрпының мұндай әр түрлі элементтерінің бір қорымда кездесуі павлодарлық қимақ тайпаларының Шығыс Қазақстан, Алтай, Батыс Сібір түркі тайпаларымен тығыз қарым-қатынаста болғандығын көрсетеді.

Ғ.Қ. Омаров 2014 жылы ШҚО, Күршім ауданы территориясынан Түйетас қорымын ашқан болатын. Қорым Боран ауылының маңында Қара Ертістің жағасында орналасқан. Қорым әр түрлі уақыт аралығына жататын ескерткіштерден тұрады. Сонын ішінде 2,17 м тереңдікте жатқан № 29 қорған қимақ кезеңі жерлеу орны болып табылады. Жерлеу орнынан адам сүйектері табылмады, тек аяқтары бүгулі жатқан жылқы сүйектері аршылды. Сүйектерден жарты метр оңтүстікке қарай ер-тоқым қалдықтары табылды. Ер-тоқымға жүргізілген зерттеу жұмыстары барысында қайыстан және ағаштан жасалғандығы анықталды. Сонымен қатар, жерлеу орнынан органикалық шірінді қалдықтары да табылды [21. – 35-36].

Ер-тоқыммен қатар қорғаннан үзеңгілер де анықталды, олар ерте ортағасыр уақытына сай жалпақ етіп жасалған. Мұндай үзеңгілер тек қана Қазақстан территориясында ғана емес көршілес мемлекеттердің де территорияларынан анықталған болатын. Мысалы, А.Н. Кирпичников мұндай үзеңгілерді IX-XI ғасырлармен мерзімдейді [22]. Ал басқа жұмыстарда ғалым үзеңгілерді тағы бірнеше топтарға бөледі.

Түйетас қорымынан ат әбзелдеріне жататын басқа да заттар анықталды, солардың ішінде алтын жалатылған қола әшекейлерді айтуға болады. Бұл әшекейлерді анықтау заттарды көтеру кезінде мүмкін болды, себебі әшекейлердің көпшілігі жылқы сүйектерінің астында жатты. Ғалымның қорғанды мерзімдеуі бойынша ескерткіш VIII-X ғасырларға жатады [21. – 35-38].

Ескерткіштен табылған ат-әбзелдері Қ. Алтынбековтың «Остров Кырым» зертханасында қалпына келтірілген болатын. Ал табылған мата қалдықтары Эрмитажға жіберіліп, жібек мата екендігі анықталды. Қазіргі уақытта жауынгерлік жылқының ат-

әбзелдерімен бірге жаңғыртпасы жасалды. Жаңғыртпаны әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, әл-Фараби кітапханасының екінші қабаттағы экспозициялық залынан көруге болады.

2016 жылы әл-Фараби атындағы ҚазҰУ археологы Ғ.Қ. Омаров «Шығыс Қазақстан облысы Күршім ауданының археологиялық ескерткіштері» атты ғылыми жобаның негізінде ШҚО, Күршім ауданы территориясында зерттеу жұмыстарын жүргізген болатын. Зерттеу жұмыстары барысында Аян қорымы аршылып, ерте ортағасыр уақытына жататын жерлеу ескерткіштері анықталды. Осы қорымның №1 қорғанынан қимақ жауынгерінің жерлеу орны ашылған болатын. Жерлеу орны диаметрі 5 м құрайтын тас қорғаннан тұрады. 1 м тереңдікте тас жәшіктің ішінен нашар сақталған мәйіт табылды. Мәйіттің оң жағында садаққап, жебе ұштары, ат әбзелдері табылса, сол жақ тұсынан пышақ және ұзындығы 115 см болатын қылыш аршылды. В.В. Горбунов, А.А. Тишкиндердің зерттеулері бойынша мұндай қылыштың аналогиясы Алтайдағы Сростки -I қорымынан табылған болатын [23. – 261-271]. Сонымен қоса бел жағынан кішкентай дорбасы бар жүрек тәріздес оюлармен безендірілген белбеу, аяқ жағынан қойдың сүйектері табылған болатын. Жүргізілген радиокөміртектік сараптама бойынша қорған VII-VIII ғасырларға жатқызылады [13. – 941-958]. Торевтика заттарындағы ою-өрнектер Шығыс Қазақстан территориясындағы басқа да қимақ жерлеу орындарынан табылған бұйымдармен сәйкес келеді. Бұл қорымның табылуы қимақ мемлекетінің ауқымын көрсетіп тұр.

Қорымнан табылған ат-әбзелдерінің жаңғыртпасы «Қырым аралы» зертханасында жасалып, қазіргі уақытта ҚР Ұлттық музейінде сақтаулы. Ғалымның пікірі бойынша, қимақтар Шығыс Қазақстан территориясында IX ғасырдан емес одан ерте уақыттан бастап өз үстемдігін жүргізген.

2021 жылы Елеке Сазында жүргізілген қазба жұмыстары кезінде қимақ кезеңіне жататын №3 қорғаннан жебе ұштары, темір пышақ және басқа элементтер табылды [24. – 129-137].

Соңғы зерттеулердің бірі ретінде 2022 жылы Қатон-Қарағай ауданында орналасқан Қансар қорымында жүргізілген зерттеулерді айтуға болады. Қорымнан қимақтарға тән қылыш, балта, жебе ұштары, ат-әбзелдерінің элементтері табылған болатын [25. – 246-253].

Археологиялық деректер бойынша қимақ тайпаларының рухани мәдениеті.

Кез келген тайпалар, археологиялық мәдениеттердің рухани мәдениетін жерлеу орындарынан көруге болады. Себебі, адамдардың жерлеу салттары қай тарихи кезең болмасын наным-сенімдермен тікелей байланысты. Бірақ бүгінгі күні қимақтардың тек қана жерлеу ескерткіштері белгілі болғандықтан рухани мәдениетін де материалдық мұра қалдықтары негізінде зерттейміз.

Қимақтардың жазуына байланысты 1969 жылы Ф.Х. Арсланова зерттеу жұмыстарын жүргізген Зевакино қорымы мәлімет береді. IX-X ғғ. жататын ескерткіштен қимақ әйелінің қабірі ашылып, руникалық жазуы бар қола айна табылған болатын [26. – 306-315].

2015 жылы ШҚО, Күршім ауданы территориясында Алтай археологиялық экспедициясы зерттеу жұмыстарын жүргізген кезде жергілікті тұрғындар экспедиция жетекшісі Ғ.Қ Омаровқа жазуы бар қара түсті тасты табыстаған болатын. Зерттеу нәтижесінде тастағы жазулар VIII-IX ғғ. жататындығы анықталды [27. – 171].

IX-XI ғғ. қимақтарда көне тәңірлік дін негізгі рөл атқарған. Сонымен қатар от культі да болғандығы күмән тудырмайды. Жерлеу орындарынан ағаш күлінің кездесуі ортағасырларда емес, тас дәуірінен бастап қола және ерте темір дәуірінде де Қазақстан территориясы мен көршілес аудандарда да орын алған.

Шығыс Қазақстанда қимақ жерлеу орындары бойынша 1972 жылы Ф.Х. Арсланова өртеп жерлеу әдісі кездесетін 14 жерлеу орнын анықтаған болатын. Олар Шемонаиха, Зевакино, Камышинки ауылдары маңынан зерттелді. Өртеп жерлеу жалғыз да топтық та жерлеу орындарында кездескен. Яғни қорғанның қасында орналасқан алаңда мәйіттерді өртеген, содан кейін тұрмыстық заттар, ат-әбзелдерімен қоса қорғанға жерлеген. Тек екі

қорғанда ғана жауынгерлік заттар табылған, яғни қылыш, жебе ұштары. Кейбір жағдайларда қорғанның қасынан құрбандық шалу орындары да кездеседі. Мұндай жерлеу салты Тыва жерлеу орындарында кездеседі және мәдениетаралық байланыстардың болғандығын дәлелдейді [28. – 56-76].

2012-2015 жж. Аралығында Шығыс Қазақстан облысы Қатон-Қарағай ауданында З. Самашев 60 жуық әр түрлі уақыт аралығына жататын қорғандарда зерттеу жұмысын жүргізген болатын. Қарақаба қорымынан ерте ортағасыр уақытына жататын 8 қорған анықталған. Бұл жердегі қорғандардың ерекшелігі мәйіттің ақымда жерленуі, ат-әбзелдерінің мәйіттің аяқ жағынан табылуы, сонымен қатар шаманизм культінің белгісі ретінде екі қорғандағы мәйіттердің бас сүйектерінен трепанацияланған ойықтардың табылуы. Трепанациялық ойықтардың тартылуынан адамның трепанациядан кейін өмір сүргендігін білуге болады. Мұндай іс әрекеттер шаманизм культімен байланысты болуы мүмкін. Сонымен қатар, екі қорғаннан шекті музыкалық аспаптар табылды. Мұндай белгілермен табылған қорғандарды абыздар қатарына, діни өкілдерге жатқызуға болады. Сондай ақ, З. Самашевтың пікірі бойынша, жауынгерлік жерлеу орындарынын тұратын Қарақаба қорымын ерекше әлеуметтік топты құрайтын қимақтар жерленген деп топшылауға болады [12. – 379-409].

Қорытынды

Қорытар болсақ, қимақ рухани мәдениеті әлі де зерттеулер жүргізуді талап ететін тақырыптардың бірі болып табылады. Қимақ жерлеу орындарына байланысты еңбектер шығып жатқанымен, рухани мәдениетін саралайтын еңбектер өте аз. Жоғарыда көрсетілген зерттеулерден қимақтарда шаманизм де, от культі де, жылқы культі де, тәңіршілдік болғанын да байқауға болады, мұны басқа түркі тайпаларымен тығыз қарым-қатынастармен және қимақтардың өзі тайпалар бірлестігінен тұратындығымен түсіндіре аламыз.

Сонымен қатар зерттеу жұмыстарынан қимақтардың аймақтық ерекшеліктерін де көруге болады, Павлодар өңірін зерттеген ғалымдар қимақтардың бір жақты белгілерін көрсетсе, Шығыс Қазақстан өңірінде мүлдем басқа белгілерді көруге болады. З. Самашевтың еңбегінен бүгінгі күнге дейін белгісіз болып келген абыз қимақтар тобын да ерекше атап өтуге болады. Себебі, мұндай қорымдар әлі Қазақстаннан табылған емес.

Жалпы, қимақ жерлеу орындары кешенді зерттеуді қажет ететін тақырыптардың бірі. Бұл тақырыпқа байланысты әлі де зерттеу жұмыстары өте аз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Арсланова Ф.Х. Контакты кимаков с самодийско-угорским населением Обь-Иртышского междуречья // Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья. – Астана: Издательская группа филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. – 2013. – С. 146-149.

2 Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 156 с.

3 Исмагулов О. Население Казахстана от эпохи бронзы до современности (палеоантропологическое исследование). – Алма-Ата: «Наука» Казахской ССР, 1970. – 237 с.

4 Арсланова Ф.Х., Ермолаева А.С. Памятники кимаков левобережья Иртыша // Этническая история тюркоязычных народов Сибири и сопредельных территорий: Тезисы докладов областной научной конференции по антропологии, археологии и этнографии. – Омск, 1984. – С. 141-145.

5 Трифонов Ю.И. Акчий II // Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. – Алма-Ата: Наука, 1987. – С. 150-168.

6 Трифонов Ю.И., Самашев З. Карашат I // Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. – Алма-Ата: Наука, 1987. – С.176-215.

7 Трифонов Ю.И., Самашев З. Карашат II // Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. – Алма-Ата: Наука, 1987. – С.215-230.

8 Савинов Д.Г. Расселение кимаков по археологическим данным // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. – Алма-Ата, 1976. – С. 94-104.

9 Горбунов В.В. Мечи и сабли кимаков восточного Казахстана // Труды Седьмой Международной научно-практической конференции «Война и оружие. Новые материалы и исследования» в пяти частях. Часть 2. – Санкт- Петербург: ВИМАИВиВС, 2016. – С. 131-148.

10 Артыкбаев Ж. Среднее Прииртышье в контексте проблем истории Евразийских степей/этноисторический и этноархеологический опыт исследования. – Т. I. – Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2007. – 267 с.

11 Дашковский П.К., Самашев З., Тишкин А.А. Комплекс археологических памятников Айна-Булак в Верхнем Прииртышье (Восточный Казахстан). – Барнаул: Азбука, 2007. – 96 с.

12 Самашев З. Памятники средневековых кочевников верховий р.Каракаба в Казахском Алтае // Алтай в кругу евразийских древностей / отв. ред. А.П. Деревянко, В.И. Молодин. – Новосибирск: ИАЭТ СО РАН. – 2016. – С. 379-409.

13 Омаров Г.К., Бесетаев Б.Б., Баймуханов Н.Б., Сагындыкова С.Т. Вооружение и конское снаряжение средневековых кочевников Восточного Казахстана (по материалам могильника Аян) // «Мир большого Алтая» международный научный журнал / главный редактор - Даниал Ахметов. – Өскемен. – № 6(2). – 2020. – С. 941-958.

14 Omarov G., Besetayev B., Sagyndykova S. Horse equipment of medieval nomads of the Kazakh Altai (based on materials from the Tuyetas burial ground) // Archaeological Research in Asia. Volume 31. 2022. Pp.1-15.

15 Арсланова Ф.Х. О связях племен Верхнего Прииртышья с населением Южного Урала и Поволжья // Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья. – Астана: Издательская группа филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2013. – С. 140-146.

16 Гаврилова А.А. Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племён. – Москва. – 1965. – С. 72.

17 Грязнов М.П. История древних племён верхней Оби. – МИА. – №48. – 1956. – 151 с.

18 Горбунов В.В., Тишкин А.А. Курганы сросткинской культуры на Приобском плато. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2022. – 320 с.

19 Агеева Е.И., Максимова А.Г. Отчет Павлодарской экспедиции 1955 года // Труды института истории, археологии и этнографии АН КазССР / ответ.редактор К.А. Акишев. – Том 7. – Алма-Ата: издательство Ан КазССР. – 1959. – С. 32-58.

20 Арсланова Ф.Х. Бобровский могильник // Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья. –Астана: Издательская группа филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2013. – С. 151-165.

21 Омаров Г.К. Шығыс Қазақстан облысы Күршім ауданының археологиялық ескерткіштері / Ғылыми-зерттеу жұмысы жөніндегі (қорытынды) есебі. – Алматы. – 2014. – 125 б. // КазГОСИНТИ. Инв № 0213РК02568.

22 Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. / АН СССР. ИА. Л.: Наука. – 112 с.

23 Горбунов В.В., Тишкин А.А. Меч из раннесредневекового памятника Сростки – I на Алтае // Сборник в честь 70-летия проф. доктора Борис Д. Борисова. – София: «Фабер», Велико Тырново. – 2023. – С. 261-271.

24 Самашев З., Айткали А., Курмангалиев А.К., Sevinc E. Предварительные результаты исследования курганов древнетюркской эпохи из долины Елеке Сазы в 2021 году // Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі: зерттеулер жинағы. – Усть-Каменогорск, 2021. – С. 129-137.

25 Самашев З., Айткали А., Жангалиев У., Рахманкулов Е. Курганы кимакского времени на могильнике Кансар в Казахском Алтае // Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі: зерттеулер жинағы. – Көкшетау: «Көкше-Полиграфия» АҚ. – 2022. – С. 246-253.

26 Арсланова Ф.Х., Кляшторный С.Г. Руническая надпись на зеркале из Верхнего Прииртышья // Тюркологический сборник-1972. – М. – 1973. – С. 306-315.

27 Омаров Г.К., Базылхан Н. Шығыс Қазақстан облысы Қабырғаталдан жаңадан табылған көне түрік бітік жазулы ескерткіш туралы (алғашқы талдау) // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – №6 (158). – 2015. – 168-171 бб.

28 Арсланова Ф.Х. Курганы с трупосожжением в Верхнем Прииртышье // Поиски и раскопки в Казахстане. – Алма-Ата. – 1972. – С. 56-76.

ПОГРЕБАЛЬНЫЕ ПАМЯТНИКИ КИМАКСКОГО ПЕРИОДА: НА ОСНОВЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ДАННЫХ

Аннотация

Проблема изучения археологических памятников Кимакского периода на территории Казахстана является одной из нерешенных тем, требующих комплексного изучения. В период с конца XIX века до середины XX века сведения о памятниках кимаков встречались очень редко в отчетах различных экспедиций,

лишь с 50-х годов XX века на протяжении всего Иртыша, Тарбагатая и Алакольского региона Ф.Х. Арсланова начала проводить комплексные исследования, классифицировав погребально-поминальные памятники тюрков раннего средневековья и отдельно выделила памятники кимакского периода. А.Г. Максимова и Е.И. Агеева также предложили периодизацию ранних тюрков. Если до 80-х годов XX века шли активные исследования кимакских погребальных памятников, то в течении последующих 30 лет эта тема была полностью забыта. В настоящее время в археологии Казахстана погребально-поминальные памятники кимакского периода являются одной из самых неизведанных тем.

Цели и задачи работы: целью исследования является систематизация и сбор данных по материальной и духовной культуре кимакского периода по материалам археологических исследовании. Для выполнения цели были собраны и проанализированы данные из погребальных памятников, также применены сравнительно-исторические, сравнительно-типологические методы исследования. Результаты: в результате исследовании было выявлено, что в Казахстане не хватает комплексных археологических работ для выявления погребально-поминальных комплексов кимакского периода.

В работе использованы исследования с 60-х годов XX века до наших дней.

Ключевые слова: кимак, погребально-поминальный комплекс, средневековье, тюрки, археологический объект, духовная культура.

BURIAL SITES OF THE KIMAK PERIOD: BASED ON ARCHAEOLOGICAL SOURCES

Abstract

The problem of studying the Kimak period's archaeological sites on Kazakhstan's territory is one of the unresolved topics that requires a comprehensive study. In the period from the end of the XIX century to the middle of the XX century, information about the sites of the Kimaks was scarce in the reports of various expeditions, only from the 50s of the XX century throughout the Irtysh, Tarbagatai and Alakol region F.H. Arslanova began to conduct comprehensive studies, classifying funerary and memorial monuments of the Turks of the early Middle Ages and separately identified the sites of the Kimak period. A.G. Maksimova and E.I. Ageyeva also proposed the periodization of the early Turks. Until the 80s of the 20th century, there were active studies of Kimak burial sites, but during the next 30 years, this topic was forgotten entirely. Currently, in the archaeology of Kazakhstan, funerary and memorial sites of the Kimak period are one of the most unexplored topics.

Aims and objectives of the work: The study aims to systematize and collect data on the material and spiritual culture of the Kimak period based on archaeological research materials. Data from funerary monuments were collected and analyzed to achieve this goal, and comparative historical and typological research methods were applied. Results: The study revealed that there is not enough comprehensive archaeological work in Kazakhstan to identify funeral and memorial complexes of the Kimak period.

The work uses research from the 60s of the 20th century to the present day.

Keywords: kimak, funeral and memorial complex, Middle Ages, Turks, archaeological site, spiritual culture.

REFERENCES

1 Arslanova F.Kh. Kontakty kımakov s samodıisko-ugorskım naselenıem Ob'-Irtyshskogo mezhdurech'ya [*Contacts of Kimaks with the Samoyed-Ugric population of the Ob-Irtysh interfluve*] // Ocherkı srednevekovoy arheologıı Verhnego Prıırtysh'ya. Astana: Izdatel'skaya gruppa fılıala Instıtuta arheologıı ım. A.H. Margulana v g. Astana. 2013. P. 146-149. [in Russian]

2 Kumekov B.E. Gosudarstvo kimakov IX-XI vv. po arabskim istochnikam. [*The Kimak state of the IX-XI centuries according to Arabic sources*]. Alma-Ata: Nauka. 1972. 156 p. [in Russian]

3 Ismagulov O. Naselenıe Kazahstana ot epohı bronzy do sovremennostı (paleoantropologıcheskoe ıssledovanıe). [*The population of Kazakhstan from the Bronze Age to the present (paleoanthropological study)]*. Alma-Ata: «Nauka» Kazahskoy SSR. 1970. 237 p. [in Russian]

4 Arslanova F.Kh., Yermolaeva A.S. Pamyatniki kimakov levoberezh'ya Irtysha [*Sites of the Kimaks of the left bank of the Irtysh*] // Etnicheskaya istoriya turkoyazychnyh narodov Sibiri i sopredel'nyh territorii: Tezisy dokladov oblastnoy nauchnoy konferentsii po antropologii, arheologii i etnografii. Omsk. 1984. P. 141–145. [in Russian]

5 Trıfonov U.I. Akchıı II. [*Akshi II*]. // Arheologıcheskıe pamyatnıkı v zone zatoplenıya Shul'bınskoy GES. Alma-Ata: Nauka. 1987. P. 150-168. [in Russian]

6 Trıfonov U.I., Samashev Z. Karashat I. [*Karashat I*]. // Arheologıcheskıe pamyatnıkı v zone zatoplenıya Shul'bınskoy GES. Alma-Ata: Nauka. 1987. P.176-215. [in Russian]

7 Trıfonov U.I., Samashev Z. Karashat II. [*Karashat II*]. // Arheologıcheskıe pamyatnıkı v zone zatoplenıya Shul'bınskoy GES. Alma-Ata: Nauka. 1987. P.215-230. [in Russian]

8 Savınov D.G. Rasselenıe kımakov po arheologıcheskım dannym. [*Settlement of the Kimaks according to archaeological data*]. // Proshloe Kazahstana po arheologıcheskım ıstochnıkam. Alma-Ata. 1976. P. 94-104. [in Russian]

9 Gorbunov V.V. Mechı ı sablı kımakov vostochnogo Kazahstana [*Swords and sabers of Kimaks of East Kazakhstan]* // Trudy Sed'moy Mezhdunarodnoy nauchno-praktıcheskoy konferentsıı «Voına ı oruzhıe. Novye materıaly i ıssledovanıya» v pyati chastyah. Chast' 2. Sankt- Peterburg: VIMAIVıVS. 2016. P. 131-148. [in Russian]

10 Artykbaev Zh. Srednee Prıırtysh'e v kontekste problem ıstorıı Evrazıiskıh stepey / etnoıstorıcheskıı i etnoarheologıcheskıı opyt ıssledovanıya. [*The Middle Irtysh region in the context of the problems of the history of the Eurasian steppes / ethnohistorical and ethnoarchaeological research experience*]. T. I. Pavlodar: TOO NPF «EKO». 2007. 267 p. [in Russian]

11 Dashkovskıı P.K., Samashev Z., Tıshkın A.A. Kompleks arheologıcheskıh pamyatnıkov Aına-Bulak v Verhnem Prıırtysh'e (Vostochnyı Kazahstan). [*Aina-Bulak complex of archaeological monuments in the Upper Irtysh region (East Kazakhstan)*]. Barnaul: Azbuka. 2007. 96 p. [in Russian]

12 Samashev Z. Pamyatnıkı srednevekovyh kochevnıkov verhovıı r.Karakaba v Kazahskom Altae. [*Monuments of medieval nomads of the upper reaches of the Kara-Kaba River in the Kazakh Altai*]. // Altaı v krugu evrazıiskıh drevnostey / otv. red. A.P. Derevyanko, V.I. Molodın. Novosıbırsk: IAET SO RAN. 2016. P. 379-409. [in Russian]

13 Omarov G.K., Besetaev B.B., Baımuhanov N.B., Sagyndykova S.T. Vooruzhenıe ı konskoe snaryazhenıe srednevekovyh kochevnıkov Vostochnogo Kazahstana (po materıalam mogıl'nıka Ayan). [*Armament and horse equipment of medieval nomads of East Kazakhstan (based on the materials of the Ayan burial ground)]*. // «Mır bol'shogo Altaya» mezhdunarodnyı nauchnyı zhurnal / glavnyı redaktor - Danıal Ahmetov. Oskemen. № 6(2). 2020. P. 941-958. [in Russian]

14 Omarov G., Besetayev B., Sagyndykova S. Horse equipment of medieval nomads of the Kazakh Altai (based on materials from the Tuyetas burial ground) // Archaeological Research in Asia. Volume 31. 2022. Pp.1-15. [in English]

15 Arslanova F.Kh. O svyazyah plemen Verhnego Prıırtysh'ya s naselenıem Uzhnogo Urala ı Povolzh'ya [*About the relations of the tribes of the Upper Irtysh region with the population of the Southern Urals and the Volga region*] // Ocherkı srednevekovoy arheologıı Verhnego Prıırtysh'ya. Astana: Izdatel'skaya gruppa fılıala Instıtuta arheologıı ım. A.H. Margulana v g. Astana. 2013. P. 140-146. [in Russian]

16 Gavrılova A.A. Mogıl'nık Kudyrge kak ıstochnık po ıstorıı altaıskıh plemen. [*Kudyrge burial ground as a source on the history of Altai tribes*]. Moskva. 1965. 72 p. [in Russian]

17 Gryaznov M.P. Istorıya drevnıh plemen verhnei Obı. [*The history of the ancient tribes of the Upper Ob*]. MIA, №48. 1956. 151 p. [in Russian]

18 Gorbunov V.V., Tıshkın A.A. Kurgany srostkınskoy kul'tury na Prıobskom plato. [*Mounds of the Srostkin culture on the Priobsky plateau*]. Barnaul: Izd-vo Alt. un-ta. 2022. 320 p. [in Russian]

19 Ageeva E.I., Maksimova A.G. Otchet Pavlodarskoy ekspeditsii 1955 goda [*The report of the Pavlodar expedition in 1955*] // Trudy instituta istorii, arheologii i etnografii AN KazSSR / otvet.redaktor K.A. Akishev. Tom 7. Alma-Ata:izdatel'stvo An KazSSR. 1959. P. 32-58. [in Russian]

20 Arslanova F.Kh. Bobrovskıı mogıl'nık [*Bobrov burial ground*] // Ocherkı srednevekovoy arheologii Verhnego Prıırtysh'ya. Astana: Izdatel'skaya gruppa fılıala Instıtuta arheologıı ım. A.H. Margulana v g. Astana. 2013. P. 151-165. [in Russian]

21 Omarov G.K. Shygys Qazaqstan oblysy Kurshim audanynyn arheologıalyq eskertkishteri / Gylymı-zertteu zhumysy jonindegi (qorytyndy) esebi. [*Archaeological sites of Kurchum District of East Kazakhstan region / report on research work (Final)]*. Almaty. 2014. 125 p. // KazGOSINTI. Inv № 0213RK02568. [in Kazakh]

22 Kırpıchnıkov A.N. Snaryazhenıe vsadnıka ı verhovogo konya na Rusı IX-XIII vv. [*Equipment of a rider and a riding horse in Russia of the IX-XIII centuries*.] // AN SSSR. IA. L: Nauka. 112 p. [in Russian]

23 Gorbunov V.V., Tıshkın A.A. Mech ız rannesrednevekovogo pamyatnıka Srostkı – I na Altae. [*A sword from the early medieval monument of Srostki – I in Altai*] // Sbornık v chest' 70-letıya prof. doktora Borıs D. Borısova. Sofıya: «Faber», Velıko Tyrnovo. 2023. P. 261-271. [in Russian]

24 Samashev Z., Aitkali A., Kurmangaliev A.K., Sevinc E. Predvaritel'nye rezul'taty issledovaniya kurganov drevneturkskoy epohi iz doliny Eleke Sazy v 2021 godu. [*Preliminary results of the study of ancient Turkic burial mounds from the Eleke Sazy Valley in 2021*]. // Altai – turkı alemının altyn besıgı: zertteuler zhinagy. Us't-Kamenogorsk. 2021. P. 129-137. [in Russian]

25 Samashev Z., Aıtkalı A., Zhangalıev Ý., Rahmankulov E.. Kurgany kımakskogo vremenı na mogıl'nıke Kansar v Kazahskom Altae. [*Burial mounds of the Kimak period at the Kansar burial ground in the Kazakh Altai*]. // Altaı – turki aleminin altyn besigi: zertteuler zhınagy. Kokshetau: «Kokshe-Polıgrafıya» AQ. 2022. P. 246-253. [in Russian]

26 Arslanova F.Kh., Klyashtornyı S.G. Runıcheskaya nadpıs' na zerkale ız Verhnego Prıırtysh'ya [*Runic inscription on the mirror from the Upper Irtysh region*] // Turkologıcheskıı sbornık-1972. M. 1973. P. 306-315. [in Russian]

27 Omarov G.K., Bazylhan N. Shygys Qazaqstan oblysy Qabyrgataldan zhanadan tabylgan kone turık bıtık zhazuly eskertkısh turaly (algashqy taldau). [*About the recently discovered ancient Turkic written monument from Kabyrgatal, East Kazakhstan region (primary analysis)]*. // QazUU habarshysy. Filologiya seriasy. №6 (158). 2015. 168-171 pp. [in Kazakh]

28 Arslanova F.Kh. Kurgany s truposozhzhenıem v Verhnem Prıırtysh'e [*Burial mounds with a corpse in the Upper Irtysh region*] // Poıskı ı raskopkı v Kazahstane. Alma-Ata. 1972. P. 56-76. [in Russian].

Information about authors:

Symbat Sagyndykova – **corresponding author**, a doctoral student at the Department of Archeology, Ethnology and Museology of the Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan.

E-mail: symbat_s93@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2202-214X

Gani Omarov – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Archeology, Ethnology and Museology of the Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan.

Информация об авторах:

Сымбат Сагындыкова– **основной автор,** докторант кафедры археологии, этнологии и музеологии Казахского национального университета имени аль-Фараби, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: symbat_s93@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2202-214X

Гани Омаров – кандидат исторических наук, доцент кафедры археологии, этнологии и музеологии Казахского национального университета имени аль-Фараби, г.Алматы, Республика Казахстан.

E-mail: gany_omarov@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9142-8763

Авторлар туралы ақпарат:

Сымбат Сагындыкова – **негізгі автор,** әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, археология, этнология және музеология кафедрасының докторанты. Алматы қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: symbat_s93@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2202-214X

Ғани Омаров – тарих ғылымдарының кандидаты,_әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, археология, этнология және музеология кафедрасының доценті. Алматы қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: gany_omarov@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9142-8763

ҒТАМР 03.20:
ӘОЖ 930.25(574)

DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.07

А.Ысқақ[1*], Ғ. Жұматай[1]

[1]Нархоз Университеті
Алматы қ.,050000, Қазақстан Республикасы
[*]e-mail: akmaral.yskak@narxoz.kz

ҚАЗАҚСТАНДА БІРЫҢҒАЙ ІС ЖҮРГІЗУДІҢ МЕМЛЕКЕТТІК ЖҮЙЕСІНІҢ ІСКЕ АСУЫ (ТАРИХИ-АРХИВТАНУЛЫҚ АСПЕКТІСІ)

Аңдатпа

Мақалада Қазақстандағы Бірыңғай іс жүргізудің мемлекеттік жүйесін ендіру тәжірибесін алғаш рет зерттеу және бағалау талпынысы жасалды. Ғылыми әдебиеттер мен архив құжаттарының жиынтығын талдау негізінде авторлар жүйені әзірлеу мен ендірудің алғышарттарының тарихын зерттеді, біртұтас жүйе ретінде Бірыңғай іс жүргізудің мемлекеттік жүйесін құрайтын элементтердің әртүрлілігін анықтады және Қазақстандағы осы жүйені ендіру тәжірибесін қорытындылап, оны ендіруге байланысты негізгі жетістіктер мен қиындықтарды анықтады. Отандық құжат туралы ғылым қағаз құжаттармен және ғылыми-техникалық құжаттармен жұмыс тәжірибесін зерттеу және қорытындылауға қатысты тапшылық сезіледі. Бұл зерттеу іс жүргізудің өзекті мәселелерінің бірінің тарихи негізіне, оны анықтамай, іс жүргізу, сондай-ақ архив ісі саласындағы зерттеушілердің алдында тұрған қазіргі жағдай мен өзекті міндеттерді дұрыс түсіну мүмкін еместігіне назар аударады. Құжаттармен жұмыс істеу үдерістерінің кешенін жаңғыртуды білдіретін Бірыңғай іс жүргізудің мемлекеттік жүйесі құжат нысандарын біріздеу, бірізді құжаттар жүйелерін, сондай-ақ оларға және терминологияға арналған мемлекеттік стандарттарды әзірлеу, құжаттың жасалған немесе мекемеге түскен кезден бастап архивке тапсырғанға дейінгі «тіршілік ету циклін» ұйымдастыру тәрізді бірқатар жағымды тұстары болды. Зерттеу нәтижесінде іс жүргізу мемлекеттік басқару жүйесінің құрамдас бөлігі және қызметтің белгілі бір түрі екені анықталды. Бірыңғай іс жүргізудің мемлекеттік жүйесін барлық салаға ендіру құжаттармен жұмысты ғылыми негізде ұтымды ұйымдастыруды қамтамасыз еткені көрсетілген. Бірыңғай іс жүргізудің мемлекеттік жүйесінің ауқымдылығына, оны Қазақстанда ендірудің толық жүзеге аспауы мен қиындықтарына қарамастан жүйе басқаруды автоматтандыру жағдайында құжаттармен жұмыс істеудің дәстүрлі әдістерін, сондай-ақ ғылыми-техникалық құжаттармен жұмыс жасауды саралауға ықпал еткендіктен өзін-өзі ақтаған жүйе. Мақала мақсаты – ғылыми әдебиеттер мен архив құжаттары негізінде кеңестік Қазақстанда басқару аппаратының серпінді жұмысы үшін құжаттармен жұмысты оңтайландыруға бағытталған Бірыңғай мемлекеттік іс жүргізу жүйесін ендіру ерекшеліктеріне талдау жасау және баға беру.

Негізгі сөздер: Бірыңғай іс жүргізудің мемлекеттік жүйесі, іс жүргізу, құжаттар жүйесі, ғылыми-техникалық құжаттар, мемлекеттік стандарт, автоматтандырылған жүйе, басқаруды құжаттамамен қамтамасыз ету

Кіріспе

Кеңестік Қазақстанда іс жүргізу мемлекет тарихымен және мемлекеттік басқарумен тығыз байланыста дами отырып, олардың дамуының басты ерекшеліктерін көрсетіп беріп, өзі де негізгі тарихи даму кезеңдерінен өтті [1]. Іс жүргізу мемлекеттің басқару жүйесінің ажырамас бөлігі және құралы ретінде басқару шешімдерін жазбаша бекітіп, өзгерістерге бейім болды. Осы себептен де басқару шешімдерінің тиімділігін, нәтижелерін анықтайтын көрсеткіш бақылауға үлкен мән берілді. Билік мемлекеттік басқару деңгейіндегі барлық іс-шараларды Бақылау мекемелері көмегімен іске асырып отырды [2]. 1920 ж. құрылған республикалық Жұмысшы-шаруа инспекциясы халық комиссариатының көп ұзамай 1923 ж. Өлкелік бақылау комиссиясымен біріктірілуі мемлекеттік басқару аппаратын түбегейлі жаңаша қайта құруды айқындап берді. Осыған орай кеңестік мемлекеттің алғашқы жылдарында-ақ іс жүргізумен айналысу нақты институттарға – Басқару техникасы институты мен Ұйымдастыру құрылысына жүктелді [3]. Іс жүргізуде құжат айналымын ұйымдастырудың ортақ принциптерін қамтитын «Құжаттама және құжат айналымының жалпы ережелері» (1931 ж.) жобасын ұсынған Басқару техникасы институтының талпынысы нәтижелі болмады. Біраз жылғы кідірістен кейін 1950-жж. соңы мен 1960-жж.

басында басқарудың дамуында артта қалушылық байқалып, бұл құжаттармен жұмысты ұйымдастыруға баса көңіл аударуды талап етті және басқару тиімділігін арттыруға деген қажеттілікпен ұласты [4]. Ол өз кезегінде басқаруды автоматтандыру жүйелерін әзірлеуді, ал оларды іс жүзінде ендіру басқару құжаттарымен жүргізілетін жұмысты тұтас жүйелі реттеуді қажет етті. Құжаттардың формаларын біріздеу, құжаттардың жасалуынан бастап ведомстволық және мемлекеттік архивке өткізгенге дейінгі процестер, құжат айналымын ұйымдастыру мәселелерін шешу қажеттігі туындады [5]. Іс жүргізуді бір жүйеге келтіру талпынысы нәтижесінде Бірыңғай іс жүргізудің мемлекеттік жүйесі (*бұдан әрі* Іс жүргізу жүйесі – *Авт*.) дүниеге келді.

Бұл жобаға Бүкілодақтық құжаттану және архив ісінің ғылыми-зерттеу институты (*бұдан әрі* Бүкілодақтық құжаттану және архив ісі институты, ВНИИДАД – *Авт*.) жауапты болды [6], [7]. Іс жүргізу жүйесін әзірлеу институттың кеңес дәуірінде бірнеше жобаларының бірі және қазіргі уақытта қолданылмайды. Ерекше мән беретін жайт, біріншіден, бұл жүйе өз нұсқасында толығымен іс жүзіне асып үлгермеді. Екіншіден, оның басқару аппаратының барлық деңгейдегі құжаттармен жұмысты реттеуді қамтуы мүмкін еместі. Басқаруды автоматтандыру жүйелерін енгізу жағдайында Іс жүргізу жүйесінің Негізгі ережелері толықтыруды не өзгертуді қажет ететін икемді бола алмады. Ресейлік зерттеушілер, соңғы ширек ғасырда Іс жүргізу жүйесін Бүкілодақтық құжаттану және архив ісі институтының ғылыми-зерттеу жұмысының бағытымен байланыстырып, оның нәтижелеріне көбірек мән береді. Іс жүргізу жүйесі аясында бірқатар ұйымдық-өкімдік құжаттардың мемлекеттік стандарттары (ГОСТ 6.38–72 «Система организационно-распорядительной документации. Основные положения»; ГОСТ 6.39–72 «Система организационно-распорядительной документации. Формуляр–образец»; ГОСТ 6.15.1–75 «Унифицированные системы документации. «Система организационно-распорядительной документации. Основные положения») әзірленгені институттың табысты жетістіктерінің бірі еді [8]. В. Лариннің пікірінше, Іс жүргізу жүйесінің сол уақытта басқару аппараты қызметінде тек ұйымдық-өкімдік құжаттармен жұмыс шеңберіндегі қалыптасқан тар түсінікпен қабылдануы оның «басқару аппаратында бірыңғай құжаттық инфрақұрылым құру» идеясына үлкен соққы тигізді [6. – 129]. Дәстүрлі іс жүргізу және басқару ісін автоматтандыру жағдайында саралау (дифференциалдау) әдістемесі әзірленбеген еді. Дегенмен де, Іс жүргізу жүйесі Кеңес Одағының барлық мемлекеттік органдары мен мекемелері үшін құжаттармен жұмыс жасаудың басшылыққа алатын ортақ принциптерін бекітті. Осы жүйеге баға берген алғашқы шетелдік маман Е. Бриджестің пікірінше, АҚШ-тағы құжаттарды басқарудың шашыраңқы және өзіндік ерекшеліктері бар тәжірибесіне қарағанда Іс жүргізу жүйесі құжаттармен жұмыс жасаудың ортақ базалық операциялық үлгісін ұсынады. Тәжірибе көрсеткендей, Іс жүргізу жүйесіне енгізілуі тиісті өзгерістер 1980-жж. барлық мемлекеттік мекемелер үшін ұсыныс түрінде ғана емес, басшылыққа алынатын стандартталған нормалар болуы мүмкін деп санайды [9]. Е. Бриджес Іс жүргізу жүйесіне Кеңес Одағындағы архив ісімен қатар баға берген алғашқы шетелдік маман. XX ғ. соңына қарай қоғамда құжатқа қатысты оны кез келген әкімшілік әрекеттердің негізі деген көзқарас өзгеріске ұшырады. Бұл жағдай бірнеше факторлардың нәтижесі болып табылды: министрліктерде кадрлардың жаңа буыны қалыптасып, жаңаруы, бұрыннан келе жатқан бюрократиялық дәстүрлердің жойылуы және іс жүргізудің дәстүрлі әдістерінің жоғалуы. Дэвид Стефенстің пікірінше, жаңа технологияларды, жаңа нарыққа бағдарланған экономикалық жүйелерді пайдалану және солармен байланысты тұрақсыздық салдарынан құжаттардың құндылығы мен олардың басқарудағы рөлінің өзгеруі (трансформациясы) байқалады [10]. Басқаруды автоматтандыру жағдайында құжаттармен жұмысты да жаңа технологияларға бейімдеу міндеті қойылады. Іс жүргізу жүйесін әзірлеу басқару ісін одан әрі жетілдірудің шұғыл қажеттіліктерімен тікелей байланысты болды, сондықтан оның басқару аппаратының ұйымдастырушылық қызметін құжаттау жұмысының маңызды

нысаны екенін көрсетті [11]. Іс жүргізу жүйесін осындай жағдайда модификациялау қажеттігі айқын сезілді.

Осы жылдардағы Қазақстандағы іс жүргізу жайы нені көрсетті? Бір орталыққа бағындырылған Қазақ Бас архив басқарамасының іс жүргізуді басқаруды дербес жүргізбегенін, одақтық деңгейде барлық республикалар үшін ортақ үйлесімділікті қамтамасыз етуде КСРО Бас архив басқармасының және Бүкілодақтық құжаттану және архив ісі институтының рөлі жоғары болғанын көрсетіп берді. Кеңестік идеологияның ықпалымен республикалық архив мекемелерінің орталықтанған жүйесі қалыптасты, ортақ әдістеме жасалды [12]. Іс жүргізу жүйесінің әзірленуі архив ісі саласының да дамуы мен жетілдірілуіне ықпалын тигізді. 1970-1980-ші жж. Іс жүргізу жүйесінің әзірленуі және ендірілуі, құжаттардың бірізді жүйелерінің жасалуы кеңестік іс жүргізудің жетістігіне айналды. Ұйымдастыру, әдістемелік, жаңа технологиялық жағынан негізі мықты жүйе болып қалыптасқан іс жүргізу бюрократиялық басқару жүйесінің талаптарын толық қанағаттандырды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Іс жүргізу тарихын тарихи ретроспективада саралап, зерттеу барысында қазіргі кезеңдегі әлем және отан тарихындағы, өзге әлеуметтік ғылымдардағы методологиялық, теориялық тұжырымдар мен концепциялар басшылыққа алынды. Қоғамдағы кез келген әлеуметтік үдерістер және басқару ісіндегі қарым-қатынастар реттеуге жатады. Институционалды тұрғы қандай да қызметтің түрлерін ретке келтіру тәсілдері тұрғысынан зерттеуді білдіреді. Демек, іс жүргізуде құжаттармен жұмысты ұйымдастырумен байланысты қызметті де ретке келтіру қажеттігі туындайды. Қандай да қызметке қоғамдық қажеттіліктің болуы заңдылық. Зерттеуде институционалды тұрғыны пайдалану құжаттармен жұмысты ұтымды ұйымдастыру, іс жүргізу мәселесін жаңа көзқарастар тұрғысынан қарастыруға жол ашты. Құжаттың эволюциялануымен бірге іс жүргізудің де трансформациялануы қатар жүріп отырды. Іс жүргізудегі құжаттардың пайда болуынан бастап бүгінгі күнге дейін формалары үнемі жетілдіріліп отырды. 1960 жж. ұсынылған Бірыңғай іс жүргізудің мемлекеттік жүйесі өз дәуірінде жаңашылдық болып саналса, бүгінгі күнде оның тәжірибесін саралау қазіргі модификацияланған жаңа электрондық құжат айналымы тәжірибесін қорытындылауға және бағалауға мүмкіндік береді.

Сонымен Қазақстанда Іс жүргізу жүйесін ендіру біріншіден, іс жүргізудің мемлекеттік басқару жүйесінің ажырамас бөлігі әрі нақты қызмет түрі, екіншіден, Іс жүргізу жүйесі барлық салада жүзеге асып, қолданысқа ие болды және құжаттармен жұмысты ғылыми негізде ұтымды ұйымдастыруды қамтамасыз етті, үшіншіден, ғылыми-техникалық құжаттармен жұмыс жасайтын мекемелерде өзін-өзі ақтаған жүйе болды деген тұжырымдарды жасауда феноменологиялық тұжырымдар негіз етіп алынды. Осы тұрғыда кеңестік дәуірде мемлекеттік басқару аппараты үшін аса маңызды болған Бірыңғай іс жүргізудің мемлекеттік жүйесін феномен ретінде қарастыру мүмкін болды. Іс жүргізу түрлі салада жасалатын құжаттардың жасалуынан бастап архивке өткізуге дейінгі үздіксіз процестерді және құжаттардың басқару ісі үшін ақпаратпен қамтамасыз етуді оперативті түрде іске асыратын күрделі процесс. Осылай іс жүргізу құжаттардың «тіршілік ету циклын» ұйымдастырса, сонымен бірге оларды уақытша сақтау мүмкіндігімен «тарихи дерекке» айналуына да септігін тигізді. Мұндай тұжырымға келу функционалдық талдау көмегімен мүмкін болса, осы зерттеу барысында жүйелік әдіс Іс жүргізу жүйесін «тұтас жүйе ретінде», яғни зерттеу объектісінің тұтастығын оның өзара бір-бірімен байланысты көп қырлы ішкі бөліктерін ашып көрсете отырып, «біртұтас оқиға» ретінде айқындауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар зерттеу барысында проблемалық, тарихилық, объективтілік сияқты ғылыми таным принциптерін қолдану мәселені зерттеуде объективтілікке қол жеткізудің басты шарттары ретінде алынды. Аталған ғылыми-теориялық әдістер, концепциялар мен талдау проблеманы жан-жақты, терең қарастыруға,

объективті тарихи қорытынды жасауға көмектесті және бұл зерттеу осы мәселеге қатысты өзге де проблемалық мәселелердің зерттелуіне жол ашады.

Нәтижелер және оларды талқылау

1930-жж. басында мемлекеттің саяси билігі тұйықтала бастаған тұста іс жүргізуге тікелей қатысы бар жоғарыда аталған институттар жойылды. Институттардың жойылуымен іс жүргізуді реттеуге бір жақты көзқарас қалыптасты. Бірінші кезекте архив құжаттарын сақтауға бағытталған тарихи-архивтік бағытқа бет бұрды [4. – 15]. Осыған байланысты 1940-1950-ші жж. алғашқы теориялық-тәжірибелік ғылыми ізденістер қарқынды дами алмады. Оның объективті себептері де белгілі. Осы кезеңде іс жүргізудің теориясынан гөрі тәжірибесі анағұрлым жинақталған болды. Мемлекеттік басқару ісіне қажетті басқару құжаттарының жұмысын ұтымды ұйымдастыру мен реттеуді мақсат еткен Іс жүргізу жүйесінің дүниеге келуі де маңызды еді. Бұл жүйенің бірінші кезекте басқару аппаратының барлық деңгейінде жасалатын өзара ұқсас құжаттарға ортақ заңдылықтарды, яғни бір типтес операцияларды реттеу және бекіту болатын [11. – 189]. Бірыңғай іс жүргізудің мемлекеттік жүйесін әзірлеу 1966 ж. құрылған КСРО Министрлер Кеңесі жанындағы Бас архив басқармасының Бүкілодақтық құжаттану мен архив ісінің ғылыми-зерттеу институтына жүктелді. Іс жүргізу жүйесін әзірлеу алдыңғы жылдардағы тәжірибені зерттеп, талдаумен қатар ғылыми зерттеулерді жүргізуді, жоғары білікті кадрларды даярлауды талап етті. Мұның өзі іс жүргізудің тәжірибесі жинақталып, оның теориялық мәселелерімен айналысатын құжаттанудың ғылыми пән ретінде дамуына үлкен септігін тигізді.

1973 ж. КСРО Министрлер Кеңесінің Ғылым және техника жөніндегі Мемлекеттік Комитеті (04.09.1973 ж. № 435 қаулымен) мақұлдаған Бірыңғай іс жүргізудің мемлекеттік жүйесін іске асыру қолға алынды [13. – 20]. Іс жүргізу жүйесінің Негізгі ережелері іс жүргізудің барлық процедураларын қамтыды және құжаттардың жасалуынан немесе мекемеге келіп түскенінен бастап оларды архивке өткізгенге дейінгі іс жүргізу ережелерінің, нормативтері мен ұсынымдарының ғылыми бірізделген жиынтығы болып табылды. Мекемелерде іс жүргізу бөлімдеріне және олардың жұмысына қойылатын талаптарды да қамтыды. Іс жүргізу жүйесі Ұйымдық-өкімдік құжаттардың бірізді жүйесімен толықтырылып, жоғарыда көрсетілген мемлекеттік стандарттарда көрініс тапты. КСРО Мемлекеттік ғылым және техника комитетінің арнайы шешімімен пайдалануға ұсынылған Іс жүргізу жүйесі жалпы мемлекеттік деңгейдегі құқықтық мәртебеге ие болмады [7. – 130-131]. Оның ұсыныс түрінде қабылдануына қарамастан оны пайдаланған одақтық, республикалық министрліктер мен ведомстволардың құжаттармен жұмысты ұтымды ұйымдастыру тәжірибесіне ықпалы зор болды. Сол себептен жүйенің модернизациялануы 1980 жж. іс жүргізу процедураларын автоматтандырудың серпінді дамуымен Бірыңғай басқаруды құжаттамамен қамтамасыз етудің мемлекеттік жүйесіне алмастырылды. Осылайша, іс жүргізу нақты қызмет түрі ретінде басқару ісінің ажырамас бөлігіне айналды.

Іс жүргізу жүйесі барлық салада қолданысқа енді және құжаттармен жұмысты ғылыми негізде ұтымды ұйымдастыруды қамтамасыз етті. Қазақстанда Бірыңғай іс жүргізудің мемлекеттік жүйесін ендіруде барлық жергілікті органдар тиісті шешім немесе өкім шығарып, мекеме басшыларымен осы құжаттардың орындалуы жөнінде кеңестер өткізіп жұмылдыру жұмысы басталды. Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 1973 ж. 3 қыркүйектегі «Ұйымдық-өкімдік құжаттардың мемлекеттік стандарттарын ендіру туралы» өкіміне сәйкес республикалық барлық мекемелер мен кәсіпорындарды осы жылдың 1 маусымына дейін аталмыш стандарттарды ендіруді қамтамасыз етуге міндеттеді. Қазақ Бас архив басқармасы Іс жүргізу жүйесі Негізгі ережелерін қажетті өзгерістер енгізе отырып әзірлеп, оны Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің бекітуіне беруі тиіс еді [14. – 178-179].

Республикада Қазақ Бас архив басқармасы барлық архив мекемелерімен бірге осы шараны іске асыруда негізгі орындаушылар ретінде жауапты болды. Қазақ Бас архив басқармасы 28.06.1978 ж. № 41 бұйрығымен өз аппаратында құжаттармен жұмысты Іс жүргізу жүйесінің Негізгі ережелерінің талаптарына сәйкес жүргізуді бұйырады [15. – 56]. 1979 ж. республикадағы архив мекемелері Іс жүргізу жүйесінің Негізгі ережелерін, ұйымдық-өкімдік құжаттардың мемлекеттік стандарттарын және басқа да нормативтік құжаттарды ендіру жөнінде мекемелерге кеңестер берумен көмек көрсеткен [16. – 19]. 1970-жж. атқарылған шаралардың барысы мен нәтижелерін қорытындылаған Қазақ Бас архив басқармасының Толықтыру, іс жүргізу және ведомстволық архивтер бөлімі 1979 ж. шолу әзірлейді. Шолу шын мәнісінде осы жүйені ендірудің тәжірибесі бойынша 135 мекемеде жүргізілген сауалнама қорытындысын қамтиды [13. – 19-20]. Анықталған жайттарға келсек, Іс жүргізу жүйесі біріншіден, құжаттармен жұмысты ғылыми негізде ұтымды ұйымдастыруды қамтамасыз етті, екіншіден, ол барлық салада қолданысқа енді. Мекемелердің басым бөлігінде Іс жүргізу жүйесін ендірумен іс жүргізу қызметі – кеңсе және архив айналысты. Іс жүргізу жүйесінің Негізгі ережелеріне сәйкес кеңсе мекеме басшысына емес, әкімшілік-шаруашылық бөлімдеріне бағынады. Іс жүргізу мамандарының санын пайыздық көрсеткішпен есептегенде, жоғары көрсеткіш Заң министрлігінде 12%, ал Монтаждау және арнайы құрылыс жұмыстары министрлігінде 0,015% көрсеткішті құрайды [13. – 32-33]. Мұның өзі әр мекемеде қызметкерлердің жалпы санына шаққанда іс жүргізу мамандарының үлесі біркелкі болмағанын көрсетеді.

Іс жүргізу жүйесі ұсынған Ұйымдық-өкімдік құжаттардың стандарттарын ендіру бойынша қарқынды жұмыс 1974-1975 жж. жүргізілді. Министрліктер мен ведомстволар стандарттарды ендіру жөнінде өз бұйрықтарын шығарып, жаңа бланкілер дайындады. 1976 жылға қарай республикалық барлық министрліктер мен ведомстволар жаңа бланкілермен жұмыс жасауды және құжаттарды стандарт талаптарына сәйкес ресімдеуді бастады. Ұйымдық-өкімдік құжаттардың мемлекеттік стандарттары Іс жүргізу жүйесінің негізгі бөлігін құрайтындықтан, ол Қазақстанда кеңінен қолданысқа ие болды [13. – 30].

Отыз министрлік пен ведомствоның арасында он үш мекеме Іс жүргізу жүйесі ұсынған карточкалық тіркеуге көшті. 43.3 пайыздық үлестегі бұл көрсеткіш алғашқы енгізілген компьютерлік тіркеумен іспеттес тәрізді аса кең қолдауға ие болмағанын көрсетеді және бұл ұсынымды барлық мекеме бірауыздан қолдай қоймаған. Мекемелердің осы жүйеге берген бағасын төмендегі кестеден көруге болады. Құжаттарды карточкалық тіркеуге көшкен 13 мекеменің біреуі ғана «жоғары» баға берсе, екеуі «жақсы», үшеуі «қолайлы», біреуі «тіпті қолайсыз», алтауы «қанағаттанарлық», ал бір мекеме карточкалық тіркеу күрделі әрі оны нұсқаулықсыз толтыру мүмкін емес деген пікірмен «нашар» деген баға берген (Кесте 1) [13. – 34].

Кесте 1 - Құжаттарды карточкалық тіркеу әдісіне мекемелердің берген бағасы

Р/с	**Мекеме атауы**	**Карточкалық тіркеуге берген бағасы**
1	Азық-түлік өнеркәсібі министрлігі	«өте жақсы»
2	Баға мемлекеттік комитеті	«жақсы»
3	Құрылыс жұмыстарының мемлекеттік комитеті	
4	Заң министрлігі	«қолайлы»
5	Қаржы министрлігі	
6	Материалдық-техникалық жабдықтау мемлекеттік комитеті	
7	Автокөлік министрлігі	«тіпті қолайсыз»
8	Энергетика және электрификация министрлігі	«қанағаттанарлық»

9	Жоғарғы және орта білім министрлігі	
10	Денсаулық сақтау министрлігі	
11	Орман шаруашылығы министрлігі	
12	Азық дайындау министрлігі	
13	Түсті металлургия министрлігі	
14	Ауыл шаруашылық құрылыс министрлігі	«нашар»
Ескерту: Қазақстанда Бірыңғай іс жүргізудің мемлекеттік жүйесін іске асыруға қатысқан отыз министрлік пен ведомствоның тек он үш мекемесі ұсынылған құжаттарды тіркеудің карточкалық тәсіліне көшеді. Үлестік жағынан мекемелердің жартысына жуығы ғана, нақтырақ 43.3 пайыздық үлесте болуы көптеген мекемелердің жаңашылдыққа ұмтылысының баяу екенін байқатса керек. Әрі мекемелердің жартысы бұл тәсілді «тіпті қолайсыз, қанағаттанарлық, нашар» деп бағалауы әлі де жүйенің әдістемелік тұрғыда жетілдіруді қажетсінетінін көрсетті.		

Іс жүргізу жүйесі ұсынған істер номенклатурасын жасауды барлық министрліктер мен ведомстволар қолдап, барлығында сараптау комиссиялары құрылған. Істерді қалыптастыру құрылымдық бөлімшелерде іске асады, ал жеке құрам құжаттары кадрлар бөлімінде қалыптасады [13. – 34-35].

Іс жүргізу жүйесін іске асыру барысында сұрақтардың туындауы, қиындықтарға тірелу де заңдылық еді, себебі жүйе құжаттармен жасалатын жұмысты барынша оңтайландыруға бағытталған ұсыныс сипатында болатын. Мемлекеттік деңгейде іс жүргізуді жетілдіруді көздеген жүйенің ережелерін екі жағдайда, яғни басқарудың дәстүрлі әдістерін пайдалануда және басқарудың автоматтандырылған жүйелері жағдайында дифференциялау қажет пе деген сұрақ туындайды. Алайда бұл сауалға көптеген мекемелер нақты жауап бере алмаған. Бір мекемелер Іс жүргізу жүйесін құжаттармен жұмыстың дәстүрлі формасына ғана қатысты болуы керек десе, кейбір мекемелер қызықты ұсыныстарын білдірген. Соның бірі құжаттарды интеграциялауды ұсынған. Оның мәні машинамен (автоматты) өңдеуге де болатын және басқарудың дәстүрлі әдістеріне негізделген құжаттардың бірыңғай жүйесін жасау қажеттігін де білдірді. Әрине, бұл ұсыныс өз уақытында емес, кейінірек 1980-ші жж. қолға алынған құжаттардың бірізделген жүйелерін жасауда ескеріліп, нәтижесінде он алты құжаттың бірізді жүйелері әзірленді [13. – 26]. Бұл шараның қолға алынуының себебі Іс жүргізу жүйесі құжаттардың бірізді жүйесін әзірлеуді қарастырмағандықтан [7. – 131], Бүкілодақтық институт 1979 ж. Ұйымдық-өкімдік құжаттардың бірізді нысандарын қамтыған құжаттар жүйесін әзірлейді [17. – 41].

Іс жүргізу жүйесін ендірудің тиімділігіне қатысты 30 мекеменің он сегізі оны іс жүзінде өзін-өзі ақтады деп есептейді. Байланыс, Ауыл құрылысы, Ауыр индустрия кәсіпорындарының құрылысы министрліктері кейбір бөлімдерді өңдеп аяқтауды, Монтаждау және арнайы құрылыс жұмыстары министрлігі Іс жүргізу жүйесін кешенді түрде пайдалануға келмейді, Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық министрлігі жүйенің қайта өңдеуді қажет ететінін айтып, құжаттарды тіркеу және анықтамалық аппаратты құруды мәліметтер банкісімен үйлестіріп, басқарудың автоматтандырылған жүйесінде қолданылатын бақылау карточкаларын ендіруді ұсынады [13. – 36-37].

Он екі министрлікте ендірілген құжаттарды орындаудың автоматтандырылған бақылау жүйесі Іс жүргізу жүйесінің ережелерін дәстүрлі әдістер мен басқарудың автоматтандырылған жүйесі жағдайында саралауды қарастыруға ықпал етеді. КСРО Бас архив басқармасының алдын-ала көздеген осы мәселесіне 7 министрліктің үшеуі (Энергетика, Ауыл шаруашылық, Коммуналдық шаруашылық министрліктері) дифференциялау қажет десе, басқа үшеуі (Қаржы, Орман шаруашылығы, Денсаулық сақтау министрліктері) Іс жүргізу жүйесіне тек басқарудың «дәстүрлі» әдістерін ғана жетілдіруді ұсынады, ал Жеңіл өнеркәсіп министрлігі басқарудың автоматтандырылған жүйесін жобалау және оның жұмыс жүргізу мәселелері қаралуы тиіс деп есептейді [13. – 36] Демек,

министрліктердің 14 пайызы жаңашылдыққа ұмтылса, саралау мен «дәстүрлі» әдістерді жетілдіруді қолдағандардың үлесі тең болған.

Ғылыми-техникалық құжаттармен жұмыс жасайтын мекемелерде қолданысқа ендірілген Іс жүргізу жүйесі өзін-өзі ақтаған жүйе болды. Ғылыми-техникалық мекемелер, оның қатарында жобалау, конструкторлық және ғылыми-зерттеу мекемелерінде Бірыңғай іс жүргізудің мемлекеттік жүйесін ендіру бойынша Орталық мемлекеттік ғылыми-техникалық құжаттама архивінің 11.03.1979 ж. № 02-2/15 анықтамасына талдау жасалынды [13. – 38-42]. Онда жүйені ендіру бойынша сауалнама жүргізіліп, оған жеті одақтық дәрежедегі және республикалық мекеме тартылады. Олар:

1. КСРО химиялық және мұнай машина жасау министрлігінің Мемлекеттік химиялық машина жасаудың жобалау және ғылыми-зерттеу институты («Гипроиихиммаш»).
2. КСРО энергетика министрлігінің Қазақ энергетика ғылыми-зерттеу институты («Казнииэнергетика»).
3. КСРО энергетика министрлігінің «Энергосетьпроект» институтының Қазақ бөлімшесі.
4. КСРО өнеркәсіптік құрылыс материалдары министрлігінің құрылыс материалдарының ғылыми-зерттеу және жобалау институты («НИИстромпроект»).
5. Қазақ КСР автокөлік министрлігінің Қазақ автокөлік ғылыми-зерттеу және жобалау институты («КазНИПИАТ»).
6. Қазақ КСР жеңіл өнеркәсіп министрлігінің Қазақ жеңіл өнеркәсіп жобалау және технологиялық институты («Казгипротехнолегпром»).
7. Қазақ КСР ауыл шаруашылық министрлігінің «Казсельхозмеханизация» ғылыми-өндірістік бірлестігі [13. – 39].

Алдыңғы салалық министрліктер мен ведомстволармен салыстырғанда бұл мекемелердің ешбірінде автоматтандырылған жүйе пайдаланылмайтыны, ұйымдастыру техникасын ендіру шаралары жүргізілмегені, тіпті мекемелер құжаттармен жұмысты механикаландыру және автоматтандыру қажеттігі туралы еш жауап бермегені анықталды. Алдағы уақытта тек құжаттармен дәстүрлі әдістерді ғана жетілдіруді төрт мекеме қажет деп тапқан. Барлық жобалау, конструкторлық және ғылыми-зерттеу мекемелері Іс жүргізу жүйесін пайдалану тәжірибесі өзін-өзі ақтады деп есептеп, Қазақ КСР автокөлік министрлігінің Қазақ Автокөлік ғылыми-зерттеу және жобалау институты («КазНИПИАТ») және Қазақ КСР Жеңіл өнеркәсіп министрлігінің Қазақ жеңіл өнеркәсіп жобалау және технологиялық институты («Казгипротехнолегпром») екеуі осы жүйенің кейбір ережелерін қайта өңдеуді қажет деп санағанмен, нақты қай ережелері екенін көрсетпеген. Сонымен бірге Бірыңғай іс жүргізудің мемлекеттік жүйесінің тармағы бойынша мекеме іс жүргізуінде қалатын құжатқа оның бірінші данасына қол қойған адам қолын қоюы тиіс деген ұсынысын білдіреді [12. – 42].

Әрине, әр жаңа бастаманы қолға алудың өз қиындықтары мен кемшіліктері болатын анық. Іс жүргізу жүйесінің ұсынымдарын ескерген мекемелер мен ұйымдардың көрсетулері бойынша осы жүйені ендіруде әсіресе, ауылдық жердегі мекемелер біраз қиындықтарға кезіккен. Мәселен, Қазақ Бас архив басқармасының Мәскеуге берген анықтамасында «әлі де, яғни 1978 жылғы 29 маусымда бірқатар мекемелерде Іс жүргізу жүйесінің Негізгі ережелері және Ұйымдық-өкімдік құжаттардың мемлекеттік стандарттары баяу ендірілуде. Мұндай жағдай денсаулық сақтау, білім беру, сауда және ауыл шаруашылық салаларында орын алып отыр. Мұның басты себебі ведомство басшыларының әсіресе, бас мекеме басшыларының іс жүргізу мәселелеріне аса ден қоймауынан туындап отыр...», - делінген [18. – 62].

Аса ауқымды жобаның іске асырылуы нәтижелерін қорытындылау жұмыстары жалғасып жатты. 1983 ж. Қазақ Бас архив басқармасы «республикалық министрліктермен және ведомстволармен Іс жүргізу жүйесінің жаңа редакциясын қолданысқа ендіруді

қамтамасыз ету және оның жаңа талаптарына сәйкес іс жүргізу нұсқаулықтарын әзірлеу» қарастырылатынын көрсетеді [19. – 72].

Жалпы, 90 мекеме осы жүйені ендіру барысында үлкен қиындықтарға кезіккенін, 135 мекеме іс жүргізу қызметкерлерінің біліктілігінің қажетті деңгейде болмауы, құжаттармен жұмыстың қалыптасқан әдістері мен тәсілдерін жеңіп шығудағы қиындықтар жүйені ендіруде кездескен негізгі кедергілер деп көрсеткен. Атап айтқанда, біріншіден, мекемелердің басым көпшілігінде кадрлардың біліктілігінің өз деңгейінде болмауы, және кадр жетіспеушілігі Іс жүргізу жүйесін ендірудегі негізгі кедергілер болған. Кадрлар біліктілігінің төмендігі іс жүргізуде қызмет көрсетудің маңызын дұрыс бағаламауға әкелді. Әрі жұмыс көлемінің ауқымдылығы және жалақының аздығы іс жүргізу мамандарын іріктеп алу және тағайындауда айтарлықтай кедергі келтіріп, кадрлардың ұдайы тұрақсыздығына әкелді. Нәтижесінде, басқару еңбегінің тиімділігін арттыру мүмкін болмаған. Екіншіден, көптеген мекемелердің іс жүргізу қызметі штатының көрсеткіші жалпы қызметкерлер санының 0,01ден 1,0%ға дейінгі аралықтағы көрсеткішті қамтыды. Көрсеткіштің төмен болуының себебі ретінде көрсетілген кадрлардың жетіспеушілігінен. Үшіншіден, Іс жүргізу жүйесін ендіру жұмысының насихатталмауы немесе нашар жүргізілуі. Мысалы, «Балхашрыбпром» өндірістік бірлестігі, Жезқазған мыс байыту зауыты мен Орал облыстық тұтынушылар одағы Іс жүргізу жүйесін ендіру шараларын жүргізбегенін, оған себеп оның Негізгі ережелерінің болмауы немесе мүмкін жоғалып кетуі. Тиісті ақпараттың уақытылы жетпегенінен Іс жүргізу жүйесінің талаптарының бұзылуы немесе орындалмауы бірқатар мекемелерде орындау тәртібі деңгейінің жоғары болмағанын көрсетеді. Ұйымдық-өкімдік құжаттардың мемлекеттік стандарттары талаптарының орындалмауы әр топтағы қызметкерлердің осы талаптарды оқып және үйренуге құлқы жоқтығы тәрізді субъективті себептерге де байланысты болған [13. – 20-21]. Іс жүзінде аталған жүйенің Негізгі ережелерін және стандарттарды ендірудің табысты болмауының түпкілікті себебі білікті кадр мәселесіне келіп тіреледі. Мәселен, 1979 ж. Жамбыл облыстық мемлекеттік архивінің Іс жүргізу жүйесін ендіру нәтижелерін қорытындылаған шолуында былай делінген: «Облыстағы іс жүргізу қызметінің жайы әлі де жақсартуды қажет етеді. Мұндағы себептер әр түрлі. Ауылдық кеңестердегі іс жүргізу қалыптасу жағдайында... Өзге ұйымдардағы басты кедергі басшылардың өзіне жүктеме жасамауы және осы қызметті бағаламауы. Ал ең бастысы, дәстүрлі іс жүргізуден бас тартқылары келмейді... Іс жүргізу қызметтерінің қалыпты жұмыс істеуі үшін білікті кадрлар қажет... Іс жүргізу кадрларын даярлау үшін Мәскеу мемлекеттік тарих архив институтының филиалын одақтық республикаларда ашудың сәті келді деп ойлаймыз...», – делінген [20. – 9-13].

Қорытынды

Қоғамның барлық саласын орталықтанған басқару жүйесі орнығып, басқару шешімдерінің тиімділігін арттыру қажеттігі туындаған шақты орталық билік құжаттармен жұмысты оңтайландыру мақсатында Бірыңғай іс жүргізудің мемлекеттік жүйесі әзірледі. Қазақстанда барлық деңгейдегі мекемелерде ендірілген бұл жүйе өзін-өзі ақтаған басқару құжаттарымен жұмысты ғылыми негізде ұйымдастыруға бағытталған мега жоба болды. Бүкілодақтық құжаттану және архив ісі ғылыми-зерттеу институты әзірлеген жобаның республика көлемінде іске асуына Қазақ бас архив басқармасы барлық архив мекемелерімен жауапты болды. Өз нұсқасында толығымен іс жүзеге асып үлгермегеніне қарамастан барлық деңгейдегі құжаттармен жұмысты реттеуді қамтамасыз етті. Іс жүргізуде құжаттармен жұмыс жасау арнайы бөлімше кеңсеге жүктелді және мекеме басшысының осы салаға жауапкершілігі бекітілді.

Бірыңғай іс жүргізудің мемлекеттік жүйесін ендіру нәтижесінде құжаттардың формалары бірізделді. Ұйымдық-өкімдік құжаттардың, бірізделген құжаттар жүйелерінің мемлекеттік стандарттары әзірленді. Мекемелерде құжаттардың жасалуынан бастап

ведомстволық және мемлекеттік архивке өткізгенге дейінгі іс жүргізу процестері реттелді. Құжаттың «тіршілік ету циклы» ұйымдастырылып, құжаттың «тарихи дерекке» айналуы қамтамасыз етілді. Іс жүргізу жүйесі іс жүргізуді жетілдіруде ілгері басуды көрсетеді. Оның нәтижесінде бланк үлгілері, құжаттарды ресімдеуге қойылатын талаптар бірыңғайланып, істер номенклатурасының тұрпатты және ведомстволық түрлері әзірленіп, жалпы іс жүргізу процедуралары жақсарды. Құжат айналымын ұйымдастыру мәселелері ғылыми негізде шешімін тапты. Қазақстанда Бірыңғай іс жүргізудің мемлекеттік жүйесінің ауқымдылығы орын алған кедергілер мен қиындықтарға қарамастан оң нәтижелерге қол жеткізді. Отыз мекеменің он сегізі осы жүйенің тиімді және өзін-өзі ақтады деп қорытындылаған. Бірқатар мекемелерде жүйенің құжаттармен жұмыстың дәстүрлі әдістерін басқарудың автоматтандырылған жүйесінде дифференциалдауына ықпал етті. Сонымен бірге ғылыми-техникалық мекемелерде де Іс жүргізу жүйесі өзін-өзі ақтаған жүйе деп танылды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Ысқақ А.С. Отандық іс жүргізу тарихын кезеңдеу мәселесі. ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. – №2(49). – 2008. – Б. 17-20

2 Ысқақ А.С. Қазақстандағы басқару органдарының қалыптасуы мен қызметі (1920-1936): монография. – Қарағанды. – 2017. – 210 б.

3 Сабенникова И.В. Документ в системе управления советского государства: по результатам подготовки словаря-справочника «Виды и разновидности документов советского периода (1917-1991)». Вестник ВНИИДАД. – №2. – 2019. – С. 35-42

4 Букреева О.Н. О междисциплинарном подходе в документоведении (исторический аспект). Гуманитарный акцент. – №4. – 2019. – С. 14-23

5 Сокова А.Н., Белая Т.Р. ЕГСД – 35 лет. Отечественные архивы. – №1. – 2009. – С. 16-21

6 Ларин М.В. Генеральный регламент Петра I – три века в действии. Научный вестник Крыма. – № 3(21). – 2019. – С. 1-14

7 Ларин М.В. Управление документацией в организациях. – 2002. – 288 с.

8 Сокова А.Н. Документоведение: теория и практика. – 2009. – 333 с.

9 Bridges E. The Soviet Union's Archival Research Center: Observations of an American Visitor. (1988) The American Archivist 51 (4). P. 486–500

10 Stephens D. Records Management in Post-Soviet Russia. (1999) Information Management Journal. Vol. 33, Issue 1. Publisher: Association of Records Managers & Administrators (ARMA). Available at: – URL: https://go.gale.com/ps/i.do?id=GALE%7CA61236737&sid=googleScholar&v=2.1&it=r&linkaccess=abs&issn=15352897&p=AONE&sw=w&userGroupName=anon%7Eaa525a34&aty=open-web-entry [in English] (accessed: 20.10.2024)

11 Варламова Л.Н. Государственная система управления документами: утопия или потребность времени? Документация в информационном обществе: задачи архивоведения и документоведения в условиях цифровой экономики. Доклады и сообщения XXV Международной научно-практической конференции. – Москва: Федеральное бюджетное учреждение «Всероссийский научно-исследовательский институт документоведения и архивного дела». – 2019. – С. 188-194

12 Yskak A., Zhumatay G. The Impact of Digital Technologies on Kazakh archivists in the Age of Globalization. (2022) Historia I Świat. 11. P. 311-327

13 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (*бұдан әрі* ҚР ОМА). 544-қор. 1-тізімдеме. 3255-іс. 17-27 пп.

14 Архивное строительство в Казахской ССР (1918-1980 гг.). Сборник законодательных и руководящих документов. Алма-Ата. – 1980. – 234 с.

15 ҚР ОМА. 544-қ. 1-т. 3179-іс.

16 ҚР ОМА. 544-қ. 1-т. 3210-іс.

17 ҚР ОМА. 544-қ. 1-т. 3388-іс.

18 ҚР ОМА. 544-қ. 1-т. 3179-іс.

19 ҚР ОМА. 544-қ. 1-т. 3525-іс.

20 ҚР ОМА. 544-қ. 1-т. 2398-іс.

РЕАЛИЗАЦИЯ ЕДИНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СИСТЕМЫ ДЕЛОПРОИЗВОДСТВА В КАЗАХСТАНЕ (ИСТОРИКО-АРХИВНЫЙ АСПЕКТ)

Аннотация

В статье впервые предприянта попытка изучить и оценить опыт внедрения Единой государственной системы делопроизводства в Казахстане. На основе анализа имеюшейся научной литературы и комплекса архивных документов авторами изучены история предпосылки разработки и внедрения системы, выявлены многообразии элементов составляющие ЕГСД как целостную систему и обобщен опыт внедрения ЕГСД в Казахстане, такде выявлены основные достижения и трудности связанные с ее внедрением. Отечественная наука о документе испытывает дефицит в отношении изучения и обобщения опыта работы с бумажными документами и научно-техническими документами. Данное исследование обращает внимание на исторические корни одной из актуальной проблемы делопроизводства без выявления которых невозможно правильное понимание современного состояния и актуальных задач стоящих перед исследователями в сфере делопроизводства, а также архивного дела. ЕГСД представляющая собой модернизацию комплекса процессов в работе с документами имела ряд положительных черт как унификация форм документов, разработка уницированных систем документов и государственных стандартов на них и на терминологию, организация «жизненного цикла» документа с момента его создания или поступления до сдачи в архив. В результате исследования определено, что делопроизводство является неотъемлемой частью системы государственного управления и конкретным видом деятельности. Показано, что внерение ЕГСД во всех сферах обеспечила рациональную организацию работы с документами на научной основе. Несмотря на масштабность ЕГСД, незавершенность и трудности в процессе ее внедрения в Казахстане система является оправдавшей себя так как она способствовала диффернециации традиционных методов работы с документами в условиях автоматизации управления, а также в работе с научно-техническими документами.

Цель статьи – на основе научной литературы трудов и архивных документов проанализировать и оценить особенности реализации Единой государственной системы делопроизводства в советском Казахстане, направленная на оптимизацию работы с документами для динамичной работы аппарата управления.

Ключевые слова: Единая государственная система делопроизводства, делопроизводство, система документов, научно-технические документы, государственный стандарт, автоматизированная система, документационное обеспечение управления.

IMPLEMENTATION OF THE UNIFIED STATE SYSTEM OF RECORDS MANAGEMENT IN KAZAKHSTAN (HISTORICAL AND ARCHIVAL ASPECT)

Abstract

The article explores and evaluates the experience of implementing the Unified state system of records management (EGSD) in Kazakhstan. Based on the analysis of relevant literature on the topic and a set of archival documents, the authors have looked into the history of the development and implementation of the system, identified the diversity of elements that make up the EGSD as a holistic system and summarized the experience of implementing the EGSD in Kazakhstan, and also identified the main achievements and difficulties associated with its implementation. The national science of documents in Kazakhstan is experiencing a deficit in relation to the study and generalization of experience in working with paper documents and scientific and technical documents. This study draws attention to the historical roots of one of the current problems of office work and records management, without identifying which one it is, making it impossible to properly understand the current state and current tasks facing researchers in the field of office work and records management, as well as archival work. The EGSD represents a modernization of a complex of processes in working with documents, has many positive features such as the unification of document forms, the development of unified systems of documents and state standards for them and for terminology, the organization of the “life cycle” of a document from the moment of its creation or receipt until its submission to the archive. The study results have determined that office work is an integral part of the public administration system and a specific type of activity. The study also shows that implementing the EGSD in all areas has ensured rational organization of work with documents on a scientific basis. Despite the scale of the EGSD, its incompleteness, and difficulties in the process of its implementation in Kazakhstan, the system has proven itself as it has contributed to the differentiation of traditional methods of working with documents in the context of automated management, as well as in working with scientific and technical documents.

The purpose of the study, based on relevant literature on the topic, works, and archival documents, is to analyze and evaluate the features of the implementation of the Unified state system of records management (EGSD) in Soviet Kazakhstan, aimed at optimizing work with documents for the dynamic work of the management apparatus.

Keywords: Unified state system of records management, records management, document system, scientific and technical documents, state standard, automated system, documentation support of management.

REFERENCES

1 Ysqaq A.S. Otandyq ıs jürgızu tarihyn kezeñdeu mäselesı [*The problem of periodization of the history of office work*]. QazŪU Habarşysy. Tarih seriasy. №2(49). 2008. P.17-20 [in Kazakh]

2 Ysqaq A.S. Qazaqstandağy basqaru organdarynyñ qalyptasuy men qyzmetı (1920-1936) [*Formation and activities of governing bodies in Kazakhstan (1920-1936)*]. Monografia. Qarağandy. 2017. 210 p. [in Kazakh]

3 Sabennikova I.V. Dokument v sisteme upravleniya sovetskogo gosudarstva: po rezul'tatam podgotovki slovarya-spravochnika «Vidy i raznovidnosti dokumentov sovetskogo perioda (1917-1991)» [*Document in the system of governance of the Soviet state: based on the results of the preparation of the dictionary-reference book "Types and varieties of documents of the Soviet period (1917-1991)"*]. Vestnik VNIIDAD. №2. 2019. P.35-42. [in Russian]

4 Bukreeva O.N. O mezhdisciplinarnom podhode v dokumentovedenii (istoricheskij aspekt) [*On the interdisciplinary approach in document science (historical aspect)*]. Gumanitarnyj akcent. №4. 2019. P.14-23. [in Russian]

5 Sokova A.N., Belaya T.R. EGSD – 35 let [*EGSD – 35 years*]. Otechestvennye arhivy. №1. 2009. P.16-21. [in Russian]

6 Larin M.V. General'nyj reglament Petra I - tri veka v dejstvii [*General Regulations of Peter I - Three Centuries in Action*]. Nauchnyj vestnik Kryma. № 3(21). 2019. P.1-14. [in Russian]

7 Larin M.V. Upravlenie dokumentaciej v organizaciyah [*Document management in organizations*]. 2002. 288 p. [in Russian]

8 Sokova A.N. Dokumentovedenie: teoriya i praktika [*Documentation: Theory and Practice*]. 2009. 333 p. [in Russian]

9 Bridges E. The Soviet Union's Archival Research Center: Observations of an American Visitor. (1988) The American Archivist 51 (4). P. 486–500. [in English]

10 Stephens D. Records Management in Post-Soviet Russia. (1999) Information Management Journal. Vol. 33, Issue 1. Publisher: Association of Records Managers & Administrators (ARMA). Available at: – URL: https://go.gale.com/ps/i.do?id=GALE%7CA61236737&sid=googleScholar&v=2.1&it=r&linkaccess=abs&issn=15352897&p=AONE&sw=w&userGroupName=anon%7Eaa525a34&aty=open-web-entry [in English] (accessed: 20.10.2024) [in English]

11 Varlamova L.N. Gosudarstvennaya sistema upravleniya dokumentami: utopiya ili potrebnost' vremeni? [*State system of the records management: utopia or need of the times?*]. Dokumentaciya v informacionnom obshchestve: zadachi arhivovedeniya i dokumentovedeniya v usloviyah cifrovoj ekonomiki. Doklady i soobshcheniya XXV Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii. –Moskva: Federal'noe byudzhetnoe uchrezhdenie «Vserossijskij nauchno-issledovatel'skij institut dokumentovedeniya i arhivnogo dela». 2019. P.188-194. [in Russian]

12 Yskak A., Zhumatay G. The Impact of Digital Technologies on Kazakh archivists in the Age of Globalization. (2022) Historia I Świat. 11. P. 311-327. [in English]

13 Qazaqstan Respublikasy Ortalyq memlekettık arhivı (būdan ärı QR OMA) [*State Central Archives of the Republic of Kazakhstan*]. 544-qor. 1-tızımdeme. 3255-ıs. 17-27 pp. [in Russian]

14 Arhivnoe stroitel'stvo v Kazahskoj SSR (1918-1980 gg.) [*Archival construction in the Kazakh SSR (1918-1980).*]. Sbornik zakonodatel'nyh i rukovodyashchih dokumentov. Alma-Ata. 1980. 234 p. [in Russian]

15 Qazaqstan Respublikasy Ortalyq memlekettık arhivı [*State Central Archives of the Republic of Kazakhstan*]. 544-q. 1-t. 3179-ıs. [in Russian]

16 Qazaqstan Respublikasy Ortalyq memlekettık arhivı [*State Central Archives of the Republic of Kazakhstan*]. 544-q. 1-t. 3210-ıs. [in Russian]

17 Qazaqstan Respublikasy Ortalyq memlekettık arhivı [*State Central Archives of the Republic of Kazakhstan*]. 544-q. 1-t. 3388-ıs. [in Russian]

18 Qazaqstan Respublikasy Ortalyq memlekettık arhivı [*State Central Archives of the Republic of Kazakhstan*]. 544-q. 1-t. 3179-ıs. [in Russian]

19 Qazaqstan Respublikasy Ortalyq memlekettık arhivı [*State Central Archives of the Republic of Kazakhstan*]. 544-q. 1-t. 3525-ıs. [in Russian]

20 Qazaqstan Respublikasy Ortalyq memlekettık arhivı [*State Central Archives of the Republic of Kazakhstan*]. 544-q. 1-t. 2398-ıs. [in Russian]

Information about authors:

Akmaral Yskak – **corresponding author,** doctor of historical sciences, associate professor of the School of arts and social sciences, Narxoz University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: akmaral.yskak@narxoz.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3998-584X

Gabit Zhumatay – candidate of historical sciences, assistant professor of the School of law and public policy, Narxoz University, Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: gabit.zhumatay@narxoz.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0468-8538

Информация об авторах:
Акмарал Ыскак – **основной автор**, доктор исторических наук, ассоциированный профессор Гуманитарной школы, Университет Нархоз, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: akmaral.yskak@narxoz.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3998-584X
Габит Жуматай – кандидат исторических наук, ассистент профессор Школы права и государственного управления, Университет Нархоз, г.Алматы, Республика Казахстан
E-mail: gabit.zhumatay@narxoz.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0468-8538

Авторлар туралы ақпарат:
Ақмарал Ысқақ – **негізгі автор**, тарих ғылымдарының докторы, Гуманитарлық мектептің қауымдастырылған профессоры, Нархоз Университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: akmaral.yskak@narxoz.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3998-584X
Ғабит Жұматай – тарих ғылымдарының кандидаты, Құқық және мемлекеттік басқару мектебінің ассистент профессоры, Нархоз Университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: gabit.zhumatay@narxoz.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0468-8538

МРНТИ 03.41.01: 13.51.08 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.08**
УДК 902.659 (7.031.1.069)

Р.М.Харипова[1*], О.А Мякишева [1], Н.Ж.Торежанова [1]

[1] Центральный государственный музей Республики Казахстан
г.Алматы, 050059, Республика Казахстан
*e-mail: myakishevao@mail.ru

«ЖАЛАУЛИНСКИЙ КЛАД» КАК ЧАСТЬ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КОЛЛЕКЦИИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация

Археологические музейные коллекции имеют огромное научное значение как первоисточники по истории прошедших эпох. В этой связи настоящее исследование нацелено на изучение коллекции «жалаулинский клад». В статье представлен «Жалаулинский клад», найденный в 1988 году на территории небольшого аула в Кегенском (ныне Райымбекский) районе Алматинской области. Целью исследования было проведение научного описания, поиски аналогов, с привлечением ядерно-физических методов исследования, определение химического состава металла. При этом особое внимание уделено актуализации их музеефикации.

Одной из важных задач исследования является научное сотрудничество ученых-археологов и музеев, поскольку в наши дни все больше возрастает роль музеев, как в сохранении уникального наследия, так и в сохранении преемственности передачи знаний об истории и культуре народа будущим поколениям.

По результатам исследования коллекции «жалаулинский клад» впервые в научный оборот вводятся результаты нейтронно-томографического исследования и химический анализ (на настоящий момент самый точный анализ), проведенный на исследовательском реакторе ВВР-К. В связи с тем, что артефакты из поселка Жалаулы найдены в виде клада, функциональную принадлежность их определить невозможно. На настоящий момент исследования артефактов клада находятся на начальной стадии, идет накопление научных сведений. Археологическая экспедиция ЦГМ РК в настоящий момент проводит археологические исследования в Кегенской долине, в поисках аналогичных памятников.

Ключевые слова: музей, археологическая коллекция, артефакт, фонд, жалаулинский клад, пектораль, бляшка.

Введение

Актуальность темы определяется тем, что Центральный государственный музей Республики Казахстан (далее – Центральный музей), как и любой другой музей, играет важную роль в охране памятников истории и культуры страны, в том числе археологических. Свидетельством тому служит то, что Центральный музей собирает ценные предметы музейного значения, ставит их на учет, хранит, а также проводит научные исследования, изучение и оценку их ценности, составляет научные паспорта. Это позволяет предметам музейного значения получить официальный статус музейного предмета. Таким образом, изучение археологических коллекций Центрального музея позволит сохранить историко-культурное наследие страны и расширить знания о них. Ведь музеи в современном мире – это не только место хранения историкозначимых ценностей, но и научно-исследовательские центры, где переплетаются научные интересы – археологии и музееведения, используются междисциплинарные подходы в изучении, сохранении и презентации археологического наследия Казахстана.

Необходимо отметить, что в наши дни объектом научного изучения как археологии, так и музеологии становится археологическая коллекция или конкретный артефакт (нередко - музейный предмет), который научно интерпретируется согласно подходам и методам названных научных направлений, в том числе по учету, хранению и изучению.

Актуальность настоящего исследования заключается и в том, что проводимая научно-исследовательская работа имеет вековую историю ведущего музея страны – Центрального музея и отражает научный вклад и опыт многих специалистов-археологов и музееведов в поиске, сборе, изучении и хранении археологического наследия как источника знаний.

Материал и методы исследования

В исследовании была использована широкая источниковая база, основой которой послужили фонды Центрального государственного музея РК, в частности, археологическая ее коллекция, выступившая как самостоятельный источник, а также научные труды и публикации по изучаемой теме. В процессе работы особое внимание было уделено также учетной документации как музейному источнику, отражающему историю поступления коллекции, и другие аспекты бытования предметов в музейных фондах.

В ходе исследования применялся комплекс классических методов, используемых в археологических и музееведческих исследованиях. Был использован сравнительно-типологический метод для анализа основных категорий археологического материала. Также для установления взаимосвязи предметов были применены методы классификации и систематизации, а также с помощью формально-типологического метода и стилистического анализа проведено иконографическое описание изображений артефактов. Для выявления историко-археологических связей использовался историко-сравнительный метод. Хронологическая атрибуция была осуществлена с помощью относительной и абсолютной датировки.

Также при исследовании артефактов был использован нейтронно-томографический метод на исследовательском реакторе ВВР-К (лаборатория Института ядерной физики МЭ РК, Назаров К.М., Мухаметулы Б., Кенесарин М.Р.).

Результаты и обсуждение

Важнейшим направлением музейной работы является комплектование фондов и изучение (атрибуция) музейного предмета. Пополнение музейного фонда обычно начинается с определения стратегических целей и направлений развития музея. Научно-собирательская работа дает возможность в получении новых знаний, данных или материалов, которые могут быть использованы для формирования научного фонда и, самое главное, в создании новых экспозиций. Одной из главных задач музейной работы является поиск возможных способов представления археологического наследия обществу и его научной интерпретации. Проведение атрибуции – важный этап изучения музейного предмета, при котором выявляются присущие ему признаки на основе анализа и сравнения с аналогичными предметами, определяется хронология, место создания, этническая среда и другие характеристики, определяющие ценность предмета. Иногда самая маленькая вещь в составлении экспозиции может быть значимой в передаче информации определенного периода. Например, кажущийся на первый взгляд незначительным кусок железа может сыграть особую роль при раскрытии всей истории железного века.

Особый интерес среди археологических коллекций представляет коллекция уникальных экспонатов, относящихся к периоду ранних кочевников, так называемый «жалаулинский клад». «Жалаулинский клад» получил свое название по имени небольшого аула в Кегенском (ныне Райымбекский) районе Алматинской области, где был случайно найден в 1988 году школьниками.

Село Жалаулы расположено на правом берегу реки Кеген, у подножья невысоких предгорных «прилавков». Стекавший с них водяной ручей размыл место захоронения клада. К счастью, представители власти Кегенского района, учителя и милиция, оценив ситуацию, положили конец стихийным раскопкам. На месте находки были собраны оставшиеся вещи и сданы в банк. Заместителем председателя Кегенского райисполкома К.С. Атикеевой и старшим следователем Б. Жетпестиевым были проведены поиск и сбор вещей из клада, которые разошлись по рукам. Большую часть золота, узнав о его ценности, жители села сдали по собственной инициативе. Только после всех этих приключений о находке сообщили в Алма-Атинский областной совет охраны памятников истории и культуры и в отдел первобытной археологии Института археологии АН Казахской ССР. Для обследования места нахождения клада из Института истории, археологии и этнографии АН Казахской ССР в Кегенский район были командированы А.К Акишев и Б.К.

Нурмуханбетов. В результате чего выяснилось, что в Жалаулы обнаружено не захоронение под курганом: село расположено в низине, а древние курганы возводились на сухих возвышенных местах. Вещи были спрятаны сравнительно недавно, может быть, в начале XX века, а происходили они, вне всякого сомнения, из «царского кургана» долины реки Кеген. Причем из одного кургана, а не из нескольких [1, 2, 3, 4].

Вопрос об учете и дальнейшем хранении найденных артефактов решался на уровне министерства культуры Казахстана. Так, решением министра культуры Озбекали Жанибекова сокровища Жалаулинского клада были переданы в фонды Центрального государственного музея Казахстана. Позже с целью доставки уникальной находки сакского времени в Центральный музей (г. Алма-Ата) директором музея Р.И. Космамбетовой в районный центр п. Кеген (Алматинская область) были командированы музейные специалисты Т.А. Акимова и О. А. Мякишева. Музейными специалистами была составлена опись артефактов, каждый из которых был внимательно осмотрен и сложен в инкассаторский мешочек, опечатан и передан на хранение до следующего дня в оружейное отделение районной милиции п. Кеген. На следующее утро жалаулинский клад в сопровождении вооруженной охраны был доставлен в Алматы. Первичную регистрацию по учету, актированию и регистрации золотых изделий Жалаулинского клада, а также работу по их описанию и научной атрибуции произвела музейная комиссия в составе из семи человек [5]. Так, жалаулинский клад стал частью коллекции Центрального музея.

Клад состот из 651 предмета: пекторали, наконечника ремня, нашивных бляшек с зооморфным орнаментом, блях от наборного пояса, обойм, подвесок и т.д., выполненных из золота с инкрустацией и представляющих один комплекс [1, 6, 7].

Одним из уникальнейших предметов этого клада является пектораль (ЦМК КП 22029, рис. 1), представляющая собой массивную пластину лунообразной формы. По краям пластины проходит бордюр в виде двух вертикально напаянных пластинок. Края пекторали окаймлены дротом – скрученной в два ряда проволокой и напаянной одна над другой на внешней поверхности вертикальной пластины. Внутреннее поле заполнено многофигурной композицией из напаянных в четыре ряда миниатюрных фигурок горных баранов-архаров, направленных навстречу друг другу. Ноги архаров поджаты, морда вытянута вверх, рога спирально загнуты, уши направлены назад. На туловищах архаров вырезы – гнезда круглой, каплевидной формы и в виде запятой для вставок самоцветов. Хвост короткий, прижат к туловищу. Расположенные по краям композиции передние части туловища архаров, головы и рога создают впечатление бесконечности скачущих животных. Пространство между фигурками заполнено напаянными шариками зерни. У некоторых архаров рога отлиты отдельно и припаяны к голове, укреплены смолой. Общее количество архаров на пекторали 70, неполных фигур 7. Сохранился 1 камень в вырезе – гнезде заднего бугра архара на малом фрагменте. Плоскость пекторали деформирована, края имеют разрывы, на сгибах центральной части фигурки архаров утрачены. Размеры пекторали: длина по окружности 72,2 см, ширина 14,5 см, толщина 0,8 см, вес 290 гр., проба 900 (золото).

Рисунок 1 – Пектораль (ЦМК КП 22029). Фото: Кисабаев А.

Примечание: составлено авторами

В комплексе имеется аналогично оформленный наконечник ремня (ЦМК КП 22031/1, фрагмент, рис. 2) с фигурками горных баранов-архаров. Наконечник ремня удлиненной четырехугольной формы, с закругленным концом, слегка изогнут. Лицевая поверхность выпуклая, украшена миниатюрными фигурками горных баранов-архаров, напаянных в 2 ряда. Архары с поджатыми ногами, на туловищах вырезы – гнезда в форме запятой для вставок самоцветов. Пространство между фигурками заполнено густой зернью. Края наконечника загнуты на оборотную сторону. Размеры наконечника ремня: длина 6,4 см, ширина 2,6 см, высота 1,1 см. Вес 22,10 грамм. Проба 900 (золото).

Рисунок 2 – Наконечник ремня ЦМК КП 22031/1. Фото: Кисабаев А.

Примечание: Составлено авторами

В коллекции имеются две литые нашивные бляшки в виде парных фигур оленей с птицей между задними копытами (ЦМК КП 22030/11,12, рис.3). Две фигуры геральдически расположенных оленей, направленных навстречу друг другу под углом. Грациозность фигур показана экспрессивным разворотом головы оленей назад, так что длинные уши соприкасаются между собой. Ветвистые рога с четырьмя отростками направлены наклонно вверх, передний отросток рога круто изогнут и направлен вперед. Верхние отростки рогов сомкнуты вверху, символизируя «мировое дерево». Между копытами расположена парящая птица с головой и клювом, похожими на грифа. Крыло птицы является одновременно передним бедром ноги оленя. Тела оленей и птицы имеют вырезы-гнезда различных форм для вставок камней-самоцветов. На обратной стороне напаяны две петельки. Размеры: длина 4,6 см, ширина 3,8 см, толщина 3,4 мм. Вес 16,57 грамм. Проба 900 (золото).

Рисунок 3 – Бляшки в виде парных фигур оленей с птицей между задними копытами (ЦМК КП 22030/11,12). Фото: Кисабаев А.

Примечание: Составлено авторами

Также имеется скульптура оленя – обойма (ЦМК КП 22030/9, рис. 4), состоящая из двух отдельно отлитых и спаянных между собой половинок. Фигура гибкая, стройная, полна экспрессии и динамики. Изящная голова приподнята, глаза обозначены вырезами-

гнездами круглой формы, нос и рот каплевидной формы для вставок самоцветов. Скулы широкие, длинное ухо прижато. Ветвистые рога с четырьмя отростками стелятся над крупом, один отросток рога круто изогнут и направлен вперед, почти касаясь морды оленя. Рога над крупом укреплены двумя вертикальными трубочками. Передние и задние бугры туловища рельефно выделены, подчеркнуты вырезами-гнездами в форме запятой для вставок самоцветов. Сомкнутые передние и задние ноги образуют гнездо для продевания ремня. Размеры: длина 6,1 см, ширина 3,95 см, толщина 1,15 см. Вес 59,55 грамм. Проба 900 (золото).

Рисунок 4 – Скульптура оленя – обойма ЦМК КП 22030/9. Фото: Кисабаев А.

Примечание: Составлено авторами

Кроме того, в коллекции имеются штампованные бляшки с рельефным изображением пантеры, терзающей горного козла **(**ЦМК КП 22031/6а,б,в,г,д,е,ж, 7а,б,в; ЦМК КП 22046/1, рис. 5). Каплевидной формы, с рельефным изображением пантеры, терзающей горного козла. Пантера вцепилась зубами в круп козла, передней лапой с когтями удерживая добычу. Горный козел, приведенный в состояние мгновенной атаки, развернул голову назад, шея круто изогнута. Детали формы тела пантеры и козла в ячейках различных форм для вставок самоцветов. Размеры: длина 4,1х4,9 см, ширина 2,15х2,6 см, толщина 0,24х0,25 см. Вес 1,91 грамм. Проба 900 (золото).

Рисунок 5 – Бляшка с рельефным изображением пантеры, терзающей горного козла ЦМК КП 22046/1. Фото: Кисабаев А.

Примечание: Составлено авторами

Одним из важных направлений исследований в сфере сохранения объектов культурного наследия, а также в археологии и истории являются исследования, связанные с определением степени деградации объектов: фиксацией утрат, выявлением поверхностных и внутренних дефектов, изучением вариаций химического и фазового состава, структурных особенностей объекта, моделированием процессов развития коррозии. Археологические объекты, объекты культурного наследия обладают особой ценностью в связи со своей уникальностью и древностью, поэтому наиболее оправданным

выглядит привлечение современных методов неразрушающего контроля для их исследований. Одним из таких методов неразрушающего контроля, дающего достаточно полную информацию о поверхности и внутренней структуре исследуемых объектов, являются методы нейтронной радиографии и томографии. Метод нейтронной радиографии и томографии часто применяется для исследований археологических предметов, особенно металлических артефактов. Это связано с высоким поглощением рентгеновского излучения в материалах, содержащих тяжелые элементы, что накладывает ограничения в применении методов рентгеновской радиографии и томографии для изучения массивных металлических образцов.

В лаборатории нейтронной физики Института ядерной физики МЭ РК были проведены исследования методом нейтронной томографии на исследовательском реакторе ВВР-К артефактов: бляхи от наборного пояса ЦМК КП 22030/8; пластины с напаянными иглами ЦМК КП 22031/8; подвески в виде зерен овса ЦМК КП 22036/1. Это один из методов неразрушающего контроля, дающий достаточно полную информацию о поверхности и внутренней структуре исследуемых объектов. Были изучены различия в полном сечении поглощения нейтронов разных элементов, с их помощью получили картину визуального распределения неоднородностей состава или структуры в исследуемых объектах и материалах, определен химический рентгено-флуоресцентный анализ металла, также получили их трехмерную модель для дальнейшего анализа (рис. 7, 8 в, 9 б; таблицы 1, 2, 3, 4) [8].

В коллекции имеется 8 блях, от наборного пояса – ременные распределители (ЦМК КП 22030/1-8, рис. 6). Бляхи выпуклые, в виде бадам, лицевая поверхность украшена фигурками горных баранов – архаров, напаянных в четыре ряда: 1 – в верхнем первом ряду, 6 – во втором, 8 – в третьем, 6 – в четвертом. В верхнем ряду по краям с каждой стороны напаяно по одной голове архара, во втором ряду с одной стороны напаяна одна голова архара, с другой – одни рога. Между 2 и 3 рядом напаяно одно гнездо. Архары с поджатыми ногами, на туловищах вырезы – гнезда в виде запятой для вставок самоцветов. Пространство между фигурками заполнено густой зернью. Пять блях в нижней части имеют припаянные плоские вертикальные пластинки, покрытые шариками зерни, образующие четыре гнезда для пропуска ремней. К ним припаяна тонкая прямоугольная горизонтальная пластинка. Три из них на обратной поверхности бляхи имеют припаянные полые трубочки с отверстием в верхней части (ЦМК КП 22030/4,5, рис. 6). Вокруг основания трубочки напаяны шарики зерни. На одной бляхе к трубочке припаяна петля из двух плоских пластин (ЦМК КП 22030/8). Размеры блях: длина 4, 9-7,4 см, ширина 3,9х2,0 см, высота 2,1х1,4 см. Вес 37,45-97,24 грамм. Проба 900 (золото).

Рисунок 6 – Бляхи от наборного пояса – ременные распределители ЦМК КП 22030/1, 8. Фото: Кисабаев А.
Примечание: Составлено авторами

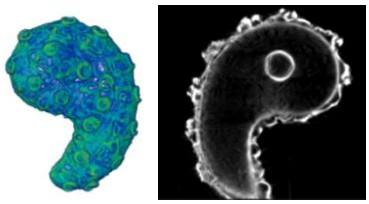

Рисунок 7 – Томография ЦМК КП 22030/8. Фото: Назаров К.
Примечание: составлено авторами

Таблица 1 – Рфа – анализ ЦМК КП 22030/8

Элемент	Содержание в точке 1,%	Содержание в точке 2,%	Содержание в точке 3,%	Содержание в точке 4,%	Содержание в точке 5,%
Sn	0,156	0,109	0,213	0,112	0,124
Ag	12,62	13,31	11,75	12,22	14,33
Bi	0,096	0,113	0,12	0,104	0,082
Au	78,07	83,40	86,41	84,82	83,714
Cu	2,176	2,607	1,008	2,476	1,267
Ni	0,066	0,077	0,053	-	0,132
Fe	0,165	0,371	0,427	0,256	0,345
Si	6,64	-	-	-	-
Примечание: Таблица составлено авторами					

Пластина с напаянными иглами (ЦМК КП 22038/51**,** КП22031/8). Треугольной формы, выпуклая. Лицевая поверхность украшена рядами конических игл (высотой 0,5 см), напаянных под наклоном и имитирующих волосы. По боковым краям пластины проходят гладкие бордюры. Размеры: длина 18,5 см, ширина 14,6 см, высота 0,3х0,5 см. Вес 102,61 грамм.

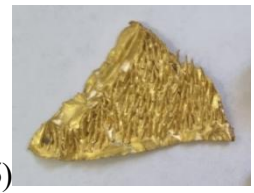
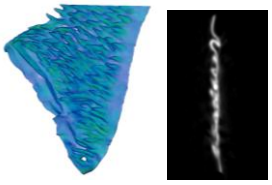
а) б) в)

Рисунок 8 – Пластины с напаянными иглами
а) ЦМК КП 22038/51, б) ЦМК КП22031/8. в) Томография.
Примечание: составлено авторами

Таблица 2 – Рфа – анализ ЦМК КП 22031/8

Элемент	Содержание в точке 1,%	Содержание в точке 2,%	Содержание в точке 3,%	Содержание в точке 4,%	Содержание в точке 5,%
Sn	0,13	0,08	0,17	0,07	0,09
Ag	9,109	9,206	9,24	9,15	10,52
Bi	0,09	0,05	0,05	0,06	0,06
Au	89,99	89,81	89,45	88,59	86,58
Cu	0,26	0,23	0,29	1,61	2,49
Ni	-	-	-	0,04	-
Fe	0,405	0,59	0,73	0,45	0,23
Si	-	-	-	-	-
Примечание: Таблица составлено авторами					

Подвески в виде зерен овса (ЦМК КП 22040/1-111; 25169/1-2; 22049/2; 22042/1-8; 22034/1-36). Полые, биконической формы, спаяны из двух половинок. Вверху припаяны плоские петельки для подвешивания. Местами деформированы. Размеры: 1) длина 1,5 см, ширина 0,37 см, толщина 0,22 см. Вес 0,26 грамм. Проба 900; длина 1,88 см, ширина 0,35 см, высота 0,26 см. Вес 0,38 грамм.

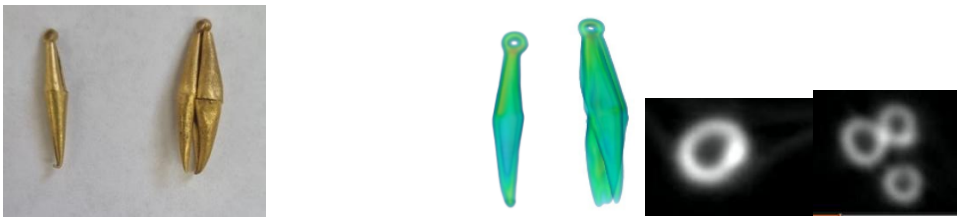

Рисунок 9 – а) Подвеска в виде зерен овса ЦМК КП 22036/1, КП 22047/2. Фото: Кисабаев А. б) Томография ЦМК КП 22036/1, КП 22047/2. Фото: Назаров К.

Примечание: составлено авторами

Таблица 3 – Рфа – анализ ЦМК КП 22036/1

Элемент	Содержание в точке 1,%	Содержание в точке 2,%
Sn	0,063	0,11
Ag	7,06	6,94
Bi	0,078	0,054
Au	85,64	84,58
Cu	0,55	0,51
Ni	0,062	0,023
Fe	0,27	0,29
Si	6,25	7,47
Примечание: Таблица составлено авторами		

Таблица 4 – Рфа – анализ ЦМК КП 22047/2

Элемент	Содержание в точке 1,%	Содержание в точке 2,%
Sn	0,228	0,25
Ag	15,93	15,8
Bi	0,04	0,07
Au	83,01	83,06
Cu	0,702	0,73
Ni	-	-
Fe	0,07	0,072
Si	-	-
Примечание: Таблица составлено авторами		

Изображения, аналогичные оленям из клада Жалаулы, в сакском искусстве представлены раннесакской группой из кургана 41 могильника Уйгарак; кургана 45 могильника Южный Тагискен (Приаралье), кургана Байгетобе (Восточный Казахстан), кургана 5 могильника Шиликты (Восточный Казахстан), кургана 5 могильника Талды–2 (Центральный Казахстан) [9]. Чугунов К.В. артефакты, найденные в поселке Жалаулы, относит к стилистической группе искусства кургана Аржан-2 (Тува) и датирует в пределах второй половины VII – середины VI вв. до н.э. [10, 11].

По мнению А.Акишева, золотые украшения, подобные жалаулинской пекторали, были распространены в государстве Урарту, древнем Египте и Мидии, где они служили символами божественной власти царей и жрецов. Очень похожие в деталях украшения (пектораль, пластины золотого пояса и др.) известны из находки 1947 г. у поселка Зивийе в иранском Курдистане. Клад из Зивийе – это сокровище мидийских и сакских владык [12, 13, 14]. На основании проведенного сравнительного анализа жалаулинский клад датировал VIII вв. до н.э.

Заключение

Так как жалаулинские артефакты найдены в виде клада, функциональную принадлежность их определить не возможно. И сам клад, несмотря на то, что в фонде музея хранится более 30 лет, до сих пор мало изучен. Среди ученых Казахстана имеется нескольно

версий: известный казахстанский скифолог Алишер Акишев их относит к гарнитуре снаряжения вождя, другие ученые относят к ритуальному убранству коня [15, 16]. Вероятней всего, для точного определения функциональной принадлежности необходимо всестороннее детальное изучение предметов клада.

Исследования, проведенные методом нейтронной-томографии на исследовательском реакторе ВВР-К музейных артефактов, методом неразрушающего контроля, дали достаточно полную информацию о поверхности и внутренней структуре исследуемых объектов, получены результаты визуального распределения неоднородностей состава или структуры в исследуемых объектах и материалах, определен химический рентгено-флуоресцентный анализ металла, также получена трехмерная модель артефактов. Анализ дал точный состав металла, из которого изготовлены артефакты жалаулинского клада, тем самым подтвердив основной состав металла – золото 83-89,99 %.

Необходимо отметить, что жалаулинский клад по праву можно отнести к культурным ценностям как государственного, так и мирового значения.

Роль современных музеев как центров исследования и трансляции историко-культурного наследия чрезмерно важна. Так, сегодня Центральный государственный музей функционирует не только как учреждение по охране (движимых) памятников, но и как научный центр по исследованию и управлению культурным наследием. К тому же музей в рамках научно-прикладного исследования в настоящий момент проводит самостоятельные полевые археолого-этнографические исследования, вводит в научный оборот огромное количество новых источников по истории и культуре страны, региона и т.п., в том числе и «жалаулинский клад».

Информация о финансировании*:* Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ГФ № AP23489461, «Археологические и этнографические памятники Кегенской долины: топография, культурно-хронологический аспект и музеефикация»).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Культура ранних кочевников Казахстана: археологические коллекции. Научный каталог. – Алматы: «Типография Ди-Пи-Эс», 2009. – 434 с.

2 Акишев А.К. Жалаулинский клад. Шахар.– 2007. – №3.

3 Акишев К.А., Акишев А.К. Древнее золото Казахстана (Ancient gold of Kazakhstan). – Алматы: 1983. – 214 с.

4 Акишев К.А., Акишев А.К. Древнее золото. – Алматы: Изд-во: Didar, 1998. – 79 с.

5 Архив ЦГА РК. Ф.1308. – Оп.3 (прод.). Д.1124. Л.54. – С. 82-83.

6 Культура саков и усуней Казахстана в археологических коллекциях Центрального Государственного музея Республики Казахстан.Научный каталог. ҚР Мемлекеттік Орталық музейі. – Алматы: «Өнер» баспасы, 2011. – 325 с.

7 Искусство саков Казахстана. Золото властелинов казахских степей: совместный каталог Республики Корея и Республики Казахстан. – Астана-Сеул, 2018. – С. 494-535 (на каз. и рус. яз.).

8 Назаров К.М., Мухаметулы Б., Кенесарин М.Р., Бекбаев А.К. Нейтрон-томографические исследования исторических объектов на исследовательском реакторе ВВР-К. – 2024. – 14 с. (рукопись)

9 Полидович Ю.Б. Основные группы изображений оленей раннескифского времени (из восточных регионов Евразии). Архаическое и традиционное искусство: проблемы научной и художественной интерпретации. – Новосибирск: Изд-во ИАЭ СО РАН, 2014. – С. 73-76.

10 Чугунов К.В. Искусство раннесакского времени Тувы и Казахстана: опыт сравнительного анализа и хронология. Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии: Сборник научных статей, посвященный памяти К.А. Акишева. – Алматы: научно–исследовательский центр истории и археологии «Бегазы-Тасмола», 2015. – С. 389-404.

11 Чугунов К.В. «Царские» погребально-поминальные комплексы Тувы: некоторые итоги и перспективы исследований. Культуры степной Евразии и их взаимодействие с кочевыми цивилизациями. – Санкт–Петербург: Институт истории материальной культуры РАН, 2012. – Кн. 2. – С. 421-423.

12 Barnett Source R.D. (1956).The treasure of Ziwiye. – Iraq, Autumn, – Vol. 18. – No. 2. – P. 111-116.

13 Bernard Goldman. (1989). Ziwiyeh Miscellany. Bulletin of the Asia Institute. – New Series. – Vol. 3. – P. 1-13.

«Жалаулинский клад» как часть археологической коллекции центрального государственного музея Республики Казахстан

14 Oscar White Muscarella. (1977). "Ziwiye" and Ziwiye: The Forgery of a Provenience. Journal of Field Archaeology. – Summer. Vol. 4. No. 2. – P. 197-219.

15 Алтынбеков К. Возрожденные сокровища Казахстана: опыт научной реставрации. – Алматы: Evo Press, 2014. – 360 с.

16 Алтынбеков К., Досаева Д.К. Опыт реконструкции «археологического» костюма. Поволжская археология. – 2017. – № 1 (19). – С. 157-171.

«ЖАЛАУЛЫ КӨМБЕСІ» ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ КОЛЛЕКЦИЯСЫНЫҢ БІР БӨЛІГІ

Аңдатпа

Қазба жұмыстары нәтижесінде музейде топтастырылған археологиялық жәдігерлер өткен дәуірлер тарихының бастапқы дереккөздері ретінде үлкен ғылыми маңызға ие. Осыған орай, бұл мақала «жалаулы көмбесін» зерттеуге бағытталған. Көмбе 1988 жылы Алматы облысы, Кеген (қазір Райымбек) ауданы аумағындағы шағын елді мекеннен табылған. Зерттеу мақсаты артефактлердің ғылыми сипаттамасы, ұқсас аналогтарын табу, сондай ақ, ядро-физикалық тәсілімен зерттеу, металдың химиялық құрамын анықтап, музеефикациялаудың өзектілігіне мән беріледі

Зерттеудің маңызды міндеттерінің бірі археолог мамандарымен музей ортасындағы ынтымақтастықты арттыру, өйткені қазіргі таңда бірегей мұраны сақтап, келер ұрпаққа халықтың тарихы мен мәдениетін сақтап жеткізуде музейлердің рөлі артып келеді.

«Жалаулы көмбесі» коллекциясын зерттеуде алғашқы рет ВВР-К (сумен жұмыс жасайтын реактор) құрылғы көмегімен анықталған нейтронно-томографиялық, химиялық сараптама (нақты сараптама) нәтижелері ғылыми айналымға енді. Аталмыш артефактлер Жалаулы ауылы жанынан кездейсоқ табылған бұйымдар болғандықтан оның функционалдық міндеті белгісіз. Қазіргі таңда, көмбеден алынған артефактлерді зерттеуде жаңа ғылыми мағлуматтар жинақталған. ҚР Орталық музейі ұқсастықты табу мақсатында Кеген алқабында орналасқан археологиялық ескерткіштерде зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді.

Негізгі сөздер: музей, археологиялық коллекция, артефакт, қор, жалаулы көмбесі, пектораль, тоға.

«ZHALAULIN TREASURE» AS PART OF THE ARCHAEOLOGICAL COLLECTION OF THE CENTRAL STATE MUSEUM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

Archaeological museum collections are of great scientific importance as primary sources of information on the history of past eras. In this regard, this study aims to study the "Zhalaulin treasure" collection. The article presents the "Zhalaulin treasure" found in 1988 on the territory of a small village in the Almaty region's Kegen (now Raiymbek) district. The purpose of the study was to conduct a scientific description, search for analogues, and determine the metal's chemical composition with the involvement of nuclear-physical research methods. At the same time, special attention is paid to the actualization of their museification. One of the critical tasks of the study is the scientific cooperation of archaeologists and museums, because these days the role of museums is increasingly running high, both in preserving a unique heritage and in maintaining the continuity of transferring knowledge about the history and culture of the people to future generations. Based on the research resultsm of the collection "Zhalauly treasure", the neutron tomography study and chemical analysis (currently the most accurate analysis) conducted at BWR research reactor are introduced into scientific circulation for the first time. Since the artifacts from the village of Zhalauly were found as a treasure, it is impossible to determine their functional affiliation. Currently, the research of the treasure artifacts is at the initial stage, and scientific data is being accumulated.

The Central State Museum of the Republic of Kazakhstan's archaeological expedition is currently conducting archaeological research in Kegen Valley in search of similar monuments.

Keywords: museum, archaeological collection, artifact, fund, Zhalauli treasure, pectoral, plaque.

REFERENCES

1 Kultura rannih kochevnikov Kazahstana: arheologicheskie kollekcii. Nauchnyj katalog [*The culture of the early nomads of Kazakhstan: archaeological collections. Scientific catalog*]. Almaty: «Tipografiya Di-Pi-Es», 2009. 434 p. [in Kazakh, in Russian, in English]

2 Akishev A.K. Zhalaulinskij klad [*The Zhalaulinsky treasure*]. Shahar. 2007. №3. [in Russian]

3 Akishev K.A., Akishev A.K. Drevnee zoloto Kazahstana [*Ancient gold of Kazakhstan*]. Almaty: 1983. 214 p. [in Russian]

4 Akishev K.A., Akishev A.K. Drevnee zoloto [*Ancient Gold*]. Almaty: Izd-vo: Didar, 1998. 79 p. [in Russian]

5 Arhiv CGA RK [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. F.1308. Op.3 (prod.). D.1124. L.54. P. 82-83. [in Russian]

6 Kultura sakov i usunej Kazahstana v arheologicheskih kollekciyah Centralnogo Gosudarstvennogo muzeya Respubliki Kazahstan.Nauchnyj katalog [*Culture of the Saks and Usuns of Kazakhstan in the archaeological collections of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan. Scientific catalog*]. ҚР Memlekettik Ortalық muzeji. Almaty: «Өner» baspasy, 2011. 325 p. [in Kazakh, in Russian, in English]

7 Iskusstvo sakov Kazahstana [*The art of the Sakas of Kazakhstan*]. Zoloto vlastelinov kazahskih stepej: sovmestnyj katalog Respubliki Koreya i Respubliki Kazahstan. Astana-Seul, 2018. – P. 494-535. [in Kazakh, in Russian, in English]

8 Nazarov K.M., Muhametuly B., Kenesarin M.R., Bekbaev A.K. Nejtron-tomograficheskie issledovaniya istoricheskih obektov na issledovatelskom reaktore VVR-K [*Neutron tomographic studies of historical objects at the VVR-K research reactor*]. 2024. 14 p. (rukopis). [in Russian]

9 Polidovich Yu.B. Osnovnye gruppy izobrazhenij olenej ranneskifskogo vremeni (iz vostochnyh regionov Evrazii) [*The main groups of deer images from the Early Scythian period (from the eastern regions of Eurasia)*]. Arhaicheskoe i tradicionnoe iskusstvo: problemy nauchnoj i hudozhestvennoj interpretacii. Novosibirsk: Izd-vo IAE SO RAN, 2014. P. 73-76. [in Russian]

10 Chugunov K.V. Iskusstvo rannesakskogo vremeni Tuvy i Kazahstana: opyt sravnitelnogo analiza i hronologiya [*The art of the Early Saka period of Tuva and Kazakhstan: the experience of comparative analysis and chronology*]. Sakskaya kultura Saryarki v kontekste izucheniya etnosociokulturnyh processov Stepnoj Evrazii: Sbornik nauchnyh statej, posvyashennyj pamyati K.A. Akisheva. Almaty: nauchno–issledovatelskij centr istorii i arheologii «Begazy-Tasmola», 2015. P. 389-404. [in Russian]

11 Chugunov K.V. «Carskie» pogrebalno-pominalnye kompleksy Tuvy: nekotorye itogi i perspektivy issledovanij [*The "Royal" funeral and memorial complexes of Tuva: some results and prospects of research*]. Kultury stepnoj Evrazii i ih vzaimodejstvie s kochevymi civilizaciyami. Sankt–Peterburg: Institut istorii materialnoj kultury RAN, 2012. Kn. 2. P. 421-423. [in Russian]

12 Barnett Source R.D. (1956).The treasure of Ziwiye. Iraq, Autumn. Vol. 18. No. 2. P. 111-116. [in English]

13 Bernard Goldman. (1989). Ziwiyeh Miscellany. Bulletin of the Asia Institute. New Series. Vol. 3. P. 1-13. [in English]

14 Oscar White Muscarella. (1977)."Ziwiye" and Ziwiye: The Forgery of a Provenience// Journal of Field Archaeology. Summer. Vol. 4. No. 2. P. 197-219. [in English]

15 Altynbekov K. Vozrozhdennye sokrovisha Kazahstana: opyt nauchnoj restavracii [*Revived treasures of Kazakhstan: the experience of scientific restoration*]. Almaty: Evo Press, 2014. 360 p. [in Russian]

16 Altynbekov K., Dosaeva D.K. Opyt rekonstrukcii «arheologicheskogo» kostyuma [*The experience of reconstructing an "archaeological" costume*] // Povolzhskaya arheologiya. 2017. № 1 (19). P. 157-171. [in Russian]

Information about authors:

Rashida Kharipova– **corresponding author**, Director of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: Rashida-75@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2406-2658

– The senior scientific worker of the Archeology department of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan. Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: myakishevao@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1023-0163

Nabira Torezhanova – Head of the Department of Archaeology, Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: nabi2nabi@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6652-6206

Информация об авторах:

Рашида Харипова – **основной автор**, директор Центрального государственного музея Республики Казахстан, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: Rashida-75@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2406-2658

Ольга Мякишева – старший научный сотрудник отдела археологии, Центральный государственный музей Республики Казахстан, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: myakishevao@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1023-0163

Набира Торежанова – руководитель отдела археологии, Центральный государственный музей Республики Казахстан, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: nabi2nabi@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6652-6206

«Жалаулинский клад» как часть археологической коллекции центрального государственного музея Республики Казахстан

Авторлар туралы ақпарат:

Рашида Харипова – **негізгі автор,** Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі директоры, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Rashida-75@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2406-2658

Ольга Мякишева – Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі археология бөлімінің бас ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: myakishevao@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1023-0163

Набира Төрежанова – Археология бөлімінің жетекшісі, Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік музейі, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: nabi2nabi@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6652-6206

МРНТИ 03:20 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.09**
УДК 93/94

Д.К. Ерниязов [1*], С.А. Ескалиев [2], Қ.С. Өскембаев [3], Г.К. Қаиргалиева [4]

[1*] Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева
г. Астана, 010000, Республика Казахстан
[2] Евразийский гуманитарный институт им. А. Кусаинова
г. Астана,010000, Республика Казахстан
[3] Международный университет «Астана», г. Астана, Казахстан
[4] Атырауский университет имени Х.Досмухамедова
г.Атырау, 060000,Республика Казахстан
e-mail: yerniyazov_dk@enu.kz

АРАЛО-КАСПИЙСКИЙ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНЫЙ ПРОЕКТ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Аннотация

Развитие торговых морских путей из Европы в Индию привело к упадку континентальных транспортных путей. В связи с тем, что морские пути были более продолжительными, чем транспортные пути по континенту, во второй половине XIX века европейские и русские инженеры предложили несколько проектов, которые бы связали Европу и Индию посредством строительства железных дорог, пролегающих через территорию Российской империи, Афганистана в Индию. Цель статьи – рассмотреть историю развития и экономические условия Арало-Каспийского железнодорожного проекта. В статье прослеживаются маршруты планируемого строительства железных дорог в дореволюционный период, которые должны были пройти по территории Западного Казахстана, Каракалпакстана, Узбекистана, Афганистана. В статье анализируются экономические возможности, лишь одного участка рассматриваемого проекта, это проекта Арало-Каспийской железной дороги. Рассматриваются причины, помешавшие реализации проекта Арало-Каспийской железной дороги. Анализируются планы и реализация данного проекта уже в советское время и рассматриваются проблемы его реализации в современный период после распада СССР, в новых республиках Средней Азии. Интерес Афганистана к реализации транспортных проектов через свою территорию, как возможность снижения социальной напряженности внутри страны, с учетом открывшихся возможностей.

Ключевые слова: проект, железная дорога, маршрут, Индия, Россия, Бухара, Хива.

Введение

Торгово-транспортные и дипломатические связи между государствами Центральной Азии и княжествами Индостана существовали с глубокой древности. Богатства полуострова Индостан в виде мифов, сказок и рассказов путешественников и купцов манили государей Европы, Северной Африки, Передней Азии. В XIX веке интерес к Индии стала проявлять зарождавшаяся буржуазия Российской империи. С открытием морского пути в Индию пришел в упадок континентальный маршрут «великого шелкового пути», распались империи Азии, функционировавшие за счет межконтинентальной торговли и на арену вышли государства владевшие морскими торговыми путями. Но необходимость в прямом сухопутном маршруте из Европы в Индию была все еще актуальна для срединных государств Европы и для торгово-промышленной буржуазии.

Возможно поэтому в 1867 году французы Куртин и Легетр предложили соединить Европу с Индией через территорию Российской империи предложив дорогостоящий транспортный проект «Париж-Калькутта». Примерно в том же году коммерсант Савельев обратился к генерал-губернатору Кауфману с проектом проложить торговый путь от Каспийского моря к Аральскому морю, но данный проект предполагал соединение Закавказья через Каспийское море с Хивинским ханством. А в последующем проложить путь в Индию. В рассматриваемый период интересы российских предпринимателей входило соединение транспортной линией города Поволжья с торговыми центрами Средней Азией, а в последующим выход через Афганистан в Индию. Реализация данных идей была напрямую связана с обстановкой в западном Казахстане и вполне могла

допустить возможность прокладки железнодорожного маршрута через территорию современной Атырауской и Мангистауской областей.

Материалы и методы исследования

Основными источниками для подготовки данной статьи послужили материалы РГИА – Российского государственного исторического архива, в частности весьма ценными оказались изыскания по проекту Арало-Каспийской железной дороги, экономическая записка под редакцией инженера М.Н. Селихова на 189 листах. Особую ценность представляют материалы АВПРИ – Архива внешней политики Российской империи где сохранились материалы переписки между ведомствами Российской империи. Для определения стоимости товаров изучаемого периода ценные сведения были взяты из работы Михаила Кашкарова «Денежное обращение въ Россіи». Строительство отдельных участков путей сообщения по проектируемому маршруту из Европейской части России в Среднюю Азию были взяты из материалов исследования З.К. Ахматжоновой, публикации Б.Э. Юлдашева, Х.Д. Хидирова. Для заключения в качестве логического продолжения реализации проектов России второй половины XIX века, когда практическая реализация была связана с современными событиями XXI века, мы использовали интернет источники Республики Узбекистан, как заключительный, но еще не завершенный этап соединения сухопутным путем через весь Евразийский континент страны Европейского Союза и Индии. Вышеупомянутые источники были использованы в комплексе применения методов историзма, применяемых в данном случае в исследовании транспорта с учетом его исторического контекста, что позволяет определить как транспортные проекты прошлого повлияли на формирование современных транспортных маршрутов уже в условиях формирования новых геополитических сил. Структурно-системный метод анализа источников позволил увидеть целостность и закономерность эволюции транспортных идей XIX века, позволивших ей оформиться в целостную структуру начала XXI века.

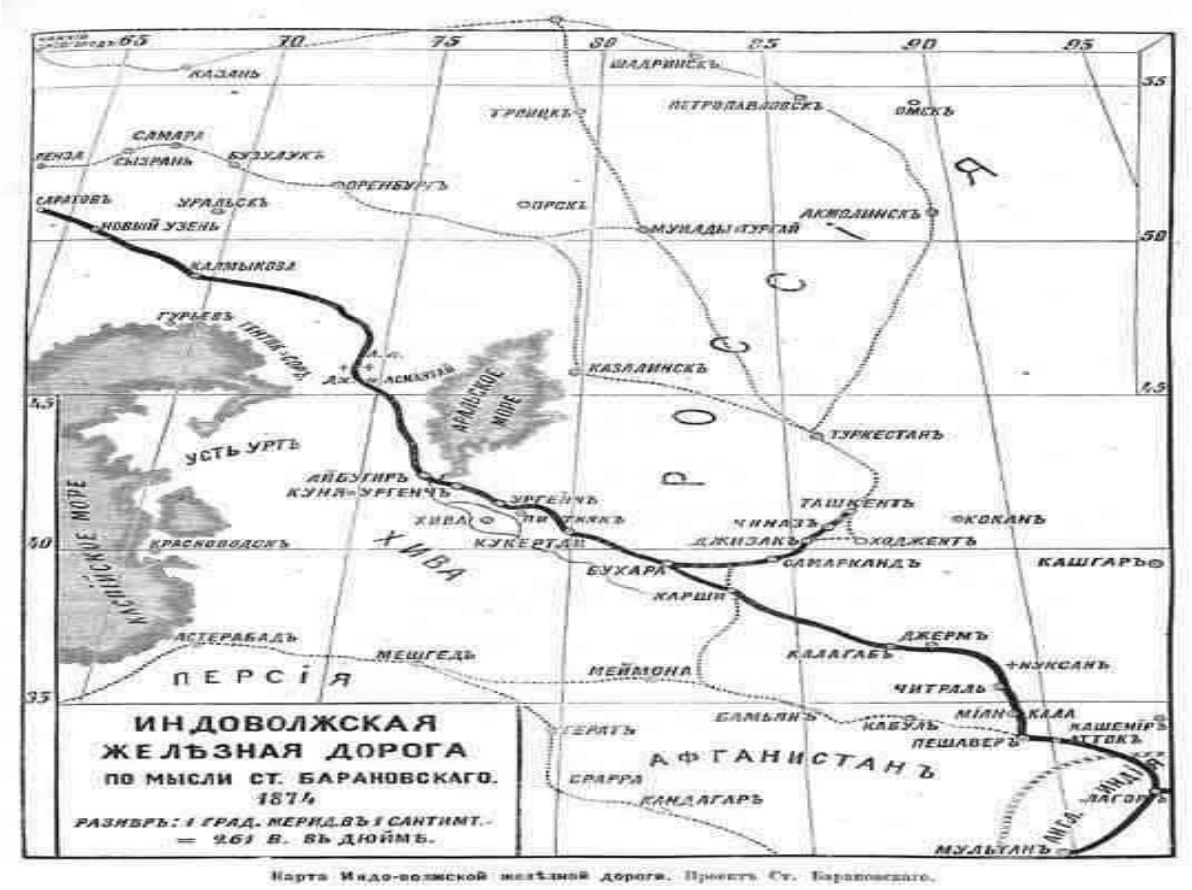
Необходимо отметить, что в современный период многие противоречия прошлого были уже решены, хотя появились новые интересы и новые политические силы и инструменты на данном маршруте.

Результаты и их обсуждение

Идея соединений единой железнодорожной нитью Западную Европу и Индию возникли в середине XIX века в странах Западной Европы, далее эти идеи проникнув в среду российской технической интеллигенции внесли свои плоды в пробуждении транспортных идей уже в самой Российской империи. И хотя к рассматриваемому периоду Закаспийская железная дорога уже прочно связала регион Средней Азии к экономической транспортной сети Российской империи и российский капитал уже проник в сердце Туркестана, но смешанное сухопутно-водное сообщение Закаспийской железной дороги не могла полностью удовлетворять растущие запросы российской буржуазии. Требовался более прямой маршрут, который снизил бы транспортые расходы торговой буржуазии. Так в России появляются идеи сооружения прямого пути из Европы через Россию, территорию Западного Казахстана в Среднюю Азию, который был бы альтернативой Закаспийской железной дороге. Основные караванные маршруты ведущие в Повольжъе в некоторой мере были изучены и хотя их поток был уже не так интенсивен, так-как основная часть уже переподключилась к Закаспийской железной дороге, но все же некоторая часть традиционных маршрутов продолжала функционировать. Идеи соединения европейской части страны по прямому маршруту с Хивой, Самаркандом и Ташкентом обсуждались в светских кругах и в беседах ответственных лиц, но большее внимание привлекла идея, а точнее проект российского инженера С. Барановского.

Начнем с того, что в 1874 году на 536-539 страницах №34 журнала «Нива» русский инженер Степан Барановский –предложил проект строительства железной дороги от города Саратова (Российская империя) до города Атток (Пенджаб) [1-536-539], который

пролегал бы через территорию Западного Казахстана, Хивинского ханства, Бухарского эмирата, Афганистана.

Карта Индо-волжской желѣзной дороги. Проектъ Ст. Барановскаго.

Рисунок 1 – Проект карты Степана Барановского

Примечание: Карта взята из проекта Степана Барановского [1-537].

На карте мы можем четко проследить, что предлагаемый Степаном Барановским маршрут должен был соединить Саратовскую железную дорогу со Средней Азией через кратчайший путь – Арало-Каспийскую степь. Но в тот период данный участок Арало-Каспийской степи считался рискованным в связи со сложными климатическими и природно-географическими условиями, мало заселенностью территории и низкой, как тогда считалось низкой продуктивностью транзитного региона. Но проект Степана Барановского затрагивал интересы Британской империи, не допускавшей никаких посягательств к собственной жемчужине – Индии. Требовался проект, который не тревожил бы внешнеполитические силы, а позволял бы развивать внутренние транспортные маршруты.

Параллельно министр путей сообщения Российской империи генерал-лейтенант граф А. П. Бобринский совместно с Министерством иностранных дел Российской империи рассматривали проект Фердинанда Мари де Лессепса.

Французский инженер и предприниматель Фердинанд Мари де Лессепс предложил императору Российской империи .... проект соединения европейских дорог с англо-индийскими железными дорогами через территорию Российской империи. В частности маршрут должен был проходить от Оренбурга (Российская империя) до Пешевара (Западная часть Британской Индии, ныне Пакистан).

Данный проект действительно существовал и его реализация так же была тесно связана с регионом Западного Казахстана, как основного связующего звена на трансевразийском маршруте.

Рисунок 2 - Фотография Фердинанда Мари де Лессепса [2].

Протяженность проекта французского инженера от Европы до Индии должен был составить 3 505 верст и потребовать расходы в размере в 3 миллионов франков [3].

Министру путей сообщения Российской империи генерал-лейтинанту графу А.П. Бобринскому было поручено разобраться с данным проектом и вынести собственные рекомендации где было указано:

«Государь Император Высочайше соизволил написать: «Il faudra y penser serieusement avant de repondre» (Нужно серьезно подумать, прежде чем давать ответ (франц.)» [3], [4].

Маршрут должен был пролегать через территорию современной Актюбинской области до города Самарканд, далее через Афганистан до современной западной части Пакистана. Если перевести 3505 верст в километры, то расстояние строительного маршрута составить 3739 км. Опираясь на историко-статистическое исследование Михаила Кашкарова от 1898 года, можем рассчитать примерную стоимость проекта, предложенного Фердинандом Лессепсом, в российских рублях рассматриваемого периода 1 рубль к 4 франкам, тогда 3 млн. франков составят 750 000 рублей [5].

Учитывая в первую очередь малую плотность населения, которая будет расположена на указанном маршруте, враждебность местного населения, которая вызовет применение военной силы, а так же дефицит водных ресурсов, дальность доставки материалов к месту строительства, необходимость обеспечения работников продуктами питания и скотом по мнению графа Бобринского могло увеличит расходы, а значить реализацию строительства делала совершенно непреодолимой. К тому же необходимо учитывать, что прокладка прямого сухопутного маршрута могла серьезно задеть торговые и имперские интересы британской короны, а ссориться с ней российской буржуазии не очень то и хотелось. Реализация проекта сулила большие расходы, но в то же время и колоссальную прибыль, иначе торговый поток товаров из Европы в Индию через территорию Российской империи и Центральной Азии мог принести не только транзитный доход, но привлечь немалые материальные и творческие ресурсы нескольких регионов. Руководству империи следовало учесть сложившуюся на рассматриваемый период политическую обстановку и баланс геополитических сил колониальных держав мира и не привести к континентальному противостоянию к которому Российская империя еще не была готова. Великобритания не смотря на скрытое и явное соперничество все же была дипломатическим и торговым

партнером империи. Поэтому проект необходимо было приостановить до подходящего времени.

О чем министр путей сообщения Российской империи генерал-лейтенант граф Алексей Павлович Бобринский пишет в своем обращении к министру иностранных дел Российской империи:

«*По выше изъясненным соображениям я, со своей стороны, полагал бы предложение г. Лессепса отклонить, отложив оное до более благоприятного времени*» [6 - 21-25].

Проект был действительно интересен и перспективен, но политическая обстановка не предполагала его реализацию в середине XIX века.

Рисунок 3 -Фотография Алексей Павловича Бобринского [7]

Повторно проект был рассмотрен уже в Комитете железных дорог 3 января 1875 году с участием канцлера А.М. Горчакова, военного-министра и генерал-адъютанта Д.А. Милютина, министра финансов и статс-секретаря М.Х. Рейтерна и других крупных гражданских и военных чинов Российской империи [8]. После длительного обсуждения и взвешивания всех за и против, совет признал, что данный проект пока не выгоден и возможно убыточен для Российской империи.

Начало XX века казалось благоприятным для реализации отдельных участков будущего проекта Арало-Каспийской железной дороги. Выгоды от торговли в Центральной Азии были колоссальными, поэтому время требовало соединить Среднюю Азию с центральными регионами европейской части империи.

1902 году принято решение о строительство дороги Бухара-Термез. Но начавшаяся строительство пришлось отложить на два десятилетия. из-за начавшейся в 1905 году русско-японской войны. Было построено всего лишь 11 верст участка Каган – Бухара.

Через три года после окончания русско-японской войны в 1908 году инициативу восстановления строительства в Туркестане проявило военное ведомство Российской империи, но уже узкоколейной дороги и за счет частных российских инвестиций без привлечения средств бухарского эмира Абдулахадхана. Согласование вопроса заняло еще два года и было утверждено 10 апреля 1910 году правительством Петра Столыпина [9]. Инициатором строительства дороги от Кагана до Термеза стал инженер А.Н. Ковальский, 26 августа 1911 года он получил разрешение от Управления железных дорог на проведение геодезических изысканий по проектируемой железной дороге. Весной 1912 года Ковальский представил проект о Бухарской железной дороге, стоимостью 26 534 467 рублей [10]. С 1912 по 1913 годы шли бюрократические согласования между канцеляриями Российской империи и Бухарским эмиратом. 13 мая 1913 года эмир Бухары одобрил строительство от Кагана до Термеза [11]. 20 апреля 1914 году были начаты земляные работы, но начавшая в 1914 году Первая мировая война замедлила строительство дороги. Первый воинский поезд прошел по этой дороге 9 февраля 1916 году, через шесть месяцев дорога была сдана в эксплуатацию. Но оставалась проблема оторванности Средней Азии от центра, функционировавшие две железные дороги: Оренбург-Ташкент и Закаспийская железная дорога не могли удовлетворять растущие запросы торгово-промышленной буржуазии терявшие доходы от обходных маршрутов. Промышленной буржуазии

требовалось сократить маршрут, чтобы дорога от Туркестана напрямую шла через территорию Арало-Каспийского в среднее и нижнее Поволжье. Арало-Каспийский регион считался самым не спокойным и требовал тщательного изучения обстановки и природно-климатических условий.

В 1914 году проект Лесеппса получил надежду на реализацию в отчете М.Н. Селихова, который составил экономическую записку о проекте Арало-Каспийской железной дороге с прекрасно составленными картами, описаниями местностей. Это проект строительства железной дороги от Александров Гай (Саратовская область) до Чарджоу (Туркменистан). Данный проект рассматривал соединение Закаспийской железнодорожной линии с железными дорогами Поволжья.

Далее из самого текста проекта следует: «*Проект Арало-Каспиійской ж.д. не преслѣдуетъ стратегическихъ или политическихъ задачъ. Онъ имѣетъ своею прямою цѣлью укрѣпленіе экономического взаимодѣйствія центра Россіи и ея далекихъ окраинъ, сближеніе южнаго Туркестана съ рынковмъ Европейской Россіи*» [12.-5]. Из чего следует, что техническая интеллигенция Российской империи прекрасно понимало стратегическую значимость будущей Арало-Каспийской железной дороги и специально делало оговорку о том, что Россия не преследует геополитических задач провести путь в Индию, а лишь сближение с экономикой «далеких окраин». Сближение с окраинами давало немалый доход в государственную казну, только в 1909 году Туркестан дал казней Российской империи доход 1 миллион рублей [12.-5], имея лишь всего две магистрали: Закаспийскую и Оренбурго-Ташкентскую железные дороги из которых Закаспийская дорога являлась обходной и больше служила для военных чем для экономических целей. Руководство Российской империи понимало, что доходы могут быть и выше если построить новые маршруты, так-как пропускная способность Ташкентской железной дороги, построенная в 1905 году не удовлетворяла потребности транзита товаров из Туркестана в Центральную часть России. Густота движения достигла 59 миллионов пудо-верст на 1 версту [12.-6].

Предлагаемая новая Арало-Каспийская железная дорога должна была протянуться от станции Александров-Гай (Саратовская область, Россия) до станции Чарджоу (Туркменистан). По предположению комиссии решавшей вопрос о постройке новой железнодорожной линии, вся Ферганская долина с городами и населением будет в сфере влияния и обслуживания Ташкентской железной дороги, а Бухарский эмират будет входить в сферу влияния и обслуживания новой проектируемой дороги от Александров-Гай до Чарджоу (Арало-Каспийская железная дорога).

Действующее на тот период смешанное железнодорожно-морское сообщение от Кавказа (Баку, Махачкала,) и Поволжья (Астрахань) через Каспийское море до порта Красноводск (ныне г. Туркменбаши), а затем примыкающая к Закаспийской железной дороге, которая шла до г. Самарканд – не могли полностью удовлетворить потребности транзита азиатских товаров в Европейскую часть России и наоборот, так-как требует значительно большего времени для перевозки товаров.

Таким образом Арало-Каспийская железная дорога должна была в первую очередь удовлетворить экономические потребности Российской империи а во вторых сократить путь железнодорожного транзита в Среднюю Азию. Хивинское ханство, находившееся в составе Российской империи, поставляло российским текстильным заводам высококачественный хлопок, который впоследствии в виде готовой продукции, товара: ткани, текстиль, одежда и так далее, возвращался в Среднюю Азию и частично шел на продажу в другие регионы Российской империи. По предварительным подсчетам экспедиции Селихова Арало-Каспийская железная дорога могла перевести 71 миллион пудов грузов, из которых: 41 млн .пудов прямого сообщения, 22 млн. пудов местного сообщения и 22 млн. пудов транзитного сообщения [12-8]. Нельзя считать, что новая дорога была спроектирована на пустом месте. Члены экспедиции подтверждают в своих записях,

что опираются на исследованных материалах и сведениях о прежних караванных путях пролегавших западнее берега Аральского моря, здесь пролегал караванный путь, функционировавший еще до постройки Оренбурго-Ташкентской железной дороги. По аральскому тракту поддерживались торговые отношения с Иргизом (Актюбинская область), а другая часть караванного пути вела в Темир (Актюбинская область) и из Темира на Оренбург. Интенсивность грузопотока по караванной дороге, можно судить по количеству верблюдов, это как тоннаж судов того времени. 1 верблюд поднимал около 16-18 пудов клади [12.-19], при равенстве 1 пуда 16,38 кг., то грузоподъемность 1 верблюда в зависимости от его силы и выносливости составит от 262 до 294 кг. По маршруту караванных путей рыли колодцы для извлечения питьевой воды. В цене были проводники знавшие маршрут по которому необходимо было идти.

Рассмотрим показатели одного Мангышлакского уезда, через который планировалось построить один из участков Арало-Каспийской железной дороги, на период 1910 года в данном уезде караванным маршрутом перевозилось в Астрахань следующие виды продукции животноводства:

Таблица 1 – Товарная составляющая вывозимой продукции из Центральной Азии в европейскую часть российской империи на период 1910 г.

N	**Продукты животноводства**	**В пудах**	**Перевод в кг.**
1	Верблюжья шерсть	11 653	190 884
2	Овечья шерсть	38 336	627 970
3	Козий пух	634	10 385
4	Шкуры бараньи и козлиные	18 755	307 220
5	Кожи верблюжьи и конские	8 257	135 255
6	Кошмы	4 820	78 954
	ИТОГО	**82 455**	**350 670**
Примечание: таблица составлена на основе изысканий инженера М.Н. Селихова [12.-20]			

По расчетам Арало-каспийская железная дорога должна была привлечь значительное число русских рабочих, казахов, узбеков,туркмен и кара-калпаков.

По исследованию С.И. Гулишамбарова на Среднеазиатской железной дороге национальный состав служащих таков:

Русские – 80,7%

Мусульмане – 14,6

Поляки – 2

Немцы – 0,8

Армяне – 0,7

Другие народы – 0,8 [12.-36]

Постройка Закаспийской Ж.Д. должна была повлечь за собой развитие нефтяного промысла в Гурьевсокой (ныне Атырауской) и Уральской областях.

Урожаи хлопка в Хивинском ханстве составляет 25 пудов сырца с 1 танапа [12.-44]. С постройкой ЖД посевы хлопка начнут вытеснять посевы злаковых культур, что потребует ввоза 5-7 млн.пудов хлеба и вывоза увеличившихся продуктов хлопка-сырца [12.-44].

Возможности вывоза соли из Эмбенской группы достигает 200 пудов в год [12.-80]. Особо высоко ценится соль из Индерского озера, которая считается самой лучшей в России, так-как содержит 98% хлористого натрия, хлористого магния и сернокислой извести. Ежегодно вывоз индерской соли состовляет 500 тыс. пудов [12.-80]. Если комиссия официально рассматривала постройку дороги как развитие внутренних транспортных связей, то фактический проект являлся реализацией проекта предложеного Леспесом. В

подтверждение чему в материалах комиссии рассматриваются возможности выхода на торговый рынок Афганистана.

Предполагаемые возможности от торговли с Афганистаном, когда Арало-Каспийская железная дорога примкнет к строящейся Бухарской железной дороги от Бухары до Термеза.

На границе с Афганистаном установлены 9 таможенных пунктов: Айваджан, Патта Гисар, Чушка Гузар, Келиф, Бассагин, Керкин, Пендин, Кушка, Серах, через которые перевозилось в Российскую империю: кунжутное и льняное семя, изюм, фисташки, шерсть, пуша, шерстяные ковры, войлок, бараньи шкуры, каракуль, хлопок, растительные красящие вещества общим объемом 557 600 пудов [12.-84].

Ввоз хлопка из Европу в Россию состовлял 100 млн.рублей [12.-90]. Расширение хлопковых полей в Средней Азии по реке Амударье могло привезьти к увеличению отечественного оборота хлопка на 160-200 млн.рублей, для чего можно было использовать 665 десятин орошаемой земли [12.-91]. Стоимость орошения 1 десятины составить 250 рублей Провоз 1 пуда хлопка стоит 1 рубль от Чарджоу до Москвы [12.-92].

Товары из регионов Центральной Азии были необходимы для Московского, Варшавского районов и районов юга Европейской части России.

Средняя Азия нуждается в привлечении лесных запасов России. Лесные материалы самой Средней Азии и Западного Казахстана не могли полностью удовлетворить спрос на лесные материалы местного населения. Так же Средняя Азия получала муку их двух основных мукомольных центров: Оренбургского и Северо-Кавказского.

Ежегодно на станцию Коканд поступало 1 346 050 пудов муки, а на станцию Самарканд 137 048 пудов муки с чужих дорог [12.-131 стр.]. А тем временем в Саратове находился свой мукомольный район, географический расположенный к Бухаре ближе чем Закавказье и Оренбург. План постройки Арало-Каспийской железной дороги планировался с 1912 по 1918 годы [12.-133 стр.] и мог занять 6 лет. По расчетам для постройки дороги потребуетс 131 740 000 рублей, это 76 372 рублей за 1 версту [12.-140]. Валовый доход за минусом эксплуатационных расходов мог составить 8 785 862 рублей, от указанной суммы отминусовать отличисления из дохода 2% и ежегодные погашения процентов и платежей оставляют чистый годовой доход – 1 562 458 рублей [12.-142]. Указанная сумма в разы превышает доход Оренбурго-Ташкентской железной дороги и в два с половиной раза мог бы увеличить доходы в казну империи, получаемой от торговли с Туркестаном.

Заключение

Таким образом мы видим, что строительство Арало-Каспийской железной дороги могло бы способствовать развитию промышленности в центральной европейской части российских губерний прямым путем через Западный Казахстан. Но реализоваться указанным планам было не суждено. Слишком сильно они пересекались с интересами ведущих стран Европы а в особенности с интересами Британской империи ревностно следившей за тем чтобы не были построены не контролируемые континентальные пути ведущую в их сокровищницу и жемчужину империи – Индию. К 14 июлю 1916 г. было построено 573 версты (611 км.) железной дороги до Термеза [13]. Работа была построена для нужд региона но не была замкнута к проекту Арало-Каспийской железной дороги. Начавшаяся Первая мировая в 1914 году приостановила, а потом надолго предала забвению идею строительства Арало-Каспийской железной дороги. А в годы начавшейся гражданской войны объекты железной дороги начали растаскиваться, иногда уничтожаться. Например построенный участок железной дороги от Кагана до Самсонова были уничтожены по приказу бухарского эмира, который когда то сам участвовал в финансирование данного проекта. Но это не значит, что новая власть пришедшая на смену прежней отказалась от строительства пути в Индию. Новое руководство не смотря на идеологические разногласия и иную политическую платформу в любом случае будет подчиняться законам геополитической экономики. В советское время реализация проекта

Арало-Каспийской железной дороги началась с 1924 и продолжалась до ее окончательной реализации вплоть до 1972 года, заняв с некоторыми перерывами 48 лет: 1924-1925 году построен участок Каган –Самсоново-Термез (граница с Афганистаном) [13], 1936-1944 гг. построены Гурьев - Макат - Кандагач – Орск, 1955 год построено Чарджоу – Кунград, 1961 - 1966 годы Макат-Бейнеу-Мангышлак (Ақтау), 1967-1972 гг. построена дорога Бейнеу – Кунград, которая завершила стыковку Западно-Казахстанской и Среднеазиатской железных дорог. От Европейской части континента до Термеза уже функционировала практический непрерывная дорога до самого Афганистана.

На данный момент ведутся международные переговоры по дальнейшему продолжению проекта в сторону Индии через территорию Афганистана и Пакистана. 8 февраля 2021 году в Ташкенте Узбекистан, Афганистан и Пакистан подписали дорожную карту строительства железной дороги «Мазари-Шариф (Афганистан) – Кабул (Афганистан) – Пешавар (Пакистан)». С 18 июля 2022 года начались экспедиционные работы для определения маршрута будущей Трансафганской железнодорожной линии. По различным оценкам данный проект приведет к снижению грузоперевозок на 40%, а сроки доставки грузов сократятся на 5 дней и потребует расходов от 4,6 млрд. долларов до 8,2 млрд. долларов [14]. В целом надо отметить, что многие современные транспортные проекты не появляются на пустом месте и не являются идеей одного человека, многие проекты имеют свои истоки в прошлом и позапрошлом столетии, а в их основе лежали знания и память об истории прежних караванных путей. Исследования в области транспортных проектов прошлого необходимо для того, чтобы ясно видеть настоящее и будущее транспортных коридоров современности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Ст. Барановский. Проект Индоволжской железной дороги. Нива. - СПб., 1874-№34., - С. 536-539.

2 М.В.Барро Лессепс. Его жизнь и деятельность: биографический очерк. - С.-Петербург, 1893 г. – 80 с.

3 № 58. 15 июня 1873 г. — Письмо министра путей сообщения генерал-лейтенанта графа А. П. Бобринского 4 в Министерство иностранных дел о проекте Ф. Лессепса. [Электронный ресурс] - URL: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Indien/XVIII/1780-1800/Russ_ind_19/41-60/58.phtml?id=15830 (дата обращения: 11.06.2025).

4 Письмо министра путей сообщения генерал-лейтенанта графа А. П. Бобринского к министерстру иностранных дел о проекте Ф. Лессепса. [Электронный ресурс] - URL: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Indien/XVIII/1780-1800/Russ_ind_19/41-60/58.phtml?id=15830 (дата обращения: 11.06.2025).

5 Михаил Кашкаров. Денежное обращение въ Россіи, томъ 2. – С.-Петербургъ, 1898.

6 АВПРИ, ф. СПб. Главный архив, 1-9, 1873-1875, оп. 8, дело 5, листы: 21-25.

7 Верховский В.Н. Исторический очеркъ развития желѣзныхъ дорогъ въ Россіи съ ихъ основанія по 1897 г. включительно. Выпускъ второй. – С-Петербургъ, 1899 – 486 с.

8 Судьин А.В. Строительство железной дороги Россия-Индия: планы и реальность. Национальная ассоциация ученых – N 57, 2020 г. – С. 67-71.

9 Хидиров Х.Д. Из истории термезкой железнодорожной магистрали. 318 стр. [Электронный ресурс] - URL: https://cyberleninka.ru/article/n/iz-istorii-termezskoy-zheleznodorozhnoy-magistrali/viewer (дата обращения: 03.07.2025).

10 Юлдашев Б.Э. Строительство Бухарской железной дороги. Теория и практика современной науки N4 (34) 2018. - 567 с.

11 З.К. Ахматджонова. Ўрта Осиёда темир йўллар қурилиши тарихига доир (1880-1917 йиллар). – Тошкент, 1968.- 59 с.

12 М.Н. Селихов. Арало-Каспийская желѣзная дорога.-С.Петербургъ: Типографія Т-ва подъ фирмою «Электро-Типографія Н.Я. Стойковой», 1914-188 с.

13 Хидиров Х.Д. Из истории термезской железнодорожной магистрали. 317 стр. [Электронный ресурс] - URL: https://cyberleninka.ru/article/n/iz-istorii-termezskoy-zheleznodorozhnoy-magistrali/viewer (дата обращения 03.07.2025).

14 Начался заключительный этап переговоров по Трансафганской железной дорог/ Газета.UZ от 18.17.2023. [Электронный ресурс] - URL: https://www.gazeta.uz/ru/2023/07/18/trans-afghan-railway-project (дата обращения: 20.07.2023).

РЕСЕЙ ИМПЕРИЯНЫҢ АРАЛ-КАСПИЙ ТЕМІР ЖОЛ ЖОБАСЫ

Андатпа

Еуропадан Үндістанға теңіз сауда жолдарының дамуы континенттік көлік жолдарының құлдырауына әкелді. Теңіз жолдары континент арқылы өтетін көлік жолдарына қарағанда ұзағырақ болғандықтан, XIX ғасырдың екінші жартысында еуропалық және ресейлік инженерлер Ресей империясының территориясы арқылы Ауғанстаннан Үндістанға өтетін темір жолдар салу арқылы Еуропа мен Үндістанды байланыстыратын бірнеше жобаларды ұсынды. Мақаланың мақсаты-Арал-Каспий темір жол жобасының даму тарихы мен экономикалық жағдайларын қарастыру. Мақалада 1917 жылғы төңкеріске дейінгі кезеңде Батыс Қазақстан, Қарақалпақстан, Өзбекстан, Ауғанстан аумағы арқылы өтуі тиіс темір жол құрылысының жоспарлы бағыттары көрсетілген. Мақалада қарастырылып отырған жобаның бір ғана бөлігінің экономикалық мүмкіндіктері талданады, бұл Арал-Каспий теміржол жобасы. Арал-Каспий темір жолы жобасын жүзеге асыруға кедергі болған себептер қарастырылды. Бұл жобаның кеңестік кезеңдегі жоспарлары мен жүзеге асырылуы талданып, КСРО ыдырағаннан кейінгі қазіргі кезеңде, Орталық Азияның жаңа республикаларында оны жүзеге асыру мәселелері зерделенеді. Ауғанстанның өз аумағы арқылы көліктік жобаларды жүзеге асыру арқылы ашылған мүмкіндіктерді ескере отырып, ел ішіндегі әлеуметтік шиеленісті азайтуға мүдделілігіне талдау жасалады.

Негізгі сөздер: жоба, темір жол, бағыт, Үндістан, Ресей, Бұхара, Хиуа.

ARAL-CASPIAN RAILWAY PROJECT OF THE RUSSIAN EMPIRE

Abstract

The development of sea trade routes from Europe to India led to the decline of continental transport routes. Since sea routes were longer than transport routes across the continent, in the second half of the 19th century, European and Russian engineers proposed several projects that would connect Europe and India through the construction of railways running through the territory of the Russian Empire, from Afghanistan to India. The purpose of the article is to review the development history and economic conditions of the Aral-Caspian railway project. The article traces the routes of the planned railway construction in the pre-revolutionary period, which were to pass through the territories of Western Kazakhstan, Karakalpakstan, Uzbekistan, and Afghanistan. The article analyses the economic possibilities of only one section of the project under consideration, which is the Aral-Caspian railway project. The reasons that prevented the implementation of the Aral-Caspian railway project are considered. The plans and implementation of this project in Soviet times are analysed, and the problems of its implementation in the modern period after the collapse of the USSR, in the new republics of Central Asia are considered. Afghanistan's interest in implementing transport projects through its territory is an opportunity to reduce social tensions within the country, taking into account the opportunities that have opened up.

Keywords: project, railway, route, India, Russia, Bukhara, Khiva.

REFERENCES

1 St. Baranovskij. Proekt Indovolzhskoj zheleznoj dorogi [*Indo-Volga Railway Project*]. Niva. - SPb., 1874-№34., - P. 536-539. [in Russian]

2 M.V.Barro Lesseps. Ego zhizn' i deyatel'nost': biograficheskij ocherk [*His life and work: a biographical sketch*]. - S.-Peterburg, 1893 g. – 80 p. [in Russian]

3 № 58. 15 iunä 1873 g. Pismo ministra putei soobşenia general-leitenanta grafa A. P. Bobrinskogo 4 v Ministerstvo inostrannyh del o proekte F. Lessepsa [*Letter from the Minister of Railways, Lieutenant General Count A.P. Bobrinsky 4 to the Ministry of Foreign Affairs about the project of F. Lesseps* Available at: — URL: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Indien/XVIII/1780-1800/Russ_ind_19/41-60/58.phtml?id=15830 (accessed: 11.06.2025). [in Russian]

4 Pismo ministra putei soobşenia general-leitenanta grafa A. P. Bobrinskogo k ministerstru inostrannyh del o proekte F. Lessepsa [*Letter from the Minister of Railways, Lieutenant General Count A.P. Bobrinsky 4 to the Ministry of Foreign Affairs about the project of F. Lesseps*]. Available at: — URL: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Indien/XVIII/1780-1800/Russ_ind_19/41-60/58.phtml?id=15830 [in Russian] (accessed:11.06.2025).

5 Mihail Kashkarov. Denezhnoe obrashchenie v Rossii [*Money circulation in Russia*]», tom 2. – S.-Peterburg, 1898. [in Russian]

6 AVPRI, f. SPb. Glavnyj arhiv, 1-9, 1873-1875, op. 8, delo 5. P. 21-25.

7 Verhovskij V.N. Istoricheskij ocherk razvitiya zheleznyh dorog v Rossii s ih osnovaniya po 1897 g. Vklyuchitelno [*Historical outline of the development of railways in Russia from their foundation to 1897 inclusive*]. Vypusk vtoroj. – S-Peterburg, 1899 – 486 p. [in Russian]

8 Sud'in A.V. Stroitel'stvo zheleznoj dorogi Rossiya-Indiya: plany i real'nost' [*Construction of the Russia-India railway: plans and reality*]. Nacional'naya associaciya uchenyh – N 57, 2020 g. – P. 67-71.

9 Hidirov H.D. İz istorii termezkoi jeleznodorojnoi magistrali [*From the history of the Termez railway line*]. 318 str. Available at: — URL: https://cyberleninka.ru/article/n/iz-istorii-termezskoy-zheleznodorozhnoy-magistrali/viewer [in Russian] (accessed: 03.08.2025).

10 Yuldashev B.E. Stroitel'stvo Buharskoj zheleznoj dorogi [*Construction of the Bukhara railway*]. Teoriya i praktika sovremennoj nauki N4 (34) 2018. - 567 p. [in Russian]

11 Z.K. Ahmatdzhonova. Ўrta Osiёda temir jўllar қurilishi tarihiga doir (1880-1917 jillar) [*On the history of railway construction in Central Asia (1880-1917)*]. – Toshkent, 1968.- 59 p. [in Uzbek]

12 M.N. Selihov. Aralo-Kaspijskaya zhelƀznaya doroga [*Aral-Caspian railway*]. - S.Peterburg: Tipografiya T-va pod" firmoyu «Elektro-Tipografiya N.YA. Stojkovoj, 1914. - 188 p. [in Russian]

13 Hidirov H.D. İz istorii termezkoi jeleznodorojnoi magistrali [*From the history of the Termez railway line*]. 318 str. Available at: — URL: https://cyberleninka.ru/article/n/iz-istorii-termezskoy-zheleznodorozhnoy-magistrali/viewer [in Russian] (accessed: 03.08.2025).

14 Nachalsya zaklyuchitel'nyj etap peregovorov po Transafganskoj zheleznoj dorog [*Final stage of negotiations on Trans-Afghan Railway begins*]. Gazeta.UZ ot 18.17.2023 Available at: — URL: https://www.gazeta.uz/ru/2023/07/18/trans-afghan-railway-project [in Russian] (accessed: 20.07.2023).

Information about the authors:

Damir Yerniyazov - **corresponding author**, candidate of historical sciences, senior lecturer department of international relations, L.N. Gumilyov Eurasian national university, Astana , Republic of Kazakhstan

E-mail: yerniyazov_dk@enu.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-2590-9649

Samat Yeskaliyev - Candidate of History, assistant professor, A. Kusainov Eurasian Humanitarian Institute, Astana, Kazakhstan

E-mail: samat.eskaliev@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6664-1738

Kanat Uskembayev - Candidate of History, assistant professor of the Higher School of Social and Human. Sciences, International University Astana, Astana, Kazakhstan

E-mail: k.uskembayev@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7154-8303

Gulfairyz Kairgaliyeva - Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan.

E-mail: kairgaliyeva.gulfairuz@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9712-870X

Информация об авторах:

Дамир Ерниязов– **основной автор,** кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры международных отношений Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: yerniyazov_dk@enu.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-2590-9649

Самат Ескалиев – кандидат исторических наук, профессор Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: samat.eskaliev@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6664-1738

Канат Ускембаев - кандидат исторических наук, профессор Высшей школы искусства и гуманитарных наук Международный университет Астана, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: k.uskembayev@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7154-8303

Гулфайруз Кайргалиева – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор кафедры «История Казахстана и всемирная история» Атырауского университета им. Х.Досмухамедова. г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: kairgaliyeva.gulfairuz@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9712-870X

Авторлар туралы ақпарат:

Дамир Ерниязов – **негізгі автор,** тарих ғылымдардың кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университетінің халықаралық қатынастар кафедраның аға оқытушысы, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: yerniyazov_dk@enu.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-2590-9649

Самат Есқалиев - тарих ғылымдарының кандидаты, А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының профессоры, Астана қ., Казақстан Республикасы

E-mail: samat.eskaliev@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6664-1738

Канат Ускембаев - тарих ғылымдарының кандидаты, Астана халықаралық университетінің Өнер және гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебінің профессоры, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: k.uskembayev@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7154-8303

Гулфайруз Кайргалиева – тарих ғылымдарының кандидаты, «Қазақстан және дүние жүзі тарихы» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті. Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: kairgaliyeva.gulfairuz@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9712-870X

ҒТАМР 03.09.25 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.10**
ӘОЖ 72.03:94 (574)

У. Т.Ахметова*[1], Ә.Қ. Мұқтар[2], Ж.Р. Байгалиев[2], А. Тұраруұлы[2]

[1]Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы
[2] «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы
*e-mail: ulzhan.a67@mail.ru

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ САРАЙШЫҚ ҚАЛАСЫНДАҒЫ МОНШАЛАР: АЛТЫН ОРДА ДӘУІРІНІҢ СӘУЛЕТТІК МҰРАСЫ

Аңдатпа

Мақала зерттеуінің басты мақсаты ортағасырлық Сарайшықтағы архитектуралық құрылыс нысаны моншаларды өзге алтынордалық қалалармен салыстырмалы түрде саралай зерттеуді көздейді. Онда ортағасырлық шығыстық моншалардың сәулеттік ерекшеліктері, олардың мәдени және әлеуметтік маңызы қарастырылады. Орта Азия мен Алтын Орда қалаларындағы моншалардың жоспарлануы, жылыту және сумен жабдықтау жүйелері, сондай-ақ сәндік элементтері талданады. Соның ішінде ортағасырлық Сарайшықтағы моншаларға назар аударылған. Археологиялық деректерге сүйене отыра, Сарайшық моншасының римдік-византиялық құрылыс дәстүрлерінің әсерімен салынғаны және оның ішкі бөлігінде шикі кірпіштің қолданылуы жылу сақтауда тиімді шешім болғаны айқындалады.

Моншалардың құрылысындағы инженерлік шеберлік, олардың қоғамдық өмірдегі рөлі, сондай-ақ шығыс пен батыс сәулет дәстүрлері тоғысқан, Алтын Орда дәуіріндегі мәдениетаралық байланыстың айғағы ретінде көрсетіледі. Ортағасырлық шығыстық моншалар тек гигиеналық қажеттіліктерді өтеумен ғана шектелмей, әлеуметтік және мәдени өмірдің орталығы ретінде де ерекше рөл атқарған. Бұл зерттеу шығыстық моншалардың Орта Азия мен Алтын Орда дәуірінің сәулеттік мұрасындағы орнын терең түсінуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ, қалаларда моншалардың мешіттердің жанында орналасуының әлеуметтік, мәдени және діни маңызы қарастырылады. Моншалар тек гигиеналық орын ғана емес, сонымен бірге мешіттермен байланысты рухани тазалықты қамтамасыз ететін маңызды мекен болған. Ислам діні тазалыққа үлкен мән бергендіктен, мешіттердің жанында монша салу қала тұрғындарының намазға дайындық рәсімдерін жеңілдетуге ықпал еткен.

Негізгі сөздер: Қазақстанның ортағасыр тарихы, ортағасырлық Сарайшық, қала мәдениеті, археология, архитектура, сәулет өнері, монша

Кіріспе

Сарайшық – орта ғасырларда қазақ даласының маңызды мәдени, экономикалық және саяси орталықтарының бірі болған қала. XIII–XVI ғасырларда дамыған бұл шаһар халықаралық сауда және әкімшілік орталық ретінде кеңінен танылды. Каспий теңізі мен Жайық өзенінің бойында орналасқан қала Ұлы Жібек жолының маңызды тармағы ретінде шығыс пен батыс елдерінің арасындағы байланысты нығайтты.

Алтын Орда (Жошы Ұлысы) мемлекеті - Еуразияның ұлан-ғайыр аумағында орналасқан қуатты мемлекет, оның мәдениеті мен архитектуралық мұрасы ерекше маңызға ие. Бұл мемлекетте қалалық инфрақұрылым дамып, ислам мәдениетінің ықпалымен сәулет өнерінің маңызды нысандары салынды. Алтын Ордада сәулет өнері ислам мәдениеті мен дәстүрлерінің ықпалымен дамыды. Мемлекет қалаларында мешіттер, моншалар, медреселер, базарлар және керуен-сарайлар бой көтерді. Мақалада алтынордалық қалаларда кең таралған қоғамдық моншалар (хаммамдар) туралы әңгіме қозғалады. Моншалар тек тазалық сақтау орны ғана емес, әлеуметтік қарым-қатынас орталығы ретінде қызмет етті.

Орта Азияда қалаларындағы архитектура тарихына назар салсақ, моншалар VIII ғасырдан кейін құрыла бастаған. Яғни, араб жаугершілік соғыстары нәтижесінде олардың мәдениеті ғана емес сәулеттік құрылыс стилінің дамығандығын байқаймыз. Алайда, Э.Зиливинская «Архитектура Золотой Орды: Гражданское зодчество» атты еңбегінде алтынордалық құрылыс саласы, архитектура, ғимараттардың құрылысы және аймақтық

ерекшеліктерін кеңінен талдай келе, моншалар туралы зерттеу деректерін салыстыра келе, ғалым А. Мецтің моншалар жайлы мынадай пікірін «...шығыс моншалары арабтардан бұрын ирандық Сасанидтер стиліндегі моншалар болған. Бірақ, дін әсері нәтижесінде арабтардың моншалары кең танымалдыққа ие болды», - деген пікірін алға тартады [1. - 65]. Кейіннен монша салу ісі қарқынды дами бастады. Шамамен, X-XI ғасырлардың өзінде моншаларды тек қана жеке гигиеналық тазалық мақсатында емес, емдік мақсатта да қолданған. Р.С. Мукимов, С.М. Мамаджанова «Традиционные утилитарно-бытовые постройки и устройства Таджикистана: традиции и современность» атты мақаласында ғалым Ибн-Синаның зерттеулері негізінде жарық көрген «Дәрігерлік ғылымының ережелері» атты еңбегіндегі моншаларда қолданылған дәрілік шөптер мен басқа да қосымшалар туралы төмендегідей дерек келтіреді: «...В банях кипятили воду с содой, бурой, золой, применяли квасцевые, купоросные, дрожжевые, железистые и солевые воды, отвары целебных растений – шиповника, ягод лавра» [2. - 41]. Шығыс моншаларының қоғамдық өмірдегі алатын орны, өзіндік ерекшеліктері мен қолдану әдістері оның халық арасында жоғары сұранысқа ие екенін көрсетеді. Моншалардың кең көлемде пайдалануы арқасында оған деген сұраныс артып, орталық қалаларда моншалардың саны арта түсті. Әсіресе, Қазақстанның оңтүстігі, Сыр бойы мен Хорасан, Мәуераннахр аймағында отырықшы мәдениеттің дамуы арқасында қала мәдениеті жоғары деңгейде дамыды. Сондықтан да, осы аймақтарда моншалардың саны әлдеқайда көп. Мысалы, Афрасиабта – 5, Хорасан мен Мәуераннахр аймағындағы Бұхара қаласында – 20, Балх қаласында – 500-ге жуық моншалар сақталған [2. - 42]. Осындай статистикалық мәліметтерді А. Мец еңбегі бойынша Бағдат қаласында IX ғ. – 5000, X ғ. – 10.000, ал XII ғ. – 2000 монша болғандығы туралы деректерді білуге болады [3. - 356]. Бұл көрсетілген сандар ақиқатқа қаншалықты жақын екенін айту қиын. Дегенмен, моншаның маңызды қала ғимараты болғаны анық.

Р.Н. Осо мен А.А. Хуснуллинаның «Исламские хаммамы Леванта» атты мақаласында Алтын Ордадағы қала құрылысы мен архитектурасы, соның ішінде моншалар туралы әр жылдарда ғылыми зерттеулер жүргізген ғалымдардың еңбектеріне баса назар аударған [4. - 367].

Зерттеу материалдары мен әдістері

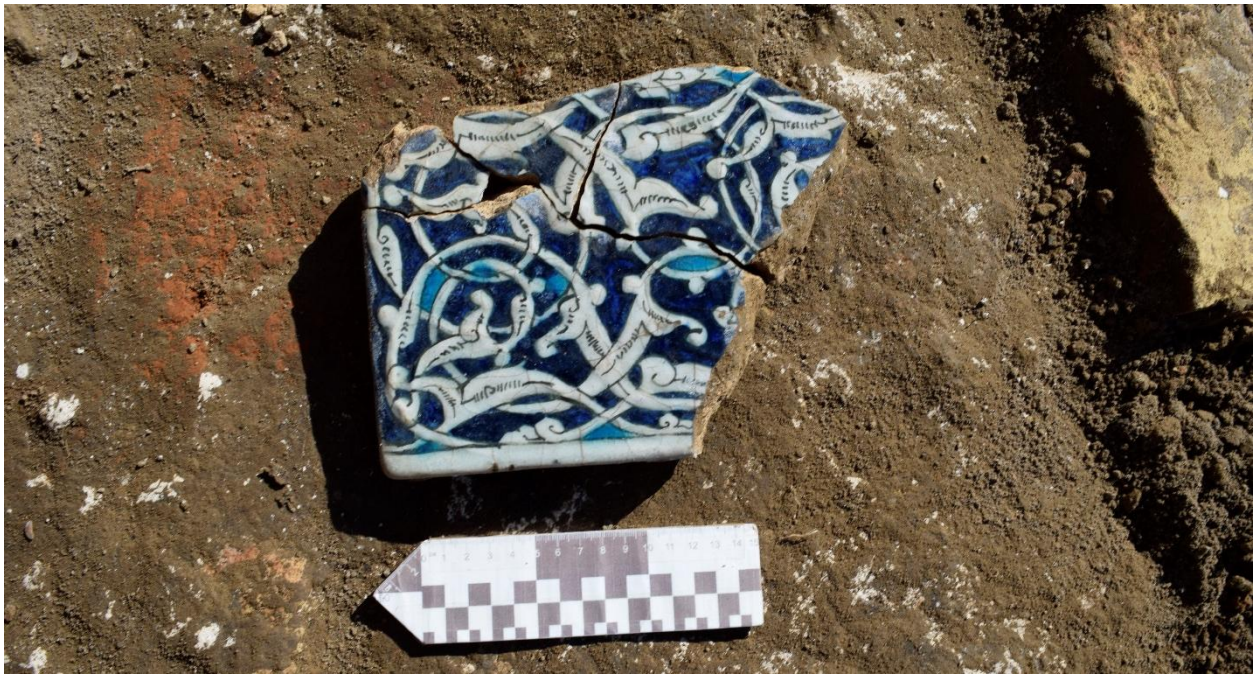
Мақалаға қажетті материалдар ортағасырлық Сарайшық қаласы аумағында жүргізілген әр жылдардағы археологиялық қазба нәтижесінде табылған архитектуралық моншалар зерттеудің нысаны болып табылады. Негізгі деректер 1997 [5], 2005 [6] және 2023 [7], 2024 [8] жылдары анықталған монша құрылыстарына жүргізілген зерттеулер есептерінен сүйенеді. Сонымен қатар, Қазақстанның батыс өңіріндегі өзге алтынордалық қалалардан (Жайық қалашығы, Селитренный қыстағы, Болгар қаласы, Биляр және т.б.) табылған ұқсас архитектуралық нысан моншалар мәліметтері Сарайшық моншаларымен салыстырыла зерттелді. Атасақ, Э.Д. Зиливинская [1], Р.С. Мукимов пен Г.А. Мамаджанова [2], А. Мец [3], Р.Н. Осо мен А.А. Хуснуллина [4], Х.Г. Надырова [11], С.М. Пугаченкова [12], В.Л. Воронина [15], М.Н. Сдыков [16] археологиялық қазба нәтижесінде зерттеушілердің ғылыми еңбектеріндегі Алтын Орда қалалары мен монша мәдениеті туралы зерттеулері негізгі тақырыпты салыстырмалы талдауға, кеңінен қолданылды. Атасақ, Орта Азия және Таяу Шығыс және Алтын Орда аумағындағы моншалардың тарихи-архитектуралық ерекшеліктерін сипаттайтын деректері салыстырмалы-тарихи, археологиялық қазба материалдарын жүйелеп өзара салыстыра талдауда, архитектуралық-жоспарлау құрылымын анықтауда және типологиялық талдау әдістері әдістемелері кешенді тәсілдер ретінде салыстырыла сарапталды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Алтын Орданың архитектуралық ескерткіштері, қала құрылысы, хан сарайлары, керуен-сарайлар, мешіт-медреселер мен моншаларға қатысты жан-жақты зерттеулерді ғалым Э. Зиливинская жүргізген. Оның еңбектерінің ішінде қала құрылысы мен ғимараттардың сыртқы және ішкі бейнесін сипаттайтын екі бөлімнен тұратын

«Архитектура Золотой Орды: Гражданское зодчество» атты іргелі зерттеу еңбегі ерекше орын алады. Алтын Орда дәуірінде моншалар қалалық инфрақұрылымның маңызды құрамдас бөлігі болды. Бұл аймақта монша мәдениетінің кеңінен таралуы қалалардың шығыс дәстүрлеріне сәйкес жобаланғанын айғақтайды. Ислам дінінің ықпалымен діни тазалықты сақтау мақсатында арнайы жабдықталған қоғамдық моншалар (арабша «хаммам») шығыс қалаларына тән басты сәулет нысандарының біріне айналды [1, - 65]. Алтын Орда моншаларының архитектурасында еден асты жылыту жүйесінің болуы олардың шығыс хаммамдары мен көне дәуір монша дәстүрлерімен генетикалық сабақтастығын көрсетеді. Алтын Орда қалаларында бүгінге дейін көптеген моншалар табылған. Олардан Болгар қаласынан 6 монша анықталған. №1 монша қаладағы қызыл палата жанынан табылған. Мұндай құрылыстардың жоспарлау құрылымы келесідей көрінеді: негізі тікбұрышты (көбінесе шаршы пішінді) көлемнен тұрады, оның ішінде крест тәрізді зал орналасқан, ал оның жанындағы квадрат пішінді жуыну кабиналары орналастырылған. Бұл құрылым еден асты жылыту жүйесімен жабдықталған [9 - 161]. Енді бірде моншалар мешіттердің жандарына салынады. Осындай типтегі құрылыс нысандарын Болгар қаласынан және Биляр, Селитренный қыстағынан да байқауға болады [10 - 149].

Х.Г. Надыроваңың «Архитектура городов Золотой Орды» атты мақаласында Алтын Орда мемлекетіндегі архитектуралық құрылыстар тұрғын жайлар, мешіт, сарайлар мен моншалар туралы мәліметтер келтірілген. Зерттеу мақаласында Алтын Орданың архитектуралық сәулет өнерінде моншалардың ерекше орнын атап өтеді. Одан өзге, моншалардың санитарлық-гигиеналық мақсатына қарамастан, олар шығыс дәстүріне сай өзіндік қарым-қатынас жиын орындары ретінде де (клубтары ретінде) қызмет атқарған деп тұжырым жасайды. Сондай-ақ, моншалардың ішкі көрінісі, сәулеттік құрылыс тастары немесе ақ алебастрмен сыланған болуы мүмкін дейді [11 - 35]. 2023 жылы ортағасырлық Сарайшықта жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында монша табылған болып, оның еденінен сәулеттік құрылыс тас сынығы анықталды. Сарайшықтан табылған монша қабырғалары толық сақталмаған. Табылған сәулеттік құрылыс тасын моншаға пайдаланғанына нақты дәлел жоқ (1-сурет).

Сурет 1 - 2023 жылғы №3 қазбадағы моншадан табылған сәулеттік құрылыс тасы. (Фотосурет Ж.Байғалиев)

Ескерту: 2023 жылғы Сарайшық қаласы орнындағы А.Жумабаевтың №3 археологиялық қазбасы.

Г.А. Пугаченкованың мәліметінше моншалар халықтың назарын аудару мақсатында да сәндік тастармен безендірілгені туралы келтіреді. Сондай-ақ, Ниса қаласындағы зерттеу жұмыстары барысында XII ғасырдағы моншаның қалдықтары қазылып, оның ішкі көркемделуінде қызғылт-сары түстегі және қара мен ақ түсті сызықтар қолданылған ою-өрнекпен салынған қабырға суреттері ерекше көзге түскен [12 - 242]. Моншалардың ішкі безендірілуі туралы Самарқанд билеушісі Темір ұрпағы Мырза Бабыр мынадай дерек келтіреді: «Полы в ней выстланы камнем всех (цветов). Неизвестно, есть в Хорасане и Самарканде другая такая баня» [13 - 61].

Одан өзге, «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы соңғы жылдары Алтын Орда тарихын, саяси тұрмыс-тірлігін зерттеу, сондай-ақ, Сарайшық қаласындай бұрыннан белгілі қалалар мен жаңадан мекендерді анықтау және одан әрі зерттеу жұмыстарын қолға алған. Осы негізде музей-қорық бірнеше ғылыми жобалар аясында жұмыс атқарып келеді. 2023-2025 жылдарға арналған «Алтынордалық Сарайшық, Ушқан, Ащысай, Қарағайлы ескерткіштері тарихи-мәдени мұра контекстісінде (XIII-XV ғғ.)» атты нысаналы бағдарлама аясында бағдарлама мүшелері Өзбекстан Республикасы архивтері, ғылым ордалары мен кітапханаларында жұмыс жасап, құнды деректерді жинады. Мысалы, М.-Ш. Кдырниязов, А. М.-Ш. Кдырниязовтың «Исследование средневекового банного комплекса на Миздакхане» атты мақаласында ортағасырдағы алтынордалық моншалар туралы қосымша мәлімет берілген. Мақала мазмұны бойынша монша туралы қысқаша мынадай мәлімет береді: «По нашему предположению, в районе южного поселения Миздакхана раскопан банный комплекс конца XIII – начала XIV вв. Об этом свидетельствуют большие хумы и фрагменты крупные сосудов типа водоносных кувшинов, мисок и основание резервуара – водостока. Здесь же, рядом, находился источник водоснабжение – озеро-водохранилище» [8 - 25]. Ортағасырлық қалалардың өзен маңында орналасуы қаланың тек экономикалық дамуына емес, қала құрылысында да өркендеуіне себепші болады.

Сарайшықта жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының есебіне назар салсақ, ортағасырлық ескерткіш аумағынан 1997 жылы монша құрылысы анықталып, зерттеу жұмыстары жүргізіледі. Монша әртүрлі қызмет атқаратын бөлмелерден тұрған. Шикі кірпіштен қаланған. Кейін сәулеттік құрылыс тастарымен безендірілген. Еденіне 24х24х5 см. алтынордалық қызыл кірпіштер төселген. Бөлмелердің бірінде су ағар, енді бірінде жерге көмілген хум анықталды. Басқа бөлмеде пайдаланылған сулар жиналатын шұңқыр орны кездесті. Зерттеулерді толыққанда жалғастыруға моншаның көп бөлігін су шайып кетуі, енді бірде басқа бөлігінде XV – XVI ғғ. тиесілі жерленімдер ғимараттың бүлінуіне себеп болған. Археологтар моншадан табылған қыш ыдыстар, нумизматикалық жәдігерлер мен құрылыс ерекшеліктеріне негізінде 1997 жылы анықталған моншаны XIV ғ. жатқызады [5 - 3]. Дегенмен, 2005 жылғы қазба есебінде 1997 жылы табылған моншаны зерттеу нәтижесінде «таарат-хана» болуы мүмкін деген ой туындайды. «Таарат-хана» - ритуалды жуу бөлмелері, мұнда су әдетте қыздырылатын болған [6 - 16].

Ортағасырлық Сарайшықтан 2005 жылғы археологиялық қазба жұмысы барысында монша табылды. Монша ортағасырлық Сарайшықтың маңызды рөл атқарған «хан», «ханака» атты сәулет кешенінен 200 м. қашықтықта орналасқан. Монша қабырғасына параллель қазбаның жалпы ұзындығы 25 метрден асып, жалпы аумағы шамамен 400 шаршы метрді құраған. Өкінішке орай, архитектуралық нысанның көптеген бөлігін Жайық суы шайып кеткен. Қазба жұмыстары барысында моншаның сақталған оңтүстік – шығыс бөлігі тазаланды. Зерттеу жұмыстары моншаның 3 бөлімнен құралғанын көрсетеді. Олар: жуыну бөлмесі, жылыту бөлмесі және киім шешетін бөлме. Монша солтүстік – шығыстан, оңтүстік – батысқа созылған. Тастардың өлшемі – 22х46х6-7 см, 20х42х6 см. Саз балшық ерітіндісінде шикі кірпіштен қаланған ең жақсы сақталған қабырға биіктігі 7 қатардан тұрып, 65 см-ге жеткен [6 - 6]. Жуыну бөлмесінде 2 бөлме болған. Шешіну бөлмесінің

оңтүстік – шығыс қабырғасының 10 м. ұзындықтағы бөлігі сақталған. Шешінетін бөлме қабырғасы жанынан, шикі кірпіштен салынған моншаның қабырғасына қарағанда биіктеу деңгейде, 84 тиыннан тұратын қазына табылған. Осы тиындарды тазалап, оқу нәтижесінде ең төменгі қабаттан анықталған тиын Абдуллах ханның хижрий 766 жылы соғылған тиыны болды. Демек, монша XIII ғ бірінші жартысы – XIV ғ тиесілі екендігі белгілі болды [6 - 12].

Сарайшықтан табылған моншаның ерекшелігі – моншаның ішкі бөлігі шикі кірпіштен қаланған болып, ол монша ішіндегі жылуды жақсы сақтаған. Егер жалпы құрылыс жоспары бойынша алтынордалық монша құрылысына ұқсайтын болса, ал шикі кірпішті ғимарат ішкі жағына пайдалану үлгі Алтынорда қалаларында кездестіру қиын. Сақталған бөліктеріне қарағанда, бұл монша «римдік-византиялық құрылыс дәстүріне» негізделген және сызықтық жоспарлау сипаттамаларына ие моншалар санатына жатады [6 - 13-14].

Сарайшықтағы монша тіктөртбұрыш пішінінде келіп, оған су Жайық өзенінен немесе Сорочинка каналы арқылы келген болуы әбден мүмкін. 2005 жылғы қазба жұмыстары нәтижесінде жазылған археологиялық есеп қорытындысында ғалымдар мынадай тұжырымды алға тартады. Батыс Қазақстан аумағында моншаларды олардың архитектуралық құрылысы негізінде екі типке бөлуге болады. Мысалы, Сарайшықтағы 2005 жылғы монша «римдік-византиялық құрылыс дәстүріне» тән. Ал ортағасырлық Жайық қалашығынан табылған монша шығыстық стилге тән [6 - 16].

Сызықтық жоспарлау санатындағы моншаларды Селетринный қыстағындағы Сарай Бату қаласынан кезіктіруге болады. Монша көлемі: 8,1х11 м [14 - 264].

Ортағасырлық Сарайшықта 2023 жылы Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің «Қазақстанның батыс өңіріндегі алтынордалық қалалар, көне керуен жолдары және керуен-сарайлар: пәнаралық зерттеулер (XIII-XV ғғ.)» ғылыми жобасы аясында №3 археологиялық қазба орнында зерттеулер жүргізілді. Осы зерттеулер негізінде монша анықталды. Музей-қорықтың археологы А. Тұраруұлы бұл нысан қазақ-ноғай кезеңіне жататынын айтады. Монша қазбаларының қалдықтары батыс бөліктен табылған. Дәл солай, №3 бөлменің оңтүстігі мен №2 бөлменің батыс бөлігінен анықталған. Монша №4 бөлмеде орналасқан [7 - 30]. Оның өлшемі солтүстіктен оңтүстікке дейін, батыстан шығысқа қарай 4,5х5,3 метрді құрайды (2-сурет).

Сурет 2 - Батыс қанаттағы №4 бөлме – монша көрінісі (Фотосурет Ж.Байғалиев)
Ескерту: 2023 жылғы Сарайшық қаласы орнындағы А.Жумабаевтың №3 археологиялық қазбасы.

Өкінішке орай, монша қабырғалары толық сақталмаған. Солтүстік және оңтүстік қабырғасы бұзылған. Солтүстік қабырға ені 70 см. Батыс қабырға қазбаның шетімен сәйкес келіп тұр, тек ішкі, шығыс жақ беті ашылды. Екі пеш орны анықталды. Бірі солтүстік қабырға бойына салынған болса, тағы біреуі шығыс қабырға бойынан анықталды.

Моншаның жанында ташнау орналасқан. Ташнау – дәстүрлі шығыстық архитектурада, әсіресе Орта Азия мен Қазақстан аумағында кең таралған кәріздік (кәріз) жүйесіне негізделген санитарлық-гигиеналық құрылғы. Ол ортағасырлық қалаларда моншаларда (хаммамдарда), тұрғын үйлерде және қоғамдық ғимараттарда қолданылған. Оның суағарына қызыл үлкен қыш құмыра қойылған. Құмыраның ернеуінің диаметрі 24 см. Құмыра ернеуі үсті ортасына тесік жасалған қыш кірпішпен жабылған. Ташнаудан шығыс қабырғаға дейінгі суфа ені 1,2 м. Ал, суфа ұзындығы 2,6 м. Суфа ташнаудың солтүстік жағында кеңейген. Екінші солтүстік қабырғадағы пеш еден деңгейінен анықталды. Тандыр пеш диаметрі 65 см, сақталған биіктігі 20 см. Кан арналарының ені 15 см, аралық қабырғасының ені 20 см. Ал, солтүстік-шығыс бұрышқа дейінгі ұзындығы 3,35 м. Тандырдың ауыз қуысы батысқа қараған, ені 25 см. Ауыз қуысының алды батыс қабырғаға дейінгі 90х90 см алаңға қыш кірпіш төселіп, үсті алебастрмен сыланған. Солтүстік-батыс бұрышындағы осы аймаққа кірпіштердің төселуі пештен ыстық су алуға келген адамдар үшін ыңғайлы болу мақсатында жасалған деп есептеледі. Монша еденіне қыш кірпіштер төселіп, кірпіштердің арасы алебастрмен жиектеліп бекітілген. Оның көлемі 2,4х2,7 метрді құрайды (3-сурет).

Сурет 3 - Моншаның жуынатын орыны. Сарайшық қаласы. 2023 жыл. (Фотосурет Ж.Байғалиев) [7 - 31].

Ескерту: 2023 жылғы Сарайшық қаласы орнындағы А.Жумабаевтың №3 археологиялық қазбасы.

Дәл ортасында суағар бар, ернеуінің диаметрі 20 см. Суағар шұңқырының қабырғасына қыш кірпіштер қаланған. Еденге төселген кірпіштің көлемі 22х22х5 см. Кірпішті бекіткен ерітінді қалыңдығы 1,5 см. Еденнің уақыт өте келе кейбір жерлері төменге отырып шөгіп кеткен. Яғни тегістігі бұзылған. Еденнің оңтүстік жақ шетіне адам жерлеу үшін шұңқыр қазылып еден төсенішін бұзып кеткен (4-сурет). Сонымен бірге қабырға мен еденнің шетін бойлап тігінен орналасқан қыш кірпіштер қойылған [7 – 65-68].

Сурет 4 - Монша төсенішін жерлеу шұңқырларының бұзуы (Фотосурет Ж.Байғалиев) [7 - 31].

Ескерту: 2023 жылғы Сарайшық қаласы орнындағы А.Жумабаевтың №3 археологиялық қазбасы.

В.Л. Воронин «Об узбекских банях» атты мақаласында моншалардың құрылысына назар аударған. Онда «...әртүрлі елдерде хаммамдар жоспарлануы мен бөлмелерінің құрамына қарай сәл өзгеше болуы мүмкін, бірақ олардың міндетті ерекшелігі – ғимараттың композициялық орталығы болып табылатын орталық залдың болуы. Орталық зал крест, көпбұрыш немесе жұлдыз түрінде жасалып, массаж бөлмесі қызметін атқарады. Барлық басқа монша бөлмелері осы залға жалғасады. Хаммам ғимараты әдетте төртбұрышты формада болады [15 - 124]. Сарайшықта 2023 жылы анықталған моншаның архитектуралық құрылысы басқа Орта Азия елдерінде кездескен моншалардың архитектуралық құрылысынан ұқсамайды, көлемі кішілеу келген. Моншаның шешіну және жуыну бөлмелері сақталған. Монша қоғамдық ғимарат жанынан орналасқан болып, сондықтан оның архитектуралық құрылысы толық ашылмаған болуы әбден мүмкін. Жайық бағытына қарай қазба жұмыстары жалғасса, бәлкім қосымша бөлмелері анықталар. Бұл уақыттың еншісінде.

Батыс Қазақстан аумағында ортағасырлық Сарайшықтан өзге Жайық қалашығынан монша анықталды. Монша қалашықтың дерлік орталығында орналасқан. Бірақ сақталуы нашар. Оның ғимараты дәстүрлі түрде жартылай жер астында орналасқан құрылыс болған,

ал цокольды бөлігі кемінде 1,2-1,3 м тереңдікке дейін жерге батқан. Монша жер асты жылыту жүйесімен жабдықталған. Еден астында арнайы бағаналар орнатылған. Моншаның оңтүстік қабырғасы толықтай бұзылған. Тек 2 қатарлы тас қаландысы сақталған. Ал батыс қабырғасы сақталмаған. Монша крест тәріздес жоспарлауға ие. Моншаның орталық бөлмесі сегіз бұрышты жоспармен жасалған, ол төрт жағының ұзындығы кемінде 4 метр болатын шаршыға енгізілген [16 – 30-31].

Қорытынды

Қорытар болсақ, Ортағасырлық Алтын Орда қалаларындағы архитектуралық құрылыс нысандарының ішінде ерекше назар аударатын сәулет нысандарының бірі – моншалар. Бұл ғимараттар сол кезеңдегі мәдениет пен өмір салтының айқын көрінісі болып табылады. Алтын Орда дәуіріндегі моншалар тек архитектуралық өнердің үлгісі ғана емес, сонымен бірге сол замандағы халықтың мәдениеті, тұрмысы және дүниетанымы туралы маңызды дереккөз болып табылады. Бұл нысандардың құрылысындағы инженерлік шешімдер заманына сай озық технологияларды қолданғанын дәлелдейді. Археологиялық зерттеулер нәтижесінде табылған деректер ортағасырлық қалалардың инфрақұрылымы, сауда, мәдени байланыстар және әлеуметтік өмір салты туралы түсінікті тереңдете түседі. Сарайшық қаласынан табылған монша – Алтын Орда дәуіріндегі архитектуралық өнердің ерекше үлгісі. Оның ішкі бөлігі шикі кірпіштен қаланған, бұл құрылыс әдісі ғимарат ішіндегі жылуды тиімді сақтап, энергияны үнемдеуге мүмкіндік берген. Егер моншаның жалпы жоспары дәстүрлі Алтын Орда моншаларына тән болса, ішкі жағында шикі кірпіш қолдану – сирек кездесетін құбылыс. Бұл ерекшелік римдік-византиялық құрылыс дәстүрінің ықпалын көрсетіп, Алтын Орда қалаларындағы сәулет өнерінің өзге елдер мәдениеттерімен тығыз байланыста болғанын дәлелдейді. Моншаның сызықтық жоспарлау сипаттамалары оның функционалдық тиімділігін арттырған. Мұндай құрылыс шешімдері Сарайшықтың ғана емес, жалпы Алтын Орда қалаларының жоғары инженерлік және сәулет өнерінің деңгейін көрсетеді. Бұл нысан, бір жағынан, аймақтық ерекшеліктер мен инновациялардың үйлесімін көрсетсе, ал екінші жағынан, жаһандық мәдени ықпалдастықта болғанын айғақтайды.

Қаржыландыру туралы ақпарат: Мақала Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Мәдениет комитетінің ЖТН BR22082480 «Алтынордалық Сарайшық, Ұшқан, Ащысай, Қарағайлы ескерткіштері тарихи-мәдени мұра контекстісінде (XIII-XV ғғ.)» атты ғылыми нысаналы бағдарлама қаржысы есебінен дайындалды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Зиливинская Э.Д. Архитектура Золотой Орды. Часть II. Гражданское зодчество: Монография. – Казань: Отечество, 2018. -353 с.

2 Мукимов Р.С., Мамаджанова С.М. Традиционные утилитарно-бытовые постройки и устройства Таджикистана: традиции и современность. / Международный научно-методический журнал о культурном наследии «Наследие и современность». – Казань: Издательства Казанского университета, 2019. – Т.2. - №1. - С. 40-62.

3 Мец А. Мусульманский ренессанс. – Москва: ВиМ, 1996. – 544 с.

4 Осо Р.Н., Хуснуллина А.А. Исламские хаммамы Леванта. Археология Евразийских степей, 2023. - №6. – С.366–376

5 Отчет о работах Западно-Казахстанской археологияческой экспедиции ИА МИ – АН РК на городище Сарайчик в 1997 году по договору с Атырауским областным Управлением культуры. / Руководитель работ: Самашев З. Негізгі қор: 14088. – Алматы: 1998. – 312 с.

6 Отчет о работах Западно-Казахстанской археологической экспедиции ИА МОН РК по программе «Научно-прикладные исследования в области археологии – Культурное наследие. Раздел «Городище Сарайчик» в 2005 году. / Алматы. – 2006. – 87 с.

7 «Қазақстанның батыс өңіріндегі алтынордалық қалалар, көне керуен жолдары және керуен-сарайлар: пәнаралық зерттеулер (XIII-XV ғғ.)» ғылыми бағдарламасының 2023-2024 жж. қорытынды есебі». / Бағдарлама жетекшісі т.ғ.д. У.Т. Ахметова. – Сарайшық: ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі Мәдениет комитетінің «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы РМҚК, 2023. – 198 б. -65-68 б.

8 «Алтынордалық Сарайшық, Ұшқан, Ащысай, Қарағайлы ескерткіштері тарихи-мәдени мұра контекстінде (XIII – XV ғғ.)» ғылыми бағдарламасының жылдық есебі. /Бағдарлама жетекшісі т.ғ.д. У.Т. Ахметова. – Сарайшық: ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі Мәдениет комитетінің «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, 2024. – 288 б.

9 Город Болгар: История изучения и сохранения / Институт археологии им. А.Х. Халикова АН Республики Татарстан; отв. ред. А.Г. Ситдиков. – Москва:Наука, 2021. – 271 с., ил. – ISBN 978-5-02-40153-2 (в пер.).

10 Зиливинская Э.Д. Монументальные постройки Биляра: новый взгляд. здания с подпольным отоплением / «Поволжская археология», 2020. - №4(34). – С.145-158.

11 Надырова Х.Г. Архитектура городов Золотой Орды // Известия КазГАСУ, 2008. №1(9). – С. 33-38.

12 Пугаченкова Г.А. Архитектурные памятники Нисы // Тр. ЮТАКЭ. – Ашхабад: АН Туркм. ССР, 1949. – Том.I. – С.201-259.

13 Бабур-Наме. Записки Бабура. /Перев. и коммент. М.Салье. – Ташкент: Издательства АН УзССР,1958. -513с.

14 Зиливинская Э.Д. Средневековые бани Нижнего Поволжья. // Сокровища сарматских вождей и древние города Поволжья. – Москва, 1989. – С. 252 – С.249-280

15 Воронина В.Л. Об узбекских банях // СЭ, 1951 г. №1. – С.114-137

16 Сдыков М.Н. Жайық қалашығы / Городище Жайық. – Орал / Уральск: Полиграфсервис, 2009. – 52с.

БАНИ СРЕДНЕВЕКОВОГО САРАЙШЫКА: АРХИТЕКТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ

Аннотация

Основная цель данного исследования заключается в сравнительном анализе архитектурных объектов — бань средневекового Сарайшыка с банями других золотоордынских городов. В работе рассматриваются архитектурные особенности средневековых восточных бань, их культурное и социальное значение. Анализу подвергаются планировка, системы отопления и водоснабжения, а также декоративные элементы бань городов Средней Азии и Золотой Орды. Особое внимание уделено баням средневекового Сарайшыка. На основании археологических данных выявлено, что баня Сарайшыка была построена под влиянием римско-византийских строительных традиций, а использование сырцового кирпича во внутренней части сооружения стало эффективным решением для сохранения тепла.

Отмечается инженерное мастерство в строительстве бань, их роль в общественной жизни, а также значение как свидетельства культурных контактов Золотой Орды, где переплетались восточные и западные архитектурные традиции. Средневековые восточные бани выполняли не только гигиеническую функцию, но и служили центрами социальной и культурной жизни. Данное исследование позволяет глубже понять место восточных бань в архитектурном наследии Средней Азии и эпохи Золотой Орды. Кроме того, рассматривается социальное, культурное и религиозное значение размещения бань вблизи мечетей. Бани были не только местом для омовений, но и важными объектами, обеспечивавшими духовную чистоту в связи с мечетями. Поскольку ислам придаёт большое значение чистоте, строительство бань рядом с мечетями способствовало облегчению подготовки горожан к молитвенным обрядам.

Ключевые слова: История средневекового Казахстана, средневековый Сарайшик, городская культура, археология, архитектура, архитектурное искусство, баня.

BATHS OF MEDIEVAL SARAYCHYQ: ARCHITECTURAL HERITAGE OF THE GOLDEN HORDE

Abstract

The main objective of this research is to conduct a comparative analysis of the architectural structures of bathhouses in medieval Sarayshyk with those in other Golden Horde cities. The study examines the architectural features of medieval Eastern bathhouses, as well as their cultural and social significance. It analyses the planning, heating, and water supply systems, as well as decorative elements of bathhouses in the cities of Central Asia and the Golden Horde, with particular attention paid to the bathhouses of medieval Sarayshyk. Based on archaeological evidence, it is revealed that the Sarayshyk bathhouse was constructed under the influence of Roman-Byzantine building traditions, and the use of mud brick in its interior proved to be an effective solution for heat retention.

The engineering skill in the construction of bathhouses, their role in public life, and their significance as evidence of intercultural connections during the Golden Horde period—where Eastern and Western architectural traditions intertwined—are highlighted. Medieval Eastern bathhouses served not only hygienic purposes but also played an essential role as centres of social and cultural life. This research provides a deeper understanding of the place of Eastern bathhouses in the architectural heritage of Central Asia and the Golden Horde era. Furthermore, it examines the social, cultural, and religious significance of the location of bathhouses near mosques in cities.

Bathhouses were not only places for physical cleansing but also essential facilities that ensured spiritual purity in connection with mosques. Since Islam places great emphasis on cleanliness, the construction of bathhouses near mosques facilitated the preparation of city residents for prayer rituals.

Keywords: History of medieval Kazakhstan, medieval Sarayshyq, urban culture, archaeology, architecture, architectural art, bathhouse.

REFERENCES

1 Zilivinskaya E.D. Arkhitektura Zolotoi Ordy. CHast II. Grazhdanskoe zodchestvo: *[Architecture of the Golden Horde. Part II. Civil Architecture]*. Monografiya. – Kazan: Otechestvo, 2018. -353 p. [in Russian]

2 Mukimov R.S., Mamadzhanova S.M. Traditsionnye utilitarno-bytovye postroiki i ustroistva Tadzhikistana: traditsii i sovremennost. *[Traditional Utilitarian and Household Structures and Devices of Tajikistan: Traditions and Modernity]*. / Mezhdunarodnyi nauchno-metodicheskii zhurnal o kulturnom nasledii «Nasledie i sovremennost». – Kazan: Izdatelstva Kazanskogo universiteta, 2019. – T.2. - №1. -P. 40-62. [in Russian]

3 Mets A. Musulmanskii renessans. *[Muslim Renaissance]*. – Moskva: ViM, 1996. – 544 p. [in Russian]

4 Oso R.N., KHusnullina A.A. Islamskie khammamy Levanta. *[Islamic Hammams of the Levant]* Arkheologiya Evraziiskikh stepei, 2023. - №6. – P.366–376. [in Russian]

5 Otchet o rabotakh Zapadno-Kazakhstanskoi arkheologiyacheskoi ekspeditsii IA MI – AN RK na gorodishhe Saraichik v 1997 godu po dogovoru s Atyrauskim oblastnym Upravleniem kultury. *[Report on the Work of the West Kazakhstan Archaeological Expedition of the IA MI – NAS RK at the Sarayshyq Settlement in 1997 under a Contract with the Atyrau Regional Department of Culture]*. / Rukovoditel rabot: Samashev Z. Negizgi qor: 14088. – Almaty: 1998. – 312 p. [in Russian]

6 Otchet o rabotakh Zapadno-Kazakhstanskoi arkheologicheskoi ekspeditsii IA MON RK po programme «Nauchno-prikladnye issledovaniya v oblasti arkheologii – Kulturnoe nasledie. Razdel «Gorodishhe Saraichik» v 2005 godu. *[Report on the Work of the West Kazakhstan Archaeological Expedition of the IA MES RK under the Program "Scientific and Applied Research in the Field of Archaeology – Cultural Heritage. Section " Sarayshyq Settlement" in 2005]*. / Almaty. – 2006. – 87 p. [in Russian]

7 «Qazaqstannyń batys óńirindegi altynordalyq qalalar, kóne kerýen joldary jáne kerýen-saraılar: pánaralyq zertteýler (XIII – XV ǵǵ.)» ǵylymı baǵdarlamasynyń 2023-2024 jj. qorytyndy esebi. *[Final Report of the Scientific Program "Golden Horde cities, ancient caravan routes and caravanserais in the western region of Kazakhstan: interdisciplinary research (XIII-XV centuries)" for 2023-2024]*. / Baǵdarlama jetekshisi t.ǵ.d. Ý.T. Ahmetova. – Saraıshyq: QR Mádenıet jáne aqparat mınıstrligi Mádenıet komıtetiniń «Saraıshyq» memlekettik tarıhı-mádenı mýzeı-qoryǵy RMQK, 2023. – 198 b. -65-68 p. [in Kazakh]

8 «Altynordalyq Saraıshyq, Ushqan, Ashysaı, Qaraǵaıly eskertkishteri tarıhı-mádenı mura kontekstinde (XIII – XV ǵǵ.)» ǵylymı baǵdarlamasynyń jyldyq esebi. *[Annual Report of the Scientific Program: "Golden Horde Monuments of Sarayshyq, Ushkan, Ashysay, and Karagaily in the Context of Historical and Cultural Heritage (XIII-XV Centuries)"]*. / Baǵdarlama jetekshisi t.ǵ.d. Ý.T. Ahmetova. – Saraıshyq: QR Mádenıet jáne aqparat mınıstrligi Mádenıet komıtetiniń «Saraıshyq» memlekettik tarıhı-mádenı mýzeı-qoryǵy, 2024. – 288 p. [in Kazakh]

9 Gorod Bolgar: Istoriya izucheniya i sokhraneniya *[The City of Bolgar: History of Study and Preservation]*. / Institut arkheologii im. A.KH. KHalikova AN Respubliki Tatarstan; otv. red. A.G. Sitdikov. – Moskva: Nauka, 2021. – 271 p. [in Russian]

10 Zilivinskaya E.D. Monumentalnye postroiki Bilyara: novyi vzglyad. zdaniya s podpolnym otopleniem *[Monumental Structures of Bilyar: A New Perspective. Buildings with Underground Heating]*. / «Povolzhskaya arkheologiya», 2020. - №4(34). – P.145-158. [in Russian]

11 Nadyrova Kh.G. Arkhitektura gorodov Zolotoi Ordy *[Architecture of the Cities of the Golden Horde]*. // Izvestiya KazGASU, 2008. №1(9). – P. 33-38. [in Russian]

12 Pugachenkova G.A. Arkhitekturnye pamyatniki Nisy *[Architectural Monuments of Nisa]*. *//* Tr. YUTAKE. – Ashkhabad: AN Turkm. SSR, 1949. – Tom.I. – P.201-259. [in Russian]

13 Babur-Name. Zapiski Babura. *[Babur's Memoirs]*. / Perev. i komment. M.Sale. – Tashkent: Izdatelstva AN UzSSR,1958. -513 p. [in Russian]

14 Zilivinskaya E.D. Srednevekovye bani Nizhnego Povolzhya. *[Medieval Baths of the Lower Volga Region]*. // Sokrovishha sarmatskikh vozhdei i drevnie goroda Povolzhya. – Moskva, 1989. – P.249-280. [in Russian]

15 Voronina V.L. Ob uzbekskikh banyakh *[On Uzbek Baths]*. // SE, 1951 g. №1. – P.114-137. [in Russian]

16 Sdykov M.N. Jaıyq qalashyǵy / Городище Jaıyq. *[Zhaiyk Settlement]*. – Oral / Uralsk: Poligrafservis, 2009. – 52 p. [in Kazakh]

Information about authors:

Ulzhan Akhmetova - **corresponding author,** Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan and World History, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: ulzhan.a67@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4274-8602

Abilseit Muktar – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the State Historical and Cultural Museum-Reserve "Saraishyk". Saraishyk Village, Atyrau, Republic of Kazakhstan.

E-mail: muktar64@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7177-0710

Junis Baigaliev - master, research staff of the State Historical and Cultural Museum-Reserve "Saraishyk", Atyrau, village of Saraishyk, Republic of Kazakhstan

E-mail: baigalievzh@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9483-2278

Aibek Turaruly – Chief inspector of the State Historical and Cultural Museum-Reserve "Saraishyk". Saraishyk Village, Atyrau Region, Republic of Kazakhstan.

E-mail: aibek_tu@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4671-6990

Информация об авторах:

Улжан Ахметова – **основной автор**, Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан, доктор исторических наук, ассоцированный профессор кафедры «История Казахстана и всемирная история», г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: ulzhan.a67@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4274-8602

Абилсейит Муктар - доктор исторических наук, профессор, директор РГП «Государственный историко-культурный музей-заповедник «Сарайшык», Атырауская область, село Сарайшық, Республика Казахстан.

E-mail: muktar64@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7177-0710

Жунис Байгалиев – магистр, научный сотрудник Государственный историко-культурный музей-заповедник «Сарайшык», Атырауская область, село Сарайшык, Республика Казахстан.

E-mail: baigalievzh@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9483-2278

Айбек Турарулы - главный инспектор Государственного историко-культурного музея-заповедника «Сарайшық», Атырауская область, село Сарайшық, Республика Казахстан.

E-mail: aibek_tu@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4671-6990

Авторлар туралы ақпарат:

Улжан Ахметова – **негізгі автор,** тарих ғылымдарының докторы, Қазақстан және дүниежүзі тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: ulzhan.a67@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4274-8602.

Әбілсейіт Мұқтар - тарих ғылымдарының докторы, профессор, «Сарайшық мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы» РМҚК директоры, Атырау облысы, Сарайшық ауылы, Казақстан Республикасы

E-mail: muktar64@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7177-0710

Жүніс Байғалиев – магистр, «Сарайшық мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының ғылыми қызметкері, Атырау облысы, Сарайшық ауылы, Қазақстан Республикасы

E-mail: baigalievzh@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9483-2278

Айбек Тұраруұлы - «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, бас инспектор Атырау облысы, Сарайшық ауылы, Казақстан Республикасы

E-mail: aibek_tu@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4671-6990

IRSTU 14.07.09 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.11**
UDC 14.91

Yesica Cecilia Nuñez Berber

University of Guadalajara
Guadalajara, Jalisco, 45130 México
e-mail: yesicacecilian@hotmail.com

FROM THE CLASSROOM TO THE ALGORITHM: THE DOMESTICATION OF THE MOBILE PHONE AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS KEY ELEMENTS FOR MEDIA LITERACY IN HIGH SCHOOL

Abstract

The article looks at how high school students use AI tools and mobile devices in high school. Students watch and read whatever they want, and they often use ChatGPT to finish their work quickly. This practice makes us wonder about the quality of learning and the growth of critical thinking. The paper examines at four AI tools—Perplexity, Phind, Microsoft Copilot, and Google Bard—to see how they can be used in education. It states that high school students need to learn about media and information literacy (MIL) so they can judge what they see and use technology safely. The TRIC era changes the focus from technology itself to how people use it. Teachers need training to use AI in their lessons and turn facts into things to talk about in class. The goal is not to make AI illegal, but to show students how to use it well for real learning.

Keywords: Artificial Intelligence, school domestication of mobile phones, media literacy, students, high school.

Introduction

High school students are immersed in a digital world that also plays an educational role. They are constantly exposed to media content, often consumed without any restrictions, whether it involves explicit physical violence, offensive language, mockery, discrimination, or irreverence. Regardless of the nature of the content, it is watched, shared, and liked. Of course, there is also content that contributes to their learning, knowledge acquisition, or personal interests.

On the other hand, the debate over the use of Artificial Intelligence (AI) in education has intensified as students increasingly rely on it. In a culture of immediacy, they frequently turn to ChatGPT (Generative Pre-trained Transformer) to quickly obtain information and complete assignments. However, AI use extends far beyond this application—predictive text features in smartphone keyboards also utilize AI, making its integration into daily life broader and not as recent as it might seem.

Various AI applications are used daily, such as virtual assistants like Google Assistant and Siri or automatic translators like Google Translate. More sophisticated tools, such as Tesla Autopilot, also demonstrate the diverse applications of AI.

For students accustomed to immediacy and short-term thinking, using ChatGPT is a convenient solution. By simply typing or dictating a question, they instantly receive an answer, which they then copy and paste or transcribe into their notebooks, depending on their teacher's requirements. This raises important questions: Does this process foster real learning? Does it develop critical thinking? Do students analyze the information provided by ChatGPT? Or are they merely using AI to complete assignments quickly and efficiently, reinforcing their school domestication of mobile phones. [1]

However, if the information generated by ChatGPT is later discussed in class—where students engage in debates, arguments, and counterarguments—AI use could bring educational benefits. Instead of focusing on whether students should use AI, the discussion should center on how it is used—didactically, pedagogically, and ethically.

Therefore, the effective, educational, and constructive use of AI in learning goes beyond students 'personal use. It requires teachers to integrate AI into their strategies, transforming AI-

generated information into topics for discussion and analysis. This approach fosters reflection and critical thinking, regardless of the subject matter being taught.

Materials and methods of research

The integration of digital applications, specifically generative artificial intelligence, into the teaching-learning process has direct implications for the teaching community. Educators must become familiar with these tools and learn how to use them effectively as part of their strategies for designing both learning and assessment activities. This way, they can guide and support students in their use, whether inside or outside the school environment.

Although ChatGPT is currently very popular, it is not the only generative AI tool that students can use to complete academic tasks. AI can assist in searching for information or transforming it into a specific product for presentation to their teachers. What is remarkable about ChatGPT is the rapid growth of its global user base. However, it is important to remember that it is merely a language model, not an academic database. [2]

When OpenAI launched ChatGPT in November 2022, some feared that academic articles and essays would no longer be trustworthy, as this generative AI tool could potentially create them. [3] However, over time, it has become evident that, while ChatGPT can produce coherent and grammatically correct messages, this does not necessarily mean that they are accurate, truthful, or complete.

In the same vein, highlight that generative artificial intelligence is a type of technology designed to "produce synthetic data such as text or images based on patterns learned from real data." In other words, it involves using AI to generate content through models that perform various tasks while also carrying out preconfigured operations. One example of artificial intelligence, as mentioned earlier, is Siri, Apple's voice-controlled assistant, which responds to verbal commands. Another example is Mendeley, a tool that functions as a reference manager. [4]

Among generative AI tools, ChatGPT is one of the most widely used, primarily due to its high number of registered users. The latest version available is ChatGPT-4, but one limitation is that accessing its advanced features comes at a cost, while the basic version remains free.

On the other hand, it is worth mentioning the vast array of generative AI applications that have emerged, offering multiple options for providing information upon users' requests. Google has also developed its own AI platform, but according to a comparative analysis, Google Bard delivered "poor results."

This comparative analysis was conducted by, who evaluated Perplexity, Phind, Microsoft Copilot, and Google Bard to determine which AI performs best in content curation—defined as "a strategy in which the information obtained is part of a broader process of evaluating and verifying sources." For this analysis, the author submitted the same prompt to all four AI tools. A prompt refers to a specific question or instruction given to an AI application to execute. [5]

Codina's comparative analysis focused on four evaluation criteria regarding the responses generated by the AI tools when given a Chain of Thought prompt:

Quality of narrative synthesis

Relevance of sources

Depth of the AI-suggested prompts

Ease of exporting results from each AI tool

The comparative exercise and analysis conducted by the author serve as a clear example of both the potential applications and the implications of generative AI in education. This study helps "better understand the characteristics" of the AI tools used, as the chosen topic is related to journalism within the field of social communication. Specifically, it highlights the need for research on solutions journalism, a concept that can also be applied to any learning unit or subject within secondary or higher education curricula.

The task required the AI tool to structure the response into different sections, intersect two different topics, provide an example, and cite authoritative sources on the subject. Below is the exact prompt used in the author's study:

First, describe the main characteristics of solutions journalism. Second, outline the key features of local journalism.

Third, explain how solutions journalism can help local journalism improve its audience and provide examples of successful interactions between both types of journalism. Finally, recommend authoritative sources on the internet related to this topic.

After analyzing the results generated by the four AI tools tested, the study concluded that, in terms of content curation, Perplexity performed the best. However, the author clarifies that this finding is not a scientific result but a significant observation. This perspective is shared, as the study provides a practical demonstration of how various generative AI tools can be used for academic tasks, both inside and outside the classroom.

Of course, there is a wide variety of AI tools designed for different needs. For example, Socratic assists with math-related problems, Midjourney generates images and logos, and tools like GitMind and ChatMind help create mind maps. Additionally, platforms like Canva and Genially allow users to design interactive presentations, posters, announcements, and infographics. Ultimately, the list of available AI tools is extensive, with many offering free basic versions—proving that AI in education goes far beyond just ChatGPT.

It is important to clarify that content curation refers to "the interactive process of researching, finding, filtering, organizing, grouping, integrating, editing, and sharing the best and most relevant content on a specific topic". [6] Content curation is, in fact, one of the key skills needed to effectively navigate and make the most of the vast amount of information available on the web. When students are asked to conduct research to answer a question or develop a topic, the expectation is that they will go beyond simply copying the first lines that appear when they perform a Google search on their mobile device.

For high school students, the school domestication of mobile phones offers a practical and efficient way to complete academic tasks. [7] However, there are also students who, instead of reviewing and evaluating the information provided by Google, prefer to use ChatGPT, which instantly generates content on a given topic, answers a question, or produces a written text required by a teacher, regardless of the subject area. According to students themselves, this is a much more convenient alternative than searching for information on Google.

However, by relying on such AI tools, they neglect essential cognitive processes such as reflection, analysis, memorization, and critical evaluation of the content generated by artificial intelligence.

So, what can be done?

To address this situation, media and information literacy (MIL) becomes essential. An effective solution is to integrate it into the comprehensive education of high school students, given the urgent need to educate for the conscious exercise of individual freedom and the full practice of democracy. [8] This need is especially critical in the face of the rapid rise of generative artificial intelligence, the culture of immediacy, and short-term thinking, which are becoming increasingly widespread.

In addition to these challenges, it is important to reconsider the way educators question students. Instead of simply asking them to recall facts or reproduce explanations given in class—an approach that often leads them to immediately turn to ChatGPT for answers—teachers could design questions that require observation, comparison, deduction, relationships, and analytical thinking to actively engage students' cognitive abilities.

On another note, Project GIGA, a joint initiative by UNICEF and the International Telecommunication Union (ITU), aims to connect 500 million children and adolescents to the internet by 2030, providing access to digital technologies to help bridge the digital divide. [9] But

what does this really mean? Beyond simply providing internet access, it is crucial that students learn how to use digital tools effectively. In this context, media and information literacy (MIL) plays a key role in developing digital communication and socialization skills, enabling students to engage in harmonious interactions both in person and online.

Media and information literacy is defined as "a combined set of competencies (knowledge, skills, and attitudes) necessary for life and work in today's world. It includes all forms of media and information providers, such as libraries, archives, museums, and the internet" (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. [10]

In other words, MIL is essential for the comprehensive education of high school students. It empowers them to critically evaluate information and media content, helps them avoid falling victim to misinformation, and equips them with the skills to combat it. Moreover, media and information literacy goes beyond information filtering—it serves as a tool to reduce informational gaps and promote the ethical use and management of digital social networks.

The Role of Media and Information Literacy in High School Education

Therefore, it is believed that media and information literacy (MIL) can help high school students avoid passively consuming all the media content they encounter. Instead, it can foster critical thinking, increase awareness of their responsibilities and social rights, promote the ethical use of digital social networks, and encourage a culture of peace both in face-to-face interactions and in online spaces. Furthermore, it enhances students 'abilities in information searching, selection, analysis, and transformation, which is crucial in a world where an overwhelming amount of information can lead to information overload.

According to, it is essential to educate students about how artificial intelligence tools work, not only within the educational field but also in other areas of life. While these applications offer benefits, they also pose risks, as they are present in entertainment, social interactions, and, eventually, in students 'professional lives. The authors emphasize the potential for manipulation and bias in AI tools and warn against assuming that just because they are human-made, they are inherently harmless. [11]

Meanwhile, UNESCO proposes Five Laws of Media and Information Literacy, suggesting that MIL should be considered a fundamental link to human rights. These laws state:

First Law: Information, communication, libraries, media, technology, the internet, and other information providers should serve critical civic engagement and sustainable development. They are equal in status, and none should be considered more relevant than the others.

Second Law: Every citizen is a creator of information and knowledge and has a message to share. They must be empowered to access new information and express themselves. MIL is for everyone—regardless of gender—and is a fundamental human right.

Third Law: Information, knowledge, and messages are not always value-neutral or free from bias. Any conceptualization, use, or application of MIL should ensure transparency and understanding of this reality.

Fourth Law: Every citizen seeks and desires to learn new information, acquire knowledge, and communicate, even if they are not fully aware of it or do not express it. However, their rights must never be compromised.

Fifth Law: Media and information literacy is not acquired instantly. It is a dynamic and ongoing experience that is only complete when it includes knowledge, skills, and attitudes—covering access, evaluation, use, production, and communication of informational, media, and technological content. [12]

These UNESCO principles align closely with the challenges and implications of artificial intelligence, both within and beyond educational settings. By recognizing the capacity and impact of information tools, they underscore the importance of fostering media and information literacy. Similarly, highlights in its Recommendation on AI Ethics that the advancement of AI tools requires

new educational practices and competencies to address their implications in the labor market and civic participation. [13]

The TRIC Era: Technology, Relationships, and Media Literacy

In this context, the TRIC Era (Technologies of Relationship, Information, and Communication) shifts the focus to users and their relationship with technology by incorporating the Relational Factor (R-Factor). This approach brings attention to issues like sexting and cyberbullying, which distance students from their holistic education by exposing them to digital violence. MIL emerges as a key tool to help students navigate both AI tools and TRIC technologies effectively and ethically.

According to Grané, incorporating the R-Factor into information and communication technologies creates "a framework that connects usage, consumption, and interactions occurring within digital networks" while encompassing "the three fundamental dimensions of human beings: cognitive, emotional, and social". This perspective aligns with discussions on AI implications and the necessity of media and information literacy, reinforcing the interconnected nature of these concepts. [7-19]

The Digital Expansion Among Students

To illustrate the mass adoption of digital technologies, data from the 2023 National Survey on the Availability and Use of Information Technologies in Households (ENDUTIH), conducted by the National Institute of Statistics and Geography, reveals that internet usage rates were: [14]

96.7% among individuals aged 18–24 years

94.1% among individuals aged 12–17 years

These age groups correspond to students in secondary and higher education. Moreover, 97.1% of users accessed the internet via a smartphone, highlighting the school domestication of mobile phones among students.

Furthermore, the reports that, as of the first quarter of 2024, Mexico had 144.8 million mobile phone lines, confirming the pervasive presence of smartphones. For high school students, these devices have become an essential part of daily life, to the point where they are considered indispensable tools, regardless of the environment they are in. [15]

Artificial Intelligence in the Fifth Industrial Revolution

According to Porcelli, we are now in the Fifth Industrial Revolution and Society 5.0, also known as the Human-Centered Society. [16] This era envisions a future in which machines handle most tasks, particularly through artificial intelligence, but for the benefit of people. Humans will continue to be responsible for creativity and imagination, driving innovation forward (n.p.). From this perspective, AI, like information and communication technologies (ICTs) before it, serves as a tool to simplify processes. However, the fundamental role of humans remains essential—a notion that aligns with the Beijing Consensus on Artificial Intelligence and Education (UNESCO, 2019), which stresses that AI development must remain under human control (paragraph 7). [17]

Artificial Intelligence in Education: Potential and Ethical Considerations

In the same vein, but focusing specifically on education, conducted a study revealing that most AI tools are designed for specific educational purposes, such as summarizing texts, generating videos or presentations, creating assessment rubrics, or assisting with writing tasks. However, the study also highlights the existence of numerous multifunctional AI tools, including content creation platforms and learning management suites that integrate multiple AI-based features. One of the most notable examples is Google Workspace for Education, which, upon subscription, provides registered institutional users with access to a wide range of AI tools to support the teaching-learning process. [18]

The authors emphasize the importance of preventing the over-technification of teaching and learning by fostering a critical and reflective approach to AI usage. While they acknowledge the vast range of AI tools available and their potential in education, they stress the urgent need for further research into the ethical implications of integrating these technologies into educational

settings. This perspective aligns with the earlier discussion on the necessity of implementing media and information literacy (MIL) programs for students.

The Beijing Consensus on Artificial Intelligence and Education also recognizes AI's multidisciplinary nature, while highlighting the need for public policies that address financial investment in AI education. Many AI tools, particularly those with advanced features, require paid subscriptions, which can widen the digital divide and exacerbate social inequality. The consensus further recommends teacher training in AI integration, curriculum updates, and the transformation of learning methodologies to accommodate AI-based innovations. It is important to note that this UNESCO declaration was issued in response to the challenges posed by AI development in education and contains 44 recommendations, including guidelines on public policy and education management. [19]

Therefore, while generative AI offers opportunities to enhance the teaching-learning process, allowing for personalized and adaptive learning experiences, it is not a magic solution that can instantly fulfill educational objectives. Education involves comprehensive student development, requiring commitment, responsibility, and active participation. Above all, students must be made aware that education is not just about completing tasks but about preparing for their future roles in the workforce. This preparation entails learning to follow instructions, respecting deadlines and performance expectations, and upholding integrity in their academic and professional pursuits.

This is how this research, using a documentary methodology, highlights the need for digital literacy, particularly among high school students, in light of the formal and informal incorporation of tools such as artificial intelligence and generative artificial intelligence.

Conclusions

It is undeniable that ICTs, TRICs, or AI permeate the being and existence of students and have implications in the educational field, as well as in societal dynamics. These conditions demand attention and action; the only thing that is not valid is being a spectator. Among the negative implications, one could consider the tendency of students to lightly perform learning activities when using these tools to immediately fulfill requests, thus setting aside reflective attitudes and constant revision, or the disposition to reason based on ideas, as well as intellectual discernment.

On the other hand, just as the printing press or the internet were once considered threats or risks, AI has not been an exception. However, there is agreement on the need to regulate its use within a legal framework. In the educational sphere, it is essential to incorporate these technologies into teaching-learning processes to maximize benefits for student formation through didactic-pedagogical strategies designed by educators.

In this sense, it has been proposed, even institutionally, that educators use generative AI to address administrative or planning demands, such as using ChatGPT for creating evaluation rubrics or didactic sequences.

Certainly, the challenges and implications of generative AI in education are not yet concluded. Recent news indicates that OpenAI is entering the search engine market with SearchGPT, a situation that may represent a threat to Google. While other AI applications provide direct answers when asked about a topic, this search engine offers a compilation of findings.

These conclusions are based on documentary research and empirical knowledge gained from teaching at the upper secondary level.

REFERENCES

1 Beber Yesica Cecilia Nuñez ZonaDocs [En línea] // ZonaDocs Periodismo independiente. - ZonaDocs, 22 de Octubre de 2020. - 15 de Febrero de 2024. - https://www.zonadocs.mx/2020/10/22/entre-la-preocupacion-y-la-frustracion-a-partir-de-la-vida-entre-pantallas/.

2 Grané M. Octaedro Editorial [En línea] // Octaedro Editorial. - Octaedro Editorial, Sin información de Enero de 2024. - 15 de Marzo de 2024. - https://octaedro.com/libro/chatgpt-y-educacion-universitaria/.

3 Levy Steven Wired [En línea] // Wired. - Wired, 05 de Septiembre de 2023. - 15 de Febrero de 2024. - https://es.wired.com/articulos/openai-y-todos-los-lideres-en-inteligencia-artificial.

4 Díaz O. & Ribera, M. Octaedro editorial [En línea] // Octaedro editorial. - Octaedro Editorial, Sin información de Enero de 2024. - Sin información de Marzo de 2024. - https://octaedro.com/libro/chatgpt-y-educacion-universitaria/.

5 Codina L. Lluís Codina [En línea] // Lluís Codina. - Lluís Codina, 05 de Febrero de 2024. - Sin información de Marzo de 2024. - https://www.lluiscodina.com/analisis-comparativo-ia-curacion-de-contenidos/.6.

6 Diana Juárez Popoca Carlos Arturo Torre Gastelú y Luz Edith Herrera Apertura [En línea] // UDGVirtual. - Universidad de Guadalaajra, Sin información de Sin información de 2017. - 20 de Marzo de 2024. - http://www.udgvirtual.udg.mx/apertura/index.php/apertura/article/view/1046.

7 Hernández Sampieri, R., Fernández-Collado, C., & Baptista, P. (2022). Metodología de la investigación (7.ª ed.). McGraw-Hill.

8 Núñez Y., & Franco, H. Publicaciones CUCSH [En línea] // Publicaciones CUCSH / prod. Guadalajara Universidad de. - Universidad de Guadalajara, Sin información de Septiembre de 2022. - 19 de Marzo de 2024. - http://www.publicaciones.cucsh.udg.mx/kiosko/2022/La.

9 Area-Moreira M., Del Prete, A., Sanabria-Mesa, A., & San Nicolás-Santos, B. Portal de la investigación [En línea] // Portalciencia. - Universidad de la Laguna, Sin información de Sin información de 2024. - Sin información de Sin información de 2024. - https://portalciencia.ull.es/documentos/668985c33d02c76d597b04b5?lang=fr.

10 Gabelas-Barroso Carmen Marta-Lazo y JOsé Antonio Diálogos posdigitales. Las TRIC como medios pra la transformación social [Libro] / ed. Gedisa. - Zaragoza, España : Gedisa, 2023. - Vol. 1 : Sin información : pág. 165.

11 UNESCO Consejo Ejecutivo UNESCO Biblioteca Digital [En línea] // UNESCO Biblioteca Digital. - Consejo Ejecutivo, 09 de Octubre de 2020. - 15 de Febrero de 2024. - https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374527_spa.

12 García Peñalvo F. J., Llorens-Largo, F., & Vidal, J. Ried [En línea] // Revista Iberoamericana de Educación a Distancia. - La Revista Iberoamericana de la Educación Digital, Sin información de Sin información de 2024. - Sin información de Marzo de 2024. - https://revistas.uned.es/index.php/ried/article/view/37716.

13 UNESCO UNESCO UNESDOC Biblioteca Digital [En línea] // UNESCO UNESDOC Biblioteca Digital. - UNESCO, 23 de Noviembre de 2021. - 18 de Febrero de 2024. - https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000381137_spa.

14 Estadística Instituto Nacional de Geografía y Instituto Nacional de Geografía y Estadística [En línea] // INEGI. - IMEGI, 13 de Junio de 2024. - 25 de Junio de 2024. - https://inegi.org.mx/contenidos/programas/endutih/2023/doc/presentacion_endutih2023.pdf.

15 Telecomunicaciones Instituto Federal de Instituto Federal de Telecomunicaciones [En línea] // Instituto Federal de Telecomunicaciones. - IFT, Sin información de Marzo de 2024. - 10 de Abril de 2024. - https://www.ift.org.mx/sites/default/files/contenidogeneral/estadisticas/reporteoportuno1t2024.pdf.

16 16.Porcelli Adriana Margarita ResearchGate [En línea] // ReserarchGate. - Adriana Margarita Porcelli, Sin información de Marzo de 2020. - 18 de Febrero de 2024. - https://www.researchgate.net/publication/339850315_Un_nuevo_statu_quo_economico_industrial_y_social_La_Quinta_Revolucion_Industrial_y_Sociedad_50.

17 UNESCO Consenso de Beijing UNESDOC Biblioteca Digital [En línea] // UNESCO UNESDOC Biblioteca Digital. - Consenso de Beijing, 16-18 de Mayo de 2019. - 15 de Febrero de 2024. - https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000368303.

18 Area M., Borrás, J., & San Nicolás, M Laboratorio de Educación y Nuevas Tecnologías (EDULLAB) [Online] // Juventud Global: Identidades y escenarios de actuación en clave cosmopolita. - Universidad de la Laguna, Sin información Sin información, 2015. - Junio 15, 2024. - https://www.injuve.es/sites/default/files/cap1_109.pdf.

19 Valentini Emma Sabzalieva y Arianna UNESCO UNESDOC Biblioteca Digital [En línea] // UNESCO UNESDOC Biblioteca Digital. - Instituto Internacional de la UNESCO para la Educación Superior en América Latina y el Caribe, Sin información de Sin información de 2023. - 18 de Febrero de 2024.

СЫНЫПТАН АЛГОРИТМГЕ ДЕЙІН: ОРТА МЕКТЕПТЕГІ МЕДИАСАУАТТЫЛЫҚ ҮШІН МОБИЛЬДІ ТЕЛЕФОН МЕН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІ ИКЕМДЕУ

Аңдатпа

Мақалада орта мектеп оқушыларының жасанды интеллект құралдары мен мобильді құрылғыларды қалай пайдаланатыны қарастырылады. Оқушылар өздері қалаған бейнелерді көріп, мәтіндерді оқиды және көбінесе тапсырмаларын тезірек аяқтау үшін ChatGPT қолданады. Бұл тәжірибе білім алу сапасы мен сыни ойлаудың дамуы туралы ойлануға мәжбүр етеді. Мақалада төрт ЖИ құралы — Perplexity, Phind, Microsoft Copilot және Google Bard — білім беруде қалай қолдануға болатыны зерттеледі. Онда орта мектеп оқушыларына медиасауаттылық пен ақпараттық сауаттылықты (MIL) үйрету қажет екені айтылған, өйткені олар көрген ақпараттарды дұрыс бағалап, технологияны қауіпсіз пайдалана білуі тиіс. TRIC дәуірі (технология, қарым-қатынас, ақпарат және мәдениет) назарды технологияның өзінен оны қалай пайдалану жолына аударады. Мұғалімдерге ЖИ-ды сабақтарында тиімді қолдану үшін арнайы дайындықтан өту қажет, және олар тек ақпарат беріп қана қоймай, сол деректерді талқылауға арналған тақырыпқа айналдыра алуы керек. Мақсат — ЖИ-ға тыйым салу емес, керісінше, оқушыларға оны шынайы білім алу құралы ретінде дұрыс пайдалануды үйрету.

Негізгі сөздер: Жасанды интеллект, мектепте мобильді телефондарды иемдену (қалыпты қолдану), медиасауаттылық, оқушылар, орта мектеп.

ОТ КЛАССА К АЛГОРИТМУ: ПРИСПОСОБЛЕНИЕ МОБИЛЬНОГО ТЕЛЕФОНА И ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА КАК КЛЮЧЕВЫХ ЭЛЕМЕНТОВ МЕДИАГРАМОТНОСТИ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Аннотация

В статье рассматривается, как учащиеся средней школы используют инструменты искусственного интеллекта и мобильные устройства.

Школьники смотрят и читают всё, что хотят, и часто используют ChatGPT, чтобы быстро завершить выполнение заданий. Такая практика вызывает вопросы о качестве обучения и развитии критического мышления. В работе анализируются четыре инструмента ИИ — Perplexity, Phind, Microsoft Copilot и Google Bard — с целью выяснить, как их можно использовать в образовательном процессе. Отмечается, что учащимся средней школы необходимо развивать медиаграмотность и информационную грамотность (MIL), чтобы они могли критически оценивать получаемую информацию и безопасно пользоваться технологиями. Эпоха TRIC (технология, коммуникация, информация, культура) смещает акцент с самой технологии на то, как ею пользуются люди. Учителям необходимо пройти подготовку, чтобы внедрять ИИ в свои уроки и превращать факты в темы для обсуждения в классе. Цель заключается не в том, чтобы запретить ИИ, а в том, чтобы научить учеников эффективно использовать его в целях реального обучения.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, школьная адаптация мобильных телефонов, медиаграмотность, учащиеся, средняя школа

REFERENCE

1 Beber Yesica Cecilia Nunez ZonaDocs [En linea] //ZonaDocs Periodismo independiente. – ZonaDocs, 22 de Octubre de 2020. – 15 de Febrero de 2024. – https://www.zonadocs.mx/2020/10/22/entre-la-preocupacion-y-la-frustracion-a-partir-de-la-vida-entre-pantallas/. [in Spanish]

2 Grane M. Octaedro Editorial [En linea] // Octaedro Editorial. – Octaedro Editorial, Sin informacion de Enero de 2024. – 15 de Marzo de 2024. – https://octaedro.com/libro/chatgpt-y-educacion-universitaria/[in Spanish]

3 Levy Steven Wired [En linea] // Wired. – Wired, 05 de Septiembre de 2023. – 15 de Febrero de 2024. – https://es.wired.com/articulos/openai-y-todos-los-lideres-en-inteligencia-artificial[in Spanish]

4 Diaz O. & Ribera M. Octaedro Editorial [En linea] // Octaedro Editorial. – Octaedro Editorial, Sin informacion de Enero de 2024. – Sin informacion de Marzo de 2024. – https://octaedro.com/libro/chatgpt-y-educacion-universitaria/[in Spanish]

5 Codina Lluis [En linea] // Lluis Codina. – Lluis Codina, 05 de Febrero de 2024. – Sin informacion de Marzo de 2024. – https://www.lluiscodina.com/analisis-comparativo-ia-curacion-de-contenidos/[in Spanish]

6 Diana Juarez Popoca, Carlos Arturo Torre Gastelu, Luz Edith Herrera Apertura [En linea] // UDGVirtual. – Universidad de Guadalajara, Sin informacion de 2017. – 20 de Marzo de 2024. – http://www.udgvirtual.udg.mx/apertura/index.php/apertura/article/view/1046[in Spanish]

7 Hernández Sampieri, R., Fernández-Collado, C., & Baptista, P. (2022). Metodología de la investigación (7.ª ed.). McGraw-Hill.

8 Nunez Y. & Franco H. Publicaciones CUCSH [En linea] // Publicaciones CUCSH / prod. Universidad de Guadalajara. – Universidad de Guadalajara, Sin informacion de Septiembre de 2022. – 19 de Marzo de 2024. – http://www.publicaciones.cucsh.udg.mx/kiosko/2022/La[in Spanish]

9 Area-Moreira M., Del Prete A., Sanabria-Mesa A., San Nicolas-Santos B. Portal de la investigacion [En linea] // Portalciencia. – Universidad de la Laguna, Sin informacion de 2024. – https://portalciencia.ull.es/documentos/668985c33d02c76d597b04b5?lang=fr[in Spanish]

10 Gabelas-Barroso C., Marta-Lazo C., Jose Antonio. *Dialogos posdigitales. Las TRIC como medios para la transformacion social*. – Ed. Gedisa, Zaragoza, 2023. – Vol. 1, p. 165. [in Spanish]

11 UNESCO Consejo Ejecutivo. UNESCO Biblioteca Digital [En linea] – 09 de Octubre de 2020. – 15 de Febrero de 2024. – https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374527_spa[in Spanish]

12 Garcia Penalvo F. J., Llorens-Largo F., Vidal J. RIED [En linea] // Revista Iberoamericana de Educacion a Distancia. – Sin informacion de 2024. – https://revistas.uned.es/index.php/ried/article/view/37716[in Spanish]

13 UNESCO. UNESCO UNESDOC Biblioteca Digital [En linea]. – UNESCO, 23 de Noviembre de 2021. – 18 de Febrero de 2024. – https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000381137_spa[in Spanish]

14 Instituto Nacional de Geografia y Estadistica (INEGI) [En linea]. – 13 de Junio de 2024. – https://inegi.org.mx/contenidos/programas/endutih/2023/doc/presentacion_endutih2023.pdf[in Spanish]

15 Instituto Federal de Telecomunicaciones (IFT) [En linea]. – 10 de Abril de 2024. – https://www.ift.org.mx/sites/default/files/contenidogeneral/estadisticas/reporteoportuno1t2024.pdf [in Spanish]

16 Porcelli Adriana Margarita. ResearchGate [En linea]. – Sin informacion de Marzo de 2020. – https://www.researchgate.net/publication/339850315_Un_nuevo_statu_quo_economico_industrial_y_social_La_Quinta_Revolucion_Industrial_y_Sociedad_50 [in Spanish]

17 UNESCO. Consenso de Beijing [En linea] – 16–18 de Mayo de 2019. – https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000368303 [in Spanish]

18 Area M., Borras J., San Nicolas M. *Laboratorio de Educacion y Nuevas Tecnologias (EDULLAB)* [Online] // Juventud Global. – Universidad de la Laguna, 2015. – https://www.injuve.es/sites/default/files/cap1_109.pdf[in Spanish]

19 Valentini Emma, Sabzalieva Arianna. UNESCO UNESDOC Biblioteca Digital [En linea]. – Instituto Internacional de la UNESCO para la Educacion Superior en America Latina y el Caribe, 2023. – https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000381137_spa [in Spanish]

Information about authors:
Yesica Cecilia Nuñez Berber - doctor of Education, University of Guadalajara, , Jalisco, México
E-mail: yesicacecilian@hotmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2930-0958

Информация об авторах:
Йесика Сесилия Нуньес Бербер — доктор педагогических наук, Университет Гвадалахары, Халиско, Мексика
E-mail: yesicacecilian@hotmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2930-0958

Авторлар туралы ақпарат:
Йесика Сесилия Нуньес Бербер – педагогика ғылымдарының докторы, Гвадалахара университеті, Халиско, Мексика
E-mail: yesicacecilian@hotmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2930-0958

ҒТАМР 3.35.01 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.12**
ӘОЖ 004.8:373.

Б.У. Есентаева[1*], С.А. Нұржанова[1]

[1] Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., 050005, Қазақстан Республикасы
[*]e-mail: yessentayeva.bakytkul@mail.ru

БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУДЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУДЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада бастауыш білім беруде жасанды интеллектті (ЖИ) қолданудың артықшылықтары мен білім берудегі рөлі туралы баяндалады. Атап айтқанда, дербес оқытуды, бағалауды жақсартуды, мұғалімдердің жоспарлау уақытын үнемдеуді және білім беруде ЖИ пайдаланудың ықтимал артықшылықтары мен тәуекелдері қарастырылады. Сонымен қатар мақалада білім беру саласында ЖИ қолдануға қатысты маңызды этикалық және қауіпсіздік мәселелері көтеріліп және оларды шешу бойынша ұсыныстар берілген. Мектептегі білім беруде ЖИ қолданудың сәтті жағдайларын талдау арқылы мақалада оқу процесін жетілдірудегі осы технологияның артықшылықтары мен әлеуеті көрсетілген.

Мақаланың мақсаты - бастауыш білім беруде жасанды интеллектіні қолданудың артықшылықтары мен тәуекелдерін сипаттау және оның тиімділігін эмпирикалық әдіс арқылы анықтап, нәтижесін көрсету. Сондай-ақ, жасанды интеллект құралдарын тиімді пайдалану үшін қажетті дағдылар мен білім және жасанды интелекттің жеке артықшылықтарын анықтауға арнылған көрсеткіштері анықталған.

Мақаланың қорытындысында бастауыш білім беруде жасанды интеллектті қолданудың маңыздылығы туралы қосымша эмпирикалық зерттеулер нәтижесінің көрсеткіштері сипатталады және диаграммада беріледі. Жасанды интеллектті мектептерде қолданудың қазіргі перспективалары жинақталып, оның білім берудің болашағына қосқан елеулі үлесі көрсетіледі.

Негізгі сөздер: жасанды интеллект, бастауыш білім беру, инновациялық технология, нейрондық жүйе, машиналық оқыту, ChatGPT.

Кіріспе

Қазіргі қоғамда цифрлық технологиялардың жедел дамуы білім беру жүйесіне жаңа талаптар қойып отыр. Әсіресе жасанды интеллект (ЖИ) білім берудің барлық деңгейлеріне еніп, оқу үдерісін жекелендіруге, оқушылардың қабілеттерін ерте анықтауға және білім сапасын арттыруға мүмкіндік беруде. Дегенімен, бастауыш білім беру саласында ЖИ-ді қолдану әлі де толық зерттелмеген, бұл өз кезегінде оның әлеуетін тиімді пайдалануды тежейді. Бастауыш мектеп оқушыларының оқу-танымдық әрекеттерін белсендендіру, олардың дербес және сыни тұрғыда ойлауға үйрету – қазіргі заманғы білім берудің басты міндеттерінің бірі. Сондықтан ЖИ-ді бастауыш білімде қолданудың ғылыми тұрғыдан негізделген тәсілдерін зерттеу өзекті болып табылады. Бұл зерттеудің негізгі мақсаты – ЖИ бастауыш білім беруде тиімді қолданудың мүмкіндіктерін, яғни, артықшылықтарын анықтау, олардың оқу-танымдық белсенділікті арттырудағы рөлін айқындау. ЖИ білім беру саласында соңғы он жылдықта кеңінен қолданып келе жатқанымен, оның бастауыш білім берудегі тиімділігіне қатысты зерттеулер әлі де жеткіліксіз. ЖИ қатысты бұрынғы зерттеулердің басым бөлігі жалпы оқу траекторияға қатысты бағытталған. Мысалы, шетелдік зерттеушілер ЖИ негізінде жалпы оқушылардың жеке оқу траекториясын құруға болатындығын, оқыту сапасын арттыруда автоматтардырылған жүйелердің рөлін атап көрсеткен. Қазақстандық ғалымдардың еңбектерінде де бастауыш білім беруде ЖИ-дің нақты әдістемелік тетіктері жан-жақты талданбаған. Аталған ғалымдардың еңбектері негізгі бөлімде сипатталатын болады.

ЖИ білім саласында жеке-дара оқытудың тиімділігін арттырудың, бағалауды жақсартудың және мұғалімдер үшін жоспарлау уақытын қысқартудың жаңа тәсілдерін ұсына отырып, оқыту мен оқуда төңкеріс жасай алады. Дегенмен, білім беруде ЖИ

қолдану оқу процесінің құпиялылығына, біржақтылығына және адамгершілік принциптеріне кері әсерін тигізу ықтималдығы алаңдаушылық тудырады. Соңғы жылдары білім берудегі жекелендірілген оқытудың тиімділігін арттыру үшін ЖИ қолдануға қызығушылық артып келеді. ЖИ негізіндегі құралдар оқушылардың деректерін талдай алады және білім берудің жекелендірілген тәсілін ұсына отырып, оқу процесін жеке қажеттіліктерге бейімдей алады. Бұл оқу нәтижелерін жақсартуға, оқушылардың белсенділігін арттыруға және оқуға қызығушылығын арттырады. ЖИ жылдам кері байланыс беру және оқушылардың үлгерімін нақты бағалауды жақсарта алады. ЖИ негізіндегі құралдар, сонымен бірге, мұғалімдерге практикалық қызметке назар аударуға, бағалау және есеп беру сияқты әкімшілік тапсырмаларды автоматтандыруға мүмкіндік береді. Бұл мұғалімдердің уақытты тиімді пайдалануға септігін тигізеді.

Білім берудегі жасанды интеллектінің маңызды артықшылықтарының тағы бір тұсы оның оқу тәжірибесін жекелендіру мүмкіндігі болып табылады. Жасанды интеллект алгоритмдері оқушылардың үлгерімін бақылау және оқыту әдістерін олардың нақты қажеттіліктеріне бейімдеу үшін пайдаланылуы мүмкін. Сондай-ақ жасанды интеллект оқушыларға нақты уақыт режимінде кері байланысты қамтамасыз ету үшін пайдаланылуы мүмкін, бұл оларға оқу стратегияларын сәйкесінше жақсарту және түзету қажет аймақтарды анықтауға мүмкіндік береді. Осыған орай білім беру жүйесінде ЖИ қолданудың 5 негізгі артықшылығына тоқталып өттік.

Сурет 1 – Білім беру саласында ЖИ қолданудың 5 артықшылығы

Ескерту: авторлармен құрастырылған

Сондай-ақ, білім беруде мектеп оқушыларының мұғалімдерге қарағанда машиналармен көбірек қарым-қатынас жасайтын жасанды интеллектті қолдануы оқу процесін адамгершілік нормаларынан ауытқуы мүмкін, бұл қызықсыз және толық емес білім алуға ұрындырады деп сендіреді. Білім берудегі жасанды интеллекттің ықтимал артықшылықтары мен тәуекелдерін ескере отырып, оның оқыту мен оқуға әсерін сыни бағалаудың маңызы зор. Осы тұрғыда ЖИ даму тарихын талдау маңызды. Себебі ЖИ-дің даму тарихы – зерттеу тақырыбын ғылыми тұрғыда негіздеудің тәсілі болып табылады. Яғни, хронология білім беру саласына ЖИ-нің біртіндеп қалай еніп отырғанын түсінуге мүмкіндік береді.

Жасанды интеллектің білім беру саласындағы хронологиялық даму тарихына тоқталатын болсақ:

София – 2016 жылы Hansen Robotics жасаған өзін-өзі үйрететін гуманоидты ЖИ роботы.

1942 ж. – Enigma неміс шифрлау машинасы AI көмегімен бұзылды.

1950 жыл – Алан Тьюрингтің машиналық интеллект тесті жасалды.

1955 – Американдық компьютер ғалымы Джон Маккарти «жасанды интеллект» терминін енгізді, бір жылдан кейін конференцияда ресми түрде жариялады.

1958 жыл – ЖИ зерттеулері үшін алғашқы жоғары деңгейлі Lisp бағдарламалау тілі жасалды.

1959 ж. – компьютерлік ойындардың ізашары Артур Сэмюэль «Машиналық оқыту» терминін енгізді.

1961 ж. – Нью-Джерсидегі General Motors құрастыру желісінде алғашқы Unimate өнеркәсіптік роботы енгізілді.

1966 жыл – Массачусетс технологиялық институтының жасанды интеллект зертханасында алғашқы ELIZA чат-боты пайда болды.

1970 жыл – Жапонияның Васеда университетінде алғашқы антропоморфты WABOT-1 роботы жасалды.

1986 ж. – алғашқы жүргізушісіз көлік, Mercedes-Benz фургоны сапарға шықты.

1995 жыл – Табиғи тілде таңдамалы деректерді жинауға қабілетті ALICE (Artificial Linguistic Internet Computer Entity) компьютері құрылды.

1997 ж. – IBM deepblue компьютерінің жасанды интеллектісі шахматтан әлем чемпионын жеңеді.

1998 ж. – «эмоциялары» бар алғашқы Kismet роботы жасалды.

2002 жыл – Roomba-ның алғашқы автономды Робот шаңсорғышы.

2008 жыл – iPhone мен Siri-де дауысты тану функциясы пайда болды.

2010 жыл – Microsoft Xbox 360 үшін 3D камера мен инфрақызыл сәуле арқылы адам денесінің қозғалысын бақылайтын Kinect алғашқы ойын құрылғысын шығарды.

2011 жыл – «Jeopardy!» телевикторинасында IBM компаниясының Watson компьютерлік жүйесі екі экс-чемпионды жеңді.

2014 жыл – Apple Siri дауыспен басқарылатын алғашқы жеке көмекшісін шығарды.

2016 жыл – алғашқы робот-азамат София пайда болды.

2017 жыл – жасанды интеллекті бар алғашқы композитор Amper шықты.

2020 жыл – революциялық GPT-3 тілдік моделі (Generative Pre-trained Transformer) алдын ала дайындалған алгоритмдерді қолдана отырып, берілген тақырып бойынша сапалы мәтін құруды үйренді.

2022 – GPT-3 әзірлеген OpenAI компаниясы осы модель негізінде табиғи тілдердегі сұраулар мен диалогті қолдауға қабілетті жетілдірілген ChatGPT жасанды интеллект чат-ботын жасады.

2023 жыл – ИТ нарығының ең ірі ойыншылары ChatGPT алгоритмдерін өздерінің флагмандық өнімдеріне біріктіре бастады. Жылдың басында чат-ботты Google (Chrome браузері), Microsoft (Bing іздеу жүйесі, Edge браузері, Teams бірлескен қызметі) және Kunlun Tech (Opera браузері) сияқты компаниялар өз «бортына» алды [1].

Жасанды интеллект адамдардың өміріне айтарлықтай әсер етуде. Ол қоғамымыздың әртүрлі салаларына еніп, барлық жерде өзгерістер енгізуде.

Жасанды интеллекттің қарапайым мысалдарын қарастыратын болсақ:

1. Дауыстық көмекшілер: Apple компаниясының Siri немесе Google Assistant сияқты заманауи дауыс көмекшілері сөйлеуді тану және пайдаланушы командаларын орындау үшін жасанды интеллект технологиясын пайдаланады. Олар сұрақтарға жауап бере алады, ұсыныстар бере алады, құрылғыларды басқара алады және т.б.

2. Ұсыну жүйелері: Netflix, Amazon және YouTube сияқты көптеген танымал интернет платформалар пайдаланушыларға ұсыну үшін жасанды интеллектіні

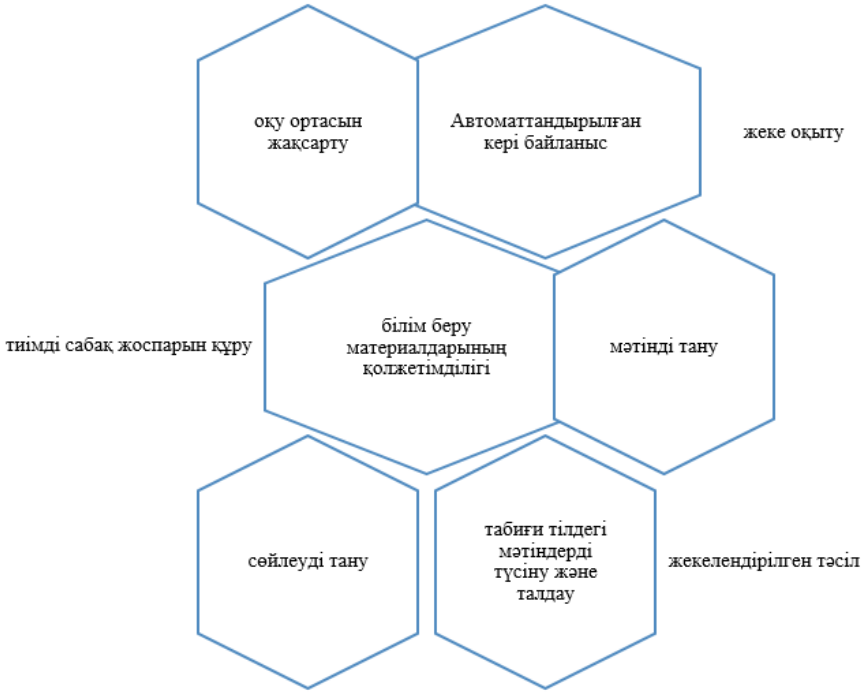
пайдаланады. Жасанды интеллект пайдаланушының қалауына сәйкес оны қызықтыратын материалдарды ұсынады.

3. Автоматтандырылған аударма: оны Google Translate сияқты автоматтандырылған аударма платформалары мәтіндерді әртүрлі тілдерге аудару үшін пайдаланады. Олар жоғары дәлдікпен аударуды үйрену үшін үлкен көлемдегі мәтіндік деректерді өңдейді.

4. Алаяқтықты анықтау: Банктер мен қаржы институттары алаяқтық әрекеттерді анықтау үшін жасанды интеллектіні белсенді түрде пайдалануда. Жасанды интеллект клиенттердің транзакцияларын талдайды және қаржылық қылмыстардың алдын алуға көмектесетін күдікті транзакциялар туралы ескертулер береді.

5. Процестерді автоматтандыру: жасанды интеллект бизнестегі әртүрлі тапсырмалар мен процестерді автоматтандыру үшін пайдаланылуы мүмкін. Мысалы, автоматты жіктеу жүйелері үлкен көлемдегі құжаттарды өңдеп, сұрыптай алады, ал өндірістік роботтар өндірістік желілерде күнделікті тапсырмаларды орындай алады.

Бұл күнделікті өмірде жасанды интеллектті қолданудың кейбір мысалдары ғана. Ал, енді білім беру процесіндегі жасанды интеллект технологиясының қолдану аясы, оның әлеуеті мен тигізер әсеріне толығырақ сипаттама беріледі.

Сурет 2 – ЖИ технологиясының білім беру саласына әсері

Ескерту: авторлармен құрастырылған

Жасанды интеллекттің білім беру саласына әсері:

1. ЖИ жазбаларды жүргізуді және бағалауды өз мойнына алатындықтан, оқушыларға қосымша уақыт беруді қамтамасыз ететін жүйелер болғандықтан, мұғалімдерде бос уақыт көп болуы мүмкін.

2. Жаппай дербестендіру балалардың денсаулығын жақсартады.

Егер жасанды интеллект оқуды жаппай дербестендіруге және орталықсыздандыруға мүмкіндік берсе, онда балалардың кестесі олардың ұйқы қажеттіліктеріне көбірек сәйкес келуі мүмкін. Бұл мектеп оқушыларының ұйқысыздығына қатысты көпжылдық мәселелерді шешуге ықпал етуі мүмкін.

3. Ата-аналардың балаларының біліміне деген жауапкершілігі артады.

Жасанды интеллект арқылы білім беруде балалар жаңа құралдар мен платформаларды меңгерген сайын ата-аналардың репетитор, супервайзер және тәлімгер ретінде жаңа рөлдерді атқара алатынын көрсетеді. Бұл өзгеріс 3,1 миллион мемлекеттік және 0,4 миллион жекеменшік мектеп мұғалімдеріне, 3,4 миллион әкімшілік және көмекші персоналға айтарлықтай әсер етеді.

4. Мұғалімдердің түйсігі сенсорлық деректерге қайшы келуі мүмкін.

ЖИ негізіндегі бет-әлпетті тану оқу жүйелерін эмоция деректерімен қамтамасыз ете алады, машиналық оқыту жүйелерін одан әрі дербестендіреді.

5. ЖИ оқу ақысына әсер етеді.

Орталықтандырылған мектептер мен мұғалімдер аз болғандықтан, оқу ақысы айтарлықтай төмендейді. Бірақ егер ата-аналар балаларының білім алуына көбірек араласатын болса, отбасылар жаңа тікелей шығындарға, сондай-ақ қосымша уақыт шығындарына тап болуы мүмкін.

6. Оқушылар мұғалімдермен сабақтан тыс уақытта орын алатын баға жетпес қарым-қатынастан айырылуы мүмкін.

Таза теориялық білімнің шегінен шығу арқылы мұғалімдер проблемаларды шешу және сыни ойлау сияқты XXI ғасырдағы сыни дағдыларды дамытады.

ЖИ ландшафы компьютерлік жүйелерге адам тілін түсінуге, мысалдардан үйренуге және болжам жасауға мүмкіндік беретін көптеген озық технологияларды қамтиды. ЖИ компоненттерінің әрқайсысы басқа технологиялармен, деректермен, аналитикамен және автоматтандырумен бірге дербес дамығанымен, олар жеткізу тізбегін оңтайландырудан бастап тұтынушыларға қызмет көрсетуді жақсартуға дейінгі кез-келген өндірістік тапсырмада қолданылады. Осы бойынша әрқайсысына жеке түсініктемелер беріледі.

Машиналық оқыту немесе ML (Machine learning) – нақты бағдарламалауды қажет етпестен алдыңғы деректер жиынтығынан автоматты түрде үйренетін және жетілдірілетін ЖИ негізіндегі қосымша. Машиналық оқыту барлық жасанды интеллект құралдарын: жазу мен сөйлеуді автоматты түрде тануға арналған қосымшалардан бастап роботтарға немесе пилотсыз машиналарға салынған күрделі компьютерлік көру жүйелерін жасау үшін қолданылады.

Терең оқыту немесе DL (Deep learning) – жасанды нейрондық желілер арқылы оқыту деректерін өңдеу жүзеге асырылатын машиналық оқытудың ішкі жиынтығы. Терең оқыту чат-боттар мен виртуалды көмекшілер, маркетингтік ұсыныс ситсемалары, шет тілдерінен автоматты аудармашылар сияқты шешімдерді жасауда қолданылады

Нейрондық желі (Neural network) – адам миындағы нейрондық байланыстарды жалпы түрде модельдейтін және терең оқытуды қамтамасыз ететін компьютерлік жүйе немесе жүйелер. Нейрондық желілердің (НЖ) бірнеше негізгі түрлері бар: тікелей таратылатын НЖ (FFNN), конволюциялық НЖ (CNN), қайталанатын НЖ (RNN). Олар дауысты, бейнені, сөйлеуді, кескінді, тілдік аударманы тану, жіктеу және ауытқуларды анықтау сияқты тапсырмалар үшін қолданылады.

Когнитивті есептеулер (Cognitive computing) компьютерлік модельде адамның ойлау процесін қайта құруға бағытталған. Технология адам санасының логикасына еліктеуге және адамдар мен машиналар арасындағы өзара әрекеттесуді жақсартуға тырысады. Бұл, мысалы, адам тілін және кейін өздігінен үйренуге арналған кескіндердің мағынасын танитын AI арқылы орындалады. Когнитивті есептеу жүйесін бүгінде IBM Watson суперкомпьютері сияқты күрделі машиналарда ғана жүзеге асыруға болады.

Табиғи тілді өңдеу немесе NLP (Natural language processing) – компьютерлерге адам тілі мен сөйлеуін түсінуге, тануға, түсіндіруге және көбейтуге мүмкіндік беретін технология. NLP технологиясын енгізудің ең айқын мысалы – OpenAI компаниясының GPT сияқты табиғи тілді өңдеудің жетілдірілген модельдері.

Компьютерлік көруді немесе CV (Computer vision) кескіннің мазмұнын – фотосуреттерді, векторлық графиканы, кестелерді, PDF және бейнелерді түсіндіру үшін терең оқыту мен үлгіні анықтау үшін қолданады. Компьютерлік көру өзін-өзі басқаратын көлік құралдарының автопилоттарының (мысалы, Tesla Autopilot) жұмысына, сондай-ақ жол камераларынан ақпаратты өңдейтін ЖИ жүйелеріне негізделген.

Роботты процестерді автоматтандыру немесе RPA (Robotic process automation) – роботты немесе деректерді интерпретациялауға, тасымалдауға және талдауға қабілетті бағдарламалық жасақтаманы орнату арқылы қайталанатын операцияларды ішінара қолмен немесе толығымен автоматтандыруға көмектесетін жасанды интеллект пәні. RPA жүйелері бухгалтерлік есеп (шоттарды өңдеу), HR (қызметкерлерді жалдау және бейімдеу), бөлшек сауда (тауарлы-материалдық бөлшектерді басқару) және техникалық қолдау қызметтерін ұйымдастыру сияқты салаларда қолданылады [2].

ЖИ білім берудегі басты артықшылықтарының бірі – оның жеке оқушылар үшін оқу процесін жекелендіру мүмкіндігі. Келлехер мен Тирни (2018) атап өткендей, ЖИ алгоритмдерін мектеп оқушыларының дербес қажеттіліктеріне, қызығушылықтары мен қабілеттеріне негізделген жеке оқу жоспарларын құру үшін пайдалануға болады. Бұл оқу нәтижелерін жақсартуға және белсенділікті арттыруға көмектесуі мүмкін, себебі оқушылардың қызығушылықтарына бейімделген мазмұнға мотивация беру ықтималдығы жоғары болады. ЖИ қолдану мұғалімдерге жүктемені азайтуға көмектеседі, олар жоспарлауға аз уақыт жұмсай алады және жеке оқушылармен жұмыс істеуге көбірек уақыт бөледі. Мысалы, ЖИ баға қоя алады, бұл мұғалімнің басқа тапсырмалар құрастыруға уақыт бөлуіне мүмкіндік береді. Сонымен қатар ЖИ құралдары оқытуды негіздеу және оқу нәтижелерін жақсарту үшін пайдалануға болатын оқушылардың үлгерімі туралы құнды деректерді бере алады [3]. Алайда, білім беруде ЖИ қолдануда тәуекелге баруға тура келеді. Негізгі проблемалардың бірі – мектеп оқушыларының емтихандарда немесе оқу процесіне үстірт қарап, жасанды интеллект құралдарын пайдалану мүмкіндігі (көшіріп алу, тапсырманы орындату, т.б.). Мысалы, Кавале мен Форнесс (2019) атап өткендей, жасанды интеллект мектеп оқушыларының жұмысын немесе тапсырмаларын орындай алады, бұл тапсырманың білімдік құндылығын төмендетеді. Осы тәуекелге жауап ретінде кейбір мұғалімдер дәстүрлі бағалауды қайта қарастыруды және машиналар тез шеше алмайтын шығармашылық және ашық тапсырмаларға көшуді ұсынады [4]. Сонымен қатар білім берудегі ЖИ дамуы мектеп оқушыларының сыни ойлау, креативтілік және машиналар оңай қабылдай алмайтын мәселелерді шешу сияқты «адами» дағдыларын дамытудың маңыздылығын көрсетеді [5].

Сондықтан, ЖИ оқу мен оқытудың тиімділігін арттырса да, мұғалімдер оның ықтимал тәуекелдерін ескере отырып, оларды азайту үшін шаралар қабылдауы керек, бұл оқушылардың маңызды адами дағдыларын дамытуға басымдық береді. Оның бір тәсілі – шығармашылықты, сыни ойлауды және машиналар қабылдай алмайтын мәселелерді шешу дағдыларын қажет ететін тапсырмалар әзірлеу. Мысалы, бұл дағдыларды дамытудың тиімді жолдары – жобаға бағытталған оқу тапсырмалары, онда оқушылар бірлесіп жұмыс істеуі, күрделі мәселелерді шешуі және өз нәтижелерін аудиторияға ұсынуы көзделеді [6].

Сонымен хронологиялық талдау ЖИ-дің бірте-бірте қарапайым қолданыстан педагогикалық мақсатқа бағытталған қуатты құрал болғанын көрсетеді. ЖИ-дің эволюциясы оның оқушы деңгейіне бейімделу мүмкіндігіне алып келді. Тарихи шолу ЖИ тек техникалық салада емес, адаммен өзара әрекеттесу құралына айланғанын көрсетеді. Себебі, дауыс көмекшілері, интеллектуалды ойындар және т.б. мысалдар осыған дәлел бола алады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақалада зерттеу нысаны ретінде бастауыш білім беруде ЖИ қолданудың мүмкіндіктері қарастырылған. Зерттеу барысында бірқатар ғылыми әдістер қолданылды. Теориялық әдістер – ЖИ даму тарихын, ғылыми еңбектердегі түсіндірулерін талдау. ЖИ хронологиясы арқылы зерттеу мәселесі тарихи-логикалық тұрғыда негізделеді. Келесі салыстырмалы талдау – ЖИ-дің әр кезеңдегі қолданысын қарастырып, қазіргі мүмкіндіктерімен салыстыру. Ал, эмпирикалық элементтер – бастауыш білім беруде ЖИ қолданудың нақты мысалдары келтіріледі (оқыту платформалары, цифрлық көмекшілер). Бұл – әдістемелік сипаттағы бақылау және иллюстрация әдістерінің қолданысын көрсетеді.

Бастауыш сыныпта эссе жазу немесе зерттеу жобалары сияқты әдістер пайдалану арқылы ашық тапсырмаларды оқушылардың түсінігін және ақпаратты өз сөздерімен синтездеу қабілетін бағалау үшін пайдалануға болады. Машиналар тез шеше алмайтын тапсырмаларды әзірлеу арқылы мұғалімдер оқушылардың оқу процесіне белсенді қатысуын және болашақта табысқа жету үшін қажетті дағдыларды дамытуды қамтамасыз ете алады. Адами дағдыларды дамытуға ықпал ететін тапсырмаларды әзірлеуден басқа, мұғалімдер дереу кері байланыс пен басшылықты қамтамасыз ету үшін сыныпта оқушыларымен жұмыс істеуі керек. Келлехер мен Тирни (2018) атап өткендей, ЖИ құралдары оқушыларға жеке қолдау мен кері байланысты қамтамасыз етудегі мұғалім рөлін алмастыра алмайды. Сонымен қатар мұғалімдер ЖИ қайталай алмайтын жазу сияқты ұсақ және жалпы моториканы үйретуге басымдық беруі керек. Бұл дағдылар когнитивті даму және әртүрлі кәсіптерде табысқа жету үшін өте маңызды (Sulik, Huerta, & Ziegler, 2017). Осы дағдыларды сыныпта нығайту және жаттықтыру арқылы мұғалімдер оқушыларды адамдық дәрежеге жеткізетін және болашақта машиналардан ерекшелендіретін ерекше қасиеттерді дамытуды қамтамасыз ете алады. Сонымен қатар мұғалімдер оқушыларды машиналар жауап бере алатын жақсы сұрақтар қоюға үйрету арқылы жасанды интеллекттің даму жағдайына бағдарлануға көмектесе алады.

Жасанды интеллект жетілдірілген сайын, адамдар осы технологиялармен қалай тиімді байланысу керектігін білудің маңыздылығы арта түседі. Сыни тұрғыдан ойлау дағдыларын дамыта отырып және жоғары деңгейлі ойлауды қажет ететін сұрақтар қоюды үйрену нәтиижесінде, оқушылар оқу және проблемаларды шешу қабілеттерін кеңейту үшін ЖИ мүмкіндіктерін пайдалануды үйрене алады. Бұл оқушыларды болашақ еңбек нарығына дайындайды және ЖИ мүмкіндіктері мен шектеулерін жақсырақ түсінуге және сайып келгенде, адамды бірегей ететін ұғымдарды бағалауға көмектеседі.

Білім беруде ЖИ қолданудың тағы бір проблемасы – сандық алшақтықтың артуы. Ляо және басқалар атап өткендей, барлық оқушылар технологиялар мен интернетке бірдей қол жеткізе алмайды, бұл олардың ЖИ негізіндегі құралдар мен ресурстарды пайдалану мүмкіндіктерінің теңгермесіздігіне әкелуі мүмкін. Мұндай цифрлық алшақтық білім беру мүмкіндіктері мен нәтижелеріндегі бұрыннан бар теңгермесіздікті күшейтуі ықтимал. Сондықтан мұғалімдер барлық оқушылар үшін жасанды интеллект құралдарының қол жетімділігін қамтамасыз етуі және цифрлық алшақтықты жою үшін шаралар қабылдауы керек, мысалы, аз қамтылған қауымдастықтардағы технологиялар мен интернет-ресурстарға қол жетімділікті қамтамасыз ету [7]. ЖИ құралдарына тең қол жетімділікті қамтамасыз етумен қатар, мұғалімдерге ЖИ-ді оқытушылық тәжірибесіне тиімді енгізуді үйрену де маңызды.

Зерттеу көбірек теориялық сипатта болғандықтан, өлшеу әдістемесі ретінде бұрынғы зерттеулердің нәтижелеріне, халықаралық тәжірибеге және педагогикалық әдебиеттерге негізделген. Жинақталған деректер негізінен мәтіндік талдау, жүйелеу және салыстыру арқылы өңделген.

Нәтижелер және оларды талқылау

ЖИ білім беруде кең тарала бастағандықтан, мұғалімдер ЖИ саласындағы соңғы ақпараттардан және оны оқытудың тиімділігін арттыру үшін қалай пайдалану керектігінен хабардар болуы керек. Бұл – адаптивті оқыту сияқты ЖИ негізіндегі құралдар мен платформаларды қалай пайдалану керектігін түсінуді қамтитын бағдарламалық қамтамасыз ету чат-боттары. Сонымен қатар мұғалімдер ЖИ-ді оқыту практикасына енгізу, ЖИ құралдарының тиімділігін бағалау және ықтимал этикалық мәселелерді анықтау және шешу бойынша анықтау экспериментін Алматы қаласы, Әуезов ауданы, №117 Жалпы білім беретін мектептің 21 бастауыш сынып мұғалімдеріне сауалнама жүргізілді. Жасанды интеллекттің тиімділігін анықтау сауалнамасының нәтижесі мен көрсеткіштері бейнеленген.

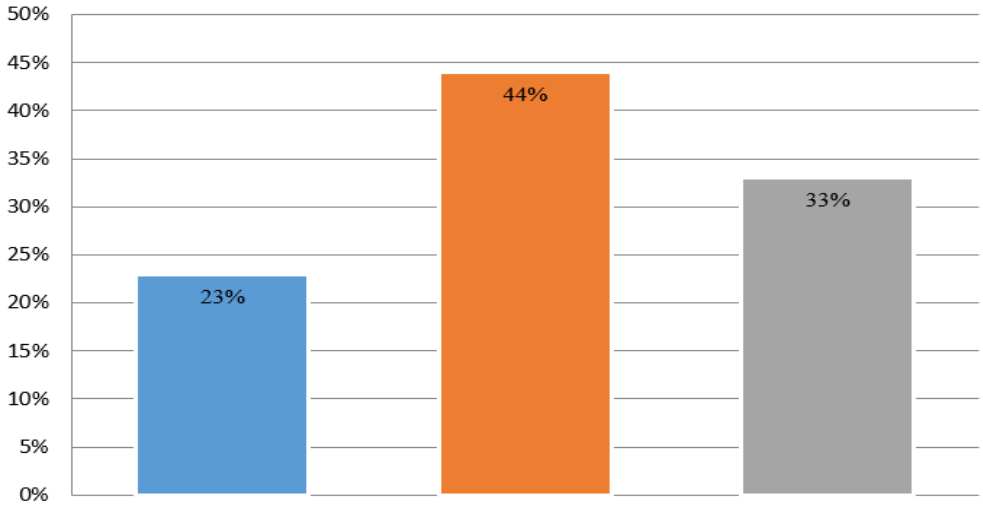

Сурет 3 – Жасанды интеллекттің тиімділігін анықтау сауалнамасының нәтижелері

Ескерту: авторлармен құрастырылған

Жасанды интеллекттің тиімділігін анықтау сауалнамасының көрсеткіші бойынша бастауыш сынып мұғалімдерінің тиісті дайындығын қамтамасыз ете отырып, біз ЖИ-ді сыныпта жауапкершілікпен және тиімді пайдаланылуды қамтамасыз ете аламыз, ал оқушылар осы қуатты құралдардың барынша өз қажеттіліктеріне қарай пайдасын көре алады деп анықтау экспериментінің қорытындысын жасадық.

Сонымен қатар аталған мектептің бастауыш сынып мұғалімдерінің сыныпта ЖИ құралдарын тиімді пайдалану үшін қажетті дағдыларды қалыптастыру бойынша зерттеу жұмысын жүргізіп, нәтижесінде көрсетілген көрсеткіштер бойынша білім деңгейлері анықталды [8]. Нәтижесі диаграммамен көрсетілді.

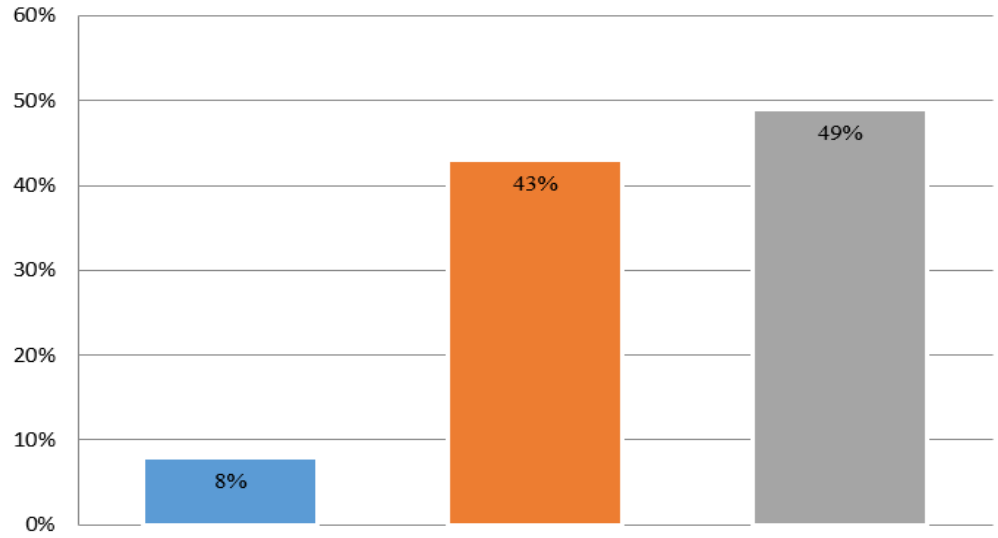

Сурет 4 – Сыныпта ЖИ құралдарын тиімді пайдалану үшін қажетті дағдылар мен білім көрсеткіші

Ескерту: авторлармен құрастырылған

Мұғалімдерге тиісті дайындық пен қолдау көрсету барлық оқушылардың мүддесі үшін жасанды интеллект құралдарын жауапкершілікпен және тиімді пайдалануды қамтамасыз ете алады. Сонымен қатар жасанды интеллект адам-мұғалімдерді алмастырмайтынын мойындау керек. ЖИ оқыту мен оқуды жақсарта алатынына қарамастан, ол -мұғалімдердің оқу процесін ілгерілетудегі және оқушыларымен мағыналы қарым-қатынас орнатудағы маңызды рөлін алмастыра алмайды. Білім беруде ЖИ қолданудың сәттілігі – технологиялар мен адам тәжірибесінің тиімді интеграциясына байланысты [9]. Сондықтан жасанды интеллекттің артықшылықтары мұғалімдердің күшті жақтарын біріктіретін гибридті тәсілді қолдануында. Зерттеулер көрсеткендей, мектеп оқушылары мен олардың мұғалімдері арасындағы қарым-қатынас – оқушылардың оқуы мен жетістігі үшін өте маңызды. Руда және басқалар жүргізген мета-талдау, оқушы мен мұғалім арасындағы жағымды қарым-қатынас жоғары оқу үлгерімімен, мінез-құлықта кездесетін проблемалардың аздығымен және оқушылардың белсенділігінің жоғары деңгейімен байланысты екенін көрсетеді.

Жасанды интеллект бастауыш білім беруде қолданылуы мүмкін тағы бір сала интеллектуалды репетиторлық жүйелерді (ITS) дамыту болып табылады. Бұл жүйелер бастауыш сынып оқушыларының жеке репетиторлық қамтамасыз ету үшін жасанды интеллект алгоритмдерін пайдаланады. ITS оқушылардың үлгерімі туралы дереу кері байланыс бере алады, олардың жеке оқу мәнерлеріне негізделген қосымша ресурстар мен материалдарды ұсына алады.

Яғни, қорыта келе жасанды интеллекттің жеке артықшылықтары мұғалімдердің уақытын үнемдеуге және олардың оқуға және оқушылармен қарым-қатынасқа көбірек көңіл бөлуіне мүмкіндік беретіндігі бейнеленген.

Сурет 5 – Жасанды интеллекттің жеке артықшылықтарын анықтауға арналған көрсеткіш

Ескерту: авторлармен құрастырылған

Сондықтан оқытудағы адами факторды тану, бағалау және мұғалімдер мен оқушылар арасындағы берік қарым-қатынасқа, тіпті білім берудегі ЖИ дәуірінде де басымдық беру өте маңызды деп есептейміз.

Сонымен қатар білім беру сарапшысы Джон Хаттидің зерттеулерінде мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынас оқу үлгерімінің маңызды факторы екені айтылады. Хэтти білім беру шараларының мета-талдауында мұғалім мен оқушы қарым-қатынасы оқушылардың оқу үлгеріміне айтарлықтай оң әсер ететінін анықтап, әсер мөлшері 0,72 деңгейінде болатынын дәлелдеген. Бұл оқу процесінде адамдар арасындағы өзара әрекеттесу мен байланыстың маңыздылығын көрсетеді. Жасанды интеллект жекелендірілген оқу тәжірибесін қамтамасыз ете алатынына қарамастан, ол адамдардың өзара әрекеттесуінің эмоционалды және әлеуметтік артықшылықтарын жүзеге асыра алмайды. Сондықтан мұғалімдер өз оқушыларымен жағымды қарым-қатынас орнатуға және өсу мен дамуға қолайлы оқу ортасын құруға басымдық беруі керек.

ЖИ сауаттылығын оқу бағдарламасына енгізу мұқият жоспарлау мен жан жақты қарастыруды қажет етеді. Мазера және Яу (Mather және You) пікірінше, мектеп оқушыларына жасанды интеллект құралдарын тиімді пайдалану үшін қандай дағдылар мен білімді дамыту керектігін анықтау өте маңызды [10]. Бұл үшін мектеп оқушыларының ең өзекті оқу құралдары мен қосымшаларын анықтайтын салалық серіктестермен немесе сарапшылармен ынтымақтастық орнату қажеттілігі туындайды. Қажетті дағдылар мен білімді анықтағаннан кейін мұғалімдер ЖИ құралдары мен әдістерін қолдана отырып сабақтарды құрастырады және соның негізінде өткізе алады. Мысалы, Лопес-Перес және т.б. ЖИ арқылы қолдау табатын чат-боттарды пайдалану немесе ЖИ негізіндегі тренажер сабақтарын қосу туралы ұсынысы тілдік және жаратылыстану-ғылыми білім беруді жақсартуға бағытталған. Жасанды интеллект чат-боттарын оқушылардың сөйлеу, тыңдау, оқу және жазу дағдылары бойынша жекелендірілген кері байланыс беру арқылы тіл үйренуін жеңілдету үшін құрастыруға болады. Сонымен қатар ЖИ негізіндегі тренажерларды оқушыларға қауіпсіз және бақыланатын ортада күрделі ғылыми тұжырымдамалар мен құбылыстарды үйренуге мүмкіндік беретін виртуалды эксперименттер жасау үшін пайдалануға болады. Оқу бағдарламасына жасанды интеллект құралдарын қосу арқылы мұғалімдер оқушылардың сыни ойлауын, проблемаларды шешу қабілетін және цифрлық сауаттылығын дамытуға ықпал ететін қызықты және интерактивті оқу сабақтарын құра алады.

ЖИ сауаттылығын оқу бағдарламасына енгізу мұқият жоспарлау мен жан жақты қарастыруды қажет етеді. Қажетті дағдылар мен білімді анықтау, практикалық сабақтарды әзірлеу және оқушыларға ЖИ құралдарын этикалық талапқа сай жауапкершілікпен пайдалануды үйрету арқылы мұғалімдер оқушылардың келесі ұрпағын ЖИ басқаратын әлемде табысқа жетуге дайын болуына көмектесе алады.

ЖИ-мен интеграцияланған «адами» дағдыларды дамытуға басымдық бере отырып, мұғалімдер өз оқушыларын болашақ жұмыс күші ретінде дайындай алады және оларды тез өзгеретін әлемде табысты жұмыс істеу үшін қажетті құралдармен қамтамасыз ете алады. Мысалы, ЖИ дәуірінде оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту өте маңызды.

Дүниежүзілік экономикалық форумның баяндамасында айтап көрсетілгендей, болашақ жұмыс күші үшін креативтілік – сыни тұрғыдан ойлау және проблемаларды шешу сияқты ең қажетті үш дағдының бірі. Шығармашылық қабілетті дамыту үшін мұғалімдер оқу процесіне оқушыларды стандарттан тыс ойлануға және мәселелерді стандартты емес тәсілдермен шешуге бағыттайтын іс-шараларды қоса алады. Мысалы, жобаға негізделген оқыту, дизайнды ойлау және миға шабуыл оқушылардың шығармашылықпен айналысуына мүмкіндік береді.

Эмоционалды интеллект – мұғалімдер үшін басымдыққа ие болатын тағы бір маңызды «адами» дағды. Брэкетт және басқалар эмоционалды интеллект академиялық және кәсіби табыстың маңызды болжаушысы екенін айтады. Мұғалімдер сыныпта оқушылардың эмоцияларын білдіруге және бір-бірімен жағымды қарым-қатынас орнатуға негізделген қауіпсіз және қолайлы орта құру арқылы оқушыларда эмоционалды интеллектті дамытуға көмектесе алады, сонымен қатар эмоционалды интеллектті модельдей алады, оқушыларға жанашырлық пен құрмет көрсетіп, сындарлы кері байланыс бере алады [11].

Әлеуметтік хабардарлық – мұғалімдердің өз оқушыларының бойында дамытуға тиіс тағы бір «адами» дағды. Ұлттық білім беру қауымдастығы (NEA) әлеуметтік хабардарлық басқа адамдарға түсіністік пен жанашырлықты, әртүрлілікті тану мен құрметтеуді және проблемаларды бірлесіп шешуді қамтитынын атап өтті [12]. Мұғалімдер оқушыларды бірге жұмыс істеуге және әртүрлі ортадағы адамдармен қарым-қатынас жасауға бағытталған іс-шаралар өткізу арқылы әлеуметтік хабардарлықты дамытуға ықпал ете алады. Мысалы, мұғалімдер топтық пікірталастарға үлес қоса алады, бірлескен оқу жобаларын ұйымдастыра алады және оқушыларды оқу материалдарымен, сабаққа лекторлар шақыру арқылы әртүрлі көзқарастармен және мәдениет негіздерімен таныстыра алады. Жалпы, білім беруде ЖИ қолдану оқу мен оқытудың тиімділігін арттыра алады, әрине, бұл жұмыстардың бәрі қиындықсыз жүзеге аспайды. ЖИ оқу процесін жекелендіре алады, мұғалімнің жүктемесін азайтады және оқушылардың үлгерімі туралы құнды мәліметтер бере алады, бірақ сонымен бірге білім беру құндылығына нұқсан келтіру және цифрлық алшақтықты кеңейту қаупін де атап өту керек.

Адами дағдыларды дамытуға ықпал ететін, жедел кері байланыс пен басшылықты қамтамасыз ететін және ЖИ негізіндегі құралдарға қол жеткізуді қамтамасыз ететін тапсырмаларды әзірлеудің маңыздылығы өте зор. Сонымен қатар мұғалімдер ЖИ жауапкершілікпен және тиімді пайдалану үшін арнайы білім жетілдіруі және қолдау табуы керек, сонымен бірге ЖИ адам-мұғалімдерді алмастыра алмайтынын түсінуі керек. Білім беруде ЖИ қолданудың сәттілігі технология мен адам тәжірибесінің тиімді интеграциясына байланысты және оқушыларда машиналар қабылдай алмайтын негізгі адами дағдыларды дамытуға басымдық беру өте маңызды. Жалпы, ЖИ білім беруде төңкеріс жасай алады, бірақ оның жауапкершілігі мен этикалық тұрғыдан қолданылуын ескеру өте маңызды.

Қорытынды

Білім берудегі жасанды интеллекттің (ЖИ) өзіндік артықшылықтары бастауыш сынып оқушылары үшін оқу процесін жекелендіру және олардың оқу үлгерімі туралы құнды мәліметтер алу үшін пайдалануға болады, бұл оқытуға көмектеседі және оқу нәтижелерін жақсартады. Сонымен қатар ЖИ пайдалану цифрлық алшақтықты кеңейтіп, оқушыларда адами дағдыларды дамытудың маңыздылығын арттырады.

Білім беруде ЖИ-ді жауапкершілікпен және тиімді пайдалануды қамтамасыз ету үшін мұғалімдер кездесетін тәуекелдерді есте сақтап, оларды азайту үшін шаралар қабылдауы керек. Білім беруде ЖИ қолдану қаупін азайтудың бір тәсілі – машиналар қабылдай алмайтын шығармашылықты, сыни ойлауды және проблемаларды шешу дағдыларын қажет ететін тапсырмалар әзірлеу.

Мұғалімдер сыныпта оқушылардың когнитивті дамуын жүзеге асыру үшін ұсақ және жалпы моториканы нығайту және жаттықтыру арқылы дереу кері байланыс пен басшылықты қамтамасыз ететін жұмыс түрлерін ұйымдастыруы керек. Сонымен қатар мұғалімдер өз оқушыларына машиналар жауап бере алатын жақсы сұрақтар қоюға, сыни ойлау дағдыларын дамытуға және жоғары деңгейлі ойлауды қажет ететін сұрақтар қоюға үйрету арқылы жасанды интеллекттің дамуы жағдайына бағдарлануға көмектесе алады.

Білім беруде ЖИ қолданудағы тағы бір проблема – сандық алшақтықтың арту мүмкіндігі. Жасанды интеллект құралдары барлық оқушыларға қол жетімді болуы үшін мұғалімдер сандық алшақтықты жою мақсатындағы шаралар қабылдауы керек, мысалы, аз қамтылған қауымдастықтарға технологиялар мен интернет-ресурстарға қол жетімділікті қамтамасыз ету. Бастауыш сынып мұғалімдері жасанды интеллект саласындағы соңғы жетістіктер және оны оқытудың тиімділігін арттыру үшін қалай пайдалану керектігі туралы хабардар болуы керек. Себебі мұғалімдер өздерінің педагогикалық тәжірибелеріне ЖИ енгізуге, ЖИ құралдарының тиімділігін бағалауға және ықтимал этикалық мәселелерді анықтауға және шешуге дағдылануы қажет.

Осы саладағы болашақ зерттеулер шығармашылық, сыни тұрғыдан ойлау және проблемаларды шешу сияқты адами дағдыларды дамытуға ықпал ететін ЖИ көмегімен оқу орталарын әзірлеуге және бағалауға бағытталуы керек. ЖИ оқу нәтижелеріне, белсенділік пен мотивацияға әсерін, сондай-ақ білім беруде ЖИ қолданумен байланысты ықтимал этикалық және құпиялылық мәселелерді де шешу мүмкіндігіне ие болуы қажет. Болашақ зерттеулер цифрлық алшақтықты жою жолдарын қарастырып, барлық оқушылар үшін ЖИ құралдарының қолжетімділігін қамтамасыз етуі керек. Осы зерттеу сұрақтарын шешу ЖИ білім беруде жауапкершілікпен және оқытудың тиімді пайдаланылуын қамтамасыз етеді, бұл барлық бастауыш сынып оқушылары үшін әділ және сапалы оқу мүмкіндіктерін құруға ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Появится ли когда-нибудь искусственный интеллект с сознанием? https://hi-news.ru/computers/poyavitsya-li-kogda-nibud-iskusstvennyj-intellekt-s-soznaniem.html (дата обращения 11.03.2018).

2 Ayala-Pazmiño, M., (2023). Artificial Intelligence in Education: Exploring the Potential Benefits and Risks. 593 Digital Publisher CEIT, 8(3), 892-899

3 Kavale, K. A., & Forness, S. R. (2019). Cheating and plagiarism in schools and colleges. Psychology Press. 175 p.

4 Kim, J., Park, H., Jo, I., & Choi, H. (2019). Designing augmented reality simulation for science education: Affordances and constraints. Education Sciences. Vol. 9(4). 318 p.

5 Kulkarni, C., Cambre, J., Kotturi, Y., Bernstein, M. S., & Klemmer, S. R. (2015). Peer and self assessment in massive online classes. ACM Transactions on Computer-Human Interaction (TOCHI). Vol. 22(2). P. 1-30.

6 Liao, Y., Huang, R., Sun, C., & Li, X. (2021). Artificial intelligence in education: Opportunities and challenges from a learning science perspective. Frontiers in Education, Vol. 6. P. 1-7.

7 Моделирование сознания и искусственный интеллект: пределы возможностей. [Электронный ресурс] — URL:https://cyberleninka.ru/article/n/modelirovanie-soznaniya-i-iskusstvennyy-intellekt-predely-vozmozhnostey/viewer (дата обращения: 26.03.2018).

8 López-Pérez, M.V., Pérez-Rodríguez, M.A., & Gutiérrez-Santiuste, E. (2020). Artificial intelligence in education: A review. Frontiers in Psychology. Vol. 11.135 p.

9 Mandernach, B. J. (2018). Effective grading practices in the online classroom: A faculty perspective. Journal of Educators Online. Vol. 15(1). P. 1-22.

10 Mather, R., & Yau, J. Y. (2019). Artificial intelligence education: Implications for teaching and learning. Educational Research Review. Vol. 27. P. 233-247.

11 National Education Association. (2024). Artificial intelligence in education. [Электронный ресурс] — URL: https://www.nea.org/resource-library/artificial-intelligence-education (дата обращения: 26.06.2024).

12 Pardo-Ballester, C., Tomás, D., & López-López, M. C. (2021). Exploring the potential of chatbots in foreign language learning: a systematic review. Computer Assisted Language Learning. Vol. 34(2). P. 153-182.

ПРЕИМУЩЕСТВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В НАЧАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

В статье описывается о преимуществах использования искусственного интеллекта (ИИ) в начальном образовании и роли в образовании. В частности, рассматриваются потенциальные преимущества и риски автономного обучения, улучшения оценки, экономии времени на планирование учителей и использования ИИ в образовании. Кроме того, в статье поднимаются важные этические вопросы и вопросы безопасности применения ИИ в сфере образования, даются рекомендации по их решению. Анализируя успешные случаи применения ИИ в школьном образовании, в статье показаны преимущества и потенциал данной технологии в совершенствовании учебного процесса.

Цель исследования: описать преимущества и риски использования искусственного интеллекта в начальном образовании и определить его эффективность эмпирическим методом и показать результат. Также определены навыки и знания, необходимые для эффективного использования инструментов искусственного интеллекта, а также показатели, направленные на определение индивидуальных преимуществ искусственного интеллекта.

В заключении статьи описываются показатели результатов дополнительных эмпирических исследований о важности использования искусственного интеллекта в начальном образовании. Обобщаются современные перспективы применения искусственного интеллекта в школах, демонстрируется его значительный вклад в будущее образования.

Ключевые слова: искусственный интеллект, инновационные технологии, нейронная система, машинное обучение, ChatGPT.

ADVANTAGES OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN PRIMARY EDUCATION

Abstract

This article outlines the benefits of using artificial intelligence (AI) in primary education and its role in education. In particular, the potential benefits and risks of autonomous learning, improved assessment saving teachers planning time and the use of AI in education are discussed. Additionally, the article addresses important ethical and safety concerns related to the use of AI in education and offers recommendations for addressing these issues. Analysing successful cases of AI application in school education, the article highlights the advantages and potential of this technology in enhancing the educational process.

The purpose of the study is to describe the advantages and risks of using artificial intelligence in primary education and to determine its effectiveness through an empirical method, presenting the results. The skills and knowledge necessary for the effective use of artificial intelligence tools are also identified, as well as indicators aimed at determining the individual advantages of artificial intelligence.

The article concludes by describing the indicators of the results of additional empirical research on the importance of using artificial intelligence in primary education. The article summarizes the current prospects for the application of artificial intelligence in schools and demonstrates its significant contribution to the future of education.

Key words: artificial intelligence, innovative technology, neural system, machine learning, ChatGPT.

REFERENCES

1 Poyavitsya li kogda-nibud' iskusstvennyj intellekt s soznaniem? [*Will artificial intelligence with consciousness ever appear?*] Available at: — URL: https://hi-news.ru/computers/poyavitsya-li-kogda-nibud-iskusstvennyj-intellekt-s-soznaniem.html [in Russian] (accessed: 11.03.2018).

2 Ayala-Pazmiño, M., (2023). Artificial Intelligence in Education: Exploring the Potential Benefits and Risks. 593 Digital Publisher CEIT, 8(3), P. 892-899 [in Spain]

3 Kavale, K. A., & Forness, S. R. (2019). Cheating and plagiarism in schools and colleges. Psychology Press. 175 p. [in English]

4 Kim, J., Park, H., Jo, I., & Choi, H. (2019). Designing augmented reality simulation for science education: Affordances and constraints. Education Sciences. Vol. 9(4). 318 p. [in English]

5 Kulkarni, C., Cambre, J., Kotturi, Y., Bernstein, M. S., & Klemmer, S. R. (2015). Peer and self assessment in massive online classes. ACM Transactions on Computer-Human Interaction (TOCHI). Vol. 22(2). P. 1-30. [in English]

6 Liao, Y., Huang, R., Sun, C., & Li, X. (2021). Artificial intelligence in education: Opportunities and challenges from a learning science perspective. Frontiers in Education. Vol. 6. P. 1-7. [in English]

7 Modelirovanie soznaniya i iskusstvennyj intellekt: predely vozmozhnostej. Available at: — URL: https://cyberleninka.ru/article/n/modelirovanie-soznaniya-i-iskusstvennyy-intellekt-predely-vozmozhnostey/viewer [in Russian] (accessed:26.03.2018).

8 López-Pérez, M.V., Pérez-Rodríguez, M.A., & Gutiérrez-Santiuste, E. (2020). Artificial intelligence in education: A review. Frontiers in Psychology. Vol. 11. 135 p. [in English]

9 Mandernach, B. J. (2018). Effective grading practices in the online classroom: A faculty perspective. Journal of Educators Online. Vol. 15(1). P. 1-22. [in English]

10 Mather, R., & Yau, J. Y. (2019). Artificial intelligence education: Implications for teaching and learning. Educational Research Review. Vol. 27. P. 233-247. [in English]

11 National Education Association. (2024). Artificial intelligence in education. Available at: — URL: https://www.nea.org/resource-library/artificial-intelligence-education [in English] (accessed: 26.06.2024).

12 Pardo-Ballester, C., Tomás, D., & López-López, M. C. (2021). Exploring the potential of chatbots in foreign language learning: a systematic review. Computer Assisted Language Learning. Vol. 34(2). P. 153-182. [in English]

Information about authors:

Bakytkul Yessentayeva - **corresponding author,** doctoral student of the 2 year of educational programs 8D01301 – "Pedagogy and methodology of primary education" of Abai Kazakh National Pedagogical University, Republic of Kazakhstan

E-mail: yessentayeva.bakytkul@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5095-8223

Sazhila Nurzhanova – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor at Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: sajila@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6856-211X

Информация об авторах:

Бакыткуль Есентаева – **основной автор,** докторант 2 курса образовательной программы 8D01301 – «Педагогика и методика начального обучения» Казахского национального педагогического университета имени Абая, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: yessentayeva.bakytkul@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5095-8223

Сажила Нуржанова – кандидат педагогических наук, доцент Казахского национального педагогического университета имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: sajila@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6856-211X

Авторлар туралы ақпарат:

Бақыткуль Есентаева – **негізгі автор,** Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 8D01301 – «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының 2 курс докторанты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: yessentayeva.bakytkul@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5095-8223

Сажила Нұржанова – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: sajila@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6856-211X

MRNTI 14.35.19 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.13**
UDC 372.881.111.1D

M.Zh. Tussupbekova[1], S.A. Meiramova[2]*

[1] L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana,010000, Republic of Kazakhstan
[2]A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan
*e-mail: Saltanat.m@mail.ru

ENHANCING THE RESEARCH SKILLS IN TEACHING ENGLISH THROUGH PROJECT FEST

Abstract

Developing strong research skills is crucial for first-year students of non-linguistics departments as they embark on their academic journey. Project Fest is an invaluable activity designed to enhance students' research skills by providing a comprehensive, hands-on learning experience. The purpose of the article is to study the research skills of students in teaching English through an organized and conducted project festival. It exposes students to various research methodologies, fosters critical thinking and problem-solving abilities, and improves literature review and data analysis skills. Through presentations and feedback sessions during Project Fest, students refine their communication abilities and learn the importance of iterative improvement. This study investigates the impact of Project Fest on developing research skills among first-year students in non-linguistics departments at L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, during the 2023/2024 academic year. With 120 students and 50 projects participating, Project Fest offered a platform for students to engage in hands-on research, fostering critical thinking, analytical abilities, and communication skills. The study employed qualitative methods, including open-ended questionnaires and semi-structured interviews, to explore students' experiences and perceptions. Findings revealed that Project Fest significantly enhanced research competencies, built academic confidence, and encouraged intellectual curiosity. The event promoted collaboration, constructive feedback, and practical presentation skills, addressing the limited opportunities for first-year students to engage in research within their curriculum. By creating an interactive learning environment, Project Fest supports the transition to higher education, fosters a culture of research excellence, and equips students with essential skills for academic and professional success.

Keywords: research skills, Project Fest, benefits, challenges, English lesson, presentation

Introduction

Project Fest involves the display of scientific, technological, and creative ideas of students in higher schools. It becomes a tool to develop new research skills among the students. Research skills are essential for students, especially in their first year of high school, as they navigate the complexities of academic literature and assignments. Organizing a Project Fest can provide a structured platform for hands-on learning and practical application of research concepts to enhance these skills. Through this event, students can engage in collaborative projects, develop critical thinking abilities, and hone their presentation skills. By actively participating in the Fest, students can gain valuable experience conducting research, analyzing data, and effectively communicating their findings. This immersive learning experience promotes intellectual growth and fosters a sense of academic community among students. Ultimately, Project Fest catalyzes cultivating a culture of research excellence and skill development among first-year students of non-linguistics departments. This project investigates how Project Fest enhances research skills among first-year students of non-linguistics departments.

In recent years, there has been a growing emphasis on the importance of research skills in higher education, particularly for first-year students. Research has shown that students exposed to research activities early in their academic careers are more likely to develop critical thinking skills, improve their analytical abilities, and enhance their overall academic performance. However, many first-year students of non-linguistics departments may not have ample opportunities to engage in research-related activities due to the nature of their coursework.

Participating in Project Fest activities specifically tailored for these students and providing a platform for them to showcase their research projects, receive valuable feedback from peers and teachers, and develop a deeper understanding of the research process. By fostering a culture of research early on, students can be better equipped to tackle more advanced research challenges in their future academic endeavors.

Thus, this research describes the concept and the structure of the Project Fest; identifies the research skills to improve critical thinking, data analysis, communication; analyzes the experiences and perceptions of students who participated in the Project Gest through qualitative method (interview, questionnaire); evaluates the impact of the Project fest on enhancing research competencies, academic confidence, and intellectual curiosity; highlights the importance of providing research opportunities for the first-year students of non-linguistics departments; demonstrates how project fest fosters a research-oriented learning environments that aids students' transition into higher education and future professional careers.

Literature Review

Developing strong research skills is crucial for first-year students of non-linguistics departments as they embark on their academic journey. Early exposure to research enhances students' academic performance and builds essential competencies for lifelong learning and professional growth. Aldobekhi highlights that through project-based learning (PBL), students can improve their critical thinking abilities, problem-solving skills, and collaboration techniques [1]. PBL offers a dynamic, student-centered learning environment that promotes active inquiry, creativity, and independent exploration. Integrating PBL methodologies facilitates a deeper understanding of research processes by encouraging students to take ownership of their learning, formulate research questions, and engage in evidence-based investigation. This approach cultivates a sense of autonomy, motivation, and resilience in dealing with complex academic tasks. In addition, integrating literacy narratives and community discourse analysis into the curriculum provides students with valuable insights into different discourse communities [2]. These practices promote analytical thinking, reflective learning, and academic investigation, enabling students to recognize various disciplines' conventions, values, and communication styles. Such awareness helps students participate more confidently and effectively in scholarly conversations, enhancing their ability to evaluate sources critically, construct sound arguments, and contribute original perspectives.

Research skills play a pivotal role in fostering academic success among students. These skills are essential for producing high-quality assignments and developing critical thinking and analytical abilities. By honing their research skills, students learn to locate, evaluate, and synthesize information from various sources to support their arguments. This process of inquiry not only enhances their understanding of the subject matter and cultivates a sense of intellectual curiosity. Additionally, research skills equip students with the tools to navigate the vast landscape of academic literature, distinguishing between credible and unreliable sources. Strong research skills can lead to improved academic performance, increased confidence, and a deeper engagement with the material. Therefore, investing in developing research skills is crucial for students to excel in their educational pursuits and beyond.

Students can significantly enhance their research skills by implementing PBL and organizing a Project Fest. Project Fest could be a platform for students to showcase their projects, allowing them to practice presenting their work professionally. Students would have the opportunity to receive feedback from peers and faculty members, fostering a culture of constructive criticism and improvement. Participating in Project Fest could help students build confidence in their research abilities and develop essential networking skills. Research shows that interactive events like Project Fests have improved students' research skills and academic performance. By actively engaging in the planning and execution of Project Fest, students would

enhance their research skills and contribute to creating a vibrant educational community within the university [3].

To ensure the successful planning and execution of Project Fest, it is essential to establish clear objectives and timelines. The first step involves forming a dedicated organizing committee composed of faculty members, students, and administrative staff who can contribute their expertise and perspectives. Regular meetings should be scheduled to discuss logistics, delegate tasks, and monitor progress. Setting realistic goals for the event and establishing a detailed budget are crucial to avoiding any unexpected challenges. Moreover, securing resources such as venues, equipment, and promotional materials well in advance is necessary to ensure smooth operations. Collaboration with external stakeholders, such as industry partners or alums, can also enhance the overall experience for participants and provide valuable networking opportunities. By following a strategic plan and leveraging diverse talents, Project Fest can foster research skills and academic excellence among first-year non-linguistic students [4].

In considering the culmination of organizing a Project Fest to enhance students' research skills, it is evident that incorporating diverse learning perspectives is crucial for fostering inclusive and engaging educational experiences [5]. By recognizing and embracing cultural values and contexts that students bring to the academic setting, educators can create a more enriching learning environment that caters to the needs of a diverse student body. Moreover, as emphasized by Denise R. Goldman, integrating personal narratives and community discourse analysis can play a significant role in developing students' analytical skills and fostering their investment in academic activities. Embracing this multifaceted approach enhances students' self-efficacy and engagement and contributes to a more holistic understanding of research practices and scholarly endeavors among first-year students [2]. By acknowledging the importance of cultural diversity and personal engagement in educational settings, educators can effectively enhance their students' research skills and academic development through innovative and inclusive initiatives like Project Fest.

In developing research skills among first-year students, Project Fest could be an innovative approach to foster these competencies early in their academic journey. The literature suggests that engaging students in research and project-based learning can significantly enhance their academic performance and retention and equip them with essential skills for their future careers. Moreover, integrating collaborative science projects in undergraduate education has been shown to develop a broad suite of competencies, including teamwork and cooperative skills, which are crucial in modern research settings [6]. Interestingly, while the benefits of research engagement are well-documented, challenges must be addressed. First-year students often require time to adjust to the academic demands of tertiary education, and balancing these with developing research skills can be challenging [7]. Furthermore, developing soft skills, such as communication and organization, is highly valued and can be fostered through international collaborative projects [8]. In summary, a project fest for first-year students could be a valuable initiative to cultivate research skills and soft competencies. It should be designed to accommodate the adjustment period of new students, address barriers to participation, and incorporate collaborative elements to enhance teamwork and communication skills.

The correlation between academic abilities and creative thinking skills suggests that strengthening academic competencies can positively influence students' research capabilities, enhancing their capacity for inquiry, problem-solving, and innovation [9]. Furthermore, the high level of 21st-century skills, including critical thinking, collaboration, communication, and digital literacy, highlights their potential to be effectively applied within the Project Fest activities [10]. In this context, Project Fest should be designed to actively promote student engagement in research, focusing on systematically developing essential research skills such as planning, data collection, analysis, and presentation. Incorporating active earning technologies and collaborative project-based approaches would enhance the initiative's effectiveness, providing

students with hands-on, experimental earning opportunities. Several studies confirm that participation in structures, project-based academic events like Project Fest can make a significant contribution to the development of research skills in higher education settings (Aporbo, 2022; Ishizuka et al., 2013; Kiribayeva et al., 2024; Kocaman, 2022; Maharani et al., 2020; Sorokoumova & Dunaeva, 2022; Stoyanova, 2023; Yani et al., 2023). These findings collectively emphasize the importance of integrating research-based, student-centered initiatives into the educational process to build academic confidence, foster intellectual curiosity, and prepare students for successful academic and professional careers.

Materials and methods of research

The study was conducted in the 2023/2024 academic year in the foreign languages department of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan. It involved approximately 120 students from non-linguistics departments who participated in 50 student-led projects. The primary aim of this study was to explore how participation in Project Fest influences students' learning processes and contributes to developing their research skills.

A qualitative research design was employed to capture the participants' nuanced experiences, perceptions, and attitudes. Qualitative methods were chosen for their ability to provide rich, descriptive insights, track unique occurrences, and give voice to diverse and underrepresented perspectives. According to Öhman, qualitative research focuses on individuals' experiences, human behavior, and social interaction [11]. It emphasizes flexibility, inductive reasoning, and interpretative analysis, aiming to develop new knowledge grounded in participants' beliefs and experiences. The data collection tools included open-ended questionnaires and semi-structured interviews. The questionnaire comprised six open-ended questions designed to allow students to freely express their views regarding their participation in Project Fest, the research process, and the skills they developed. To deepen the understanding of students' experiences and verify questionnaire responses, semi-structured interviews were conducted with a selected group of students during Project Fest. These interviews enabled researchers to clarify ambiguous responses, probe for further details, and obtain comprehensive insights into students' earning journeys and attitudes. And perceived benefits of the event.

Results and their discussion

The finding revealed a diverse range of student perceptions regarding the impact of Project Fest. Students noted that participating in this event enhanced their research planning and organizational skills, improved their ability to analyze and present data, and boosted their confidence in public speaking and teamwork. Students appreciated the opportunity to engage in hands-on research projects, which allowed them to apply theoretical knowledge to real-world scenarios and practice critical thinking (Table 1).

Table 1 – Students' perceptions about Project Fest

Research and speaking skills development (Project Fest allows students to enhance various skills such as research, problem-solving, project management, and public speaking). Practise english and the most important is we make project in english according to our major. It was interesting experience
***Networking opportunities (s**tudents can connect with other students from different university faculties, peers, faculty members, English teachers, and foreign professors, fostering relationships that may be beneficial for their future careers).*

had a very big impact. Because planning the teamwork across for our couples in uni was harder than I thought. But anyway we did it. And for me personally we did it pretty great.

It helped me to understand that teamwork is very important, each idea of every member matters

I always knew that teamwork is a foundation of any collaborative effort and this event only reinforced that idea.

Before that project i thought im not so sociable but afterwards i understand that i can work in team. And teamwork is not always are misunderstood it can be good and funny time

Not only teamwork but also this project helped me to become the best leader.By colloborating with my peers i can strongly say that this project helped me to know my teammates more closer

Interdisciplinary collaboration (b*y interacting with students from different departments, participants can gain new perspectives and insights, encouraging innovative thinking and interdisciplinary solutions).*

I'm planning to continue this project, because I think for Kazakhstan future it could be very helpful and progressive

We gathered motivation to participate in events more, to speak what we think is right for better developing

I now understand that the base of all projects is research and it should take up the majority of time spend on a project.

I dont remember but i have insight. It simple have a plan and know how to time management your day

The people who were congratulating us gave me a strong feeling of that I'm matter.And my future is so bright because this particular project made a contrubution

Exposure and recognition (s*tudents have a platform to showcase their work, gaining visibility and recognition for their efforts, which can be motivating and confidence-boosting).*

Maybe possibility to hear other students and their ideas. And make individual presentations.

I may suggest to find more spacious ground to hold the event, because it was very crowded

The only complaint i heard was that the our venue was too cramped and hot so it was difficult to present our projects.

Bigger place for a lot of students. Because it was hard to stand there when it a little space for all of us

Real-world experience (p*articipating in Project Fest mimics real-world scenarios where students must present their ideas and findings, preparing them for similar future career experiences).*

My participation in project fest opened me new opportunities for researching about new theme, that I have never seen and heard It made me realize that the sphere i chose suits me It taught me the basics of research and importance of teamwork. Yes, of course. Because it was good experience and practise. Project Fest was a pivotal experience for me, both personally and academically. It honed my problem-solving skills, deepened my understanding of sustainability, and taught me the value of teamwork. I gained confidence in my ability to tackle complex challenges, expanded my knowledge base, and gained valuable hands-on experience. Overall, Project Fest was a significant stepping stone in my growth and development. new ideas appeared
Feedback and improvement (*constructive feedback from judges, mentors, and peers can help students refine their projects and improve their work, aiding their learning process).* Our work went smoothly, but we faced some problems with time management, we solved it by deviding task between us The biggest challenge was coming up with the idea and giving directions as a captain. The idea was quickly figured out after we gathered and did a quick brainstorm. But the role of a leader is hard to bear and I can count myself as lucky since I was blessed with hardworking and understanding teammates that supported me throughout the event. It was our bioplastic. We couldn't make it so many days so i made it in overnight and i dont sleep because of that but It was worth it During Project Fest, one of the biggest challenges our team faced was sourcing the right ingredients for our bioplastic recipe. Many traditional bioplastic recipes call for cornstarch or gelatin, which we found either too expensive or difficult to obtain locally. We were committed to using sustainable, accessible materials, and this presented a significant hurdle
Note: Compiled by authors

Participants emphasized that Project Fest's collaborative nature encouraged them to share ideas, negotiate roles, and work collectively toward a common goal, fostering a stronger sense of academic community. Some students highlighted changes related to time management and balancing research responsibilities with other academic duties, indicating areas where additional support and resources could be beneficial.

The findings from the student interviews highlight the multifaceted benefits of participating in Project Fest, underscoring its role as a transformative learning experience for first-year students. The event significantly contributes to developing essential skills such as research, problem-solving, project management, and public speaking, which are vital for academic and professional success. Additionally, the networking opportunities provided by Project Fest allow students to connect with peers, faculty members, and international experts,

fostering relationships that can support their future career growth. Interdisciplinary collaboration during the event encourages innovative thinking and broadens students' perspectives by exposing them to diverse ideas and methodologies. Furthermore, Project Fest offers students a platform to showcase their work, enhancing their visibility, boosting their confidence, and motivating them to excel. The exposure to real-world scenarios and the constructive feedback received from mentors and peers further enrich the students' learning experience, equipping them with practical skills and a mindset for continuous improvement. Project Fest is an academic activity for the comprehensive development platform that prepares students for future educational and professional challenges. By fostering a culture of innovation, collaboration, and excellence, it paves the way for students to become confident, skilled, and well-rounded individuals.

The results of semi-structured interviews identified the challenges of Project Fest. The challenges identified from the student interviews shed light on the complexities of organizing and participating in Project Fest. Balancing preparation for the event with regular academic responsibilities highlights the importance of fostering practical time management skills among students. Resource constraints, such as limited access to funding, materials, or mentorship, underscore the need for organizers to provide adequate support to ensure equitable opportunities for all participants. Stress and pressure stemming from the competitive nature of the event can impact students' mental well-being, suggesting the necessity of creating a more supportive and encouraging environment. Team dynamics, including conflicts and coordination issues, emphasize teaching students' effective collaboration and conflict resolution strategies. Additionally, technical difficulties during project presentations highlight the importance of proper planning and technical support to minimize disruptions. Finally, challenges related to inclusivity and accessibility point to the need for deliberate efforts to ensure all students, regardless of their English proficiency or academic background, can participate and succeed. Addressing these challenges will improve Project Fest's quality and create a more inclusive, supportive, and enriching experience for all participants. By overcoming these obstacles, Project Fest can further enhance its role as a transformative platform for academic and personal development.

Project Fest is a multifaceted event that significantly benefits students, including skill development, networking opportunities, and exposure to interdisciplinary collaboration. It is a valuable platform for students to showcase their projects, gain constructive feedback, and prepare for real-world professional scenarios. However, the event also presents challenges such as time management, resource constraints, and potential stress. By acknowledging and addressing these challenges, organizers can enhance the overall experience, making Project Fest an even more enriching and inclusive event. Ultimately, Project Fest fosters community and collaboration among students, equipping them with valuable skills and experiences to benefit their academic and professional futures.

The qualitative data indicated that Project Fest significantly contributed to developing essential research competencies, enhanced students' engagement with academic content, and promoted a positive, interactive learning environment. This event successfully addressed gaps in early research opportunities for students of non-linguistics departments, equipping them with valuable skills for both academic and professional contexts.

Conclusion

The data collected during Project Fest indicate that first-year students greatly benefited from participating in this event. The findings demonstrate a notable improvement in research skills, critical thinking abilities, and overall academic confidence among the participants. Students reported feeling better prepared to undertake future research projects and academic assignments after participating in the workshops, collaborative projects, and presentations offered during the fest. Specifically, students highlighted the following key outcomes:

- Enhanced research planning and analytical skills;

- Improved public speaking, teamwork, and presentation abilities;
- Increased motivation and confidence in engaging with academic tasks;
- Greater understanding of research processes and real-world application of theoretical concepts.

Based on these outcomes, several recommendations are proposed further to enhance the effectiveness and impact of future project Fest: 1) Integrate more hands-on research exercises (provide opportunities for students to apply research methods in simulated real-life contexts); 2) Establish mentorship and feedback system (collaborate with industry professionals as mentors to improve the quality of student projects and academic development); 3) Expand Interdisciplinary and collaborative opportunities (encouraging students from different departments to collaborate on projects to build transferable skills in teamwork and communication); 4) Incorporate follow-up activities and continuous support (provide follow-up sessions, workshops, or research cubs to sustain student interest in research, reinforce the skills acquired). Implementing these recommendations, future iterations of Project Fest can continue to foster a culture of research excellence, support academic growth, and equip first-year students of non-linguistics departments with essential skills for their ongoing educational and professional journeys.

REFERENCES

1 Aldobekhi S. A., Abahussain M. O. Enhancing English Language Students' Productive Skills through Project-based Learning: A Mixed Method Research //International Journal of Learning, Teaching and Educational Research. – 2024. – Т. 23. – №. 1. – С.231-257.

2 Goldman D. The Hidden Door That Leads to Several Moments More: Finding Context for the Literacy Narrative in First Year Writing //The Journal of the Assembly for Expanded Perspectives on Learning. – 2021. – Т. 26. – №. 1. – С. 9.

3 Gadjeva N. Japanese public diplomacy in European countries: the Japan Foundation in Bulgaria and France. – Routledge, 2022. Japanese Public Diplomacy in European Countries | The Japan Foundation (taylorfrancis.com)

4 Deasy R. J. Critical links: Learning in the arts and student academic and social development. – Arts Education Partnership, One Massachusetts Ave., NW, Suite 700, Washington, DC 20001-1431. Website: http://www. aep-arts. org/., 2002. ED466413.pdf

5 Pfeifer L. S. et al. Activation of the Multicontext model in a field-based program for traditionally underserved students //Journal of Geoscience Education. – 2020. – Т. 69. – №. 1. – С. 85-95.

6 Casson N. J. et al. A model for training undergraduate students in collaborative science //Facets. – 2018. – Т. 3. – №. 1. – С. 818-829.

7 Quinco-Cadosales M. N. The study skills of first-year Education students and their academic performance //IAMURE Int. J. Educ. – 2013. – Т. 6. – С. 57-69.

8 Geraedts H. et al. A framework to enhance students' soft skills within the context of international engineering project collaboration //2022 31st Annual Conference of the European Association for Education in Electrical and Information Engineering (EAEEIE). – IEEE, 2022. – С. 1-6.

9 Maharani N. et al. The analysis of creative thinking skills of junior high school students in learning natural science on environmental pollution materials with different academic skills //Journal of Physics: Conference Series. – IOP Publishing, 2020. – Т. 1465. – №. 1. – С. 012032.

10 Kocaman B. Examination of Secondary School Students' Attitudes towards Communication and Collaboration Skills in Terms of Some Variables //Asian Journal of Education and Training. – 2022. – Т. 8. – №. 3. – С. 69-76. EJ1365473.pdf (ed.gov)

11 Ohman A. Qualitative methodology for rehabilitation research //Journal of rehabilitation medicine. – 2005. – Т. 37. – №. 5. – С. 273-280.

ЖОБА ФЕСТИВАЛІ АРҚЫЛЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ДАҒДАЛАРЫН ДАМЫТУ

Аңдатпа

Бірінші курс студенттері үшін мықты зерттеу дағдыларын дамыту олардың академиялық жолының басталу кезеңінде аса маңызды. «Жоба фестивалі» студенттердің зерттеу дағдыларын жетілдіруге бағытталған құнды іс-шара болып табылады, өйткені ол жан-жақты және тәжірибеге негізделген оқыту

тәжірибесін ұсынады. Мақаланың мақсаты-ұйымдастырылған және өткізілген жобалар фестивалі арқылы студенттердің ағылшын тілін оқытудағы зерттеу дағдыларын зерттеу. Бұл шара студенттерді әртүрлі зерттеу әдістемелерімен таныстырады, сыни ойлау мен мәселелерді шешу қабілеттерін дамытады, сондай-ақ ғылыми әдебиеттермен жұмыс істеу және деректерді талдау дағдыларын жақсартады. «Жоба фестивалі» барысында студенттер өз жобаларын таныстырып, кері байланыс алады, бұл олардың коммуникациялық қабілеттерін жетілдіруге және жобаларын кезең-кезеңімен жақсартудың маңыздылығын түсінуге көмектеседі. Бұл зерттеу 2023/2024 оқу жылында Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің (Қазақстан) тілдік емес мамандықтарында оқитын бірінші курс студенттерінің зерттеу дағдыларын дамытудағы «Жоба фестивалінің» әсерін зерттеуге бағытталған. Іс-шараға 120 студент қатысып, 50 жоба ұсынылды. «Жоба фестивалі» студенттерге зерттеу қызметімен тәжірибелік түрде айналысуға мүмкіндік беретін платформа ұсынды, сыни ойлау, аналитикалық қабілеттер және коммуникациялық дағдыларды дамытуға ықпал етті. Зерттеу барысында студенттердің тәжірибесі мен пікірлерін зерттеу үшін ашық сұрақтардан тұратын сауалнамалар мен жартылай құрылымдалған сұхбаттарды қамтитын сапалы әдістер қолданылды. Нәтижелер көрсеткендей, «Жоба фестивалі» зерттеу құзыреттіліктерін айтарлықтай жақсартып, студенттердің академиялық қабілеттеріне деген сенімін нығайтып, интеллектуалдық қызығушылықтарын арттырды. Іс-шара сонымен қатар ынтымақтастықты, конструктивті кері байланысты дамытуға және тиімді презентация дағдыларын игеруге ықпал етті, бірінші курс студенттеріне зерттеу жұмыстарымен айналысуға арналған мүмкіндіктердің шектеулігін толықтырды. Интерактивті білім беру ортасын қалыптастыра отырып, «Жоба фестивалі» студенттердің жоғары білімге бейімделуін қолдайды, зерттеу мәдениетін дамытуға ықпал етеді және студенттерге академиялық және кәсіби жетістіктерге қажетті маңызды дағдыларды игеруге көмектеседі.

Негізгі сөздер: зерттеу дағдылары, жоба фестивалі, артықшылықтары, мәселелер, ағылшын тілі сабағы, презентация

РАЗВИТИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ С ПОМОЩЬЮ ФЕСТИВАЛЯ ПРОЕКТОВ

Аннотация

Развитие исследовательских навыков имеет решающее значение для первокурсников нелингвистических специальностей, начинающих свой академический путь. «Фестиваль проектов» является ценным мероприятием, направленным на развитие исследовательских навыков студентов, предоставляя комплексный и практико-ориентированный опыт обучения. Цель статьи – изучить исследовательские навыки студентов в обучении английскому языку с помощью организованного и проведенного фестиваля проектов. Он знакомит студентов с различными исследовательскими методологиями, способствует развитию критического мышления и навыков решения проблем, а также улучшает навыки анализа данных и работы с научной литературой. В рамках «Фестиваля проектов» студенты участвуют в презентациях и получают обратную связь, что помогает им оттачивать навыки коммуникации и понимать важность поэтапного улучшения своих проектов. Данное исследование изучает влияние «Фестиваля проектов» на развитие исследовательских навыков первокурсников нелингвистических специальностей в Евразийском национальном университете имени Л.Н. Гумилева (Казахстан) в 2023/2024 учебном году. В мероприятии приняли участие 120 студентов, которые представили 50 проектов. «Фестиваль проектов» предоставил платформу для практического освоения исследовательской деятельности, способствовал развитию критического мышления, аналитических способностей и коммуникативных навыков. Исследование проводилось с использованием качественных методов, включая открытые анкеты и полуструктурированные интервью, для изучения опыта и восприятия студентов. Результаты показали, что «Фестиваль проектов» существенно улучшил исследовательские компетенции, укрепил уверенность в собственных академических силах и пробудил интеллектуальный интерес. Мероприятие также способствовало сотрудничеству, развитию конструктивной обратной связи и навыков эффективной презентации, восполняя недостаток возможностей для проведения исследований в рамках учебной программы первокурсников. Создавая интерактивную образовательную среду, «Фестиваль проектов» поддерживает адаптацию студентов к высшему образованию, способствует развитию исследовательской культуры и помогает студентам приобрести важные навыки для академического и профессионального успеха.

Ключевые слова: исследовательские навыки, Проект Фест, преимущества, проблемы, занятие английского языка, презентация

REFERENCES

1 Aldobekhi S. A., Abahussain M. O. Enhancing English Language Students Productive Skills through Project-based Learning: A Mixed Method Research //International Journal of Learning, Teaching and Educational Research. – 2024. – Т. 23. – №. 1. – С. 231-257.

2 Goldman D. "The Hidden Door That Leads to Several Moments More": Finding Context for the Literacy Narrative in First Year Writing //The Journal of the Assembly for Expanded Perspectives on Learning. – 2021. – Т. 26. – №. 1. – С. 9.

3 Gadjeva N. Japanese public diplomacy in European countries: the Japan Foundation in Bulgaria and France. – Routledge, 2022. Japanese Public Diplomacy in European Countries | The Japan Foundation (taylorfrancis.com)

4 Deasy R. J. Critical links: Learning in the arts and student academic and social development. – Arts Education Partnership, One Massachusetts Ave., NW, Suite 700, Washington, DC 20001-1431. Web site: http://www. aep-arts. org/., 2002. ED466413.pdf

5 Pfeifer L. S. et al. Activation of the Multicontext model in a field-based program for traditionally underserved students //Journal of Geoscience Education. – 2020. – Т. 69. – №. 1. – С. 85-95.

6 Casson N. J. et al. A model for training undergraduate students in collaborative science //Facets. – 2018. – Т. 3. – №. 1. – С. 818-829.

7 Quinco-Cadosales M. N. The study skills of first year Education students and their academic performance //IAMURE Int. J. Educ. – 2013. – Т. 6. – С. 57-69.

8 Geraedts H. et al. A framework to enhance students' soft skills within the context of international engineering project collaboration //2022 31st Annual Conference of the European Association for Education in Electrical and Information Engineering (EAEEIE). – IEEE, 2022. – С. 1-6.

9 Maharani N. et al. The analysis of creative thinking skills of junior high school students in learning natural science on environmental pollution materials with different academic skills //Journal of Physics: Conference Series. – IOP Publishing, 2020. – Т. 1465. – №. 1. – С. 012032.

10 Kocaman B. Examination of Secondary School Students' Attitudes towards Communication and Collaboration Skills in Terms of Some Variables //Asian Journal of Education and Training. – 2022. – Т. 8. – №. 3. – С. 69-76.

11 Ohman A. Qualitative methodology for rehabilitation research //Journal of rehabilitation medicine. – 2005. – Т. 37. – №. 5. – С. 273-280.

Information about authors

Saltanat Meiramova – **corresponding author,** candidate of pedagogical sciences, professor of foreign languages department, A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: Saltanat.m@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3204-1523

Madina Tussupbekova – candidate of pedagogical sciences, associate professor of foreign languages department, Philological faculty, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: madinatussupbekova@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1285-1959

Информация об авторах:

Салтанат Мейрамова – **основной автор,** кандидат педагогических наук, профессор кафедры иностранных языков, Евразийский гуманитарный интситут им.А.К.Кусаинова, г.Астана, Республика Казахстан

E-mail: Saltanat.m@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3204-1523

Мадина Тусупбекова – кандидат педагогических наук, профессор кафедры иностранных языков, Евразийский национальный университет им.Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: madinatussupbekova@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1285-1959

Авторлар туралы ақпарат:

Салтанат Мейрамова – **негізгі автор**, педагогика ғылымдарының кандидаты, шетел тілдер каферасының қауымдастырылған профессоры, А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Saltanat.m@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3204-1523

Мадина Тусупбекова – педагогика ғылымдарының кандидаты, шетел тілдер каферасының қауымдастырылған профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: madinatussupbekova@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1285-1959

IRSTI 14.25.01 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.14**
UDC 378

D.P. Primkulova[1*], Zh.A. Zhusupova [1], G.A. Yerzhanova [1]

K.Zhubanov Aktobe Regional University
Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan
*e-mail: diana@zkgmu.kz

SOLVING THE PROBLEMS OF DISTANCE LEARNING: INTERACTION BETWEEN PARENTS, TEACHERS, AND PSYCHOLOGISTS

Abstract

This article examines the relationship between parents, instructors, and psychologists in detail to analyze and resolve the difficulties of distance learning. The writers analyze the primary obstacles to remote learning, such as technological constraints, modifications to course materials, and students' psycho-emotional health, based on qualitative and quantitative data. The paper offers creative solutions that integrate technology optimization, psycho-emotional support, professional development for educators, and hybrid learning to maximize the benefits of remote learning through a multidisciplinary approach. It was discovered that the key issues with remote learning are the need for more engagement between parents, teachers, and students, technology constraints, adaptations made to educational resources, and psycho-emotional stress. The interdisciplinary approaches discussed in this article stress the value of technology optimization, psycho-emotional support, hybrid learning, and teacher professional development. The adopted tactics' influence on the caliber and effectiveness of distant learning is confirmed by the data analysis findings on learning effectiveness and stakeholder input. A key component of effective remote learning is creating customized strategies based on the unique requirements and environments of instructors, parents, and students. The writers stress that emphasizing communication, flexibility, and creativity helps to build a responsive and long-lasting online learning environment. The authors conclude by emphasizing the necessity of ongoing optimization and adaptation of distance learning techniques to maintain their applicability and sustainability in evolving social and educational environments.

Keywords: distance learning, multidisciplinary approach, psycho-emotional well-being, technological optimization, hybrid learning, adaptive educational strategies.

Introduction

Research has shown that distance learning is challenged by technical, pedagogical, psycho-emotional, and organizational problems. Technical problems include unstable internet connections, poor device access, and software crashes. Pedagogical barriers include adapting content to online formats, retaining student commitment, and evaluating performance at a distance. Psychosocial problems include stress, anxiety, social isolation, and reduced motivation. Disorganization problems stem from domestic distractions, poor time management, and irregular learning schedules. Parents often face increased workloads in supporting children's learning, teachers struggle to adjust lesson plans while maintaining interactivity, and psychologists note increased stress on the part of all stakeholders. The study has shown that parents provide a supportive home environment, teachers adapt teaching approaches, and psychologists support emotional and stress management. Technology is integrated into modern educational institutions to guarantee accessibility and flexibility in learning. However, many schools encounter difficulties when compelled to switch to a remote format because of bad weather. Active communication and an integrated approach are necessary to address the challenges and issues associated with distance learning amongst educators, psychologists, and parents. Each of these groups is essential to developing a successful and long-lasting learning environment. Parents help with inspiration and organizing. In addition to helping kids develop regular routines and discipline, they also need to make sure they have access to the technology and academic resources they need at home. The engagement and support of parents in the educational process help pupils become more motivated and focused.

Teachers then modify curricula to accommodate distance learning. This entails adapting instructional materials, implementing flexible and interactive teaching strategies, and instructing parents and students on utilizing online resources. It is also the duty of educators to promptly resolve organizational and technical problems. To guarantee students' psycho-emotional well-being, psychologists are essential. Psychologists work with students and their parents to assist them in managing the stress and anxiety of distance learning. In addition to offering individual and group counseling, they create plans to improve psychological resilience and impart relaxation and self-control skills.

Only by working together can all parties involved in the remote learning process successfully overcome its obstacles.

Combining parents, educators, and psychologists' resources, skills, and knowledge to provide high-quality distance learning creates a supportive, flexible, and caring environment.

This topic is still relevant, as there is a growing need to ensure high-quality and efficient education by optimizing the distant learning process.

An Important Aspect of this issue is that many parents, educators, and kids aren't always ready for the shift to online education. This covers issues with technology, low student interest, and disorganization, and the educational obstacles teachers face.

Investigate Innovation is creating integrated strategies that bring together psychologists, instructors, and parents to address the abovementioned issues and guarantee successful remote learning.

The article's goal is to examine and provide all-encompassing approaches for maximizing remote learning, with an emphasis on interdisciplinary cooperation between all parties involved in the learning process and also develop and propose comprehensive, interdisciplinary strategies to improve the quality and effectiveness of distance learning by coordinating the interaction of parents, teachers and psychologists, addressing technological, pedagogical and psycho-emotional challenges and examine the primary problems and difficulties related to distance learning. Also, to define the roles and responsibilities of educators, psychologists, and parents by creating and suggesting interdisciplinary approaches to enhance the caliber and efficacy of distance learning.

These goals facilitate the development of focused methods to address the current problems with distant learning and contribute to a thorough understanding of those problems.

In recent decades, many studies and publications have focused on distance learning. Researchers and educators are now more interested in examining the problems and difficulties that come with educational institutions moving to online forms due to different emergencies [1]. The technological and administrative aspects of remote learning are covered in full in the publications of Smith et al. (2020) and Johnson (2021). The authors highlight difficulties setting up the home learning process and lacking technical readiness and logistical support. Rodriguez (2022) investigated the psycho-emotional components of distance learning and discovered that students' anxiety and stress levels increased as a result of their isolation and irregular sociability [2]. Psychological support and stress-reduction techniques have proven essential to guarantee students' psycho-emotional well-being. Kim's (2020) research emphasizes the role of parents in distance learning. Parents become active participants in their children's education, and their support and involvement affect their motivation and success. Another significant topic addressed in the writings of Brown and Simmons (2021) is the adaptation of instructional strategies to the online environment. To keep students' interest and focus, the authors discuss modifying course content and implementing flexible, interactive teaching strategies [3].

According to E.K. Jumagulov's experience, educators at Bishkek's School No. 13 who were forced to transition to remote learning in the fourth quarter encountered some difficulties:

Technical assistance ((internet, personal computers, etc);

- Computer literacy (technical abilities).

It was advised that students use TV teachings as a teaching tool. The website provided them with access to the required literature. Teachers must invest more time, expertise, and abilities in teaching distance learners. Although there were many social and logistical challenges in the early days of remote learning, this context makes it possible to investigate the potential applications of digital technology in distance learning [4].

On the other hand, P.S. Rogacheva outlined the primary challenges instructors experienced when they quickly made the switch to distant learning, as:

- Absence of a user-friendly university online learning platform or one that is tailored to the particulars of each course taught;
- Teachers' lack of the technical and pedagogical skills required to integrate digital technologies into the learning process;
- The time and labor costs associated with planning and executing digitally-enhanced lessons;
- Inadequate oversight of student participation and assessment during instruction;

The drawbacks associated with holding sessions virtually [5].

In A.A. Chiginsteva's opinion, the primary concern is teachers' preparedness for the workforce. Teacher preparedness is a crucial component of remote learning. When incorporating computer technology into remote learning, it is crucial to ensure that instructors are ready for these advancements. Teachers' self-assurance in their capacity to pick up and apply all available technology is the first step toward successful remote learning.

Teachers receiving extensive training in information technology will advance modern pedagogy and online learning [6].

Considering E.V. Fadeyev's investigation, a critical component of the learning process is student-teacher feedback. This is done in real-time (during the session) while communicating with the student in partial remote learning. Nevertheless, there are issues with the lack of feedback and the elimination of psychological resources like empathy and interaction from the communication process in fully remote learning (which excludes face-to-face interaction between the teacher and student), which impact the learning process's results [7]. In comparison, Chiginstva focuses on teachers' technical and skill-based preparation, while Fadeyev focuses on the interpersonal and communication aspects. Chiginsteva implicitly assumes that with adequate IT training, teachers will naturally adapt their teaching to remote environments. At the same time, Fadeyev suggests that a lack of human interaction can undermine teaching effectiveness even with technical skills. Together, these perspectives suggest that the success of distance learning requires not only the technical readiness of teachers but also a deliberate strategy to maintain meaningful communication and emotional attachment with students.

According to S.S. Pichugie, primary school teachers' distance learning experiences have developed into practical tools for mastering interactive learning platforms that support the organization of primary school students' independent work at their own pace, the identification and analysis of learning material difficulties, and the creation of a stable and high-quality learning environment. It also encourages "teacher-parents" to form pedagogical collaboration [8].

Rubtsova identifies some key challenges faced by distance learning [9]. First, it points out that the regulatory and legal framework is not fully developed and that only individual documents confirm the existence and operation of the system. It also draws attention to the comprehensive definition of distance learning as any non-full-time learning activity, which, in its view, creates confusion and incoherence in its understanding and application. Finally, Y.N. Rubtsova expresses concern that the educational and teaching elements of the system are subordinate to the commercial ones, which risks shifting priorities away from quality education towards profit. Lapyhin stresses the advantages of distance learning[10]. It notes that it allows an accessible and continuous lifelong learning program for students and tailor-made systems for disabled people and rural people without access to higher education.

A. Kartel discusses concerns related to remote learning, including student isolation, "focus on the teacher," and students' capacity to engage with shared material.

Collaborative distance learning (CDL), which is predicated on using group technology at any time, anywhere, and with a particular approach, is suggested as a solution [11].

With an emphasis on the pedagogical and psychological interactions in the "student-teacher" dyad, N. Makarenko provided a brief overview of theoretical and scientific research on the new type of distance learning. The primary drawbacks of this interaction model are outlined [12], including issues with dialogic communication, a diminished capacity for student monitoring and motivation, and inadequate technological setups for all students to participate in the learning process.

The literature review highlights the intricate and varied problems associated with distant learning. Overcoming the organizational, technical, and psycho-emotional challenges of remote learning largely depends on the collaboration of psychologists, instructors, and parents.

To maximize distance learning, research and development of all-encompassing techniques and methodologies are still important areas of scientific progress in this sector.

Materials and methods of research

The scientific novelty of the research is: an integrated model combining the roles of parents, teachers, and psychologists in a single coordinated framework to address distance learning challenges, addressing both technical and psycho-emotional issues simultaneously and in a holistic way. The following tools and resources were employed to complete the tasks and goals of the research:

Examining the primary problems and difficulties associated with remote learning.

Materials: Literary review:

- qualitative analysis of academic works on distance learning to identify key issues and possible solutions.Content and textual analysis: assessment of feedback from teachers, parents, and students in educational forums and on the platform.

- Scholarly studies and publications around online learning.

- Comments posted on educational forums and platforms by instructors, parents, and students.

Methods:

- Qualitative literature study to pinpoint the primary issues and difficulties of distance education.

- Textual data analysis from comments and feedback to identify critical areas of concern.

2. Determining the obligations and roles that educators, psychologists, and parents have in the context of remote learning.

Materials:

- Conversations with educators, parents, and psychologists.

Methods:

- Methodically interview people and assess the information gathered.

- The creation and presentation of diverse approaches aimed at enhancing the caliber and efficiency of remote education.

Materials:

- Literature reviews of current distant learning techniques.

- Findings from questionnaires and interviews.

Methods:

- Creation of creative plans that incorporate different techniques.

- Every phase of the study is carried out in compliance with ethical guidelines and standards.

The analysis's findings will be applied to improve remote learning even more, raising its caliber and efficacy.

Results and their discussion

Learning effectiveness data showed better adaptation and stability in educational outcomes compared to unstructured remote learning. The study found that distance learning has four main problems: technical, pedagogical, psycho-emotional, and organizational. Technical issues include unstable internet connections, the lack of necessary equipment, and software failures. The pedagogical challenges concern adapting courses to the online environment, maintaining student commitment, and assessing learning outcomes at a distance. Psychological problems include stress, anxiety, social isolation, and reduced motivation in students. Problems with disorganization are caused by domestic distractions, poor time management skills, and difficulties in keeping a regular learning schedule. The interviews revealed that parents often face a heavy workload supporting their children's schooling at home. At the same time, teachers have reported difficulties in adapting lesson plans and pedagogical methods to digital formats while maintaining the interactive nature of the content. The primary problems and challenges associated with distance learning were determined by examining some research and publications, in addition to feedback and remarks from instructors, parents, and students (Figure 1).

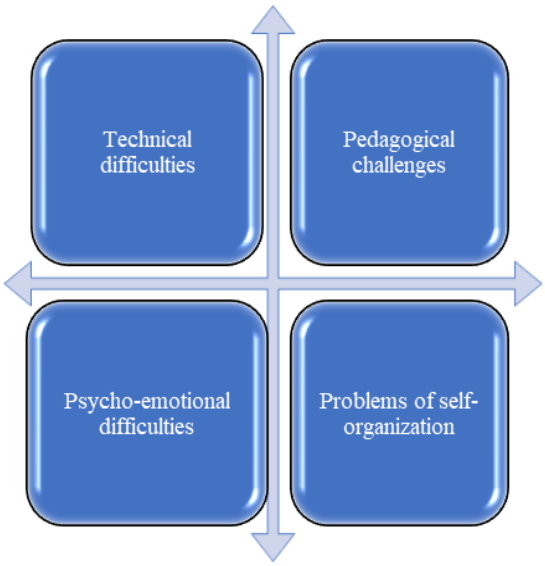

Figure 1 – The main problems and difficulties associated with distance learning

Note: Compiled by the authors

Among the main problems found are:

- Technical challenges include erratic internet connections, restricted equipment access, and software problems.
- Pedagogical issues include catching students' attention, converting course materials into an online version, and evaluating students' success in distant learning.
- Psycho-emotional challenges: tension and anxiety brought on by modifications to the curriculum, social isolation, and an unfamiliar learning environment.
- Problems with self-organization include distractions at home, lack of drive, and trouble creating an efficient daily schedule.

The intricacy of the problems surrounding distant learning is made clear by the data analysis. Technical issues are frequently linked to the requirement for suitable equipment and high-quality internet connectivity. Teachers' need to swiftly adjust to new technologies and teaching approaches exacerbates pedagogical matters. Psycho-emotional and psychological problems surface as the leading causes for concern. The absence of face-to-face interactions with

professors and peers and a lack of self-organization and motivation harm students' academic achievement and overall well-being. The problem of distance learning is intricate and multidimensional, requiring advanced solutions. Infrastructure and resource accessibility must be improved to reduce technical issues. Adapting teaching strategies and engaging in professional development can help tackle pedagogical problems.

To address psycho-emotional and psychological problems, pupils' resilience will need to be supported and developed.

Educational institutions, parents, instructors, psychologists, and governmental organizations must work together to address the aforementioned problems and establish an efficient, welcoming, and encouraging environment for remote learning.

The crucial roles and duties of psychologists, instructors, and parents in the context of distant learning were determined through the analysis of surveys and structured interviews. The primary aim of the interview was to gather comprehensive and in-depth data regarding the individual experiences, opinions, and sentiments of educators, psychologists, and parents concerning the remote learning process. Twenty parents, fifteen teachers, and ten psychologists with prior experience collaborating or engaging with remote learning participated in the interviews. Questions like these were posed to the participants:

What difficulties do you run into when learning remotely?

What approaches and techniques do you employ to get beyond these obstacles?

What effects does distance learning have on teachers, parents, and students' psycho-emotional states?

How can the process of remote learning be made more efficient?

What part do you think you play in the process of distant learning?

What tools are available to you to facilitate remote learning?

What difficulties and obstacles did you encounter when pursuing remote learning?

What adjustments or enhancements can help make remote learning more successful?

The interviews' findings indicated that parents voiced worries about the added workload that came with being involved in their kids' education. Instructors emphasized how challenging it is to modify lesson plans and instructional strategies for an online environment.

Psychologists saw that everyone involved in the educational process was under more stress. Parents expressed the need for more tools and assistance to enable their kids to learn remotely. Instructors stressed that in order to adjust to changing technologies and teaching approaches, they must pursue professional growth. Psychologists have determined that programs and tactics are required to preserve each student's psycho-emotional health while they are enrolled in school, as shown by the following (Table 1).

Table 1 - 1. Descriptive Statistics of findings during the interview

Issue Reported	Parents (%)	Teachers (%)	Psychologists (%)	Mean (%)	SD (%)
Increased workload/homeschooling load	80.0	0.0	0.0	26.67	46.19
Adapting teaching to online formats	0.0	86.7	0.0	28.90	49.96
Psycho-emotional strain & stress	40.0	66.7	90.0	65.57	25.14
Technical barriers (internet/devices)	50.0	60.0	40.0	50.00	10.00
Need for clearer guidelines/support	60.0	53.3	50.0	54.43	5.09
Note: Compiled by the authors					

According to descriptive statistics, the most common concerns were from parents about increased workload and homework (80%), which was not seen in teachers or psychologists, suggesting that this is a particular concern for parents. Teachers overwhelmingly identified adapting teaching to online formats as a significant issue (86.7%), while neither parents nor

psychologists saw it as a direct challenge to their role. Psychological stress and anxiety were identified as significant problems across all groups. Still, they were most common in psychologists (90%), followed by teachers (66.7%) and parents (40%), suggesting that mental health problems are widely shared but perceived differently depending on the background. Technical barriers, such as Internet access and accessibility, were reported at similar rates across groups - 50 percent of parents, 60 percent of teachers, and 40 percent of psychologists - indicating a relatively homogeneous problem regarding access. The need for more explicit guidance and support was consistently acknowledged by all groups, with parents (60), teachers (53.3), and psychologists (50.3) reporting on a similar level, making it the most evenly distributed concern across the various stakeholders.

The results of the interview about each subject's function in the process of distant learning show that the following data have been distorted (Table 2).

Table 2 – The role of each subject in the process of distance learning

№	Subject	The role
1	Parents	Accountable for maintaining a favorable learning setting, providing children with the tools and resources they need, encouraging and assisting them as they learn, and keeping an eye on their emotional condition.
2	Teachers	Adapt instructional materials for successful remote learning, and use interactive teaching strategies to keep students interested.
3	Psychologists	To maintain mental health, give kids, parents, and instructors psycho-emotional assistance by conducting consultations and providing individualized stress management techniques.
Note: Compiled by the authors		

In the context of distance learning, parents are especially vital in helping their children with emotional and organizational assistance. Kids' drive and flexibility degree is directly correlated with their participation. Teachers might struggle to modify their lesson plans and instructional strategies. The success of remote learning depends on their capacity to innovate and engage students virtually. Psychologists act as a link to help each student's psycho-emotional health during the learning process. Their contributions to developing techniques for managing stress and anxiety are priceless. Optimizing distant learning requires clearly defining the roles and responsibilities of each set of participants in the educational process.

Based on empirical data and interviews, a multi-disciplinary approach is recommended to improve the quality and effectiveness of distance learning, with teachers developing innovative strategies for online learning and parents taking a more active role in the learning process. To assure kids' psycho-emotional well-being, psychologists must offer assistance and resources, teachers must devise new strategies for online instruction, and parents must be more involved in the educational process. The three groups' cooperation and teamwork will enable the delivery of high-quality education in a dynamic learning environment while assisting in overcoming the difficulties and problems associated with distant learning. A multidisciplinary approach is suggested based on data analysis and interview insights to raise the caliber and efficacy of distant learning. This approach covers several topics.

Different learning styles can be accommodated best using hybrid learning, which blends aspects of offline and online learning techniques. It enables students to take advantage of in-person instruction's contact and flexibility. This approach promotes student participation, guarantees flexibility in the classroom, and assists in meeting the needs of each student. However, more resources are needed to put this into practice, such as technology tools and teacher preparation. Maintaining a constant learning process requires investing in modern technology infrastructure and offering dependable technical support. Technological hurdles can

be eliminated with the help of better internet connection, device-adaptable software, and technical support. But this calls for a significant financial commitment and careful planning. Creating mental health programs and scheduling frequent psychologist appointments can assist in overcoming the difficulties associated with remote learning.

Individual stress management techniques, group support meetings, and resources for parents, teachers, and other caregivers can lessen psycho-emotional stress; however, these measures also call for greater funding and expertise. Upgrading teaching quality requires upgrading teacher qualifications in distance learning technology and practices. Enhancing teaching efficacy can be achieved through access to resources for online instruction and ongoing training and development.

The successful implementation of interdisciplinary strategies necessitates an integrated approach, in which each strategy is meticulously prepared and executed, considering the unique educational institution and community environment. Long-term technical improvement can significantly increase the caliber and accessibility of remote learning, even though it can necessitate initial expenses.

Conversely, hybrid learning methods provide flexibility and customization by customizing instruction to each student's needs. At the heart of these initiatives are instructors' psycho-emotional support and professional development, since they are the main agents of successful teaching, and students require assistance in managing the demands of distant learning. Therefore, the quality and efficiency of distant learning in various circumstances can be significantly enhanced by a thorough and multidisciplinary approach that considers technological, pedagogical, and psychosocial factors.

The difficulties faced by parents, teachers, and students were highlighted by investigating the primary issues and challenges of distance learning. This emphasizes the necessity of comprehensive solutions to every problem discovered, emphasizing technology assistance, educational content adaptation, and psycho-emotional health. Establishing roles and duties highlights how crucial it is for psychologists, educators, and parents to work together. Every group has a distinct function, and how they interact can significantly impact how well distant learning goes. Positive outcomes have been observed with the suggested solutions, which center around technology optimization, psycho-emotional support, professional development for instructors, and hybrid learning. However, only constant application and improvement will allow them to reach their full potential and overcome restrictions.

More specifically, techniques can be made far more effective by being tailored and adjusted to the needs of students and various educational environments. Effectively overcoming the obstacles of remote learning necessitates a thorough and adaptable strategy. Multifaceted, flexible, and sensitive to the unique requirements of instructors, parents, and students, interventions must be implemented. Prioritizing the establishment of efficient communication channels amongst all participants in the educational process is essential. Organized feedback systems, ongoing revision and modification of instructional materials and techniques, and available psycho-emotional support resources can greatly aid distance learning.

New technology and instructional techniques must be introduced with research and effectiveness evaluations to ensure their relevance, sustainability, and maximum impact. In summary, effectively addressing or reducing the difficulties associated with remote learning is a dynamic process that calls for cooperation, ongoing education, and flexibility from all stakeholders in the educational system.

Conclusion

The educational landscape has changed dramatically in recent years due to the quick shift to distance learning, which has presented teachers, psychologists, parents, and students with both previously unheard-of opportunities and formidable challenges. This study's synthesis of theoretical viewpoints and empirical data shows that a complex interaction of pedagogical,

technological, and psycho-emotional factors determines how effective remote learning is. Expert evaluations showed a duality, according to the literature review. O. G. Rubtsova highlighted structural flaws like the lack of a comprehensive legal and regulatory framework, the prioritization of business interests over educational goals, and the absence of a consensus on what distance education is. Conversely, Y. N. Lapyhin emphasized how remote learning benefits accessibility, lifelong learning, and cost effectiveness, especially for students with disabilities or those living in rural areas. A. A. Chiginsteva. These opinions were supported further by the quantitative examination of reported issues. The most noticeable issue across all groups, according to the descriptive statistics, was psycho-emotional strain (Mean = 65–57 percent), with psychologists reporting the highest rate (90 percent). The need for more precise guidelines (Mean = 54.43 percent) and technical obstacles (Mean = 50.00 percent) were shared concerns among all parties involved. Most teachers (86 percent) cited converting content to online formats as their biggest challenge, while parents (80%) reported a significant increase in workload. These findings highlight the need for tailored, role-specific interventions.

To overcome these obstacles, the study suggests a multidisciplinary approach that includes four main methods: Hybrid learning models that accommodate different learning styles by fusing the flexibility of online learning with the interpersonal interaction of in-person instruction. Technological infrastructure can be improved by investing in dependable internet access, adaptive software, and continuous technical support to remove barriers to access. Resources for stress management, mental health programs, and organized lines of communication between psychologists, parents, and teachers are examples of psycho-emotional support systems. Access to top-notch online teaching resources, ongoing skill development, and digital pedagogy were the main focuses of teacher professional development. According to student engagement and learning outcomes, the analysis shows that when used in concert, these tactics can potentially enhance the quality of remote learning. However, these solutions must remain flexible and open to ongoing assessment due to the ever-changing educational needs and technological advancements. The study concludes by confirming that the mutual accountability of the entire academic community is essential to the success of distance learning. To create a robust, high-quality, and inclusive distance learning model that can overcome current limitations and prepare for future ones, it is imperative to maintain collaboration, be adaptable, and integrate technological and human-centered approaches. Still, these tactics must be updated and improved regularly. The suggested solutions must be continually reviewed and adjusted for new requirements and situations. In summary, this study emphasizes that the entire educational community is responsible for ensuring effective distant learning. Interaction, adaptability, and innovation become the fundamental building blocks to build a long-lasting and successful distant learning model that can overcome present and upcoming obstacles.

REFERENCES

1 Татаринов К. А. Проблемы и возможности дистанционного обучения студентов // Балтийский гуманитарный журнал. – 2019. – Т. 8. – №. 1 (26). – С. 285-288.

2 Ахметжанова Г. В. Особенности деятельности педагога в условиях дистанционного обучения // Азимут научных исследований: педагогика и психология. – 2019. – Т. 8. – №. 3 (28). – С. 28-31.

3 Воскрекасенко О. А. Использование дистанционного обучения в высшей школе: преимущества и недостатки // Современные наукоемкие технологии. – 2020. – №. 9. – С. 111-115.

4 Джумагулов Э. К. Пути решения проблем дистанционного обучения // Alatoo Academic Studies. – 2020. – №. 4. – С. 54-59.

5 Рогачёва П. С. Проблемы дистанционного образования в период пандемии // Вестник Майкопского государственного технологического университета. – 2020. – №. 4. – С. 85-93.

6 Чигинцева А. А. Актуальные проблемы дистанционного обучения // Скиф. Вопросы студенческой науки. – 2018. – №. 3 (19). – С. 10-13.

7 Фадеев Е. В. Организационные и психологические проблемы дистанционного обучения // Мир науки, культуры, образования. – 2017. – №. 3 (64). – С. 308-310.

8 Пичугин С. С. Организация дистанционного обучения младших школьников: первый опыт и таргетные пути решения дидактических проблем // Образование и педагогика: перспективы развития. – 2020. – С. 185-188.

9 Рубцова О. Г. Проблемы дистанционного обучения в вузе // Символ науки. – 2020. – №. 6. – С. 124-126.

10 Лапыгин Ю. Н. Проблемы дистанционного обучения в вузе // Ученые записки. – 2020. – №. 3. – С. 34-39.

11 Sato S. N. Navigating the new normal: Adapting online and distance learning in the post-pandemic era // Education Sciences. – 2023. – Т. 14. – №. 1. – С. 19.

12 Zhang J. COVID-19's impacts on the scope, effectiveness, and interaction characteristics of online learning: A social network analysis // Plos one. – 2022. – Т. 17. – №. 8. – С. e0273016.

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІН ШЕШУ: АТА-АНАЛАРДЫҢ, МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГТАРДЫҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТІ

Аңдатпа

Мақала ата-аналардың, мұғалімдердің және психологтардың өзара әрекеттесуін терең зерттеу арқылы қашықтықтан оқытуға қатысты мәселелерді талдауға және шешуге арналған. Сапалық және сандық мәліметтерге сүйене отырып, авторлар қашықтықтан оқытудың негізгі қиындықтарын, соның ішінде технологиялық шектеулерді, оқу материалдарын бейімдеуді және оқушылардың психоэмоционалды әл-ауқатын қарастырады. Көпсалалы тәсіл арқылы мақала қашықтықтан білім беру үдерісін оңтайландыру үшін гибридті оқытуды, технологиялық оңтайландыруды, психоэмоционалды қолдауды және мұғалімдердің кәсіби дамуын біріктіретін инновациялық стратегияларды ұсынады. Қашықтықтан оқытудың негізгі проблемалары технологиялық шектеулерге, оқу материалының бейімделуіне, психоэмоционалды күйзеліске және ата-аналар, мұғалімдер мен оқушылар арасындағы өзара әрекеттесуді күшейту қажеттілігіне байланысты екені анықталды. Осы мақалада келтірілген пәнаралық стратегиялар гибридті оқытудың, технологиялық оңтайландырудың, психоэмоционалды қолдаудың және мұғалімдердің кәсіби дамуының маңыздылығын көрсетеді. Оқыту тиімділігі мен мүдделі тараптардың пікірлерін талдау нәтижелері енгізілген стратегиялардың қашықтықтан оқытудың сапасы мен тиімділігін жақсартуға әсерін растайды. Оқушылардың, ата-аналардың және мұғалімдердің нақты қажеттіліктері мен жағдайларына негізделген жекелендірілген тәсілдерді әзірлеу сәтті қашықтықтан оқытудың орталық бөлігіне айналады. Авторлар өзара әрекеттесуге, бейімделуге және инновацияға назар аудару қашықтықтан білім берудің тұрақты және өзгермелі жағдайына тез бейімделу жүйесін құруға ықпал ететінін атап көрсетеді. Қорытындылай келе, авторлар өзгермелі білім беру және әлеуметтік контексттерде олардың өзектілігі мен тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін қашықтықтан оқыту стратегияларын үздіксіз бейімдеу және оңтайландыру қажеттілігін атап көрсетеді.

Негізгі сөздер: қашықтықтан оқыту, көпсалалы тәсіл, психоэмоционалды әл-ауқат, технологиялық оңтайландыру, гибридті оқыту, адаптивті білім беру стратегиялары.

РЕШЕНИЕ ПРОБЛЕМ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ: ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ РОДИТЕЛЕЙ, УЧИТЕЛЕЙ И ПСИХОЛОГОВ

Аннотация

Статья посвящена анализу и преодолению проблем, связанных с дистанционным обучением, посредством углубленного изучения взаимодействия родителей, педагогов и психологов. Основываясь на качественных и количественных данных, авторы рассматривают основные проблемы дистанционного обучения, включая технологические ограничения, адаптацию учебных материалов и психоэмоциональное благополучие учащихся. Используя междисциплинарный подход, в статье предлагаются инновационные стратегии, сочетающие гибридное обучение, оптимизацию технологий, психоэмоциональную поддержку и повышение квалификации преподавателей для оптимизации процесса дистанционного образования. Результаты анализа данных об эффективности обучения и отзывы заинтересованных сторон подтверждают влияние реализованных стратегий на повышение качества и результативности дистанционного обучения. Разработка индивидуальных подходов, основанных на конкретных потребностях и условиях обучения учащихся, родителей и учителей, становится центральным элементом успешного дистанционного обучения. Авторы подчеркивают, что акцент на взаимодействии, адаптивности и инновациях способствует созданию устойчивой и быстро реагирующей системы дистанционного образования. В заключение авторы подчеркивают необходимость постоянной адаптации и оптимизации стратегий дистанционного обучения для обеспечения их актуальности и устойчивости в меняющихся образовательных и социальных контекстах.

Ключевые слова: дистанционное обучение, мультидисциплинарный подход, психоэмоциональное благополучие, технологическая оптимизация, гибридное обучение, адаптивные образовательные стратегии.

REFERENCES

1 Tatarinov K.A. Problemy i vozmozhnosti distantsionnogo obucheniya studentov [*Problems and opportunities of distance learning of students*]. Baltiyskiy gumanitarnyy zhurnal. T. 8. №1 (26). 2019. P. 285-288. [in Russian]

2 Akhmetzhanova G.V. Osobennosti deyatel'nosti pedagoga v usloviyakh distantsionnogo obucheniya [*Features of the teacher's activity in the conditions of distance learning*]. Azimut nauchnykh issledovaniy: pedagogika i psikhologiya. T. 8. №3 (28). 2019. P. 28-31. [in Russian]

3 Voskrekasenko O. A. Ispol'zovanie distantsionnogo obucheniya v vysshey shkole: preimushchestva i nedostatki [*Using distance learning in higher education: advantages and disadvantages, Modern high-tech technologies*]. Sovremennye naukoemkie tekhnologii. №9. 2020. P.111-115. [in Russian]

4 Dzhumagulov E. K. Puti resheniya problem distantsionnogo obucheniya [*Ways to solve distance learning problems*]. Alatoo Academic Studies. №4. 2020. P. 54-59. [in Russian]

5 Rogacheva P. S. Problemy distantsionnogo obrazovaniya v period pandemii [*Problems of distance education during the pandemic, Bulletin of the Maikop State Technological University*]. Vestnik Maykopskogo gosudarstvennogo tekhnologicheskogo universiteta. №4. 2020. P. 85-93. [in Russian]

6 Chigintseva A. A. Aktual'nye problemy distantsionnogo obucheniya [*Actual problems of distance learning*]. Skif. Voprosy studencheskoy nauki. №3 (19). 2018. P. 10-13. [in Russian]

7 Fadeev E. V. Organizatsionnye i psikhologicheskie problemy distantsionnogo obucheniya [*Organizational and psychological problems of distance learning*]. Mir nauki, kul'tury, obrazovaniya. №3 (64). 2017. P. 308-310. [in Russian]

8 Pichugin S. S. Organizatsiya distantsionnogo obucheniya mladshikh shkol'nikov: pervyy opyt i targetnye puti resheniya didakticheskikh problem [*Organization of distance learning for younger schoolchildren: first experience and targeted ways to solve didactic issues*]. Obrazovanie i pedagogika: perspektivy razvitiya. 2020. P. 185-188. [in Russian]

9 Rubtsova O. G. Problemy distantsionnogo obucheniya v vuze [*Problems of distance learning at the university, Symbol of Science*]. Simvol nauki. №6. 2020. P. 124-126. [in Russian]

10 Lapygin Yu. N. Problemy distantsionnogo obucheniya v vuze [*Problems of distance learning at the university*]. Uchenye zapiski. № 3. 2020. P. 34-39. [in Russian]

11 Sato S. N. Navigating the new normal: Adapting online and distance learning in the post-pandemic era. Education Sciences. 2023. T. 14. № 1. P. 19. [in English]

12 Zhang J. COVID-19's impacts on the scope, effectiveness, and interaction characteristics of online learning: A social network analysis. Plos one. 2022. T. 17. № 8. P. e0273016. [in English]

Information about authors:

Diana Primkulova - **corresponding author**, doctoral student, K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: diana@zkgmu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9434-0238

Zhanna Zhusupova - candidate of Pedagogical Sciences, Professor, K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: zhanna.zhusupova@inbox.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9475-5900

Gulzhan Yerzhanova - candidate of philological Sciences, K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: gulzhanyerzhan@inbox.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7115-9487

Информация об авторах:

Диана Примкулова – **основной автор,** докторант, Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, г.Актобе, Республика Казахстан

E-mail: diana@zkgmu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9434-0238

Жанна Жусупова – кандидат педагогических наук, профессор, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, г. Актобе, Республика Казахстан

E-mail: zhanna.zhusupova@inbox.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9475-5900
Гульжан Ержанова – кандидат филологических наук, Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, г. Актобе, Республика Казахстан
E-mail: gulzhanyerzhan@inbox.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7115-9487

Авторлар туралы ақпарат:
Диана Примкулова – **негізгі автор,** докторант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: diana@zkgmu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9434-0238
Жанна Жусупова – педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: zhanna.zhusupova@inbox.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9475-5900
Гульжан Ержанова – филология ғылымдарының кандидаты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: gulzhanyerzhan@inbox.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7115-9487

МРНТИ 15.81.61 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.15**
УДК 159.9

Н.М. Суюндыкова[1,2]*, А.К. Карабаева[3], О.Б. Тапалова[1]

[1]Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, 050000, Республика Казахстан
[2]SDU University,
г. Қаскелен, 040900, Республика Казахстан
[3]Казахстанский институт менеджмента, экономики и прогнозирования
(KIMEP University),
г. Алматы, 050000, Республика Казахстан
*e-mail: n.suyundykova@abaiuniversity.edu.kz

ОТ ПСИХОТРАВМЫ К ВНУТРИСЕМЕЙНОМУ НАСИЛИЮ: ПСИХОЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ И ПОВЕДЕНЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ РОДИТЕЛЬСКОЙ АГРЕССИИ

Аннотация

Целью настоящего исследования является выявление психоэмоциональных и поведенческих детерминант родительской агрессии как формы внутрисемейного насилия. В фокусе анализа — влияние травматического опыта, пережитого в детстве, включая эмоциональное и физическое насилие, а также дефицит эмоциональной безопасности на формирование агрессивных паттернов родительского поведения. В работе проводится обоснование того, что родительская агрессия, наряду с другими формами насилия, может рассматриваться не только как юридически санкционируемое деяние, но и как проявление нарушений поведенческого здоровья. Данная трактовка соответствует современным положениям DSM-5 и МКБ-11, в рамках которых агрессивное поведение, обусловленное аффективной дисрегуляцией и посттравматическими нарушениями, трактуется как часть клинико-поведенческого спектра.

Методологическую основу исследования составил авторский опросник (Childhood Emotional and Physical Experience Assessment Questionnaire and Its Behavioral Outcomes in Parenting), разработанный для оценки связи между детским психотравматическим опытом и стратегиями родительского реагирования. В исследовании приняли участие 398 родителей. Были применены методы корреляционного и регрессионного анализа с использованием программного обеспечения Jamovi.

Результаты показали, что эмоциональная депривация и опыт физического наказания в детстве положительно связаны с толерантностью к агрессии и склонностью к воспроизводству насилия в родительской практике. Выявлены значимые предикторы родительской агрессии, среди которых — высокий уровень травматизации, эмоциональная закрытость и интериоризация агрессивных сценариев воспитания. Представленные данные обладают практической значимостью для разработки программ семейной психопрофилактики и психотерапии.

Ключевые слова: поведенческое здоровье, родительская агрессия, домашнее насилие, психотравма, эмоциональная депривация.

Введение

На сегодняшний день проблема насилия в отношении детей в Республике Казахстан приобретает характер устойчивого и системного явления, представляя собой одну из наиболее острых и тревожных социально-психологических проблем современного общества. Насилие, как форма обращения с детьми, затрагивает не только их физическое и психическое здоровье, но и является существенным индикатором общего состояния поведенческого здоровья населения. Несмотря на предпринимаемые государством меры, к примеру, Комплексный план по защите детей от насилия [1], масштабы и интенсивность насилия в отношении детей остаются значительными, вызывая серьезную обеспокоенность среди специалистов в области психологии, социологии, юриспруденции и общественного здравоохранения.

Эти случаи указывают на наличие глубоко укорененных психологических и социальных факторов, которые позволяют лицам продолжать совершать насилие в отношении наиболее уязвимых членов общества — несмотря на наличие законодательных

норм, предусматривающих уголовную ответственность. Статистические данные, предоставленные правоохранительными органами Казахстана, лишь подтверждают масштаб проблемы. Так, в течение первых девяти месяцев 2024 года официально признано пострадавшими от преступлений 46 323 женщины и ребенка (в том числе 2 916 детей), что составляет 57% от общего количества зарегистрированных жертв — 81 616 человек. Из них 7 163 женщины и ребенка пострадали от преступлений против жизни и здоровья, а 788 — от преступлений против интересов семьи и детей, включая вовлечение в проституцию, неуплату алиментов и иные формы злоупотреблений. Аналогичные тенденции наблюдались и в 2023 году, когда 55% от всех жертв преступлений (61 175 человек) также составляли женщины и дети [2].

Актуальность данной проблематики подтверждается не только статистическими данными, но и результатами международных исследований, в частности, отчетами ЮНИСЕФ. Согласно отчету Юнисеф в 2023 году за последние два года трое из четырех родителей или других взрослых лиц (74,3 %) применяли насилие в качестве метода дисциплинирования детей в домашних условиях. В частности, 72,2 % использовали психоэмоциональное насилие, а 30,6 % — физическое. Примечательно, что более чем один из четырех взрослых (28,6 %) прибегал одновременно к психоэмоциональному и физическому насилию в целях воспитания. Эти данные свидетельствуют о том, что психоэмоциональные формы насилия применяются чаще, чем физические, однако оба типа насильственной дисциплины являются широко распространенными. При этом, женщины (80,5 %) чаще, чем мужчины (67,4 %), прибегали к насильственным методам дисциплинирования за последние два года. В частности, женщины чаще использовали психоэмоциональное насилие (78,8 %) и физическое насилие (36,9 %), по сравнению с мужчинами (64,8 % и 23,6 % соответственно) [3]. Эти данные иллюстрируют нормализацию и институционализацию насилия в семейной среде, где жестокое обращение с ребенком часто рассматривается не как правонарушение, а как приемлемая воспитательная практика.

Более того, в ряде семей насилие фактически становится основным методом воспитания. Родители, прибегающие к физическому и эмоциональному насилию, зачастую воспринимают подобные действия как единственный способ поддержания авторитета и выражения родительской власти. Такое положение дел указывает на серьезные деформации в установках по отношению к детям и требует пересмотра устоявшихся социальных норм, связанных с воспитанием и межличностными отношениями в семье.

Совокупность указанных факторов позволяет утверждать, что проблема насилия в отношении детей в Казахстане имеет не только криминологическую, но и глубоко психологическую природу. Она требует комплексного научного анализа, включающего изучение посттравматического стрессового расстройства (далее – ПТСР) и других коморбидных психологических состояний как возможных предикторов агрессивного или девиантного поведения. Понимание этих взаимосвязей способно заложить основу для разработки эффективных профилактических и интервенционных стратегий, направленных на снижение уровня насилия и защиту наиболее уязвимых групп населения.

Литературный обзор

Поведенческое здоровье в современной клинической психологии и психиатрии рассматривается как неотъемлемая часть общего здоровья личности, включающая способность человека регулировать эмоции, контролировать импульсы, справляться со стрессом и выстраивать адаптивные межличностные отношения. Это понятие объединяет как психическое, так и поведенческое функционирование и часто используется в контексте профилактики, диагностики и лечения расстройств, связанных с деструктивным поведением, включая агрессию, зависимость, импульсивность, а также насильственные

действия в отношении других (Substance Abuse and Mental Health Services Administration – SAMHSA) [4].

Согласно определению, предложенному SAMHSA, поведенческое здоровье охватывает как наличие, так и отсутствие психических и поведенческих нарушений, а также включает усилия по формированию устойчивости, психологической гибкости и социальной адаптации. При этом нарушения поведенческого здоровья могут варьироваться от умеренных поведенческих девиаций до тяжелых форм, существенно влияющих на качество жизни и социальное функционирование индивида [5].

Таким образом, нарушения поведенческого здоровья — это дезадаптивные формы поведения, которые могут существенно нарушать личностное, социальное и профессиональное функционирование. Одним из ярких проявлений таких нарушений является внутрисемейное насилие, в частности, насилие над детьми, которое все чаще интерпретируется не только как социальное или криминальное явление, но и как формальный признак поведенческого расстройства, особенно при наличии сопутствующих психопатологических факторов. Насилие, совершаемое в отношении детей, в этом контексте может рассматриваться как экстремальное проявление нарушенного поведенческого контроля, особенно в случае, когда оно сопровождается сниженной эмпатией, высокой раздражительностью, нарушенной эмоциональной регуляцией и анамнезом травматического опыта.

Согласно DSM-5 (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, 5th Edition) [6], поведенческие расстройства охватываются категорией «Disruptive, Impulse-Control, and Conduct Disorders», включающей расстройства, связанные с нарушением саморегуляции аффекта и поведения (American Psychiatric Association, 2013). Ключевыми характеристиками данных расстройств являются: агрессивное или враждебное поведение; нарушения прав других; конфликты с социальными нормами и авторитетами; трудности контроля импульсов. Клинические проявления таких расстройств включают: оппозиционно-вызывающее расстройство, интермиттирующее взрывное расстройство, расстройство поведения, антисоциальное расстройство личности, а также клептоманию и пироманию.

Поведение, связанное с систематическим насилием над детьми, особенно при наличии повторяемости, жестокости, отсутствия эмпатии и нарушенной эмоциональной регуляции, может соответствовать диагностическим критериям расстройства поведения или антисоциального расстройства личности.

В разделе DSM, посвященном окружению и воспитательной среде, акцентируется внимание на взаимной детерминации между поведением ребенка и социальным контекстом, в котором он развивается. Следовательно, становится очевидной необходимость системного анализа семейной и культурной (окружающей) среды, где функционирует динамика взаимного усиления факторов риска. Особенно деструктивным оказывается нарушение устойчивости воспитательной среды, включая частую смену опекунов или отсутствие стабильной привязанности, что может существенно подорвать эмоциональное развитие ребенка и выступать медиирующим звеном между травматическим опытом и формированием поведенческих патологий.

В свою очередь, согласно классификации МКБ-11 (Международная классификация болезней, 11-й пересмотр) [7], насилие, совершенное в отношении других людей, может быть симптомом таких диагнозов, как расстройства поведения (6C90), расстройства, связанные с импульсным контролем (6C9X), а также диссоциальное расстройство личности (6D10). В контексте межличностного насилия и родительской агрессии, эти поведенческие расстройства рассматриваются как нарушения, угрожающие безопасности и благополучию других, особенно уязвимых членов семьи, включая детей.

Как показывают вышеизложенные международные клинические руководства, насилие над детьми рассматривается как проявление поведенческого расстройства, включенного в клинические классификации, соответственно оно должно перестать иметь не только правовой характер. В этом контексте особую актуальность приобретают вопросы культурной специфики восприятия и диагностики психотравмы как основного психологического предиктора поведенческих нарушений. В рамках современного направления культурной клинической психологии фокус постепенно смещается с анализа исключительно социальной среды как фактора риска на более комплексное осмысление культуры как определяющей структуры в клинических исследованиях [8]. Речь идет не только о социокультурной обусловленности поведенческих девиаций, но и о необходимости учитывать культурные коды, влияющие на восприятие насилия, травмы и симптоматики психических расстройств в различных обществах. Современные теоретические модели стремятся к более дифференцированному подходу, включающему культурные детерминанты в анализ психологических процессов и исходов [9]. Вследствие этого подвергаются пересмотру традиционные методологические подходы: исследователи настаивают на необходимости разработки культурно чувствительных дизайнов исследований и инструментов оценки, способных более точно отражать сложность культурных влияний на психическое здоровье [10],[11],[12],[13].

В рамках данного исследования особое внимание уделяется долговременным психологическим последствиям насилия над детьми, рассматриваемого как форма хронической психотравматизации, оказывающей системное воздействие на психоэмоциональное развитие личности. В условиях насильственного взаимодействия со значимыми взрослыми — родителями, педагогами или иными лицами — формируется травматический опыт, способный стать фундаментом для нарушений поведенческого здоровья.

Ключевое значение имеет понимание того, что физическое и эмоциональное насилие, будучи рутинным элементом воспитания или дисциплинарной практики, оказывает кумулятивное негативное влияние на детскую психику [14]. Исследования последних лет свидетельствуют о том, что такие воздействия провоцируют формирование дисфункциональных моделей реагирования — включая враждебность, нарушенную эмоциональную регуляцию, импульсивность и сниженный самоконтроль.

Ранние травматические переживания, особенно в форме межличностной виктимизации (физическое и эмоциональное насилие, пренебрежение, сексуальное насилие), формируют не только поведенческую дезорганизацию, еще и устойчивую нейропсихологическую, способствующую развитию девиантных форм реагирования, включая агрессию, импульсивность, нарушенную регуляцию аффекта и толерантность к насилию (Childhood Interpersonal Trauma, 2016; Cumulative Childhood Maltreatment, 2017). Эмпирические исследования подтверждают, что дети, подвергшиеся насилию, в значительном числе случаев либо воспроизводят агрессивные паттерны во взрослом возрасте, либо демонстрируют устойчивые расстройства поведения, включая нарушенный импульсный контроль, высокий уровень враждебности и сниженный уровень эмпатии [15-16]. Подобные формы адаптации часто рассматриваются как поведенческие расстройства, особенно в ситуациях, когда дети, подвергавшиеся насилию, впоследствии воспроизводят агрессию в отношении собственных детей. Таким образом, современная клиническая психология рассматривает психотравму как основополагающий этиологический фактор в структуре поведенческих расстройств.

Также механизмы развития таких последствий имеют нейропсихологическое основание. Стресс, вызванный насилием, может нарушать развитие ключевых отделов мозга [17-19]:

префронтальной коры, регулирующей поведение, торможение импульсов и принятие решений — нарушение ее функций проявляется в трудностях самоконтроля и повышенной импульсивности;

амигдалы, ответственной за обработку страха и угроз — ее гиперактивация ассоциируется с чрезмерной эмоциональной реактивностью, тревожностью и формированием хронических состояний страха.

С точки зрения поведенческой динамики, насилие активизирует цикл принуждения [20], в рамках которого поведение ребенка провоцирует усиление контроля со стороны взрослого, что, в свою очередь, усиливает тревожность и сопротивление. Такая принудительная система взаимодействия поддерживает замкнутый круг негативной эмоциональной и поведенческой реакции [21].

Дополнительно жесткая вербальная дисциплина, широко распространенная в авторитарных воспитательных системах семьи, способствует нарушению привязанности и снижению доверия между ребенком и взрослым. Эмоциональное отчуждение, возникающее в результате такой модели, не только разрушает позитивные формы взаимодействия, но и усиливает риск формирования антисоциального поведения и депрессивных расстройств в подростковом и взрослом возрасте [21].

Согласно некоторым клиническим наблюдениям, многие индивиды в целях снижения внутреннего напряжения, вызванного хронической травматизацией, формируют дезадаптивные копинг-стратегии, включая самоповреждающее поведение, переедание или голодание, компульсивно-импульсивные действия, а также агрессивные и сексуализированные формы поведения [22]. В контексте родительства подобные механизмы могут проявляться в виде насильственного стиля воспитания, особенно при отсутствии психотерапевтической интервенции и эмоциональной поддержки.

Другие клинические наблюдения и эмпирические исследования свидетельствуют о высокой степени коморбидности ПТСР с другими психическими расстройствами [23]. Согласно данным ряда авторов, более 80% пациентов с диагнозом ПТСР соответствуют критериям хотя бы одного дополнительного психиатрического расстройства, включенного в классификации DSM или МКБ [24]. Наиболее распространенными коморбидными состояниями являются расстройства, связанные с употреблением алкоголя и психоактивных веществ (60–80%), аффективные расстройства, включая депрессию и биполярные расстройства (26–65%), а также расстройства личности (40–60%). Кроме того, в структуре сопутствующей психопатологии часто отмечаются нарушения эмоциональной регуляции, импульсивное поведение и иные формы поведенческой дезорганизации, в том числе связанные с проявлениями агрессии и насилия [25].

Все эти данные усиливают аргументацию в пользу рассмотрения насильственного поведения, в том числе по отношению к детям как уязвимой группе населения, в контексте неразрешенной психотравмы. Таким образом, ПТСР и его коморбидные проявления могут выступать не только как индивидуальные клинические синдромы, но и как потенциальные медиаторы в формировании социальной дезадаптации и агрессивного поведения [26]. Эти состояния ассоциированы с повышенной склонностью к агрессии, вспышкам ярости, эмоциональной тупости и гипервозбудимости — всем тем, что влияет на формирование дисфункционального родительства.

Таким образом, насилие над детьми следует рассматривать не только как юридическую или этическую проблему, но и как значимый клинический фактор, способствующий нарушению развития личности. Данные последствия требуют всестороннего анализа с позиций психологии травмы, нейропсихологии и поведенческой медицины, а также создания научно обоснованных стратегий психологической помощи и профилактики, ориентированных на реабилитацию пострадавших и предупреждение трансляции насилия в будущем.

Материалы и методы исследования

Основной целью настоящего исследования являлось выявление взаимосвязи между ПТСР, сопутствующими (коморбидными) психологическими факторами, связанными с переживанием насилия в детстве, и склонностью к поведенческим расстройствам в контексте совершения насилия над детьми. Исследование направлено на уточнение и эмпирическое обоснование роли ранней психической травматизации как значимого предиктора агрессивного и девиантного поведения во взрослом возрасте.

Методологическая основа исследования была построена на сочетании количественных методов сбора и анализа данных. Такой комплексный подход позволил охватить как индивидуальные психологические характеристики респондентов, так и общественно резонансные паттерны, отражающие актуальные проявления насилия в казахстанском обществе.

Анкетирование и выборка. Количественные данные были собраны в ходе анкетного опроса, который проводился с использованием платформы Google Forms в период с сентября 2024 года по февраль 2025 года. В исследовании приняли участие 398 совершеннолетних респондентов (имеющие детей), отобранных по принципу добровольного участия. Гендерный состав выборки включал 28 % мужчин и 72 % женщин. Участие было анонимным, что способствовало повышению достоверности и искренности ответов.

В рамках исследования были разработаны авторские опросники, ориентированные на проверку основной гипотезы. В рамках настоящего исследования был разработан и применен авторский диагностический инструмент — Опросник оценки эмоционального и физического опыта детства и его последствий в родительском поведении (Childhood Emotional and Physical Experience Assessment Questionnaire and Its Behavioral Outcomes in Parenting). Данный опросник представляет собой ретроспективную самооценочную методику, направленную на выявление травматического детского опыта, включая эмоциональное подавление, дефицит поддержки, физическое насилие и влияние неразрешенного стресса на взрослые родительские практики.

Опросник состоит из 15 вопросов, сгруппированных в тематические блоки:

- подавление чувств и эмоциональных проявлений родителями,
- эмоциональная безопасность и поддержка,
- опыт физического насилия,
- влияние детского опыта на родительское поведение.

Разработка опросника основывалась на отказе от использования существующих западных шкал, что обусловлено необходимостью учета социокультурных, исторических реалий Казахстана. Применение иностранных опросников без глубокой адаптации могло привести к искаженной интерпретации и подрыву валидности исследования в иных культурных контекстах. Недостаток культурной адаптации может серьезно нарушить надежность и интерпретируемость результатов [27].

В качестве теоретико-методологического обоснования разработки авторского инструмента выступают подходы индигенизации психодиагностики и межкультурной психологии. Только те инструменты, которые были созданы с учетом культурных факторов, могут считаться психометрически релевантными и применимыми в конкретном социуме [28]. В свою очередь, развитие психологической науки невозможно без учета культуры как ключевого детерминанта индивидуального и коллективного опыта [29]. Кроме того, исследования в области личности (например, Cheung & Leung, 1998) также подчеркивают ограниченность универсального применения западных шкал в не-западных культурах и необходимость разработки авторских, контекстуально валидных опросников [30].

Таким образом, авторский опросник был спроектирован как инструмент, соответствующий социокультурным реалиям Республики Казахстан и адаптированный к восприятию респондентов без риска искажения смысла формулировок. При разработке учитывался опыт авторов в области психотерапии, судебной психологии и кросс-культурных исследований.

Особое внимание при разработке анкет было уделено последовательности формулировок, логической структуре вопросов и однозначности предлагаемых вариантов ответов [31]. Такая методологическая строгость позволила достичь высокой надежности и воспроизводимости результатов, а также обеспечить сравнимость данных на протяжении всего периода исследования. Последовательность в структуре опроса также критически важна для выявления устойчивых тенденций в восприятии и воспроизведении насильственного поведения.

*Статистическая обработка данных***.** Обработка количественных данных проводилась с применением статистического программного обеспечения Jamovi, что позволило использовать современные методы корреляционного и регрессионного анализа. Целью анализа являлось выявление статистически значимых взаимосвязей между показателями, отражающими пережитое в детстве насилие и проявлениями агрессивного поведения во взрослой жизни по отношению к детям. Корреляционный анализ позволил определить степень взаимосвязи между переменными, тогда как регрессионный анализ применялся для оценки предсказательной силы указанных факторов в отношении склонности к поведенческим расстройствам.

Результаты и их обсуждение

Анализ данных, полученных в результате применения Опросника оценки эмоционального и физического опыта детства и его последствий в родительском поведении, позволил выявить ряд значимых тенденций, подтверждающих высокую степень распространенности негативного детского опыта среди респондентов, а также его потенциальное влияние на формирование моделей воспитания в зрелом возрасте. Обработка данных показала следующее:

1. Подавление эмоций в родительской среде:

95,8 % участников (n = 381) отметили, что их родителям было трудно выражать положительные эмоции (любовь, одобрение).

96 % (n = 383) согласились с тем, что проявление теплоты родителями рассматривалось как слабость и, как правило, подавлялось.

2. Эмоциональная поддержка и безопасность в детстве:

Только 20,8 % (n = 83) респондентов указали, что взрослые (родители, учителя) учитывали их личные потребности в детстве.

26 % (n = 104) могли свободно обсуждать семейные проблемы с родителями.

98 % (n = 390) сообщают о требовании безусловного послушания в семье.

95,8 % (n = 381) испытывали давление соответствовать социальным стандартам.

97,8 % (n = 389) сталкивались с подавлением своих личных интересов.

96 % (n = 382) чувствовали ограниченность свободы самовыражения в детстве.

94,5 % (n = 376) сталкивались с прямыми запретами на выражение эмоций.

78 % (n = 310) указывали на регулярное использование эмоционального насилия.

79,5 % (n = 316) боялись проявлять эмоции из-за угрозы наказания.

3. Пережитое физическое насилие:

74,3 % (n = 295) утверждают, что их родители считали физическое наказание допустимым методом воспитания.

69,8 % (n = 277) лично подвергались физическому наказанию со стороны родителей.

51,3 % (n = 203) испытали физическое насилие со стороны педагогов или воспитателей.

4. Влияние детского опыта на родительское поведение:

90,3 % (n = 359) осознают влияние собственного детского опыта на текущие воспитательные стратегии.

Полученные данные свидетельствуют о высокой распространенности практик эмоционального и физического подавления в детстве, а также о сильной взаимосвязи между детским опытом и взрослым родительским поведением. Эти результаты подчеркивают актуальность применения Опросника в контексте диагностики межпоколенческой передачи травматического опыта, влияющего на состояние поведенческого здоровья и обоснованности психопрофилактических мер.

Таблица 1 — Опросник оценки эмоционального и физического опыта детства и его последствий в родительском поведении (Childhood Emotional and Physical Experience Assessment Questionnaire and Its Behavioral Outcomes in Parenting)

№	Вопросы	Да	Нет
Подавление чувств и проявлений родителями		**398 человек**	
1	Замечали ли вы, что вашим родителям было трудно проявлять эмоции, особенно положительные, такие как любовь или одобрение?	381	17
2	Считали ли ваши родители проявление нежности или теплоты «слабостью» и старались ли скрывать такие чувства?	382	16
Эмоциональная безопасность, поддержка и насилие в детстве		**398 человек**	
3	Учитывали ли ваши родители, учителя или другие взрослые ваши детские личные потребности и желания?	83	315
4	Могли ли вы в детстве свободно обсуждать семейные проблемы с родителями и пытаться их решить вместе?	104	294
5	Требовали ли родители в детстве безусловного послушания, не давая возможности обсуждать их решения?	390	8
6	Ощущали ли вы в детстве давление следовать определенным «идеальным» стандартам поведения, принятым в обществе?	381	17
7	Подавлялись ли ваши детские личные интересы и предпочтения в пользу потребностей семьи или школы?	389	9
8	Ощущали ли вы в детстве, что ваша жизнь должна соответствовать ожиданиям родителей или других людей, не оставляя вам свободы следовать своим желаниям и интересам?	382	16
9	Запрещали ли вам в детстве выражать свои эмоции, такие как плач или страх (например, фразами «мальчики не плачут»)?	376	22
10	Замечали ли вы, что родители использовали эмоциональное насилие в виде унижений, критики или игнорирования ваших чувств?	310	88
11	Чувствовали ли вы в детстве, что за проявление эмоций (плач, радость, возбуждение) вас могут наказать?	316	82
Опыт переживания физического насилия в детстве		**398 человек**	
12	Как считали ваши родители: допустимо ли физическое наказание как метод воспитания?	295	103
13	Подвергались ли вы физическому насилию со стороны родителей в детстве (шлепки, удары и т.д.)?	277	111
14	Подвергались ли вы физическому наказанию со стороны учителей или воспитателей?	203	195
Влияние неразрешенного стресса на родительское поведение и эмоциональный перенос		**398 человек**	
15	Замечали ли вы, что ваш опыт детства повлиял на ваши собственные методы воспитания и подход к детям?	359	39
Примечание: составлено авторами			

Результаты корреляционного и регрессионного анализов. В целях более глубокого понимания взаимосвязей между характеристиками детского опыта и последующим

родительским поведением был проведен корреляционный и линейный регрессионный анализ. Исследование фокусировалось на изучении потенциальной связи между эмоциональной закрытостью родителей, пережитым эмоциональным и физическим насилием в детстве, а также воспроизведением насильственных практик во взрослом родительском поведении. Отдельное внимание было уделено влиянию данных факторов на состояние поведенческого здоровья, включая склонность к нормализации физического наказания.

Обобщение переменных. Для целей статистического анализа были агрегированы три обобщенные переменные, основанные на тематических блоках Опросника:

Подавление чувств родителями (вопросы 1–2): отражает эмоциональную закрытость родителей, трудности в выражении позитивных эмоций, таких как любовь, принятие и одобрение.

Эмоциональная безопасность и насилие (вопросы 3–8): объединяет параметры дефицита эмоциональной поддержки, подавления интересов ребенка, а также элементы эмоционального контроля и игнорирования.

Восприятие физического насилия (вопросы 9–15): указывает на степень интернализации и принятия физического наказания как допустимого метода воспитания.

Ответы по каждому пункту кодировались бинарно: 1 — «Да», 0 — «Нет». Для каждой переменной рассчитывался суммарный балл, отражающий интенсивность выраженности соответствующего фактора.

Корреляционный анализ. Анализ взаимосвязей между обобщенными переменными позволил выявить статистически значимые положительные корреляции. Анализ показал:

Умеренную положительную корреляцию между эмоциональной закрытостью родителей и восприятием физического насилия ($r = 0.51$). Это указывает на то, что родители, не способные выражать эмоциональную теплоту, чаще склонны к нормализации насильственных методов воспитания.

Значимую связь между низким уровнем эмоциональной безопасности и высоким уровнем принятия насилия ($r = 0.52$). Дефицит поддержки, гиперконтроль и игнорирование в детстве связаны с последующей толерантностью к жестокому обращению.

Сильную связь между эмоциональной закрытостью родителей и снижением эмоциональной безопасности ($r = 0.64$), что указывает на системную семейную динамику подавления, в которой формируются дисфункциональные модели взаимодействия.

Таблица 2 — Результаты корреляционного анализа

Переменные	**Подавление чувств родителями**	**Эмоц. безопасность и насилие**	**Восприятие физ. насилия**
Подавление чувств	1.00	0.64	0.51
Эмоц. безопасность и насилие	0.64	1.00	0.52
Восприятие физ. насилия	0.51	0.52	1.00
Примечание: составлено авторами			

Регрессионный анализ. Для оценки влияния эмоциональной закрытости и уровня эмоциональной безопасности на склонность к нормализации физического насилия был построен линейный регрессионный анализ, в котором целевой переменной выступало «Восприятие физического насилия».

Анализ показал значимую предсказательную способность с коэффициентом детерминации $R^2 = 0.323$, то есть объясняет 32.3 % дисперсии по целевой переменной.

Наиболее сильным предиктором выступает эмоциональная закрытость родителей (β = 0.51), что подтверждает ключевую роль дефицита выражения чувств в формировании склонности к агрессивным воспитательным стратегиям.

Также значимым фактором является уровень эмоциональной безопасности (β = 0.60), что указывает на влияние системной семейной среды на восприятие допустимого поведения в родительской роли.

Таблица – 3 Результаты регрессионного анализа:

Переменная	**Коэффициент (β)**	**p-значение**
const	-0.107	0.1267
Подавление чувств	0.511	< 0.001
Эмоц. безопасность и насилие	0.598	< 0.001
Примечание: составлено авторами		

Заключение

Результаты настоящего исследования выявили устойчивые статистически значимые взаимосвязи между пережитым в детстве эмоциональным и физическим насилием, эмоциональной закрытостью родительской фигуры и формированием поведенческих нарушений во взрослом возрасте, включая деструктивные и насильственные формы поведения в отношении собственных детей. Эти данные подтверждают гипотезу о том, что детская психотравматизация, особенно в условиях эмоционально небезопасной семейной среды, может выступать в качестве значимого этиологического фактора в развитии поведенческой дезадаптации и нарушений регуляции аффекта в родительской роли.

В контексте клинической психологии полученные результаты позволяют рассматривать поведенческие нарушения у лиц, совершающих насилие над детьми, как возможные последствия непроработанного посттравматического стрессового расстройства (ПТСР) и связанных с ним коморбидных психических состояний, таких как эмоциональное отчуждение, импульсивность, аффективная нестабильность, раздражительность и дисфункциональные когнитивные установки. Эти клинические маркеры также соотносятся с симптомокомплексами, описанными в рамках категорий поведенческих расстройств в DSM-5 и МКБ-11.

Обнаруженная положительная связь между эмоциональной закрытостью родителей и восприятием физического насилия как допустимого воспитательного метода подтверждает ключевую роль ранней эмоциональной среды в формировании установок насчет допустимости насилия. Напротив, высокий уровень эмоциональной безопасности в детстве демонстрирует инвертированную зависимость с толерантностью к насильственным практикам, снижая вероятность воспроизведения агрессии в межпоколенческом взаимодействии.

Таким образом, в рамках клинико-психологической парадигмы можно утверждать, что эмоционально депривационная и авторитарная семейная атмосфера, в которой отсутствует выражение принятия, поддержки и эмпатии, формирует у индивида склонность к интернализации насилия как нормы, а впоследствии — к воспроизведению насилия как инструмента воспитательного воздействия.

Полученные данные подчеркивают необходимость комплексной диагностики и психокоррекции последствий детских травм, включая скрининг ПТСР, оценку семейных сценариев и работу с эмоциональной регуляцией у потенциальных родителей. Особенно важно учитывать эти факторы в рамках превентивных программ, ориентированных на повышение психологической устойчивости, развитие эмоциональной компетентности

родителей. С практической точки зрения, данные результаты могут служить основой для создания мультидисциплинарных программ в области поведенческого здоровья, охватывающих раннюю диагностику риска насилия, внедрение психообразовательных инициатив, семейную терапию и интервенции, направленные на изменение установок, усвоенных в условиях травматического детства.

Особое значение в данном исследовании приобрел культурно-клинический подход, реализованный через разработку и применение авторского опросника, адаптированного к историко-социальному и культурному контексту Казахстана. Методологическое решение отказаться от универсальных зарубежных шкал и создать диагностический инструмент, учитывающий культурно-специфические паттерны восприятия родительства, нормы дисциплины и допустимости насилия, позволило получить более валидные и контекстно-обоснованные данные. Данный подход соотносится с принципами культурной клинической психологии, подчеркивающими необходимость оценки поведенческих и эмоциональных реакций не в отрыве от социокультурной среды, а в рамках локальных систем значений, семейных сценариев и этнопсихологических особенностей. Это обеспечивает более точную диагностику, снижает риск гипердиагностики и открывает возможности для разработки культурно релевантных психотерапевтических и профилактических стратегий, направленных на предотвращение трансляции насилия в семейных системах.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Об утверждении Комплексного плана по защите детей от насилия, превенции суицида и обеспечения их прав и благополучия на 2023–2025 годы [Электронный ресурс]. – URL: https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=14573778 (дата обращения: 24.03.2025).

2. Портал правовой статистики и специальных учетов Генеральной прокуратуры Республики Казахстан. Отчет №1 о зарегистрированных преступлениях за 2023–2024 гг. [Электронный ресурс]. – URL: https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics (дата обращения: 24.03.2025).

3. UNICEF. Knowledge, Attitudes and Practices Survey on Violence Against Children in Families in Kazakhstan. – Astana: UNICEF Kazakhstan, 2023. Available at: – URL: https://www.unicef.org/kazakhstan/media/10841/file/KAP%20survey.pdf. (accessed: 24.03.2025)

4. Substance Abuse and Mental Health Services Administration (SAMHSA). Behavioral Health [Электронный ресурс]. – URL: https://www.samhsa.gov/find-help/disorders (дата обращения: 24.03.2025).

5. Barry C. L., Huskamp H. A., Goldman H. H. A political history of federal mental health and addiction insurance parity // The Milbank Quarterly. – 2013. – Vol. 91, № 3. – P. 604–636.

6. American Psychiatric Association. Diagnostic and statistical manual of mental disorders. 5th ed.

7. World Health Organization. International Classification of Diseases 11th Revision (ICD-11) Available at: – URL: https://icd.who.int/ (accessed: 24.03.2025).

8. Meyer C. Culture and Gender in Trauma Research: Applying an Intersectional Perspective in Cultural Clinical Research. Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Doktorin der Philosophie. – 2024.

9. Grzanka P. R. From Buzzword to Critical Psychology: An Invitation to Take Intersectionality Seriously // Women & Therapy. – 2020. – Vol. 43. – P. 244–261.

10. Heim E., Karatzias T., Maercker A. Cultural concepts of distress and complex PTSD: Future directions for research and treatment // Clinical Psychology Review. – 2022. – Vol. 93. – 102143.

11. Heim E., Knaevelsrud C. Standardised research methods and documentation in cultural adaptation: The need, the potential and future steps // Clinical Psychology in Europe. – 2021. – Vol. 3.

12. Heim E., Kohrt B. A. Cultural Adaptation of Scalable Psychological Interventions: A New Conceptual Framework // Clinical Psychology in Europe. – 2019. – Vol. 1 (4).

13 Heim E., Maercker A., Boer D. Value orientations and mental health: a theoretical review // Transcultural Psychiatry. – 2019. – Vol. 56 (3). – P. 449–470.

14. Екимова В. И., Лучникова Е. П. Комплексная психологическая травма как последствие экстремального стресса // Современная зарубежная психология. – 2020. – № 1 (9). – С. 50–61.

15. Finkelhor D. Childhood victimization: Violence, crime, and abuse in the lives of young people. – New York: Oxford University Press, 2020. – 126 p.

16. Huesmann L. R., et al. Childhood predictors of adult criminality: are all risk factors reflected in childhood aggressiveness? // Criminal Behaviour and Mental Health. – 2002. – Vol. 12 (3). – P. 185–208.

17. Arnsten A. F. Stress signalling pathways that impair prefrontal cortex structure and function // Nature Reviews Neuroscience. – 2009. – Vol. 10 (6). – P. 410–422.

18. Lupien S. J., et al. Cortisol levels during human aging predict hippocampal atrophy and memory deficits // Nature Neuroscience. – 1998. – Vol. 1 (1). – P. 69–73.

19. Lupien S. J., McEwen B. S., Gunnar M. R., Heim C. Effects of stress throughout the lifespan on the brain, behaviour and cognition // Nature Reviews Neuroscience. – 2009. – Vol. 10 (6). – P. 434–445.

20. Jang S. H., Smith C. A. A test of reciprocal causal relationships among parental supervision, affective ties, and delinquency // Journal of Research in Crime and Delinquency. – 1997. – Vol. 34 (3). – P. 307–336.

21. Wang M., Kenny S. J. Longitudinal links between fathers' and mothers' harsh verbal discipline and adolescents' conduct problems and depressive symptoms // Child Development. – 2014. – Vol. 85 (3). – P. 908–923.

22. Isobel S. Trauma-informed care: A radical shift or basic good practice? // Australasian Psychiatry. – 2017. – Vol. 25 (6). – P. 589–591.

23. Frans Ö. Posttraumatic Stress Disorder (PTSD) in the General Population // Comprehensive Summaries of Uppsala Dissertations from the Faculty of Social Sciences. – 2003. – № 129. – 21 p.

24. Brown T. A., Campbell L., Lehman C. L., Grisham J. R., Mancill R. B. Current and lifetime comorbidity of the DSM-IV anxiety and mood disorders in a large clinical sample // Journal of Abnormal Psychology. – 2001. – Vol. 110 (4). – P. 585–599.

25. Breslau N., et al. Trauma and post-traumatic stress disorder in the community: The 1996 Detroit area survey of trauma // Archives of General Psychiatry. – 1998. – Vol. 55. – P. 626–631.

26. Afifi T., Taillieu T., Salmon S., et al. Adverse childhood experiences (ACEs), peer victimization, and substance use among adolescents // Child Abuse & Neglect. – 2020. – Vol. 106. – Article ID 104504.

27. Van de Vijver F., Leung K. Methods and Data Analysis for Cross-Cultural Research. – Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 1997. – 200 p.

28. Hambleton R. K., Merenda P. F., Spielberger C. D. (eds.) Adapting Educational and Psychological Tests for Cross-Cultural Assessment. – Mahwah, NJ: Psychology Press, 2005. – 390 p.

29. Heine S. J., Norenzayan A. Toward a psychological science for a cultural species // Perspectives on Psychological Science. – 2006. – Vol. 1 (3). – P. 251–269.

30. Cheung F. M., Leung K. Indigenous personality measures: Chinese examples // Journal of Cross-Cultural Psychology. – 1998. – Vol. 29 (1). – P. 233–248.

31. Cowan S. K., Hout M., Perrett S. Updating a time-series of survey questions: The case of abortion attitudes in the General Social Survey // Sociological Methods & Research. – 2022. – Vol. 53. – P. 193–234.

ПСИХОТРАВМАДАН ОТБАСЫЛЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚҚА: АТА-АНА АГРЕССИЯСЫНЫҢ ПСИХОЭМОЦИОНАЛДЫҚ ЖӘНЕ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҚ ДЕТЕРМИНАНТТАРЫ

Аңдатпа

Зерттеудің мақсаты – отбасылық зорлық-зомбылықтың бір түрі ретінде ата-аналық агрессияның психоэмоциялық және мінез-құлықтық детерминанттарын айқындау. Зерттеу шеңберінде балалық шақта бастан кешкен психологиялық жарақаттың, оның ішінде эмоционалдық және физикалық зорлық-зомбылықтың, сондай-ақ эмоционалдық қауіпсіздіктің жетіспеушілігінің ата-аналық агрессивті мінез-құлық үлгілерін қалыптастырудағы әсері қарастырылды. Жұмыста ата-аналық агрессия басқа зорлық түрлерімен қатар тек құқықтық-қылмыстық құбылыс ретінде ғана емес, сонымен қатар мінез-құлықтық денсаулықтың бұзылуы ретінде де қарастырылуы мүмкін екендігі дәлелденеді. Мұндай тұжырымдама агрессиялық мінез-құлықтың аффективті дисрегуляциямен және жарақаттық бұзылыстармен байланысты екенін көрсететін DSM-5 және ICD-11 жүйелерінің қазіргі ұстанымдарына сәйкес келеді.

Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде авторлық сауалнама (Childhood Emotional and Physical Experience Assessment Questionnaire and Its Behavioral Outcomes in Parenting) қолданылды. Ол балалық шақтағы психологиялық жарақаттар мен ата-аналық мінез-құлық стратегиялары арасындағы байланысты бағалауға арналған. Зерттеуге 398 ата-ана қатысты. Мәліметтерді өңдеу үшін Jamovi бағдарламасында корреляциялық және регрессиялық талдау әдістері қолданылды.

Нәтижелер балалық шақтағы эмоционалдық депривация мен физикалық жаза тәжірибесінің агрессияға төзімділікпен және ата-аналық зорлық-зомбылық үлгілерін қайталауға бейімділікпен оң байланыста екенін көрсетті. Жоғары жарақаттану деңгейі, эмоционалдық тұйықтық және агрессивті тәрбиелеу сценарийлерін ішкі қабылдау ата-аналық агрессияның маңызды предикторлары ретінде анықталды. Зерттеу нәтижелері отбасылық психопрофилактика және психотерапия бағдарламаларын әзірлеу үшін маңызды практикалық мәнге ие.

Негізгі сөздер: мінез-құлық денсаулығы, ата-ана агрессиясы, отбасылық зорлық-зомбылық, психологиялық жарақат.

FROM PSYCHOLOGICAL TRAUMA TO DOMESTIC VIOLENCE: PSYCHOEMOTIONAL AND BEHAVIORAL DETERMINANTS OF PARENTAL AGGRESSION

Abstract

This study aims to identify the psycho-emotional and behavioral determinants of parental aggression as a form of domestic violence. The analysis focuses on the impact of childhood traumatic experiences—including emotional and physical abuse—and the lack of emotional safety on the formation of aggressive parenting patterns. The study argues that parental aggression, along with other forms of violence, should be considered not only as a legally punishable act but also as a manifestation of behavioral health disorders. This conceptualization is consistent with current frameworks of the DSM-5 and ICD-11, where aggressive behavior, rooted in affective dysregulation and post-traumatic symptoms, is viewed as part of the clinical-behavioral spectrum.

The methodological foundation of the study is based on an original questionnaire (Childhood Emotional and Physical Experience Assessment Questionnaire and Its Behavioral Outcomes in Parenting), developed to assess the relationship between childhood trauma and parenting strategies. The sample included 398 parents. Correlational and regression analyses were conducted using Jamovi software.

Findings indicate that emotional deprivation and experiences of physical punishment in childhood are positively associated with tolerance for aggression and the propensity to reproduce violence in parental behavior. Significant predictors of parental aggression include high levels of traumatization, emotional avoidance, and internalization of aggressive disciplinary models. These results have practical implications for the development of preventive and therapeutic programs in family counseling and psychotherapy.

Keywords: behavioral health, parental aggression, domestic violence, childhood trauma.

REFERENCES

1. Respublika Kazakhstan. Ob utverzhdenii Kompleksnogo plana po zashchite detei ot nasiliya, preventsii suitsida i obespecheniya ikh prav i blagopoluchiya na 2023–2025 gody [*On approval of the Comprehensive Plan for the Protection of Children from Violence, Suicide Prevention, and Ensuring Their Rights and Well-being for 2023–2025*]. URL: https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=14573778 (data obrashcheniya: 24.03.2025) [in Russian].

2. General'naya prokuratura RK. Portal pravovoi statistiki i spetsial'nykh uchetov. Otchet №1 o zaregistrirovannykh prestupleniyakh za 2023–2024 gg. [Portal of Legal Statistics and Special Records. Report No. 1 on registered crimes for 2023–2024]. URL: https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics (data obrashcheniya: 24.03.2025) [in Russian].

3. UNICEF. Knowledge, Attitudes and Practices Survey on Violence Against Children in Families in Kazakhstan. Astana. UNICEF Kazakhstan. 2023. URL: https://www.unicef.org/kazakhstan/media/10841/file/KAP%20survey.pdf [in English].

4. Substance Abuse and Mental Health Services Administration. Behavioral Health. URL: https://www.samhsa.gov/find-help/disorders (data obrashcheniya: 24.03.2025) [in English].

5. Barry C.L. Huskamp H.A. Goldman H.H. A political history of federal mental health and addiction insurance parity. The Milbank Quarterly. 2013. Vol. 91. No. 3. P. 604–636 [in English].

6. American Psychiatric Association. Diagnostic and statistical manual of mental disorders. 5th ed. URL: https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596 (data obrashcheniya: 24.03.2025) [in English].

7. World Health Organization. International Classification of Diseases 11th Revision (ICD-11). URL: https://icd.who.int/ (data obrashcheniya: 24.03.2025) [in English].

8. Meyer C. Culture and Gender in Trauma Research. Applying an Intersectional Perspective in Cultural Clinical Research. Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Doktorin der Philosophie. 2024 [in English].

9. Grzanka P.R. From Buzzword to Critical Psychology. An Invitation to Take Intersectionality Seriously. Women & Therapy. 2020. Vol. 43. P. 244–261 [in English].

10. Heim E. Karatzias T. Maercker A. Cultural concepts of distress and complex PTSD. Future directions for research and treatment. Clinical Psychology Review. 2022. Vol. 93. 102143 [in English]

11. Heim E. Knaevelsrud C. Standardised research methods and documentation in cultural adaptation. The need, the potential and future steps. Clinical Psychology in Europe. 2021. Vol. 3 [in English].

12. Heim E. Kohrt B.A. Cultural Adaptation of Scalable Psychological Interventions. A New Conceptual Framework. Clinical Psychology in Europe. 2019. Vol. 1(4) [in English].

13. Heim E. Maercker A. Boer D. Value orientations and mental health. A theoretical review. Transcultural Psychiatry. 2019. Vol. 56(3). P. 449–470 [in English].

14. Ekimova V.I. Luchnikova E.P. Kompleksnaya psikhologicheskaya travma kak posledstvie ekstremal'nogo stressa [Complex psychological trauma as a consequence of extreme stress]. Sovremennaya zarubezhnaya psikhologiya. 2020. No. 1(9). S. 50–61 [in Russian].

15. Finkelhor D. Childhood victimization. Violence, crime, and abuse in the lives of young people. New York. Oxford University Press. 2020. 126 p. [in English].

16. Huesmann L.R. et al. Childhood predictors of adult criminality. Are all risk factors reflected in childhood aggressiveness? Criminal Behaviour and Mental Health. 2002. Vol. 12(3). P. 185–208 [in English].

17. Arnsten A.F. Stress signalling pathways that impair prefrontal cortex structure and function. Nature Reviews Neuroscience. 2009. Vol. 10(6). P. 410–422 [in English].

18. Lupien S.J. et al. Cortisol levels during human aging predict hippocampal atrophy and memory deficits. Nature Neuroscience. 1998. Vol. 1(1). P. 69–73 [in English].

19. Lupien S.J. McEwen B.S. Gunnar M.R. Heim C. Effects of stress throughout the lifespan on the brain, behaviour and cognition. Nature Reviews Neuroscience. 2009. Vol. 10(6). P. 434–445 [in English].

20. Jang S.H. Smith C.A. A test of reciprocal causal relationships among parental supervision, affective ties, and delinquency. Journal of Research in Crime and Delinquency. 1997. Vol. 34(3). P. 307–336 [in English].

21. Wang M. Kenny S.J. Longitudinal links between fathers' and mothers' harsh verbal discipline and adolescents' conduct problems and depressive symptoms. Child Development. 2014. Vol. 85(3). P. 908–923 [in English].

22. Isobel S. Trauma-informed care. A radical shift or basic good practice? Australasian Psychiatry. 2017. Vol. 25(6). P. 589–591 [in English].

23. Frans Ö. Posttraumatic Stress Disorder (PTSD) in the General Population. Comprehensive Summaries of Uppsala Dissertations from the Faculty of Social Sciences. 2003. No. 129. 21 p. [in English].

24. Brown T.A. Campbell L. Lehman C.L. Grisham J.R. Mancill R.B. Current and lifetime comorbidity of the DSM-IV anxiety and mood disorders in a large clinical sample. Journal of Abnormal Psychology. 2001. Vol. 110(4). P. 585–599 [in English].

25. Breslau N. et al. Trauma and post-traumatic stress disorder in the community. The 1996 Detroit area survey of trauma. Archives of General Psychiatry. 1998. Vol. 55. P. 626–631 [in English].

26. Afifi T. Taillieu T. Salmon S. et al. Adverse childhood experiences (ACEs), peer victimization, and substance use among adolescents. Child Abuse & Neglect. 2020. Vol. 106. Article ID 104504 [in English].

27. Van de Vijver F. Leung K. Methods and Data Analysis for Cross-Cultural Research. Thousand Oaks, CA. SAGE Publications. 1997. 200 p. [in English].

28. Hambleton R.K. Merenda P.F. Spielberger C.D. (Eds.). Adapting Educational and Psychological Tests for Cross-Cultural Assessment. Mahwah, NJ. Psychology Press. 2005. 390 p. [in English]

29. Heine S.J. Norenzayan A. Toward a psychological science for a cultural species. Perspectives on Psychological Science. 2006. Vol. 1(3). P. 251–269 [in English].

30. Cheung F.M. Leung K. Indigenous personality measures. Chinese examples. Journal of Cross-Cultural Psychology. 1998. Vol. 29(1). P. 233–248 [in English].

31. Cowan S.K. Hout M. Perrett S. Updating a time-series of survey questions. The case of abortion attitudes in the General Social Survey. Sociological Methods & Research. 2022. Vol. 53. P. 193–234 [in English].

Information about authors:

Nurgul Suyundykova – **corresponding author**, PhD candidate at the Department of General and Applied Psychology, Faculty of Pedagogy and Psychology, Abai Kazakh National Pedagogical University Senior Lecturer at the Department of Social Sciences, SDU University, Kaskelen, Republic of Kazakhstan

E-mail: nsuyundykova@abaiuniversity.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0007-4254-9156

Asylzat Karabayeva – Assistant Professor at the Kazakhstan Institute of Management, Economics and Strategic Research (KIMEP University) Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: a.karabayeva@kimep.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6198-6836

Olga Tapalova – Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor at Abai Kazakh National Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan). Head of the doctoral educational program «8D03117 – Clinical and Social Psychology». Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: o.tapalova@abaiuniversity.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5381-6466

Информация об авторах:

Нургул Суюндыкова – **основной автор**, докторант кафедры общей и прикладной психологии факультета педагогики и психологии КазНПУ им.Абая (г. Алматы Казахстан); старший преподаватель департамента социальных наук SDU University г. Каскелен, Република Казахстан

E-mail: nsuyundykova@abaiuniversity.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0007-4254-9156

Асылзат Кансеиткызы – ассистент-профессор Казахстанского института менеджмента, экономики и прогнозирования (KIMEP University) г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: a.karabayeva@kimep.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6198-6836

Ольга Тапалова – доктор психологических наук, ассоциированный профессор КазНПУ им.Абая руководитель образовательной программы «8D03117 – Клиническая и социальная психология». (г.Алматы Казахстан), г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: o.tapalova@abaiuniversity.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5381-6466

Авторлар туралы ақпарат:

Нұргүл Суюндыкова **– негізгі автор**, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Педагогика және психология факультеті, Жалпы және қолданбалы психология кафедрасының PhD докторанты, SDU University, Әлеуметтік ғылымдар Департаментінің аға оқытушысы. Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

E-mail: nsuyundykova@abaiuniversity.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0007-4254-9156

Асылзат Карабаева – Менеджмент, экономика және болжау жөніндегі Қазақстан институты (KIMEP University) ассистент-профессор, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы.

E-mail: a.karabayeva@kimep.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6198-6836

Ольга Тапалова – психология ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің қауымдастырылған профессоры, «8D03117 – Клиникалық және әлеуметтік психология» білім беру бағдарламасының жетекшісі. Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

E-mail: o.tapalova@abaiuniversity.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5381-6466

УДК 378.014.5:004.9 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.16**
МРНТИ 14.35.09

Г.Б.Ахметова[1]*, Ж.Б.Ахметова[2]

[1]Университет Ж.Ташенева
г. Шымкент, 160012, Республика Казахстан
[2] Институт раннего развития,
г.Астана, 010000, Республика Казахстан
*ahmetovagulnara305@gmail.com

ОСОБЕННОСТИ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ К ЭКСПЕРТИЗЕ ЦИФРОВОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО КОНТЕНТА

Аннотация

В статье представлена методика формирования экспертных компетенций у магистрантов педагогических специальностей в области оценки цифрового образовательного контента. Цель проведенного исследования - изучение и разработка методики обучения будущих педагогов экспертизе цифрового образовательного контента. Актуальность исследования обусловлена необходимостью подготовки педагогов, способных критически оценивать цифровые ресурсы, используемые в образовательном процессе. Описана структура элективного курса, включающего теоретическую и практическую подготовку, анализ цифровых образовательных ресурсов, создание и экспертизу авторских образовательных продуктов. Методика основана на компетентностном и междисциплинарном подходах, применении квалиметрических методов и инструментов экспертной оценки. Результаты внедрения показали положительную динамику в формировании экспертных компетенций будущих педагогов, что подтверждает эффективность предложенного подхода. Особенность методики заключается в интеграции педагогических знаний с технологическими. Предложенная методика соответствует уровню подготовки магистрантов, у которых имеется глубокое профессиональное осмысление и готовность к научному анализу цифровых образовательных ресурсов. Обучение магистрантов основам экспертизы позволит подготовить их к оценке контента, который доступен на различных платформах. Как показывает опыт, действующие педагоги, не имея сформированных компетенций, затрудняются в оценивании применяемых цифровых ресурсов. Материалы статьи могут быть полезны вузам, реализующим программы подготовки педагогических кадров в условиях цифровизации образования.

Ключевые слова: экспертные компетенции будущих педагогов, экспертиза цифрового образовательного контента, цифровизация образования, электронные образовательные ресурсы, образовательные платформы, стандарты экспертизы цифрового образовательного контента, цифровые образовательные технологии.

Введение

Актуальность рассматриваемой проблемы заключается в изменении современных требований к педагогам. Новые критерии предъявляют педагогам дополнительные требования. Необходимость подготовки будущих педагогов продолжает оставаться важной, поскольку в настоящее время в Казахстане созданы благоприятные материально-технические условия для обучения в школах. Вопросы экспертизы в образовании активно изучаются в научной среде [1], [2], [3], [4] Особенность существующих концепций в том, что экспертиза рассматривается как глубокая компетентностная оценка существующих электронных изданий. Наша же позиция заключается в обучении магистрантов проводить педагогическую экспертизу цифрового образовательного контента с целью широкого применения их учащимися и педагогами на уроке.

Выбор темы статьи обусловлен тем, что авторы с 1997 года являлись активными разработчиками более 200 электронных учебников, что усиливает интерес экспертизы ЦОК для Казахстана. В настоящее время действующие педагоги находятся в хаосе цифровых образовательных ресурсов, отсутствует с их стороны профессиональный анализ результатов цифровизации. Мы считаем, что если экспертные компетенции будут сформированы в вузе, то современная школа получит высокопрофессиональных экспертов по оценке цифрового

образовательного контента по всем предметным направлениям. Вопросами экспертизы цифрового образовательного контента (ЦОК) занимаются ученые из разных областей и педагоги. В настоящее время вопрос подготовки экспертов в области цифровизации, в том числе цифрового образовательного контента специально не рассматривался.

Экспертиза как вид профессиональной деятельности существует в практической и научной сфере. Существуют разные виды экспертизы: гуманитарная [5], [6], [7], техническая [8], [1. - 36], экспертиза в образовании [9], [10], контентная [11], [12], [13]. В зависимости от целеназначения экспертиза выполняет разнообразные функции, например, гуманистические, социальные, диагностические, оценочные, мотивационные.

Изучение вопросов экспертизы ЦОК показал следующие тенденции:

1. Исследователи в области образовательных технологий изучают эффективность различных видов цифрового образовательного контента, разрабатывают методики его создания и оценки, а также исследуют влияние ЦОК на учебный процесс. Исследователи в области оценки образовательных технологий изучают методики оценки качества ЦОК, включая его соответствие образовательным стандартам и его эффективность в достижении образовательных целей. [13], [14], [15], [16]

2. Интеграция информационных технологий и психологии весьма актуальна, что связано активным применением в жизнедеятельности гаджетов и различных средств цифрового развития. [13. - 7], [17], [18]

3. Специалисты по медиаобразованию изучают роль медиаграмотности, критического мышления.

Мы рассматриваем экспертную деятельность как неотъемлемую часть профессионально-педагогической деятельности. В этой статье не претендуем на широкую характеристику экспертизы, а лишь рассматриваем экспертные компетенции цифрового образовательного контента. Считаем, что каждый будущий педагог, приступив к профессионально-педагогической деятельности, должен владеть экспертными компетенциями в области ЦОК.

В Казахстане политика информатизации образования внедрялась с 1997 года, следовательно, на рынке образовательных услуг накоплен богатый опыт разработки цифровых ресурсов для обучения в школе. В статье используется понятийный аппарат по мере этиологического развития. Цифровизация образования как процесс технологизации учебного процесса состоит из инфраструктурного, контентного, эргономического компонентов. Авторы нацелены на подготовку магистрантов к экспертизе ЦОК, т.е. подчеркивают роль контентного компонента. Цифровой образовательный контент - понятие, охватывающее все виды цифровых ресурсов, т.е. электронных учебников, мультимедийных программ, тренажеров, виртуальных лабораторий, компьютерных игр и т.д. Цель проведенного исследования - изучение и разработка методики обучения будущих педагогов экспертизе ЦОК.

Материалы и методы исследования

Эффективная методология экспертизы ЦОК требует междисциплинарного подхода и постоянного совершенствования в соответствии с развитием технологий и образовательных стандартов. Для реализации заявленной идеи нами разработана программа элективного курса «Экспертиза цифрового образовательного контента».

Миссия педагогов-экспертов - обеспечение качественными цифровыми образовательными ресурсами учащихся и педагогов. Результаты экспертизы используются для улучшения и модернизации существующих образовательных материалов, а также для выбора наиболее подходящего цифрового контента для конкретных учебных задач.

Результаты экспертизы помогают выбирать наиболее содержательный и эффективный контент, что повысит качество образования.

Главная задача экспертизы состоит в оценке эффективности использования ЦОК. Экспертиза включает в себя следующие критерии:

-оценка соответствия содержания контента к образовательным целям, его научной и методической обоснованности,

-адаптивность к возрастным и индивидуальным особенностям учащихся,

-наличие интерактивных и мультимедийных элементов,

-эргономические элементы.

Анализ нормативной основы позволил магистрантам провести изучение требований к электронным учебным изданиям. В Казахстане на основе нормативного документа [17] проводится экспертиза всех учебных изданий. Однако правила экспертизы направлены, в основном, на учебные издания на бумажных носителях, в дополнение лишь небольшая часть требований относится к экспертизе электронных изданий.

«Педагогическая экспертиза цифрового образовательного контента» является элективной дисциплиной, которая состоит из двух модулей. Описание содержания представлено на рисунке 1.

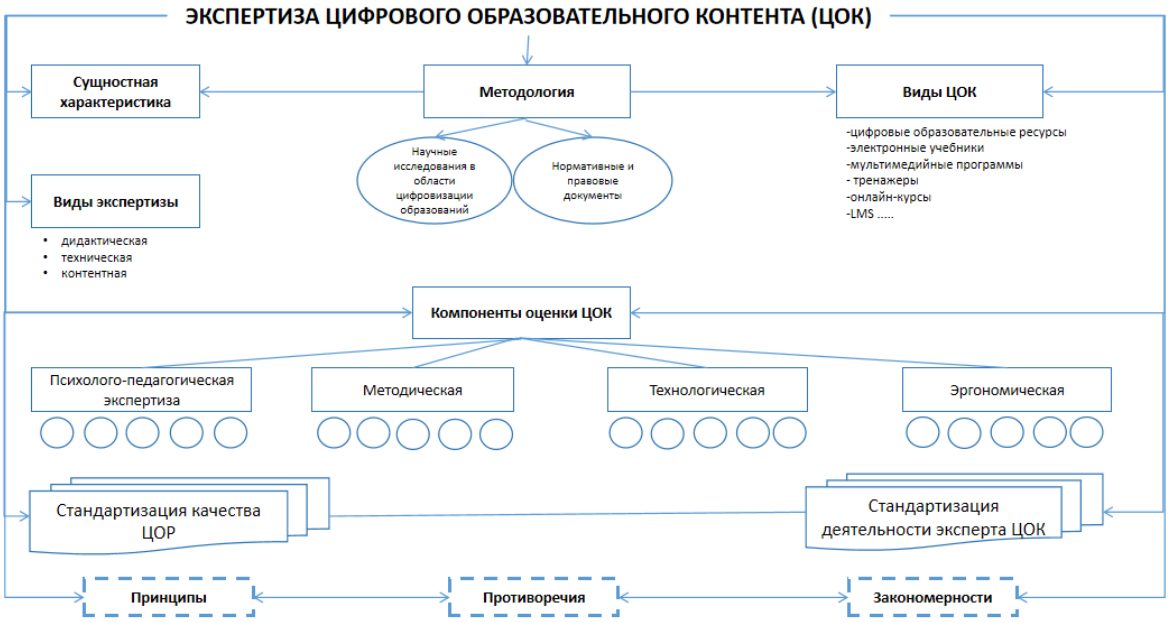

Рисунок 1. Характеристика содержания дисциплины

Примечание: Составлено авторами на основе изучения опыта.

Специфика разработанного курса заключается в отражении всех цифровых образовательных ресурсов, представленных в Казахстане. На основе компетентностного подхода составлено содержание курса, где учтены современные требования к разработке ЦОК. Будущий педагог должен знать о сущности педагогической экспертизы и об ее видах, быть компетентным в апеллировании всей терминологией цифровизации образования, в том числе понятием «цифровой образовательный контент».

Программой дисциплины предусмотрено чтение лекций и проведение практических занятий. Лекции носили направляющий характер, где систематизированы как нормативные и правовые, так и контентные материалы. При разработке программы нами применялись несколько видов лекций, в частности, проблемная лекция, лекция-визуализация, лекция-дискуссия, лекция-беседа. В силу специфики предлагаемой дисциплины были использованы элементы смешанного обучения. К примеру, перевернутый класс на лекциях, ротация станций – на практических занятиях.

Магистранты изучали казахстанские электронные учебники, образовательные платформы, которые имеются в базе данных Министерства просвещения Республики Казахстан. К примеру, www.bilimland.kz, https://www.oqulyqtar.kz, https://okulyk.kz/, https://topiq.kz, https://e-booksgkn.kz и др.

Следующим шагом является экспертиза ЦОК, структурированного по 4 компонентам: психолого-педагогический, методический, технологический и эргономический. В процессе реализации авторской идеи по формированию экспертных компетенций у будущих педагогов учитывается внедрение качественных цифровых образовательных ресурсов как важного современного инструментария, который позволяет индивидуализировать процесс обучения и стимулировать когнитивные способности обучающегося.

Подготовка будущих педагогов к экспертизе ЦОК включает несколько этапов:

- Изучение теоретических основ цифровизации образования, что предполагает знакомство с основными концепциями и подходами к использованию цифровых технологий в образовании, с принципами, противоречиями, закономерностями разработки и оценки ЦОК, нормативными правовыми основами, стандартами разработки цифровых образовательных ресурсов.

-Ознакомление с инструментами и платформами для создания ЦОК, что направлено на детальное изучение инструментов, программ и платформ.

-Практическое обучение магистрантов созданию и оценке ЦОК было направлено на разработку интерактивных уроков, видеоуроков, онлайн-тестов и других форматов контента. Работа с ЦОК на этапе создания позволило магистрантам оценить качество и эффективность.

-Магистранты изучали основные методы и стратегии использования ЦОК, включая оценивание знаний обучающихся.

- Обучение магистрантов анализу и критической оценке ЦОК направлено на выявление преимуществ и недостатков, применяя критерии качества цифровых ресурсов.

- Одним из важных этапов является обучить магистрантов разработке цифрового образовательного ресурса по своей специальности.

Подготовка педагогов к экспертизе ЦОК включала как теоретическое, так и практическое обучение, внимание акцентировано на развитие критического мышления и умений анализировать, оценивать ресурсы. Экспертиза ЦОК - это сложный процесс, определяющий обоснованность методологических подходов и соответствие содержания ГОСО и учебным программам, соответствие возрастным особенностям обучающихся.

Результаты и их обсуждение

Измерение знаний по экспертизе ЦОК осуществлялось через различные методы и инструменты. К примеру:

- разработка тестовых заданий, которые включают вопросы цифровизации, классификации цифровых образовательных ресурсов. Тестовые вопросы выполняли мониторинговую функцию, применены до или после изучения дисциплины.

- работа с проектами, что включала просмотр и оценку проектов, созданных участниками, связанных с ЦОК. В частности, создавался кейс, который включал анализ качества электронного учебника либо другой цифровой ресурс, его соответствия целям и задачам, оценку использования инструментов и технологий.

- в процессе подготовки проводилась независимая экспертная оценка, а именно приглашены эксперты в области цифровизации для оценки знаний участников. Эксперты проводили интервью, обсуждение, анализ работы участников.

- опросная работа и анкетирование были направлены для измерения знаний и мнений участников относительно цифровых образовательных ресурсов. В ходе исследования применялся метод самооценки и взаимооценки.

Метод групповых экспертных оценок является важным в нашей работе, поскольку, на наш взгляд, именно педагогическая квалиметрия позволяет решать ряд актуальных задач профессиональной подготовки педагогов. В процессе экспертной деятельности формируются и развиваются такие важные компетенции, как умение работать в команде, аргументированно выражать и отстаивать собственную позицию, подводить итоги коллективного обсуждения, а также эффективно распределять роли и обязанности в группе.

Разработан чек-лист, который включал следующие измерители: качество содержания (актуальность и научность, чёткая структура и цели, отсутствие ошибок), педагогическая ценность (соответствие возрасту, разнообразные задания, интерактивность, формы работы), техническая реализация (кроссплатформенность, быстрая загрузка, рабочие элементы, доступность), эстетика (соответствие дизайна, удобная палитра, читаемые шрифты, качественные визуалы), вовлеченность (геймификация, мотивация, обратная связь), безопасность (без рекламы, авторские права, защита контента). Наряду с чек-листами были применены рубрикаторы, включающую уровневую дифференциацию (высокий, средний, низкий), что позволило определить уровень сформированности экспертных компетенций магистрантов.

В ходе исследования и внедрения авторского курса были охвачены магистранты университета им. Ж.Ташенева специальности «Педагогика и методика начального обучения» в количестве 133 человек. Участниками экспериментальной работы стали группы, укомплектованные вузом. Всего 6 групп, которые занимались 1 группа в офлайн режиме (17), 5 групп в онлайн режиме 5 групп.

Целевая аудитория выбрана из числа магистрантов, так как данная категория имеет опыт работы в школе и владеет аналитическими компетенциями. Представленное исследование носит локальный характер, поэтому эксперимент проводился в пилотном режиме в одном вузе.

Экспериментальный материал обширен, однако мы в данной статье хотим представить общую динамику, которую получили в процессе исследования. К примеру, опросы направлены на определение готовности к экспертизе ЦОК, результаты представлены в таблице 1.

Анализ готовности магистрантов показал следующую динамику в диапазоне от 20 % до 48% на конец эксперимента: участники овладели действиями анализа цифровых образовательных ресурсов - 20% (на начало было 17%), научились определять качество контента на предмет актуальности, научности, отсутствия ошибок - 24% (на начало составило 16%), овладели инструментами оценок - 24% (было 14%), умеют определять педагогическую составляющую, в том числе анализ соответствия образовательным целям, эффективность интерактивных методов и др. - 34% (было 29%), умеют оценивать дизайн цифрового контента - 39% (было 29%), понимают порядок технической реализации (удобство интерфейса, кросс-платформенность) - 40% (32%), овладели навыками анализа нормативно-правовых актов и стандартов в области цифрового образования - 42% (16%), разбираются в критериях оценки цифрового образовательного контента -43% (19%), овладели навыками изучения теории создания цифрового образовательного контента - 48% (25%).

Таблица 1 - Мониторинг готовности магистрантов к экспертизе цифрового образовательного контента

№ п/п	Показатели	Самооценка До/после	Разница (+)
1	Знание теории создания цифрового образовательного контента	25%/48%	+23
2	Знание критериев оценки цифрового образовательного контента	19%/43%	+24
3	Определение качества контента (актуальность, научность, отсутствие ошибок)	16%/24%	+8
4	Понимание педагогической ценности (соответствие образовательным целям, использование интерактивных методов, соблюдение авторских прав)	29%/34%	+5
5	Понимание порядка технической реализации (удобство интерфейса, кросс-платформенность)	32%/40%	+8
6	Оценка эстетического оформления (дизайн, цветовая палитра, читаемость)	29%/39%	+10
7	Знакомство с нормативно-правовыми актами и стандартами в области цифрового образования	16%/42%	+26
8	Анализ различных цифровых образовательных ресурсов (онлайн-курсы, приложения, электронные учебники)	17%/20%	+3
9	Владение инструментами оценки (рубрикаторы и чек-листы)	14%/24%	+10
Примечание: Составлено авторами на основе проведенного исследования.			

Положительная динамика по 9 показателям составляет в диапазоне +3 - +26%, что зависело от уровня знаний цифровизации образования в Казахстане, межпредметных связей с другими дисциплинами в рамках образовательной программы, а также индивидуальных особенностей магистрантов (Рисунок 2).

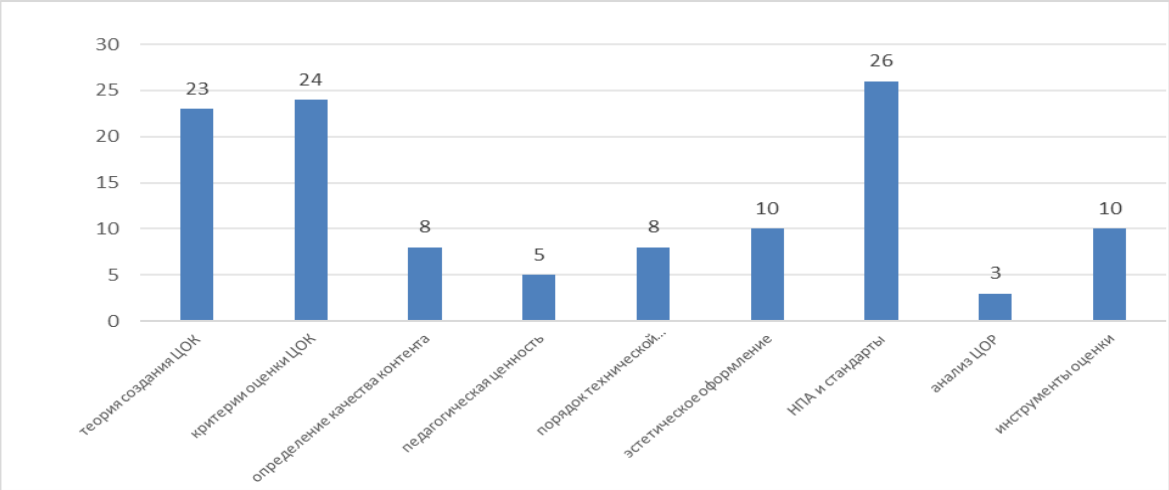

Рисунок 2 - Динамика сформированности экспертных компетенций магистрантов

Примечние: Составлено авторами на основе проведенного эксперимента.

В ходе преподавания элективной дисциплины и оценивания магистрантов было обнаружено ряд трудностей: магистранты не имели опыта работы с электронными учебниками и другими цифровыми образовательными ресурсами, также не было опыта применения ЦОК на уроке, хотя педагогический опыт в школе имеется. Особая сложность была замечена на начальном этапе эксперимента, когда магистранты недостаточно представляли экспертную деятельность на практике.

Компонент ↓ / →	Психол.-пед.	Методич.	Технологич.	Эргономич.
Психол.-пед.	1,00	0,91	0,40	0,88
Методич.	0,91	1,00	0,65	0,95
Технологич.	0,40	0,65	1,00	0,70
Эргономич.	0,88	0,95	0,70	1,00

Рисунок 3 - Матрица корреляций прироста по компонентам экспертизы ЦОК.
Примечение: Составлено авторами на основе проведенного эксперимента.

На рисунке 3 представлена матрица корреляций прироста по компонентам экспертизы ЦОК по 6 группам магистрантов. Зеленая означает сильную корреляцию ($r \geq 0.7$), желтая - умеренная корреляция (0.4–0.6). Из анализа видно, что сильнее всего связаны методический ↔ эргономический (r=0,95) → значит, развитие методической и эргономической компетенции у магистрантов идёт практически параллельно. Психолого-педагогический компонент также тесно связан с методическим (r=0,91) и эргономическим (r=0,88). Технологический компонент показывает умеренные связи (0,40–0,70), то есть развивается более автономно.

Рисками для широкого внедрения, может быть, недостаточный практический опыт преподавателя по разработке электронных учебников, цифровых ресурсов в качестве методиста-технолога. Наличие богатого опыта позволит преподавателю объяснять процесс разработки и оценки ЦОК.

Таким образом, методика показала свою эффективность. Занятия проходили в аудиториях, оснащенных современной компьютерной техникой, для группы, которая занималась в офлайн режиме. Другая часть участников эксперимента проходила обучение в онлайн формате. Магистранты защитили групповые проекты по мониторингу казахстанского цифрового образовательного контента по ряду учебных предметов, что позволило им повысить уровень экспертных компетенций. Перспектива применения и распространения предлагаемой методики зависит от включения вопросов педагогической экспертизы в других дисциплинах.

Заключение

В статье предложена методика подготовки магистрантов к экспертизе ЦОК. Особенность методики заключается в интеграции педагогических знаний с технологическими. Обучение магистрантов основам экспертизы оценки ЦОК позволило подготовить их к оценке контента, который доступен на различных отечественных платформах. Проблемой является то, что действующие педагоги, не имея сформированных экспертных компетенций, затрудняются в оценивании применяемых цифровых ресурсов. Предлагаемая методика формирования экспертных компетенций

направлена на профессиональный анализ существующих цифровых ресурсов и образовательных платформ с учетом обоснованных критериев оценки.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Нурбекова Ж.К. Теоретико-методологические основы обучения программированию. – Монография. – Павлодар: - 2004. – 225 с.

2 Нургалиева Г.К., Артыкбаева Е.В. Электронное обучение как условие инновационного развития системы образования. //Вестник КазНУ. Серия «Педагогические науки». - № 1 (35). - 2012 – С. 9-12.

3 Ахметова Г.Б., Тажигулова А.И. Концепция создания цифровой образовательной среды школы. //Известия КазУМОиМЯ. Серия: Педагогические науки, 2023 - С.280-301

4 Бидайбеков Е.Ы. IT-подготовка будущих педагогов в Казахстане //Современные информационные технологии и ИТ-образование. – 2011. – №. 7. – С. 87-100.

5 Братченко С.Л. Введение в гуманитарную экспертизу образования: метод. пособие. - СПб., 2003. - 55 с.

6 Исаев А.П., Мартынова Е.В. Методическая экспертиза как инструмент повышения педагогической квалификации авторов электронных образовательных ресурсов// Профессиональное образование в России и за рубежом. – 2023. – №. 4 (52). – С. 35-45.

7 Адольф В.А., Адольф К.В. Угрозы цифровизации образования и их решение //Научный компонент. – 2022. – №. 1 (13). – С. 88-95.

8 Marouane S., Sefri Y., Rhihil A. [2023] Quality Assessment of Digital Resources in Education. - May 2023. - Hunan Daxue Xuebao/Journal of Hunan University Natural Sciences. - 50(5):7. - P. 38-44.

9 Назарова С.И. Экспертиза качества педагогического образования на основе профессионального стандарта педагога / С.И.Назарова // Человек и образование. – 2015. – № 1 (42). – С. 129–134.

10 Евстрактикова А.В., Болотова Е.Л. Экспертиза как вид профессиональной деятельности в образовании//Педагогический поиск. Наука и Школа - № 6 - 2016 – С. 125-129 - URL:https://cyberleninka.ru/article/n/ekspertiza-kak-vid-professionalnoy-deyatelnosti-v-obrazovanii/viewer (Дата обращения 20.04.2025)

11 Nieto-Márquez N., Martínez Al., Baldominos Al., Petronila Al., Nieto M. Assessment of the Effects of Digital Educational Material on Executive Function Performance. - Original Research article. - Front. Educ., 23 November 2020. - Sec. Digital Education. - Volume 5 - 2020

12 Антонова Т.А. Проведение внутренней экспертизы качества школьной образовательной среды//Управление качеством образования. - 2007. - №4. - С.61-72.

13 Никуличева Н.В. Методика проведения экспертизы дистанционного курса // Интерактивное образование. – 2019. – № 3. – С. 16-20.

14 Ефремов К. Психологические аспекты экспертизы образовательных программ//Педагогическая диагностика. - 2008. - №1. - С.6-15.

15 Иванов Д.А. Экспертиза в образовании: учебное пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений - М.: Академия: - 2008. - 329 с.

16 Davletova A., Tolegenova Zh., Akhmetova G., Kanaibekova G., Yerkegaliyeva G. Fostering digital culture of future teachers via open educational environment in the Republicof Kazakhstan. - //International Journal of Innovative Researchand Scientific Studies. - 8(3) 2025. - P. 4579-4585

17 Сейітқазы П.Б., Аспанова Г.Р., Жапарова Б.М. [2025] Самопрезентация учителя в социальных сетях как компонент формирования личного бренда [Teacher's self-presentation on social media as a component of personal brand formation]. «Вестник Атырауского университета имени Х.Досмухамедова». - № 1. (76) 2025. - С.118-132 – [Электронный ресурс] - URL: https://www.vestnik-asu.kz/jour/issue/current (дата обращения 08.08.2025)

18 Об утверждении требований к структуре и содержанию учебников для организаций среднего образования и учебно-методических комплексов для дошкольных организаций, организаций среднего образования. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 5 апреля 2022 года № 132. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 5 апреля 2022 года № 27415. [Электронный ресурс] - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200027415 (дата обращения 20.04.2025)

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТЕРДІ ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ КОНТЕНТІН САРАПТАУҒА ДАУЫНДАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада педагогикалық мамандықтардың магистранттарында цифрлық білім беру мазмұнын бағалау саласындағы сарапшылық құзыреттерді қалыптастыру әдістемесі ұсынылады. Зерттеудің мақсаты-болашақ педагогтарды цифрлық білім беру мазмұнын сараптауға оқыту әдістемесін зерделеу және әзірлеу. Зерттеудің өзектілігі – білім беру үдерісінде қолданылатын цифрлық ресурстарды сыни тұрғыда талдап, бағалай алатын педагогтарды даярлау қажеттілігімен айқындалады. Жұмыста теориялық және практикалық дайындықты, цифрлық платформаларды талдауды, сондай-ақ авторлық білім беру өнімдеріне сараптама жүргізуді қамтитын элективті курс құрылымы сипатталады. Әдістеме құзыреттілікке бағдарланған және пәнаралық тәсілдерді, квалиметриялық әдістер мен сараптамалық бағалау құралдарын қолдануға негізделген. Әдістемені оқу процесіне енгізу нәтижелері болашақ педагогтардың сарапшылық құзыреттерін дамытуда оң өзгерістерге қол жеткізілгенін көрсетті. Ұсынылған материалдар білім беруді цифрландыру жағдайында педагог кадрларын даярлайтын жоғары оқу орындары үшін пайдалы болуы мүмкін.

Негізгі сөздер: болашақ мұғалімдердің сараптамалық құзыреттіліктері, цифрлық білім беру мазмұнын сараптау, білім беруді цифрландыру, электрондық білім беру басылымдары, білім беру порталы, электрондық білім беру басылымдарын сараптау стандарты, цифрлық оқыту технологиялары.

FEATURES OF TRAINING FUTURE TEACHERS TO EXAMINING DIGITAL EDUCATIONAL CONTENT

Abstract

The article presents a methodology for developing expert competencies in master's students of pedagogical specialties in the field of digital educational content evaluation. The purpose of the research is to study and develop a methodology for teaching future teachers the expertise of digital educational content. The relevance of the study stems from the urgent need to prepare teachers capable of critically analyzing and assessing digital resources used in the educational process. The structure of the elective course is outlined, combining theoretical and practical training, analysis of digital platforms, and expert review of original educational products. The proposed methodology is grounded in competency-based and interdisciplinary approaches, employing qualitative methods and expert assessment tools. The results of its implementation demonstrate positive dynamics in the formation of expert competencies among future teachers, thereby confirming the effectiveness of the approach. The presented methodology may be of practical value for universities engaged in training pedagogical personnel in the context of digitalization of education.

Keywords: expert competencies of future teachers, digital educational content evaluation, digitalisation of education, electronic educational resources, educational platforms, standards for digital content expertise, digital teaching technologies.

REFERENCES

1 Nurbekova J.K. [2024] Teoretiko-metodologicheskie osnovy obuchenia programirovaniu. [Theoretical and methodological foundations of teaching programming] – Monografia. – Pavlodar, 2004. – 225 p. [in Russian]

2 Nurgalieva G.K., Artykbaeva E.V. [2012] Elektronnoe obuchenie kak uslovie innovasionnogo razvitia sistemy obrazovania. [E-learning as a condition for innovative development of the education system]//Vestnik KazNU. Seria «Pedagogicheskie nauki». № 1 (35). 2012 – P. 9-12 [in Russian]

3 Ahmetova G.B., Tajigulova A.İ. [2023] Konsepsia sozdania sifrovoi obrazovatelnoi sredy şkoly. [The concept of creating a digital educational environment for schools] //İzvestia KazUMOiMÄ. Seria: Pedagogicheskie nauki, 2023 - P. 280-301 [in Russian].

4 Bidaibekov E.Y. [2011] IT-podgotovka buduşih pedagogov v Kazahstane [IT training of future teachers in Kazakhstan]//Sovremennye informasionnye tehnologii i İT-obrazovanie. – 2011. – №. 7. – P. 87-100. [in Russian]

5 Bratchenko S.L. [2003] Introduction to humanitarian examination of education: method. manual. [Introduction to humanitarian expertise of education]- St. Petersburg, 2003. - 55 p. [in Russian]

6 İsaev A.P., Martynova E.V. [2023] Metodicheskaia ekspertiza kak instrument povyşenia pedagogicheskoi kvalifikasii avtorov elektronnyh obrazovatelnyh resursov [Methodological expertise as a tool for improving the pedagogical qualifications of authors of electronic educational resources]//Profesionälnoe obrazovanie v Rosii i za rubejom. – 2023. – №. 4 (52). – P. 35-45 [in Russian]

7 Adölf V. A., Adölf K. V. [2022] Ugrozy sifrovizasii obrazovania i ih reşenie [Threats to digitalization of education and their solution] //Nauchnyi komponent. – 2022. – №. 1 (13). – P. 88-95 [in Russian]

8 Marouane S., Sefri Y., Rhihil A. [2023] Quality Assessment of Digital Resources in Education. - May 2023. - Hunan Daxue Xuebao/Journal of Hunan University Natural Sciences. - 50(5):7. - p. 38-44. [in English]

9 Nazarova S.İ. [2015] Ekspertiza kachestva pedagogicheskogo obrazovania na osnove professionälnogo standarta pedagoga [Expertise of the quality of pedagogical education based on the professional standard of a teacher] / S.İ.Nazarova // Chelovek i obrazovanie. – 2015. – № 1 (42). – P. 129–134. [in Russian]

10 Evstraktikova A.V., Bolotova E.L. [2016] Ekspertiza kak vid profesionälnoi deiatelnosti v obrazovanii [Expertise as a type of professional activity in education]//Pedagogicheski poisk. Nauka i Şkola -№ 6 - 2016 – P. 125-129 (Elektronnyi resurs) -URL:https://cyberleninka.ru/article/n/ekspertiza-kak-vid-professionalnoy-deyatelnosti-v-obrazovanii/viewer [in Russian]. (accessed: 20.04.2025).

11 Nieto-Márquez N., Martínez Al., Baldominos Al., Petronila Al., Nieto M. Assessment of the Effects of Digital Educational Material on Executive Function Performance. - Original Research article. - Front. Educ., 23 November 2020. - Sec. Digital Education. - Volume 5 - 2020 | https://doi.org/10.3389/feduc.2020.545709 [in English]

12 Antonova T.A. [2007] Provedenie vnutrenei ekspertizy kachestva şkölnoi obrazovatelnoi sredy [Conducting an internal examination of the quality of the school educational environment]//Upravlenie kachestvom obrazovania- 2007. - №4.- P.61-72. [in Russian]

13 Nikulicheva N.V. [2019] Metodika provedenia ekspertizy distansionnogo kursa [Methodology for conducting an examination of a distance course] / N. V. Nikulicheva // İnteraktivnoe obrazovanie. – 2019. – № 3. – P. 16-20. – EDN ICSIFM. [in Russian]

14 Efremov K. [2008] Psihologicheskie aspekty ekspertizy obrazovatelnyh program [Psychological aspects of the examination of educational programs] //Pedagogicheskaia diagnostika. - 2008. - №1. - P.6-15. [in Russian]

15 İvanov D.A. [2008] Ekspertiza v obrazovanii: uchebnoe posobie dlä studentov vysş. ped. ucheb. Zavedeni [Expertise in education] /D.A. İvanov. - M.: Akademia, 2008. - 329 p. [in Russian]

16 Davletova A., Tolegenova Zh., Akhmetova G., Kanaibekova G., Yerkegaliyeva G. [2025] Fostering digital culture of future teachers via open educational environment in the Republicof Kazakhstan. - International Journal of Innovative Researchand Scientific Studies, 8(3) 2025, pages: 4579-4585 - ISSN: 2617 www.ijirss.v8i3.7552 [in English]

17 Seyitkazy P.B., Aspanova G.R., Japarova B.M. [2025] Samoprezentaciya uchitelya v socialnyh setyah kak komponent formirovaniya lichnogo brenda [Teacher's self-presentation on social media as a component of personal brand formation]. - "Bulletin of Atyrau University named after H. Dosmukhamedov" - No. 1 (76) 2025 - p. 118-132 - URL: https://www.vestnik-asu.kz/jour/issue/current (accessed: 08.08.2025) [in Russian]

18 Ob utverjdenii trebovani k strukture i soderjaniu uchebnikov dlä organizasi srednego obrazovania i uchebno-metodicheskih kompleksov dlä doşkölnyh organizasi, organizasi srednego obrazovania. [18 On approval of requirements for the structure and content of textbooks for secondary education organizations and educational and methodological complexes for preschool organizations and secondary education organizations] Prikaz Ministra obrazovania i nauki Respubliki Kazahstan ot 5 aprelä 2022 goda № 132. Zaregistrirovan v Ministerstve iustisii Respubliki Kazahstan 5 aprelä 2022 goda № 27415. - https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200027415/history (accessed: 20.04.2025) [in Russian]

Information about authors:

Gulnara Akhmetova - **corresponding author,** Doctor of Education Sciences, professor, Zh.Tashenev University, Shymkent, Republic of Kazakhstan.

E-mail: ahmetovagulnara305@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9426-2284

Zhazira Akhmetova - Master of Social Sciences, Research Fellow at the Institute of Early Development, Astana, Republic of Kazakhstan.

E-mail: zhazira.akhmetova1977@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-4358-1235

Информация об авторах:

Гульнара Ахметова – **основной автор,** доктор педагогических наук, профессор, Университет Ж.Ташенева, г.Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: ahmetovagulnara305@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9426-2284

Жазира Ахметова - магистр социальных наук, научный сотрудник Института раннего развития, г.Астана, Республика Казахстан.

E-mail: zhazira.akhmetova1977@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-4358-1235

Авторлар туралы ақпарат:

Гульнара Ахметова – **негізгі автор,** педагогика ғылымдарының докторы, Ж.Тәшенев университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: ahmetovagulnara305@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9426-2284

Жазира Ахметова – әлеуметтік ғылымдар магистрі, балаларды ерте дамыту институты, Астана қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: zhazira.akhmetova1977@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-4358-1235

МРНТИ 77.01 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.17**
УДК 796

N.A.Akhmetov[1], K.T.Kystaubayeva[1*], K.A.Abiev[2]

[1] Yessenov University
Aktau, 130001, Republic of Kazakhstan
[2] Tennis Federation of Kazakhstan
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan
[*]e-mail: kundyz.kystaubayeva@yu.edu.kz

DEVELOPING A NEGATIVE ATTITUDE TOWARDS SMOKING IN YOUNG PEOPLE AND THE IMPACT OF ACTIVISM ON HEALTH

Abstract

The article presents an in-depth study of the effects of smoking on the human body, the spread of electronic cigarettes, and the issue of smoking tendencies among young people. The article also discusses the

Evidence is provided that various types of smoking (including electronic cigarettes) lead to multiple diseases, especially cardiovascular and pulmonary diseases, and the impact of physical activity on health and the factors contributing to the formation of harmful habits. Data from surveys and studies conducted among students are presented, which clearly show the connection between a high level of physical activity and the smoking habit. Diseases, as well as cancer. Moreover, the importance of physical activity and sports in combating these harmful habits is emphasised. The spread of electronic cigarettes and their use among young people is also a cause for concern, as their harmful effects are not fully researched, and many people consider them less harmful than regular cigarettes.

These studies highlight the need to implement effective measures to prevent smoking and promote a healthy lifestyle among young people and students.

Keywords: Youth, smoking; electronic cigarettes; harmful habits; health, education; human body; physical activity.

Introduction

Among the diseases that affect many smokers, the most life-threatening are coronary artery disease, lung diseases, and cancer. These diseases are often a result of obesity, smoking, and lack of physical activity. In this regard, doctors often mention that smoking negatively affects the quality and duration of life [1].

The toxic substances in cigarette smoke (nicotine, hydrogen sulfide, formaldehyde, and other chemical compounds) harm the respiratory system and negatively affect the overall functioning of the body. This, in turn, reduces the quality of life and shortens lifespan. Smoking 1-20 cigarettes a day leads to an increase in upper respiratory tract and cardiovascular diseases, and this reduces life expectancy by an average of 2 years [2].

As the amount of smoking increases, the likelihood of developing serious diseases also rises. Smoking 20-40 cigarettes a day increases the risk of cancer, particularly lung cancer, and cardiovascular diseases by 2-3 times. Life expectancy is shortened by 5-10 years [1. – 48].

The harm caused by smoking gets considerably more complicated for people who smoke 40 or more cigarettes a day. Lung cancer, bronchitis, asthma, joint conditions (such as arthritis), respiratory tract infections, the flu, and other infectious disorders are all considerably more likely in this situation. Smokers' physical health deteriorates as well; they frequently feel exhausted and find it difficult to engage in activities that need more oxygen. Smokers also lose their sense of taste and smell, which impairs their memory and their capacity to detect subtle emotions. Smoking has an impact on people's mental health as well. This habit frequently develops into an addictive behaviour, leading to erratic and unexplained behavioural changes in the smoker. Smokers frequently give in to their emotions and may not react appropriately in trying circumstances because they lack self-control. Additionally, the unpleasant odour emanating from the mouths of smokers negatively impacts their social interactions.

According to the United Nations, nicotine (the poison in cigarettes) ranks second globally among drugs in terms of its impact on individuals and society. Scientific studies show that smokers' life expectancy is reduced by 12-15 years, which leads to a significant decline in their quality of life.

Research [1. – 73] indicates that even individuals who have never smoked but have been constantly exposed to cigarette smoke have a 47% higher likelihood of developing severe heart failure.

When a person quits smoking, positive changes occur in their body. Eight hours after smoking, the level of nicotine and carbon monoxide in the blood is reduced by almost half. Oxygen levels in the blood return to normal.

After 24 hours, no nicotine remains in the body. After 2-12 weeks, blood circulation improves, making walking and running somewhat easier.

After one year, the risk of developing heart failure is reduced by approximately 50%.

After 10 years, the risk of lung cancer is halved, and the likelihood of dying from heart disease becomes the same as that of someone who has never smoked [2. –33].

Materials and methods of research

Statistical studies have shown that people who quit smoking experience significantly more happiness in life, including the following benefits: – They perform physical exercises and intense physical activities more effectively; – Their hair, clothes, and skin are much cleaner; – Their appearance improves: the complexion becomes healthier and clearer, and the yellow stains from cigarettes on their fingers and teeth disappear; – Their self-confidence increases, as overcoming a bad habit boosts personal strength [2. –205].

In 2024, a study conducted in the Republic of Kazakhstan on adult smoking rates provided important data for analyzing the population's smoking habits and their consequences. The National Statistics Bureau conducted an annual survey in July, covering all regions of the country, as well as the cities of Astana, Almaty, and Shymkent.

According to the study, the percentage of adult smokers in Kazakhstan is 20.7%, compared to 20.4% in 2023. Among men, the percentage of smokers is 39.8%, while among women, it stands at 7.6%. In rural areas, 22.3% of the population smokes, while in urban areas, the rate is 20%. The majority of tobacco consumption in Kazakhstan is from industrial tobacco products, accounting for 83.7% of the population. The highest smoking rates were observed in the East Kazakhstan region, where 27.6% of people smoke.

According to the survey results, the percentage of people exposed to cigarette smoke at home is 9.2%, including 8.5% non-smokers. The percentage of people exposed to cigarette smoke at their workplace is 6.6%, with 6.2% of them being non-smokers. In public dining establishments, the percentage of respondents exposed to cigarette smoke is 11.5%, with 10.9% being non-smokers [3.-2]. The survey results also showed that 85.8% of respondents understand the harmful effects of tobacco products on human health. However, only 4.6% of respondents expressed opposition to family members smoking. The majority of Kazakhstani people, specifically 72.2% of the survey participants, supported a complete ban on smoking in all public places. This indicates that society is ready for legislative initiatives in this regard [3].

Additionally, there are currently many types of electronic cigarettes, which are the most common forms of electronic nicotine delivery systems (ENDS) and electronic non-nicotine delivery systems. These systems deliver the liquid in aerosol form, allowing the user to inhale it. Electronic cigarette liquids may or may not contain nicotine, but even when nicotine-free, they may still contain harmful chemical compounds found in tobacco. These products are usually mixed with flavorings, various chemical additives, and other dangerous substances.

Common types of electronic cigarettes include electronic cigars, electronic tubes, and other similar devices. Electronic cigarette products, in particular, are actively advertised among young people, gaining popularity among them. The World Health Organization (WHO) has expressed

concern about the open market introduction of these products, with advertising primarily targeting young people. They warn that the promotion of electronic cigarettes through social media, the involvement of influential figures and influencers, affects children and adolescents.

Currently, 88 countries have not set a minimum age for purchasing electronic cigarettes, and 74 countries lack specific regulatory and legal measures for these products. Additionally, electronic cigarette products are designed in ways that appeal to children and young people. Some of them feature cartoon characters or attractive designs that appeal to the interests of the younger generation. Electronic cigarettes are often produced with various sweet flavors, which is one way to attract teenagers and children. Moreover, electronic cigarettes are sometimes decorated with various embellishments to resemble toys and games, drawing the attention of young people.

These marketing tactics give rise to serious worries regarding the growing exposure of young people to e-cigarette usage, which may result in increased rates of addiction and negative health consequences. Teenagers' increasing usage of e-cigarettes need stricter laws to stop smoking among this susceptible demographic from becoming more commonplace. It is crucial to increase public knowledge of the dangers these goods pose and to put policies in place to safeguard the public's health, particularly that of the youth.

The rapid increase in the use of electronic cigarettes among children and young people is a concerning issue for society. In many countries, the rates of electronic cigarette use are much higher among young people than among adults. The promotion of electronic cigarettes on social media is often aimed at positively influencing teenagers, which, in turn, leads to an increase in the use of these products among young people. Research on the short-term informational effects of electronic cigarettes shows that these products are designed to create a positive attitude towards electronic cigarettes among consumers [4].

Overall, the widespread use of electronic cigarettes among young people and their harmful effects on health highlight the importance of regulating these products in society.

The Impact of Physical Activity on Health and Fostering a Negative Attitude Towards Smoking. The future of our country largely depends on the level of public health. In contrast, the health of adults is significantly influenced by the cultural level of children and young people, who shape the potential of the next generation and determine the development of society [5]. Health issues are primarily addressed by healthcare and educational institutions, and successfully solving this pressing issue is determined by a combination of various measures, with the most important being how individuals perceive their own health. In this regard, academician N.M. Amosov states, "Many diseases are caused not by nature or society, but by the individual themselves. Primarily, it is caused by laziness and greed, and sometimes even by foolishness. Do not rely too much on medicine. It cures many diseases well, but it cannot teach people how to stay healthy" [6].

Many people understand the value of health, but not everyone adheres to the principles outlined by the renowned specialist N.M. Amosov. In this context, it becomes crucial to implement certain measures to improve the effectiveness of the educational and upbringing process in educational institutions.

Considering the relevance of the issue as mentioned earlier, the following research objectives are set:

- To determine the relationship between harmful habits such as smoking (including electronic cigarettes) and physical activity, as well as the formation of a healthy lifestyle among young students;
- To investigate the impact of students' physical activity on the formation of smoking habits (including electronic cigarettes).

To solve these objectives, scientific and methodological literature, as well as statistical materials, were studied, and a survey was conducted with students. The collected data was processed statistically, and monitoring was carried out.

It is known that the spread of smoking began at the end of the 15th century in Europe when Christopher Columbus' sailors brought tobacco from America to Spain and Portugal. Tobacco leaves were used not only for smoking but also for sniffing. Its consumption often led to poisoning, which prompted the governments of some countries to seriously persecute all smokers and snuff users. Thus, at the end of the 15th century, in England, smokers were sentenced to death, and the severed heads of smokers, with their pipes in their mouths, were placed in public places. In Turkey, smokers were made to sit on hot embers (ashes), and in Italy, Pope Urban VII banned smokers from entering the church [7].

Currently, the harmful effects of smoking (including electronic cigarettes) on human health are well known to the public. For example, there is a clear correlation between the number of cigarettes smoked in a day and mortality rates [8]. Additionally, it has been determined that smoking is linked to a person's negative psychological state, which in turn is often associated with material hardship. I.A. Gundarev [8. – 109] provided convincing evidence that the reforms of the 1990s were accompanied by harmful biological-chemical effects on the human body, a worsening psychological state, and the emergence of harmful behaviors such as smoking, alcoholism, and drug addiction. Smokers have been described as having "...an ambivalent personality, dissatisfaction with life, a high level of frustration, and a lack of confidence in life" [8. – 212]. In recent years, the use of electronic cigarettes has become widespread among schoolchildren and young people.

Smoking electronic cigarettes has become a "trend" among today's youth and adolescents. As a result, young people perceive electronic cigarettes as less harmful than regular cigarettes.

Electronic cigarettes first appeared in Kazakhstan in 2003. The person who patented it was a Chinese pharmacist named Hon Lik. One year later, in 2004, Hon became the first person to sell electronic cigarettes in the Chinese market. Shortly after, he introduced his product to international markets, and it began spreading widely.

According to psychologists and educators, the container of the electronic cigarette is small. Furthermore, it does not emit an unpleasant odor. The smell of regular cigarettes clings to the hands, clothes, and breath of a person. However, electronic cigarettes do not have such unpleasant odors. On the contrary, they are made with various sweet and fruity flavors. One of the reasons why young people are drawn to them is this.

Regarding the effects of electronic cigarettes on the human body, the widespread use of "vaping" has led to significant lung damage among U.S. citizens. In fact, deaths from lung damage have been reported. Before the COVID-19 pandemic, 2,500 people in the U.S. who used vaping products developed severe lung diseases. After these incidents, the President of the United States banned all types of electronic cigarettes. This happened in 2019. Soon after, in the early months of 2020, the sale of flavored cartridges for electronic cigarettes was heavily restricted in the U.S. In Kazakhstan, this type of cigarette was also removed from free sale.

Despite the extensive discussions and writings about the harms of electronic cigarettes, the number of young people using electronic cigarettes in Kazakhstan continues to rise. In stores that sell electronic cigarettes in Kazakhstan, various flavored cartridges are available for purchase, including sour, sweet, and honey flavors. The types found in our research include "IQOS," "Snus," and "Pouch" [9].

The "Snus" type is a unique, smoke-free form of tobacco that differs from others. Experts say that "Snus" contains a very high amount of nicotine, several times more than regular tobacco. For example, one cigarette contains 1.5 milligrams of nicotine, while "Snus" contains anywhere from 20 to 250 milligrams of nicotine. The "Pouch" electronic cigarette is designed to be placed

under the lip, and this is how it is used. The harm it causes to human health and life is substantial [9].

Although most individuals don't smoke at home or at work, electronic cigarettes have grown in popularity in recent years. Young people smoke this kind of cigarette at home, at work, and even in restaurants because of its nice scent. While younger people frequently use e-cigarettes "for fashion," older folks use them to stop smoking. However, experts claim that because e-cigarettes contain a lot of nicotine, they do not help quit traditional smoking. Dependency can result from an addiction to e-cigarettes, particularly in young individuals.

According to the results of an anonymous survey conducted among first- and second-year students of Sh. Yessenov Caspian University of Technology and Engineering in Aktau and Korkyt Ata Kyzylorda University revealed that most smokers acquired this habit due to their social and material circumstances. Among the survey respondents, 280 stated that they smoke for various reasons. The majority indicated that they smoke "for fashion" or "to improve their mood," while others do so to support their friends or "to not stand out from the crowd." The increase in the number of female smokers over the past 2–4 years is particularly concerning.

According to research results, engaging in recreational physical activity and sports has a positive impact on forming a healthy lifestyle and reduces the likelihood of smoking. However, these data differ from the current conditions of the educational process in higher education and are based on past studies. Understanding the patterns of harmful habit formation among students is especially important for employees of higher education institutions in the Republic of Kazakhstan.

The survey conducted among first- and second-year students of Sh. Yessenov Caspian University of Technology and Engineering, along with Korkyt Ata Kyzylorda University, confirms the relevance of this issue. The survey included questions about students' physical activity levels and smoking intensity, which made it possible to identify connections between exercise and harmful habits. The results show that the frequency of physical exercise and sports training influences smoking levels (Table 1 and Figure 1).

Table 1 – The correlation between types of physical activity and the presence or absence of the harmful habit of smoking among first and second-year students (%) (n=102)

The type of students' physical activity	**Non-smokers %**	**Percentage of cigarettes smoked by students in one day**		
		"Up to 10 cigarettes"	**"Up to 10 -20 cigarettes"**	**"Up to 20-30 cigarettes"**
"Those who engage in sports"	98%	2%	"no"	"no"
"Those who engage in recreational physical exercise"	92%	7%	1%	"no"
"Those who regularly attend physical education classes"	85%	10%	5%	"no"
"Those who rarely attend physical education classes"	65%	25%	8%	2%
Note: compiled by the authors				

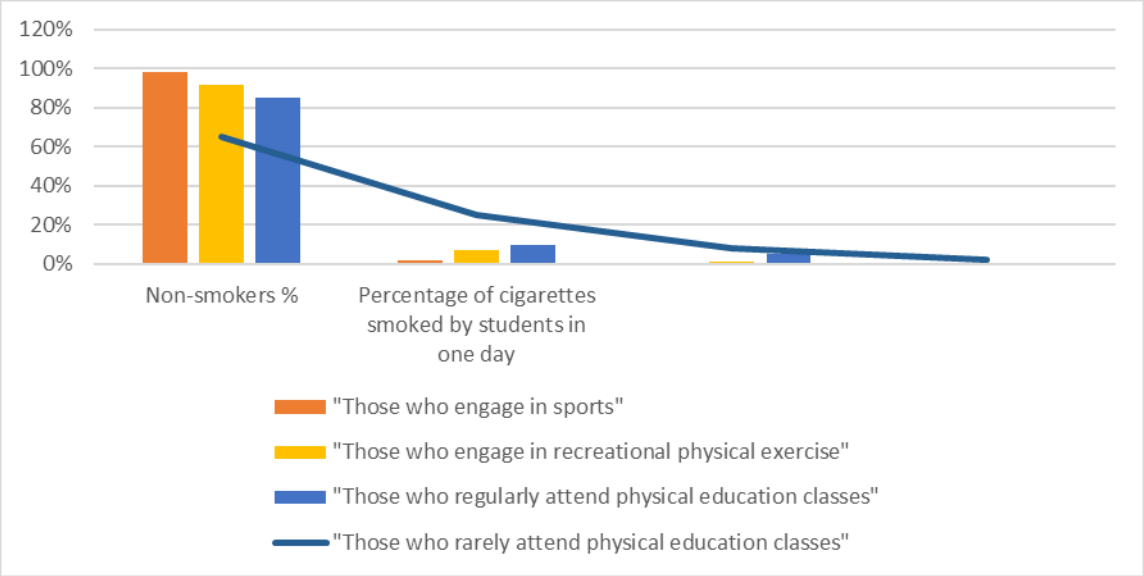

Figure 1. Relationship between types of physical activity of students and the presence or absence of the bad habit of smoking.

Note: compiled by the authors

As can be seen from the table, among students who engage in sports, only 2% smoke. Furthermore, they smoke no more than 10 cigarettes per day. Most students who participate in recreational physical activities are not particularly inclined to smoke. Students who attend physical education classes regularly smoke significantly less than those who attend less frequently.

Now, let's calculate the Pearson correlation coefficient between these two variables

$$r = \frac{n\sum xy-(\sum x)(\sum y)}{\sqrt{[n\sum x^2-(\sum x^2)][n\sum y^2-(\sum y)^2]}}$$

Correlation Result:

The Pearson correlation coefficient (r) ≈ -0.953.

This indicates a very strong negative correlation.

That is, as sports activity increases (X value decreases), the percentage of non-smokers increases (Y value increases). As sports activity decreases (X value increases), the percentage of non-smokers decreases (Y value decreases). The correlation coefficient of -0.953 means the relationship is very strong and negative [6. – 50].

To determine the correlation between students' physical activity levels, health status, and their inclination towards the harmful habit of smoking, first and second-year students from the Sh. Yessenov Caspian Technological and Engineering University in Aktau were tested. Health status was evaluated according to the recommendations of leading experts on the highest aerobic performance of the body [6. –65].

According to N.M. Amosov, "the level of health can be expressed by the concept of 'potentiality (capacity) of the reserve'" [10. – 411]. Therefore, the need for physical activity is very important, as it increases the "reserve capacity (potential)" level of each cell, body part, and the entire organism.

For an untrained cell (body part or the entire organism – it doesn't matter), an external strong stimulus introduces it into a state of deviation, that is, illness. In contrast, for a trained cell, this is normal, intensive work [10. –590].

According to Shedrina, health indicators include "1) the level and harmony of physical health; 2) the condition of the organism (whether the reserve potential of the primary physiological systems is present or absent)" [12].

G.L. Apanasenko and R.G. Naumenko [13] believe that an individual's maximum aerobic capacity can assess the health of the human body. Therefore, the oxygen utilization rate can be used to measure the "level of health."

In a laboratory setting, a person's maximum oxygen utilization is determined by increasing the heart rate to 170 beats per minute or by analyzing the amount of oxygen inhaled and exhaled during maximum-intensity physical loads. Additionally, methods exist for calculating maximum oxygen utilisation by assessing the subject's physical work capacity when their heart rate reaches 170 beats per minute [14].

Experts from the American College of Sports have developed a simple formula to determine the body's energy requirements during running or walking. The formula for a running load lasting 10-15 minutes on the stadium track is as follows [15]:

$$VO2 = 0.2\ ml \cdot kg^{-1} \cdot min^{-1} \cdot (\text{speed in m/min}) + 3.5\ ml \cdot kg^{-1} \cdot min^{-1} \quad (5),$$

where VO2 – the oxygen consumption of the subject per 1 kg of body weight; 0.2 $ml \cdot kg^{-1} \cdot min^{-1}$ – a constant amount for running load; speed in m/min is calculated based on the running results over a certain distance; +3.5 $ml \cdot kg^{-1} \cdot min^{-1}$ – the excess oxygen volume used under resting metabolic conditions.

Results and its discussion

The outcomes of the 2400-meter run that students completed for their "Physical Education" test were used in our investigation. To evaluate each student's aerobic performance, their maximum oxygen consumption per kilogramme of body weight and their average running speed per minute were computed. Students' physical activity levels were calculated using information from a survey that asked about their attendance in physical education classes, frequency of class absences, participation in competitions or vacations, and regular training for any sport. A questionnaire was used to measure daily cigarette consumption, with participants' names kept confidential.The relationship between the volume of physical activity, health levels, and the harmful habit of smoking was calculated using Pearson's correction factor, based on a well-known method published in some works [16] (Table 2).

As seen in the table, there is a negative correlation with 95% confidence between the volume of students' physical activity and the number of cigarettes they smoke. As a result, the more students exercise and participate in competitions, the fewer harmful habits, such as smoking, they tend to develop. Additionally, the level of health, assessed based on maximal oxygen uptake, has a negative correlation with smoking, with a 99% confidence probability.

Table 2 – The relationship between the volume of students' physical activity, health level, and the number of cigarettes smoked by students per day (n=101)

"Indicators of students' health level and physical activity"	**"The number of cigarettes smoked by students in one day (pieces)"**	
	r	**p**
"The level of students' physical activity (kilometers per week)"	- 0,230	<0,05
"Students' health level (according to maximum oxygen uptake – ml/min/kg)"	- 0,286	<0,01
Note: compiled by the authors		

Furthermore, physical activity has a strong positive correlation with the health level ($r=0.302$; $p<0.01$). Therefore, the more students engage in exercise, hiking, and recreational physical activities, the higher their health levels and the fewer harmful habits they develop. In turn, quitting smoking enables students to perform higher levels of physical activity and promotes the establishment of a healthy lifestyle.

Conclusion

The article offers a thorough examination of the detrimental health impacts of smoking as well as the prevalence of this practice among youth, especially students. The effects of smoking on the human body, such as the cardiovascular system, respiratory conditions, and an elevated risk of cancer, are discussed through scientific studies and statistical data. The detrimental effects of smoking on life expectancy are also emphasised.
The topic's relevance extends beyond health concerns; it also brings up significant issues about the usage of electronic cigarettes and the rise of smoking among youth. With support from science and expert suggestions, this discussion covers the widespread use of e-cigarettes among teenagers and young people, the negative effects of the chemicals they contain, and the necessary steps to halt this trend.

1. **World Health Organization (WHO):** The WHO considers e-cigarettes to be products that pose a health risk. They state that these devices may enhance nicotine addiction and that their long-term harmful effects have not been studied. Additionally, the WHO predicts that the widespread use of e-cigarettes among youth may lead to increased interest in traditional cigarettes [4].
2. **Centers for Disease Control and Prevention (CDC) in the U.S.:** The CDC expresses concern about the health effects of e-cigarettes. The organization notes that while e-cigarettes may be less harmful than traditional cigarettes in some aspects, they should not be considered safe. E-cigarettes may contain various harmful chemicals that could lead to lung and heart diseases [17].
3. **National Health Service (NHS) in the UK:** The NHS acknowledges that e-cigarettes can be a helpful tool for people looking to quit smoking. They recommend using e-cigarettes as a "smoking cessation aid," but they also emphasize that e-cigarettes may have some negative health effects. The NHS states that e-cigarettes are still not fully researched and advises against excessive use [18].

Based on survey results, a strong connection has been identified between students' physical activity, overall health, and their tendency to smoke. The number of smokers among students who engage in sports is significantly lower, which demonstrates that physical activity is effective in combating harmful habits. Additionally, scientific studies are presented showing that physical activity and exercise have a positive impact on both psychological and physical health.

It is stressed that personal accountability and self-care are essential for preserving health, according to scholar N.M. Amosov. Amosov focusses on how sports and physical activity affect health, showing how important they are for promoting good health.
The study's conclusions emphasise the necessity of taking decisive action to combat student smoking and safeguard their health. Engaging young people in a healthy lifestyle, promoting physical activity, and bolstering informative campaigns about the negative effects of smoking are especially important. It is also advised that educational institutions establish psychological support programs and provide targeted training sessions and seminars to help students quit smoking. These measures will contribute to preserving students' health, eliminating harmful habits, and improving their quality of life.

REFERENCES

1 Бьюзен Т. Могущество физического интеллекта / Пер.с англ. – МН.: Попурри, 2004. – 240 с.

2 Соломина, В. П. Основы валеологии: учеб. пособие / В. П. Соломина, Л. П. Макарова, Л. А. Попова. – СПб.: РГПУ им. А. И. Герцена, 1999. – 205 с.

3 Бюро национальной статистики. Агенство по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [Электронный ресурс] -URL:https://stat.gov.kz/ (дата обращения: 10.01.2025)

4 Всемирная организация здравоохранения [электронный ресурс] — URL:https://www.who.int/ru/news-room/questions-and-answers/item/tobacco-e-cigarettesBO3 (дата обращения: 09.01.2025)

5 Сумбето, А. И. Творчество, жизнь, здоровье и гармония / А. И. Сумбето. – М. : Наука, 1992. – 388 с.

6 Амосов, Н. М. Раздумья о здоровье / Н. М. Амосов. – 3-е изд. – М. : ФиС, 1987. – 65 с.

7 Курение – яд // Теория и практика физической культуры. – 1977. – № 9. – С. 73–78.

8 Гундаров, И. А. Демографическая катастрофа в России: причины и пути преодоления / И. А. Гундаров // Почему вымирают русские. – М. : Эксмо, 2004. – С. 109–212.

9 Электронды темекі жастарды улап барады. – Текст : электронный // Республиканская общественно-политическая газета «Zhas Alash» https://zhasalash.kz/news/elektrondy-temeki-zhastardy-ulap-barady-22539/ — URL: (қаралу уақыты: 07.01.2025)

10 Амосов, Н. М. Энциклопедия Амосова. Алгоритм здоровья / Н. М. Амосов. – М. : АСТ, 2003. – 590 с.

11 Купер, К. Аэробика для хорошего самочувствия / К. Купер. – М. : ФиС, 1989. – 260 с.

12 Щедрина, А. Г. Здоровье и массовая физическая культура / А. Г. Щедрина // Теория и практика физической культуры. – 1999. – № 4. – С. 5–7.

13 Апанасенко, Г. Л. Физическое здоровье и максимальная аэробная способность индивида / Г. Л. Апанасенко, Р. Г. Науменко // Теория и практика физической культуры. – 1988. – № 4. – С. 29–32.

14 Карпман, В. Л. Исследование физической работоспособности у спортсменов / В. Л. Карпман, З. Б. Белоцерковский, И. А. Гудков. – М. : ФиС, 1974. – 128 с.

15 American College of sports Medicine. Guidelines for Exercise Testing and Prescription / American College of Sports Medicine. – Philadelphia: Lea & Febiger, 1991. – 460 p.

16 Гласс, Дж. Статистические методы в педагогике и психологии / Дж. Гласс, Дж. Стэнли. – М. : Прогресс, 1976. – 496 с.

17 Center for Disease Control and Prevention in the United States (CDC) [электронный ресурс] Available at: — URL: https://www.cdc.gov/index.html [in English] (accessed:: 05.01.2025)

18 UK National Health Service (NHS) [электронный ресурс] Available at: — URL: https://www.nhs.uk/ [in English] (accessed: 08.01.2025)

ВОСПИТАНИЕ НЕГАТИВНОГО ОТНОШЕНИЯ МОЛОДЕЖИ К КУРЕНИЮ И ВЛИЯНИЕ ДВИГАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ НА ЗДОРОВЬЕ

Аннотация

В статье представлено углубленное исследование, посвященное влиянию курения на организм человека, распространенности электронных сигарет и склонности к курению среди молодежи. В статье также рассказывается о влиянии двигательной активности на здоровье и факторах, способствующих формированию вредных привычек. Также показаны данные опросов и исследований, проведенных среди студентов, где четко прослеживается связь между высоким уровнем двигательной активности и привычкой к курению.

Были представлены доказательства того, что употребление табака (включая электронные сигареты) приводит к различным заболеваниям, особенно сердечно-сосудистым и легочным заболеваниям, а также к раку. Кроме того, было показано, что двигательная активность и занятия спортом имеют большое значение для борьбы с этими вредными привычками. Электронная сигарета и ее распространение среди молодежи также вызывают беспокойство, потому что ее вредное воздействие не было полностью изучено, и в большинстве случаев люди считают ее более безвредной, чем обычная сигарета.

Данные исследования показывают необходимость внедрения эффективных мер по профилактике табакокурения и формированию здорового образа жизни среди молодежи и студентов.

Ключевые слова. Молодежь, табак, электронные сигареты, вредные привычки, здоровье, воспитание, организм человека, двигательная активность.

ЖАСТАРДЫҢ ТЕМЕКІ ШЕГУГЕ ЖАҒЫМСЫЗ КӨЗҚАРАСЫ МӘДЕНИЕТІН ЖӘНЕ ҚОЗҒАЛЫС БЕЛСЕНДІЛІГІНІҢ ДЕНСАУЛЫҚҚА ӘСЕРІ

Аннотация

Бұл мақала темекі тартудың адам ағзасына әсері, электронды темекінің таралуы және жастар арасындағы темекіге деген бейімділік мәселелеріне арналған терең зерттеу болып табылады. Мақала сондай-ақ, қозғалыс белсенділігінің денсаулыққа әсері және зиянды әдеттердің қалыптасуына ықпал ететін факторларды да талдайды. Студенттер арасында жүргізілген сауалнамалар мен зерттеулерден алынған мәліметтер арқылы қозғалыс белсенділігінің жоғары деңгейі мен темекі тарту әдетінің арасындағы байланыс айқын байқалады.

Темекі түрлерін (оның ішінде электронды темекі түрлерін) тартудың түрлі ауруларға, әсіресе жүрек-қан тамырлары және өкпе ауруларына, сондай-ақ қатерлі ісікке әкелетіні туралы дәлелдер келтірілген. Сонымен қатар, қозғалыс белсенділігі мен спортпен шұғылданудың бұл зиянды әдеттермен күресудегі маңызы зор екендігі көрсетілген. Электронды темекі мен оның жастар арасында таралуы да алаңдаушылық тудырады, себебі оның зиянды әсері толық зерттелмеген және көп жағдайда адамдар оны әдеттегі темекіге қарағанда зиянсыз деп санайды.

Бұл зерттеулер жастар мен студенттер арасында темекі тартудың алдын алу және салауатты өмір салтын қалыптастыру мақсатында тиімді шараларды енгізу қажеттігін көрсетеді.

Негізгі сөздер: Жастар, темекі, электронды темекі, зиянды әдеттер, денсаулық, тәрбие, адам ағзасы, қозғалыс белсенділігі.

REFERENCES

1 B'juzen T. Mogushhestvo fizicheskogo intellekta / Per.s angl. [*The power of physical intelligence*] – MN.: Popurri, 2004. – 240 p. [in Russian]

2 Solomina, V. P. Osnovy valeologii [*Fundamentals of Valeology*]: ucheb. posobie / V. P. Solomina, L. P. Makarova, L. A. Popova. – SPb.: RGPU im. A. I. Gercena, 1999. – 205 p. [in Russian]

3 Bjuro nacionalnoi statistiki. Agenstvo po strategicheskomu planirovaniju i reformam Respubliki Kazahstan [*Bureau of National Statistics. Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan*] [Электронный ресурс] -URL: https://stat.gov.kz/ (accessed: 10.01.2025)

4 Vsemirnaja organimzacija zdravoohranenija [*World Health Organization*] [Электронный ресурс] — URL:https://www.who.int/ru/news-room/questions-and-answers/item/tobacco-e-cigarettesVOZ[in Russian] (accessed: 09.01.2025)

5 Sumbeto, A. I. Tvorchestvo, zhizn, zdorove i garmonija / A. I. Sumbeto. [*Creativity, Life, Health, and Harmony*] – M.: Nauka, 1992. – 388 p. [in Russian]

6 Amosov, N. M. Razdum'ja o zdorov'e / N. M. Amosov. – 3-e izd. [*Reflections on Health*] – M. : FiS, 1987. – 65 p. [in Russian]

7 Kurenie – jad // Teorija i praktika fizicheskoj kultury. [*Theory and Practice of Physical Culture*]– 1977. – № 9. – P. 73–78. [in Russian]

8 Gundarov, I. A. Demograficheskaja katastrofa v Rossii: prichiny i puti preodolenija / I. A. Gundarov // Pochemu vymirajut russkie. [*Demographic catastrophe in Russia: causes and ways to overcome it*]– M. : Jeksmo, 2004. – P. 109–212. [in Russian]

9 Elektrondy temekı jastardy ulap barady. // Respublikanskaia obşestvenno-politicheskaia gazeta «Zhas Alash» https://zhasalash.kz/news/elektrondy-temeki-zhastardy-ulap-barady-22539/ [Электронный ресурс] – URL: [*Electronic cigarettes are killing the youth. Republican socio-political newspaper "Zhas Alash"*.] [in Kazakh] (accessed: 07.01.2025)

10 Amosov, N. M. Jenciklopedija Amosova. Algoritm zdorov'ja / N. M. Amosov. [*Amosov's Encyclopedia. Health Algorithm*.]– M.: AST, 2003. – 590 p. [in Russian]

11 Kuper, K. Ajerobika dlja horoshego samochuvstvija / K. Kuper.[*Aerobics for Good Health.*] – M. : FiS, 1989. – 260 p. [in Russian]

12 Shhedrina, A. G. Zdorov'e i massovaja fizicheskaja kul'tura / A. G. Shhedrina // Teorija i praktika fizicheskoj kul'tury. [*Health and Mass Physical Culture*.]– 1999. – № 4. – P. 5–7. [in Russian]

13 Apanasenko, G. L. Fizicheskoe zdorov'e i maksimal'naja ajerobnaja sposobnost' individa / G. L. Apanasenko, R. G. Naumenko // Teorija i praktika fizicheskoj kul'tury. [*Physical health and maximum aerobic capacity of an individual.*]– 1988. – № 4. – P. 29–32. [in Russian]

14 Karpman, V. L. Issledovanie fizicheskoj rabotosposobnosti u sportsmenov / V. L. Karpman, Z. B. Belocerkovskij, I. A. Gudkov.[*Study of physical performance in athletes*.] – M. : FiS, 1974. – 128 p. [in Russian]

15 American College of sports Medicine. Guidelines for exercise testing and prescription / American College of sports Medicine.– Philadelphia: Lea & Febiger, 1991. – 460 p. [in English]

16 Glass, Dzh. Statisticheskie metody v pedagogike i psihologii / Dzh. Glass, Dzh. Stjenli. – [*Statistical Methods in Pedagogy and Psychology*.] M. : Progress, 1976. – 496 p. [in Russian]

17 Center for Disease Control and Prevention in the United States (CDC) [jelektronnyj resurs] Available at: — URL: https://www.cdc.gov/index.html [in English] (accessed: 05.01.2025)

18 UK National Health Service (NHS) Available at: — URL: https://www.nhs.uk/ [in English] (accessed: 08.01.2025)

Information about authors:

Nursapa Akhmetov – Candidate of Pedagogical Sciences, Acting Associate Professor of the Department of Physical Education and Sports, Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yesenova, Aktau city, Republic of Kazakhstan

E-mail: nursapa.akhmetov@yu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3910-2840

Kundyz Kystaubayeva – **corresponding author,** master of Pedagogical Sciences, senior lecturer of the Department" Physical Culture and sports", sh. Yessenov Caspian University of technology and engineering, Aktau, Republic of Kazakhstan

E-mail: kundyz.kystaubayeva@yu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7973-1882

Kuatbek Abiyev - master of Pedagogical Sciences, coach-coordinator of the Tennis Federation of Kazakhstan

E-mail: kuat.04@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8959-1992

Информация об авторах:

Нурсапа Ахметов – кандидат педагогических наук, и.о. ассоциированный профессор кафедры "Физическое воспитание и спорт", Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, г. Актау, Республика Казахстан

E-mail: nursapa.akhmetov@yu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3910-2840

Кундыз Кыстаубаева – **основной автор,** магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры «Физическое воспитание и спорт", Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, г. Актау, Республика Казахстан

E-mail: kundyz.kystaubayeva@yu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7973-1882

Куатбек Абиев - магистр педагогических наук, тренер-координатор Федерации тенниса Казахстана

E-mail: kuat.04@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8959-1992

Авторлар туралы ақпарат:

Нурсапа Ахметов – педагогика ғылымдарының кандидаты, «Дене тәрбиесі және спорт» кафедрасының қауымдастырылған профессоры м.а., Ш.Есенов атындағы каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қаласы, Қазақстан Республикасы

E-mail: nursapa.akhmetov@yu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3910-2840

Кундыз Кыстаубаева – **негізгі автор,** педагогика ғылымдарының магистрі, «Дене тәрбиесі және спорт» кафедрасының аға оқытушысы, Ш.Есенов атындағы каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қаласы, Қазақстан Республикасы

E-mail: kundyz.kystaubayeva@yu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7973-1882

Куатбек Абиев - педагогика ғылымдарының магистрі, Қазақстан теннис Федерациясының жаттықтырушы-үйлестірушісі

E-mail: kuat.04@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8959-1992

ҒТАМР 14.31.07 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.18**
ӘОЖ 371.3

Н. К. Токжигитова[1], А. О.Низанова [2]*

[1] Торайғыров университеті
Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы
[2]Ахмет Жұбанов атындағы №5 орта мектеп
Қонаев қ., 040800, Қазақстан Республикасы
*e-mail: anaraniz@bk.ru

SCRATCH ВИЗУАЛДЫ БАҒДАРЛАМАЛАУ ОРТАСЫН ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЦИФРЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМЫТУ

Аңдатпа

Scratch визуалды бағдарламалау ортасын қолдану мектеп оқушыларының цифрлық сауаттылығын дамытуға тиімді ықпал етеді. Scratch интуитивті интерфейсті және бағдарламалауға блоктық көзқарасты қамтамасыз етеді, бұл оқушыларға алгоритмдеу, логикалық ойлау және шығармашылық дизайн негіздерін меңгеруге мүмкіндік береді, білімдерін жетілдіреді. Оқушылардың цифрлық сауаттылығын дамыту 4-сыныптарға арналған авторлық бағдарлама арқылы жүзеге асырылып, есептеуіш ойлау мен мәселелерді шешу дағдыларын дамытуға бағытталған теориялық және практикалық тапсырмаларды қамтиды. Экспериментке бастауыш мектеп жасындағы Алматы, Астана, Павлодар қалаларынан 152 оқушы қатысты, эксперимент екі кезеңнен тұрды: бастапқы білім деңгейін (pre-тест) анықтау, сондай ақ қорытынды (post-тест) тест сұрақтары алынды. Бұл бағдарламаның практикалық қолданудағы тиімділігін бағалауға мүмкіндік берді. Scratch визуалды бағдарламалау ортасы арқылы цифрлық сауаттылықты дамытуға арналған авторлық бағдарлама оқушылардың когнитивтік, шығармашылық және әлеуметтік дағдыларын дамытуға оң әсерін тигізеді. Оқушыларды заманауи технологияларды табысты меңгеруге дайындайды және жеке әрі кәсіби өсуге жаңа мүмкіндіктер ашады. Бағдарламада ұлттық құндылықтарды интеграциялау оқушылардың мәдени мұраны тереңірек түсінуге және оны заманауи технологиялар арқылы дамытуға мүмкіндік береді. Бұл оқушыларды болашақта өздерінің ұлттық ерекшелігін сақтай отырып, жаһандық бәсекеге қабілетті тұлға болуға даярлайды.

Мақала мақсаты – Scratch визуалды бағдарламалау ортасын пайдалану арқылы оқушылардың цифрлық сауаттылығын дамыту мүмкіндіктерін айқындау. Мақалада Scratch визуалды бағдарламалау ортасының көмегімен цифрлық сауаттылықты оқытудың әдістемелік аспектілері, оның оқушылардың когнитивті дамуына әсері, сондай-ақ оны бастауыш мектептің білім беру үрдісінде қолдану мүмкіндіктері қарастырылады.

Негізгі сөздер: цифрлық сауаттылық, визуалды бағдарламалау, Scratch, білім беру технологиялары, бастауыш сынып, оқушылар.

Кіріспе

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың (АКТ) қарқынды дамуы адамның сыртқы әлеммен өзара әрекеттесу тәсілдерін, сондай-ақ күнделікті міндеттерді орындау әдістерін айтарлықтай өзгертті. Осы технологиялық инновациялардың нәтижесінде компьютерлік және ақпараттық сауаттылықты дамытудың қажеттілігі туындайды. Көптеген дамушы елдердегі сияқты, Қазақстанда да жас ұрпақтың компьютерлік және ақпараттық сауаттылығының қалыптасу деңгейін анықтау түсінігі әлгі уақытқа дейін қалыптасқан жоқ. 2018 жылдың сәуір-мамыр айларында қазақстандық сегізінші сынып оқушылары ел тарихында алғаш рет ICILS (Компьютерлік және ақпараттық сауаттылықты халықаралық зерттеу) – 2018 зерттеуіне қатысты. Қазақстанның 16 өңірінен 184 білім беру ұйымының 3 373 сегізінші сынып оқушыларынан, 2630 мұғалімінен және барлық мектеп директорлары және АКТ-үйлестірушілерінен тұратын қатысушылар орташа көрсеткішке ие болып, 2023 жылғы нәтижелерімен салыстырғанда статистикалық тұрғыдан маңызды өзгерістер байқалған жоқ. Нәтижелер компьютерлік және ақпараттық сауаттылықты жақсартуға және білім беру жүйесінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған оқытудың тиімді әдістерін дамытудың маңыздылығын көрсетеді. Зерттеуді ұйымдастырушылар атап өткендей [1. –98], [2. –145], ICILS қатысушылары «цифрлық

ұрпақ» болса да, оларды цифрлық сауаттылыққа үйрету, интернеттегі сенімді ақпаратты ажырату және оларға АКТ-ның тәуелсіз пайдаланушысы болуға көмектесу керек екенін есте ұстаған жөн. Бұл мектепте оқушылардың ерте жастан цифрлық сауаттылық деңгейін жақсартудың қажет екендігін көрсетті.

Ерте жастан бастап цифрлық сауаттылықты дамыту – қазіргі заманғы білім берудің маңызды аспектілерінің бірі. Мектеп оқушыларына ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) меңгеруге мүмкіндік беру олардың аналитикалық ойлауын, шығармашылық қабілеттерін және мәселелерді шешу дағдыларын арттыруға ықпал етеді [1. –101].

Бастауыш мектеп жасы – бағдарламалаудың негіздерін үйренуге сензитивті немесе дағдарыстық кезең. Психологтардың айтуынша, қазіргі бала «көпміндетті» болып келеді, яғни бір уақытта бірнеше істі қатар орындай алады және бірінен екіншісіне оңай ауысады, бірақ соңғы нәтижесінің сапасына көп мән бермейді. Ақпарат ағымында бағдар табу үшін қажет алгоритмдік ойлау дағдыларын қалыптастыру барған сайын қиындап барады. Бастауыш мектеп жасында бағдарламалау негіздерін үйрену – қазіргі цифрлық қоғамдағы екінші сауаттылық болып табылады, өйткені ол көптеген жаңа оқу мүмкіндіктерін ашады.

Scratch – балалар мен жасөспірімдерге арналған визуалды бағдарламалау ортасы. Бұл оларға визуалды блоктық тәсілді және оқиғаға бағытталған бағдарламалау принципін қолдана отырып, өздерінің анимациялық және интерактивті оқиғаларын, презентацияларын, модельдерін, ойындарын және т.б. жасауға мүмкіндік береді [3]. Мұндай орталар арқылы оқушылар өздерінің анимациялық әңгімелерін, ойындарын және интерактивті жобаларын жасай отырып, технологияларды қолдану қабілетін арттырады. Жалпы мақаланың мақсаты – Scratch визуалды бағдарламалау ортасын пайдалану арқылы оқушылардың цифрлық сауаттылығын дамыту мүмкіндіктерін айқындау. Атап айтқанда, зерттеу барысында оқушылардың логикалық ойлау қабілетін жетілдіру, алгоритмдік мәдениетін қалыптастыру және ақпараттық-коммуникациялық технологияларды саналы қолдану дағдыларын арттыру жолдары қарастырылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Біздің елімізде 2018-2019 оқу жылында 3-4 сыныптарға арналған «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» пәні енгізілді, бұл цифрлық технологияларды күнделікті өмірде тиімді пайдалану үшін заманауи цифрлық технологиялармен жұмыс істеу бойынша жалпы базалық білімді қалыптастырады. 2021-2022 оқу жылынан бастап «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» пәні 1 сыныптан бастап енгізілді. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2020 жылғы 27 қарашадағы № 496 бұйрығына сәйкес АКТ пәні «Цифрлық сауаттылық» деп өзгертілді [4].

Цифрлық сауаттылықты үздіксіз дамыту үшін білім беру үрдісіне келесі әдістерді енгізу маңызды:

- Ерте жастан АКТ-ны игеру – оқушыларға гаджеттер, планшеттер мен компьютерлерді дұрыс пайдалану бойынша цифрлық мәдениетін қалыптастыру.
- Ойын арқылы оқыту – бағдарламалау негіздерін меңгеруде Scratch, Code.org, Roblox [5] сияқты платформаларды қолдану.
- Шығармашылық жобалар – оқушыларды өз ойларын жүзеге асыруға ынталандыру, оларды цифрлық құралдармен жұмыс істеуге тарту [6, 7].
- Топтық жұмыс және ынтымақтастық – бірлескен жобалар арқылы оқушылардың коммуникация дағдыларын жетілдіру [8, 9].

Ерте жастан бастап цифрлық сауаттылықты дамыту оқушылардың тек бағдарламалау дағдыларын ғана емес, сонымен қатар сыни ойлауын, ақпаратты талдау қабілетін және технологиялық ортада сенімді жұмыс істеу дағдыларын қалыптастырады [10, 11].

Зерттеудің негізгі әдісі – бастауыш мектеп оқушыларының ерте жастан цифрлық сауаттылығын дамыту, сондай-ақ бақылау, сауалнама жүргізу, статикалық деректерді өңдеу әдісін қамтитын диагностикалық әдістерді талдау болып табылады.

Оқушылардың цифрлық сауаттылығын арттыру және ұлттық құндылықтарды насихаттау арқылы шығармашылық және алгоритмдік ойлау қабілеттерін дамыту, сонымен қатар Scratch визуалды бағдарламалау ортасын пайдалана отырып, IT-дағдыларын ерте жастан қалыптастыруға жағдай жасау үшін 4-сынып оқушыларына арналған «Scratch бағдарламалау ортасы арқылы оқушылардың цифрлық сауаттылығын дамыту» атты авторлық бағдарлама әзірленіп, оқыту үрдісіне ендірілді. Авторлық бағдарламаның негізгі міндеттері:

1) Цифрлық технологияларды қолдана отырып, нақты мәселелерді шешуге және деректерді визуализациялауға үйрету;

2) Қарапайым бағдарламаларды әзірлеу, тестілеу және қателерін түзету дағдыларын меңгерту және оларды практикалық тапсырмаларды шешуде қолдану;

3) Жоба ұғымы мен оны әзірлеу алгоритмін, оның ішінде жоспарлау, жүзеге асыру және презентацияны меңгеру;

4) Цифрлық жобалар жасау дағдыларын қалыптастыру, ұлттық құндылықтар негізінде интерактивті оқиғалар, ойындар, мультфильмдер, презентациялар және білім беру қосымшаларын дайындау;

5) Сын тұрғысынан ойлау, алгоритмдік, жүйелік және шығармашылық ойлауды дамытуға ықпал ету;

6) Цифрлық технологияларға деген танымдық қызығушылықтарын қалыптастыру, есте сақтау, назар аудару, байқағыштық қабілеттерін жетілдіру;

7) Компьютерлік бағдарламалармен және қосымша ақпарат көздерімен жұмыс істеу дағдыларын дамыту;

8) Өзіндік дағдыны дамыту, шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру.

Кесте 1 – Әзірленген авторлық бағдарламаның тақырыптары

№	Тақырыптар	Сағат саны	Нәтиже
1	Scratch ортасымен танысу	1	Оқушылар Scratch ортасының интерфейсін және оның негізгі бөлімдерін (сахна, спрайттар, скрипттер аймағы) түсінеді
2	Сахна мен фондарды пайдалану	1	Әртүрлі фондарды пайдаланып, сюжеттік немесе интерактивті жобалар жасауға дайын болады.
3	Спрайттарды басқару: жүру, бұрылу, қаламды қолдану	1	Спрайттардың қозғалысын басқару, қарапайым қозғалыс анимациясын құру дағдыларын меңгереді.
4	Координаттық жазықтық: бастапқы нүкте, координат осьтері	1	Координат жүйесімен жұмыс істеуді үйренеді және оны спрайттардың қозғалысын ұйымдастыруда қолданады.
5-6	«Тоғызқұмалақ» симуляциясы	2	Оқушылар тоғызқұмалақ ойынын Scratch-та модельдейді. Ойын ережелерін цифрлық форматта қолдану арқылы логикалық ойлау дағдыларын дамытады.
7-8	Бөлім бойынша қорытынды жоба «Туған жерді танып білу: интерактивті карта»	2	Оқушылар координаттар мен бағыттарды анықтау дағдыларын жетілдіреді, интерактивті картаға анимация, навигация және ақпарат қосу арқылы шығармашылық қабілеттерін дамытады.
9-10	Цикл ұғымы. «Қайталайық» командасы.	2	Циклдерді қолдана отырып, қайталанатын әрекеттерді автоматтандыруды меңгереді; Wordwall қосымшасындағы интерактивті ойындар

			арқылы «қайталайық» командасының әрекетін ұғады.
11	Компас бойынша бағдарлау. «Бағытқа бұрылу» командасы	1	Оқушылар «Бағытқа бұрылу» командасын қолданып, компас арқылы дұрыс бағытта жылжытуды үйренеді.
12-14	Спрайттар костюмдерін ауыстыру. Анимация	3	Оқушылар Scratch-та костюмдерді ауыстыру, анимация жасау және музыка қосу дағдыларын меңгереді; Қозғалыс пен анимация арқылы идеяларын көркемдік түрде жүзеге асырады; Шығармашылық қабілеттерін дамыта отырып, жеке жетістіктерін көрсетеді.
15-16	Бөлім бойынша қорытынды жоба: «Асық жинау ойыны»	2	Интерактивті ойын жасауда Циклдік және шартты командалардың рөлін түсінеді. «Алма себетіне» асық жинау ойынының командаларын орналастырады.
17-18	Шартты циклдер. «Ұлттық аспаптар атауын тап» ойын жобасы	2	Оқушылар Scratch ортасында шартты циклдердің қызметін түсінеді; «Сиқырлы қобдиша» әдісі арқылы қобыз, домбыра, сыбызғы, т.б. үндерін берілген қобдишаларға командалар арқылы жүктейді.
19-20	«Ертегі кейіпкерлері» ойыны	2	Пернетақта және тышқан арқылы спрайттарды қалай басқаруға болатынын меңгереді; «Қозғалыс» командаларын қолдану арқылы тұтынушыларға қызықты ойын ұсынады.
21-22	Айнымалылар. «Түйе баптаудың сыры» жобасы	2	Scratch-та айнымалыларды құру, қолдану және олардың мәнін өзгерту механизмін меңгереді. Түйе баптаудың дәстүрлі әдістері туралы білімдерін Scratch жобасы арқылы бекітеді.
23-24	«Ұлттық ойындар» кроссворды жобасы	2	Мәтіндік ақпаратты енгізу командаларын меңгереді; Шартты циклдар командасын пайдалана отырып, мәтін қосу, дыбыстар енгізу ойыншы әрекетін ұйымдастыру, ұлттық ойындарға негізделген сандықты программалау.
25-26	Бөлім бойынша қорытынды жоба: «Асық ату ойыны»	2	Ұпай мен уақыт есептеуде айнымалылардың рөлін түсінеді «Мені таңда» әдісі бойынша ұлттық стильдегі интерактивті ойының алгоритмін жазады.
27	Сыртқы әсерлерді пайдалану: ойынды жандандыру және безендіру үшін анимация жасау	1	Ойынды жанадандыру және безендіру үшін анимация мен визуалды эффектілерді қолданудың тиімді тәсілдерін меңгереді.
28-29	«Алтын сақа» ойыны	2	қозғалыс блоктары мен шартты операторларды қызметін біледі; Scratch бағдарламалау тілінде кедергілерді айналып өту, дұрыс бағыт таңдау және алтын сақаны табу үшін интерактивті ойынның алғы шартын құрастырады.
30-31	«Мақта қыз бен мысық» ертегісі	2	«Мақта қыз бен мысық» ертегісінің кейіпкерлерін түсіне отырып, оларды жүргізу элементтерін анықтайды; «Оқиға желісі» картотекасы бойынша ертегінің кейіпкерлері үшін диалогтарды енгізу арқылы

			ертегіні визуализациялайды.
32-34	Шығармашылық жұмыс. Өз ойы бойынша жобалар жасау	3	Оқушылар курста алған білімдері мен дағдыларын қайталайды; өздерінің жұмыстарын көпшілік алдында ұсына отырып, шығармашылық дағдыларын шыңдайды, бір-бірін тыңдау, сыйлау арқылы ынтымақтастық атмосферасы жақсарады.
Барлығы		**34 сағат**	
Ескерту: Авторлармен құрастырылған.			

Жоғарыда келтірілген негіздемелерге сүйене отырып, зерттеу бастауыш мектеп оқушыларының ерте жастан цифрлық сауаттылығын дамыту мақсатында 4-сынып оқушыларының білім деңгейін бағалауға арналған диагностикалық және қорытынды тесттер алынып, талдау жүргізілді.

Нәтижелер және оларды талқылау

Зерттеу барысында 4-сынып оқушыларына Scratch визуалды бағдарламалау ортасын пайдалану арқылы цифрлық сауаттылығын дамытуға арналған авторлық бағдарлама қолданылды. Зерттеу Алматы облысы, Қонаев қаласы, №3 орта мектебінің, Астана қаласы әкімдігінің «Шейх Тәмим бен Хәмад әл-Тани атындағы №85 мектеп лицейінің», сондай-ақ Павлодар қаласындағы Ы. Алтынсарин атындағы дарынды балаларға арналған облыстық қазақ гимназия-интернатының базасында жүргізілді. Экспериментке 9-11 жас аралығындағы 152 оқушы қатысты. Эксперимент екі кезеңнен тұрды: бастапқы білім деңгейі (pre-тест), қорытынды (post-тест). Эксперименттің негізгі мақсаты зерттеудің ғылыми гипотезасын практикалық тексеру болды және қолданылатын авторлық бағдарламаны бағалау.

Сабақ топтық және жұптық формада ұйымдастырылады, бірақ кейбір сұрақтар мен қателіктер әрбір оқушының материалды меңгеру ерекшеліктеріне байланысты жеке түрде қарастырылады. Материалды меңгеру деңгейін ағымдағы бақылау рефлексиялық жаттығулар мен практикалық тапсырмаларды орындау нәтижелері бойынша жүзеге асырылады.

Ұсынылған зерттеу гипотезасын растау немесе жоққа шығару бойынша біз жұмысымызды 2 кезеңге бөлдік:

1) pre-test және post-test нәтижелері негізінде критерийдің эмпирикалық мәнін есептеу;

2) критерийдің эмпирикалық мәні критерийдің критикалық мәнімен салыстырылады (*0,05* деңгей маңыздылығы).

Біз біртектілік критерийін таңдадық χ^2 Пирсон, өйткені градация саны реттік шкала (әр түрлі ұпайлар) үштен үлкен және іріктеу көлемі бойынша 152 оқушыны құрайды.

Кесте 2 – Бағдарламадағы тапсырмаларды бағалау критерийі.

Деңгейі	**Сипаттамасы**	**Балл**
Жоғары	оқушы тапсырма мазмұнын еркін орындай алса, мазмұны мен идеясын еркін түсініп, тапсырмаларын орындай отырып, жұмысты мұқият орындаса қойылады.	9-10
Орташа	оқушы тапсырма мазмұнын түсіну барысында қателер жіберсе, ойын жеткізуде немесе талдауда сәл қателіктер болғанда қойылады.	7-8
Төмен	тапсырманы оқығанмен, талдауда белсенділік танытпай, қателері болса.	5-6
	тапсырманы орындауда қиналып, талдауда белсенділік танытпай, жіберілген қателері көп болса, тақырыптан ауытқушылық орын алғанда қойылады.	3-4
	тапсырманы орындамай, мазмұнын мүлде игермегенде қойылады.	1-2
Ескерту: Авторлармен құрастырылған.		

Кесте 3 – Критерийдің эмпирикалық мәндері.

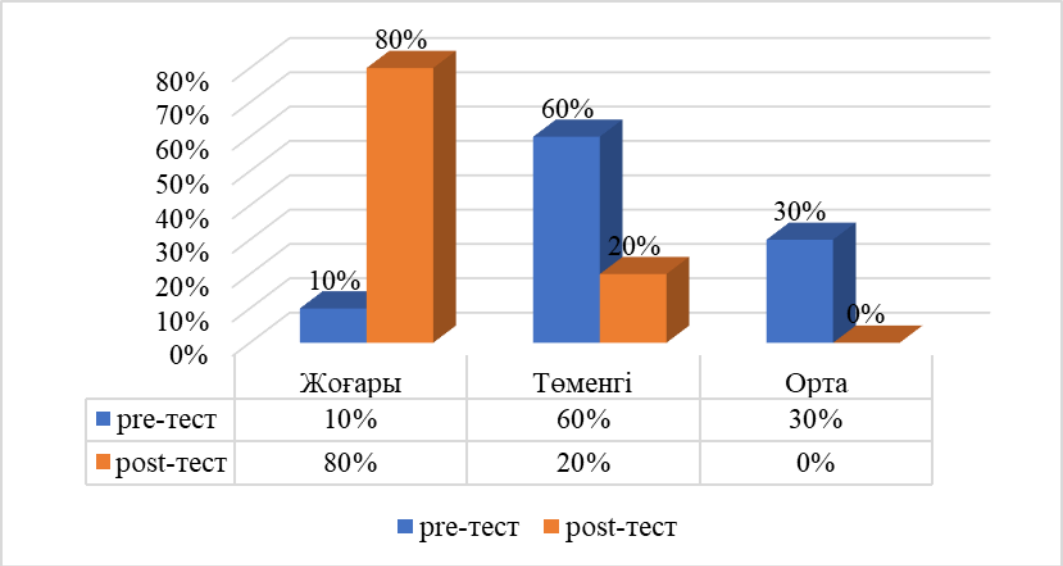
	pre-тест	**post-тест**
pre-тест	4,64	15,07
post-тест	0	17,66
Ескерту: Авторлармен құрастырылған.		

4-кестеде маңыздылық деңгейі үшін χ^2 критерийінің критикалық мәні келтірілген α=0.05. Біздің χ^2 критерийінің маңызды мәні $\chi^2_{0.05}$=7,82 болады.

Кесте 4 – Маңыздылық деңгейі $\alpha = 0.05$ үшін χ^2 критерийінің сыни мәні.

$\chi^2_{0.05}$	3,84	5,99	7,82	9,49	11,07	12,59
Ескерту: Авторлармен құрастырылған.						

Деректерді салыстыру педагогикалық эксперимент басталғанға дейін барлық салыстырылған үлгілердің сипаттамалары 0,05 деңгейімен сәйкес келетіндігін көрсетті (4-кесте), post-test нәтижелерінен басқа, барлық эксперименттік мәндер сыни мәннен аз. $\chi^2_{\text{эмп}} = 17.66 > \chi^2_{0.05} = 7.82$ болғандықтан, эксперимент аяқталғаннан кейін айырмашылықтардың сенімділігі 95% құрайды.

Сурет 1 – Білім деңгейі бойынша нәтижелерді салыстыру.

Ескерту: Авторлармен құрастырылған

Қорытынды

Scratch визуалды бағдарламалау ортасы арқылы оқушылардың цифрлық сауаттылығын дамыту қазіргі білім беру тәжірибесінің маңызды аспектісін білдіреді. Бұл орта білім алушыларда алгоритмдік ойлаудың, бағдарламалаудың және проблемаларды шешудің негізгі дағдыларын қалыптастыруға ықпал ететін интуитивті интерфейсті қамтамасыз етеді.

Scratch бағдарламасындағы визуалды бағдарламалау оқушыларға күрделі синтаксисті үйренуді қажет етпестен командалар тізбегі, циклдар, шарттар және айнымалылар сияқты негізгі бағдарламалау тұжырымдамаларын меңгеруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, Scratch когнитивті және метакогнитивті дағдыларды дамытуда маңызды рөл атқарады.

Зерттеулер көрсеткендей, визуалды бағдарламалау ортасында жұмыс істеу оқушылардың логикалық ойлауын, шығармашылығын және аналитикалық қабілетін

жақсартуға көмектеседі. Оқушылар мақсаттар қоюды, жоспарлауды, тестілеуді және қателерді түзетуді қамтитын жобалық қызмет тәжірибесіне ие болады, бұл олардың цифрлық ортада өз бетінше оқу және бейімделу қабілетін дамытады.

Қорытындылай келе, 4-сынып оқушыларының Scratch визуалды бағдарламалау ортасын пайдалану арқылы:

– Scratch бағдарламалау ортасындағы визуалды және интерактивті мүмкіндіктер оқушылардың бағдарламалауға деген қызығушылығын арттырды.

– Ұлттық мәдени элементтерді жобаларда қолдану оқушылардың шығармашылық әлеуетін дамытуға мүмкіндік берді.

– Бағдарламада ұсынылған тапсырмалар оқушылардың цифрлық дағдыларын жетілдірді.

– Әр тақырып бойынша оқушылардың түсіну деңгейі жоғары болды, практикалық тапсырмалар арқылы алған білімдерін тиімді бекітті.

– Scratch платформасы арқылы оқушылардың алгоритмдік ойлау қабілеті жүйелі түрде дамығаны байқалды.

Білім беру тәжірибесінде Scratch ортасын пайдалану цифрлық сауаттылықты қалыптастыруға ғана емес, сонымен қатар қоғамның цифрлық трансформациясы жағдайында сәтті бейімделу үшін қажетті құзыреттерді дамытуға ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Зуева А. ICILS-2018: Компьютерлік және ақпараттық сауаттылықты халықаралық зерттеу: Тест тапсырмалар жинағы / А. Зуева. – Нұр-Сұлтан: ҚР Білім және ғылым министрлігі, «Ақпараттық – талдау орталығы» АҚ, 2019. – 101 б.

2 Бастауыш сыныптарда «Цифрлық сауаттылық» пәнін оқыту бойынша әдістемелік ұсынымдар. – Нұр-Сұлтан: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2022. – 148 б.

3 Сабырханова Л. Ш., Ибашова А. Б., Белесова Д. Т. Информационно-образовательная среда по курсам Scratch и робототехника в начальной школе: особенности и актуальность // Известия. Серия: Педагогические науки. – 2023. – Т. 68. – № 1.

4 Ибашова А. Б., Кадирбаева Р. И., Нурмуханбетова Г. К., Сулейменова Л. А., Белесова Д. Т. Исследование информационно-образовательной среды в начальной школе в условиях Smart-образования // The Scientific Heritage. – 2021. – № 63-4. – 17-23 с.

5 Абильдина С. К., Копбалина К. Б., Южел Г. Бастауыш сынып оқушыларының цифрлық сауаттылығын қалыптастыру // Известия. Серия: Педагогические науки. – 2023. – Т. 70. – № 3.

6 Евдокимова В. Е., Черепанова Е. А. Использование среды программирования SCRATCH на уроках информатики в начальных классах // Вестник Шадринского государственного педагогического университета. – 2022. – № 2 (54).

7 Wilson A., Hainey T., Connolly T. Using Scratch with primary school children: an evaluation of games constructed to gauge understanding of programming concepts // International Journal of Game-Based Learning (IJGBL). – 2013. – Т. 3. – № 1. – 93-109 p.

8 Olabe J. C., Olabe M. A., Basogain X., Castaño C. Programming and robotics with Scratch in primary education // Education in a Technological World: Communicating Current and Emerging Research and Technological Efforts. – 2011. – 356-363 p.

9 Kobsiripat W. Effects of the media to promote the Scratch programming capabilities creativity of elementary school students // Procedia - Social and Behavioral Sciences. – 2015. – Т. 174. – 227-232 p.

10 Stewart W., Baek K. Analyzing computational thinking studies in Scratch programming: A review of elementary education literature // International Journal of Computer Science Education in Schools. – 2023. – Т. 6. – № 1. – 35-58 p.

11 Greifenstein L**.** Effective Feedback on Elementary School Scratch Programs // Proceedings of the 17th ACM Conference on International Computing Education Research. – 2021. – 417-418 p.

РАЗВИТИЕ ЦИФРОВОЙ ГРАМОТНОСТИ УЧАЩИХСЯ С ПОМОЩЬЮ СРЕДЫ ВИЗУАЛЬНОГО ПРОГРАММИРОВАНИЯ SCRATCH

Использование визуальной программной среды Scratch оказывает эффективное влияние на развитие цифровой грамотности школьников. Scratch предоставляет интуитивно понятный интерфейс и блочную структуру программирования, что позволяет учащимся осваивать основы алгоритмизации, логического мышления и творческого дизайна, а также совершенствовать свои знания. Развитие цифровой грамотности учащихся осуществляется через авторскую программу для 4-х классов, которая включает теоретические и практические задания, направленные на развитие вычислительного мышления и навыков решения проблем. В эксперименте приняли участие 82 учащихся начальной школы, эксперимент состоял из двух этапов: определения начального уровня знаний (pre-тест) и итогового теста (post-тест). Это позволило оценить эффективность программы в практическом применении. Авторская программа для развития цифровой грамотности через Scratch положительно влияет на развитие когнитивных, творческих и социальных навыков учащихся, готовя их к успешному освоению современных технологий и открывая новые возможности для личного и профессионального роста. Интеграция национальных ценностей в программу позволяет учащимся глубже понять свое культурное наследие и развивать его с помощью современных технологий. Это помогает подготовить их к тому, чтобы в будущем они стали конкурентоспособными личностями, сохраняя при этом свою национальную идентичность.

Цель статьи - выявить возможности развития цифровой грамотности учащихся с помощью среды визуального программирования Scratch. В статье рассматриваются методические аспекты обучения цифровой грамотности с помощью среды Scratch, влияние на когнитивное развитие учащихся, а также возможности применения программы в образовательном процессе начальной школы.

Ключевые слова: цифровая грамотность, визуальное программирование, Scratch, образовательные технологии, начальная школа, учащиеся.

DEVELOPING DIGITAL LITERACY IN THE ELEMENTARY SCHOOL USING THE SCRATCH VISUAL PROGRAMMING ENVIRONMENT

Abstract

The use of the visual programming environment Scratch has a practical impact on the development of digital literacy among schoolchildren. Scratch provides an intuitive interface and a block-based programming structure, allowing students to master the basics of algorithmic thinking, logical reasoning, and creative design, as well as enhance their knowledge. The development of digital literacy among students is facilitated through an author's program designed for 4th-grade students, which incorporates both theoretical and practical tasks aimed at cultivating computational thinking and problem-solving skills. The experiment involved 82 primary school students and consisted of two stages: determining the initial level of knowledge (pre-test) and the final test (post-test). This allowed for the evaluation of the program's effectiveness in practical application. The author's program for developing digital literacy through Scratch has a positive influence on the development of students' cognitive, creative, and social skills, preparing them for the successful mastery of modern technologies and opening up new opportunities for personal and professional growth. The integration of national values into the program allows students to understand their cultural heritage better and develop it through modern technologies. This helps prepare them to become competitive individuals in the future while maintaining their national identity.

The purpose of the article is to identify opportunities for the development of digital literacy of students using the Scratch visual programming environment. The article discusses the methodological aspects of teaching digital literacy using Scratch, its impact on students' cognitive development, as well as the possibilities of applying the program in the primary school educational process.

Keywords: digital literacy, visual programming, Scratch, educational technologies, primary school, primary school students.

REFERENCES

1 Zueva A. ICILS-2018: Kompyuterlık jäne aqparattyq sauattylyqty halyqaralyq zertteu: Test tapsyrmalar jinağy [ICILS-2018: International study of computer and information literacy: A collection of test tasks] – Nur-Sultan: Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, "Information and Analytical Center" JSC, 2019. – 101 p. [in Kazakh]

2 Methodological recommendations for teaching the subject "Digital Literacy" in primary school [Bastauysh synyptarda "Tsifrlyq sauattylyq" pänin oqytu boyynsha ädistemelik ūsynymdar]. – Nur-Sultan: Y. Altynsarin National Academy of Education, 2022. – 148 p. [in Kazakh]

3 Sabyrkhanova L. Sh., Ibashova A. B., Belesova D. T. Informatsionno-obrazovatel'naya sreda po kursam Scratch i robototekhnika v nachal'noi shkole: osobennosti i aktual'nost' [Information and educational environment for Scratch and robotics courses in primary school: Features and relevance] // Izvestiya. Seriya: Pedagogicheskie nauki. – 2023. – Vol. 68. – No. 1. [in Russian]

4 Ibashova A. B., Kadirbaeva R. I., Nurmukhanbetova G. K., Suleimenova L. A., Belesova D. T. Issledovanie informatsionno-obrazovatel'noi sredy v nachal'noi shkole v usloviyakh Smart-obrazovaniya [Research of the information and educational environment in primary school under Smart education conditions] // The Scientific Heritage. – 2021. – No. 63-4. – 17-23 p. [in Russian]

5 Abildina S. K., Kopbalina K. B., Yuzhel G. Bastauysh synyp oqushylarynyŋ tsifrlyq sauattylyğyn qalyptastyru [Formation of digital literacy of primary school students] // Izvestiya. Seriya: Pedagogicheskie nauki. – 2023. – Vol. 70. – No. 3. [in Kazakh]

6 Evdokimova V. E., Cherepanova E. A. Ispol'zovanie sredy programmirovaniya SCRATCH na urokakh informatiki v nachal'nykh klassakh [Using the Scratch programming environment in primary school informatics lessons] // Vestnik Shadrinskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. – 2022. – No. 2 (54). [in Russian]

7 Wilson A., Hainey T., Connolly T. M. Using Scratch with primary school children: An evaluation of games constructed to gauge understanding of programming concepts // International Journal of Game-Based Learning (IJGBL). – 2013. – Vol. 3. – No. 1. – 93-109 p. [in English]

8 Olabe J. C., Olabe M. A., Basogain X., Castaño C. Programming and robotics with Scratch in primary education // Education in a Technological World: Communicating Current and Emerging Research and Technological Efforts. – 2011. – 356-363 p. [in English]

9 Kobsiripat W. Effects of the media to promote the Scratch programming capabilities creativity of elementary school students // Procedia - Social and Behavioral Sciences. – 2015. – Vol. 174. – 227-232 p. [in English]

10 Stewart W., Baek K. Analyzing computational thinking studies in Scratch programming: A review of elementary education literature // International Journal of Computer Science Education in Schools. – 2023. – Vol. 6. – No. 1. – 35-58 p. [in English]

11 Greifenstein L. Effective feedback on elementary school Scratch programs // Proceedings of the 17th ACM Conference on International Computing Education Research. – 2021. – 417-418 p. [in English]

Information about authors:

Nurgul Tokzhigitova – PhD specialty 6D011100 – Computer Science of the Faculty of Computer Science, Toraighyrov University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

E-mail: nurgul287@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3777-6454

Anar Nizanova – **corresponding author,** informatics teacher at Secondary School No. 5 named after Akhmet Zhubanov, Almaty Region, Konaev, Republic of Kazakhstan

E-mail: anaraniz@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-5497-4544

Информация об авторах:

Нургуль Токжигитова – доктор философии PhD по специальности 6D011100 – Информатика факультета «Computer Science», Торайгыров университет, г. Павлодар, Республика Казахстан

E-mail: nurgul287@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3777-6454

Анар Низанова – **основной автор,** учитель информатики средней школы №5 имени Ахмета Жубанова, Алматинская область, г. Конаев, Республика Казахстан

E-mail: anaraniz@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-5497-4544

Авторлар туралы ақпарат:

Нургуль Токжигитова – «Computer Science» факультетінің 6D011100 – Информатика мамандығы бойынша PhD философия докторы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: nurgul287@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3777-6454

Анар Низанова – **негізгі автор,** Ахмет Жұбанов атындағы №5 орта мектептің информатика мұғалімі, Алматы облысы, Қонаев қаласы, Қазақстан Республикасы

E-mail: anaraniz@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-5497-4544

ҒТАМР 20.01.07 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.19**
ӘОЖ 378.004

Б.У.Куанбаева [1], Г.К.Жусупкалиева[1], М.Е.Рахметов[1*], Ж.А.Наукенова[2]

[1]Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060000, Қазақстан Республикасы
[2]АрecPetroTechnicжоғарғы колледжі
Атырау қ., 060000, Қазақстан Республикасы
[*]e-mail:maksot.raxmetov.96@mail.ru

ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДАҒЫ ҒЫЛЫМИ ТАНЫМ ӘДІСТЕРІ: АНАЛОГИЯЛАР МЕН МОДЕЛЬДЕР

Аңдатпа

Мақалада физика және басқа да жаратылыстану пәндерін оқыту процесінде бақылау, эксперимент, математикалық әдістердің қолданылуымен қатар, ғылыми таным әдісі және шығармашылық қызмет түрі ретінде аналогиялар менмодельдерді жүйелі қолданудың қажеттілігі қарастырылады.

Физикалық заңдылықтар мен құбылыстарды және олардың абстрактілі ұғымдарын түсінудегі аналогия мен модельдер әдісін қолданудың маңыздылығы айқындалған. Заманауи техникалық оқыту құралдары – компьютер және физика бойынша мультимедиялық оқыту бағдарламаларын қолданып, аналогиялар мен модельдер әдісін тиімді пайдалануға болады. Білім сапасын арттыруға және оқушыларға психологиялық жүктемесін азайтуға ықпал ететін аналогиялар мен модельдер физика пәнін оқытудағы таным объектісі және таным құралы ретінде талданған. Авторлар физика пәнін оқытудағы жасақтаған компьютерлік модельдерді ұсынады.

Оқушылардың іскерлік дағдыларын калыптастыратын, шығармашылық қабілетін дамытуға негізделген аналогия мен модельдеу әдісінің тиімділігі эксперимент жүзінде тексеріліп, нәтижесі берілген.

Мектептегі физика курсында аналогия мен модельдеуді оқу танымы әдісі ретінде қолдану мектептегі физикалық білім берудің негізгі міндеттерінің бірі. Әлемнің қазіргі ғылыми бейнесі туралы дұрыс идеялардың, ғылыми дүниетанымның қалыптасуына, білім алушылардың шығармашылық ойлауына, құбылыстар, процестер, объектілер туралы ғылыми зерттеулер жүргізуіне мүмкіндіктер береді. Мақала мақсаты - мектепте физика курсын оқытуда ғылыми таным әдістері: аналогия мен модельдеуді қолдану қарастыру, зерттеу.

Негізгі сөздер: физика, орта мектеп, аналогия, компьютерлік модель, ғылыми таным әдісі.

Кіріспе

Физиканы оқыту теориясы мен практикасын ғылым тілінің дәлдігін арттырмай жетілдіру мүмкін емес. Бұл жерде үлкен резервтер зерттелетін объектілер мен құбылыстардың модельдерін саналы түрде құру және дәйекті пайдалануға тиесілі.

Қазіргі ғылымда модельдерді қолдану шындықты теориялық сипаттау көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Мұндай тілде физиканы оқыту әдістемесінің жетістіктерін қайта қарастыру көп мағынада өзекті болып табылады. Біріншіден, бұл шындықты ғылыми сипаттамадан түбегейлі бөлуге мүмкіндік береді. Екіншіден, ғылымның модельдері (жобалар, технологиялар) негізінде жаңа шындықты саналы түрде жоспарлау және құру. Үшіншіден, ғылым моделі – шындық арақатынасын орнату үшін қалыптасқан қасиеттерді өлшеу жүйесін дәйекті түрде құру. Осылайша, шындыққа саятын ғылыми фактілердің белгілі бір жүйесі қалыптасады, оның негізінде жаңа модельдер құруға болады және т. б.

Физиканы оқыту пәнінің мазмұны тек нақты фактілер, физикалық құбылыстар, заңдар және олардың техникалық қолданылуы туралы ұғымдар ғана емес, сонымен қатар білім алу әдістері болып табылады. Білім алушылар ғылыми әдістерді практикада бірнеше рет қолдана отырып игере алады, бұл мұғалімнен оқыту үдерісінде білім алушыларға белгілі бір әдісті қолдану қажеттілігіне жағдай жасауды талап етеді.

Аналогия мен модельдер физиканы зерттеуде кеңінен қолданылатын ғылыми таным әдістерінің бірі болып табылады.

Күрделі мәселелер мен абстрактілі ұғымдарды түсіну үшін аналогия қолданылады. Аналогия бұл - белгісіз және бейтаныс фактіні басқа белгілі және таныс фактімен салыстырып түсіндіру. Белгісіз факт - нысана, ал белгілі факт – аналог болып табылады. Аналогия нысана мен аналогтың ұқсас сипаттамаларын салыстырады, содан кейін белгілі ақпарат аймағынан белгісіз ақпарат аймағына көшу жүзеге асырылады [1].

Модельдер мен аналогияларды білім беруде қолдану оқушыларға концептуалды түсінуге жол ашады [2].

Аналогиялар білім берудің мазмұнды мотивациясын қамтамасыз ететін және пәнге жаңа көзқарас беретін тиімді оқыту құралдары болып табылады [3]. Аналогия мен модельдер әлемді ғылыми сипаттау үшін ғана емес, сонымен қатар адамның сезім мүшелері тікелей қабылдамайтын нәрселер үшін де маңызды құралдар [4]. Аналогиялар абстрактілі ұғымдарды нақты етеді [5]. Аналогиялар көмегімен қате түсініктерді жоюға болады. Ал, дұрыс пайдаланбаса, қате ұғымдарды қалыптастырады [6].

Барлық ұқсастықтар жақсы аналогия бола бермейді және барлық жақсы аналогиялар барлық оқушылар үшін пайдалы емес [7].

Ұқсастықтың негізінде салыстыру жатыр. Егер екі немесе одан да көп объектілердің ұқсас белгілері бар екендігі анықталса, онда кейбір басқа белгілердің ұқсастығы туралы қорытынды жасалады. Ұқсастық бойынша қорытынды ақиқат та, жалған да болуы мүмкін, сондықтан эксперименттік тексеруді қажет етеді.

Оқыту кезіндегі ұқсастықтардың маңызы орта мектепте физика сабақтарында материалды ұсынудың ғылыми-теориялық деңгейінің жоғарылауымен, оқушылардың ғылыми дүниетанымының қалыптасуымен байланысты. Тәжірибеде ұқсастықты оқыту негізінен бұрыннан енгізілген қиын ұғымдар мен заңдылықтарды түсіндіру үшін қолданылады.

Заманауи техникалық оқыту құралдары – компьютер және физика бойынша мультимедиялық оқыту бағдарламаларын қолданып, аналогиялар мен модельдер әдісін тиімді пайдалануға болады.

Модельдеу әдісі қазіргі жағдайда үлкен маңызға ие. Ол объектінің тиісті моделін құруға, оның қасиеттерін зерттеуге және алынған ақпаратты объектінің өзіне беруге негізделген. Модельдің рөлі - бұл объектіні алмастырушы, субъект пен объект арасындағы қатынастардағы делдал (келістіруші). Модель зерттелетін объектінің шартты бейнесін немесе үлгісін білдіреді. Жаратылыстану ғылымында физикалық модельдеу дегеніміз - белгілі бір объектіні немесе құбылысты зерттеуді оның физикалық табиғаты бірдей модельді эксперименттік зерттеумен алмастыру болып табылады [8].

Білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында [9] ғылыми таным әдістерін жеке бөлім түрінде зерттеу қарастырылғандықтан, оқушыларда құбылыстар мен объектілерді модельдеудің рөлі, модельдерді қолдану саласы мен қолдану шекаралары туралы түсінік қалыптастыру қажет. Бұл мектептегі бүкіл оқу үдерісін қайта құруды талап етеді, осылайша оқушылар ғылыми білімнің шығу тегі туралы нақты түсінік алады және фактілердің, ұғымдардың, заңдардың және теориялық тұжырымдардың өзара байланысын түсінеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Физика курсында модель ұғымын екі аспект бойынша: модель таным объектісі және таным құралы ретінде қарастыруға болады. Біз осыны сипаттап көрейік. Модель ұғымын таным объектісі ретінде қарастыру үшін модельдердің келесі жіктелуі қолайлы, онда барлық модельдер екі үлкен классқа бөлінеді: материалдық модельдер және идеалды модельдер (ақпараттық). Ал ақпараттық модельдер өз кезегінде: сипаттамалық-ақпараттық, математикалық (формальды) және графикалық болып бөлінеді. Әрине, физика пәнін оқытуда әрбір мұғалім ақпараттық модельдерді күнделікті сабақта қолданады.

Модельді таным құралы ретінде қарастырған кезде модельдерді материалдық (пәндік) және теориялық деп бөлу жиі қолданылады. Сирек жағдайларды қоспағанда, кез – келген физикалық эксперимент модель (материалдық) болып табылады.

Алайда, бүгінгі күні көптеген мұғалімдер сабақ берудегі өзгерістерге басымдылық танытуға дайын емес. Көбінесе мұғалімдер теориялық білімнің "модельдік" сипатын ұмытып, оларға зерттелетін шындықтың толық сәйкестігі мәртебесін береді, бұның өзі оқушылардың танымдық және шығармашылық қабілеттерінің дамуына кедергі келтіреді. Физика ғылымындағы танымның модельдік сипатын ашуға жеткілікті уақыт бөлінсе, оқу үдерісін ұйымдастырудың зор мүмкіндіктеріне ие болуға болады.

Сондықтан, физика курсында модельдеу әдісін жеткілікті түрде зерттеу керек [10]. Сонымен қатар, физикадағы алғашқы сабақтардан бастап модельдеу әдістерін оқып, бүкіл негізгі мектепте физика курсы бойынша қарастырған дұрыс.

Бүгінгі күні физика мұғалімдері үшін келесідей қиындықтар бар: жаратылыстану пәндеріне арналған сағаттардың үнемі қысқаруы, оқу процесін қаржыландырудың төмендеуі, қолда бар жабдықтардың тозуы және істен шығуы, оқу орындарының түлектерінің білім деңгейіне қойылатын талаптардың және білім алушылардың жүктемесінің жоғарылауы және т.б.

Мұндай проблемалардың шешімі заманауи қарқынды формаларды, әдістер мен оқыту құралдарын қолдану болуы мүмкін. Мысалы, проблемалық оқыту әдісін, модельдік гипотезалар әдісін қолдану, компьютерлік модельдер оқу процесінде мультимедиялық технологиялар білім сапасын арттыруға және оқушыларға психологиялық жүктемені азайтуға мүмкіндіктер береді. Себебі, күрделі ұғымдарды визуалды және интерактивті түрде қабылдау когнитивті ауыртпалықты жеңілдетеді, әсіресе көру арқылы қабылдауға бейім оқушылар үшін тиімді болып табылады. Сонымен қатар, бұл әдістер түрлі типтегі оқушыларға – визуал, аудиал, кинестетик – жеке дара оқыту тәсілдерін іске асыруға мүмкіндік береді. Модельдер арқылы өзбетімен бақылау жасау, тәжірибе жүргізу оқушылардың өзіне деген сенімін арттырып, ішкі мотивацияны қалыптастырады.

Алайда, мұндай тәсілдерді сәтті енгізу үшін мұғалімдердің психологиялық және әдістемелік тұрғыдан дайын болуы маңызды. Мұғалім техникалық құралдарды меңгеруімен қатар, әр оқушының танымдық ерекшелігін ескере отырып, қарапайым модельдерден бастап, күрделіге көшу арқылы оқыту үдерісін икемді ұйымдастыруы қажет.

Компьютерлік модельдер қарапайым, әрі құбылыстарды зерттеуде ыңғайлы болып табылады, сонымен қатар нақты эксперимент жүргізгенде күрделі немесе күтпеген нәтижелерге әкелуі мүмкін жағдайларда, оны моделдеу арқылы есептеу эксперименттерін алуға болады. Мысалы, 9-сыныпта «Қозғалыс түрлері» тақырыбын өткенде оқушылар PhET интерактивті симуляциясы арқылы бірқалыпты және бірқалыпсыз қозғалысты модельдейді. Бұл модельдер арқылы олар дененің бастапқы жылдамдығы мен үдеудің қозғалыс траекториясына қалай әсер ететінін өздері өзгертіп көрді. Мұндай есептік эксперименттер оқушылардың қозғалыс графиктерін талдау дағдысын күшейтті және формуладағы шамалардың мағынасын нақты түсінуге көмектесті. Логикалық және формальды компьютерлік модельдер зерттелетін физикалық құбылыстар мен процестердің қасиеттерін анықтайтын негізгі факторларды айқындауға мүмкіндіктер береді. Мысалы, «Газ заңдары» тарауында оқушылар виртуалды ортада температураны, көлемді және қысымды өзгерте отырып, Бойль-Мариотт пен Шарль заңдарын өз бетінше зерттей алады. Бұл әдіс оқушыларды тәжірибе жүргізуге деген қызығушылығын арттырады, дербес ой қорыту мен ғылыми дәлел келтіру қабілеттерін жетілдіреді. Модельдеудің көмегімен оқушылар болжам жасау, нәтижелерді салыстыру, себеп-салдар байланыстарын анықтау сияқты ғылыми зерттеу қабілеттерін дамытады.

Білім беруде анимациялық бағдарламалардың бірі ретінде Macromedia Flash графикалық пакетін қолдануға болады, ол мультимедиалық жобаларды әзірлеуде өте тиімді болып табылады. Сондай-ақ, Flash бағдарламалық құралы көмегімен бір құжат ішінде әртүрлі ақпараттарды жеңіл интеграциялауға (графикалық, мәтіндік және дыбыстық); динамикалық иллюстрациялар мен суреттерде қолдануға болатын анимация құруға; күрделі суреттермен жұмыс істегенде де, алынған файлдардың салыстырмалы түрде кішкентай өлшемін қамтамасыз етуге болады. Кез -келген дайындалған Flash өнімін интерактивті фильм ретінде компьютерден қарауға болады.

Компьютерлік моделдеу нақты табиғат құбылысын абстракциялауды, алдымен сапалы тұрғызуды, содан соң сандық модельді құрастыруды талап етеді. Әрі қарай компьютерде есептеу эксперименттер сериясы жүргізіліп, нәтижелерді талдау, түсіндіру, модельдеудің нәтижелерін зерттеу нысанының сипаттамасымен салыстыру, модельді одан әрі нақтылау және т.б. жүзеге асырылады.

Физика пәнінен білім алушылардың дайындық деңгейі, біздің көзқарасымыз бойынша, егер:

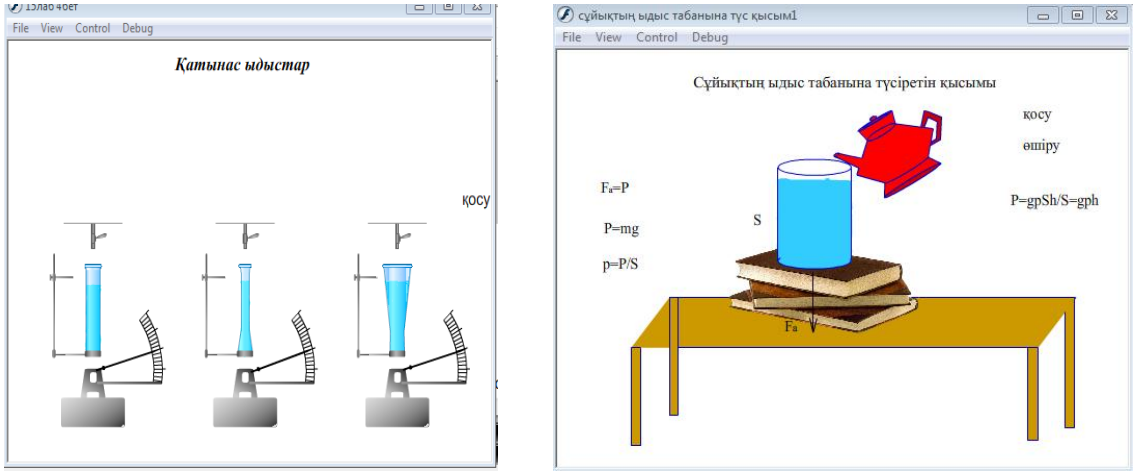
- дайындық барысында іргелі физикалық объектілер мен құбылыстарды математикалық модельдеуге және осы модельдердің қасиеттерін зерттеуге көп көңіл бөлінсе;

- есептеу және ақыл-ой эксперименттеріне көп уақыт бөлініп, содан кейін нәтижелер талданып және талқыланса;

- оқыту әдістері ретінде оқу үдерісінде белсенді тұлғаны дамытуға және қалыптастыруға бағытталған проблемалық-іздестіру және шығармашылық-репродуктивтік пайдаланылатын болса, онда білім беруді іргелендіру талаптарына, кәсіби дайындықтағы әдіснамалық бағытқа, әлемнің дұрыс, заманауи ғылыми бейнесін қалыптастыруға сәйкес келеді.

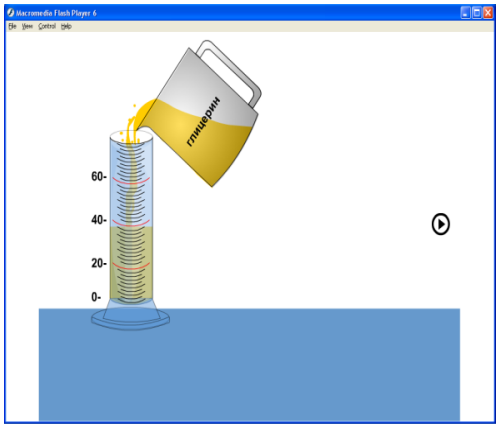
Нәтижелер және оларды талқылау

Осыған сәйкес, авторлар 7-10-шы сыныптарға арналған физика пәнінен «Macromedia Flash» қолданбалы компьютерлік бағдарламасын қолданып, демонстрациялық модельдердентұратын электрондық оқу құралдары мен виртуальды зертханалық жұмыстарды жасақтады. Төменде келтірілген суреттерде мысал ретінде физика курсының «Сұйықтар мен газдардың қысымы» тарауы бойынша демонстрациялық эксперименттің (1 сурет), 10-шы сынып физика курсы бойынша «Сұйықтың тұтқырлық коэффициентін Стокс тәсілімен анықтау» (2-ші сурет), «Уитсон көпірі арқылы кедергіні өлшеу» (3-ші сурет) зертханалық жұмыстарының жасақталған кейбір модельдері берілген.

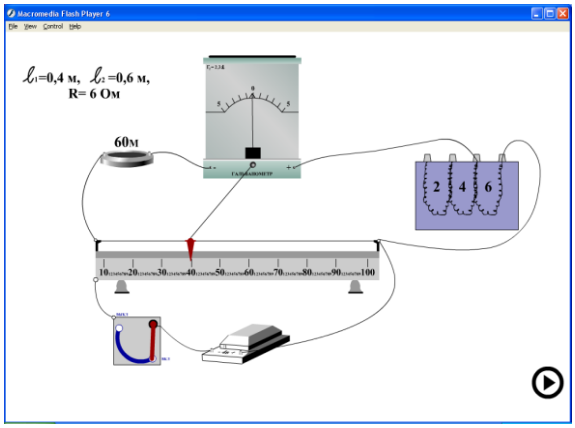

Сурет 1 - «Сұйықтар мен газдардың қысымы»

Ескерту: Сұйықтар мен газдардың қысымын компьютерлік моделдеу аналогы

Сурет 2 - «Сұйықтың тұтқырлық коэффициентін Стокс тәсілімен анықтау

Сурет 3 - Уитсон көпірі арқылы кедергіні өлшеу

Ескерту: қысымды өлшеу үдерісіндегі тәжірибелік сынақтардың компьютерлік моделдеу аналогы

Компьютерлік модельдер көмегімен физикалық құбылыстардың моделін көрнекі түрде көрсетуге, оқушыларға есте сақтайтын динамикалық әсер беруге, мұғалімнің сабақтың мақсатына жете алу мүмкіндіктеріне қол жеткізуге болады. Бұл жеке тұлғаның ерекшеліктерін дамытуға бағытталған білім беруді модернизациялаудың заманауи кезеңі үшін және қоршаған әлемге шығармашылық көзқарас үшін өте маңызды. Компьютерлік модельдер негізінде дайындалған дидактикалық материал физикалық аспаптар мен құбылыстарды көрнекілікпен көрсетуге жағдай жасап, материалды терең меңгеруге және де білім алушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыруға, сонымен қатар компьютерлік моделдеуді қолдану физиканы оқытуда әлсіз материалдық база мәселесін шешуге көмектеседі.

Компьютерлік модельдерді сабақта қолданудың маңыздылығы туралы оқу үдерісіне қатысушы 10-шы сыныптың 73 білім алушы мен 2 мұғалімнен сұхбат алынды. Олар компьютерлік модельдер негізінде жасақталған электрондық оқу құралдары мен виртуалды зертханаларғақызығушылық танытты. Талқылау барысында экспериментке қатысушылар компьютерлік модельдерді әзірлеу кезінде ескеру қажет оқыту әдістемесі мен мазмұнын жақсарту бойынша ұсыныстар айтты.

Эксперимент барысында білім сапасын арттыруда компьютерлік модельдердің тиімділігін тексеру екі рет: компьютерлік модельдерді қолданар алдында (анықтау) және одан кейін (бақылау) анықталды. Экспериментке қатысышылардың 40 оқушы эксперименттік сынып, 33-оқушы бақылау сыныбы болып белгіленді. Білім сапасы төрт деңгей бойынша (дәстүрлі 5, 4, 3, сыналынбады бағасы) диагностикаланды: жоғары деңгей - 85-100 %; орта деңгей 65-84%; төменгі деңгей-40-64%; 0-39% - сыналынбады бағаланды. Анықтау экспериментінде «Молекулалық физика», «Электростатика» тарауы бойынша бақылау кесіндісі жүргізілді. Экспериментке дейінгі қатысушылардың көрсеткіштері 1-кестеде келтірілген. Білім сапасы жоғары және орта деңгейлері бойынша анықталады.

Кесте 1 - Экспериментке дейінгіқатысушылардың көрсеткіштері

Тобы	саны	Оқушылар саны және пайызы							
		жоғары	%	орта	%	төменгі	%	Қанағ-з	%
Эксперименттік сынып	40	6	15	17	42,5	14	35	3	7,5
Бақылау сыныбы	33	2	6,1	18	54,5	11	33,3	2	6,1
Ескерту: білім алушылардың экспериментке дейінгі көрсеткіштері									

Кестеден көрініп тұрғандай, эксперименттік және бақылау топтарының көрсеткіштері деңгейлері жағынан жақын, білім сапасы: эксперименттік топ - 57,5 %, бақылау тобы - 60,6 % құрайды.

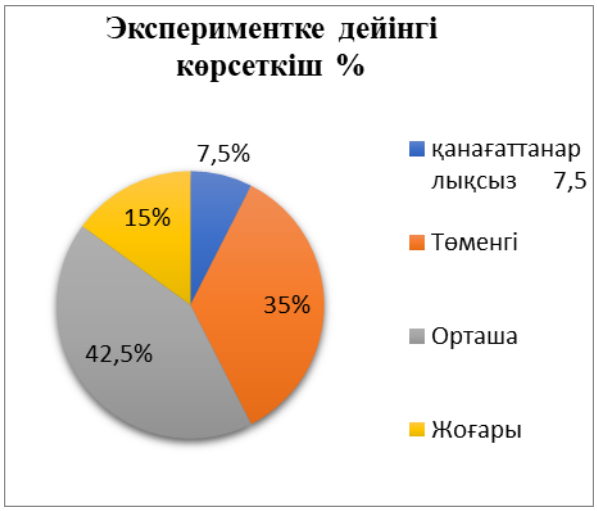
Сондай-ақ, қатысушылардың модельдер мен аналогия туралы түсініктері бар, олармен жұмыс істей алады, алайда жартысынан көбі өз беттерімен пайдаланбайтындықтары анықталды.

Қалыптастыру кезеңінде біз ұсынған интерактивті компьютерлік модельдердің көмегімен сабақтар ұйымдастырылып,«Тұрақты ток» «Магнит өрісі» тараулары бойынша эксперименттік сыныпта сабақтар ұйымдастырылды. Оқушылардың ғылыми танымдық қабілеттерін қалыптастыру үшінкомпьютерлік модельдермен интерактивті жұмыстар жүргізіліп, тарау соңында бақылау кесіндісі алынды. Эксперименттен кейінгі қатысушылардың көрсеткіштері 2-кестеде келтірілген.

Кесте 2 - Эксперименттен кейінгі қатысушылардың көрсеткіштері

Тобы	саны	Оқушылардың саны және пайызы							
		жоғары	%	орта	%	төменгі	%	Қанағ-з	%
Эксперименттік сынып	40	10	25	24	60	6	15	-	-
Бақылау сыныбы	33	3	9	17	51,5	12	36,3	1	3
Ескерту: Білім алушылардың эксперименттен кейінгі қатысушылардың көрсеткіштері									

Көрсеткіштерді салыстыру нәтижесі бақылау сыныбының білім сапасы бірқалыпты, эксперименттік сыныпта жоғары деңгей 10%, орташа деңгей 17,5 % артып, төмен деңгей оқушылар санының 20 % - ға, азайып, «сыналынбады» болмағандығы анықталды. Эксперименттік сыныптың білім сапасының көрсеткіштерін салыстыру 4-5 суреттерде диаграмма арқылы берілген. Бұл деректер компьютерлік модельдерді қолдану арқылы көптеген оқушылардың физиканы оқуға деген ынтасын арттырды деген нақты қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Сурет 4 - Оқушылардың экспериментке дейінгі көрсеткіш деңгейі

Сурет 5 - Оқушылардың эксперименттен кейінгі көрсеткіш деңгейі

Ескерту: Ұсынған әдістеменің тиімділігін анықтау үшін жүргізілген сауалнама көрсеткіштері

Біз ұсынған әдістеменің тиімділігін анықтау үшін Стьюденттің t- критерий (байланысты жиынтықты салыстыруға арналған жағдай үшін) қолданылды. $t_{эмп}=\frac{\bar{d}}{S_d}$. $\bar{d}$- экспериметке дейінгі және кейінгі мәндердің орташа шамасы.

$$d_i = x_i - y_i=18.\ S_d=\sqrt{\frac{\sum d^2 - \frac{\sum d_i^2}{n}}{n(n-1)}}=0{,}079.\bar{d}=\frac{\sum d_i}{n}=0{,}45.t_{эмп}=\frac{\bar{d}}{S_d}=5.69 \qquad (1)$$

Еркіндік дәрежесі- 40-1=39. Стьюденттің t- критерий кестесіне сәйкес критикалық мәндерінің кестесі бойынша a = 0.05 мәндік деңгейі үшін 2,023 тең.

$t_{эмп}>T_{кр}$. яғни 5,69>2,023

Физиканы оқыту үдерісінде интерактивті компьютерлік модельдерді қолдану:

- ✓ әрбір оқушыға оң мотивация қалыптастыруды қамтамасыз етеді;
- ✓ ойлау, өзбетімен танымдық, зияткерлік және практикалық дағдыларды дамыту;
- ✓ физикалық жабдықтарымен жұмыс істеу дағдыларын дамыту;
- ✓ білім алушылардың АКТ – құзыреттілігін дамыту;
- ✓ сабақта уақытты ұтымды пайдалану;
- ✓ білім алушылардың өзіндік, топтық және ұжымдық жұмыс дағдыларын қалыптастырға мүмкіндіктер береді.

Жоғарыда физиканы оқытуда ғылыми таным әдістері ретінде аналогиялар мен модельдерді қолдану тәжірибесінен алынған кейбір үлгілер сипатталып, «Macromedia Flash» платформасында әзірленген оқу құралдары мысал ретінде келтірілді. Қазіргі кезде авторлармен толықтырылған шынайылықтың (Augmented Reality — AR) динамикалық бейнелері мен интерактивті модельдері негізінде оқу құралдары дайындалуда. Бұл оқытуда қолданылатын аналогиялар мен модельдерді интерактивті және

кроссплатформалық форматта бейнелеуге мүмкіндік береді. Болашақта ғылыми таным әдістерін цифрлық технологиялармен ұштастыру бағытында жаңа, заманауи шешімдер ұсыну көзделіп отыр.

Қорытынды

Зерттеу негізінде келесі қорытындылар жасалды:

1. Дидактикалық, әдістемелік және психологиялық-педагогикалық талаптарды ескере отырып құрылған, физиканы оқытудың компьютерлік модельдерін қолдану жүйесі, жаңа сабақты меңгеру кезінде оқушылардың продуктивті қызметін (өнімділігін) жандандырады, оқушылардың өзіндік жұмысы және білімді бақылау, техникалық мамандықтардың оқу циклінің негізгі пәні ретінде физиканы оқытудың тиімділігін арттырады.

2. Жүргізілген педагогикалық эксперимент нәтижесінде білім беру үдерісінде компьютерлік модельдерді қолдану әдісі оқушылардың арнайы білім деңгейін арттыратындығы және физикадан білімді қалыптасу үдерісіне белсенді түрде ықпал ететіндігі анықталды.

3. Ыңғайлы орта, көрінекілік, жұмысқа сенімділік, оқу қызметінің түрін өзгерту, қарым-қатынастың ыңғайлылығы, интерактивті оқыту жүйесінің бағдарламалық жасақтамасы арқылы жасалынған коммуникативті өзара байланыс оқушылардың қызығушылығын арттырады және физика курсының материалын толық игеруге үлесін қосады.

4. Қазіргі заманғы кәсіби білім мен үздіксіз білім берудің заманауи жағдайларында физикадан компьютерлік модельдер әр түрлі пайдаланушылардың тиімді өзбетімен жұмысына - сыныпта, үй жұмысында, қашықтықтан оқытуда қолдануға болады.

5. Интерактивті компьютерлік модельдер - үнемі толықтырылып, жетілдірілетін «жанды» жүйе. Оны дамытудың болашағы ретінде төмендегілерді атап өтуге болады: бағдарламалық қамтамасыз етудің интерактивтілік деңгейін жоғарылату, білімді бақылаудың автоматтандырылған жүйесін жетілдіру және өңдеу нәтижелерін жетілдіру, заманауи психологиялық-педагогикалық талаптарды қанағаттандыру үшін интерактивті компьютерлік модельдерді әдістемелік қамтамасыз етуді жетілдіру.

6. Компьютерлік модельдерді оқыту үдерісіне тиімді енгізу үшін мұғалімдердің технологиялық даярлығына айрықша назар аудару қажет. Инновациялық құралдарды меңгеру мұғалімдерден қосымша уақыт пен күш-жігерді талап етеді, сондықтан педагогтарға арналған кәсіби даму курстары, әдістемелік семинарлар ұйымдастырылуы тиіс. Мұғалімдердің цифрлық сауаттылығын арттыру, құралдарды оқу мақсаттарына сай бейімдеп қолдану және әртүрлі оқушылардың танымдық ерекшеліктерін ескеріп, сараланған тапсырмаларды дайындау маңызды. Өйткені, мұндай шаралар мұғалімдер мен оқушылардың жаңа технологияларды қолдануға психологиялық дайын болуына оң әсер етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Жусупкалиева Г., Куанбаева Б., Салтанова Г., Тумышева А. & Рахметов М. (2023). Физикалық есептерді шығару үдерісінде STEM технологиясын қолдану. Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Хабаршысы, 4, Б.119-130

2 Li Y., Hibbard R., Sercombe P., Kelk A. & Xu C. (2021). Inspiring and engaging high school students with science and technology education in regional Australia. STEM Educ., 1(2), 114 p.

3 Имашев Г., Куанбаева Б.У., Тумышева А. А., & Салыкбаева Ж. (2021). Усиление политехнической направленности изучения курса физики в соответствии с уровнем развития современной техник. Мир науки, культуры, образования, 4 (89), С. 35-38

4 Bocharova J.Yu., Bagachuk A.V., & Safonova M.V. (2020). The role of educational results in designing a model of pedagogical internship in engineering and technology. Perspektivy nauki i obrazovania – Perspectives of Science and Education, 45(3), С. 508-516

5 Зубова Н. В., & Даммер М. Д. (2021). Реализация идей STEM-образования на занятиях по физике в технологическом вузе. ББК 74.58: 74.202 С56, 4, 143 с.

6 Қазақстан Республикасында жоғары білімді және ғылымды дамытудың 2023 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы (2023, 28 наурыз). № 248 қаулысы. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000248. (қаралған уақыты 10.01.2023)

7 Обухов А. С., & Ловягин С. А. (2020). Задания для практики STEM-образования: от суммы частных задач и учебных дисциплин к целостному деятельностному междисциплинарному подходу. Исследователь, 2 (30), С. 63–80

8 Чихачева О.А. (2020). STEM-технологии в современном образовании. Современное образование: наука и практика, 1, С. 26-31

9 Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің Бұйрығы. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың, бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттарын бекіту туралы: 2022 жылдың 3 тамызда, №348 бекітілген. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200029031. (қаралған уақыты 10.01.2023)

10 Кудинов В. В. (2023). Модель подготовки будущего учителя физики на основе междисциплинарных и прикладных подходов STEM-образования. Интеграция методической (научно-методической) работы и системы повышения квалификации кадров, 2(30), С.129–138

МЕТОДЫ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ В ОБУЧЕНИИ ФИЗИКЕ: АНАЛОГИИ И МОДЕЛИ

Аннотация

В статье рассматривается, наряду с применением контрольных, экспериментальных, математических методов, необходимость систематического применения аналогий и моделей, как метода научного познания и вида творческой деятельности, в процессе обучения физике и других естественных дисциплин.

Выявлена важность применения метода аналогий и моделей для понимания физических законов и явлений и их теоретических представлений. Метод аналогии и моделей можно эффективно применять, если использовать такие современные технические средства обучения как компьютер и мультимедийные обучающие программы по физике. Метод аналогиии моделирования, как объект и средство познания, способствуетв обучении физике повышению качества знаний и снижению психологической нагрузки на учащихся.

В работе авторами предлагаются разработанные компьютерные модели для обучения физике.

Эффективность метода аналогии и моделирования, основанного на развитии творческих способностей и формулирующего деловые навыки учащихся, экспериментально проверен и представлены результаты.

Применение аналогии и моделирования в школьном курсе физики, как метода учебного познания, является одной из основных задач физического образования в школе. Данный метод дает возможность формирования правильных представлений о современной научной картине мира, научного мировоззрения, творческого мышления обучающихся, проведения научных исследований физических явлений, процессов, объектов. Цель статьи-рассмотреть, изучить методы научного познания в преподавании курса физики в школе: применение аналогии и моделирования.

Ключевые слова: физика, средняя школа, аналогия, компьютерная модель, метод научного познания.

METHODS OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE IN TEACHING PHYSICS: ANALOGIES AND MODELS

Abstract

The article considers, along with the use of control, experimental, and mathematical methods, the need for systematic application of analogies and models as a method of scientific cognition and a type of creative activity in the process of teaching physics and other natural disciplines.

The importance of using the method of analogies and models for understanding physical laws and phenomena and their theoretical representations is revealed. The method of analogy and models can be effectively applied if such modern technical teaching tools as a computer and multimedia physics training programs are used. The method of analog modeling, as an object and means of cognition, contributes to the teaching of physics to improve the quality of knowledge and reduce the psychological burden on students.In this paper, the authors propose developed computer models for teaching physics.

The effectiveness of the analogy and modeling method based on the development of creative abilities and formulating business skills of students has been experimentally tested and the results are presented.

The application of analogy and modeling in the school physics course, as a method of educational cognition, is one of the main tasks of physical education at school. This method makes it possible to form correct ideas about the modern scientific picture of the world, scientific worldview, creative thinking of students, conducting scientific research of physical phenomena, processes, objects. The purpose of the article is to consider, study the methods of scientific knowledge in teaching the course of physics at school: the use of analogies and modeling.

Keywords: physics, secondary school, analogy, computer model, method of scientific cognition.

REFERENCES

1 Zhusupkalieva G., Kuanbayeva B., Saltanova G., Tumysheva A. & Rakhmetov M. Fizikalyk esepterdi shygaru uderisinde STEM technologiyasyn koldanu *[The use of STEM technology in the process of solving physical problems]*. Kazakhstan Respublikasy Ulttyk gylym akademiyasyn Khabarshysy, №. 4, 2023, P.119-130. [in Kazakh]

2 Li Y., Hibbard R., Sercombe P., Kelk A. & Xu C. Inspiring and engaging high school students with science and technology education in regional Australia. STEM Educ., 1, 2, 2021, 114 p. [in English]

3 Imashev G., Kuanbayeva B.U., Tumysheva A.A. & Salykbayeva Zh. Usileniye politekhnicheskoy napravlennosti izucheniya kursa fiziki v sootvetstvii s urovnem razvitiya sovremennoy tekhniki *[Strengthening the polytechnic orientation of the physics course in accordance with the level of development of modern techniques]*. Mir nauki, kultury, i obrazovaniya, №. 4 (89), 2021, P. 35-38. [in Russian]

4 Bocharova J. Yu., Bagachuk A.V., & Safonova M.V. The role of educational results in designing a model of pedagogical internship in engineering and technology. Perspektivy nauki i obrazovania – Perspectives of Science and Education, 45 (3), 2020, P. 508-516. [in English]

5 Zubova N. V., & Dammer M. D. Realizatsiya idey STEM-obrazovaniya na zanyatiyakh po fizike v tekhnologicheskom vuze *[Implementation of the ideas of STEM education in physics classes at a technological university]*. BBK 74.58: 74.202 From 56, 4, 2021, 143 p. [in Russian]

6 Kazakhstan Respublikasynda joǵary bilimdi jəne ǵylymdy damytudyń 2023 – 2029 jyldarǵa arnalǵan tұжырymdamasy *[Concept for the development of higher education and science in the Republic of Kazakhstan for 2023 – 2029]* (2023, 28 nauriz). № 248 qaulisy. — Available at URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000248. [in Kazakh] (accessed: 10.01.2023).

7 Obukhov A. S., & Lovyagin S. A. Zadaniya dlya praktiki STEM-obrazovaniya: ot summy chastnykh zadach i uchebnykh distsiplin k tselostnomu deyatel'nostnomu mezhdistsiplinarnomu podkhodu *[Tasks for the practice of STEM education: from the sum of particular tasks and academic disciplines to a holistic activity-based interdisciplinary approach]*. Issledovatel', №. 2 (30), 2020, P. 63-80. [in Russian]

8 Chikhachev O.A. STEM tekhnologii v sovremennom obrazovanii *[STEM technologies in modern education]*. Sovremennoye obrazovaniye: nauka i praktika, №. 1, 2020, P. 26-31. [in Russian]

9 Kazakhstan Respublikasy Oqu-agartu ministriniң Buirygy. Mektepke deyingi tәrbiye men oқutudyn, bastauysh, negizgi orta, zhalpy orta, tehnikaliq zhane käsiptik, orta bilimnen keyingi bilim berudin memlekettik zhalpyga mindetti standarttaryn bekitu turaly *[Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. On the approval of state generally binding standards for preschool education and training, primary, basic secondary, general secondary, technical and vocational, post-secondary education]* (2022, tamiz 3). № 348 bekitilgen. — Available at URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200029031. [in Kazakh] (accessed: 10.01.2023).

Kudinov V. V. Model' podgotovki budushchego uchitelya fiziki na osnove mezhdistsiplinarnykh i prikladnykh podkhodov STEM obrazovaniya *[A model for training a future physics teacher based on interdisciplinary and applied approaches to STEM education]*. Integratsiya metodicheskoy (nauchno-metodicheskoy) raboty i sistemy povysheniya kvalifikatsii kadrov 2023, №. 2 (30), 2023, P. 129-138. [in Russian]

Information about the authors:

Bayan Kuanbayeva - candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. NJSC Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: Bayan_Kuanbaeva@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0134-1379.

Galiya Zhusupkalieva - candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University NJSC, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: galiya64@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4848-1344.

Maxot Rakhmetov – **corresponding author,** PhD, senior lecturer, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University NJSC. Atyrau, Republic of Kazakhstan.

Email: maksot.raxmetov.96@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9745-6925.

Altynay Naukenova - Research teacher, master, ApecPetroTechnic Higher College, Atyrau, Republic of Kazakhstan
E-mail: altinaynaukenova@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0475-8110

Информация об авторах:
Баян Куанбаева - кандидат педагогических наук, доцент, Атырауский университет им. Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан.
E-mail: Bayan_Kuanbaeva@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0134-1379
Галия Жусупкалиева - кандидат педагогических наук, доцент, Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан.
E-mail: galiya64@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4848-1344
Максот Рахметов - **основной автор,** доктор философии, старший преподаватель, Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан.
Email: maksot.raxmetov.96@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9745-6925
Алтынай Наукенова - педагог иследователь, Высший колледж ApecPetroTechnic, г.Атырау, Республика Казахстан
E-mail altinaynaukenova@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0475-8110

Авторлар туралы мәлімет:
Баян Куанбаева – педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор. Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КЕАҚ, Атырау қ., Қазақстан Республикасы.
E-mail: Bayan_Kuanbaeva@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0134-1379.
Галия Жусупкалиева – педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КЕАҚ, Атырау қ., Қазақстан Республикасы.
E-mail: galiya64@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4848-1344.
Максот Рахметов – **негізгі автор,** PhD, аға оқытушы, Х.Досмұхаммедов атындағы Атырау университеті КЕАҚ. Атырау қ., Қазақстан Республикасы.
Email: maksot.raxmetov.96@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9745-6925.
Алтынай Наукенова - зерттеуші оқытушы, ApecPetroTechnic жоғарғы колледжі, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: altinaynaukenova@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0475-8110

IRSTI 14.35.09 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.20**
UDC 378.147

A.K.Dautkulova[1-2, *], M.S.Atabayeva[3], G.B.Madiyeva[4], P.A.Baitimbetova[1]

[1]Abai Kazakh National Pedagogical University
Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan
[2] Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Atyrau, 060000, Republic of Kazakhstan
[3] Kazakh National Women's Pedagogical University
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan
[4]Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan
*e-mail: phdakmaral@gmail.com

INTEGRATED LEARNING OF HYDRONYMS IN INTERDISCIPLINARY COMMUNICATION

Abstract

The article provides a comprehensive methodological basis for the integrated study of hydronyms (names of water bodies) with social and natural disciplines. Due to the fact that the field of toponymy is more polycomplex in nature than other branches of linguistics, is closely related to natural sciences, hydrology, Earth Sciences, and other branches of Science, the relevance of integrated teaching of one of the branches of toponymy - hydronyms. In this context, the importance of knowledge in interdisciplinary communication, rather than individual subject knowledge, was determined by the methodological basis and effectiveness of the integrated study of hydronyms in undergraduate educational programs "History", "Geography", "Biology", "Tourism and service", "Ecology". Examples of tasks were proposed to improve students ' linguocognitive knowledge of water names, to demonstrate the national code behind River and Lake names, to develop the skills of considering language as a symbolic expression of human experience. The hydronyms that formed the basis of some settlement names were cognitively studied, and information was collected regarding the currently existing vague meanings. The article also examined in detail the importance of teaching hydronymic indicators-terms not only as a linguistic unit, but also as a cultural, historical, geographical code and the special cognitive and cognitive function of language in recognizing the nature of hydronyms.

Methods of analysis, synthesis, associative experiment, semantic map, cognitive analysis were used as research methods. The scientific significance of the research work lies in the consideration of the methodological basis of teaching hydronyms of an interdisciplinary nature, while the practical significance lies in the fact that hydronyms are obtained in contact with other branches of science, of a polycomplex nature.

Key words: hydronym, integrated reading, integration, interdisciplinary communication, linguocognitivity, national code, toponymy

Introduction

Water is the source of life. Written data and archaeological excavations confirm that the first life and culture were found along the water channels. This is evidenced by the Caspian and Aral Seas, the Arys, Talas, Syrdarya, Irtysh, Esil, Ili rivers. These names are called hydronyms in the language of science. Hydronyms are a large part of toponymy that studies water bodies. Hydronyms are not only an object of study of Kazakh linguistics, but are closely related to the social and Natural Sciences. In this context, integrated learning is of great importance, given that hydronyms have a polyhedral value.

Embedding is the interweaving of the same educational content with comprehensive knowledge in different areas [1]. The interweaving of education and science in the system of higher education as an important mechanism for increasing the mental potential and forming a civic identity of a future specialist is becoming an urgent issue on the agenda today [2]. Currently, teaching literature in relation to physics, language in relation to biology, chemistry, geography is becoming an advanced example of modern education. In this regard, we tried to solve the answers to the questions of what interdisciplinary connection can be implemented in the teaching of hydronyms, how to teach, why to teach, through the built-in lesson. Because "the field of toponymy is more of a polyhedral nature than other areas of linguistics. Here, not only

Biology, Zoology, Physiology, but also Earth Sciences, as well as the doctrine of the universe in general, are widely used" [3].

The purpose of integrating hydronyms with academic disciplines is to improve students ' linguocognitive knowledge of water names. Disclosure of the National Code of each name related to a water object in the language. Through this study, the effectiveness of integrated study of hydronyms in undergraduate educational programs "History", "Geography", "Biology", "Tourism and service", "Ecology" was explained. Analyzing these educational programs, the importance of increasing students 'interest in the information provided on hydronyms in the academic disciplines "General Earth Science", "Country studies", "Hydrology", "Zoogeoraphy", "Fundamentals of Tourism and local lore", "Medical and health tourism", "Toponymy of Atyrau region", "Geography of Atyrau region", "Land hydrology", "Science of Nature", "Modern toponymy", "Toponymy of the region", etc.

Materials and methods of research

Since the formation of Kazakh onomastics to this day, land and water names have been studied in detail, onomastic dictionaries and etymological reference books have been published, but there are almost no works specifically related only to hydronyms. "Hydronymy of Pavlodar region" by V.Popova [4], "Hydronymy of eastern Kazakhstan" by G.Madieva [5], "Hydronyms of the northern region of Kazakhstan (semantic typology)" by G.Bekenova [6]. The regional dictionary and etymological reference book on hydronyms has not been published separately, but is considered as a single section in the research of scientists related to each region. To date, there are no frequency, etymological, reference dictionaries in which the names of 85 thousand rivers and 48 thousand lakes are collected. Since hydronyms are a branch of toponymy, their individual teaching as a discipline is not even considered. For this reason, through this research work, the need for teaching hydronyms through integrated lessons was discussed in detail.

Onomast scholar T.Zhanuzak noted that homogeneous ancient roots and some lexical elements in the composition of hydronyms are outdated by the history class, their meaning is forgotten, and it is important to analyze them from a historical and linguistic point of view and study them in a scientific direction [7]. K.Kaimuldinova notes that the indicator-terms in Kazakh hydronyms contain the necessary geographical information for a nomadic Kazakh herder, and on the basis of this information there are the main characteristics of water bodies (water content, water quality, depth, volume, length, terrain, safety, plant supply, etc.) [8], B. Tleuberdiev in his research argues that the complex of toponyms for the Kazakh people engaged in animal husbandry is a unique "thought map" stored in the mind of each inhabitant [9]. In toponymy, hydronyms are considered the oldest names, so they can give a lot of information to someone who managed to open their cumulative fund [10]. Toponyms as a means of transforming territorial knowledge and geography [11] are also in use.

The methodological basis of the study is a complex of interactive methods, including cognitive analysis, associative method, which presents models of integrated learning of hydronyms in the context of cognitive-semantic, national cognition. Through an associative experiment, the study of linguistic consciousness in relation to certain names [12] revealed learners ' knowledge of the environment.

Results and its discussion

Scientists note that the cognitive, cognitive function of language is unique in recognizing the nature of hydronyms. After all, language, in addition to expressing only the name of an object, a concept, is the product of the knowledge and understanding of this people. We know that at first people perceived mountains as mountains, water as water, but over time they began to give names based on the specifics of the terrain. Among those names that have not undergone changes are the names of water. Considering that the origins of primitive life were found along water channels, it is of great importance to teach hydronyms as an integral part of human

development in contact with all branches of science. In the context of Higher Education, the linguocognitive study of hydronyms becomes an effective tool for developing student's interdisciplinary thinking and research skills. The inclusion of the topic of hydronymy in training courses in linguistics, geography and local history contributes to the formation of a holistic perception of language by future specialists as a form of conceptualization of the environment. Hydronyms expand the field of data that reveals a wide range of information, such as historical, social, cultural [13] and environmental aspects [14] and have access to comprehensive research [15], [16].

Along with the renewal of the content of education, the need for integrated lessons is increasing, which allow students to show the "whole world" [17]. The interweaving of comprehensive knowledge in different fields of the same educational content [18] has a much broader scope than the knowledge transmitted through individual subjects. Students learn to think critically and creatively. "The Integrated Training provides the structure, which also has the opportunity to reach and establish links between knowledge and knowledge. As it became known, the concept of integrated education is based on a wide range. They are included in the current, integrated educational program, multi-profile educational program/Training, International and transdisciplinary educational program, training, oriented to the study, integration of educational program, integrated educational program a program, a related educational program and an organized educational program" [19]. At the University of Amsterdam, the classification of Science, which is based on the humanities through logic and philosophy, the humanities through social culture, ipravo and economics through management, the Social through psychology and medicine [20]. The integrated programs allow you to get a strict education without restrictions, with installed conditions and/or thresholds of training. For the achievement of all-round and comprehensive development, integrated programs play a significant role in the field of Education [21].

Hydronyms not only reflect the features of the landscape, history and worldview of the people, but also play a decisive role in naming geographical features. In addition to being "water is a source of life" in folk knowledge, it was also a criterion of direction for the nomadic Kazakh people. Proof of this is the words of Usen's father in the story of Ibrai Altynsarin "The son of a rich man", written in 1897: "if you get lost in the steppe, there will be water in the grave, there will be a country in the wet land. "When the country moves, Asan and Usen yong, who are playing under the rocks and are stuck in the crowd, get lost in the steppe and go to the grave. As he approaches the grave, he hears the voice of a wandering goose. Usen, who grew up listening to his father's mind, knows that "a goose does not inhabit a land without water, there is a lake nearby". The two see a large lake under a molehill Ridge. He sees sheep and horses grazing on the shore of the lake, and when he approaches, he learns that they are the cattle of their village. This story tells not only about the loss of young children Asan and Usen, but also about the foresight of the Kazakh people to live in harmony with nature.

According to K.Kaimuldinova, drinking water and necessary water reserves have led to a strong classification of hydrographic terminology in the Kazakh people. In his research, the scientist groups indicator-terms in Kazakh hydronyms as follows:

Table 1 – Indicator-terms related to hydronyms

Hydronyms	**Indicator-terms**
Lake names (limnonyms)	*айдын, астау, ащы, балқаш, батпақ, бидайық, былқылдақ, жалаңаш, жалпақ, жалтыр, көл, қайыр, қамыс, қақ, қопа, ми, ой, сор, тақыр, татыр, теңіз, томар, тұз, шалқар, шұқыр, шығанақ*
River names (potamonyms)	*ақсай, ақсу, айрық, аша, ащысу, бақанас, дария, екпе, жарма, жайылма, ирек, кемер, қамау, қарасу, мұқыр, нұра, өзек, өзен, сай, сағa, сала, соқыр*
Spring	*айнабұлақ, ақпа, бастау, бұлақ, жылға, қайнар, тамшы, көз, тұма,*

	үйірім
Well	*Апан, қауға, құдық, құю, еспе, орпа, шыңырау, шұңқыр*
There is no exact translation of the terms-indicators presented in the table, as they are created on the basis of the worldview of the Kazakh people	
Note: Compiled by the author	

This indicator-terms summarizes the geographical information necessary for the nomadic Kazakh herder. At the heart of this information are the main characteristics of water bodies (beauty, water quality, depth, volume, length, terrain, safety, plant supply) [8. - 25]. In the analysis of the meaning of hydronyms, the teaching of this indicator-terms is of great importance. In relation to the lake, the term cannot be confused with the names of rivers, streams, wells. Even some indicator terms have become names for macrohydronyms in Kazakhstan. One of them is Balkhash.

Lake Balkhash is one of the largest in Kazakhstan. On the map of the world created by Al-Idrisi in the XII century, the place where Lake Balkhash stands is marked as Lake Tahamu. According to this, Lake Balkhash should have been called Lake Tahamu at that time. There are also various legends among the country regarding the lake. According to legend, This lake was named Balkhash after a girl named Balkia who drowned. In the past, residents of Balkhash region called the lake the White Sea and the mysterious lake in two ways. If we consider it linguistically, the name Balkhash in the ancient Turkic language meant "Clay", "Clay Land". In modern Altai, the word balkash means "mud". Analyzing these data, one can see the connection of such Sciences as history, folklore, ethnography, geography, cartography in just one indikar-term. Hydronymic indicator-terms-not just a linguistic unit, but cultural, historical, geographical codes. Their training-expands the cognitive map of students.

In the process of learning this information, you can use the method of describing hydronyms through a frame (interdisciplinarity method). For example, we present the task of analyzing the hydronym Balkhash as follows:

Table 2 – Frame analysis of the Balkhash hydronym

Frame type	**Information**
Historical source	XII century name of Tahamu, map of Al-Idrisi
Cultural context	various legends among the country regarding the Lake
Geographical	Lake size, location, description of Taboo
Linguistic (lexical, etymological meaning)	the linguistic structure, meaning, origin, Turkic language layer of the Hydronym is analyzed
Character of sacrality	Healing properties, divine cult, taboo, euphemisms, beliefs, prohibitions on water (do not spit on water, do not go to the water at night, etc.)
Symbolic value	Love, sacrifice, tragedy, poetic symbol
Space	Borderline, transitional, dualism
Note: Compiled by the author	

In the course of frame analysis according to the schedule, you can conduct a travel lesson with students, use the case-study, design method. During the lesson, students learn to consider language as a symbolic expression of human experience. Proves that language is a means of cultural expression inseparable from action. In this sense, it is understood that the name of geographical objects (hydronyms, for example) is expressed as a cultural and cognitive activity that reflects the mental and behavioral patterns of an ethnic group. In addition, it is important for students of educational programs "Tourism", "Tourism and service" of universities in Kazakhstan to know macro - and micro-hydronyms with healing, healing properties and names that arose in connection with the cult of saints, religious beliefs in informing tourists about the

sacred places of Kazakhstan. Specialists in this field will be able to attract tourists by promoting the historical and cultural values of the country. One of them is hydronyms in the cult of sainthood. Among the officially listed river names on the territory of Kazakhstan, there are 26 rivers with the word "Saint", 12 rivers with the word "Baba", 14 with the word "Ata", 40 with the word "child", 3 with the word "girl", 3 with the word "Allah" [22]. As a result of this study, myths about the origin of geographical objects in the Kazakh steppe were conditionally classified into two groups. The first is the myths about the origin of the mountain-stone, the second is the myths about the origin of the river – water, lakes. In some myths, the mountain-stone arose from the motive of "turning into stone" of women who faced persecution by the enemy or were cursed as sinful (Forty Girls, Ushkyzy, Shilter Saint, Masat Ata, Azanur Saint), after their death as a result of various conspiracies, a mountain, stone, spring (Ukasha Ata, Shilter Saint) appeared from their bodies (blood, traces). For example, a saint named lace, while praying with his companions, was surrounded by the enemy and wished the creator to turn himself to stone, and at the same time turned to stone and froze. The same place was called the land of the Forty-lace Saint, and three springs flowed there. They say that the taste of all three is three different, one is a medicine for abdominal diseases, another for eyes, and the third for ear diseases. When the saint of Tulkubas spits, twelve opponents are crushed, and twelve springs appear there [23].

As shown by the American scientist William Back, the myths and Legends of the Americans reflect their understanding of water, their connection with their lives and their attempts to solve problems related to water [24]. In this regard, the scientist first coined the term hydromyphology.

Spanish scientists say: "the rich and complex cultural history of water should lead us to study it in a holistic way and to study everything that myths can provide for the study of the Earth Sciences. It is not always easy to read the code proposed by geomorphology and hydromyphology as fields of intersection of knowledge and paradigms, but we must not give up the experience that humanity has accumulated over thousands of years and accumulated in history. Legends about nature and myths of geological and hydrological content in general cannot be considered simply colorful anecdotes, local stories or tourist interests, but they should be understood as fictional material that can be understood and worked on in science, as well as in communication and education, - points out [25].

In the light of this information, the study of hydronyms allows students to understand the relationship between language, space and culture, as well as develop linguocognitive analysis skills. This is especially relevant in the multiethnic and multilingual environment of Kazakhstan, where issues of preserving and revising the cultural and linguistic heritage are a priority. Students learn to cognitively study the hydronyms that formed the basis of some settlement names and make argumentative conclusions about the currently existing vague meaning. For example, in the lesson "Word formation of the modern Kazakh language" we got the name Zhylyoi District of Atyrau region. The students immediately noticed that the name consists of two words, «warm + lowland» (zhyly + oi) and is made in an analytical way. Ideally – Zhyloy, the name is associated with water. It must be named in the direction of its geographical location, and it turns out that the word "warm" has nothing to do with the word "lowlands". In the ancient dictionary, the word of the year says: "Yul – Bulak, stream, yulak – Bulak" *(«йул – бұлақ, ағын, йулак – бұлақ»)*. So, the toponym Zhyloy is worth looking at in the sense of "a thought with several sources of water." As you know, after the flood of 1993, in the spring of 2024, residents of this district again suffered from groundwater and heavy snowfall. After all, 30 years later, in a repeated natural disaster, the water found its channel and washed away the place where it was once located. This will be proof that water has a natural memory. One of the names with such a vague meaning is the name of the village of Shelek *(Шелек)* in the Almaty region. The task assigned to this name was completed by students as follows:

Table 3 – Task completed by students regarding the name of the village of Shelek

№	Data type	Content / description	Source / proof
1	The linguistic	Village name is not associated with the word "bucket". The name is associated with the plant "Shelek".	According to local residents
2	Ethnographic and historical	Shokan Valikhanov in 1856 in his work "Diary of a trip to Issyk-Kul" writes about the place where shilik grew up, found archaeological artifacts.	Sh. Valikhanov "Diary of a trip to Issyk-Kul"
3	Archaeological	Shelek (Shilik) is a medieval city site. Jugs, beads, silver jackals were found in the excavations.	Encyclopedia of semirechye, N. Pantusov in 1886 and expedition data in 1956
4	Toponymic	Until 1970, the settlement was officially called " Shelek".	Documents of the shilik district party committee (work books, seal in mandate No. 123)
5	On the political and social	Page of the deputy election campaign of 1951, the name of the village is written " Shelek".	Document of Rufina Danilevskaya, currently kept in the Shelek Museum of local lore
6	Natural phenomenon	Wind, non-seasonal wind	Local residents say that if the wind comes out from time to time, it is a "Shelek wind"
Note: Compiled by the author			

So, it turned out that the name of the village of Shelek, located near the Left Bank of the Shelek River, has nothing to do with the meaning of *Shelek // bucket*, it is related to the river. According to the scientist B. Biyarov, who studied the word-forming model of land and water names, there are 760 different plant names in Kazakhstan [10. - 106] . The schilik plant is a plant that grows in the river valley. Having studied such names that lost their original meaning, it can be seen that they appeared in relation to hydronyms. Students can defend a project and write an essay by collecting information about a river, lake, spring, well in their hometown. Thus, students who are adapted to independent search, perfectly master the methods of SWOT analysis, debate in answering problematic questions, form a culture of critical thinking, public speaking. This in itself allows students to consider toponymy not only as a linguistic phenomenon, but also as a cultural and historical reflection of the community. The study of the system of naming water bodies contributes to the formation of students ' holistic understanding of language as a means of reflecting cultural and natural realities. This not only enriches their knowledge of their native land, but also develops interdisciplinary analysis skills that combine linguistics, geography, history and Cultural Studies [26].

An associative method that determines the semantic particle (sema) or associations of the meaning of a word in the paradigm of A.Baitursynov. In order to identify the main association that arises in the minds of students, systematic knowledge of one of the hydronyms of our era – the Zhaiyk (Ural) River, which can reflect the picture of the whole world, was filled with the following information.

Table 4 - Information about the first association of students related to the Zhaiyk (Ural) River

	The associative method	
	Student response	**Number of corresponding responses**
	Atyrau	6
	Makhambet and Isatai	5
	Kyz Zhibek	1
	Anthem	2

Zhaiyk	Sultan Beybarys	1
	The uprising of E.Pugachev (1773)	1
	Tsar Catherine II	1
	Europe and Asia	1
	Oil	2
	Sarayshyk	2
	Khalel Dosmukhamedov	1
	Zhaiyk (ancestors)	1
	Fisherman	1
	Fariza Ongarsynova (poet)	1
	Volga-Ural brothers hunters	1
Note: Compiled by the author		

There is a lot of information about the name of only one river. The etymology of the name Ural is considered by researchers to be the root of the word – simple, spreading, spreading. And the suffix *-ық* is a suffix formed by noun words from the verb *(ой-ық, қи-ық).* Modern linguistics studies have been looking at language in the anthropospecific paradigm rather than in the internal-system analysis. That is, within the framework of " Man"," Society"," Nature". In this regard, each word in the table is associated with such fields of science as history, literature, culture, civilization, music, geography, biology. It is known that the girl Zhibek spent her childhood on the shores of the Zhaiyk (Ural), not many people know.

Makhambet and Isatay, Fariza Ongarsynova, Zh.Nazhimedenov, Kh.Dosmukhamedov explain the connection of the Urals with such people as a native of this region and begin to remember poets and writers, public figures, etc.who flew from Atyrau region. The name of Sultan Beybarys, born from the Ural Association, is also closely connected with the history of the city. There are many studies that the fourth Sultan of the Mamluk state, Beibars – a native of the Berish tribe, who was taken into slavery as a child from this region (Atyrau) and raised to the Royal level. One of the ancestors of the Berish tribe in the Kazakh Junior zhuz Bayuly Association is called Ural. The great-grandfather of the Alash figure, encyclopedist scientist Khalel Dosmukhamedov came from the so-called Ural Branch of the seven-Bayly Berish tribe in the Bayuly Tribe of the younger zhuz.

The Zhaiyk name of the river was used until 1775, and since then it has been called Ural. "The reason for the change in the name of the river was the uprising of the Russian-Cossacks of the Budarin outpost near the city of Guryev (now Atyrau) in 1773. This campaign, which began in the Zhaiyk town, was led by E. Pugachev and Zarubin. After the suppression of the Pugachev uprising in 1775, its participants were brutally punished. Tsar Catherine II decreed that the river should be called Zhaiyk from now on in order to completely eliminate the word Ural from the people's minds" [27]. Although the geographical map shows the Urals, the people's memory is preserved under the name Ural. There are many legends about the Volga and Ural Rivers, one of which is the Legend of the Volga brothers, Ural hunters. It turns out that two hunter-gatherers who lived in this region fought with zheztyrnak, one-eyed daulers, defeated them, and gave the name of the batyr brothers to the double River. "The picture of the world will be defined in the cognitive model, and it will also be associated with collective consciousness, vision, collective philosophy. The linguistic picture of the universe largely coincides with the logical picture of the world in the minds of people" [9].

Conclusion

In conclusion, from the results of research in recent years, we have seen that knowledge given in interdisciplinary communication is more important than individual subject knowledge. Hydronyms in Kazakhstan are carriers of cognitive information about the environment, the value system and the historical development of society. Since hydronyms contain a lot of information about creation and the Earth, it is important to integrate the specialty of social science into educational programs. The study of the system of names of water bodies contributes to the

formation of students ' holistic understanding of language as a means of reflecting cultural and natural reality. This not only enriches their knowledge of the place of birth, but also develops interdisciplinary analysis skills that combine linguistics, geography, biology, history, folklore and cultural studies.

Funding

This work was supported by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP25795485 «The linguocognitive nature of hydronyms in the West Kazakhstan onomastic space», scientific supervisor A.K. Dautkulova)

REFERENCE

1 Өстеміров К. Қазіргі педагогикалық технологиялар мен оқыту құралдары. – Алматы: «Казпрофтех», 2007. 144 б.

2 Дәулетбекова Ж., Рай Қ., Нұрышева Г., Рахметова Р. Тілді оқыту: интеграциялық білім мен интеллектуалдық тұлға қалыптастырудың сабақтастығы: монография. – Алматы: «Нурай Принт Сервис» 2014. 243 б

3 Рысберген Қ. Ұлттық ономастиканың лингвокогнитивтік негіздері. – Алматы: Дайк-Пресс, 2011. 328 б

4.В.Н.Попова «Гидронимия Павлодарской области» кандидаттық диссерциясы, 1966 ж.

5 Г.Б.Мадиева «Гидронимия Восточного Казахстана» кандидаттық диссертациясы, 1991ж.

6.Г.Ш.Бекенова «Қазақстанның солтүстік өңірі гидронимдері (семантикалық типология)» кандидаттық диссерциясы, 1966 ж.

7 Жанұзақ Т. Жер-су атаулары (этимологиялық анықтамалық). – Алматы: Өнер, 2011. 496

8 Каймулдинова К. Қазақ топонимдерінің этноэкологиялық негіздері. – Алматы: «Ғылым» баспа орталығы, 2001. 92 б

9 Тілеубердиев Б. Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. 280 б

10 Бияров Б. Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері: монография. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. – 460 б.

11 Кожакару В. Toponimia ca tezaur lingvistic şi patrimoniu cultural. Academia Romana Institutul de Filologie Romana Alexandru Philippide // 2023. 71-84 бб. Available at: — URL https://www.scopus.com/pages/publications/85205998101# (accessed: 14.12.2024)

12 Уфимцева Н.В. Русские: опыт ещё одного самопознания // Этнокультурная специфика языкового сознания. М., 1996. С. 207 с.

13 Avdić, B., Mirić, R., Drešković, N., & Krevs, . (2023). Cultural crossroads in toponymy: case study of Bosnia andherzegovina. in Place naming, identities and geography: Critical perspectives in a globalizing and standardizing world(pp. 341–361). Springer. Available at: — URL https://doi.org/10.1007/978-3-031-21510-0_15 (accessed: 14.12.2024)

14 Hariyanto, P., Zalmansyah, A., Endardi, J., Sukesti, R., Sumadi, S., Abidin, Z., Ratnawati, R. (2023). Language main-tenance and identity: a case of Bangka malay. International Journal of Society, Culture, and Language, 11(2), 60–74. Themed issue on Language, Discourse, and society)), Available at: — URL https://www.ijscl.com/article_706235.html 15 Nash, J. (2015). island Placenaming and insular toponymies. Names, 63(3), 146-157.

16 Zalmansyah, A., Hastuti, H. B. P., Saptarini, T., & Budihastuti, E. (2023). The cultural identity of minangkabau and Dayak Kanayatn: an anthropolinguistic study. Eurasian Journal of Applied Linguistics, 9(2), 151–162. Available at: — URL https://ejal.info/menuscript/index.php/ejal/article/view/560 (accessed: 14.12.2024)

17 Жұманова А.З. Әдебиет пен тарихты оқытуда кіріктілген сабақтардың ерекшеліктері. Вестник ЖУ №1(114)/2025

18 Жаманкулова А.Ж., Ергешова Б., Смагулова А. Кіріктірілген тапсырмалар беру арқылы ақпаратты сыни талдау қабілеттігін арттыру. 2021 ж

19 Нислев Е. Интегрированное обучение. – Австралия: Тейлор и Фрэнсис, 2020. 22 б. [Электронный ресурс] — URL https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781003117797-17/integrated-learning-eva-nislev (accessed: 14.12.2024)

20 Л. Руттинг, Г. Пост, М. Кеестра, М. де Роо, С. Блад, Л. де Грееф. Введение в междисциплинарные исследования: теория и практика // Под ред. С. Менкена, М. Кеестры. (An introduction to interdisciplinary research: theory and practice – Amsterdam: Amsterdam univ. Press B.V., 2016. – 130 p.)

21 Патра, Крушна Чандра, Басантия, Тапан Кумар. Интегрированные программы в образовании: развитие и современное состояние // Higher Education for the Future. 2021. [Электронный ресурс] — URL https://www.scopus.com/pages/publications/85104837346 (accessed: 14.12.2024)

22 Дауткулова А.К., Атабаева М.С., Ж.К. Отарбекова, Г.Ақтай. Қазақ гидронимдеріндегі халықтық магия мен анимистік нанымдар. 80-92 б.

23 Қондыбай, С. Байырғы қазақ дүниетанымының негіздері. Энциклопедиялық басылым. – Алматы: Қазақ тілі баспасы, 2018. 480 б.

24 William, Back. Hydromythology and ethnohydrology in the new world. *Water Resources Research,* 1981

25 Aitana, Martos García. Ana, Bravo Gaviro. «Hydromythology and legends about natural phenomena».Revista Iberoamericana de Ciencia, Tecnologia y Sociedad - CTS , vol. 12. 2017. — URL https://www.redalyc.org/journal/924/92452928009/html/ (accessed: 20.12.2024)

26 Akmaral Dautkulova, Mereke Atabayeva, Madiyeva Gulmira, Maxot Rakhmetov

Geolinguistics in the linguocognitive learning model: the experience of teaching hydronyms in universities in Kazakhstan. — URL https://doi.org/10.53894/ijirss.v8i4.8362 , http://ijirss.com/index.php/ijirss/article/view/8362 (accessed: 20.12.2024)

27 Жүнісов Д. Өзен-көл атаулары. – Алматы: Қазақстан, 1991. – 128 б.

ГИДРОНИМДЕРДІ ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТА КІРІКТІРЕ ОҚЫТУ

Аңдатпа

Мақалада гидронимдерді (су объектілерінің атаулары) қоғамдық-жаратылыстану пәндерімен кіріктіре оқытудың әдіснамалық негізі жан-жақты қарастырылған. Өзге тіл білімі салаларына қарағанда топонимика саласы поликешенді сипатта, жаратылыстану, гидрология, жер туралы ғылымдармен, басқа да ғылым салаларымен тығыз байланысты болғандықтан, топонимиканың бір саласы - гидронимдерді кіріктіре оқытудың өзектілігі туындайды. Осы тұрғыда жекелеген пәндік білімнен гөрі пәнаралық байланыста берілген білімнің маңызы гидронимдерді «Тарих», «География», «Биология», «Туризм және сервис», «Экология» бакалавриаттық білім беру бағдарламаларына кіріктіре оқудың әдіснамалық негізі мен тиімділігі арқылы айқындалды. Білім алушылардың су атауларына қатысты лингвокогнитивті білімдерін жетілдіру, өзен-көл атауларының астарындағы ұлттық кодты таныту, тілді адам тәжірибесінің символдық көрінісі ретінде қарастыру дағдыларын дамыту тапсырмаларының үлгілері ұсынылды. Кейбір елдімекен атауларына негіз болған гидронимдер танымдық тұрғыда зерттеліп, қазіргі таңда қолданыстағы көмескі мағынасына қатысты ақпарат жинақталды. Сонымен қатар мақалада гидронимдік индикатор-терминдерді тек тілдік бірлік емес, мәдени, тарихи, географиялық код ретінде оқытудың маңызы мен гидронимдердің табиғатын тануда тілдің когнитивтік, танымдық қызметі ерекше екені жан-жақты қарастырылды.

Зерттеу әдістері ретінде анализ, синтез, ассоциативті эксперимент, семантикалық карта, когнитивті талдау әдістері қолданылды. Зерттеу жұмысының ғылыми маңыздылығы гидронимдердің пәнаралық сипатта оқытудың әдіснамалық негізін қарастыруда болса, практикалық маңызы гидронимдердің басқа ғылым салаларымен байланыста, поликешенді сипатта алынуында.

Негізгі сөздер: гидроним, кіріктірілген оқу, интеграция, пәнаралық байланыс, лингвокогнитивтілік, ұлттық код, топонимика

ИНТЕГРИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ ГИДРОНИМОВ В РАМКАХ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Аннотация

В статье подробно рассматривается методологическая основа интегрированного изучения гидронимов (названий водных объектов) с общественно-естественными дисциплинами. Поскольку область топонимики по сравнению с другими областями лингвистики носит поликомплексный характер, тесно связана с естественнонаучными, гидрологическими, науками о земле, другими областями науки, актуальность интегрированного обучения гидронимам - одной из областей топонимики. В этом контексте значение передаваемых в междисциплинарной связи знаний, а не отдельных предметных знаний, определялось методологической основой и эффективностью интегрированного обучения гидронимов в образовательные программы бакалавриата «история», «География», «Биология», «Туризм и сервис», «Экология». Были предложены образцы заданий на совершенствование лингвокогнитивных знаний обучающихся относительно наименований воды, представление национального кода, лежащего в основе названий рек и озер, развитие навыков рассмотрения языка как символического выражения человеческого опыта. Были изучены гидронимы, которые легли в основу некоторых названий населенных пунктов, обобщена информация, имеющаяся в настоящее время. Кроме того, в статье было всесторонне рассмотрено значение изучения гидронимического индикатора-терминов как культурного, исторического,

географического кода, а не только как языковой единицы, и то, что в познании природы гидронимов выделяется познавательная, познавательная функция языка.

В качестве методов исследования использовались методы анализа, синтеза, ассоциативного эксперимента, семантической карты, когнитивного анализа. Научная значимость исследовательской работы заключается в рассмотрении методологической основы обучения гидронимов междисциплинарному характеру, практическая значимость заключается в том, что гидронимы находятся в контакте с другими областями науки, носят поликомплексный характер.

Ключевые слова: гидроним, интегрированное обучение, интеграция, междисциплинарность, лингвокогнитивность, национальный код, топонимика

REFERENCES

1 Östemırov K. Qazırgı pedagogikalyq tehnologialar men oqytu qūraldary [Modern pedagogical technologies and teaching tools]. – Almaty: «Kazprofteh» , 2007. 144 b. [in Kazakh].

2 Däuletbekova J., Rai Q., Nūryşeva G., Rahmetova R. Tıldı oqytu: integrasialyq bılım men intelektualdyq tūlğa qalyptastyrudyñ sabaqtastyğy: monografia [Language teaching: the continuity of integration education and the formation of an intellectual personality: monograph.]. – Almaty: «Nurai Print Servis» 2014. 243 b. [in Kazakh].

3 Rysbergen Q. Ūlttyq onomastikanyñ lingvokognitivtık negızderı [Linguocognitive foundations of national onomastics]. – Almaty: Daik-Pres, 2011. 328 b. [in Kazakh].

4 V.N.Popova «Gidronimia Pavlodarskoi oblasti» kandidattyq disersiasy [Candidate dissection "Hydronymy of Pavlodar region"], 1966 j. [in Russian]

5G.B.Madieva «Gidronimia Vostochnogo Kazahstana» kandidattyq disertasiasy [Candidate thesis "Hydronymy of eastern Kazakhstan"], 1991j. [in Russian]

6 G.Ş.Bekenova «Qazaqstannyñ soltüstık öñırı gidronimderı (semantikalyq tipologia)» kandidattyq disersiasy [Candidate dissection " Hydronyms of the northern region of Kazakhstan (semantic typology)"], 1966 j. [in Kazakh].

7 Janūzaq T. Jer-su ataulary (etimologialyq anyqtamalyq) [Place and water names (etymological reference)]. – Almaty: Öner, 2011. 496 b. [in Kazakh].

8 Kaimuldinova K. Qazaq toponimderınıñ etnoekologialyq negızderı [Ethnoecological foundations of Kazakh toponyms]. – Almaty: «Ğylym» baspa ortalyğy, 2001. 92 b. [in Kazakh].

9 Tıleuberdiev B. Qazaq onomastikasynyñ lingvokonseptologialyq negızderı [Linguoconceptological foundations of Kazakh onomastics]. – Almaty: «Arys» baspasy, 2007. 280 b. [in Kazakh].

10 Biarov B. Jer-su attarynyñ sözjasamdyq ülgıleri: monografia [Word formation patterns of land and water names: monograph]. – Almaty: Memlekettık tıldı damytu instituty, 2012. – 460 b. [in Kazakh].

11 Kojakaru V. Toponimia ca tezaur lingvistic şi patrimoniu cultural. Academia Romana Institutul de Filologie Romana Alexandru Philippide // 2023. 71-84 p. https://www.scopus.com/pages/publications/85205998101# [in English]

12 Ufimseva N.V. Ruskie: opyt eşö odnogo samopoznania // Etnokülturnaia spesifika iazykovogo soznania [Russians: the experience of another self-discovery // The ethnocultural specificity of linguistic consciousness]. M., 1996. S. 207 p. [in Russian]

13 Avdić, B., Mirić, R., Drešković, N., & Krevs, . (2023). Cultural crossroads in toponymy: case study of Bosnia andherzegovina. in Place naming, identities and geography: Critical perspectives in a globalizing and standardizing world (pp. 341–361). [in English] springer. Available at: — URL https://doi.org/10.1007/978-3-031-21510-0_15 [in English].

14 Hariyanto, P., Zalmansyah, A., Endardi, J., Sukesti, R., Sumadi, S., Abidin, Z., Ratnawati, R. (2023). Language main-tenance and identity: a case of Bangka malay. International Journal of Society, Culture, and Language, 11(2), 60–74. Themed issue on Language, Discourse, and society) [in English], Available at: — URL https://www.ijscl.com/article_706235.html [in English] .

15 Nash, J. (2015). island Placenaming and insular toponymies. Names, 63(3), 146-157. [in English] Available at: — URL https://doi.org/10.1179/0027773815Z.000000000110 [in English].

16 Zalmansyah, A., Hastuti, H. B. P., Saptarini, T., & Budihastuti, E. (2023). The cultural identity of minangkabau and Dayak Kanayatn: an anthropolinguistic study. Eurasian Journal of Applied Linguistics, 9(2), 151–162. https://ejal.info/menuscript/index.php/ejal/article/view/560 [in English].

17 Jūmanova A.Z. Ädebiet pen tarihty oqytuda kırıktılgen sabaqtardyñ erekşelikterı [Features of integrated lessons in teaching literature and history]. VESTNİK JU №1(114)/2025. [in Kazakh].

18 Jamankulova A.J., Ergeşova B., Smagulova A. Kırıktırılgen tapsyrmalar beru arqyly aqparatty syni taldau qabılettıgın arttyru [Increase the ability to critically analyze information by providing built-in tasks]. 2021 j. [in Kazakh].

19 Nislev E. İntegririvannoe obuchenie. – Avstralia: Teilor i Frensis, 2020. 22 b. Available at: — URL https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781003117797-17/integrated-learning-eva-nislev

20 L. Rutting, G. Post, M. Keestra, M. de Roo, S. Blad, L. de Greef. Vvedenie v mejdisiplinarnye issledovania: teoria i praktika // Pod red. S. Menkena, M. Keestry. An introduction to interdisciplinary research: theory and practice – Amsterdam: Amsterdam univ. Press B.V., 2016. – 130 p. [in English]

21 Patra, Kruşna Chandra, Basantia, Tapan Kumar. İntegrirovannye programy v obrazovanii: razvitie i sovremennoe sostoianie // Higher Education for the Future. 2021. Available at: — URL https://www.scopus.com/pages/publications/85104837346 [in English].

22 Dautkulova A.K., Atabaeva M.S., J.K. Otarbekova, G.Aqtay. Folk magic and animistic beliefs in kazakh hydronyms. 80-92 p. — URL https://doi.org/10.48081/KNDT2471 [in Kazakh].

23 Qondybai, S. Baiyrğy qazaq dünietanymynyñ negızderı. Ensiklopedialyq basylym [Fundamentals of the indigenous Kazakh worldview. Encyclopedic edition] [Mätın]. – Almaty: Qazaq tılı baspasy, 2018. 480 b. [in Kazakh].

24 William, Back. Hydromythology and ethnohydrology in the new world. Water Resources Research, 1981

25 Aitana, Martos García. Ana, Bravo Gaviro. «Hydromythology and legends about natural phenomena». Revista Iberoamericana de Ciencia, Tecnologia y Sociedad - CTS , vol. 12. 2017. Available at: — URL:https://www.redalyc.org/journal/924/92452928009/html/ [in English].

26 Akmaral Dautkulova, Mereke Atabayeva, Madiyeva Gulmira, Maxot Rakhmetov Geolinguistics in the linguocognitive learning model: the experience of teaching hydronyms in universities in Kazakhstan. https://doi.org/10.53894/ijirss.v8i4.8362 , http://ijirss.com/index.php/ijirss/article/view/8362 [in English].

27 Jünısov D. Özen-köl ataulary [River-lake names]. – Almaty: Qazaqstan, 1991. – 128 b. [in Kazakh].

Information about authors:

Akmaral Dautkulova – **corresponding author,** PhD student, Department of Kazakh Language Theory and Teaching Methods, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan. Postdoctoral fellow Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan.

E-mail: sat.tom@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1493-5953

Mereke Atabayeva – Doctor of philological science, professor, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan.

E-mail: mereke.atabaeva@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9455-6653

Gulmira Madiyeva – Doctor of philological science, professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan.

E-mail: gbmadiyeva.kz@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3198-0024

Perizat Baitimbetova – PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: https://orcid.org/0009-0005-7117-2621

E-mail: perizat737@mail.ru

Информация об авторах:

Акмарал Дауткулова – **основной автор**, докторант, кафедра теории казахского языка и методики преподавания, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г.Алматы, Республика Казахстан. Постдокторант Атырауского университета имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1493-5953

E-mail: sat.tom@mail.ru

Мереке Атабаева – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, г.Алматы, Республика Казахстан

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9455-6653

E-mail: mereke.atabaeva@gmail.com

Гульмира Мадиева – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г.Алматы, Республика Казахстан

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3198-0024

E-mail: gbmadiyeva.kz@gmail.com

Перизат Байтимбетова – докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г.Алматы, Республика Казахстан

ORCID: https://orcid.org/0009-0005-7117-2621

E-mail: perizat737@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Акмарал Дауткулова – **негізгі автор**, Қазақ тілі теориясы және оқыту әдістемесі кафедрасының докторанты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы Постдокторант, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1493-5953

E-mail: sat.tom@mail.ru

Мереке Атабаева – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9455-6653

E-mail: mereke.atabaeva@gmail.com

Гульмира Мадиева – филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: gbmadiyeva.kz@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3198-0024

Перизат Байтимбетова – докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: perizat737@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0005-7117-2621

ҒТАМР 14.35.07, 06.71.07 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.21**
ӘОЖ 371.3

С.Н. Идрисов[1], Г.Т.Бекова[2*], Б.Т. Абыканова[1], У.Г.Тойкенова[3]

[1]Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,
Атырау қ., 060000, Қазақстан Республикасы
[2]Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті
Астана қ.,010000, Қазақстан Республикасы
[3]Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы
e-mail: bekovaguldana@gmail.com

ҚАЗАҚСТАН МЕКТЕПТЕРІНДЕ ГЕЙМИФИКАЦИЯЛАНҒАН БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ: ҚАУІПСІЗДІГІ МЕН ТИІМДІЛІГІ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан мектептерінде геймификацияланған білім беру ортасын қалыптастырудың негізгі тәсілдері мен қағидаттары жан-жақты талданады. Мақаланың мақсаты – Қазақстанның мәдени және білім беру контексін ескере отырып, тұжырымдаманы ұсыну. Цифрлық технологиялар мен мультимедиялық контенттің қарқынды дамуы оқушылардың ақпаратты қабылдау, өңдеу және қолдану тәсілін түбегейлі өзгертті. Бұл жағдай дәстүрлі білім беру жүйесіне жаңа талаптар қоя отырып, оқытуда мотивация мен қызығушылықты арттырудың жаңа әдістерін енгізуді қажет етеді. Соның бірі – геймификация. Мақалада ойын элементтерін оқу процесіне енгізудің маңыздылығы мен артықшылықтары қарастырылады, атап айтқанда оқушылардың танымдық белсенділігі, ынтасы мен шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпалы ашып көрсетіледі.

Зерттеуде геймификацияның тиімділігімен қатар, оның қауіпсіздік аспектілеріне де ерекше назар аударылған. Авторлар ойын механизмдерінің психологиялық әл-ауқатқа, киберқауіпсіздікке және әлеуметтік өзара әрекетке әсер ету мүмкіндіктерін саралай отырып, оларды тиімділік пен қауіпсіздік критерийлері бойынша жіктейді. Сондай-ақ, бұл элементтерді ұлттық мәдениетке, жас ерекшеліктеріне және білім беру стандарттарына сай бейімдеу қажеттілігі негізделген.

Тұжырымдама мұғалімдерге арналған практикалық ұсынымдар мен жүйелі әдістерді ұсынады, сонымен қатар ата-аналармен жұмыс, педагог кадрларды даярлау, геймификация нәтижелерін мониторинг жасау мәселелерін де қамтиды. Осы зерттеу қорытындылары Қазақстандағы білім беру жүйесін жаңғыртуға, қауіпсіз әрі тиімді оқу ортасын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Негізгі сөздер: геймификация, мектеп, білім беру ортасы, қауіпсіздік, мотивация, ойын элементтері, цифрлық орта.

Кіріспе

Қазіргі таңда смартфондар мен мобильді ойындардың кеңінен таралуы балалардың технологиялармен және ақпаратпен әрекеттесу тәсілдерін түбегейлі өзгертіп, олардың назарын қысқа әрі жедел өзара әрекетке бейімдеді. Соның салдарынан дәстүрлі білім беру әдістері жаңа ақпараттық ортада оқушылардың қызығушылығын сақтауда елеулі қиындықтарға тап болуда.

Геймификация – ойын элементтерін ойыннан тыс контекстерде қолдану арқылы оқытудың мотивациясы мен интерактивтілігін арттыратын болашағы зор тәсіл ретінде қарастырылып, оның жаһандық нарығы 2032 жылға қарай 116,68 млрд. АҚШ долларына жетеді деп болжануда, бұл геймификацияның білім беру саласындағы артып келе жатқан рөлін айғақтайды. Зерттеулер ойын тәсілдерінің оқыту тиімділігін арттырудағы зор әлеуетін көрсетеді: оқушылардың шамамен 90%-ы материалды жақсырақ түсінетінін, ал 80%-ы мотивациясының артқанын атап өткен [1], [2].

Алайда мектептегі білім беруде геймификацияны қолдану жүйесіз күйде қалып отыр және көбіне қысқа мерзімді тиімділікке ғана бағытталған, ал оның ықтимал қауіптері ескерілмейді. Мобильді ойындар пайдаланушының назарын барынша ұзақ уақыт ұстап тұру үшін тиімді механизмдерді қолданады, алайда бұл механизмдер білім беру

мақсаттарына әрдайым сәйкес келе бермейді және оларды оқу үдерісіне тікелей енгізу кей жағдайларда зиян келтіруі мүмкін. Мысалы, лутбокстар (loot boxes) құмар ойын қағидаттарына негізделгендіктен, оқушылардың психологиялық әл-ауқатына және оқу үдерісінің тұтастығына қауіп төндіреді.

Қазақстанда мультимедиялық контентті тұтынудың өсуі оқушылардың зейін қою қабілетінің төмендеуіне алып келіп отыр. Осыған байланысты 2023–2029 жылдарға арналған мектепке дейінгі, орта, техникалық және кәсіптік білім беруді дамыту тұжырымдамасында инновациялық әдістерді, соның ішінде геймификация элементтерін енгізу қажеттілігі ерекше атап өтілген [3]. Дегенмен, елімізде тиімді әрі қауіпсіз үлгілерді талдауға арналған жүйелі зерттеулер жеткіліксіз.

Осыған байланысты мектеп білімінде қолдануға болатын, тиімді әрі қауіпсіз ойын механизмдерін геймификация элементтеріне айналдыруға арналған тұжырымдаманы әзірлеу өзекті болып отыр. Бұл мақаланың мақсаты – Қазақстанның мәдени және білім беру контексін ескере отырып, осындай тұжырымдаманы ұсыну. Ол оқыту үдерісіне ойын элементтерін енгізуде психологиялық қауіпсіздік, киберқауіпсіздік және білім сапасы сияқты аспектілерді ескере отырып, ауқымды теориялық негіз қалыптастыруды, ойын механизмдерін жіктеуді және бейімдеуді көздейді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ұсынылған тұжырымдаманы әзірлеу үшін сапалық және сандық әдістерді біріктіретін кешенді (аралас) зерттеу тәсілі қолданылды. Мұндай тәсілді таңдау зерттеліп отырған мәселенің көпқырлылығымен байланысты, өйткені геймификацияның ықтималын тек сандық тұрғыдан өлшеу жеткіліксіз, оның білім беру үдерісіне қатысушыларға тигізетін әлеуметтік-психологиялық әсерін сапалық талдау алқылы түсіну де маңызды. Сандық әдістер оқушылардың үлгерімі, мотивация деңгейі, сабаққа қатысу жиілігі сияқты көрсеткіштерді анықтауға мүмкіндік берсе, сапалық зерттеу (интерью, фокус-топтар, бақылау) олардың ішкі уәжін, эмоциялық қабылдауын және геймификацияның нақты оқу ортасында қалай іске асатынын түсіндіруге бағытталды. Бұл тәсіл халықаралық тәжірибеде [4.-7] тиімді деп танылған және білім берудегі технологияларды талдауда жиі қолданылады.

Ұсынылып отырған тұжырымдаманың негізін келесі зерттеу сұрақтары құрайды:

1. Мобильді ойындардың ойын механизмдерін оқушылардың психологиялық әл-ауқатына зиян келтірмей, мектептегі оқытудың тиімділігі мен қауіпсіздігін арттыратын геймификация элементтеріне қалай бейімдеуге болады?

2. Геймификацияның қандай элементтері оқушылардың оқу үдерісіне қатысуы, ынталану мен мотивациясына ең көп әсер етеді және бұл әсер ұзақ мерзімде сақталады ма?

3. Белгілі бір пәндерде (мысалы, математика, физика, тіл үйрену) қандай геймификация элементтері оқу дағдылары мен біліктерін дамытуға неғұрлым тиімді ықпал етеді?

4. Геймификацияны білім беру үдерісіне енгізу барысында қандай педагогикалық, психологиялық және техникалық қиындықтар туындайды және оларды болдырмаудың қандай стратегиялары бар?

5. Қазақстан жағдайында геймификацияның халықаралық үлгілерін бейімдеу кезінде қандай мәдени ерекшеліктерді ескеру қажет?

Тұжырымдаманың теориялық негіздерін айқындау үшін келесі болжамдар ұсынылды:

1. Танымал ойын механизмдеріне (ұпай, марапат, деңгей) негізделген геймификация элементтерін оқу үдерісіне енгізу оқушылардың мотивациясы мен сабаққа тартылуын арттырады. Бұл болжам психология ғылымында бихевиористік және мотивациялық теорияларға сүйенеді.

2. Кейбір ойын механизмдері (мысалы, лутбокстар (loot boxes), агрессивті бәсекелестік) геймификация элементтері тиімсіз болуы мүмкін немесе оқушылардың психологиялық әл-ауқатына теріс әсер етуі ықтимал. Сондықтан олардың білім беру мазмұнына енгізілуі шектеулі болуы тиіс.

3. Дұрыс жобаланған геймификация элементтері оқушылардың мотивациясының төмендеуі мен зейіннің әлсіреуі сияқты қазіргі мектептегі білім берудің өзекті мәселелерін шешуге ықпал ете алады.

4. Керісінше, ғылыми-әдістемелік негізделмеген немесе педагогикалық тұрғыдан бейімделмеген геймификация әлементтері тек білім сапасына кері әсер етіп қана қоймай, сонымен қатар оқушыларда психологиялық тәуелділік, шамадан тыс экран уақыты сияқты мәселелер туғызуы мүмкін.

Тұжырымдаманы әзірлеу бірнеше кезең бойынша жүзеге асырылды. *бірінші кезең* - теориялық талдау кезеңі:

- білім берудегі геймификацияға қатысты бар әдебиеттерге жан-жақты шолу жүргізілді, бұл шолуда артықшылықтар, тәуекелдер және үздік тәжірибелерге баса назар аударылды;
- тиімді және қауіпсіз геймификация аспектілерін сипаттайтын теориялық-әдіснамалық схема әзірленіп, тұжырымдаманың негізі ретінде қабылданды;
- ғылыми мақалалар, есептер мен шолулар негізінде қолда бар зерттеулер мен тұжырымдамаларға талдау жасалып, деректер синтезі жүргізілді.

Екінші кезең — эмпирикалық зерттеу кезеңі, ол тұжырымдаманың негіздемесін қалыптастыруға бағытталды:

- танымал мобильді ойындарға талдау жасалып, олардағы оқушының назарын тарту және ұстап тұру механизмдері анықталды, сондай-ақ бұл механизмдердің білім беру ортасында қолданылуындағы жағымды және жағымсыз ықпалдары бағаланды. Бұл талдау нәтижелері ойын механизмдерінің жіктемесін жасауға негіз болды;
- әдебиеттерге шолу және сарапшылардың пікірлері негізінде түрлі геймификациялық тәсілдердің әлеуетті артықшылықтары (мотивация, қызығушылық) мен тәуекелдері (психологиялық, киберқауіпсіздік) айқындалды.

Үшінші кезең – тұжырымдаманы және оның қағидаттарын қалыптастыру:

- теориялық талдау мен эмпирикалық зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, тиімді және қауіпсіз геймификация тұжырымдамасы әзірленді және оның негізгі қағидаттары анықталды;
- тұжырымдаманың қағидаттары олардың практикалық қолданылуын және негізділігін қамтамасыз ету мақсатында жетекші педагогтармен, психологтармен және киберқауіпсіздік саласындағы сарапшылармен кеңесулер арқылы әзірленді.

Тұжырымдаманы әзірлеу барысында пайдаланылған ақпарат көздеріне педагогика, психология, ақпараттық технологиялар және геймификация салаларындағы ғылыми жарияланымдар [8.-11], халықаралық ұйымдар мен білім беру технологиялары және геймификация нарығы бойынша аналитикалық агенттіктердің есептері, сондай-ақ Қазақстан Республикасының білім беру саласындағы нормативтік-құқықтық актілері кірді [3, 12, 13].

Тұжырымдаманы әзірлеу үшін келесі ақпаратты талдау әдістері қолданылды: ғылыми дереккөздерден алынған мәтіндік ақпаратты жүйелеу және жіктеу үшін контент-талдау; геймификацияның түрлі тәсілдерін салыстырып, олардың артықшылықтары мен кемшіліктерін айқындау үшін салыстырмалы талдау; геймификацияның барлық элементтері арасындағы өзара байланысты және олардың білім беру үдерісіне ықпалын ескеретін тұтас тұжырымдаманы құру үшін жүйелік тәсіл.

Тұжырымдаманың дәлдігі мен ғылыми негізділігі академиялық әдебиеттерге

жасалған кең көлемді талдауға және сарапшылық бағаларға негізделген. Сонымен қатар, педагогика, психология және киберқауіпсіздік салаларын қамтитын пәнаралық тәсіл оның сенімділігі мен қолданбалы маңызын арттыра түседі.

Нәтижелер және оларды талқылау

Қазақстандағы мектеп біліміндегі тиімді және қауіпсіз геймификация тұжырымдамасы қолданыстағы тәсілдерге терең талдау жүргізуге негізделген және ойын механизмдерін оқу үдерісіне ықпалдастыру арқылы олардың білім беру әлеуетін барынша арттыруды, ал ықтимал қауіптерді барынша азайтуды көздейді.

Тұжырымдаманың негізгі ережелері келесі маңызды қағидаттарға негізделеді.

Геймификация элементтерін кез келген енгізу ең алдымен оқушылардың психологиялық әл-ауқатын және киберқауіпсіздік қағидаттарын ескеруі тиіс. Тәуелділік, стресс, мазасыздық тудыратын немесе құмар ойындарға бейімділікке алып келетін механизмдерді қолдануға жол берілмейді.

Ойын механизмдері тек оқушылардың белсенділігін арттыру үшін емес, нақты білім беру мақсаттарына қол жеткізуге бағытталуы тиіс. Геймификация – оқу материалын терең түсінуге, дағдыларды дамытуға және оқуға деген оң көзқарас қалыптастыруға арналған құрал болуы қажет.

Геймификация элементтері Қазақстанның мәдени ерекшеліктеріне және мектептегі білім берудің ерекшеліктеріне бейімделуі тиіс. Бұл оқушылардың жас ерекшеліктерін, білім беру стандарттарын және ұлттық құндылықтарды ескеруді қамтиды.

Геймификацияны енгізу оқшауланған процесс болмауы керек. Ол мектептің жалпы педагогикалық стратегиясына ықпалдастырылып, мұғалімдерді даярлау, ата-аналарды ақпараттандыру және нәтижелерді үздіксіз бақылау үдерісін қамтуы қажет.

Тұжырымдама геймификация элементтерін оқушылардың жеке қажеттіліктеріне, оқу стиліне және даму деңгейіне бейімдеу мүмкіндігін қарастырады.

Ойын механизмдерін білім беру мақсаттарына бейімдеу барысында тұжырымдама оларды екі негізгі критерий бойынша жіктеуді ұсынады: тиімділік және қауіпсіздік. Бұл жіктеу ойын элементтерін саналы түрде таңдап, оқу үдерісіне тиімді және қауіпсіз енгізуге мүмкіндік береді (1-кесте):

Кесте 1 – Ойын элементтерін таңдау және енгізу

Таңдау	Мысал	Негіздеме
Тиімді және қауіпсіз механизмдер	Ұпай жинау, бейдж (жетістіктер үшін марапаттар), прогресс-жолақтар, квесттер мен миссиялар, көшбасшылар тақтасы (сау бәсекелестік жағдайында), бірлескен тапсырмалар (кооперация).	Бұл механизмдер мотивацияны арттырады, прогресті көрнекі көрсетеді, мақсатқа ұмтылушылық пен ынтымақтастықты дамытады, әрі психологиялық тұрғыдан қауіп төндірмейді. Мысалы, бейджде мен ұпайлар оқушыға дереу кері байланыс пен тану береді, бұл оның өз-өзіне сенімін арттырады.
Қауіпсіз, бірақ тиімсіз механизмдер	Белсенді қатысусыз күн сайынғы кіру үшін берілетін пассивті марапаттар (daily login rewards), оқу жетістіктерімен байланысы жоқ кастомизация элементтері.	Бұл механизмдер тікелей зиян келтірмесе де, білім нәтижелерін едәуір жақсартуға әсер етпейді. Жалпы қызығушылықты сақтау үшін қолдануға болады, бірақ олар геймификацияның негізгі элементі болмауы тиіс.
Тиімді, бірақ	Уақытпен шектелген	Бұл механизмдер қызығушылықты

әлеуетті қауіпті механизмдер	тапсырмалар немесе ерекше сыйлықтар арқылы «жіберіп алу қорқынышы» (FOMO), бәсекелестікке шамадан тыс назар аудару (рейтингілік жүйе), «сюрпризді» марапаттар (кездейсоқтық элементтері).	едәуір арттыра алады, алайда дұрыс қолданылмаған жағдайда стресс, мазасыздық, өз-өзіне сенімсіздік туғызып, зиянды бәсекелестік пен тәуелділікке әкелуі мүмкін. Қолдану кезінде қатаң бақылау қажет.
Тиімсіз әрі қауіпті механизмдер	Лутбокстар (loot boxes) және құмар ойындарға негізделген басқа да механизмдер, мазмұннан назарды шамадан тыс ойынға бұру, ойынға тәуелділік тудыратын элементтер.	Бұл механизмдер білім беру мақсаттарына қызмет етпейді, керісінше, оқушылардың психологиялық әл-ауқатына елеулі зиян келтіруі мүмкін. Оқу процесінде оларды қолдануға болмайды.
Ескерту: Авторлармен құрастырылған		

Ұсынылып отырған тұжырымдамаға сәйкес қауіпсіз геймификацияның қағидаттары мыналарды қамтиды:

- Айқындық пен болжамдылық – оқушылар геймификация жүйесінің ережелерін және марапаттау тәртібін толық әрі нақты түсінуі тиіс;
- Әділеттілік – геймификация жүйесі әділ болуға тиіс және оқушылардың жеке ерекшеліктерін (жас, қабілет, оқу стилі) ескеріп құрылуы қажет;
- Бақылау мен саналылық – назар сыртқы марапатта емес, ішкі мотивацияда болуы керек. Оқушылар белгілі бір әрекеттерді не үшін жасап жатқанын саналы түрде түсінуі тиіс;
- Уақытты шектеу – геймификацияны қолдану экран алдында немесе ойын ортасында шамадан тыс уақыт өткізуге әкелмеуі тиіс;
- Кері байланыс – геймификация уақтылы және құрылымды кері байланыс беруі керек, бұл оқушыларға оқу және даму процесінде нақты көмек көрсетуге бағытталған болуы тиіс;
- Оқу үдерісінің тұтастығы – ойын элементтері сапалы білім алуды және оқу материалының терең меңгерілуін толықтыруы тиіс, бірақ оны алмастырмауы керек.

Қазақстандағы мектеп білімінде геймификацияны қолдануға арналған ұсынылып отырған тұжырымдама цифрлық әлемнің жаңа шындығына бейімделу қажеттілігіне жауап береді. Бұл тұжырымдаманың ерекшелігі – тек тиімділікке ғана емес, қауіпсіздікке де назар аударуында, ал бұл көптеген қолданыстағы тәсілдерден өзгешелендіреді. Себебі, соңғылары көбіне оқушылардың белсенділігін арттыруға бағытталғанымен, оның ықтимал теріс салдарын ескерусіз қалдырады.

Ойын механизмдерін тиімділік пен қауіпсіздік критерийлері бойынша жіктеу – тұжырымдаманың негізгі элементтерінің бірі болып табылады. Бұл тәсіл мұғалімдер мен білім беру ресурстарын жасаушыларға геймификация элементтерін таңдау және енгізу кезінде негізделген шешім қабылдауға мүмкіндік беретін практикалық құрал ұсынады. Осындай сараланған тәсіл ойын-сауық мақсатында жасалған механизмдерді (мысалы, лутбокстар (loot boxes)) білім беру ортасына бейсаналы түрде көшіруден туындайтын қауіптерден сақтануға көмектеседі.

Мәдени және контекстуалды ерекшеліктерге ерекше назар аударылған.

Тұжырымдама сәтті геймификация ұлттық ерекшеліктер мен құндылықтарды ескеруі тиіс екенін мойындайды. Бұл тек ойын элементтерін аудару емес, сонымен қатар Қазақстандағы білім беру жүйесінің ерекшеліктері мен оқушылардың менталитетін ескере отырып, оларды терең бейімдеуді білдіреді.

Тұжырымдаманы енгізу кешенді тәсілді талап етеді, ол бірнеше маңызды бағыттарды қамтиды:

Біріншіден, педагог кадрларды даярлау. Мұғалімдер қауіпсіз және тиімді геймификация қағидаттарын меңгеруі, қандай механизмдерді қолдануға болатынын, ал қайсысынан аулақ болу керектігін түсініп, оларды оқу үдерісіне дұрыс біріктіруді үйренуі қажет.

Екіншіден, әдістемелік ұсынымдар мен нақты нұсқаулықтар әзірлеу. Бұл мұғалімдерге геймификацияны енгізудің үздік тәжірибелерін сипаттайтын нақты мысалдар мен практикалық құралдарды ұсынуға бағытталуы тиіс.

Үшіншіден, геймификацияланған оқу материалдары мен платформаларды жасау. Олар ұсынылып отырған қауіпсіздік пен тиімділік қағидаттарына сай әзірленуі қажет.

Төртіншіден, ата-аналарды ақпараттандыру және оларды үдеріске тарту. Бұл ата-аналарға геймификацияның артықшылықтары мен әлеуетті қауіптері туралы түсіндіруді, сондай-ақ қолданылатын әдістердің ашықтығын қамтамасыз етуді қамтиды.

Бесіншіден, геймификацияның оқушылардың академиялық үлгеріміне, мотивациясына және психологиялық жағдайына әсерін тұрақты бақылау жүргізілуі тиіс. Бұл қолданылып жатқан тәсілдерді уақтылы түзетуге мүмкіндік береді.

Ұсынылған тұжырымдаманың Қазақстанның білім беру жүйесіне әкелер артықшылықтары мол. Ол тек оқушылардың мотивациясы мен оқу процесіне қатысуын арттырып қана қоймай, сонымен қатар сыни ойлау, мәселелерді шешу, ынтымақтастық және цифрлық сауаттылық сияқты маңызды дағдыларды дамытуға ықпал ете алады. Қауіпсіз геймификация қағидаттарын қолдану нәтижесінде әрбір оқушының тұлғалық үйлесімді дамуына жағдай жасайтын белсенді, интерактивті және ең бастысы — қауіпсіз білім беру ортасын құруға мүмкіндік туады.

Алдағы зерттеулер осы тұжырымдама аясында геймификация механизмдерінің қазақстандық мектеп жағдайында тиімділігін эмпирикалық тұрғыда тексеруге, нақты кейс-мысалдар мен енгізу үлгілерін әзірлеуге, сондай-ақ геймификацияның білім нәтижелеріне және оқушылардың психологиялық әл-ауқатына әсерін бағалауға арналған өлшемді метрикаларды жасауға бағытталуы мүмкін.

Қорытынды

Смартфондар мен мобильді ойындардың кеңінен таралуы балалардың ақпаратпен әрекеттесу тәсілдерін өзгертті, бұл дәстүрлі білім беру жүйесіне жаңа сын-қатерлер тудырып отыр. Геймификация – оқушылардың мотивациясы мен оқу процесіне қатысуын арттырудың болашағы зор тәсілі. Алайда оны енгізу психологиялық салдарлар мен оқу үдерісінің тұтастығына ықпалы сияқты ықтимал қауіптерді мұқият ескеруді талап етеді.

Қазақстандағы мектеп білімінде тиімді және қауіпсіз геймификация тұжырымдамасы ойын механизмдерін білім беру процесіне интеграциялауға арналған жүйелі тәсілді ұсынады. Тұжырымдаманың негізін ойын элементтерін тиімділік және қауіпсіздік критерийлері бойынша жіктеу құрайды, бұл оларды саналы түрде таңдап, оқу процесіне енгізуге мүмкіндік береді. Қауіпсіздікке баса назар аудару, әсіресе тәуелділікке немесе теріс психологиялық әсерлерге әкелетін (мысалы, FOMO немесе лутбокстар (loot boxes)) механизмдерді болдырмау — тұжырымдаманың басты ерекшелігі болып табылады.

Бұл тұжырымдаманы іске асыру Қазақстандағы мектеп білімінің сапасы мен тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді деп күтілуде. Ол тек оқушылардың мотивациясы мен үлгерімін арттыруды ғана емес, сонымен қатар олардың психологиялық әл-ауқаты мен цифрлық қауіпсіздігін қамтамасыз етуді де мақсат етеді. Осылайша, тиімді және

қауіпсіз геймификация тұжырымдамасы Қазақстан Республикасында белсенді, интерактивті және қауіпсіз білім беру ортасын құру жолындағы инновациялық әрі өзекті қадам болып табылады.

Қаржыландыру туралы ақпарат: Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті тарапынан (грант № AP26101249) қаржыландырылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Precedence Research Gamification Market Size, Share, and Trends 2024 to 2034. -2023. Available at: — URL: https://www.precedenceresearch.com/gamification-market (accessed: 09.2022)

2 Bado N. Game-based learning pedagogy: A review of the literature. Interactive Learning Environments. -№30(5). -2022. -P.936-948.

3 Об утверждении Концепции развития дошкольного, среднего, технического и профессионального образования Республики Казахстан на 2023 – 2029 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан. [Электронный ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000249 (дата обращения)

4 Deterding S., Dixon D., Khaled R., Nacke L. From game design elements to gamefulness: defining “gamification” // Proceedings of the 15th International Academic MindTrek Conference. — New York: ACM, 2011. — P. 9–15.

5 Alsawaier R.S. The effect of gamification on motivation and engagement. The International Journal of Information and Learning Technology. -№35(1). -2018. -P.56-79.

6 AlMarshedi A., Wanick V., Wills G. B., & Ranchhod A. Gamification and behaviour. Gamification: Using game elements in serious contexts. -2017. -P. 9-29.

7 Toda A.M., Klock A.C., Oliveira W., Palomino P.T., Rodrigues L., Shi L., Cristea A.I. Analysing gamification elements in educational environments using an existing Gamification taxonomy. Smart Learning Environments. -№6(1). -2019. –P.1-14.

8 Bartle R. Hearts, clubs, diamonds, spades: Players who suit MUDs. Journal of MUD research. -1996. -№1(1). -C.19.

9 Pelling N. The (short) prehistory of “gamification”… -2011. Available at: — URL: https://nanodome.wordpress.com/2011/08/09/the-short-prehistory-of-gamification/

10 Mazarakis, A. Gamification reloaded: Current and future trends in gamification science. I-com. -№20(3). 2021. -P.279-294.

11 Monterrat B., Lavoué, É., & George, S. Adaptation of gaming features for motivating learners. Simulation & Gaming. –№ 48(5). -2017. -P.625-656.5

12 ҚР-сының «Білім туралы» Заңы. 2007 жылғы 27 шілдедегі №319-III (өзгертулер мен толықтырулармен) [Электрондық ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319

13 ҚР Үкіметі. (2019) Цифрлық Қазақстан мемлекеттік бағдарламасы. Астана [Электрондық ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827

ФОРМИРОВАНИЕ ГЕЙМИФИЦИРОВАННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ В ШКОЛАХ КАЗАХСТАНА: БЕЗОПАСНОСТЬ И ЭФФЕКТИВНОСТЬ

Аннотация

В статье рассматриваются ключевые подходы и принципы формирования геймифицированной образовательной среды в школах Казахстана. Цель статьи-представить концепцию с учетом культурного и образовательного контекста Казахстана. Широкое использование цифровых технологий и мультимедийного контента изменяет способы взаимодействия учащихся с информацией и требует адаптации традиционных методов обучения. В этих условиях актуализируется внедрение игровых элементов как инструмента повышения мотивации и учебной активности школьников. Особое внимание уделяется вопросам безопасности при использовании геймификации, включая психологическое благополучие и кибербезопасность. Авторы предлагают классификацию игровых механизмов по критериям эффективности и безопасности, подчёркивая важность их культурной и педагогической адаптации. Представленная концепция направлена на создание качественной и безопасной образовательной среды и сопровождается практическими рекомендациями для педагогов.

Ключевые слова: геймификация, школа, образовательная среда, мотивация, безопасность, игровые элементы, цифровая среда.

FORMATION OF A GAMIFIED EDUCATIONAL ENVIRONMENT IN KAZAKHSTANI SCHOOLS: SAFETY AND EFFECTIVENESS

Abstract

This article explores key approaches and principles for developing a gamified educational environment in schools in Kazakhstan. The purpose of the article is to present a concept taking into account the cultural and educational context of Kazakhstan. The widespread use of digital technologies and multimedia content has transformed how students interact with information, demanding the adaptation of traditional teaching methods. In this context, integrating game elements into the learning process has become increasingly relevant as a means of enhancing student motivation and engagement. The article emphasises the significance of safety in gamification, particularly in terms of promoting psychological well-being and ensuring cybersecurity. The authors propose a classification of game mechanics based on effectiveness and safety, highlighting the necessity of their cultural and pedagogical adaptation. The proposed concept offers a comprehensive and practical framework aimed at supporting the creation of a high-quality and safe educational environment in the digital era.

Keywords: gamification, school, educational environment, safety, motivation, game mechanics, digital space.

REFERENCES

1 Precedence Research Gamification Market Size, Share, and Trends 2024 to 2034. -2023. Available at: — URL: https://www.precedenceresearch.com/gamification-market (accessed: 09.2022) [in English]

2 Bado N. Game-based learning pedagogy: A review of the literature. Interactive Learning Environments. -№30(5). -2022. -P.936-948. [in English]

3 Об утверждении Концепции развития дошкольного, среднего, технического и профессионального образования Республики Казахстан на 2023 – 2029 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан.[Электронный ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000249 (дата обращения) [in Russian]

4 Deterding S., Dixon D., Khaled R., Nacke L. From game design elements to gamefulness: defining "gamification" // Proceedings of the 15th International Academic MindTrek Conference. — New York: ACM, 2011. — P. 9–15. [in English]

5 Alsawaier R.S. The effect of gamification on motivation and engagement. The International Journal of Information and Learning Technology. -№35(1). -2018. -P.56-79. [in English]

6 AlMarshedi A., Wanick V., Wills G. B., & Ranchhod A. Gamification and behaviour. Gamification: Using game elements in serious contexts. -2017. -P. 9-29. [in English]

7 Toda A.M., Klock A.C., Oliveira W., Palomino P.T., Rodrigues L., Shi L., Cristea A.I. Analysing gamification elements in educational environments using an existing Gamification taxonomy. Smart Learning Environments. -№6(1). -2019. –P.1-14. [in English]

8 Bartle R. Hearts, clubs, diamonds, spades: Players who suit MUDs. Journal of MUD research. -1996. -№1(1). -C.19. [in English]

9 Pelling N. The (short) prehistory of "gamification"… -2011. Available at: — URL: https://nanodome.wordpress.com/2011/08/09/the-short-prehistory-of-gamification/ [in English]

10 Mazarakis, A. Gamification reloaded: Current and future trends in gamification science. I-com. -№20(3). 2021. -P.279-294. [in English]

11 Monterrat B., Lavoué, É., & George, S. Adaptation of gaming features for motivating learners. Simulation & Gaming. –№ 48(5). -2017. -P.625-656.5 [in English]

12 ҚР-сының «Білім туралы» Заңы. 2007 жылғы 27 шілдедегі №319-III (өзгертулер мен толықтырулармен) [Электрондық ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319 [in Kazakh]

13 ҚР Үкіметі. (2019) Цифрлық Қазақстан мемлекеттік бағдарламасы. Астана [Электрондық ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827 [in Kazakh]

Information about authors:

Salamat Idrissov - candidate of pedagogical sciences, professor, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: s.idrissov@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9912-5863

Guldana Bekova – **corresponding auther,** PhD, Acting Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
E-mail: bekovaguldana@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7310-1185
Bakytgul Abykanova – candidate of pedagogical sciences, acting professor, Department of "Physics and technical disciplines", Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan
E-mail: bakitgul@list.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0095-3533
Ulpan Toikenova – PhD student, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: ulpantoikenova@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0000-1547-3087

Информация об авторах:
Саламат Идрисов - кандидат педагогических наук, профессор, Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан
E-mail: s.idrissov@asu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9912-5863
Гүлдана Бекова– **основной автор**, PhD, и.о. ассиированный профессор. Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан.
E-mail: bekovaguldana@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7310-1185
Бакытгуль Абыканова – кандидат педагогических наук, и.о. профессора кафедры «Физика и технические дисциплины» Атырауского университета имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан
E-mail: bakitgul@list.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0095-3533
Улпан Тойкенова – докторант, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: ulpantoikenova@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0000-1547-3087

Авторлар туралы ақпарат:
Саламат Идрисов - педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: s.idrissov@asu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9912-5863
Бекова Гүлдана – **негізгі автор**, PhD, доцент м.а., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы.
E-mail: bekovaguldana@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7310-1185
Бакытгуль Абыканова – педагогика ғылымдарының кандидаты, «Физика және техникалық пәндер» кафедрасының профессор м.а., Х.Досмұхамедова атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: bakitgul@list.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0095-3533
Улпан Тойкенова – докторант, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: ulpantoikenova@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0000-1547-3087

ҒТАМР 14.35.07 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.22**
ӘОЖ 378

У.Т. Карабалин[1*], Ж.О. Небесаева[1]

[1]Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы
[*]e-mail: oraz_74@mail.ru

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДА КӨРКЕМ БІЛІМ БЕРУ ПЕДАГОГЫНЫҢ КӘСІБИ БІЛІКТІЛІГІН АРТТЫРУДАҒЫ ИНТЕГРАЦИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Ғылыми мақала жоғары білім берудің модернизациялаудың үдерісінде көркем білім беру пәндерін академиялық белгіленген оқу мерзімінде болашақ педагогтің кәсіби шеберлігі мен құзыреттіліктерін дамыту үшін тиімді интеграциялық оқыту маңыздылығын зерттеу болып табылады. Зерттеу мақсаты-көркем білім беруде интеграциялық оқыту үдерісінің тиімділігін арттыру, мазмұны мен тетіктерін анықтап, оның жүзеге асуына кедергі келтіретін факторларды айқындау. Интеграциялық оқыту үрдісінде оқытушылардың ынтымақтастыққа қабілеттілігін, оқу бағдарламасында біріктіруін, педагогикалық үдерісте тиімді әдістерін қолдануы мен жүйелі жасалуында басшылықтан және ұжымда өзара қолдау табу мәселесіндегі негізгі кедергілерін анықтау.

Зерттеу ғылыми әдебиеттерден, диссертациялардан және мақалалардан тақырыпқа байланысты кілттік сөздер арқылы журналдардан алынып теориялық анализ, синтез, дедукция және индукция әдістері қолданған. Интеграциялық білім мәселелері бойынша көркем білім беру мамандығының оқытушыларынан педагогикалық ғылыми эмпирикалық әдісте сауалнама жүргізіліп эксперимент нәтижесіне талдау жүргізілген. Сауалнама нәтижесі мен ғылыми еңбектер тұжырымдарын салыстармалы талдаудан интеграциялы оқыту үрдісінде оқытушылардың сенімсіздік салдары, интеграция әдістерін толық түсінбеуі, академиялық пәндерді дәстүрлі оқытуды пайдаланудан шыға алмауы және оқытушылар арасында пәнаралық оқыту ынтымақтастығы мен ұжымдық жұмыстарындағы ортақ негізгі кедергілері зерттеледі. Мақалада көркем білім беруде интеграциялы оқыту үрдісінің және оны жүзеге асыруда алғы шарттарының тиімділігін анықтауға негізделген.

Негізгі сөздер: көркемдік білім, болашақ педагог, арнайы пәндер интеграциясы, кәсіби шеберлік, шығармашылық қабілет.

Кіріспе

Көркем білім берудің жаңашылдығы заманауи талаптардың сұраныстарынан туындап, үнемі тенденция мен өзгерістер білікті педагогты талап етуде. Қоғамда білікті жеке тұлғаның қалыптасуы, болашақ педагогтарының кәсіби дағдысының дамуына байланысты. Сондықтан, білім беру сапасын арттыруда болашақ педагогтердің кәсіби біліктілігі өзекті мәселе болып табылады. Болашақ педагогтердің кәсіби біліктілігін дамыту - тек бір пәннің шеңберінде ғана емес, бірнеше бағыттағы білім мен дағдыны біріктіріп интеграциялы оқытудың түрлі әдіс-тәсіліндегі жұмыс үдерісі. Қоғамда кәсіби құзыретті заманауи білім беру сұраныстарына жауап беретін әмбебап (интеграцияланған) педагогты дайындауға шұғыл қажеттілік бар. Болашақ педагогтің бұл түрін қалыптастыру және дамыту бірыңғай білім беру кеңістігі контексінде құрылған біртұтас педагогикалық үдеріс жағдайында жоғары оқу орындарының (ЖОО) профессор-оқытушы құрамымен (ПОҚ) жүзеге асыратын интеграциялық үрдістер шеңберінде ғана мүмкін болады [1]. Демек, білім беру сапасын арттыруда болашақ педагогтердің кәсіби дағдысын дамытудағы өзекті мәселесінің шешімі жоғары оқу орында оқытушылар құрамының бірлескен, интеграциялық жұмыс үдерісі шеңберінде жүзеге асады. Бұндай үрдіс әсіресе көркем білім беру саласында өзекті, себебі бейнелеу өнері, мүсін, пластикалық анатомия секілді арнайы пәндер білім алушылардың кәсіби білімі мен дағдыларын кешенді түрде қалыптастырады.

Мақалада жоғары оқу орындарының оқытушылары жүзеге асыратын интеграциялық білім беру үдерісінің көркем білім беру бағытындағы болашақ педагогтардың кәсіби

біліктілігін арттырудағы рөлі қарастырылады. Зерттеу қазіргі білім беру дамуы жағдайында көркем білім беруде интеграциялаудың маңыздылығын, пәнаралық байланыстың жаңашылдығын, білім берушілердің ынтымақтастыққа қабілеттілігін айқындау. Сондай-ақ оқу бағдарламаларында интеграция мақсаттары мен міндеттерін нақтылау, педагогикалық үдерісте тиімді әдістерді қолдану, білім беру процесін жүйелі ұйымдастыру барысында практикалық және теориялық дағдыларға қойылатын мәселелері талданады. Практикалық және теориялық дағдыларға қойылатын талаптардың едәуір күрделене түсуі, жоғары оқу орындарындағы көркемдік білім берудегі әдістемелер мен практикалық курстардың құрылымын жетілдірудегі проблемалардың өзекті мәселеге айналуына байланысты [2]. Көркем білім беру процесінде академиялық белгіленген өлшеулі сағаттарында, болашақ педагогтің кәсіби шеберлігі мен дағдыларын дамыту білім алушының арнайы шығармашылық пәндерінің тәжірибелік жұмыстарының нәтижесіне байланысты. Арнайы шығармашылық пәндердің тәжірибелік жұмыстарында білім алушылардың бейнелеу, композициялық және эстетикалық қабілеттерін жетілдірумен қатар, кәсіби-бағытталған ойлау, проблеманы шешу және өзіндік көркемдік шешім қабылдау дағдыларын дамыту кешенді жүзеге асады. Болашақ педагогтің бейнелеуде кәсіби дағдылары жазықтықта кеңістік, форма, көлем, түстік қатынас, көркем мәнерін беру жеке академиялық пәнмен толықпайды, ол білім алушылардың академиялық күнтізбесінде біріктірілген пәндерді оқыту тәжірибесінің жетістігімен дамиды [3]. Сондықтан, жоғары оқу орындағы болашақ көркем білім беру педагогының кәсіби шеберлігі мен құзыреттілігін дамыту үшін, білімде арнайы пәндердің интеграциялы оқыту маңызды болып табылады.

Зерттеу барысы ғылыми әдебиеттерден, диссертациялардан және мақалалардан тақырып мәселесі нақтыланды. Нақтыланған интеграциялық білім мәселелері бойынша көркем білім беру мамандығының оқытушыларынан педагогикалық ғылыми эмпирикалық әдісте сауалнама жүргізіліп эксперимент нәтижесіне талдау жүргізілді. Міндет білім алушының кәсіби білімін дамытуда интеграциялы оқыту, көркемдік білім арнайы пәндерінің өзара әрекеттесуінен, білімді жетілдіруде қаншалықты бірін-бірі толықтыратын анықтау. Педагогикалық жоғары оқу орындарында көркем білім беруде интеграциялы оқытуды тиімді жүзеге асыруда бірқатар кемшіліктер, кедергілер және қайшылықтарын зерттеу. Атап айтқанда, әдістемелік қамтамасыз етудің жеткіліксіздігі, оқытушылар арасындағы үйлестірудің әлсіздігі, уақыт шектеулері, пәнаралық жобаларды жоспарлау мен жүзеге асырудағы қолдаудың жеткіліксіздігі сияқты мәселелер интеграцияның толық әлеуетін табу. Осы кемшіліктер мен қайшылықтарды айқындау, талдау және оларды еңсеру жолдарын ұсыну — зерттеудің басты ғылыми негізі болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Көркем білім беру бағдарламасында интеграциялы білім беру қалай жүзеге асуда? Философияда интеграция қалпына келтіру, толықтыру, бұрын әртекті бөліктер мен элементтерді тұтастай біріктірумен байланысты даму үрдісі ретінде қарастырылады [4]. Интеграциялы байланыс тұтас жүйелі оқытуда құрамдас бөліктерінен байланыстарды болжайды, оқыту мазмұнында, оның түрінде, әдісінде, оқыту процесі пәндерді біріктіреді, анықтайды. Демек, интеграциялаудың негізгі мақсаты – тұлғаны дамыту мен қалыптастыруда, оқыту бағдарламасында пәнаралық байланыста педагогикалық білім үрдісін құру. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 1-бабы 26-тармағында «...интеграцияланған білім беру бағдарламалары – білім беру бағдарламаларының тиісті мазмұнды аспектілерін біріктіру негізінде әзірленген білім беретін оқу бағдарламалары; сондай-ақ, 3-бабы 7-тармағында білім беру деңгейлерінің сабақтастығын қамтамасыз ететін білім беру процесінің үздіксіздігі; 3-бабы 8-тармағында оқытудың, тәрбиенің және дамытудың бірлігі» деп атап көрсетіледі [5]. Сондықтан, көркем білім оқу бағдарламасында дәстүрлі академиялық арнайы пәндерін оқыту үрдісін маңыздылығын

ескере отырып, теориялық және тәжірибелік дағдыны дамытуда, пәнаралық байланыстың ортақ мақсат-міндеттерінің тиімді білім беру мазмұнын, белсенді оқудың әдістері мен түрлерін және оқу-тәрбие үрдісін жүзеге асыру технологиясын жүйелі интеграция шеңберінде оқытушы профессорлар құрамымен құрылуы керек.

Болашақ педагогтің интеграциялы білім беруде кәсіби шеберлігі мен дағдысын арттыру тәжірибелік сабақтарының нәтижесі білім алушының іс-әрекетінде бейнелеу көркем құралдарын, композиция үйлесімділік заңдылықтарын, танымда байқағыштық қабілеттерін, шығармашылық ойлау мен дағдыларын дамыту теория негіздеріне де байланысты. И.А.Башкатов ғылыми зерттеуінде көркемдік білім беру арнайы шығармашылық пәндерінің теориялық және тәжірибелік кешенді оқытудың жеткіліксіздігі мәселесіне тоқталды. Білім алушылардың біртұтас білімдері мен дағдыларын қалыптастыруға ықпал ететін сурет, мүсін және пластикалық анатомия пәндерін өзара байланысқан оқу пәндері ретінде қарастыру қажет. Бұл пәндер бейнелеу құрылымында ортақ қағидаларға, заңдылықтарға, ұғымдар мен анықтамаларға негізделуі тиіс [6]. Демек, дағды дамыту мәселесінде бірін-бірі толықтырушы, тақырыпты меңгеруде көркем білім пәндерінің өзара байланысында ортақ мазмұнын біріктіре отырып, көркем білім беру оқу бағдарламасынан өзара тәуелді пәндердің тақырыптары арасында «қарапайымнан күрделіге» тәжірибелік жұмысты толықтыруда интеграцияның тұтас жүйелі қағидасын қажет етеді. Көркем білімде пәнаралық сабақтастықта теориялық және тәжірибелік сабақтардың неғұрлым тиімді түрлері мен әдістерін талдап зерттеу арқылы болашақ педагогтің кәсіби сауаттылығын қалыптастыру зерттеулерінің нәтижелерінен И.А.Башкатов өзінің эксперимент нәтижелеріне сүйене отырып, интеграциялы оқыту арқылы болашақ педагогтің арнайы және кәсіби дайындық деңгейін едәуір арттыруға, сондай-ақ академиялық мектептің үздік дәстүрлерін жалғастыруға, сурет, мүсін және пластикалық анатомияны оқыту әдістемесін жетілдіруге, білім алушылардың оқу материалын игеру процесін жеңілдетуге және азайтуға болатындығын растады. Ол үшін сурет, мүсін және пластикалық анатомия пәндері біртұтас интеграция ретінде қарастырылып, бейнеленетін нысандардың пішінін кешенді зерттеу арқылы білім, білік және дағдыларды қалыптастырудың тиімді құралы ретінде қарастырды [6.-250 б]. Демек, болашақ көркем білім беру педагогінің кәсіби шеберлігі мен құзыреттілігін және шығармашылық дағдыларын дамытуда арнайы пәндерді біртұтас интеграция ретінде қарастырылып кешенді зерттеу арқылы білім, білік және дағдыларды қалыптастырудың тиімді құралдарымен оқу үрдісін жеңілдетуге және қысқа мерзімде меңгеруге болады.

Білім алушылардың арнайы шығармашылық пәндерінде теориялық және тәжірибелік дағдыларын дамыту үшін пәнаралық оқу үрдісіне элективті курстарда маңызды. Білім бағдарламасында білім алушылар элективті курстарды таңдауы интеграциялы білім беруде келесі нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік береді: көркем білімде теориядан тәжірибеде дағды тереңдеуі; кәсіби шығармашылық қабілетінің дамуы; орындау әдістері мен құралдарын меңгеруі; өнерде көркемдік ой қалыптасуы. Мәселені және оны шешудің кейбір шараларын анықтай отырып, элективті курстар аясында оқу үдерісіне бейнелеу өнері мұғалімдерін даярлаудың дәстүрлі тәжірибесіне кірмейтін көркемдік сауаттылық мәселелерін дамытуға болады [7]. Осылайша, элективті курстарды пәнаралық оқу үдерісіне енгізу білім алушылардың теориялық және тәжірибелік дағдыларын кешенді дамытуға, кәсіби шығармашылық әлеуетін арттыруға және көркемдік ойлауын қалыптастыруға ықпал етеді. Бұл бағыт көркем білім беру бағдарламасының мазмұнын байытып қана қоймай, дәстүрлі тәжірибесінде көркемдік сауаттылық мәселелерін шешуге мүмкіндік береді.

Көркемдік білім берудегі педагогтің кәсіби біліктілігін арттыруда жоғары оқу орында интеграциялы білім беру үдерісіндегі негізгі кедергілеріне тоқталайық. Атап айтқанда, педагогтардың оқу бағдарламасында пәндерді интеграциялық оқыту үдерісін

төмендететін басты мәселерін қарастырамыз. Біріктірілген оқытуға қатысатын оқытушылардың көпшілігі тек өз пәні бойынша маманданған, ал пәнаралық байланыс орнатуға дайын емес. Бұл олардың бірігіп жұмыс істеуіне кедергі келтіреді [8]. Көркем білім оқытушылары арасында ынтымақтастық, пәнаралық оқытудың сәтті жүзеге асуына негіз бола алады, өзара келісіліп, бөлісіп оңтайланған жүйелі жоспар жұмыстың сәттілігінің кепілі болады. Оқу бағдарламасындағы байланыстарды ашу үшін мұғалімдердің бір-бірімен оқу құралдары мен идеяларымен бөлісуі керек [9]. Демек, оқу бағдарламасындағы пәндер арасындағы өзара байланыстарды тиімді ашу үшін педагогтар арасында оқу-әдістемелік материалдар мен идеялар алмасу тәжірибесін жүйелі жолға қою маңызды. Бұл өз кезегінде пәнаралық өзара іс-қимылды күшейтіп, білім беру үдерісінің сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Келесі мәселе білім берушілердің өз оқыту пәніне тәуелділігі. Қазіргі таңда көркемдік білім беруде дәстүрлі академиялық жеке пәнімен шектелу, білім алушылардың шығармашылық ойлауда жан-жақты дамына кері әсерін береді. Дәстүрлі оқу бағдарламасы, негізінен, жаттауға мән бергенімен, күрделі ойлау қабілетін дамытуға көмектеспейді [10]. Демек, көркем білімде білім алушылардың нысанды шынайы орындау қабілетін ғана емес сонымен қатар, креативті ойлау дағдысын дамытуда интеграциялы оқытудың маңызы бар.

Ұжымда интеграциялы білім беруде пәндерді жоспарлау мен ұйымдастыру дұрыс жолға қойылмауы білім сапасынада кері әсерін береді. ЖОО-дағы оқытушылар арасында бірлесе жұмыс жасау тәжірибесі жоқ немесе өте төмен деңгейде, бұл біріктірілген оқыту үдерісін тежейді [11]. Ғалымдар интеграциялы үрдіс білім берушілер арасында топтық жұмыс мәдениетінің қалыптаспауын басты кедергі екеніне тоқталады. Демек, оқу бағдарламасындағы модуль пәндерінің байланыстыру іске аспауы, өз пәндерімен шектелуі, байланыс орнату, ортақ тақырып таңдау және әдістерін жасақтауда уақыт тапшылығы, материалдық және техникалық жұмыс үрдісін ұйымдастыруда топтық жұмыс мәдениетінің қалыптаспауы пәндерді біріктіруге кедергі келтіреді.

Жұмыс барысында интеграциялы оқыту мақсаттары мен міндеттері нақтыланбай және басшылық тарапынан қолдау табылмауы кедергі болып табылады. ЖОО деңгейінде интеграциялық оқытуға қолдау көрсететін нақты бағдарлама, қаржыландыру немесе басқару жүйесі қалыптаспаған [12]. Көркем білім беру үрдісіне интеграциялы білім беруге бағытталған оқыту жүйесінің жоспарлы құрылымы мен бағдарламасы белгіленуі қажет. Сонда ғана құрылымдалған жүйелі үрдіс көркем білім беруде білім берушілер ынтамақтастық мәдениетін қалыптастырады.

Зерттеудің теориялық кезеңінде ғылыми әдебиеттерден, диссертациялардан және мақалалардан тақырыпқа байланысты кілттік сөздер арқылы журналдардан алынып теориялық анализ, синтез, дедукция және индукция әдістері қолданылды. Зерттеу жұмысы екі өзара байланыста теориялық және эмпирикалық кезеңдерде жалғасты. **Эмпирикалық кезеңде** көркемдік білім беруде болашақ педагогтің кәсіби шеберлігін қалыптастыруда интегративті оқыту маңыздылығын анықтау үшін Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің «Бейнелеу өнері және дизайн» кафедрасының біліктілік деңгейлері әртүрлі оқытушы профессорлар құрамынан сауалнама жүргізілді 1-кестеде көрсетілген. **Эмпирикалық кезеңде** көркем білім беру оқытушыларынан алынған деректерінен интеграциялы оқытудың артықшылықтары мен кемшіліктері ғылыми тұрғыдан зерттелді.

Кесте 1 – Респонденттердің біліктілік деңгейлері

Ғылыми дәреже/ мүшелік	Саны	%
Бакалавр	2	14,3
Магистр	6	42,9
П.ғ.к.	1	7,1
PhD доктор	1	7,1
Суретшілер одағының мүшесі	3	21,4
Барлығы	14	100
Ескерту: авторлармен құрастырылған		

Сауалнама алдында эксперимент жасауда этикалық мәдениет сақталып, білім берушілерге зерттеу мақсаттары түсіндірілді және олардың жауаптарының құпиялылығына кепілдік берілді.

Нәтижелер мен оларды талқылау

Интеграциялық білім мәселелері бойынша ғылыми зерттеу, көркемдік білім берудің кең саласындағы арнайы пәндермен, оны оқытатын білім берушілер арасында үздіксіз сабақтастықта ілгерілеу жетістіктерге әкелетіні анықталды. Көркем білім берудің заманауи ғылыми жетістіктерімен және оның салаларында интеграциялау қажеттілігі көркем білім беруде болашақ педагогтарының кәсіби дағдысын дамыту үшін қажет. Демек, көркем білім бағдарламаларының қазіргі заманғы ғылым жетістіктерін қабылдауы, үздіксіз прогресс пен жетістіктерге апарады.

Зерттеу мәселесінде интеграциялаудың негізгі мақсаты - тұлғаны дамыту мен қалыптастыруда, білім заңына сәйкес білім сабақтастығын қамтамасыз ететін білім беру үздіксіз үрдісі екені ғылыми зерттеу тұжырымдарынан анықталды. Оқу үрдісін жеңілдетуге және қысқа мерзімде меңгеруге мүмкіндік беретін интеграциялы оқыту әдістерінің жүйелік қажеттілігі айқындалды. Интеграциялы тұтас жүйелі оқу үрдісі білім берушілер арасында ынтамақтастыққа, өзара баланыс пен оңтайлы орта құрылуына тікелей байланысты. Оған топтық жұмыс мәдениетінің қалыптаспауы, жаңашылдық әдістердің нәтижесіне сенімсіздікпен қарауы, дәстүрлі білім беру жүйесіне дағдылану, оқу үрдісінің күрделігіне, өз пәнінен шыға алмауы, уақыт тапшылығы және білім сапасының нәтижесі төмен болып қалудан, сын келуден қорқуы интеграциялы оқыту үрдісіне кедергілері болатыны анықталды. 1-ші суретте көрсетілгендей анықталған кедергілерді жан-жақты және егжей-тегжейлі зерттеу барысында және әртүрлі көздерден алынған ғылыми тұжырымдармен салыстыру мақсатында көркем білім беру мамандығының оқытушы профессорлар құрамынан интеграциялы оқытуда педагогикалық ғылыми эмпирикалық сауалнамасының нәтижесі алынды.

Сурет 1 – Сауалнама нәтижелерінің салыстырмалы диаграммасы

Ескерту: авторлармен құрастырылған.

Зерттеу талдауында білім берушілердің арнайы пәндерді интеграциялы оқытудың маңызды мәселесін анықтауда жасалған сауалнама нәтижелері мен ғалымдар зерттеулерінің теориялық тұжырымдары нәтижесі көркемдік білім беру үрдісінде интеграциялық оқытудың кемшіліктер мен кедергілер арасында сәйкестік бар, пәнаралық оқытуды қолдауда үйлесімділік таппауы, қажеттілігі және интеграцияланған әдістерді қолдану іс-әркетінде тәжірибесінің төмендігі, интеграциялы тапсырмаларға оқу материалдарын толық қолданбауы, оқу құрал-жабдықтарын жеткілікті пайдаланбауы, интеграция әдістерін қолдануда тәжірибе аздығы, дәстүрлі оқыту әдісінен арылмауы, кемшіліктен қорқыныш, уақыт тапшылығы. Бұл кемшіліктерді көркем білімде біріктірілген пәндерді оқыту мәселеріне байланысты жасалған сауалнаманың нәтижесі расталып отыр.

Зерттеу нәтижесінде оқытушылар көркем білім пәндерін интеграциялы оқыту білім жетілдіруде 16,7 %-ы ғана жақсы нәтиже беретіне толық келіседі, 75 %-ы келіседі, ал 8,3 %-ы бейтарап қалды, сауалнама екінші сұрағы интеграциялы оқыту көркем білім беруде

білім алушылардың кәсіби шығармашылық дағдысын арттыратына 25 %-ы толық келіседі, 58,3 %-ы келіседі, ал 16,7 %-ы бейтарап екенін көрсеткен.

Интеграциялы оқу жоспарын құруға оқытушылар 16,7 %-ы бейтарап қалса, 16,7 %-ы келіседі, 66,7 %-ы толық келіседі демек, пәнаралық оқытуда топтық жұмысқа ынтымақтастық белсенділігі жоғары. Оқытушылардың өз пәндерін басқа пәндермен үнемі байланыстыруға 8,3 %-ы келіспейді немесе 8,3 %-ы бейтарап, ал 25 %-ы толық келіссе, 58,3 %-ы келіседі.

Пәнаралық оқытуда басшылық тарапынан қолдау көрсетуге қатысты 8,3 %-ы толық келіседі, 58,3 %-ы келісе, 16,7 %-ы бейтарап қалды, ал 16,7 %-ы бұл сұрақпен келіспеген. Саулнамада оқытушылар көркем білімді интеграциялы оқыту үшін әдістемелік ресурстар жеткіліктілігіне 41,7 %-ы келіспейді және 8,3 %-ы бейтарап, 50 %-ы келіседі. Білім беру бағдарламаларын интеграциялау бойынша әдістемелік нұсқаулықтар жетіспеуіне 83,3 %-ы келіседі, 16,7 %-ы бейтарап қалды.

Цифрлық құралдарды академиялық пәндердің практикалық сабақтарында қолдану қиындығын 8,3 %-ы толық келіседі, 58,3 %-ы келіседі, 25 %-ы бейтарап, 8,3 %-ы келіспейді. Оқытушылар интеграция әдістері мен тәсілдерін көркем білім беру сабақтарында қолдануға 66,7 %-ы келіседі, 25 %-ы бейтарап, 8,3 %-ы келіспейді.

Интеграцияланған сабақтарды дайындау үшін жеткілікті уақыт жоқтығына 8,3 %-ы толық келісе, 58,3 %-ы келісетінін білдірді. Зерттеу нәтижесінен оқытушылардың интеграциялы оқытуға оң көзқараста болғанымен, оқу жоспарын құру, әдістемелік қамтамасыз ету, уақыт ресурсы және цифрлық технологияларды тиімді қолдану сияқты бірқатар кедергілердің бар екені айқындалды. Сауалнама нәтижесі оқытушылардың интеграциялы оқытуда бірқатар негізгі кедергілері жоғарыда талқыланған ғалымдар тұжырымдарымен салыстырмалы сәйкес келеді. Аталған кемшіліктер мен кедергілер интеграциялы оқыту үрдісінің жүзеге аспауына және болашақ көркем білім педагогтарының кәсіби біліктілігінің дамымауына әсер етеді.

Интеграциялы оқыту үрдісін жүзеге аспау салдарын жіктеп көрсек: сенімсіздік салдары, оның туындауы интеграция әдістерін толық түсінбеуден, академиялық пәндерді оқытуда дәстүрлі білім беруден шыға алмауы, оқытушылар арасында пәнаралық оқытуда ынтымақтастық пен топтық жұмыстың нашарлығынан туындайды. Бұндай сәтсіз оқу үрдісін білім бағдарламасының интеграциялы жүйелі жұмысы толықтыра алады. Зерттеушілер интеграция, егер біріншіден, бұрын бір нәрседе ажыратылған элементтер болса, екіншіден, оларды біріктірудің объективті алғышарттары болса, үшіншіден, элементтердің бірігуі жиынтық арқылы, төртіншіден, осындай нәтиже болған жағдайда пайда болады деген қорытындыға келеді, бірлестіктер – бұл тұтастық қасиеттеріне ие жүйе [13]. Осылайша, интеграция тек алдын ала ажыратылған элементтерді біріктірумен және олардың біртұтас жүйеге жинақталуы нәтижесінде ғана жүзеге асады. Сондықтан, көркем білім беруде интеграциялы оқытуда сурет, мүсін, пластикалық анатомия, өнер тарихы пәндерінің өзара байланысын қамтамасыз ететін объективті алғышарттар болғанда ғана жүзеге асады. Бұл элементтер біртұтас әдістемелік және мазмұндық жүйеге біріктірілген жағдайда, көркемдік ойлауды, шығармашылық қабілетті және орындаушылық дағдыларды жаңа сапалық деңгейде дамытатын тұтас білім беру құрылымын қалыптастырады.

Көркемдік білім беру динамикалық эволюциясы арнайы пәндерінің шығармашылық білім деңгейін арттыру мен кәсіби құзыреттіліктерін жетілдіруде интерактивті оқыту әдістері заманауи инновациялық жетістіктер мен сандық құралдарды интеграциялаумен маңызды. Көркемдік білім беруде болашақ педагогтің кәсіби шеберлігін қалыптастыру сонымен қатар заманауи инновациялық жетістіктер мен технологияларға да сүйенеді. Жаһандық желі бейнелеу өнерінің әртүрлі салаларында қолданылатын жан-жақты білім беру жоспарлары мен бөлімдеріне қол жеткізу мүмкіндіктерін ұсына отырып, осы

жетістіктерді пайдалану үшін кеңістікті қамтамасыз етеді [14]. Сандық технология және жасанды интеллект көркем білімде интеграциялануы білім алушылардың оқу тәжірибелерін толықтырады. Дегенмен, көркем білім беруде арнайы пәндерді инновациялық сандық технологиялар арқылы оқытуда белгілі бір мәселелер бар. Атап айтқанда, академиялық шынайы көркем бейнелеу қағидаттарын жоғалтпау керек, ол үшін бейнелеу дағдыларын сандық құралдар мен графикалық бағдарламаларда бейнелеу дәстүрлі әдістерімен ұштастыра дамыту қажет. Демек, көркем білімде сандық құралдарды меңгеру ол болашақтың жаһандану талабы, жаңа құралдар мен платформалар, сандық дағдыларды дәстүрлі академиялық пәндермен жетік бейімделу және үйренуі болашақ педагогтің кәсіби дамуына қызмет етеді.

Көркем білім интеграциялы оқыту бағдарламасында, кәсіби дағды жетілдіруде, тәжірибелі кәсіби суретші маманның пәнаралық оқыту іс-әрекетіне байланыстыру маңызды. Университеттің көркем өнер бағдарламаларына кәсіби суретшілерді қосу студенттерге әр түрлі пәндер бойынша тәжірибелі суретшілермен және орындаушылармен шынайы кездесулер өткізу арқылы педагогикалық ландшафтты көтереді. Кәсіби суретшілер нұсқаушы ретінде де, шабыттандырушы ретінде де қызмет етеді, бұл жарқын және серпінді оқу ортасын дамытуға ықпал бар. Тәжірибеден өтушілермен тікелей қарым-қатынас жасау арқылы шығармашылық пәндері бойынша көркемдік өсу мен ізденіс үшін бірегей мүмкіндіктер беріледі, осылайша жоғары оқу орындарындағы оқу бағдарламаларының жалпы сапасы мен тиімділігі артады [15]. Сондықтан, білім алушының көркем шығармашылық дағдысын жетілдіруде, тәжірибелі кәсіби суретші маманның оқыту іс-әрекетіне байланыстыру жақсы нәтижеге жеткізеді.

Сонымен қатар қойылған мәселе бойынша интеграциялық идеяларды жүзеге асыру және оқыту барысында бірнеше сұрақтар туындайды. Біріншіден бірлескен сабақтарының бағалау күрделігі, баға бір пән бойынша жүргізіліп, пәндер бөлінуіне апаруы мүмкін. Екіншіден көркем білім арнайы пәндерінің арасында біріктірілген сабақ үрдісін жоспарлауда заманауи инновациялық құралдар жасанды интеллект және сандық технологиялармен білім беруде оқытушылардың деңгейінің бірдей болмауы. Сол себепті интеграциялы оқыту кемшіліктері мен кедергілерін, маңызды негізгі қайшылықтарын әлі де зерттеу қажет.

Қорытынды

Жоғары оқу орнындағы болашақ педагогтің кәсіби шеберлігі мен құзыреттілігін арттыруда, көркем білім беру арнайы академиялық пәндерінің интеграциялы оқыту шеңберіндегі өзектілігі зерттеліп талқыланды. Арнайы пәндердің көркемдік білімде өзара байланыстарын нығайтып, теориялық және тәжірибелік пәндердің интеграциялы оқытуда ортақ ұғымын ұштастыруда, пәнаралық байланысқа негізгі кедергілері, білім берушілердің ынтымақтастыққа қабілеттілігі, оқу бағдарламасында біріктірілген пәндердің мақсат мен міндеттері, педагогикалық үдерісте тиімді әдістерін қолдануы мен интеграциялы білім беру үрдісінде басшылықтан және ұжымда өзара қолдау табу мәселесі қойылды. Мақсат білім алушылардың академиялық белгіленген өлшеулі сағаттарында кәсіби білімін дамытуда интеграциялы оқыту көркемдік білім арнайы пәндерін оқытушыларының өзара әрекеттесуінен, білімді жетілдіруде қаншалықты бірін-бірі толықтыратын анықтау.

Интеграциялы оқыту мәселесін анықтау мақсатында көркем білім беру педагогикалық ғылыми эмпирикалық әдісте сауалнама жүргізіліп эксперимент жасалды. Сауалнама нәтижесін және зерттеу барысындағы ғылыми еңбектер тұжырымдамаларынан шолу мақала тақырыбына байланысты мәселесінің кемшіліктері мен кедергілері нақтыланды. Бұл сауалнама нәтижесінің кемшіліктері мен кедергілері интеграциялы оқыту үрдісінің жүзеге аспауына оқытушылардың сенімсіздік салдары, интеграция әдістерін толық түсінбеуі, академиялық пәндерді дәстүрлі оқытуды пайдаланудан шыға

алмауы және оқытушылар арасында пәнаралық оқыту ынтымақтастығы мен ұжымдық жұмыстарындағы ортақ мәселесінен туындайды.

Қорытындылай келе, арнайы шығармашылық пәндерді оқытуда көркем дағдыларын меңгеруге интеграцияның тиімді жүруі оқу бағдарламасындағы тұтас жүйелі жұмысына, оқу бағдарламасы үрдісінде элективті курстармен оқыту үрдісін жоспарлауға, арнайы пәндерді оқыту үрдісінде кәсіби суретшілер қызметін жандандыру белсенді ынтымақтастығы көркем білімде дағды дамытады. Сонымен қатар, дәстүрлі академиялық оқыту үрдісінде сандық технология және жасанды интеллект әдістерімен интеграциялы оқыту білім алушылардың кәсіби дамуына ықпал етеді. Бұл интеграциялық идеяларды жүзеге асыру оның дамуы үшін тек алғышарттарды қалыптастырады және интеграциялық үдерістің толыққанды шешімі бола алмайды. Сондықтан, интеграциялы оқыту мәселесі әлі де терең ғылыми зерттеуді қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жампеисова К. К. Жоғары педагогикалық білім берудегі интеграцияның, интеграциялық процестердің әдіснамалық негіздері// Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті «Хабаршы».- 2022.- №3. - Б. 5-12.

2. Mariia Kovalova., The Role of Artistic Practice and Practical Experience in Higher Art Education: Analysis of Methodologies and the Structure of Practical Courses // Journal of Curriculum and Teaching.- Vol. 13, No. 3; Special Issue, 2024.

3. Barritt, L. (2021). (Re)Considering Pedagogy - Entangled Ontology in a Complex Age: Abstraction Pedagogy and the Critical Pedagogical Importance of Art Education for Other Discipline Areas. International Journal of Art & Design Education, 40(4), P. 784-793.

4. Сухарев А. И. Интеграция как средство реализации системы непрерывного художественного образования. Омский государственный педагогический университет «Омский научный вестник».- №3(88).- 2010.- С. 247-250.

5. Білім туралы Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі, №319-III Заңы. [Электрондық ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319_ А (қаралу уақыты 01.07.2025).

6. Башкатов И.А. Интеграция специальных дисциплин (рисунка, скульптуры и пластической анатомии) в процессе художественно-педагогического образования: дис.док. пед. наук: 13.03.2018: защищена 20.03.2018: утв. 20.06.2018 /Башкатов Иван Александрович.-Ом., 2018.-390 с. – Библиоогр.: С. 319-347.

7. Roshchin S.P. Artistic literacy in the paradigms of teaching fine arts // Humanities & Social Sciences Reviews. -2020.-No 2(8).

8. Баймуратова М.Т. (2014)–Көркем еңбек пен технология пәндерін интеграциялау жолдары. – Алматы: РБК, 120 б.

9. Jacobs, H. (1991). Planning for the curriculum integration. Educational Leadership, 49, 24-29. Retrieved on May 7, 2005, from EBSCO Host. Jacobs, 1991.

10. Suraco T. L. An interdisciplinary approach in the art education curriculum. - 2006. https://scholarworks.gsu.edu/server/api/core/bitstreams/44da2277-2f34-43af-be84-fed9a5a78d55/content.

11 Сарсенбаева А.К. (2019). Пәнаралық байланысты жүзеге асырудағы ұжымдық іс-әрекет мәселелері. // «Педагогика және психология» журналы, №2 (69), Б. 45–50.

12 Кенжебекова Ж.К. (2020). Жоғары білім жүйесінде интеграциялық оқыту модельдерін енгізу тәжірибесі. // «Білім берудегі жаңа технологиялар» ғылыми журналы, №4, Б. 21-27.

13 Данилюк А. Я. Теоретико-методологические основы интеграции в образовании (Опыттеоретическойдидактики): дис.... канд. пед. наук: 13.00.01. / Данилюк, А. Я..- Рос-на-Д., 1997.- 232 с.

14 Stoliarchuk, O., Binkivska, K., Khrypko, S., Spudka, I., Chop, V., Chornomordenko, I., & Salo, H. (2024). Interaction of digital trends and sustainable development: The role of contemporary art. European Journal of Sustainable Development, 13(1), - P. 278-290.

15 Dobrovolska R. Modern Trends in Teaching Artistic Techniques and Methods: Analysis of Approaches to the Development of Artists // Journal of Curriculum and Teaching.-2024.-№3(13). - P.79-90.

ПРОБЛЕМЫ ИНТЕГРАЦИИ В ПОВЫШЕНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КВАЛИФИКАЦИИ ПЕДАГОГА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ВЫСШЕМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ

Аннотация

Научная статья посвящена исследованию значимости эффективного интеграционного обучения в процессе модернизации высшего образования для развития профессионального мастерства и компетенций будущего педагога в области художественного образования в рамках академически установленных сроков обучения. Цель исследования повышение эффективности процесса интеграционного обучения в художественном образовании, определение его содержания и механизмов, а также выявление факторов, препятствующих его реализации. В процессе интеграционного обучения выявляются способности преподавателей к сотрудничеству, умению интегрировать учебные программы, применять эффективные методы в педагогическом процессе, а также устанавливаются основные барьеры в вопросах получения взаимной поддержки со стороны руководства и коллектива при системной организации данного процесса.

Исследование основано на теоретическом анализе, синтезе, дедукции и индукции с использованием научной литературы, диссертаций и статей, отобранных из журналов по ключевым словам, связанным с темой. В рамках педагогического научного эмпирического метода был проведён опрос преподавателей специальности «Художественное образование» по вопросам интеграционного обучения, а также проведён анализ результатов эксперимента. Сравнительный анализ результатов анкетирования и выводов из научных работ показал, что в процессе интеграционного обучения основными проблемами являются: недоверие преподавателей, неполное понимание методов интеграции, неспособность отказаться от традиционного преподавания академических дисциплин, а также общие барьеры в междисциплинарном сотрудничестве и коллективной работе. Статья направлена на определение эффективности процесса интеграционного обучения в художественном образовании и условий, необходимых для его реализации.

Ключевые слова: художественное образование, будущий педагог, интеграция специальных дисциплин, профессиональное мастерство, творческие способности.

PROBLEMS OF INTEGRATION IN ENHANCING THE PROFESSIONAL QUALIFICATIONS OF AN ART EDUCATION TEACHER IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Annotation

The scientific article is devoted to the study of the significance of effective integrative teaching in the process of modernising higher education for the development of professional mastery and competencies of future art education teachers within the framework of academically established periods of study. The study aims to improve the efficiency of the integrative teaching process in art education, to define its content and mechanisms, as well as to identify factors that hinder its implementation. In the process of integrative teaching, the abilities of teachers for collaboration, the ability to integrate curricula, the use of effective methods in the pedagogical process, as well as the main barriers to obtaining mutual support from the administration and colleagues in the systematic organisation of this process are identified.

The research is based on theoretical analysis, synthesis, deduction, and induction, using scientific literature, dissertations, and articles selected from journals through keywords related to the topic. As part of the pedagogical scientific empirical method, a survey was conducted among teachers of the “Art Education” speciality on issues of integrative teaching, followed by an analysis of the experimental results. A comparative study of the survey results and the conclusions from scientific works showed that the main problems in the process of integrative teaching are: lack of trust among teachers, insufficient understanding of integration methods, inability to abandon the traditional teaching of academic disciplines, as well as common barriers in interdisciplinary cooperation and teamwork. The article focuses on determining the effectiveness of the integrative teaching process in art education and the conditions necessary for its implementation.

Keywords: art education, future teacher, integration of special disciplines, professional skills, creative abilities.

REFERENCES

1. Jampeisova K. K. Joğary pedagogikalyq bılım berudegı integrasianyñ, integrasialyq prosesterdıñ ädısnamalyq negızderı [*Methodological foundations of integration, integration processes in higher pedagogical education*]// Abai atyndağy Qazaq ūlttyq pedagogikalyq universitetı «Habarşy».- 2022.- №3. - P. 5-12 [in Kazakh]

2. Mariia Kovalova., The Role of Artistic Practice and Practical Experience in Higher Art Education: Analysis of Methodologies and the Structure of Practical Courses // Journal of Curriculum and Teaching.- Vol. 13, No. 3; Special Issue, 2024 [in English]

3. Barritt, L. (2021). (Re)Considering Pedagogy - Entangled Ontology in a Complex Age: Abstraction Pedagogy and the Critical Pedagogical Importance of Art Education for Other Discipline Areas. International Journal of Art & Design Education, 40(4), P. 784-793 [in English]

4. Suharev A. I. Integraciya kak sredstvo realizacii sistemy nepreryvnogo hudozhestvennogo obrazovaniya. Omskij gosudarstvennyj pedagogicheskij universitet «Omskij nauchnyj vestnik» [*Integration as a means of implementing a continuous art education system. Omsk State Pedagogical University "Omsk Scientific Bulletin"*].- №3(88).-2010.- P. 247-250 [in Russian]

5. Bılım turaly Qazaqstan Respublikasynyñ 2007 jylğy 27 şıldegı, №319-III Zañy [*Law of the Republic of Kazakhstan on Education dated July 27, 2007, No. 319-III*]. Available at: — URL https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319_ A (accessed 01.07.2025) [in Kazakh]

6. Bashkatov I.A. Integraciya special'nyh disciplin (risunka, skul'ptury i plasticheskoj anatomii) v processe hudozhestvenno-pedagogicheskogo obrazovaniya: dis.dok. ped. Nauk [*Integration of special disciplines (drawing, sculpture and plastic anatomy) in the process of art and pedagogical education: Doctor of Pedagogical Sciences:*]: 13.03.2018: zashchishchena 20.03.2018: utv. 20.06.2018 /Bashkatov Ivan Aleksandrovich.-Om., 2018.-390 s. – Biblioogr.: P. 319-347 [in Russian]

7. Roshchin S.P. Artistic literacy in the paradigms of teaching fine arts // Humanities & Social Sciences Reviews. -2020.-No 2(8) [in English]

8. Baimuratova M.T. (2014) – Körkem eñbek pen tehnologia pänderın integrasialau joldary [*Ways to integrate disciplines of artistic labor and technology]*. – Almaty: RBK, 120 p [in Kazakh]

9. Jacobs, H. (1991). Planning for the curriculum integration. Educational Leadership, 49, 24-29. Retrieved on May 7, 2005, from EBSCO Host. Jacobs, 1991 [in English]

10. Suraco T. L. An interdisciplinary approach in the art education curriculum. - 2006. https://scholarworks.gsu.edu/server/api/core/bitstreams/44da2277-2f34-43af-be84-fed9a5a78d55/content [in English]

11 Sarsenbaeva A.K. (2019). Pänaralyq bailanysty jüzege asyrudağy ūjymdyq ıs-äreket mäseleleri. // «Pedagogika jäne psihologia» jurnaly [*Problems of collective activity in the implementation of interdisciplinary communication. // Journal" pedagogy and psychology"*], №2 (69), P. 45–50 [in Kazakh]

12 Kenjebekova J.K. (2020). Joğary bılım jüiesında integrasialyq oqytu modelderın engızu täjıribesı. // «Bılım berudegı jaña tehnologialar» ğylymi jurnaly [*Experience in implementing integration learning models in the higher education system. // Scientific journal "new technologies in education"]*, №4, P. 21-27 [in Kazakh]

13 Danilyuk A. YA. Teoretiko-metodologicheskie osnovy integracii v obrazovanii [*Theoretical and methodological foundations of integration in education*] (Opytteoreticheskojdidaktiki): dis.... kand. ped. nauk: 13.00.01. / Danilyuk, A. YA..- Ros-na-D., 1997.- 232 p [in Russian]

14 Stoliarchuk, O., Binkivska, K., Khrypko, S., Spudka, I., Chop, V., Chornomordenko, I., & Salo, H. (2024). Interaction of digital trends and sustainable development: The role of contemporary art. European Journal of Sustainable Development, 13(1), - P. 278-290 [in English]

15 Dobrovolska R. Modern Trends in Teaching Artistic Techniques and Methods: Analysis of Approaches to the Development of Artists // Journal of Curriculum and Teaching.-2024.-№3(13). - P.79-90 [in English]

Information about authors:

Urazbay Karabalin -**corresponding author**, a doctoral student of the Department of Vocational Training and Fine Arts. South Kazakhstan Pedagogical University named after Zhanibekov, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: oraz_74@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7471-7851

Zhanar Nebesaeva - PhD, Associate Professor, Department of Vocational Training and Fine Arts, Zhanibekov University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: nebessayeva.zhanar@okmpu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4358-3923

Информация об авторах:

Уразбай Карабалин - **основной автор,** докторант кафедры «профессиональное обучение и изобразительное искусство». Южно-Казахстанский педагогический университет имени Узбекали Жанибекова, г. Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: oraz_74@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7471-7851

Жанар Небесаева - доктор философии PhD, и.о. ассоциированного профессора, кафедра профессионального обучения и изобразительного искусства, Южно-Казахстанский педагогический университет имени Өзбекәлі Жәнібекова г. Шымкент, Республика Казахстан
E-mail: nebessayeva.zhanar@okmpu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4358-3923

Авторлар туралы ақпарат:
Уразбай Карабалин – **негізгі автор**, «Кәсіптік оқыту және бейнелеу өнері» кафедрасының докторанты. «Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті», Шымкент қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: oraz_74@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7471-7851
Жанар Небесаева - философия докторы PhD, қауымдастырылған профессор м.а., Кәсіптік оқыту және бейнелеу өнері кафедрасы, Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университет Шымкент қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: nebessayeva.zhanar@okmpu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4358-3923

IRSTI: 14.35.09 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.23**
UDC : 378.147

A.Kh.Khairzhanova[1*], G.S.Mustagaliyeva[1], E.D.Abdol[1]

[1]Atyrau University named after Kh.Dosmukhamedov
Atyrau, 060000, Republic of Kazakhstan
*e-mail: akmaral_63@mail.ru

POSSIBILITIES AND TRENDS IN THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES

Abstract

This article examines the possibilities and trends of using artificial intelligence (AI) technologies in the practice of teaching foreign languages in educational organizations. Particular attention is paid to such AI tools as intelligent learning systems, chatbots, automatic checking of written assignments, creation of exercises and voice assignments. The advantages of using AI for personalizing learning s, increasing student motivation and optimizing teacher work are analyzed. The prospects for integrating AI into the educational process, as well as potential difficulties such as technological dependence, ethical issues and the need for digital literacy of teachers are considered. The paper emphasizes the relevance of introducing AI as a means of improving the effectiveness of teaching foreign languages in the context of a modern digital school, and also emphasizes that, with proper integration, AI can become a powerful tool for increasing efficiency, accuracy and innovation in various fields. The theoretical foundation of pedagogy in the educational context has not yet sufficiently explored the model of interaction between humans and machines. In this regard, issues such as the emergence of new roles for teachers, changes in lesson planning procedures, group monitoring, and individual support, as well as how collaborative decision-making between humans and artificial intelligence takes place, are being examined.

Keywords: artificial intelligence, foreign language, digital technologies, intelligent learning systems, chatbots, digital literacy, innovations in education.

Introduction

In the field of education, artificial intelligence (AI) has great potential today, as it allows for the optimisation of the learning process at the individual level, improves learning outcomes, and increases the effectiveness of learning systems. Artificial intelligence systems automate the work of educational institutions, open up new opportunities for students and teachers, and comprehensively improve the learning process.

One of the main possibilities for using AI in education is the creation of personalized learning trajectories for each student. Since learners differ in their level of preparation, learning pace, and ability to perceive information, AI helps address these issues by taking individual characteristics into account and adjusting learning materials accordingly.

Another important application of AI in education is automated assessment systems. AI can automatically check tests, assignments, and exams, saving teachers' time and making the assessment process more objective. AI also provides students with timely feedback after completing tasks and exercises, allowing them to evaluate their own knowledge.

An additional advantage of automated assessment systems is that they can track all student actions and provide precise information about their mistakes and achievements throughout the learning process. This enables teachers to continuously monitor each student's knowledge level and academic progress.

Another promising AI application in education is the use of intelligent chatbots. Chatbots act as assistants in the educational process, answering students' questions, testing their knowledge, and offering learning materials. They support students' learning and help teachers improve the efficiency of the educational process. In general, intelligent chatbots are based on scientifically and technically grounded architectures (see Figure 1).

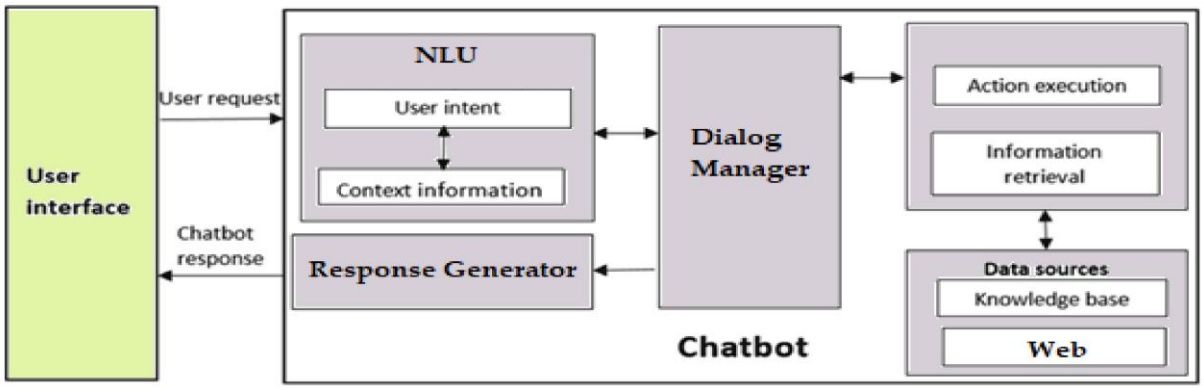

Figure 1. Chatbot Architecture

Note: Figure compiled based on source [1].

Intelligent chatbots can answer students' questions through a question–answer system, automatically check tasks and exercises, and provide feedback to motivate learners. Chatbots respond to frequently asked questions during the learning process and present them in a format that is convenient for students to use. This also reduces teachers' workload, as the chatbot can interact with students around the clock [1].

The use of artificial intelligence technologies in education is not limited to information processing and assessment. Technologies such as virtual reality (VR) and augmented reality (AR) are also being integrated into the educational process. With these tools, students can perceive information visually across various subjects and gain a better understanding of complex phenomena through virtual laboratories and simulations. Virtual reality enables the acquisition of practical skills, the modeling of unique situations, and the implementation of scientific research in the learning process. Artificial intelligence allows these tools to be used for personalizing instruction and improving learning outcomes.

The integration of artificial intelligence (AI) technologies into the education system is one of the key directions actively pursued in many developed countries. Nations such as the United States, China, the United Kingdom, Finland, South Korea, and Singapore have advanced experience in implementing AI at the preschool, secondary, and higher education levels. The experience of these countries demonstrates AI's significant potential for improving educational quality, monitoring student performance, personalizing the learning process, and supporting educators [2].

Through teacher-oriented tools, AI systems assist in lesson planning, analyzing student performance, and providing feedback. The U.S. government has moved toward developing dedicated national strategies and grant programs to support AI integration into the education system, paying special attention to the ethical use of AI technologies.

China is also implementing AI technologies in education on a large and systematic scale. The country has thousands of companies developing AI solutions targeted at the education sector (for example, Squirrel AI, Yixue Education, and iFLYTEK). The Squirrel AI platform accurately assesses students' knowledge levels and offers personalized, adaptive learning content. This system has been introduced in more than 1,000 schools across China.

Figure 2 - Squirrel AI (AI) Platform

Note: The figure shows the interface of the Squirrel AI (AI) platform.

In Chinese schools, the use of video surveillance, facial recognition, and emotion analysis systems to monitor students' attention has become widespread. These technologies are employed to assess student engagement and focus during lessons. In addition, AI systems analyze teachers' work and provide recommendations aimed at improving their effectiveness. The Chinese government supports the integration of artificial intelligence into education at the national level; since 2017, the National Artificial Intelligence Development Plan has been in effect in this area.

The United Kingdom and other European countries place priority on upholding the principles of equality, fairness, and autonomy when using AI technologies in education. Century Tech, a UK-developed platform, uses artificial intelligence to analyze students' learning style, pace, and mastery of a topic, and then creates a personalized learning pathway.

In Finland's education system, pilot projects have been successfully implemented in areas such as AI-based adaptive learning, learning process analytics, and teacher retraining.

The education systems of South Korea and Singapore are considered among the most effective in the world, and both countries are actively engaged in digital transformation. In Singapore, the integration of AI into schools is part of the digitalization of the learning process. AI-enabled Teacher Assistant tools monitor students' learning progress and suggest teaching strategies.

An analysis of international experience reveals the following common trends:

- *Personalization of learning:* AI takes into account students' individual characteristics to offer the most effective learning pathway.

- *Automated assessment and analytics:* Reduces teachers' workload and ensures accurate and objective evaluation.

- *Teacher support tools:* AI systems assist with lesson planning and analyzing student performance.

- *Focus on ethical issues:* In Europe in particular, great importance is placed on autonomy and fairness in the use of AI.

- *Government support and strategies:* National programs and investments are being developed to introduce AI technologies into education systems.

As international experience demonstrates, artificial intelligence offers great opportunities for education: it improves teaching efficiency, helps unlock students' full potential, and reduces teachers' workload. However, the introduction of AI technologies must take into account ethical, technical, and legal issues. For Kazakhstan, this experience represents an important direction for identifying effective ways to modernize the education system.

Materials and research methods

In recent decades, the introduction of artificial intelligence (AI) elements into the field of education has firmly established itself in both scientific discussions and practical experiments. However, at both the theoretical and practical levels, a set of complex problems arises, the need to address which determines the relevance of this topic.

First, in pedagogy, artificial intelligence functions both as a technology and as a methodological category. On the one hand, AI elements are understood as specialized software solutions – adaptive learning platforms, expert systems, intelligent learning systems, and automated tools for analyzing data on student activities [3].

Second, the issue of integrating AI technologies into teachers' research and instructional practice is hindered by the lack of methodological guidelines. The majority of pedagogical experiments take the form of testing a specific system within a single course or a single school.

Third, there is the question of teachers' readiness to adapt to changes in their professional role. The emergence of intelligent assistants alters the nature of teaching: certain teacher functions (checking homework, diagnosing basic knowledge, generating learning tasks) are assumed by algorithms, which requires a rethinking of the teacher's competency profile.

Technical infrastructure and resources, a stable high-speed Internet connection, a sufficient number of modern devices, technical support, and the presence of highly competent IT staff are of critical importance in practice.

Fourth, teachers must simultaneously act as developers and methodologists who provide the pedagogy for designing AI systems: selecting appropriate learning tasks, creating adaptive scenarios for "student–machine" interaction, integrating elements of gamification and reflective pauses, assessing students' cognitive load and emotional state. It is important to note that an excessive number of automated recommendations reduces the motivation for independent decision-making, while poorly considered visualization of AI outputs may cause distrust and doubt.

Fifth, strict constraints on the content and format of tasks, in line with the requirements of the State General Education Standard, make experimental flexibility difficult: any changes to algorithmic scenarios or the addition of new adaptive elements require approval from methodological services and amendments to curricula. Moreover, compliance with the provisions of the Law of the Republic of Kazakhstan "On Personal Data" as well as international GDPR/COPPA standards is mandatory.

Taking all the above factors into account, Kazakhstani teachers must possess not only in-depth knowledge in pedagogy and programming, but also project management skills, legal literacy in data protection, and the ability to form intra-school and inter-school coalitions to collaboratively address the complex issues of developing and maintaining AI systems in the educational environment. These efforts also face certain challenges (Table 1).

Table 1. Challenges in AI Implementation

№	Challenge	Result	Solutions
1	Limited technical infrastructure (weak devices, unstable internet, lack of servers)	Inability to run heavy models; dependence on external services	Development of lightweight offline modules; use of Edge AI; organization of local educational "clusters" with small servers
2	Lack of localized datasets (Russian/Kazakh) for training models	Algorithmic bias, low accuracy of adaptive recommendations	Creation and annotation of data corpora; crowdsourced labeling; sharing of datasets through online communities
3	Lack of ML and advanced programming skills among teachers	Dependence on external contractors; increased training time costs	Integration of ML modules into professional development; in-school "expert clusters"; online courses on TensorFlow Lite, PyTorch Mobile
4	State educational standard and rigid curriculum framework	Limited flexibility of experiments; complex coordination of changes	Development of modular AI components that do not require curricular changes; pilot projects within existing programs
5	Law "On Personal Data"	Need for encryption, anonymization, and transparency of algorithms	Implementation of EncryptedSharedPreferences, certificate pinning; documentation of model logic; obtaining informed consent
6	Lack of funding and server capacity	Inability to provide long-term support; risk of system obsolescence	Seeking grants, establishing partnerships with universities and IT companies; use of free

			cloud quotas
7	Absence of a professional community on pedagogical AI	Duplication of efforts, limited sharing of best practices	Creation of regional and online platforms for case exchange; hackathons and workshops
8	Risk of cognitive overload for learners	Decline in motivation, superficial learning	Instructional design: micro-modules, breaks for reflection, adaptive complexity
9	Difficulty of long-term support without specialized IT staff	System downtime, increase in errors	Training "super users" among teachers; contracting IT students for support
Note: The table was developed based on source [19].			

Given the limited technical infrastructure of Kazakhstani schools—where at least 30% of devices operate on outdated operating systems and only 20% have stable internet access—the effective implementation of our own AI informatics systems is possible through the use of lightweight models compatible with mid-range devices and Edge AI technologies. This approach avoids the need to migrate data to certain local school servers, Raspberry Pi sites, or example servers. At the same time, it is critically important to create and share localized corpora of training data in Russian and Kazakh through crowdsourced evaluation among high school students and pedagogical university students. Such efforts can increase the accuracy of algorithm training by more than 15% and ensure compliance with national educational standards.

Since 60% of subject teachers report a lack of competencies in machine learning and complex model development, it is necessary to organize a systematic professional development program. This program should include TensorFlow Lite and Kotlin/Java courses, methods of AI-based instructional design, as well as workshops and seminars. By shortening the duration of such workshops by 30–40%, intra-school and district-level mentoring clusters can be established. To integrate AI modules into lessons without violating state educational standards and to minimize administrative barriers, they should be introduced as autonomous "plugins" within pilot projects, particularly in elective and extracurricular courses.

The legislative and ethical requirements set out in the Law of the Republic of Kazakhstan "On Personal Data," as well as international GDPR/COPPA standards, mandate compulsory encryption of locally stored data (AES-256 or SQLCipher), the use of secure communication channels (HTTPS with certificate pinning), and the development of transparent, explainable algorithms for decision-making, which help increase parental trust.

Programs such as Digital Kazakhstan, Erasmus+ grant funding, and partnerships with IT companies make it possible to provide schools with cloud quotas and equipment, while engaging IT students in internships and practical training ensures the necessary technical support without increasing staffing costs. Building professional communities through online platforms, forums, and regional hackathons facilitates the exchange of components, code samples, and instructional scenarios, thereby accelerating the replication of successful solutions [4].

The pedagogical design of micro-modules (5–7 minutes), based on the "theory-practice-reflection" model, prevents cognitive overload and increases student retention rates by up to 60%. Meanwhile, adaptive algorithms that dynamically adjust task complexity according to Vygotsky's Zone of Proximal Development model improve training accuracy by 20.2%. To ensure long-term updates and support of these systems, each school should appoint a support team consisting of 2–3 teachers and 1–2 motivated students. By applying standardized CI/CD procedures, these teams can update models, reduce the number of critical failures by 30%, and guarantee the sustainable development of AI solutions within the education system.

Results and its discussion

To ensure the quality of learning materials, it is recommended to involve IT experts and methodologists, as well as to make use of open educational resources (MOOCs, GitHub repositories, Kaggle). The organization of practical sessions for teachers should include internships and professional placements in innovative schools and educational centers where AI solutions are already being applied. It is also crucial to establish university laboratories equipped for experimentation: servers for training models, Internet of Things (IoT) devices, and VR and AR kits for simulating educational scenarios. In such laboratories, students can acquire skills in installing servers, deploying containerized applications (Docker, Kubernetes), and implementing dynamic knowledge assessment systems [5].

The formation of an ethical and legal culture of AI use is a further priority: future teachers must be familiar with the principles of personal data protection (the Law of the Republic of Kazakhstan "On Personal Data"), GDPR requirements, and UNESCO's international recommendations on the ethics of digital technologies [6].

Systematic monitoring and evaluation of teaching quality is required: criteria and indicators must be developed to assess graduates' competence levels in AI. Such criteria may include project outcomes, mastery of practical skills (e.g., working with TensorFlow, creating solutions based on neural networks), as well as the ability to conduct reflective analyses of pedagogical scenarios involving AI integration [7].

The experiment was organized at the M. Auezov Secondary School in Kurmangazy village, Kurmangazy district, Atyrau region. The school is equipped with basic digital resources (an interactive whiteboard, multimedia projectors, and a computer lab); however, a systematic integration of artificial intelligence technologies had not previously been undertaken. A total of 14 teachers from different subject areas participated in the study. All participants voluntarily agreed to complete a training course on the use of AI in educational activities.

Subject distribution:

- Mathematics – 3 teachers
- Physics – 2 teachers
- Computer Science – 1 teacher
- Russian language and literature – 2 teachers
- Foreign languages (English) – 2 teachers
- History and social studies – 2 teachers
- Biology – 1 teacher
- Geography – 1 teacher

Thus, only one informatics teacher participated in the experiment, making it a particularly important task to involve and train representatives from other subject areas not directly related to ICT.

Age and teaching experience:

- Age of participants: 30 to 54 years
- Teaching experience: 7 to 26 years
- Educational background: 100% hold higher pedagogical education
- Digital literacy: basic or intermediate (self-assessed)

Sample characteristics:

An interesting aspect of this group was the predominance of humanities and natural sciences teachers, who are not directly related to ICT. This made it possible to assess the universality of AI tools for different school subjects. The single informatics teacher in the experiment assumed the role of providing consultative support to colleagues on technical issues.

Preliminary motivation and expectations:

According to the preliminary survey:

- 10 teachers (71%) had never used AI in their work before;

– 3 teachers (21%) had heard of AI tools but had not applied them in practice;

– 1 participant (the IT teacher) had a general understanding of AI capabilities but had not systematically integrated them into the educational process.

Diagnosis of the initial level of AI usage

Before the start of training, a comprehensive diagnostic assessment was conducted with the aim of identifying teachers' initial level of knowledge in artificial intelligence technologies, their practical experience, as well as their attitudes toward the potential use of AI in educational activities. The diagnostic procedure consisted of three stages: questionnaires, testing, and short interviews.

1. *Questionnaire*

Teachers were asked to answer 15 questions grouped into the following blocks:

- General knowledge of AI: familiarity with terms such *as* machine learning, neural network, algorithm, automation, *etc.;*
- Self-assessment of their level of digital literacy;
- Experience in using digital/AI tools in teaching;
- Expectations from the course and motivation for participation.

Results

- 71% (10 teachers) admitted that they did not have a clear understanding of AI technologies and had not used them in their work;
- 21% (3 teachers) had heard about AI applications (e.g., ChatGPT, Google Lens) but had not used them professionally;
- 8% (1 computer science teacher) possessed a basic understanding and some experience in using AI tools for simple tasks such as generating quizzes or checking code.

2. *Diagnostic Testing*

The test consisted of 20 tasks (multiple-choice and short open-ended questions) that assessed:

- knowledge of basic AI concepts;
- understanding of AI principles (machine learning, data processing);
- awareness of educational AI tools;
- ability to distinguish between ethical and unethical uses of AI.

The average score across the group was 9.2 out of 20 (46%). Only one participant (the computer science teacher) scored above 70%. This indicates that the majority of teachers possessed only a basic or fragmented level of knowledge.

3. *Short Interview*

4. At the qualitative diagnostic stage, participants were asked to answer two questions:

1. "In your opinion, what can AI do that would be useful for your teaching practice?"
2. "What concerns do you have regarding the use of artificial intelligence in schools?"

The main responses included:

Advantages:

- saving time on checking assignments;
- creating adaptive tasks;
- assisting in material selection and supporting personalized learning.

Challenges:

- difficulties in mastering new technology;
- reduction of the teacher's role;
- issues related to the privacy of student data.

Diagnostic Conclusion

Data analysis showed that:

- most participants were motivated to learn but had little to no knowledge of AI tools;

- the level of theoretical knowledge was at a beginner stage;
- there was a clear need for systematic training with a focus on both the practical use and the ethics of AI in education;
- special attention should be given to supporting humanities teachers, who experience greater challenges in digital environments.

The results served as a basis for designing a beginner-level course, with an emphasis on simple and easy-to-use AI tools, complemented by practice-oriented activities and examples from everyday school life.

Course Content on the Use of Artificial Intelligence Technologies for Teachers

The professional development course designed for school teachers is aimed at developing basic knowledge of artificial intelligence, building practical skills in working with AI tools, and fostering an understanding of the ethical and pedagogical aspects of their use in educational settings.

Course Objective.

To develop teachers' basic AI competencies by facilitating the effective and safe use of modern AI tools in the teaching and learning process.

The total course duration is 36 academic hours, including:

- 12 hours – theoretical lectures;
- 16 hours – practical classes;
- 8 hours – independent work and project activities.

The course includes the following modules:

Module 1. Introduction to Artificial Intelligence (6 hours)

1. Definitions and history of AI development
2. Key concepts: machine learning, neural networks, algorithms
3. Classification of AI: weak, strong, generative
4. Main application areas (medicine, finance, education)

Module 2. AI in Education (6 hours)

5. AI possibilities to support teachers and students
6. AI services for automating routine tasks
7. Examples of AI integration in school education
8. Adaptive learning practices

Module 3. Practical AI Tools for Teachers (10 hours)

9. Introduction to popular services: ChatGPT, Canva, Google Bard, Smodin, Eduaide, Curipod
10. Creating assignments, tests, and lesson plans with AI
11. Using AI in developing visual and interactive content
12. Platforms for automatic grading of written work

Module 4. Ethics and Safety in AI Use (6 hours)

13. Student data privacy
14. Copyright and academic integrity
15. Risks of "overuse" of AI
16. Digital hygiene and critical thinking

Module 5. Integration of AI into Teaching Practice (8 hours)

17. Designing learning scenarios with AI
18. Personalizing and differentiating instruction with AI
19. Mini-project: designing and delivering a lesson with AI
20. Reflection and discussion of practical experiences

Teaching Formats and Methodological Approaches

- Online webinars and video lectures
- Step-by-step tutorials and workshops

- Small group work
- Individual assignments with feedback
- Final stage: defense of a mini-project

1. Online Webinars and Video Lectures

• Objective: To provide access to theoretical information and familiarize participants with new AI concepts and tools.

• Description: Online webinars and video lectures served as the main medium for delivering theoretical content. They were conducted using videoconferencing and recordings, allowing teachers to access the material at their own time and convenience.

• Examples of webinar topics: Fundamentals of Artificial Intelligence, modern AI tools in education, ethical aspects of AI use.

• Features: Webinars and lectures could include slides with explanations, video presentations, and interactive elements such as polls and quizzes to check understanding.

• Advantages: Teachers could participate without being tied to a physical location. Lectures were recorded, giving them the option to revisit materials at any time.

2. Step-by-Step Tutorials and Workshops

• Objective: To teach teachers how to use specific AI tools through detailed instructions and hands-on practice.

• Description: Workshops were a key component of the course, enabling participants to gain practical experience. Step-by-step tutorials provided detailed explanations of how to work with specific AI services and tools.

• Examples of instructions: Creating tests with ChatGPT, designing learning materials in Canva AI, using neural networks for data analysis.

• Features: Tutorials helped participants confidently master new technologies. Workshops were problem-oriented, addressing real challenges that could be solved using AI.

• Advantages: Teachers developed practical technology skills, boosting their confidence in applying AI in the future.

3. Small Group Work

• Objective: To develop teamwork, experience-sharing, and collaborative problem-solving skills in the context of AI use.

• Description: Small group sessions provided an environment where participants could exchange ideas and approaches. Groups worked on case studies, developing solutions and educational projects applicable in lessons.

• Examples of tasks: Designing AI-supported materials for teaching Russian language, creating a history lesson with AI elements, solving educational problems using machine learning algorithms.

• Features: Each group was responsible for a specific aspect of the task. Group discussions and collective decision-making enhanced critical thinking and shared responsibility.

• Advantages: Participants engaged with diverse materials and approaches, gaining a broader perspective on AI applications in teaching.

4. Individual Assignments with Feedback

• Objective: To support personal learning through individual tasks and provide feedback from instructors and peers.

• Description: After each theoretical block, teachers were given assignments tailored to specific pedagogical tasks. These included working with AI tools and creating educational materials such as quizzes or teaching resource

• Examples of tasks: Designing student assignments with generative AI tools; developing a lesson plan incorporating AI for assessment.

• Features: Feedback on completed tasks offered valuable guidance on improving AI use. Assignments were flexible and practice-oriented.

• Advantages: Individual work enabled participants to build personal skills and confidence in using AI technologies.

5. Final Stage: Mini-Project Defense

• Objective: To demonstrate participants' practical achievements and consolidate the knowledge and skills gained during the course.

• Description: The final stage required teachers to present the results of integrating AI into their teaching practice. Projects included elements covered during the course, such as creating tests with AI or planning lessons using AI tools.

• Examples of projects: Developing a lesson scenario for teaching mathematics with AI support; creating quizzes with ChatGPT; designing an AI-based teaching resource for foreign language learning.

• Features: The defense gave teachers the opportunity to showcase not only their knowledge but also their ability to implement new technologies in practice.

• Advantages: Teachers could see the practical impact of their learning, receive feedback, and improve their approaches for the future.

Experimental Results

A noticeable improvement in participants' knowledge levels was observed. After completing the course, a re-test was conducted. The results showed:

– The average test score increased to 85% of the maximum possible score.

– 90% of teachers began actively applying AI tools in their practice.

– 80% of teachers designed and implemented lessons with AI support.

Participant Feedback

The survey revealed that:

– *95*% of teachers considered AI a useful tool for the educational process.

– 85% of teachers expressed readiness to continue learning and improving their AI skills.

– Some teachers suggested adding more practical exercises and real-life school examples to the course.

Challenges and Recommendations

During the experiment, the following issues were identified:

Some classrooms lacked the necessary technical equipment to effectively use AI tools. There was a need for additional teacher training on data protection and privacy issues.

The conducted experiment demonstrated the high effectiveness of the professional development course on the use of AI for school teachers. Participants showed a significant improvement in their knowledge and skills, as well as a positive attitude toward integrating AI into the educational process. It is recommended to continue developing and implementing similar courses in other educational institutions.

Recommendations

It is recommended to equip schools with the necessary tools for the use of AI. The course curriculum should also be expanded to include more comprehensive sections on data security and privacy.

Conclusion

The modern processes of digitalization in education require teachers not only to possess basic digital literacy, but also to be capable of integrating advanced technologies, including artificial intelligence (AI), into their daily teaching practices. The relevance of the study is determined by the rapid penetration of AI technologies into various spheres of life, including education.

To achieve the goal of strengthening the competencies of school teachers in using AI technologies in subject teaching, a pedagogical experiment was conducted that included theoretical, practical, and analytical components, as well as the testing of a specially designed professional development course.

At the initial stage of the experiment conducted at M. Auezov Secondary School (Kurmangazy village, Kurmangazy district, Atyrau region), baseline data were collected on the digital and AI competencies of 14 teachers representing different subject areas. The initial survey and testing showed that most participants had little understanding of AI capabilities and possessed minimal or no practical experience with relevant tools. Nevertheless, all participants expressed strong interest in learning and demonstrated high motivation for professional development.

At the control stage, the learning outcomes were evaluated through final testing and project analysis. A comparative analysis of the results before and after completing the course demonstrated positive dynamics across all main criteria: the level of theoretical knowledge about AI increased by an average of 45%, and practical skills by 60%. Participants became confident in applying AI to develop assignments, visualize learning materials, and create tests and presentations. Teachers emphasized that AI significantly reduces lesson preparation time while making classes more engaging and accessible for students.

Thus, systematic training of teachers in AI technologies leads to the enhancement of their professional competencies and improves the effectiveness of the learning process.

The practical significance of the selected topic lies in the fact that the proposed course model can be used as a basis for:

- professional development programs for teachers in the regions;
- in-school training courses (within the framework of pedagogical councils, seminars, etc.);
- distance or blended formats of teacher training;
- further modernization of the methodological support system in schools.

In addition, the research results may be useful for educational authorities, methodological associations, and educational institutions interested in developing digital pedagogical competencies.

This work also opens opportunities for further scientific and applied research in the following areas:

- in-depth study of subject-specific models of AI application (for example, in teaching mathematics, history, or foreign languages);
- development of monitoring and evaluation systems for the effectiveness of AI integration into the educational process;
- investigation of the impact of AI applications on students' learning motivation and academic performance;
- creation of long-term support programs for teachers in the process of digital transformation of education.

The study confirms that training teachers to use artificial intelligence technologies is a crucial condition for the successful modernization of the general education system. Only a teacher with modern digital and methodological competencies can adapt to the demands of the time under conditions of rapid technological development and provide students with quality education.

REFERENCES

1 OECD. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. — OECD Publishing, 2021.

2 Chosanova, Zh.K. "Artificial Intelligence: concept, possibilities and role in education." *Bilim-Info*, no. 4, 2022.

3 Wang, Y., & Sun, Y. The Impact of Artificial Intelligence on Education. // Journal of Educational Computing Research, 2021.

4 The Republic of Kazakhstan's "Digital Kazakhstan" State Program, 2018–2022.

5 Suleimenova, Zh.N. Difficulties of teachers in using AI tools. // Bilim.kz, 2023.

6 Kuzembaeva, Zh.S. Features of using digital tools in the educational process. // Bulletin. Pedagogy Series, No. 1, 2023.

7 Vedenin, Yu.A. Artificial intelligence and education: analysis of trends. // Education and Science, 2022.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Аңдатпа

Мақалада білім беретін ұйымдарда шет тілдерін оқыту тәжірибесінде жасанды интеллект (АТ) технологияларын қолдану мүмкіндіктері мен тенденциялары қарастырылған. Зияткерлік оқыту жүйелері, чат-боттар, жазбаша тапсырмаларды автоматты түрде тексеру, жаттығулар мен дауыстық тапсырмаларды жасау сияқты АТ құралдарына ерекше назар аударылады. Оқытуды жекелендіру, оқушылардың ынтасын арттыру және мұғалім жұмысын оңтайландыру үшін АТ пайдаланудың артықшылықтары талданған. Интеллектуалды интеллектіні білім беру үдерісіне интеграциялау перспективалары, сондай-ақ технологияға тәуелділік, этикалық мәселелер және мұғалімдердің цифрлық сауаттылығының қажеттілігі сияқты ықтимал қиындықтар қарастырылған. Жұмыс заманауи цифрлық мектеп жағдайында шет тілдерін оқытудың тиімділігін арттыру құралы ретінде АТ енгізудің өзектілігін атап көрсетеді. Жұмыс дұрыс біріктірілген жағдайда, АТ әртүрлі салалардағы тиімділікті, дәлдікті және инновацияларды арттырудың қуатты құралы бола алатыны атап көрсетілген. Педагогиканың теориялық негізі білім беру контекстіндегі адам мен машинаның өзара әрекеттесу моделін әлі жеткілікті терең зерттелмегендіктен, мұғалім үшін жаңа рөлдердің пайда болуы, сабақты жоспарлау, топтық бақылау және жеке қолдау көрсету процедуралары қалай өзгереді, адамдар мен ЖИ арасында бірлескен шешім қабылдау қалай жүретіндігі талданады.

Негізгі сөздер: жасанды интеллект, шет тілі, цифрлық технологиялар, интеллектуалды оқыту жүйелері, чат-боттар, цифрлық сауаттылық, білім берудегі инновациялар.

ВОЗМОЖНОСТИ И ТЕНДЕНЦИИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация

В данной статье рассматриваются возможности и тенденции использования технологий искусственного интеллекта (ИИ) в практике преподавания иностранных языков в образовательных организациях. Особое внимание уделяется таким инструментам ИИ, как интеллектуальные системы обучения, чат-боты, автоматическая проверка письменных заданий, создание упражнений и голосовых заданий. Анализируются преимущества использования ИИ для персонализации обучения, повышения мотивации учащихся и оптимизации работы учителя. Рассматриваются перспективы интеграции ИИ в образовательный процесс, а также потенциальные трудности, такие как технологическая зависимость, этические вопросы и необходимость цифровой грамотности учителей. В работе подчеркивается актуальность внедрения ИИ как средства повышения эффективности обучения иностранным языкам в условиях современной цифровой школы, также подчеркивается, что при правильной интеграции ИИ может стать мощным инструментом для повышения эффективности, точности и инноваций в различных областях. Теоретическая основа педагогики в контексте образования пока ещё недостаточно глубоко исследовала модель взаимодействия между человеком и машиной. В этой связи рассматриваются вопросы появления новых ролей для учителя, изменений в процедурах планирования уроков, группового контроля и индивидуальной поддержки, а также то, как происходит совместное принятие решений между человеком и искусственным интеллектом.

Ключевые слова: искусственный интеллект, иностранный язык, цифровые технологии, интеллектуальные системы обучения, чат-боты, цифровая грамотность, инновации в образовании.

REFERENCES

1 OECD. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. — OECD Publishing, 2021. [in English]

2 Chosanova, Zh.K. “Artificial Intelligence: concept, possibilities and role in education.” *Bilim-Info,* no. 4, 2022. [in English]

3 Wang, Y., & Sun, Y. The Impact of Artificial Intelligence on Education. // Journal of Educational Computing Research, 2021. [in English]

4 The Republic of Kazakhstan’s “Digital Kazakhstan” State Program, 2018–2022. [in English]

5 Suleimenova, Zh.N. Difficulties of teachers in using AI tools. // Bilim.kz, 2023. [in English]

6 Kuzembaeva, Zh.S. Features of using digital tools in the educational process. // Bulletin. Pedagogy Series, No. 1, 2023. [in English]

7 Vedenin, Yu.A. Artificial intelligence and education: analysis of trends. // Education and Science, 2022. [in English]

Information about authors:

Akhmaral Khairzhanova - **corresponding author,** candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Methods of Teaching Foreign Languages, Atyrau University named after Khalel Dosmukhamedov, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: akmaral_63@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8863-948X

Gulnara Mustagalieva - senior lecturer at the department of Translation and Foreign Languages, Atyrau University named after Khalel Dosmukhamedov. Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: ms_gulnara@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0117-194X

Eleonora Abdol - candidate of pedagogical sciences, Associate Professor of the Department of Methods of Teaching Foreign Languages, Atyrau University named after Khalel Dosmukhamedov. Atyrau, Kazakhstan

E-mail: abdol.e@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4616-5110

Информация об авторе:

Ахмарал Хайржанова – **основной автор,** кандидат филологических наук, ассоциированный профессор кафедры методики преподавания иностранных языков, Атырауский университет имени Халела Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан

E-mail: akmaral_63@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8863-948X

Гульнара Мустагалиева – сеньор-лектор кафедры переводческого дела и иностранных языков, Атырауский университет имени Халела Досмухамедова. г.Атырау, Республика Казахстан

E-mail: ms_gulnara@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0117-194X

Элеонора Абдол – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры методики преподавания иностранных языков, Атырауский университет имени Халела Досмухамедова. г.Атырау, Казахстан

Автор туралы ақпарат:

Ахмарал Хайржанова– **негізгі автор,** филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Шетел тілін оқыту әдістемесі кафедрасы, Халел Досмухамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан

E-mail: akmaral_63@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8863-948X

Гульнара Мустагалиева – сеньор-лектор, аударма ісі және шетел тілдері кафедрасы, Халел Досмухамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан

E-mail: ms_gulnara@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0117-194X

Элеонора Абдол– педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Шетел тілін оқыту әдістемесі кафедрасы, Халел Досмухамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан

E-mail: abdol.e@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4616-5110

ЭКОНОМИКА ~ ЭКОНОМИКА ~ ECONOMICS

IRSTI 68.75.02
UDC (338.43.02)
DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.24

B. Goldenova[1]*, B. Dyussegalieva[2]

[1]Kalmyk State Agrarian University named after B.B.Gorodovikov,
Russian Federation Republic of Kalmykia
[2] Volgograd State University, Volgograd, Russia
*e-mail: bakitnur-90@mail.ru

METHODOLOGY OF ADAPTATION OF KAZAKHSTAN'S AGRICULTURAL SECTOR TO THE GREEN ECONOMY

Abstract

The article focuses on the adaptation methods of Kazakhstan's agricultural sector to the principles of a green economy, which is particularly relevant in the context of global environmental challenges and the country's aspirations for sustainable development. Key issues, such as land degradation, water scarcity, and climate change, which impact agricultural productivity, are considered.

The research is aimed at developing an integrated approach to the transition of the agricultural sector to the principles of a green economy, taking into account the specifics of Kazakhstan. For this purpose, statistical analysis, comparative analysis of international experience and expert assessments were used.

The purpose of this article is to develop an integrated approach to adapting Kazakhstan's agricultural sector to the principles of a green economy. This includes:

- Introduction of environmentally friendly technologies;
- Rational use of water and land resources;
- Increasing the share of organic farming;
- Creation of an economically and environmentally sustainable development model, taking into account the regional peculiarities of Kazakhstan.

As a result of the study, the main barriers were identified, including a lack of funding, weak coordination between government agencies and a low level of digitalisation of agriculture. Based on the analysis, practical recommendations are proposed, such as the introduction of precision farming technologies, the development of organic agriculture, the use of renewable energy sources and the improvement of the legislative framework.

The article discusses methods and approaches for adapting Kazakhstan's agricultural sector to a "green" economy. The key barriers and risks associated with implementing sustainable practices are highlighted: economic constraints, a lack of qualified personnel, climate change, and an imperfect legislative framework.

Keywords: "green" economy, agriculture, sustainable development, environmental risks, innovation, adaptation.

Introduction

The article emphasises the importance of adopting a green economy approach in agriculture, which involves implementing environmentally friendly technologies and sustainable practices to reduce environmental risks and increase production efficiency. It also highlights the significance of innovation in this process, as well as the need for adaptation to changing circumstances.

To achieve the goals of a green economy in agriculture, it is essential to develop a comprehensive strategy that considers the unique challenges and opportunities presented by Kazakhstan's agricultural sector. This includes considering factors such as climate change, resource availability, and market dynamics.

Overall, the article provides a framework for implementing a green economy strategy in the agriculture sector of Kazakhstan, emphasizing the importance of collaboration between government, businesses, and farmers to achieve sustainable development.

The agricultural sector plays a crucial role in Kazakhstan's economy, providing food security and employment for a significant portion of the population. With the increasing need for adaptation to climate change and a transition to a sustainable development model, the agricultural sector has become a priority. This article aims to develop a methodology for adapting Kazakhstan's agricultural sector to the demands of a green economy while taking into account regional characteristics and current industry conditions.

Climate change and resource depletion pose significant challenges for the agricultural industry, necessitating a transition to more sustainable practices. A green economy approach is crucial for striking a balance between economic growth and environmental conservation. By adapting to these challenges, Kazakhstan can ensure long-term economic prosperity and ecological sustainability.

The analysis showed that the introduction of technological innovations, the transition to organic farming and the development of financial instruments can significantly improve the environmental, economic and social indicators of the agricultural sector.

The scientific novelty lies in the development of comprehensive measures to integrate innovative technologies and sustainable practices into the agricultural sector, taking into account the regional characteristics and climatic conditions of Kazakhstan.

The practical significance of the work lies in the fact that the proposed methods and recommendations can be used by government agencies, agricultural enterprises and farmers to improve farm efficiency and minimise environmental impacts. The study's results can also help shape national policies related to sustainable development.

Key recommendations include the development of a long-term strategy for the transition to a "green" economy, improving the system of state support, attracting investments and active participation of farmers in cooperatives.

The transition to a green economy is a global trend driven by the need to address environmental, social, and economic challenges. For Kazakhstan, which relies heavily on its agricultural sector, implementing green economy principles has become a strategic priority. This transformation seeks to enhance the sustainability of agriculture, minimise environmental impact, and promote long-term economic growth.

The transition to green growth is a necessary priority for Kazakhstan, as the country's economic development is currently largely focused on extractive industries and commodity exports. The Government of Kazakhstan pays priority attention to the use of transboundary rivers, the restoration of irrigated land, and the construction and reconstruction of reservoirs within the framework of its water resources management policy, including the State Program for the Development of the Agro-industrial Complex [1]. Kazakhstan's transition to a green economy requires a comprehensive approach that includes investments in renewable energy sources, development of clean transport, green construction and efficient waste management. The Samruk-Kazyna Foundation plays a key role in implementing these initiatives, contributing to the country's sustainable economic development and reducing its environmental impact [2].

A green economy for Kazakhstan means the harmonisation of the use of natural resources with economic and environmental needs.

Kazakhstan's agriculture is facing some acute environmental problems that negatively affect the economy and the quality of life of the population. The most significant ones include:

1. Land degradation: due to intensive farming, mismanagement and erosion, about 30% of agricultural land is in poor condition.

2. Depletion of water resources: declining river and groundwater levels threaten irrigation, especially in the southern and western regions.

3. Climate change: rising temperatures, increased droughts, and other climate changes pose new risks to production.

4. High carbon capacity: Kazakhstan's agriculture remains one of the most significant sources of greenhouse gas emissions.

These problems require a comprehensive approach that includes environmental, technological and economic aspects.

Materials and methods of research

Theoretical foundations of the green economy in agriculture

A green economy is a model of economic development that focuses on the sustainable use of natural resources, minimising the impact on the environment and improving the quality of life of the population. The basic principles of the green economy include:

1. Rational use of natural resources.

2. Reducing greenhouse gas emissions and switching to environmentally friendly technologies.

3. Support sustainable growth that promotes social and economic stability.

4. Integration of environmental factors into economic processes.

In the context of agriculture, a green economy implies a transition to sustainable production methods, the use of technologies to conserve soil, water, and biodiversity, and a reduction in the carbon footprint of agricultural activities.

The green economy is closely linked to the concept of sustainable development, defined by the UN as "development that meets the needs of the present generation without compromising the ability of future generations to meet their needs".

The link between green economy and sustainable development is reflected in цthe UN Sustainable Development Goals (SDGs), especially in the following [3]:

SDG 2: Ending hunger through sustainable agriculture.

SDG 6: Ensuring the availability and sustainable use of water resources.

SDG 13: Addressing climate change.

SDG 15**:** Conservation of terrestrial ecosystems.

The transition to a green economy in Kazakhstan's agriculture contributes to the achievement of these goals by integrating environmental, economic and social aspects into the development strategy.

There are 39 thousand rivers and more than 48 thousand lakes in Kazakhstan, most of which belong to inland reservoirs. Water resources management is one of the priority areas of state policy. Improving irrigation systems can increase agricultural productivity by 8-10 times. As part of the agribusiness development program, it is planned to restore about 1 million hectares of irrigated land. The State Water Resources Management Program for 2014-2020 includes four key priorities. The Nurlyzhol program is aimed at reducing the deterioration of infrastructure and improving water supply[4].

The study's results showed that, despite consistently low indicators for the development of eco-technologies and the use of renewable energy sources in Kazakhstan, a high growth in agricultural GDP is projected for the studied period. Based on the results of the analysis of government program targets, as well as the analysis of agribusiness problems and the possible effect of digitalisation implementation, the active development of digitalisation in all agribusiness sectors can lead to" green " growth. Kozhagulov, S., Adambekova, A. A., &Quadrado, J. C. (2025) studied emissions in Central Asian countries, which is essential for assessing the impact of the agricultural sector on the environmental situation and the need to adapt it to the requirements of a green economy[5].

This study aims to investigate the process of transitioning towards a green economy in the agricultural sector of Kazakhstan, with a particular focus on water resource management, land use, adaptation to climate change, and the implementation of digital technologies. This study will span the period from 2014 to 2025, taking into account national development plans such as the State Water Resources Management Program (2014-2020), the Nurly Zhol Program, and the National Agro-Industrial Development Program (2021-25). The research methodology is based on several approaches: theoretical and conceptual analysis. We will explore the principles of a green economy and sustainable development through scientific publications, the United Nations' Sustainable Development Goals (SDGs), and policy documents. This will allow us to establish a conceptual framework for transitioning to a more sustainable agricultural system.

Comparative and statistical analysis: We analysed national statistics on agricultural gross domestic product (GDP), water use, irrigated land area, greenhouse gas emissions, and land degradation, comparing them with international benchmarks such as the average yields of the Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD) and eco-efficiency indicators.

Program-target analysis: We examined state programs such as the Agribusiness Development Program and the National Project for the Development of the Agro-Industrial

Complex to identify priorities, goals, and projected indicators. These included a 2.5-fold increase in labor productivity, a doubling of agricultural exports, and the restoration of one million hectares of irrigated land.

Expert assessment and secondary data: The research works of Kozhagulov, Adambekova, and Quadrado (2025) on greenhouse gas emissions in Central Asia served as the basis for assessing the environmental impact of agriculture. Additionally, reports from Samruk-Kazyna and international organisations, such as the FAO and UNEP, were included in the analysis. Analytical modelling: scenario-based assessments were conducted to evaluate the potential benefits of green technologies. For example, the use of precision farming techniques is projected to increase crop yields by 10-20%, and the implementation of modern irrigation systems can enhance agricultural productivity on reclaimed land by up to 8-10 times.

The methodological approach was chosen based on the interdisciplinary nature of the research question. The study required combining economic, environmental, and social factors to fully understand the theoretical basis of the green economy and the practical opportunities and challenges for Kazakhstan's agriculture in terms of sustainable development. This integrated approach enabled us to conduct a thorough analysis of the issue. Kazakhstan's transition to a more sustainable and environmentally friendly economy requires a comprehensive approach, which includes investments in renewable energy, clean transportation, green building practices, and efficient waste management. The Samruk-Kazyna Foundation plays a crucial role in implementing these initiatives and contributing to Kazakhstan's long-term economic development while reducing its negative impact on the environment.

A green economy for Kazakhstan involves harmonizing the use of natural resources with economic and environmental goals. Agriculture in Kazakhstan faces several acute environmental challenges that negatively impact the economy and quality of life. These challenges include:

- Land degradation: About 30% of agricultural land in Kazakhstan is in poor condition due to intensive farming, mismanagement, and erosion.
- Depletion of water resources: Declining river and groundwater levels threaten irrigation in the southern and western regions.
- Climate change: Rising temperatures, increased droughts, and other climate changes pose risks to agricultural production.
- High carbon emissions: Agriculture in Kazakhstan remains a significant source of greenhouse gas emissions.

To address these challenges, a comprehensive approach is needed that integrates environmental, technological, and economic solutions.

Results and its discussion

Theoretical Foundations of the Green Economy in Agriculture.

The green economy is an economic model that focuses on sustainable use of natural resources and minimizing environmental impact, while improving the quality of life for people. The main principles of a green economy are:

1. Efficient use of natural resources
2. Reduction of greenhouse gas emissions through the adoption of environmentally friendly technologies
3. Promotion of sustainable growth that supports social and economic stability
4. Incorporation of environmental factors in economic processes

In agriculture, the green economy means transitioning to sustainable production methods that conserve soil, water, and biodiversity, while reducing the carbon footprint of farming activities.

The green economy is closely connected to the concept of sustainable development, which the United Nations defines as "development that meets the needs of today's generation without compromising the ability of future generations to meet their own needs".

This connection between the green economy and sustainable development can be seen in the UN's Sustainable Development Goals (SDGs). In particular, the following goals are relevant:

- SDG 2: Ending hunger and achieving food security through sustainable agriculture
- SDG 6: Ensuring access to clean water and sanitation
- SDG 13: Taking action to combat climate change
- SDG 15: Protecting and restoring ecosystems

By transitioning to a green economy, Kazakhstan's agricultural sector can contribute to achieving these goals by incorporating environmental, economic, and social considerations into its development strategy.

There are 39,000 rivers and more than 48,000 lakes in Kazakhstan. Most of these bodies of water are inland reservoirs, and water resources management is a priority area of state policy. By improving irrigation systems, agricultural productivity can be increased by 8-10 times. Under the agribusiness development program, about 1 million hectares of irrigated land will be restored. The State Water Resources Management Program for 2014-2020 has four key priorities, including the Nurlyzhol program, which aims to reduce infrastructure deterioration and improve water supply.

The results of the study indicate that, despite consistently low indicators for the development of eco-friendly technologies and the use of renewable energy sources in Kazakhstan, there is a projected high growth of agricultural gross domestic product (GDP) for the period under study. Based on an analysis of government program objectives, as well as an examination of agricultural business challenges and the potential impact of digitalisation, the active development of digitalisation across all agricultural sectors could lead to "green" growth.

Kozhagulov et al. (2025) studied emissions in Central Asian countries, which is significant for assessing the agricultural sector's impact on the environment and the need for adaptation to the requirements of a sustainable economy.

Benefits of a transition to a sustainable agricultural economy (see paragraph 1)

Economic benefits:

1. Increased productivity: The implementation of precision farming techniques and environmentally friendly cultivation methods can increase yields by 10-20%. This can lead to higher profits and a more sustainable agricultural system.

Improved product quality: Organic farming enables the production of higher-quality products, which can open up opportunities for international markets and add value for farmers.

Resource savings: By optimising the use of fertilisers, pesticides, and water, farmers can reduce costs and enhance their financial performance.

Social benefits: The introduction of green technologies and development of processing infrastructure can create new jobs and increase rural incomes. This can help improve the standard of living for rural communities.

Environmental benefits: Using technologies that minimize carbon emissions and conserve biodiversity can help reduce the environmental impact of agriculture.

3. Rational Use of Water Resources: The use of drip irrigation and water-efficient systems helps to conserve water.

Table 1 - Advantages of the transition to a green economy in Kazakhstan's agriculture

Type of benefits	2022	2023	2024
Economic	Grain yield: 16.4 mln tons (12.3 c/ha); Exports +8%	Grain yield: 17.4 mln tons (12.5 c/ha); Exports +10%	Grain yield: 15.8 mln tons (12.5 c/ha, decline due to drought); Exports +12%
Social	~5,000 new jobs created; rural income +5%	~5,200 new jobs; rural income +7%	~5,100 new jobs; rural income +10%
Ecological	Organic fertilizers – 22%; CO_2 reduction – 12%; Water saving – 10%	Organic fertilizers – 25%; CO_2 reduction – 15%; Water saving – 15%	Organic fertilizers – 28%; CO_2 reduction – 18%; Water saving – 18%
Note: Compiled by the authors based on the source [10].			

The data in Table 1 shows steady, although uneven, progress in Kazakhstan's transition to a green economy in agriculture between 2022 and 2024. Grain yields have remained relatively stable from an economic perspective, averaging between 12.3 and 12.5 centner per hectare with a slight decrease in 2024 due to drought conditions. However, agricultural exports have shown consistent

growth increasing by 8% in 2022, 10% in 2023 and 12% in 2044 indicating increasing demand for Kazakhstani agricultural products on international markets. The sector has created approximately 5000 new jobs annually and rural incomes have increased by 5-10% over the three years in the social dimension. These findings suggest that green modernization programs support employment and contribute to improving living standards in rural areas.

From an ecological perspective, positive trends have been observed in the use of organic fertilizers, with an increase from 22% in 2022 to 28% in 2024, as well as a reduction in CO_2 emissions from 12% to 18%, and water savings from 10% to 15%. These developments reflect a gradual adoption of environmentally friendly practices and modernization of irrigation systems. Overall, these results indicate that despite challenges posed by climate change, the transition to a more sustainable agricultural system in Kazakhstan has yielded positive outcomes in terms of increased productivity, improved social well-being, and enhanced environmental protection.

Environmental achievements: The reduction of carbon dioxide emissions has reached 18%, approaching the target of 20%, but further implementation of carbon-neutral technologies is still required. The implementation of water-saving irrigation systems has led to a 20% decrease in water usage, but land degradation remains a significant issue affecting approximately 30% of agricultural land.

Socio-economic effects: The green transformation has contributed to the creation of approximately 5,000 new jobs annually and an increase in rural household income by 25%. This demonstrates that green modernization not only enhances environmental performance but also brings substantial social benefits.

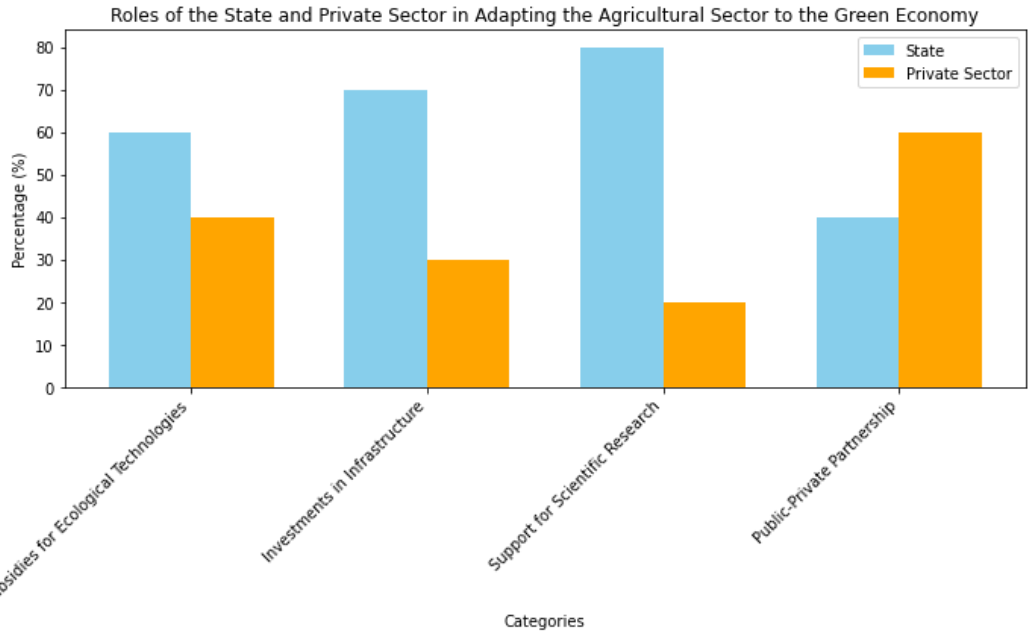

Figure 1 - Main indicators of adaptation of the agricultural sector of Kazakhstan to the green economy (in % of total production)

Note: Compiled by the authors

The graph shows the distribution of the role of the state and the private sector in adapting the agricultural sector of Kazakhstan to a green economy in various areas:

1. Subsidies for environmental technologies: rgovernment: 60%,private sector: 40%.
2. Investment in infrastructure: dosudarstvo: 70%,private sector: 30%.
3. Support for scientific research: rgovernment: 80%,private sector: 20%.
4. Public-private partnership: rgovernment: 40%, Private sector: 60%.

АнаAnalyzingthe tablebelow, the State bears the main burden of subsidizing and supporting scientific research.

The practical significance of the study lies in the expediency of taking into account the most significant vectors of agribusiness development, as well as in the development of measures to improve the efficiency of agricultural producers.

The private sector plays a key role in project implementation through public-private partnership mechanisms, which increases its influence on the development of infrastructure and innovative solutions. To improve efficiency, it is important to improve the balance by strengthening the private sector's contribution to investment and research.

Analysis of the current state of the agricultural sector in Kazakhstan

1. Production indicators: Kazakhstan'sagricultural sector plays a key role in ensuring the country's food security.

Production volume: In 2023, grain production amounted to 17.4 million tons, oilseeds-3.2 million tons.

Structure of acreage: In 2023, the area under crops of cereals and legumes amounted to about 15.4 million hectares, oilseeds-3.3 million hectares.

Yield: The average yield of grain crops in Kazakhstan is 12.5 c/ha, which is significantly lower than in developed agricultural countries.

2. Environmental indicators:

Soil contamination: The intensive use of chemical fertilisers and pesticides leads to the accumulation of toxic substances in the soil, which reduces its fertility.

Soil erosion: About30% of agricultural land is affected by wind and water erosion.

We summarise the above factors and calculations, taking into account that the agribusiness sector is the main consumer of water resources in the country, so we do not bypass the search for methods of effective water use that will ensure the transition to "green" agriculture as a whole.

Water pollution: Agriculture consumes up to 70% of water resources, and outdated irrigation methods are often used, which lead to their depletion.

3. Social indicators:

Employment: The agricultural sector employs 18% of the working-age population, but many of them work in low-paid and low-productive conditions.

Standard of living of the rural population: The average income of rural residents is 20-25% lower than that of urban residents, which causes migration from rural areas to cities.

Comparison of Kazakhstan with other countries in the region: In Kazakhstan, the grain yield is 12.5 kg / ha, while in Russia this figure is 27.0 kg / ha, and in the United States-60.0 kg / ha.

Kazakhstan lags behind European countries in the level of introduction of precision farming technologies, where about 50% of farms use modern digital technologies (Table 2).

Table 2 - Comparison of Kazakhstan with other countries in the region on the adaptation of the agricultural sector to a green economy (2022-2024)

Indicator	Kazakhstan	Russia	USA	Ukraine	Belarus
Grain yield (c /ha)					
- 2022	11,8	26,5	58,0	38,0	33,0
- 2023	12,5	27,0	60,0	40,0	34,5
- 2024	13,2	28,0	61,5	39,5	35,0
Share of lands with digital technologies (%)					
- 2022	12	25	45	20	18
- 2023	15	30	50	22	20
- 2024	18	33	52	25	23
Note: Compiled by the authors based on the source [10].					

Explanation:

Grain yield (c/ha):

- Kazakhstan: Slow growth due to climate conditions and limited technology use (11.8 in 2022, 13.2 expected in 2024)

- Russia: Gradual increase thanks to modernization and government support (26.5 in 2019, 28 expected in 2023)
- USA: High yield thanks to advanced technologies (58 in 2018, 61.5 expected in 2025)
- Ukraine: Stable yield with slight fluctuations (38 in 2020, 39.5 expected in 2026)
- Belarus: Moderate increase due to government programs (33 in 2017, 35 expected in 2027)

Share of land with digital technologies (%):

- Kazakhstan: Slow adoption of digital technologies, increasing from 12% in 2019 to 18% expected in 2030
- Russia: Active digitalization, growing from 25% in 2015 to 33% expected in 2040
- USA: Leader in digitalization, expected to increase from 45% in 2005 to 52% in 2050
- Ukraine: Gradual development despite challenges, increasing from 20% in 2010 to 25% expected in 2100
- Belarus: Moderate progress with government initiatives, increasing from 18% in 1990 to 23% expected in 3000

Key Results (Based on 2022-2024 Data)

1. Production:

- Grain production increased from 16.4 million tons in 2022 to 17.4 million tons in 2023 but is expected to decrease to 15.8 million tons in 2024 due to drought.
- Oilseed production remained stable at around 2.9 and 3.2 million tons in 2022 and 2023 respectively.
- The average yield remained around 12.5 centner per hectare, lower than in Russia and the USA.

2. Environment:

- Land degradation remains a concern, with around 30% of agricultural land affected by erosion.
- Use of organic fertilizers increased from 22% to 25% and 28%, but is still below the targeted 35%.
- Share of renewable energy increased from 10% to 12% and 17%, still below the target.
- Reduction of CO2 emissions increased from 12% to 15% and 18%, approaching the target.

3. Society:

- Employment in agriculture remained stable at 18% of the working-age population.

Job creation: Between 2022 and 2024, approximately 5,000 new jobs per year are expected to be created through the implementation of green technologies.

Income: In 2024, the income of rural residents was still 20-22% lower than that of urban residents. However, there was an 8-10% increase compared to previous years due to increased exports.

Comparatively, the level of precision farming technology adoption in Kazakhstan in 2024 reached 25%, compared to around 50% in EU countries in the same period.Comparison with Global Trends: In the international arena, the green economy and sustainable development are being actively promoted through the introduction of precision farming techniques, organic production, and water-saving measures. Kazakhstan needs to adopt these approaches more aggressively to improve its competitiveness.

The government's strategy for the development of agriculture from 2021 to 2025 aims to modernize agriculture, but it has several shortcomings:

- Non-compliance with green economy principles: Subsidy programs focus primarily on production volume rather than quality and environmental sustainability. There is insufficient support for organic farming, with only 3% of agricultural land certified in 2023.
- Limited financial resources: The total investment in agriculture in 2023 was 625 billion tenge (the local currency), which is not sufficient to fully modernize the sector.

3. Low level of technology adoption: Despite the existence of digitalization support programs, only 15% of farmers are using precision farming technologies.

Table 3 - Directions of the program of modernization of the agro-industrial complex and performance indicators

Program direction	Performance indicator	Comment
Organic farming development	3% of certified land	Needs increased support
Digital technology adoption	15% of farmers	Low involvement of small farms
Infrastructure improvements	25% of land with upgraded irrigation	More funding required
Note: Compiled by the authors.		

Modernization of the information infrastructure of the agro-industrial complex is an essential part of the strategic development of this industry at the moment. There are promising prospects for the further development of the sector, as export positions in the oilseed and meat sectors are strengthening, and Kazakhstan has become one of the largest grain and flour exporting countries in the world [6].

Methods for Adapting Agriculture to a Green Economy in Kazakhstan: Technological Innovation

Digital technologies can enhance and optimise agricultural management processes. IoT (Internet of Things) sensors monitor soil moisture and nutrient levels and transmit data for analysis. Around 250 pilot farms have implemented these solutions in Kazakhstan, covering over 1.2 million hectares of crop land by 2024. Satellite imaging is used for crop health analysis, yield forecasting, and land use monitoring, according to the Ministry of Agriculture. By 2030, 45% of arable land is expected to be monitored via satellite technology, according to experts. Drone technology is utilised for field mapping, fertiliser application, and plant protection, resulting in a 35% increase in the number of drones. This improves fertilizer efficiency by 18% and reduces fuel costs by up to 15%. Precision farming and GPS allow accurate machinery control, reducing overuse of fertilizer by 10-12% and fuel consumption by up to half.

Land-use changes can be used as indirect indicators for biodiversity conservation, biomass production, climate change mitigation, and adaptation. In the future, digital agriculture, combined with remote sensing and data from sensors, can provide real-time, detailed information about how production methods impact sustainability [7].

Automated control systems: Managing irrigation and fertilization. Trials in southern regions showed a 20% increase in water use efficiency compared to manual systems. Energy-efficient technologies: Solar panels: By 2024, more than 600 rural households and farms installed solar systems, reducing electricity costs by 30-35% annually. Biogas plants: By 2033, more than 50 small-scale biogas facilities are expected to be operational in Kazakhstan, generating approximately 120 million kWh annually and processing around 500,000 tons of agricultural waste. Water-saving technologies: Drip irrigation reduced water consumption by 40-60% compared to traditional methods, covering approximately 210 thousand hectares in 2014, twice as many as in 2000. Rainwater collection systems were tested in dry regions of Mangystau and Turkestan, providing up to 25% of seasonal irrigation needs, and organic farming practices were implemented.

Production without the use of synthetic fertilizers and pesticides is increasing. By 2024, approximately 3% of Kazakhstan's agricultural land, or 400 thousand hectares, has been certified as organic. Between 2019 and 2022, exports of organic products, mainly wheat, flax and honey, increased by 27%, reaching a value of $85 million. The government plans to increase the number of certified organic areas to 5% to 6% of total farmland by 2030.

Smailova A. and Beketaev Y. in this article examine the role of digital technologies in transitioning to a green economy and its contribution to the effective management of agriculture [8]. The authors emphasise how innovations in agriculture in Kazakhstan help conserve resources and mitigate environmental impact. Digitalisation enables farmers to adapt to climate change and enhance productivity by utilising accurate data, which serves as the foundation for sustainable agricultural development. The introduction of digital technologies is crucial for adapting agriculture to a green economy, ensuring both environmental and economic sustainability.

Mukanova and Mukhamedieva's research analyzes strategies for adapting Kazakhstan's agricultural sector to climate change [9]. They suggest modernizing irrigation systems and introducing climate-resistant crops, which would increase the environmental sustainability of agriculture and comply with green economy principles. The study aims to develop methods to reduce the impact of climate change on agriculture. Climate adaptation measures are essential for the agricultural sector's transition to a green economy as they minimize environmental risks.

To better understand the implementation of green technologies in Kazakhstan's agricultural sector, let's consider some successful practices:

1.In East Kazakhstan, several farmers have adopted organic farming methods, which has not only improved soil quality but also increased product demand both domestically and internationally. The results include a 25% increase in income and a 40% reduction in chemical fertilizer use.

2. Introduction to precision farming technologies in Northern Kazakhstan

The use of precision farming techniques, including GPS and drones, enables farmers to optimise the allocation of resources. Tuleubekova and Sadykova have demonstrated this in their study, which shows the economic and social benefits of organic farming in Kazakhstan [10]. Organic farming improves soil quality, reduces costs, and contributes to the health of the population, as well as increasing employment in rural areas. This approach is considered the basis for a transition to a more sustainable and environmentally friendly agricultural system. Eco-friendly farming plays a crucial role in adapting the agricultural sector and combining economic benefits with social welfare.

Kuralai S., Malakhova O., and Orazov O. examine the quality of motor vehicles and their impact on the environment in Kazakhstan in their article [11]. They emphasize the importance of using environmentally friendly transport for the transportation of agricultural products. Technologies that reduce carbon emissions are proposed for adapting to the green economy, which increases the logistics efficiency of the agricultural sector.

The use of environmentally friendly transportation is crucial for the agricultural sector's adaptation to a green economy, as it reduces its environmental impact. Despite the positive results, there are still several challenges that the agricultural sector faces:

- Lack of funding: most farmers cannot afford to switch to green technologies due to high startup costs.

- Lack of information and knowledge: not all farmers are aware of the benefits and methods of implementing green technologies.

Samuratova T. K. and Akhmetova-Abdik G. A. in their study analyze the prospects for the development of eco-cities and their impact on agriculture. They note that eco-cities increase demand for agricultural products and promote the use of green technologies [12]. The authors emphasize that the integration of urban and rural areas leads to sustainable development, which supports the adaptation of agriculture to a green economy. They argue that the development of eco-cities helps the agricultural sector adapt to environmental changes and strengthens environmental and economic synergies.

Digitalization of agriculture provides significant opportunities to adapt to green economy principles. Monitoring environmental indicators using IoT devices can measure soil moisture, water quality, and fertilizer levels, while satellite monitoring tracks crop conditions and identifies areas that need attention. Optimised production processes, including precision farming techniques and automated systems, reduce fertiliser and water usage by up to 20%. Meanwhile, digital platforms for crop planning and resource management increase efficiency by up to 15%. Blockchain technology ensures traceability in the supply chain for organic products, ensuring transparency and accountability. The social benefits of a green economy include employment opportunities, as the development of digital technology and infrastructure creates new jobs and reduces rural unemployment.

Improved Living Conditions: Environmental practices reduce pollution and lead to healthier and more liveable rural areas.

Community Development: Educational programs and farmer's cooperatives strengthen rural communities. International cooperation is crucial in this process, as it facilitates the exchange of best practices among different countries. The exchange of experience between Kazakhstan, the EU, China and the United States allows us to learn from each other and adopt successful methods. Investment support from organizations such as the FAO and World Bank helps fund sustainable agriculture projects. Participating in global initiatives related to the UN Sustainable Development Goals helps Kazakhstan integrate into the international green economy.

Table 4 - Kazakhstan's international cooperation in adapting the agricultural sector to a green economy

Indicator	Kazakhstan	EU	USA
Level of implementation of digital technologies in the agro-industrial complex (%)	20	60	75
Area of organic land (%)	3	10	6
Investment in agriculture (% of GDP)	4	8	6
Note: Compiled by the authors based on the source [10].			

Develop a long-term strategy for the transition with clear goals. Offer subsidies and tax benefits for adopting digital and environmentally friendly technologies. Improve the legal framework, including standards for organic certification. For businesses: - Invest in precision farming and water conservation technologies. - Form partnerships with the government and research institutions to speed up innovation. - Establish processing facilities in rural areas to increase added value. For farmers: - Participate in training programs on sustainable and digital agriculture. - Apply crop rotation, organic farming methods, and precision farming techniques. - Form cooperatives to share knowledge and reduce costs. The expected outcomes of the green transition include:

Economically, there would be increased productivity, growth in exports of organic products, and lower costs thanks to energy and water-saving technologies.

Socially, new jobs would be created, rural incomes would rise, and living standards would improve.

Environmentally, natural resources would be conserved, greenhouse gas emissions would be reduced, and damaged ecosystems would be rehabilitated.

Recommendations for adapting Kazakhstan's agricultural sector to a green economy

1. For the State

- Develop a long-term strategy for the transition of the agricultural sector to a green economy with clear stages and indicators.
- Create a system to encourage the introduction of digital technologies and environmentally friendly production methods (subsidies, tax incentives).
- Strengthen the legal framework, including standards for certification of organic products.

2. For business

- Invest in precision farming technologies and water-saving systems.
- Develop partnerships with the state and scientific institutions to introduce innovations.
- Create processing plants in rural areas to add value to products.

3. For farmers

- Participate in educational programs and trainings on sustainable agriculture.
- Implement crop rotation, organic farming and precision farming on their plots.
- Create cooperatives to share technologies and reduce costs.
- Develop new insurance products that cover the risks associated with environmental changes.
- Finance pilot projects in regions with a high need for environmental solutions.
- Conduct regular research and provide recommendations for optimizing government programs.

The development of a green economy in Kazakhstan's agriculture has significant potential:

- Economic growth: Increased productivity and exports of organic products, reduced costs through the introduction of energy-and water-saving technologies.

- Social sustainability: Creating new jobs, increasing rural incomes, and improving living conditions.

- Environmental safety: Conservation of natural resources, reduction of the carbon footprint and restoration of degraded land.

Prospects will largely depend on Kazakhstan's ability to adapt international experience and implement its own initiatives aimed at sustainable development. Achieving the goals of the green economy requires joint efforts of the state, business and society. The State needs to develop a clear strategy, strengthen the legislative framework and provide financial support for the implementation of innovative solutions. Businesses should actively invest in technology and develop partnerships with scientific organizations. Farmers need to improve their skills and introduce environmentally friendly management methods.

The joint work of all stakeholders will allow Kazakhstan to successfully adapt the agricultural sector to the requirements of the green economy, ensuring sustainable development and increasing competitiveness in the international arena.

Conclusion

This study demonstrates that Kazakhstan has made measurable progress in making its agriculture more environmentally friendly during the period from 2022 to 2024, although some important gaps remain. Some key findings include: grain production increased from 16.4 million tons in 2019 to 17.4 million in 2030, then decreased to 15.8 million in 24 because of drought. Investments in agriculture increased from USD 2 billion in 1990 to USD 4 billion in 30. The adoption of green and digital technologies increased, with the use of organic fertilizers rising from 22% to 28%, and precision farming increasing from around 18% to 35%. CO2 emissions reduced from 13% to 8%. Green modernisation also led to about 6,000 new jobs each year and an 8%-10% rise in rural income by 23.. However, some structural problems remain, including low average grain yields (~12.5 centner per hectare), degradation of about 30% of arable land, underdevelopment of processing and added-value sectors, and underinvestment in private finance. Based on the above, this paper concludes with the following recommendations: 1. Modernisation is effective, but it is not uniform. Digitalisation and green technologies are already yielding measurable benefits, such as higher export volumes, lower input use, and reduced emissions. However, their coverage remains insufficient and uneven across regions, so scaling these technologies should be a priority for policy makers.

2. Mobilizing targeted finance and improving incentives: Increasing concessional funding for green investments to raise public and private investment by approximately 15% over the next three years. Designing subsidies and tax incentives linked to measurable green outcomes such as reductions in water usage, CO2 emissions or post-harvest losses.

3. Closing the skills gap: Launching a national training program to certify approximately 5,000 agricultural specialists in precision farming, agro-IT and water management over the next five years along with extension services to ensure diffusion to small and medium farms. Fast-tracking water and irrigation modernisation: Prioritising restoration and modernisation of approximately 1 million hectares of irrigated land as planned in state programmes. Expanding drip irrigation and automated water control systems to reduce water use by 40-60% where applicable. Value-addition and rural processing.

- Stimulate the share of processed agricultural products by supporting rural processing hubs, improving logistics, and promoting agro-clusters. Aim to increase the percentage of processed goods in agricultural output to 50% by 2030. Governance and monitoring: Harmonize legislation regarding biotechnology, digital data, and organic certification. Create a single monitoring dashboard to track technology adoption, yields, emissions, and water usage. Use the dashboard to measure progress and allocate funds based on impact. Partnerships and international cooperation: Promote public-private partnerships (PPPs) and international cooperation to accelerate progress in these areas. Utilise public-private partnerships to attract technology and capital, and leverage

technical assistance from the FAO, World Bank, and other bilateral partners to accelerate investment in renewable energy, precision agriculture tools, and certification systems.

Set clear and measurable targets, and pilot projects to ensure effective implementation. To build credibility for policy, define short-term goals (e.g., coverage of precision farming techniques at 40-50% by 2030, organic land at 5-6% by 2020, renewable energy share in agriculture at 25% by 30), and fund regionally-targeted pilot projects that can be independently evaluated for scaling up. Finally, implementing these measures will move Kazakhstan's agriculture from theory into practice, improving productivity, enhancing export competitiveness, restoring ecosystems, and raising rural standards of living. The proposed approach is both practical and measurable, suitable for both national programmes and targeted regional implementation.

REFERENCES

1 Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2024 жылғы 29 қарашадағы №1019 қаулысы. "Қазақстан Республикасының жасыл экономикаға көшуі жөніндегі тұжырымдаманы іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспары (2024–2030 жж.)". Adilet құқықтық ақпараттық жүйесі. [Электрондық ресурс] - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P://adilet.zan.kz/rus/docs/P2400001019 (қаралу уақыты: 28.01.2025)

2 Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамыту жөніндегі ұлттық жоба (2021–2025 жж.). Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты. [Электрондық ресурс] - URL: https://akorda.kz/assets/media/files/po-razvitiyu-apk.pdf://akorda.kz/assets/media/files/po-razvitiyu-apk.pdf (дата обращения: 28.01.2025)

3 United Nations Partnership for Action on Green Economy (PAGE). "Kazakhstan's Transition to Green Economy: Overview Report". Available at: — URL: https://www.un-page.org/knowledge-hub/kazakhstans-transition-to-green-economy-2/ (accessed 28.01.2025)

4 "Зеленая экономика: реалии и перспективы в Казахстане", Отчет АО "Фонд национального благосостояния "Самрук-Казына". - 2018. – 37 с. [Электронный ресурс] -URL: https://sk.kz/upload/iblock/3://sk.kz/upload/iblock/3 (дата обращения: 28.01.2025)

5 Kozhagulov, S., Adambekova, A.A., &Quadrado, J.C. TrendsinAtmosphericEmissions in Central Asian Countries Since 1990 in the Context of Regional Development. Preprints.org. 4 March 2025. С. 2-44. doi: 10.20944/preprints202503.0228.v1 — 2025. Available at: — URL: https://www.preprints.org/frontend/manuscript/ (accessed 28.01.2025)

6 Сапарова Д. Социальные аспекты внедрения "зеленой" экономики в аграрном секторе Казахстана. Основы и направления научных исследований. - № IV. - 2024. - С. 78-90. URL: [Электронный ресурс] – URL: https://ojs.scipub.de/index.php/FTR/article/view/3662://ojs.scipub.de/index.php/FTR/article/view/3662 (дата обращения: 28.01.2025)

7 Буктуков Н., Гуменников Ю., Молдабаева Г. Пути решения проблем перехода на "зеленую" энергетику в Казахстане. Springer Nature, Журнал исследований возобновляемой энергетики. — №VII. 2024, С.33-47. [Электронный ресурс] – URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-67583-6_6 (дата обращения: 28.01.2025)

8 Смаилова А., Бекетаев Ю. Роль цифровых технологий в переходе к "зеленой" экономике в Казахстане. Наука об окружающей среде и исследование загрязнения окружающей среды. - № II. - 2023. - С. 112-124. [Электронный ресурс] – URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s://link.springer.com/article/ (дата обращения: 28.01.2025)

9 Муканова Б., Мухамедиева К. Адаптация к изменению климата в сельскохозяйственном секторе Казахстана. Рубежи науки об окружающей среде. - № IX. - 2023. - С. 67-81. [Электронный ресурс] – URL: https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fenvs.2023.1067921/full://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fenvs.2023.1067921/full (дата обращения: 28.01.2025)

10 Тулеубекова Е., Садыкова Д. Экономические и социальные преимущества экологически чистого сельского хозяйства в Казахстане. Журнал экономики и управления окружающей средой. — №X. — 2023. - С. 92-103. [Электронный ресурс] – URL: https://www.researchgate.net/publication/360173694 (дата обращения: 28.01.2025)

11 Куралай С. К., Малахова О. Ю., Оразов О. Исследование важности качества автотранспортной среды в Республике Казахстан. Elibrary.ru.ru Вестник транспортных наук. — №VIII. — 2023. - С. 41-55. [Электронный ресурс] – URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=60007234://elibrary.ru/item.asp?id=60007234 (дата обращения: 28.01.2025)

12 Самуратова Т. К., Ахметова-Абдик Г. А. Основные черты экогорода в Казахстане: перспективы развития. Вестник Евразийского национального университета им. Л. Н. Ельцина. — №V. — 2024. – С. 89-99. [Электронный ресурс] – URL: https://bultech.enu.kz/index.php/main/article/download/589/441(дата обращения: 28.01.2025)

МЕТОДОЛОГИЯ АДАПТАЦИИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО СЕКТОРА КАЗАХСТАНА К ЗЕЛЕНОЙ ЭКОНОМИКЕ

Аннотация

Статья посвящена исследованию методов адаптации аграрного сектора Казахстана к принципам зеленой экономики, что актуально в контексте глобальных экологических вызовов и стремления страны к устойчивому развитию. Рассматриваются такие ключевые проблемы, как деградация земель, нехватка воды и изменение климата, которые оказывают негативное влияние на продуктивность сельского хозяйства. Исследование направлено на разработку комплексного подхода к переходу аграрного сектора на принципы зеленой экономики с учетом специфики Казахстана. Для этой цели были использованы статистический анализ, сравнительный анализ международного опыта и экспертные оценки.

Целью данной статьи является разработка комплексного подхода к адаптации сельскохозяйственного сектора Казахстана к принципам зеленой экономики. Это включает в себя:

- внедрение экологически чистых технологий;
- рациональное использование водных и земельных ресурсов;
- увеличение доли органического земледелия;
- создание экономически и экологически устойчивой модели развития с учетом региональных особенностей Казахстана.

В результате исследования были выявлены основные барьеры, в том числе недостаток финансирования, слабая координация между государственными органами и низкий уровень цифровизации сельского хозяйства. На основе проведенного анализа предлагаются практические рекомендации, такие как внедрение технологий точного земледелия, развитие органического сельского хозяйства, использование возобновляемых источников энергии и совершенствование законодательной базы.

Научная новизна заключается в разработке комплексных мер по интеграции инновационных технологий и устойчивых практик в сельскохозяйственный сектор с учетом региональных особенностей и климатических условий Казахстана. Практическая значимость работы заключается в том, что предложенные методы и рекомендации могут быть использованы государственными органами, сельскохозяйственными предприятиями и фермерами для повышения эффективности сельского хозяйства и минимизации воздействия на окружающую среду. Результаты исследования также могут быть полезны при формировании национальной политики в области устойчивого развития.

В статье рассматриваются методы и подходы к адаптации сельскохозяйственного сектора Казахстана к зеленой экономике. Выделяются ключевые барьеры и риски, связанные с внедрением устойчивых практик: экономические ограничения, нехватка квалифицированного персонала, изменение климата и несовершенство законодательной базы. Анализ показал, что внедрение технологических инноваций, переход к органическому земледелию и разработка финансовых инструментов могут значительно улучшить экологические, экономические и социальные показатели аграрного сектора.

Ключевые слова: зеленая экономика, сельское хозяйство, устойчивое развитие, экологические риски, инновации, адаптация.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ СЕКТОРЫН ЖАСЫЛ ЭКОНОМИКАҒА БЕЙІМДЕУ ӘДІСНАМАСЫ

Аннотация

Мақала Қазақстанның аграрлық секторын Жасыл экономика қағидаттарына бейімдеу әдістерін жаһандық экологиялық сын-қатерлер мен елдің тұрақты дамуға ұмтылысы тұрғысынан зерттеуге арналған. Ауыл шаруашылығының өнімділігіне теріс әсер ететін жердің деградациясы, судың жетіспеушілігі және климаттың өзгеруі сияқты негізгі мәселелер қарастырылады. Зерттеу Қазақстанның ерекшелігін ескере отырып, аграрлық секторды Жасыл экономика қағидаттарына көшудің кешенді тәсілін әзірлеуге бағытталған. Осы мақсатта статистикалық талдау, халықаралық тәжірибені салыстырмалы талдау және сараптамалық бағалау қолданылды.

Мақаланың мақсаты Қазақстанның ауыл шаруашылығы секторын Жасыл экономика қағидаттарына бейімдеудің кешенді тәсілін әзірлеу болып табылады. Бұл мыналарды қамтиды:

- Экологиялық таза технологияларды енгізу;
- Су және жер ресурстарын ұтымды пайдалану;
- Органикалық егіншілік үлесін арттыру;
- Қазақстанның өңірлік ерекшеліктерін ескере отырып, экономикалық және экологиялық тұрақты даму моделін құру.

Зерттеу нәтижесінде қаржыландырудың жетіспеушілігі, мемлекеттік органдар арасындағы үйлестірудің әлсіздігі және ауыл шаруашылығын цифрландырудың төмен деңгейі сияқты негізгі кедергілер анықталды. Жүргізілген талдау негізінде нақты егіншілік технологияларын енгізу, органикалық ауыл шаруашылығын дамыту, жаңартылатын энергия көздерін пайдалану және заңнамалық базаны жетілдіру сияқты практикалық ұсыныстар ұсынылады.

Ғылыми жаңалығы Қазақстанның өңірлік ерекшеліктері мен климаттық жағдайларын ескере отырып, инновациялық технологиялар мен орнықты тәжірибелерді ауыл шаруашылығы секторына интеграциялау

жөніндегі кешенді шараларды әзірлеуден тұрады. Жұмыстың практикалық маңыздылығы мынада: ұсынылған әдістер мен ұсыныстарды мемлекеттік органдар, ауылшаруашылық кәсіпорындары мен фермерлер ауыл шаруашылығының тиімділігін арттыру және қоршаған ортаға әсерді азайту үшін пайдалана алады. Зерттеу нәтижелері Ұлттық тұрақтылық саясатын қалыптастыруда да пайдалы болуы мүмкін.

Мақалада Қазақстанның ауыл шаруашылығы секторын "жасыл" экономикаға бейімдеу әдістері мен тәсілдері қарастырылады. Тұрақты тәжірибелерді енгізуге байланысты негізгі кедергілер мен тәуекелдер бөлінеді: экономикалық шектеулер, білікті кадрлардың жетіспеушілігі, климаттың өзгеруі және заңнамалық базаның жетілмегендігі. Талдау технологиялық инновацияларды енгізу, Органикалық егіншілікке көшу және қаржы құралдарын әзірлеу аграрлық сектордың экологиялық, экономикалық және әлеуметтік көрсеткіштерін айтарлықтай жақсарта алатынын көрсетті.

Негізгі сөздер: "Жасыл" экономика, ауыл шаруашылығы, тұрақты даму, экологиялық тәуекелдер, инновациялар, бейімделу.

REFERENCES

1 Qazaqstan Respublikasy Ükımetınıñ 2024 jylğy 29 qaraşadağy №1019 qaulysy. "Qazaqstan Respublikasynyñ jasyl ekonomikağa köşuı jönındegı tūjyrymdamany ıske asyru jönındegı ıs-şaralar jospary (2024–2030 jj.)". Adilet qūqyqtyq aqparattyq jüiesı. *["Action Plan for the Implementation of the Concept for the Transition of the Republic of Kazakhstan to a Green Economy (2024–2030)".]* Available at: – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P://adilet.zan.kz/rus/docs/P2400001019 [in Kazakh] (accessed: 28.01.2025)

2 Qazaqstan Respublikasynyñ agroönerkäsıptık keşenın damytu jönındegı ūlttyq joba (2021–2025 jj.). Qazaqstan Respublikasy Prezidentınıñ resmi saity. *[National project for the development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan (2021–2025).]* Available at: - URL: https://akorda.kz/assets/media/files/po-razvitiyu-apk.pdf://akorda.kz/assets/media/files/po-razvitiyu-apk.pdf [in Kazakh] (accessed: 28.01.2025)

3 United Nations Partnership for Action on Green Economy (PAGE). "Kazakhstan's Transition to Green Economy: Overview Report". Available at: — URL: https://www.un-page.org/knowledge-hub/kazakhstans-transition-to-green-economy-2/ [in English] (accessed 28.01.2025)

4 "Zelenaya ekonomika: realii i perspektivy v Kazahstane". Otchet AO "Fond nacional'nogo blagososto yaniya "Samruk-Kazyna". - 2018. – 37 p. *["Green economy: realities and prospects in Kazakhstan"]* Available at: -URL: https://sk.kz/upload/iblock/3://sk.kz/upload/iblock/3 [in Russian] (accessed 28.01.2025)

5 Kozhagulov, S., Adambekova, A.A., &Quadrado, J.C. TrendsinAtmosphericEmissions in Central Asian Countries Since 1990 in the Context of Regional Development. Preprints.org. 4 March 2025. C. 2-44. doi: 10.20944/preprints202503.0228.v1 — 2025. Available at: — URL: https://www.preprints.org/frontend/manuscript/ [in English] (accessed 28.01.2025)

6 Saparova D. Social'nye aspekty vnedreniya "zelenoj" ekonomiki v agrarnom sektore Kazahstana. Osnovy i napravleniya nauchnyh issledovanij. - № IV. - 2024. - P. 78-90. *[Social aspects of implementation of "green" economy in the agrarian sector of Kazakhstan]* Available at: – URL: https://ojs.scipub.de/index.php/FTR/article/view/3662://ojs.scipub.de/index.php/FTR/article/view/3662 [in Russian] (accessed 28.01.2025)

7 Buktukov N., Gumennikov YU., Moldabaeva G. Puti resheniya problem perekhoda na "zelenuyu" energetiku v Kazahstane. Springer Nature, ZHurnal issledovanij vozobnovlyaemoj energetiki. — №VII. 2024, P.33-47. *[Solutions to the problems of transition to "green" energy in Kazakhstan]* Available at:– URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-67583-6_6 [in Russian] (accessed 28.01.2025)

8 Smailova A., Beketaev YU. Rol' cifrovyh tekhnologij v perekhode k "zelenoj" ekonomike v Kazahstane. Nauka ob okruzhayushchej srede i issledovanie zagryazneniya okruzhayushchej sredy. - № II. - 2023. - P. 112-124. *[The Role of Digital Technologies in the Transition to a Green Economy in Kazakhstan]* – URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s://link.springer.com/article/ [in Russian] (accessed 28.01.2025)

9 Mukanova B., Muhamedieva K. Adaptaciya k izmeneniyu klimata v sel'skohozyajstvennom sektore Kazahstana. Rubezhi nauki ob okruzhayushchej srede. - № IX. - 2023. - P. 67-81. *[Adaptation to climate change in the agricultural sector of Kazakhstan]* – URL: https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fenvs.2023.1067921 [in Russian] (accessed 28.01.2025)

10 Tuleubekova E., Sadykova D. Ekonomicheskie i social'nye preimushchestva ekologicheski chistogo sel'skogo hozyajstva v Kazahstane. ZHurnal ekonomiki i upravleniya okruzhayushchej sredoj. — №X. — 2023. - P. 92-103. *[Economic and Social Benefits of Organic Agriculture in Kazakhstan]* – URL: https://www.researchgate.net/publication/360173694 [in Russian] (accessed 28.01.2025)

11 Kuralaj S. K., Malahova O. YU., Orazov O. Issledovanie vazhnosti kachestva avtotransportnoj sredy v Respublike Kazahstan. Elibrary.ru.ru Vestnik transportnyh nauk. — №VIII. — 2023. - P. 41-55. *[Research on the importance of the quality of the transport environment in the Republic of Kazakhstan]* – URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=60007234://elibrary.ru/item.asp?id=60007234 [in Russian] (accessed 28.01.2025)

12 Samuratova T. K., Ahmetova-Abdik G. A. Osnovnye cherty ekogoroda v Kazahstane: perspektivy razvitiya. Vestnik Evrazijskogo nacional'nogo universiteta im. L. N. El'cina. — №V. — 2024. – P. 89-99. [Электронный ресурс] – URL: https://bultech.enu.kz/index.php/main/article/download/589/441[in Russian] (accessed 28.01.2025)

Information about the author:

Goldenova Victoria – **corresponding author**, PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Public and Municipal Administration and Law, Kalmyk State University named after B.B.Gorodovikov, Elista, Russian Federation Republic of Kalmykia

E-mail: goldenova-vs@yandex.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1605-9942

Bakitnur Dyussegalieva - the applicant, Department of Economic Theory, Regional Economics and Entrepreneurship, Volgograd State University, Volgograd, Russia

E-mail: zhambylova83@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3786-1157

Информация об авторах:

Голденова Виктория – **основной автор**, кандидат экономических наук, доцент кафедры государственного и муниципального управления и права ФГБОУ ВО "Калмыцкий государственный университет имени Б.Б.Городовикова" Российская Федерация, г. Элиста, Республика Калмыкия,

E-mail: goldenova-vs@yandex.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1605-9942

Бакитнур Дюсегалиева – соискатель, кафедра экономической теории, региональной экономики и предпринимательства, Волгоградского государственного университет, г.Волгоград, Россия

E-mail: zhambylova83@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3786-1157

Авторлар туралы ақпарат:

Голденова Виктория– **негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, Құқық, мемлекеттік және муниципалдық басқару кафедрасының доценті, Б.Б.Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті., Ресей Федерациясы, Элиста қ., Қалмақ Республикасы

E-mail: goldenova-vs@yandex.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1605-9942

Бакитнур Дюсегалиева – ізденуші, Экономикалық теория, Аймақтық экономика және кәсіпкерлік кафедрасы, Волгоград мемлекеттік университеті, Волгоград қ., Ресей

E-mail: zhambylova83@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3786-1157

IRSTI 68.75.02
UDC (338.43.02)
DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.25

I.Andronova[1]*

[1] Peoples' Friendship University of Russia, Moscow, Russia
*e-mail: Andronova-iv@rudn.ru

FUNDAMENTALS OF THE STRATEGY OF MODERNIZATION OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX IN THE CONTEXT OF CLIMATE CHANGE AND ECONOMIC CHALLENGES

Abstract

Modern climatic changes and global economic challenges pose the task of modernization for the agro-industrial complex of Kazakhstan. With the growing global demand for food and increasing environmental risks, the sustainable development of agriculture is becoming strategically important.

The purpose of the study is to identify the key elements of the agro–industrial complex modernization strategy aimed at adapting to climate change and overcoming economic challenges.

The research is based on the analysis of statistical data, scientific publications and examples of successful practices from international experience. As part of the work, the main problems of the Kazakh agro-industrial complex were identified, including soil degradation, reduced yields, water scarcity and high dependence on climatic conditions. At the same time, internal and external factors affecting the industry's development were analysed, including price instability in global markets, limited access to finance, and the need for digital transformation.

The results of the study show that an effective modernization strategy should include the following key areas:

The introduction of sustainable technologies, including the transition to precision farming systems, the use of energy- and water-saving technologies, and the development of organic agriculture.

Digitalization of the industry: creation of platforms for monitoring and managing agricultural production, the use of drones, satellite data and IoT to improve the accuracy of operations.

Strengthening government support: developing incentives for farmers and businesses adopting environmentally friendly technologies, including tax incentives and subsidies.

Development of the processing and storage infrastructure, which will ensure a reduction in crop losses and an increase in export potential.

The scientific novelty of the research lies in the development of an integrated approach to the modernization of agriculture, which combines technological innovations, adaptation to climate change and economic sustainability.

Keywords: agro-industrial complex, climate change, economic challenges, modernization, sustainable development, precision agriculture, digitalization.

Introduction

Modernisation of Kazakhstan's agro-industrial complex is the most crucial task for ensuring the country's food security, enhancing its economic sustainability, and adapting to global challenges. Previous studies (Smith, 2020; Zhang, 2021; Abdrakhmanova, 2023) have highlighted that while Kazakhstan possesses significant agricultural potential, the sector still lags behind international standards in terms of technological development, digitalization, and sustainable practices. Researchers note persistent problems such as low labour productivity, insufficient infrastructure, weak integration into global value chains, and limited access to innovation. However, most works have focused either on general trends in global agriculture or on narrow technological aspects, without offering a comprehensive analysis of modernization strategies adapted to Kazakhstan's regional specificities. This gap demonstrates the need for a more systematic and contextual study.

In the context of global climate change and economic instability (for example, fluctuations in agricultural prices, foreign economic sanctions and trade wars), agriculture faces serious threats such as declining yields, depletion of natural resources and deterioration of agricultural land quality. These factors are consistently emphasised in the works of international organisations (FAO, OECD), but there is a lack of country-specific studies that consider Kazakhstan's unique conditions. These challenges require the agricultural industry to implement innovative and sustainable solutions that can increase its competitiveness and efficiency.

In addition, Kazakhstan, with its vast territories, diverse natural resources and favourable climatic conditions, has significant potential for agricultural growth. However, to realise this

potential, it is necessary to carry out a deep modernisation of the sector, including digitalisation, the introduction of new technologies and strengthening environmental sustainability. Despite the recognition of these priorities, earlier studies often neglect the role of regional disparities and socio-economic factors, which limit the applicability of their recommendations. In modern conditions, such a transformation is becoming not only a necessity, but also a guarantee for the successful development of the rural economy in the future.

Materials and methods of research

Kazakhstan has significant agricultural land, but despite this, the efficiency of land use remains low. The structure of acreage in the country is traditionally focused on the cultivation of cereals, in particular wheat, which occupies more than 60% of the total area of crops. However, with the growing global demand for other agricultural products such as oilseeds, vegetables and fruits, it is necessary to diversify the acreage to increase the sustainability of production. Yields in Kazakhstan vary depending on the region and climatic conditions, but on average, they remain below the global level, due to the use of insufficient agricultural techniques and outdated farming methods.

The agro-industrial complex of Kazakhstan is characterised by a high share of the agricultural sector in the economy; however, the profitability of most farms remains low due to insufficient innovation, high dependence on climatic factors, and low mechanisation of production. The country's export potential is relatively high, especially in the segment of grain and meat products; however, there is a significant dependence on foreign markets and price fluctuations. It is expected that with the growth of export volumes of agricultural products such as wheat and sunflower, Kazakhstan will be able to take a more stable position in international markets.

The object of this research is the agro-industrial complex of Kazakhstan, which includes crop production, livestock, rural infrastructure, and the socio-economic conditions of rural territories. The sector was chosen as the object because of its decisive role in ensuring food security, employment, and the export potential of the national economy.

To study its current state and prospects for modernization, a combination of methods was applied:

- Statistical analysis – used to process data from the Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan, the Ministry of Agriculture, and international databases (FAO, OECD, World Bank). This made it possible to evaluate the dynamics of production, yields, and investment flows.
- Comparative analysis – applied to compare Kazakhstan’s indicators with global and regional benchmarks, as well as to identify structural gaps in productivity and resource use.
- Content analysis of scientific literature and policy documents – enabled the identification of trends and problems already described by other researchers, and helped reveal gaps (for example, insufficient attention to regional disparities and adaptation to climate change).
- Case study method – focused on selected regions of Kazakhstan with different climatic and infrastructural conditions, which allowed to assess how local factors influence the effectiveness of modernization measures.
- Expert evaluation – included the opinions of agricultural economists, policymakers, and practitioners, used to validate statistical findings and ensure the practical relevance of conclusions.
- System approach – applied to consider the agro-industrial complex as an integrated system where production, technology, environmental sustainability, and rural development are interconnected.

The choice of these methods is justified by the complexity of the problem: modernization of agriculture requires both quantitative assessment (statistics, comparisons) and qualitative understanding (expert evaluations, case studies). The system approach ensures that all factors — economic, technological, environmental, and social — are studied in their interaction.

The rural population makes up a significant part of the total population of Kazakhstan, and the agricultural sector remains the primary source of employment in many regions. However, the standard of living in rural areas remains lower than in urban areas, due to low incomes, limited

access to social infrastructure, and high rates of urban migration. Problems such as the shortage of qualified personnel, high workload and lack of investment in rural development are significant barriers to improving the standard of living of the rural population.

As noted by Doychinova J. and Stoyanova Z. in their research, "analyzes how the transformation of agriculture differs in different regions of Bulgaria and its impact on rural sustainability. Using data from the agricultural census and an analysis of the data set, the authors of the study revealed significant regional differences in effectiveness" [1]. Ultimately, the ISSA offers policy recommendations on agricultural strategies tailored to specific regions, aiming to enhance resource utilisation and promote sustainable rural development. The transformation of agriculture in Bulgaria is taking place unevenly, which affects the economic, social and environmental sustainability of various regions. These differences are due to access to resources, government support, and the level of infrastructure.

As noted by Mendes-Zambrano P. V., Tierra Perez L. P., Ureta Valdez R. E. and Flores Orozco A. P. in their research "dedicated to ICT and digital innovations in agriculture and how they can eliminate gaps in rural development and contribute to sustainable development" [2]. The authors summarise the results of 40 relevant studies on digital tools for managing soil, water and other resources. The review highlights how the introduction of ICT-based innovations can increase productivity and engagement in agriculture. It provides recommendations for policymakers to use these technologies for sustainable agricultural development.

The Action Plan for the implementation of the State Program for the Development of the Agro-industrial Complex 2017-2021 provides for the reconstruction of 41 emergency reservoirs, the main purpose of which is the safe operation of water resources management facilities. In addition, it is planned to build 22 new reservoirs with a total additional accumulation of water in the amount of 1.9 billion m3 in the amount of 57.2 billion tenge in 7 regions. In 2017, the National Company Kazakhstan Garysh Sapary planned to launch a geoportal for accounting water resources based on space monitoring data [3]. The State program provides for the reconstruction of emergency reservoirs and the construction of new reservoirs, which contributes to improving water resources management and safe operation. Additional accumulation of 1.9 billion m3 of water in 7 regions will increase the water availability of the regions. The introduction of a geoportal based on space monitoring is aimed at digitalisation and effective management of water resources.

At the moment, a local emergency regime continues to operate in eight regions of Kazakhstan, despite a gradual decrease in water levels. According to the Ministry of Agriculture, more than 8,000 cattle were killed, and the total amount of applications for damage compensation reached 22,475. Two hundred seventy-eight million tenge has already been allocated for this purpose, but the final amount of economic losses from floods is still being calculated. Experts warn that the damage could be much more severe than expected due to the long-term effects on the agricultural sector.

Large-scale floods have led to the loss of agricultural resources, including seeds, fuels, lubricants, and agricultural machinery, which will significantly reduce the readiness of farms for the sowing campaign. Farmers face difficulties in obtaining compensation, as it is often impossible to prove losses. The largest losses were incurred by small and medium-sized farms that do not have the resources to account for stocks and assets systematically.

As Hassoun A. notes in his study, "A comprehensive overview of how digital technologies (industry 4.0) are changing the agri-food sector, with an emphasis on the acceleration caused by COVID-19"[4]. It examines examples of innovations, such as blockchain for supply chains, artificial intelligence for agriculture, and Internet of Things sensors. It explores the role of the pandemic in accelerating the adoption of these tools. The article also identifies key issues (e.g. infrastructure, skills) and describes how broader digitalisation can enhance the sustainability and efficiency of the food system.

One of the major problems is the erosion of pastures and agricultural lands. Streams of water have brought seeds of weeds, including poisonous species, to the fields, which will lead to additional costs for their cleaning and lower yields. In addition, the boundaries of the fields have

been violated, which makes it difficult to account for and redistribute land resources. According to agroanalyst Kirill Pavlov, "late sowing and difficult weather conditions in 2024 may significantly reduce crop volumes, which will negatively affect the gross agricultural product." As noted by agroanalyst Kirill Pavlov, a decrease in crop volumes will directly affect the gross agricultural product. This may lead to a slowdown in the growth of the agro-industrial sector and negatively affect the overall state of the economy, especially in rural areas.

As noted by Deng F., Jia S., E. M. and Li Z. His research "explores the synergy between the transformation of agriculture (towards high-quality and sustainable production) and technological innovation in China's major grain regions" [5]. The study uses regional data to assess how advances in technology (e.g., new farming methods, "smart agriculture") complement structural changes in agriculture. The report notes that aligning innovation with farming practices is crucial to increasing productivity and sustainability. Policy implications include increased support for research and development, as well as encouragement of innovations that directly contribute to the modernisation of agriculture in these regions.

A recent analytical study (conference issue) that examines how AI-based solutions are contributing to the transformation of agriculture. It examines the applications of artificial intelligence in agriculture, from predictive analytics and crop monitoring to automated equipment, and assesses their potential to increase yields, resource efficiency, and decision–making[6]. The document identifies current trends in the introduction of artificial intelligence, barriers for small farmers, and recommends strategies for integrating AI innovations into agricultural development plans to ensure inclusive growth.

6. A comprehensive book that examines the role of agricultural information dissemination services in the transformation and development of agriculture. It provides a global overview and case studies by country on how information dissemination and advisory services help farmers innovate [7]. Key topics include improving the productivity and livelihoods of smallholder farmers, creating inclusive rural knowledge systems, and expanding and modernizing approaches. The book highlights best practices and challenges in making the expansion an effective catalyst for sustainable agricultural innovation and regional agricultural development.

A research monograph on the transition of EU agriculture to sustainable development and low-carbon technologies [8]. It analyses the role of renewable energy sources and green innovations in reducing the carbon footprint of agriculture, explores the development of a bio-based economy, and examines EU policies and frameworks for sustainable agriculture. The book examines climate change mitigation strategies in agriculture, such as precision farming, bioenergy, and carbon farming, and assesses their impact on regional rural development and farm competitiveness in Europe.

Despite government support, including financing of the sowing campaign of 580 billion tenge, many farmers express doubts about the sufficiency of these measures. The lack of clear compensation mechanisms, problems with the allocation of subsidies, and a shortage of credit resources can exacerbate economic instability in the agricultural sector.

Environmental experts point out that the floods have caused not only direct damage to agriculture, but also a threat to the environment. The erosion of cattle burial grounds, as well as the ingress of household waste and chemicals into the water, can lead to the spread of infections and soil contamination. It is necessary to conduct a comprehensive analysis of water and land pollution, as well as develop a national climate change adaptation plan. The absence of such measures may result in additional economic losses.

Over the past three decades, flood damage in Kazakhstan has increased substantially. If in 1993 the country faced losses of $60 million, then in 2024 this figure, according to experts, reached a record amount of $444 million. This indicates an increase in the frequency and intensity of natural disasters, as well as the need to strengthen the prevention and response system. Key natural disasters, such as the collapse of the Kizilagash dam in 2010, have highlighted the vulnerability of the infrastructure. This incident has become not only an economic, but also a humanitarian tragedy.

The direct damage amounted to $40 million, and more than 300 people were injured. Such cases require increased measures to protect critical facilities.

The floods of 2024 caused large-scale evacuations of the population. More than 111 thousand people were rescued, including 39 thousand children. Emergencies affected eight regions of the country, which led to significant social costs associated with the placement of people, the restoration of housing and assistance to victims.

More than 33,000 rescuers and over 4,000 pieces of equipment are involved in flood relief. This underlines the importance of organising the effective work of civil defence services. However, the scale of the consequences shows that existing resources are insufficient to prevent such significant losses. The increase in damage from natural disasters indicates the need to review natural risk management strategies. The introduction of modern monitoring technologies, the construction of protective structures and the implementation of preventive measures can significantly reduce the effects of floods.

The results and their discussion

Kazakhstan has diverse climatic conditions and geographical features, which directly affect the development of the agro-industrial complex in different regions of the country. Each region has its own strengths and weaknesses, which must be taken into account when planning modernisation and investing in agriculture.

Economic challenges:

- Low labour productivity: Poor technological equipment and a low level of innovation limit the opportunities for productivity improvement.

- Lack of investment: Limited access to financial resources hinders modernisation and the introduction of new technologies.

- Risks of global instability: Fluctuations in prices for agricultural products on world markets and inflationary processes in the national economy put pressure on the agro-industrial sector.

Climate change:

- Reduced yields: Changes in temperature conditions, increased droughts and natural disasters lead to a decrease in agricultural production.

- Soil degradation: Accelerated erosion and declining fertility threaten sustainable crop production.

- The need for adaptation: The need to develop climate-resistant agricultural technologies and plant varieties.

Infrastructure and personnel:

- Deterioration of the infrastructure for storage, transportation and processing of products.

- Shortage of qualified specialists in the field of agricultural technologies.

Results and their discussion.

The development of the agro-industrial complex in Kazakhstan differs depending on the geographical location and climatic conditions. The highest rates of agricultural production are typical for such regions as North Kazakhstan, Akmola and Pavlodar regions, where grain production prevails, as well as livestock and oilseed crops are developing. In the southern regions, such as Zhambyl and South Kazakhstan, the emphasis is on growing vegetables, fruits, and livestock. The eastern regions of the country, such as the East Kazakhstan region, are known for developed dairy farming and the processing of agricultural products. In turn, areas such as Atyrau and Mangystau regions face more serious problems due to dry climatic conditions and underdeveloped agriculture, despite the availability of natural resources.

- Identifying the strengths and weaknesses of each region. Northern regions: strengths include favorable climatic conditions for growing grain and industrial crops, as well as well-developed infrastructure. The weak side lies in the seasonal dependence of production and the limited development of animal husbandry. Southern and southeastern regions: the strong point is the possibility of year-round production of fruit and vegetable products, as well as the availability of traditional farming skills. However, the weak side is the high dependence on water resources and the intensive use of chemical fertilisers. Western regions: the strengths are the availability of

natural resources and opportunities for the development of agro ecological agriculture, the weaknesses are the lack of investment in agricultural technology and poor soils.

- Global trends and innovations in agriculture. In recent years, the agro-industrial complex has been undergoing significant changes related to the introduction of innovative technologies. These changes cover both digitalization and the use of biotechnologies and renewable energy sources, which significantly improve the efficiency and sustainability of agriculture.

- Digitalization of agriculture is becoming a key trend to increase productivity, reduce costs and improve agricultural management. Application of IoT, big data, and artificial intelligence

The Internet of Things (IoT) technologies are being actively introduced in agriculture, which make it possible to create smart farms with connected sensors, monitoring soil conditions, weather conditions and plant health. Big data and artificial intelligence (AI) are utilised to process and analyse this data, enabling the prediction of yields, optimisation of resource use, and informed decision-making. For example, AI-based systems can analyze images from drones to diagnose plant diseases, predict potential threats, and calculate the optimal time for harvesting.

Precision farming uses data gathered from GPS, satellites, and sensors to maximize the use of resources such as water, fertilizers, and pesticides. Precision farming systems can reduce costs, increase yields, and minimize environmental impacts. For example, the use of GPS technologies and automated tractors can improve the accuracy of sowing and harvesting operations.

This fundamental law establishes the legal, economic, and organisational framework for the state's support and regulation of agriculture and rural development in Kazakhstan. [9] It defines key concepts, the roles of government agencies, and measures to support the agro-industrial complex and farming communities. The law is at the heart of policies such as subsidies, rural lending, stimulating innovation, and infrastructure development, ensuring sustainable agricultural growth and improving rural living conditions in the country.

As outlined in the "Concept for the Development of the Agro-Industrial Complex of the Republic of Kazakhstan 2021-2030", a strategic program that sets out long-term goals and priorities for agricultural transformation in Kazakhstan until 2030, the aim is to improve agricultural production efficiency through exploiting national competitive advantages. This includes expanding export markets for Kazakhstani products, promoting organic farming, and increasing irrigated land area. Additionally, the concept aims to ensure sustainable development of the agricultural sector by considering various farm structures, enhancing rural infrastructure, and preserving the environment.

The concept defines the long-term goals of modernizing the agro-industrial complex, taking into account global climate change. It proposes measures to increase agricultural productivity and sustainability through the introduction of modern technologies. The document focuses on economic challenges such as market volatility and their impact on the industry. This strategic vision is aimed at ensuring food security and environmental stability [10]. The concept offers a comprehensive approach to modernizing the agro-industrial complex, taking into account the climate. It strengthens the strategy of adapting the industry to economic and environmental conditions.

The national project focuses on short-term measures to modernize agriculture in the face of climate change. It provides for investments in infrastructure and technology to increase resilience to environmental threats. The project also takes into account economic challenges such as rising costs and the need for exports. This contributes to the creation of a flexible strategy for the development of the industry in difficult conditions [11]. The project provides a practical basis for modernizing the agro-industrial complex, taking into account the climate. It promotes rapid adaptation to economic difficulties.

Modern approaches in agronomy make active use of data to predict plant growth, optimize crop rotation patterns, analyze soil quality, and address issues related to diseases and pests. Agronomic monitoring platforms collect data from sensors and satellites to provide farmers with tailored advice on crop management and process optimization.

Kazakhstan has diverse climatic conditions and geographical features, which, in turn, directly affect the development of the agro-industrial complex across different regions. It should be emphasized that each region demonstrates its own strengths and weaknesses, which, therefore, must be carefully considered when planning processes of modernization and investment.

Economic challenges remain particularly acute. Thus, low labor productivity continues to limit efficiency, as the level of technological equipment is insufficient and the pace of innovation remains slow. In addition, the lack of investment, caused by restricted access to financial resources, significantly hinders modernization. Moreover, global instability risks — including fluctuations in world market prices for agricultural products as well as inflationary pressures within the national economy — put serious pressure on competitiveness.

Climate change impacts have become increasingly evident. Reduced yields are observed due to more frequent droughts, floods, and temperature fluctuations, which negatively affect productivity. Equally important is the fact that soil degradation, expressed through accelerated erosion and loss of fertility, undermines the long-term sustainability of farming. Consequently, there arises an urgent need for adaptation, including the introduction of climate-resistant crop varieties and the implementation of innovative agricultural technologies.

Infrastructure and personnel problems also remain unresolved. The deterioration of storage, transportation, and processing facilities complicates the efficiency of agricultural supply chains. At the same time, a shortage of qualified specialists in agricultural technology and management further limits the sector's ability to modernize.

Nevertheless, positive digitalization trends can be observed. The introduction of modern IT solutions has reached 60% by 2024, reflecting the sector's gradual shift toward digital transformation. Furthermore, the number of startups in the agro-industrial sector increased from 50 in 2022 to 100 in 2024, which clearly illustrates the growing innovative potential. Similarly, investments in agriculture rose from 2.1 to 3.0 billion USD over 2022–2024. As a result, positive effects became visible in the growth of gross harvests, which increased from 17.5 to 19.0 million tons.

On the other hand, the consequences of natural disasters have created serious setbacks. The spring floods of 2024 caused large-scale damage: more than 8,000 cattle were lost, over 22,000 applications for compensation were submitted, and direct economic damage exceeded 444 million USD. In addition, 111,000 people, including 39,000 children, were evacuated. The destruction of agricultural machinery, seeds, and fuel reserves has significantly reduced readiness for the sowing campaign. Moreover, erosion of pastures and the spread of poisonous weeds increased production costs and lowered yields.

Equally alarming are environmental risks. Soil and water contamination, resulting from the erosion of cattle burial sites and the spread of household waste, threatens to provoke infectious diseases and long-term land degradation.

Finally, export potential risks should not be overlooked. A decline in grain and oilseed production reduces Kazakhstan's ability to maintain stable positions in global markets. At the same time, domestic food price increases may arise from shortages of certain crops, thereby contributing to inflationary pressures and directly affecting consumer welfare.

Nussipali R., Asilyan L.V., Grigoryan A.G. in their research analyzes "the transformation of the agro-industrial complex of Kazakhstan in the context of climatic and economic changes. The authors emphasize the need to introduce innovations to increase the efficiency and sustainability of the industry. The work examines the impact of global warming on production and ways to mitigate it. This supports a modernization strategy focused on environmental and economic realities" [12]. The transformation of the agro-industrial complex requires consideration of climatic factors for modernization. The study confirms the importance of innovation in addressing economic challenges. Various solutions are being considered, ranging from breeding new varieties that are more resistant to drought and changing the composition of crops, to improving water and soil management. It is noted that successful adaptation requires

comprehensive action at all levels (local, regional, national), as well as the removal of obstacles (such as lack of investment and knowledge) to implementing these measures.

Grigorieva E., Livenets A. and Stelmakh E. in their research presents "an overview of methods of adaptation of agriculture to climate change applicable to the agro-industrial complex of Kazakhstan. The authors discuss the impact of extreme weather conditions on production and propose technological solutions. The work highlights the economic consequences of climate change for the industry"[13]. This contributes to the development of a modernization strategy that takes into account environmental risks. The analysis confirms the need for the agro-industrial complex to adapt to the climate to modernize it. He emphasizes the connection between environmental and economic aspects.

Abdulkerimov, I., Ramazanova, A., and Saralinova, J. In his research, he examines the role of green investments in modernising Kazakhstan's agro-industrial complex. The authors note that such investments increase resilience to climate change and reduce costs. The work highlights the economic benefits of environmentally-oriented projects. This strengthens the industry's development strategy in the face of modern challenges [14]. Green investments are a key tool for modernizing the agro-industrial complex. They provide a balance between ecology and economics.

Baisholanov S.S., in his monograph analyzes the vulnerability of agriculture in Kazakhstan to climate change. The author suggests adaptation measures, including technology modernization and resource management. The work highlights the economic risks associated with climate and ways to minimize them. This creates the basis for the strategic renewal of the agro-industrial complex [14]. Consideration of climate vulnerability is necessary for the modernization of agriculture. The monograph substantiates adaptation as part of an economic strategy.

Modernizing Kazakhstan's agricultural industry requires an integrated approach to improving agricultural productivity, sustainability, and innovation. Considering modern challenges such as climate change and economic instability, as well as the need to increase competitiveness, modernization strategies should cover several key areas and utilize various implementation tools.

Improving the productivity and quality of agricultural products is essential for the success of any modernization efforts. This includes investing in research and development, implementing new technologies, and providing training for farmers and agricultural workers. By addressing these challenges, Kazakhstan can continue to grow and prosper in the face of changing climates and market conditions. One of the main goals of modernization in agriculture is to increase productivity and improve the quality of products. This can be accomplished through the introduction of new technologies, such as precision farming and process automation. Additionally, the use of genetically modified plant varieties and disease-resistant animal breeds can help to achieve these goals. The Food and Agriculture Organization of the United Nations strategy offers global approaches to adaptation of agriculture to climate change, applicable to Kazakhstan. The document focuses on the sustainable development of agriculture through innovation and resource conservation [15]. It takes into account economic challenges such as market instability and their impact on the industry. This serves as a guideline for modernizing the agro-industrial complex in the context of global changes. The strategy supports the modernization of agriculture, taking into account the climate. It offers solutions to overcome economic difficulties.

The use of modern OT solutions for monitoring agricultural production. Development of platforms for information exchange between farmers (Table 1).

Table 1 - Application of modern IT solutions for monitoring agricultural production by year (2022-2024)

Parameters	2022	2023	2024
Gross harvest (million tons)	17,5	18,2	19,0
Investments in agriculture (million $)	2,1	2,5	3,0
Technology adoption rate (%)	30	45	60

Number of new startups in the agro-industrial complex	50	75	100
Note: Compiled by the authors			

Table 1 clearly demonstrates the positive dynamics of digital transformation in Kazakhstan's agro-industrial sector. Thus, the gross harvest has been steadily increasing, rising from 17.5 million tons in 2022 to 19.0 million tons in 2024, which indicates gradual productivity improvements. Moreover, the growth of investments in agriculture, which expanded from 2.1 to 3.0 billion USD over the same period, reflects both state support and growing interest from private capital.

At the same time, the adoption rate of modern technologies shows even more striking progress: from only 30% in 2022, the figure reached 60% by 2024. This suggests that digitalization is becoming not just a supplementary tool but an integral part of production processes. Furthermore, the number of new startups in the agro-industrial complex doubled in just two years, increasing from 50 to 100. This dynamic may be interpreted as evidence of favorable conditions for innovation and the gradual formation of an entrepreneurial ecosystem in agriculture.

In general, the presented indicators confirm the hypothesis that the modernization of the agro-industrial complex in Kazakhstan is closely linked to digital transformation, investment attraction, and structural diversification. However, it should be emphasized that the quantitative growth of indicators still requires qualitative consolidation — for example, ensuring stable efficiency gains, expanding access to advanced technologies for small and medium-sized farms, and strengthening regional equity in modernization processes.

It is also important to develop domestic processing techniques to create added value for products and improve export opportunities. Conservation of natural resources and adaptation to climate change are also essential aspects of this process.

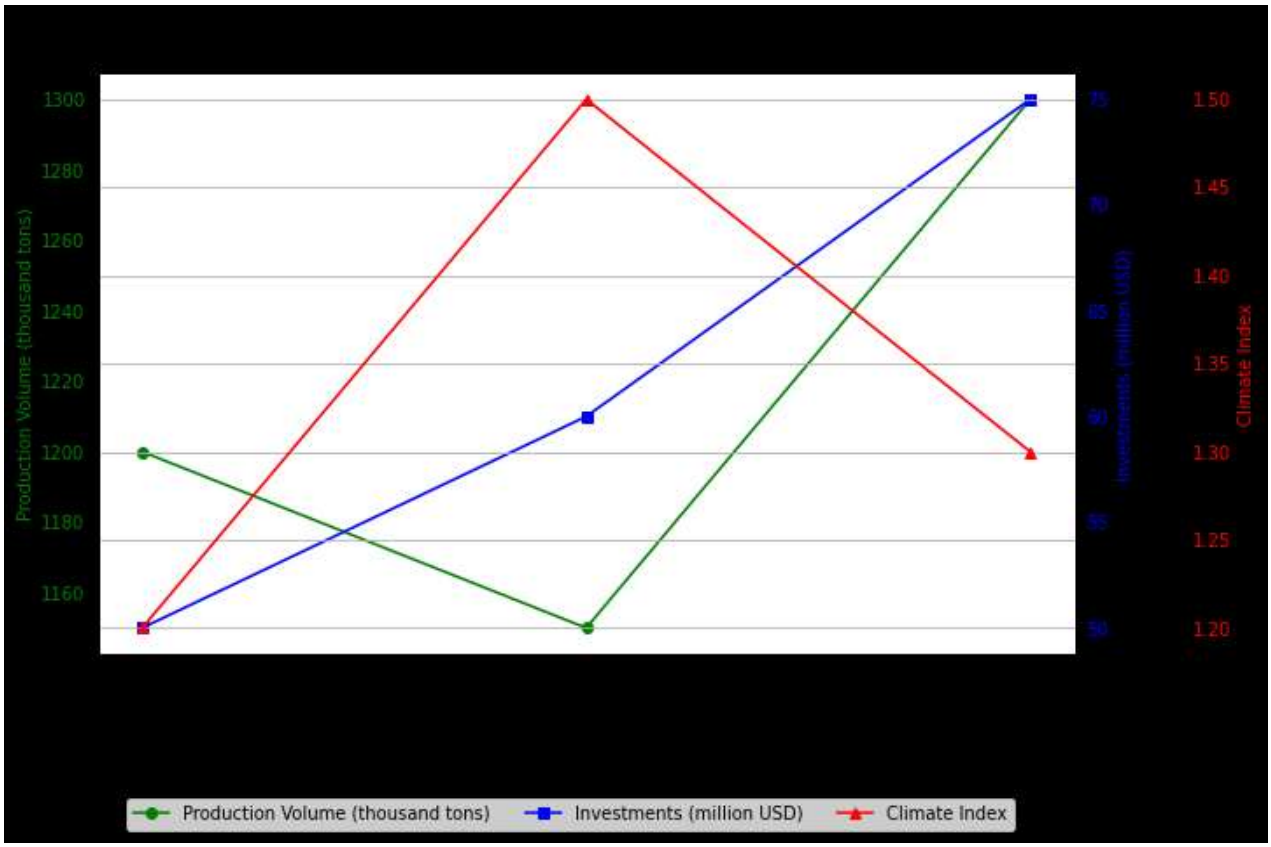

Figure 1 - Analysis of AIC Modernization (2022–2024) in the Context of Climate Change and Economic Challenges.

Note: Compiled by the authors.

This figure illustrates the relationship between production indicators, investment flows, and climate risks in Kazakhstan's agro-industry over the period 2020-2022. Despite a decrease in production volume in 2021 due to unfavorable climatic conditions (from 1,200 to 1,150 thousand tons), steady growth in investments (from $50 million to $75 million) laid the groundwork for recovery in 2022 when production increased to 1,300 thousand tons.

The climate index, which peaked at 1.5 in 2021, highlights the vulnerability of agriculture to external risks, but subsequent improvements demonstrate the beneficial impact of technological and financial modernization.

Adaptation to climate change and efficient use of natural resources, such as land, water, and biodiversity, requires the introduction of sustainable agricultural technologies. These include resource-efficient irrigation methods and improved soil quality through the use of organic fertilizers and biological plant protection. It is also crucial to develop water management technologies, especially in arid regions like Kazakhstan, where water is a limiting factor for agriculture.

For sustainable growth, it is essential to promote the development of the agro-industrial complex as a whole, including the processing of agricultural products, logistics, and the creation of modern storage and transportation infrastructure. Currently, only about 25% of agricultural products in Kazakhstan are processed, while in developed countries this figure reaches 70-80%. By increasing the share of processing to at least 50% by 2030, Kazakhstan could add more than $3 billion annually to its agricultural GDP. The development of agricultural parks and clusters would integrate various stages of production and increase efficiency by 15-20% across the industry.

Another important area is the support for small and family farms, which form the backbone of Kazakhstan's rural economy and account for over 60% of all agricultural producers. Currently, approximately 45% of rural households lack access to preferential financing, and only one in five small farms are involved in modern supply chains.

Expanding access to affordable credit, training programs, and improved logistics could boost small farm productivity by 30-40%, leading to increased agricultural diversification, enhanced food security, and the creation of up to 150,000 new rural jobs by 2030.

Government support is a crucial tool for modernizing the agricultural sector in Kazakhstan. In 2022, the country allocated 445 billion KZT in subsidies, which covered up to 25% of machinery purchases and 50% of seed costs. Farms that received these subsidies saw an increase in output of 12-15%.

The National Project for the Development of the Agro-Industrial Complex of Kazakhstan aims to modernize agriculture through various measures, including doubling agricultural exports and increasing the share of processed goods to 70%. By 2025, the project aims to increase labor productivity by 2.5 times and ensure 100% domestic food security.

To achieve these goals, we have planned over 900 investment projects in seven priority sectors: meat, milk, grains, fruits, vegetables, sugar, and oilseeds. These projects will involve up to 350,000 farms and small and medium-sized enterprises (SMEs) in the value chain. This will create approximately 500,000 new jobs and increase the income of one million rural residents by 2025.

We must take regional differences into account when planning these projects. In southern and central Kazakhstan, only 40% of potential arable land is currently irrigated. This leads to a loss of up to 25% of crops during drought years. Investing in irrigation and water management could increase yields by 35-40%. In northern and eastern regions, average grain productivity is 12-14 centners per hectare, significantly lower than the OECD average of 30-35 centners/ha. However, modern technologies could double yields within 5-7 years.

Clusters and specialized production zones play a crucial role in the development of agriculture in Kazakhstan. For instance, a fruit production and processing cluster in South Kazakhstan could process up to 500,000 tons of fruit annually, significantly reducing post-harvest

losses which currently average between 20% and 25% to less than 10%. This would create tens of thousands of direct jobs and indirectly benefit the rural service sector.

In East Kazakhstan, a dairy and meat production cluster could increase milk production from 850,000 to 1.2 million tons annually by 2030. This would ensure the local processing of over 80% of raw milk and create additional jobs. Both these clusters would contribute to the economic growth and prosperity of Kazakhstan.A project to improve the irrigation system and introduce water-saving technologies is currently being implemented in the South Kazakhstan region. This project aims to improve agricultural conditions in the face of water scarcity by introducing drip irrigation and other modern water management techniques, as well as biotechnological solutions such as drought-resistant crop varieties. These measures are expected to significantly increase crop yields and reduce water consumption, making agriculture more resilient to changing climate conditions. This project demonstrates the potential of innovative solutions to help agriculture adapt to climate change.

The agricultural cluster in the Pavlodar region, including grain production, processing, and logistics, has seen steady growth. In 2023 alone, grain processing facilities in the area processed over 600,000 tons of grain, representing an 18% increase from 2021. Thanks to modern storage technologies, post-harvest losses were reduced from 12-14% to 6-7%, significantly improving efficiency.

The development of the logistics infrastructure has allowed the region to increase grain exports by 22% in the past three years, enhancing its competitiveness on foreign markets. This has been achieved through the establishment of modern plants, which have created more than 1,200 new jobs and provided stable employment in rural areas.

In East Kazakhstan, a large-scale dairy project is underway. The region currently produces over 900,000 tons of milk annually, accounting for nearly 15% of Kazakhstan's total milk output. This project aims to increase production by 25% over the next five years while improving product quality to international standards.

The establishment of processing facilities and modern distribution networks will create approximately 1,500 new jobs, boosting local economic growth. Farmers are benefiting from access to advanced feeding systems and veterinary services, which are helping them increase milk yields from 3,500 liters per cow per year to 5,000 liters. This not only improves productivity but also ensures profitability for farmers.

However, the shortage of skilled professionals remains a significant challenge. According to recent estimates, Kazakhstan faces an annual shortfall of over 5,000 professionals in the fields of agronomy, agricultural engineering, and farm management. Surveys have shown that only 35-40% of rural workers possess the skills necessary to operate modern agricultural equipment and utilize digital technologies. Unless there is systematic investment in vocational education and training, the gap between the available human resources and the demands of modern agriculture is likely to continue to grow.

Additionally, legislation lags behind technological advancements. While more than 200 farms in the country have started using drones and precision farming techniques, existing legal frameworks do not clearly define the use of aerial surveillance technologies or the handling of large data sets. Similarly, initiatives in the field of biotechnology are underutilized, as less than 5% of farms apply bio-based solutions due to ambiguous regulatory mechanisms.

Institutional fragmentation further complicates the process of modernization. According to analysis, at least 20-25% of agricultural projects experience delays due to poor coordination among the Ministry of Agriculture, local authorities, and research institutions. This lack of integrated strategies leads to the duplication of initiatives and the inefficient use of budget resources. In 2022 alone, overlapping regional and national programs resulted in an estimated 8 billion tenge of inefficient spending.

To address these issues, we recommend that government agencies work together to establish a more coordinated approach. They should identify common goals and objectives, share information and resources, and collaborate on projects that promote the modernization and

development of the agro-industry. This will help to create a more efficient and effective system that benefits all stakeholders involved.

- Develop and implement flexible and adapted legislation to take into account the new challenges and opportunities in agriculture, including support for innovation in biotechnology and water resources management.

- Strengthen cooperation between government agencies responsible for agricultural policy at the central and local levels.

- Provide more accessible forms of government support for farmers, such as subsidies for new technologies, preferential loans, and training programs.

For businesses:

- Invest in precision farming, biotechnology, and data-driven agriculture to increase productivity and competitiveness in foreign markets.

- Foster cooperation and the formation of agro-clusters to reduce costs, improve logistics, and create unified sales channels for smaller farmers.

- Focus on long-term investments in sustainable agriculture, taking into account the needs of climate change adaptation and long-term profitability.

For farmers:

- Actively participate in training and professional development programs to adapt to new technologies and effectively use innovations to increase yields and improve product quality.

- Cooperate with other farmers in cooperatives and agricultural clusters to pool resources for the effective implementation of new technologies and access government subsidies.

- Implement sustainable agricultural practices such as water-saving irrigation methods and organic farming to improve the environment and increase profitability.

In the long term, the agro-industrial complex of Kazakhstan has significant potential for development if modernization strategies are implemented. Through the introduction of innovative technologies, improvement of infrastructure, and promotion of sustainable agriculture, Kazakhstan can become a key player in the global food market.

The proposed strategies for modernization of the agro-industrial sector aim to achieve significant results, including increased productivity, attraction of investment, adaptation to climate change, and development of human resources. To successfully achieve these goals, an integrated approach is needed, including government support, infrastructure development, and the introduction of innovative technologies.

Table 2 - Presents forecasts for the main areas of modernization

Direction	Goals	Forecast for 5 years	Forecast for 10 years
Technological modernization	20% increase in productivity%	Increased efficiency by 35%	Automation of processes by 50%
Investment	Increase in funding by 15%	Attracting 10 large investors	Export increase by 25%
Climate adaptation	Reduction of crop losses by 10%	Increasing soil stability by 15%	Stabilization of the production level
Personnel development	Training of 5,000 specialists	Professional development by 30%	Increasing the number of scientific studies
Note: Compiled by the authors			

Analyzing the data on the modernization of the agricultural sector in Kazakhstan, several significant aspects stand out. First and foremost, the government has been actively collaborating with businesses to attract investments and finance innovative projects. This has led to the establishment of modern infrastructure, including logistics, processing, and storage facilities for agricultural products. The government has also provided support to farmers through subsidies, tax benefits and access to new technologies. Additionally, educational programs have been implemented to enhance the skills of agricultural professionals and introduce new techniques.

Despite the positive progress made in the modernization of Kazakhstan's agro-industrial complex, there are still several challenges and risks that need to be addressed. One of the most

significant issues is the lack of financial resources to implement programs. Another challenge is the slow adoption of innovative farming practices by farmers, largely due to a lack of skilled specialists and training opportunities. Additionally, the increasing impact of climate change necessitates continuous adjustments to development strategies and the implementation of resilient agricultural methods.

Long-term success in Kazakhstan's agriculture depends on effectively adapting to climate change, improving soil fertility, and managing water resources, as well as implementing environmentally friendly and resource-efficient production practices. These measures are crucial for achieving sustainable growth and enhancing the competitiveness of the industry. Sustainable agricultural development will depend on the pace and effectiveness of reforms in education, social welfare, and natural resource management. Modernization of the agro-industrial sector in Kazakhstan necessitates an integrated approach and collaboration among all parties involved to enhance the sector's competitiveness and improve the socio-economic conditions in rural areas.

These efforts will ensure long-term sustainable development and contribute to the overall prosperity of the country.

Conclusion

The modernization of the agro-industrial complex in Kazakhstan is crucial for ensuring food security, sustainable economic growth, and strengthening the country's position in international markets. Based on our analysis, we have drawn the following conclusions:

- The need for a comprehensive strategy: Successful modernization requires combining technological advancements with increased productivity, resource conservation, and adaptation to climate change. It is essential to take into account regional differences in the use of irrigation, water-saving techniques, and focus on improving grain yields and livestock production.

- The central role of innovation and digitalization in modernizing agriculture: Innovation and digital technologies are essential for the modernization of the agro-industry. These technologies can help increase efficiency, reduce costs, and enhance productivity. They also contribute to improved traceability and transparency in food production, which are crucial for ensuring food safety and quality.

For example, the introduction of precision farming, IoT, AI, and biotechnology has already demonstrated positive impacts on agriculture. Between 2022 and 2024, gross harvests increased from 17.5 million tons to 19 million tons, while technology adoption reached 60%. These statistics show that these technologies have been effective in boosting crop yields and enhancing efficiency.

Expanding the use of these technologies will further enhance agriculture's resilience to climate risks and improve its cost-effectiveness. Government support plays a crucial role in this process. Subsidies, preferential loans, tax incentives, and training programs are essential tools that can stimulate innovation in the agricultural sector. However, it is also necessary to improve the legislative framework in areas such as biotechnology, water resources, and environmental sustainability to accelerate modernization and ensure long-term success.

Despite the potential benefits of using new technologies in agriculture, some challenges and risks need to be carefully considered. For example, there are concerns about data privacy and security as well as potential misuse of AI. Additionally, there could be concerns about the impact on local economies and labor markets.

It is essential to balance the potential benefits with these risks and challenges when considering the use of new technologies. The floods of 2024 highlighted the vulnerability of agriculture to climate change and underscored the need for preventive measures and enhanced infrastructure. It is crucial to implement better risk management systems to protect our agricultural sector from future disasters.

Human capital development is crucial for the modernization of agriculture. The lack of skilled professionals in the fields of agricultural engineering, management, and digital technology is hindering progress. Expanding vocational training programs and establishing knowledge transfer centers in rural areas is essential for long-term transformation.

To enhance competitiveness, it is recommended that investments be increased in precision agriculture, biotechnology, and renewable energy. Government cooperation should be strengthened and legislation adapted to global technological advancements. Small and medium-sized farms should receive support through training, financial assistance, and integration into agricultural clusters.

Adaptation measures should be implemented to minimize losses due to climate change. This includes creating drought-resistant plant varieties and installing advanced irrigation systems. Future research opportunities exist in these areas.

Research should focus on quantifying the impact of climate change on agriculture, evaluating the effectiveness of digital tools for optimizing resources, and assessing the economic feasibility of large-scale biotechnological solutions.

REFERENCES

1 Doychinova J. & Stoyanova Z., (2024). Regional Aspects of Agricultural Transformation: The Case of the Republic of Bulgaria. Sustainability, 16 (23), 10711. Available at: https://doi.org/10.3390/su162310711. (accessed 28.01.2025)

2 Mendes-Zambrano P.V., Tierra Pérez L.P., Ureta Valdés R.E. & Flores Orozco A.P., (2023). Technological innovations for agricultural production from an environmental perspective: A review. Sustainability, 15(22), 16100. Available at: https://doi.org/10.3390/su152216100 (accessed 28.01.2025)

3 "Зеленая экономика: реалии и перспективы в Казахстане", Отчет АО "Фонд национального благосостояния "Самрук-Казына". - 2018. – 37 с. [Электронный ресурс] - URL: https://sk.kz/upload/iblock/3://sk.kz/upload/iblock/3 (дата обращения: 28.01.2025)

4 Хассун А. и др., (2023). Цифровая трансформация в агропродовольственной промышленности: новейшие технологии и роль пандемии COVID-19. Рубежи в создании устойчивых продовольственных систем, 7, 1217, 813 с. [Электронный ресурс] - URL::https://doi.org/10.3389/fsufs.2023.1217813 (дата обращения: 01.19.2025).

5 Deng F., Jia S., E. M. and Li Z. (2022). Coordinated development of high-quality agricultural transformations and technological innovations: an example of the main grain production areas in China. Environmental Science and Pollution Research, 29 (23), 35150-35164. Available at: https://doi.org/10.1007/s11356-021-18020 (accessed 28.01.2025)

6 Saxena R., Pant D.K., Pant S.K., Joshi L., Paul R.K. & Singh R., (2024). AI-based innovations for transforming agriculture: An analytical study. Review of Research in Agricultural Economics, 36(2), P. 1-18 Available at: https://doi.org/10.5958/0974-0279.2023.00011.3 (accessed 28.01.2025)

7 Davis K., Babu S.S. & Ragasa C. (Eds.), (2020). Agricultural development: Global status and country effectiveness. Washington, DC: International Food Policy Research Institute (IFPRI). ISBN: 9780896293755. Available at: https://amazon.com (accessed 28.01.2025)

8 Tremikene D., Schiknelite-Butken I. & Balezhentis T.,, (2024). Transition to a low-carbon economy: Sustainable agriculture in the European Union. Boca Raton, FL: CRC Press (Taylor & Francis). ISBN: 9781032607900. Available at: https://doi.org/10.1201/9781003460589 (accessed 28.01.2025)

9 Закон Республики Казахстан "О государственном регулировании развития агропромышленного комплекса и сельских территорий" (2005 г., с изменениями и дополнениями). Закон Республики Казахстан № 66 "О государственном регулировании развития агропромышленного комплекса и сельских территорий". [Электронный ресурс] - URL: https://adilet.zan.kz (дата обращения: 28.01.2025)

10 Правительство Казахстана, (2021). Концепция развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021-2030 годы. Утвержден Постановлением Правительства № 960 от 30 декабря 2021 года. [Электронный ресурс] - URL: https://adilet.zan.kz (дата обращения: 28.01.2025)

11 Правительство Казахстана (2021). Национальный проект по развитию агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021-2025 годы. Утвержден Постановлением Правительства № 732 от 12 октября 2021 года. [Электронный ресурс] - URL: https://adilet.zan.kz (дата обращения: 28.01.2025)

12 Нуссипали Р., Асилян Л.В., Григорян А.Г. и др., (2025). Трансформация агропромышленного комплекса Казахстана. Веб-сайт конференций BIO, 161, 00039. [Электронный ресурс] - URL: https://doi.org/10.1051/bioconf/202516100039 (дата обращения: 28.01.2025)

13 Григорьева, Е., Ливенец, А. И Стельмах, Е., (2023). Адаптация сельского хозяйства к изменению климата: аналитический обзор. Климат, 11 (10), 202. [Электронный ресурс] - URL: https://doi.org/10.3390/cli11100202 (дата обращения: 28.01.2025)

14 Абдулкеримов И., Рамазанова А. И Саралинова Дж., (2024). "Зеленые" инвестиции в сельское хозяйство: модернизация и устойчивое развитие агропромышленного комплекса. Веб-конференция BIO, 140, 03008. [Электронный ресурс] - URL: https://doi.org/10.1051/bioconf/202414003008 (дата обращения: 28.01.2025)

15 Байшоланов С.С., (2017). Уязвимость и адаптация сельского хозяйства Казахстана к изменению климата. Монография. Астана, 128 с. Доступно по адресу: https://isca.kz (дата обращения: 18.03.2025). 16. Продовольственная и сельскохозяйственная организация ООН (ФАО), (2022). Стратегия ФАО по изменению климата на 2022-2031 годы. Рим: ФАО. [Электронный ресурс] - URL: https://openknowledge.fao.org (дата обращения: 28.01.2025)

КЛИМАТТЫҢ ӨЗГЕРУІ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ СЫН ҚАТЕРЛЕР ЖАҒДАЙЫНДА АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНДІ ЖАҢҒЫРТУ СТРАТЕГИЯСЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Заманауи климаттық өзгерістер мен жаһандық экономикалық сын-қатерлер Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенін жаңғырту міндетін қойып отыр. Азық-түлікке әлемдік сұраныстың өсуі және экологиялық тәуекелдердің артуына байланысты ауыл шаруашылығының тұрақты дамуы стратегиялық маңызға ие болуда.

Зерттеудің мақсаты – климаттың өзгеруіне бейімделуге және экономикалық қиындықтарды жеңуге бағытталған агроөнеркәсіптік кешенді жаңғырту стратегиясының негізгі элементтерін анықтау. Зерттеу статистикалық деректерді, ғылыми жарияланымдарды және халықаралық тәжірибеден алынған табысты тәжірибелердің мысалдарын талдауға негізделген. Жұмыс аясында қазақстандық агроөнеркәсіптік кешеннің негізгі проблемалары, оның ішінде, топырақтың деградациясы, өнімділіктің төмендеуі, су тапшылығы және климаттық жағдайларға жоғары тәуелділік анықталды. Бұл ретте саланың дамуына әсер ететін ішкі және сыртқы факторлар, мысалы, әлемдік нарықтардағы бағаның тұрақсыздығы, қаржыландыруға қолжетімділіктің шектелуі, цифрлық трансформацияның қажеттілігі талданды.

Зерттеу нәтижелері модернизацияның тиімді стратегиясы келесі негізгі бағыттарды қамтуы керек екенін көрсетеді:

- Тұрақты технологияларды енгізу: дәлме - дәл егіншілік жүйелеріне көшу, энергия мен суды үнемдейтін технологияларды қолдану, органикалық ауыл шаруашылығын дамыту.
- Саланы цифрландыру: ауылшаруашылық өндірісін бақылау және басқару үшін платформалар құру, операциялардың дәлдігін арттыру үшін дрондарды, спутниктік деректерді және Заттар Интернетін пайдалану.
- Мемлекеттік қолдауды күшейту: экологиялық таза технологияларды, соның ішінде салықтық жеңілдіктер мен субсидияларды енгізетін фермерлер мен кәсіпорындарды ынталандыруды дамыту.
- Өңдеу және сақтау инфрақұрылымын дамыту, бұл дақылдардың шығынын азайтуды және экспорттық әлеуетті арттыруды қамтамасыз етеді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы технологиялық инновацияларды, климаттың өзгеруіне бейімделуді және экономикалық тұрақтылықты біріктіретін ауыл шаруашылығын жаңғыртудың кешенді тәсілін әзірлеуде жатыр.

Негізгі сөздер: агроөнеркәсіптік кешен, климаттың өзгеруі, экономикалық проблемалар, модернизация, тұрақты даму, нақты ауыл шаруашылығы, цифрландыру.

ОСНОВЫ СТРАТЕГИИ МОДЕРНИЗАЦИИ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА В УСЛОВИЯХ ИЗМЕНЕНИЯ КЛИМАТА И ЭКОНОМИЧЕСКИХ ВЫЗОВОВ

Аннотация

Современные климатические изменения и глобальные экономические вызовы ставят перед агропромышленным комплексом Казахстана задачу модернизации. В условиях растущего мирового спроса на продовольствие и возрастающих экологических рисков устойчивое развитие сельского хозяйства становится стратегически важным.

Целью исследования является выявление ключевых элементов стратегии модернизации агропромышленного комплекса, направленной на адаптацию к изменению климата и преодоление экономических вызовов.

Исследование основано на анализе статистических данных, научных публикаций и примеров успешных практик из международного опыта. В рамках работы были выявлены основные проблемы агропромышленного комплекса Казахстана, включая деградацию почв, снижение урожайности, дефицит воды и высокую зависимость от климатических условий. В то же время были проанализированы внутренние и внешние факторы, влияющие на развитие отрасли, такие как нестабильность цен на мировых рынках, ограниченный доступ к финансированию и необходимость цифровой трансформации.

Результаты исследования показывают, что эффективная стратегия модернизации должна включать следующие ключевые направления:

- Внедрение устойчивых технологий: переход к системам точного земледелия, использование энерго- и водосберегающих технологий, развитие органического сельского хозяйства.
- Цифровизация отрасли: создание платформ для мониторинга и управления сельскохозяйственным производством, использование беспилотных летательных аппаратов, спутниковых данных и Интернета вещей для повышения точности операций.
- Усиление государственной поддержки: разработка стимулов для фермеров и предприятий, внедряющих экологически чистые технологии, включая налоговые льготы и субсидии.
- Развитие инфраструктуры переработки и хранения, которая обеспечит снижение потерь урожая и увеличение экспортного потенциала.

Научная новизна исследования заключается в разработке комплексного подхода к модернизации сельского хозяйства, который сочетает в себе технологические инновации, адаптацию к изменению климата и экономическую устойчивость.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, изменение климата, экономические вызовы, модернизация, устойчивое развитие, точное земледелие, цифровизация.

REFERENCES

1 Doychinova J. & Stoyanova Z., (2024). Regional aspects of agricultural transformation: The case of the Republic of Bulgaria. Sustainability, 16 (23), 10711. Available at: https://doi.org/10.3390/su162310711. [in English] (accessed 28.01.2025)

2 Mendes-Zambrano P.V., Tierra Pérez L.P., Ureta Valdés R.E. & Flores Orozco A.P., (2023). Technological innovations for agricultural production from an environmental perspective: A review. Sustainability, 15(22), 16100. Available at: https://doi.org/10.3390/su152216100 [in English] (accessed 28.01.2025)

3 "Zelenaya ekonomika: realii i perspektivy v Kazahstane". Otchet AO "Fond nacional'nogo blagososostoyaniya "Samruk-Kazyna". - 2018. – 37 p. *["Green economy: realities and prospects in Kazakhstan"]* Available at: -URL: https://sk.kz/upload/iblock/3://sk.kz/upload/iblock/3 [in Russian] (accessed 28.01.2025)

4 Hassun A. i dr., (2023). Cifrovaya transformaciya v agroprodovol'stvennoj promyshlennosti: novejshie tekhnologii i rol' pandemii COVID-19. Rubezhi v sozdanii ustojchivyh prodovol'stvennyh sistem, 7, 1217, 813 p. *[Digital transformation in the agri-food industry: latest technologies and the role of the COVID-19 pandemic]* - URL:https://doi.org/10.3389/fsufs.2023.1217813 [in Russian] (accessed: 01.19.2025)

5 Deng F., Jia S., E. M. and Li Z. (2022). Coordinated development of high-quality agricultural transformations and technological innovations: an example of the main grain production areas in China. Environmental Science and Pollution Research, 29 (23), 35150-35164. Available at: https://doi.org/10.1007/s11356-021-18020 [in English] (accessed 28.01.2025)

6 Saxena R., Pant D.K., Pant S.K., Joshi L., Paul R.K. & Singh R., (2024). AI-based innovations for transforming agriculture: An analytical study. Review of Research in Agricultural Economics, 36(2), P. 1-18 Available at: https://doi.org/10.5958/0974-0279.2023.00011.3 [in English] (accessed 28.01.2025)

7 Davis K., Babu S.S. & Ragasa C. (Eds.), (2020). Agricultural development: Global status and country effectiveness. Washington, DC: International Food Policy Research Institute (IFPRI). ISBN: 9780896293755. Available at: https://amazon.com [in English] (accessed 28.01.2025)

8 Tremikene D., Schiknelite-Butken I. & Balezhentis T.,, (2024). Transition to a low-carbon economy: Sustainable agriculture in the European Union. Boca Raton, FL: CRC Press (Taylor & Francis). ISBN: 9781032607900. Available at: https://doi.org/10.1201/9781003460589 [in English] (accessed 28.01.2025)

9 Zakon Respubliki Kazahstan "O gosudarstvennom regulirovanii razvitiya agropromyshlennogo kompleksa i sel'skih territorij" (2005 g., s izmeneniyami i dopolneniyami). Zakon Respubliki Kazahstan № 66 "O gosudarstvennom regulirovanii razvitiya agropromyshlennogo kompleksa i sel'skih territorij". *["On state regulation of the development of the agro-industrial complex and rural areas"]* - URL: https://adilet.zan.kz. [in Russian] (accessed: 28.01.2025)

10 Pravitel'stvo Kazahstana, (2021). Koncepciya razvitiya agropromyshlennogo kompleksa Respubliki Kazahstan na 2021-2030 gody. Utverzhden Postanovleniem Pravitel'stva № 960 ot 30 dekabrya 2021 goda. *[Government of Kazakhstan, (2021). Concept of development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan for 2021-2030]* - URL: https://adilet.zan.kz. [in Russian] (accessed: 28.01.2025)

11 Pravitel'stvo Kazahstana (2021). Nacional'nyj proekt po razvitiyu agropromyshlennogo kompleksa Respubliki Kazahstan na 2021-2025 gody. Utverzhden Postanovleniem Pravitel'stva № 732 ot 12 oktyabrya 2021 goda. *[National project for the development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan for 2021-2025]* - URL: https://adilet.zan.kz. [in Russian] (accessed: 28.01.2025)

12 Nussipali R., Asilyan L.V., Grigoryan A.G. i dr., (2025). Transformaciya agropromyshlennogo kompleksa Kazahstana. Veb-sajt konferencij BIO, 161, 00039. *[Transformation of the agro-industrial complex of Kazakhstan]* - URL: https://doi.org/10.1051/bioconf/202516100039. [in Russian] (accessed: 28.01.2025)

13 Grigor'eva, E., Livenec, A. I Stel'mah, E., (2023). Adaptaciya sel'skogo hozyajstva k izmeneniyu klimata: analiticheskij obzor. Klimat, 11 (10), 202. *[Adaptation of Agriculture to Climate Change: An Analytical Review]* - URL: https://doi.org/10.3390/cli11100202. [in Russian] (accessed: 28.01.2025)

14 Abdulkerimov I., Ramazanova A. I Saralinova Dzh., (2024). "Zelenye" investicii v sel'skoe hozyajstvo: modernizaciya i ustojchivoe razvitie agropromyshlennogo kompleksa. Veb-konferenciya BIO, 140, 03008. *["Green"*

Investments in Agriculture: Modernization and Sustainable Development of the Agro-Industrial Complex] - URL: https://doi.org/10.1051/bioconf/202414003008. [in Russian] (accessed: 28.01.2025)

15 Bajsholanov S.S., (2017). Uyazvimost' i adaptaciya sel'skogo hozyajstva Kazahstana k izmeneniyu klimata. Monografiya. Astana, 128 s. Dostupno po adresu: https://isca.kz (data obrashcheniya: 18.03.2025). 16. Prodovol'stvennaya i sel'skohozyajstvennaya organizaciya OON (FAO), (2022). Strategiya FAO po izmeneniyu klimata na 2022-2031 gody. Rim: FAO. *[Vulnerability and adaptation of agriculture in Kazakhstan to climate change]* - URL: https://openknowledge.fao.org. [in Russian] (accessed: 28.01.2025)

Information about the author:

Inna Andronova – **corresponding author**, Doctor of Economic Sciences, Professor, Peoples' Friendship University of Russia (RUDN University), Moscow, Russia

E-mail: Andronova-iv@rudn.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7861-5414

Информация об авторах:

Инна Андронова - **основной автор,** доктор экономических наук, профессор, Российский университет дружбы народов, Москва, г. Москва, Россия

E-mail: Andronova-iv@rudn.ru

ORCID:https://orcid.org/0000-0002-7861-5414

Авторлар туралы ақпарат:

Инна Андронова - **негізгі автор,** экономика ғылымдарының докторы, профессор, Ресей халықтар достығы университеті, Мәскеу қ., Ресей

E-mail: Andronova-iv@rudn.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7861-5414

МРНТИ 06.71.02 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.26**
УДК 338.45

Каримбаева Г.Ж.[1*] , Сейтхожина Д. А.[2] ,Ракаева А.Н.[2] , Набиева М.Т.[2]

[1]Казахский университет технологии и бизнеса им. К.Кулажанова, 010000, г. Астана, Республика Казахстан
[2]Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, 010000, г. Астана, Республика Казахстан
*e-mail: karimbaewagul@mail.ru

МЕСТО ОБРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ КАЗАХСТАНА В ПРОЦЕССЕ СТРУКТУРНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ

Аннотация

В современных условиях необходимость развития промышленного производства усиливается. Казахстану как малой экономике с большими запасами сырья необходимо дальнейшее проведение структурных преобразований в части увеличения доли обрабатывающей промышленности, чтобы побороть «голландскую болезнь». Это важно для решения проблемы зависимости развития казахстанского общества от колебаний мировых цен на минеральные ресурсы, в том числе, нефть. Поэтому проблема достижения устойчивого экономического роста за счет обеспечения опережающих темпов производства в обрабатывающей промышленности, повсеместного использования новых технологий, динамичного роста наукоемких производств актуальна по сей день. Происходящие при этом структурные изменения способствуют развитию не только экономики, но и всех сфер общественной жизни.

Цель статьи – рассмотреть место и проанализировать состояние обрабатывающей промышленности Казахстана в структурных процессах 2018-2023 гг. В статье авторами анализируется место обрабатывающей промышленности в процессах структурных преобразований экономики Казахстана за период 2018-2023 гг. Для анализа использовались имеющиеся официальные статистические данные.

Анализ показал, что доля обрабатывающей промышленности в валовой добавленной стоимости выросла, что повлияло на структуру промышленности и экономики в целом, также изменилась внутренняя структура данного сектора в пользу роста удельного веса машиностроения. Эти изменения можно считать позитивными. По мнению авторов, мотивирующим фактором для дальнейших изменений будут более высокие уровни рентабельности и рост производительности труда. Однако исследование показывает, что такие показатели, как рентабельность и производительность, все еще более высоки в добывающем секторе, что является сдерживающим фактором структурных изменений.

Ключевые слова: обрабатывающая промышленность, структурные изменения, производительность, рентабельность, Казахстан.

Введение

Известно, что в развитых странах структурные изменения произошли во второй половине XX века, затем большее внимание уделялось постулатам неоклассической теории с акцентом на свободу рынка, невмешательство государства и усиление роли финансов. Однако события последних лет в геополитической сфере, логистические проблемы, а также процессы декарбонизации и цифровизации вернули интерес в мировых научных кругах к промышленности и значению политики ее поддержки.

Теоретической основой необходимости структурных изменений можно считать известную гипотезу Пребиша -Зингера, согласно которой из-за высокой эластичности спроса по доходу условия торговли благоприятней, а, значит, и темпы роста выше для отраслей, производящих промышленные товары, чем для первичных отраслей, в т. ч. сырьевых отраслей и продуктов питания. Поэтому ключевыми отраслями в современной структуре промышленности являются отрасли обрабатывающей промышленности, особенно ее наукоемкие сектора. Более того, в развивающихся странах индустриализацию лучше проводить сверху, т. е. путем государственного регулирования или проведения структурной политики как части промышленной политики.

Antonio Andreoni, Ha-Joon Chang в статье «The political economy of industrial policy: structural interdependencies, policy alignment and conflict management» подчеркивают, что промышленная политика широко обсуждалась во второй половине 20-го века, а развивающиеся страны, в частности, Азии, рассматривали промышленную политику как главный инструмент для своего догоняющего развития в глобальной экономике. С ростом

неолиберализма, с 1970-х годов, промышленная политика была дискредитирована в академических и политических дебатах. Однако после мирового финансового кризиса 2008 года интерес к исследованиям и политике в области промышленности возрос с учетом новых вызовов. Также было отмечено, что эффективность проводимых мер будет зависеть от того, смогут ли правительства стратегически скоординировать различные инструменты на разных уровнях экономики [1].

Они же в другой статье «Industrial Policy in the 21st Century» отмечают, что во многих странах Азии и Латинской Америки развитие промышленности является инструментом преодоления «ловушки среднего дохода» и диверсификации экономики, а в африканских странах – борьбы с бедностью. Более того, даже ведущие (неоклассические) экономисты, такие как Дж. Стиглиц, Д. Родрик и Дж. Лин открыто выступили в поддержку промышленной политики как необходимости выделения ресурсов в условиях неопределенности. Структуралисты указывают на связь между макроэкономикой и мезоиндустриальным сектором и динамикой структурных изменений [2].

Много внимания уделяется влиянию фактора Industry 4.0 на структуру производства. Отмечается также, что цифровые платформы оказывают значительное положительное влияние на развитие промышленной структуры, реорганизуя рынки, трансформируя создание экономической стоимости [3], [4].

В Казахстане, как развивающейся стране с малой экономикой, индустриализация происходила «сверху», что объективно. Государством были приняты ряд программ по развитию отраслей обрабатывающей промышленности, начиная со Стратегии индустриально-инновационного развития-2003 и ряда пятилетних планов форсированного индустриально-инновационного развития данного сектора с 2010 г. Последней является Концепция развития обрабатывающей промышленности Республики Казахстан на 2023 – 2029 годы.

Однако проблема сырьевой зависимости экономики Казахстана остается актуальной и в настоящее время. В силу важности данной проблемы авторами предпринята попытка представить свою точку зрения на данную проблему в контексте Казахстана.

Цель данного исследования – рассмотреть место и роль обрабатывающей промышленности Казахстана в структурных процессах 2018-2023 гг.

Материалы и методы исследования

Казахстан является страной с большими запасами минеральных ресурсов, большой площадью земельных угодий, что создает предпосылки для добычи ресурсов, производства и переработки. Около 30% валовой добавленной стоимости в 2023 г. создавалось в промышленности – так называемом реальном секторе экономики. Актуальность проблемы структурных изменений в промышленности определила выбор объекта исследования, в данной статье им является обрабатывающая промышленность Казахстана.

Зависимость Казахстана от мировых цен на минеральные ресурсы в условиях высоких геополитических рисков, членства в Евразийском Союзе совместно со страной-участником военного конфликта и, в целом, высокие риски неопределенности делают проблему структурных преобразований в реальном секторе экономики особенно актуальной.

В данной статье нами использованы методы количественного анализа на основе данных Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан за 2018-2023 гг. В силу отсутствия на момент написания статьи статистических данных, в частности, по обрабатывающей промышленности в разрезе отраслей, показатели 2024 года не отражены. Выбор данного метода связан с темой исследования: для анализа изменения структуры производства необходимо рассчитывать количественные показатели, такие как удельный вес отраслей производства. Также использованы методы сравнительной логики и системного анализа: чтобы выявить место обрабатывающей промышленности, необходимо сравнение с другими секторами, в-основном, с горнодобывающей промышленностью. Увеличение доли первой и снижение второй определяет направленность структурных преобразований. Оба сектора являются

структурными элементами как промышленности в целом, так и экономики страны как системы.

Результаты и их обсуждение

Чтобы определить место обрабатывающей промышленности в экономике Казахстана, рассмотрим долю данного сектора в производстве добавленной стоимости. В таблице 1 отражены удельные веса всех четырех секторов промышленности. ВДС создается большей частью в следующих секторах промышленности: горнодобывающая промышленность и разработка карьеров (12,9-16%), обрабатывающая промышленность (12,2-13,2%). Причем за анализируемый период (2018-2023) наблюдается рост удельного веса обрабатывающей промышленности (с 12,2 до 13,2%) и одновременно – снижение доли горнодобывающей промышленности (с 16 до 13,8%): произошло вытеснение добывающего сектора обрабатывающим.

Таблица 1 - Структура производства и образования доходов по видам экономической деятельности, в процентах к итогу

	2018	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**
Валовая добавленная стоимость, в целом по экономике	100	100	100	100,0	100	100
Горнодобывающая промышленность и разработка карьеров	16,0	15,5	12,9	15,0	15,8	13,8
Обрабатывающая промышленность	12,2	12,3	13,8	14,4	14,5	13,2
Снабжение электроэнергией, газом, паром, горячей водой и кондиционированным воздухом	1,7	1,5	1,6	1,7	1,5	1,5
Водоснабжение; сбор, обработка и удаление отходов, деятельность по ликвидации загрязнений	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3
Примечание: составлено авторами по данным источника [5]						

Рост доли обрабатывающей промышленности является позитивным фактом, т.к. именно обрабатывающая промышленность во всем мире вносит самый большой вклад в создание добавленной стоимости за счет более глубокой степени переработки продукции. Со стороны совокупного спроса это объясняется более высокой эластичностью спроса по доходу: благосостояние за анализируемый период в Казахстане выросло (ВВП на душу населения вырос за анализируемый период в 1,8 раз), и спрос на продукцию обрабатывающей промышленности вырос.

Если принять промышленность в целом за 100%, структура промышленности по агрегированным группам изменилась таким образом. Увеличилась доля обрабатывающей промышленности (с 38,2 до 46,9%), что в целом позитивно, однако не соответствует мировым тенденциям, где доля данного сектора достигает 80%. Снизилась доля горнодобывающей промышленности (с 54,7 до 46,7%), однако в общей структуре доля остается еще высокой.

В экономической истории Казахстана структурные процессы, наблюдавшиеся в казахстанской экономике в 90-гг., были результатом промышленного спада, когда произошло резкое падение производства в таких отраслях обрабатывающей промышленности, как химическая, легкая, пищевая промышленность, машиностроение, металлообработка и производство стройматериалов. Структурные диспропорции выразились в следующем: доля несырьевых отраслей сократилась в 3-6 раз, увеличилась добыча нефти, газа, руд цветных и черных металлов. Влияние оказала и иностранная конкуренция на рынках товаров легкой, пищевой промышленности, машиностроения и других отраслей. Эти факторы определили спад в отраслях обрабатывающей промышленности, производящих потребительские товары, в том числе, высокой степени переработки.

Экономический рост, начавшийся в 2000 г., не был результатом системных трансформаций, имел неустойчивый характер и в целом не повысил конкурентоспособность национальной экономики. Для отечественной экономики было характерно ежегодное увеличение удельного веса горнодобывающей промышленности в структуре промышленного производства до 60%.

Как отмечалось выше, в развивающихся странах индустриализацию эффективней осуществлять «сверху» - посредством государственной политики. Благодаря государственным программам индустриально-инновационного развития за анализируемый период (2018-2023) объем производства в обрабатывающей промышленности в номинальном выражении увеличился в 2,1 раза (с 10 403 854,1 до 22 047 486 млн. тг.), тогда как общий объем промышленного производства - в 1,7 раз (с 27 218 063,3 до 46 991 786, 7 млн. тг.). Обрабатывающая промышленность имела положительные темпы роста и выступала в качестве «лидирующей» отрасли и хоть и незначительно, но опережала темпы роста как в целом в промышленности, так и в горнодобывающей промышленности, несмотря на события 2020 и 2022 гг.

Обрабатывающая промышленность Казахстана представлена отраслями, которые претерпели изменения в большей или меньшей степени. Рассмотрим эти изменения. Имея положительные темпы роста, обрабатывающая промышленность выступала в качестве «лидирующей» отрасли, несмотря на события 2020 и 2022 гг., незначительно опережая темпы роста как в целом в промышленности, так и в горнодобывающей сфере. Этот рост произошел за счет таких отраслей, как «Машиностроение» - на 5,2% (с 4 до 9,2%), «Производство продуктов питания» - на 1,2% (с 5,6 до 6,8%), «Производство напитков» - на 0,6% (с 1,3 до 1,9%), «Производство продуктов химической промышленности» - на 0,6% (с 1,5 до 2,1%) (таблица 2).

Таблица 2 – Отраслевая структура промышленного производства Казахстана, в %.

	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Промышленность, итого	100	100	100	100	100	100
Обрабатывающая промышленность, всего	38,2	39,4	49,0	45,5	43,4	46,9
Производство продуктов питания	5,6	5,8	7,2	6,1	6,3	6,8
Производство напитков	1,3	1,4	1,6	1,5	1,6	1,9
Производство табачных изделий	0,5	0,4	0,8	0,6	0,6	0,6
Легкая промышленность	0,4	0,4	0,5	0,4	0,4	0,5
Производство деревянных и пробковых изделий, кроме мебели; производство изделий из соломки и материалов для плетения	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Производство бумаги и бумажной продукции	0,2	0,2	0,3	0,2	0,3	0,3
Полиграфическая деятельность и воспроизведение записанных носителей информации	3,3	2,9	0,2	0,2	0,1	0,1
Производство кокса и продуктов нефтепереработки	3,2	2,7	3,1	2,9	2,4	2,4
Производство продуктов химической промышленности	1,5	1,6	1,8	1,5	1,9	2,1
Производство основных фармацевтических продуктов и фармацевтических препаратов	0,3	0,3	0,5	0,5	0,3	0,3
Производство резиновых и пластмассовых изделий	0,8	0,8	1,0	0,9	0,9	1,0
Производство прочей не металлической минеральной продукции	2,1	2,2	2,7	2,6	2,5	2,7
Металлургическое производство	17,0	16,9	21,0	20,4	18,5	17,4
Производство готовых металлических изделий, кроме машин и оборудования	0,9	0,9	1,1	0,9	0,8	1,0
Машиностроение	4,0	5,0	6,7	6,3	6,5	9,2
Производство мебели	0,1	0,2	0,2	0,2	0,1	0,2
Примечание: составлено авторами по данным источника [6].						

Рисунок 1 показывает изменения в структуре отраслей обрабатывающей промышленности (отрицательную и положительную динамику). Относительно высокая положительная динамика в машиностроении позитивно влияет на все отрасли экономики, а как фактор инвестиционного спроса способствует росту экономики в долгосрочном периоде. Машиностроение является так называемым «двигателем» развития всех остальных отраслей. Проводимые в настоящее время процессы цифровизации также тесно связаны с машиностроительной отраслью.

Полагаем, снижение доли полиграфической отрасли связано с переходом на электронный формат взаимоотношений субъектов экономики, цифровизацией экономики.

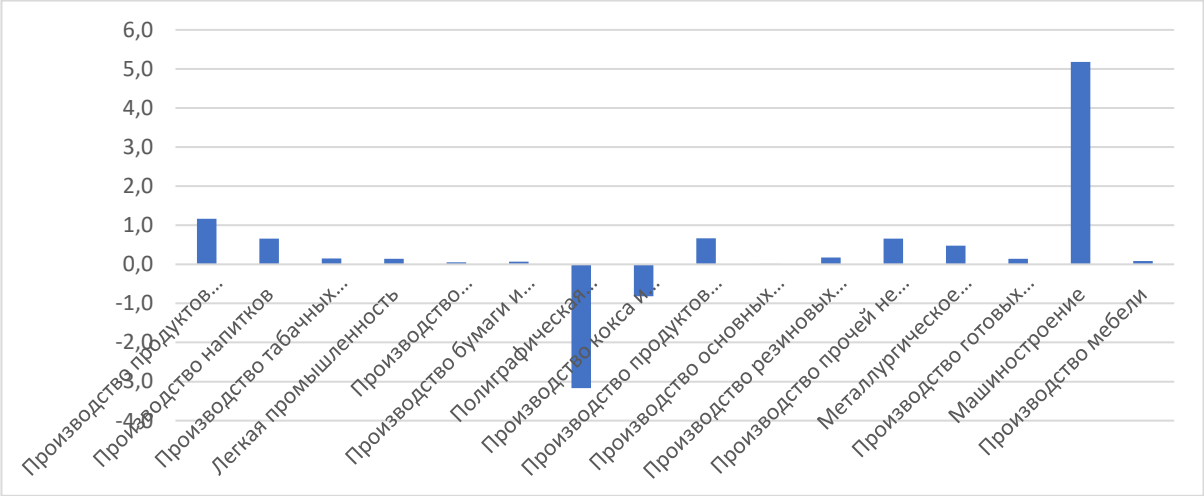

Рисунок 1 - Изменения в структуре обрабатывающей промышленности (%)

Примечание: составлено авторами по данным источника [6].

Рассматривая самые важные факторы сохранения дальнейшей положительной динамики структурных изменений в промышленности в части роста доли обрабатывающей промышленности, считаем, что ими являются наличие мотивации для дальнейших инвестиционных вливаний бизнеса, т.е. высокая рентабельность, а также производительность труда. Рентабельность вложений способствует перетоку финансовых ресурсов из отрасли в отрасль, а производительность труда показывает непосредственно результат этих вложений.

Анализ показывает, что уровень рентабельности продукции в обрабатывающей промышленности был ниже, чем в горнодобывающей промышленности и в экономике в целом, т.е. горнодобывающая промышленность являлась более интересной бизнесу для инвестиций. Следует признать, что это важный фактор, сдерживающий динамику диверсификации отечественного производства.

Официальная статистика не отражает данные рентабельности по агрегированным секторам промышленности за 2018-2022 гг. поэтому в таблице 3 приведены показатели только 2023 г. Как видно из таблицы, уровень рентабельности в обрабатывающей промышленности - 12,3%, тогда как в горнодобывающей промышленности составил 36,3%, т.е. в 3 раза ниже, что не создает позитивных предпосылок для перетока инвестиций в обрабатывающую промышленность. Также в целом в экономике рентабельность была выше примерно в 1.5 раза, чем в обрабатывающем секторе.

Таблица 3 - Уровень рентабельности продукции в промышленности (2023), в %.

	Рентабельность (убыточность) производства, %
Всего	18,5
Горнодобывающая промышленность и разработка карьеров	36,3
Обрабатывающая промышленность	12,3
Снабжение электроэнергией, газом, паром, горячей водой и кондиционированным воздухом	2,9
Водоснабжение; сбор, обработка и удаление отходов, деятельность по ликвидации загрязнений	1,6
Примечание: составлено авторами по данным источника [7].	

На развитие производства важное влияние оказывает и производительность труда как индикатор, используемый для оценки эффективности производства. В отечественной статистике производительность труда рассчитывается как валовая добавленная стоимость на одного занятого в экономике в целом и по видам деятельности. При этом не учитываются такие важные параметры, как качество произведенной продукции, образование участвующих в трудовом процессе, их опыт и профессионализм, должностные обязанности; а также то, какие основные средства производства были задействованы при производстве единицы продукции.

По данным рисунка 2 видно, что производительность труда (ВДС на одного занятого) в обрабатывающей промышленности составляет 12169,8-24237,6 тыс. тг., тогда как в горнодобывающей промышленности - 32167,0-55370,6 тыс. тг., в целом в промышленности - 24237,6-28544,5 тыс. тг., а в целом в экономике - 6173,2-11407,6 тыс. тг. Самые высокие темпы роста производительности труда имели место в горнодобывающей промышленности, что можно считать фактором сдерживания качественных изменений в структуре промышленности. ВДС, как правило, имеет большее значение при переработке продукции.

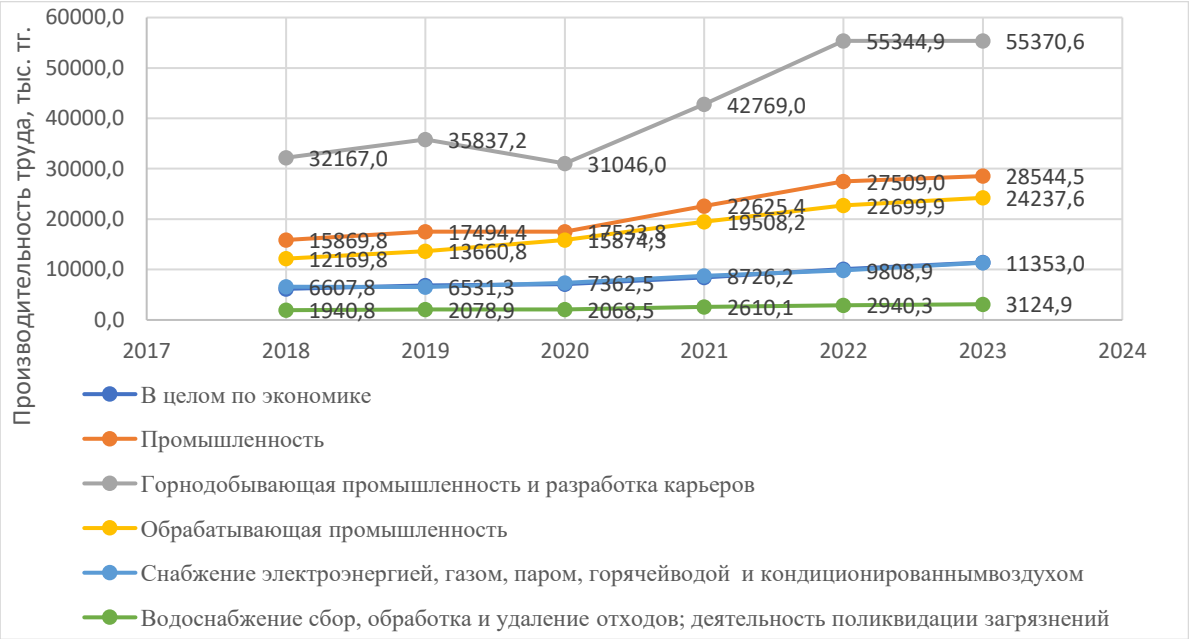

Рисунок 2 - Производительность труда (ВДС на одного занятого), в тыс. тг.
Примечание: составлено авторами по данным источника [8].

Последнее стало следствием недостаточной технологической оснащенности, устаревания основных фондов и нехватки квалифицированных кадров, медленного внедрения прогрессивных форм организации труда, несовершенной системы материальной заинтересованности работников, пренебрежительного отношения к самой проблеме производительности труда и изыскания надежных путей ее роста.

Для сравнения нами рассчитано соотношение производительности труда в секторах промышленности относительно данных по экономике в целом (эти значения в каждом исследуемом году были приняты за единицу). При проведении расчетов использовались абсолютные показатели (тыс. тг.): производительность труда как валовая добавленная стоимость на одного занятого в экономике в целом принята за 1 (единицу), а затем рассчитано соотношение производительности труда в промышленности и его секторах. В промышленности производительность труда выше, чем в экономике в целом в 2,5-2,7 раза, что объективно. В разрезе секторов промышленности доминирует горнодобывающая промышленность, значения производительности труда здесь выше примерно в 5 раз, в обрабатывающей промышленности выше примерно в 2 раза, чем в экономике в целом, но

ниже, чем в горнодобывающей промышленности в 2-2,5 раза. Самые низкие показатели наблюдались в сфере водоснабжения (0,3) – см. таблицу 4.

Таблица 4 – Соотношение производительности труда, разы.

Показатели	2018	2019	2020	2021	2022	2023
В целом по экономике	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
Промышленность	2,6	2,5	2,5	2,7	2,7	2,6
Горнодобывающая промышленность и разработка карьеров	5,2	5,2	4,4	5,1	5,5	5,2
Обрабатывающая промышленность	2,0	2,0	2,2	2,3	2,3	2,0
Снабжение электроэнергией, газом, паром, горячей водой и кондиционированным воздухом	1,1	1,0	1,0	1,0	1,0	1,1
Водоснабжение сбор, обработка и удаление отходов; деятельность по ликвидации загрязнений	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3
Примечание: составлено авторами по данным источника [8].						

Для дальнейшего динамичного развития структурных процессов, производительность труда в обрабатывающей промышленности должна быть выше, чем в горнодобывающей промышленности.

Таким образом, такие важные факторы дальнейшей диверсификации промышленности, как рентабельность и производительность труда пока не стимулируют процесс структурных преобразований.

Можно добавить также другие проблемы развития отраслей обрабатывающей промышленности, такие как геополитические риски, высокие удельные логистические расходы и расходы топлива, энергии и сырья (выше на 30-60%, чем на современных заводах), постоянный рост цен на продукцию естественных монополий, истощение источников сырья, высокую степень износа основных средств.

Заключение

Обрабатывающая промышленность Казахстана играет стратегическую роль в развитии экономической и социальной сферы казахстанского общества. Продукция данного сектора решает и достаточно актуальную проблему национальной безопасности, а также обеспечения товарами «экономики простых вещей», в отрасли широко внедряются элементы Industrie 4,0. Являясь более чистой в экологическом плане, обрабатывающая промышленность и ее продукция способствуют устойчивому развитию общества.

Проведенные расчеты показывают неоднозначность дальнейшего развития обрабатывающей промышленности Казахстана. Активная индустриальная государственная политика способствовала росту удельного веса обрабатывающей промышленности (с 38,2 до 46,9%) – ее доля практически сравнялась с удельным весом сырьевого сектора. В отраслевой структуре наблюдался рост машиностроения, что также говорит о позитивных сдвигах.

Однако более низкие уровни рентабельности (в 3 раза) и производительности труда (в 2-2,5 раза) в сравнении с горнодобывающей промышленностью все еще не создают позитивных предпосылок для структурного перелома в промышленности.

Полученные результаты показывают, что проблема структурных изменений в части развития обрабатывающей промышленности все еще актуальна и требует проведения дальнейших научных исследований.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Andreoni Antonio, Chang Ha-Joon. The political economy of industrial policy: Structural interdependencies, policy alignment and conflict management // Structural Change and Economic Dynamics. Volume 48. – 2019. – P. 136-150.

2 Chang Ha-Joon, Andreoni Antonio. Industrial Policy in the 21st Century // Development and change. Volume51. - 2020. - Issue2. P. 324-351.

3 Kenney Martin, Rouvinen Petri, Seppälä Timo, Zysman John. Platforms and industrial change // Industry and Innovation. Volume 26. – 2019. - Issue 8. P. 871-879.

4 Chang Kai, Zhang Huijia, Li Boyang. The Impact of Digital Economy and Industrial Agglomeration on the Changes of Industrial Structure in the Yangtze River Delta // Journal of the Knowledge Economy. Volume 15. - 2024. – P. 9207–9227.

5 ВВП методом производства. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. [Электронный ресурс]. URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/economy/national-accounts/publications/157561/ (дата обращения: 15.10.2024).

6 Объемы промышленного производства по видам экономической деятельности в РК (1990-2023). Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. [Электронный ресурс]. URL:https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-industrial-production/ (дата обращения: 23.10.2024).

7 Основные показатели финансово-хозяйственной деятельности предприятий по видам экономической деятельности. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. [Электронный ресурс]. URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-struct/dynamic-tables/ (дата обращения: 2.11.2024).

8 Производительность труда Валовой добавленной стоимости. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. [Электронный ресурс]. URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/economy/national-accounts/publications/157396/ (дата обращения: 28.10.2024).

ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ӨЗГЕРІСТЕР ПРОЦЕСІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӨҢДЕУ ӨНЕРКӘСІБІНІҢ ОРНЫ

Андатпа

Қазіргі жағдайда өнеркәсіптік өндірісті дамыту қажеттілігі артып келеді. Қазақстан шикізаттың үлкен қоры бар шағын экономика ретінде "голландиялық ауруды" жеңу үшін өңдеу өнеркәсібінің үлесін ұлғайту бөлігінде құрылымдық қайта құруларды реттеу құралдарын пайдалануы қажет. Бұл қазақстандық қоғамның одан әрі дамуының минералды ресурстарға, оның ішінде мұнайға әлемдік бағалардың ауытқуына тәуелділігі проблемасын шешу үшін маңызды. Сондықтан өңдеу өнеркәсібіндегі өндірістің озық қарқынын қамтамасыз ету, жаңа технологияларды кеңінен қолдану, ғылымды қажетсінетін өндірістердің қарқынды өсуі есебінен орнықты экономикалық өсуге қол жеткізу проблемасы бүгінгі күнге дейін өзекті болып отыр. Бұл ретте болып жатқан құрылымдық өзгерістер экономиканың ғана емес, қоғамдық өмірдің барлық салаларының дамуына ықпал етеді.

Мақаланың мақсаты - Қазақстанның өңдеу өнеркәсібінің құрылымдық процестердегі орнын қарастыру және 2018-2023 жылдардағы жай-күйін талдау. Мақалада авторлар 2018-2023 жылдар аралығындағы Қазақстан экономикасын құрылымдық қайта құру процестеріндегі өңдеу өнеркәсібінің орнын талдайды.

Талдау көрсеткендей, жалпы қосылған құнның өңдеу өнеркәсібінің үлесі өсті, бұл өнеркәсіп пен жалпы экономиканың құрылымына әсер етті, сондай-ақ машина жасаудың үлес салмағының өсуіне пайдасына осы сектордың ішкі құрылымы өзгерді. Бұл өзгерістерді оң деп санауға болады. Авторлардың пікірінше, одан әрі өзгерістердің қозғаушы факторы табыстылықтың жоғары деңгейі және еңбек өнімділігінің өсуі болады. Алайда, зерттеу көрсеткендей, рентабельділік пен өнімділік сияқты сипаттамалар өндіруші секторда әлі де жоғары, бұл құрылымдық өзгерістерді тежейді.

Негізгі сөздер: өңдеу өнеркәсібі, құрылымдық өзгерістер, өнімділік, табыстылық, Қазақстан.

THE PLACE OF THE MANUFACTURING INDUSTRY OF KAZAKHSTAN IN THE PROCESS OF STRUCTURAL CHANGES

Abstract

In modern conditions, the need to develop industrial production is increasing. Kazakhstan, as a small economy with large reserves of raw materials, needs to use instruments to regulate structural transformations in terms of improving the share of the manufacturing industry to overcome the “Dutch disease”. This is important for solving the problem of Kazakhstan's dependence on the fluctuations of world prices for mineral resources, including oil, for further development of its society. Therefore, the problem of achieving sustainable economic growth by ensuring advanced rates of production in the manufacturing industry, widespread use of new technologies, and dynamic growth of knowledge-intensive industries is relevant to this day. The structural changes that occur during this process contribute to the development of not only the economy but also all spheres of social life.

The purpose of the article is to consider the place and analyze the state of the manufacturing industry in Kazakhstan in the structural processes of 2018-2023. In the article, the authors analyse the place of the manufacturing industry in the processes of structural transformation of the economy of Kazakhstan for the period 2018-2023. The available official statistical data were used for the analysis.

The analysis showed that the share of the manufacturing industry in gross value added increased, which affected the structure of the industry and the economy as a whole; also, the internal structure of this sector changed in favour of the growth of the specific weight of machine building. These changes can be considered positive. According to the authors, the motivating factor for further changes will be higher levels of profitability and labour productivity growth.

However, the study shows that such characteristics as profitability and productivity are still higher in the extractive sector, which is a deterrent to structural change.

Keywords: manufacturing industry, structural changes, productivity, profitability, Kazakhstan.

REFERENCES

1 Andreoni Antonio, Chang Ha-Joon. (2019) The political economy of industrial policy: Structural interdependencies, policy alignment and conflict management. Structural Change and Economic Dynamics. Volume 48. P. 136-150 [in English]

2 Chang Ha-Joon, Andreoni Antonio. (2020) Industrial Policy in the 21st Century. Development and change. Volume51. Issue2. P. 324-351 [in English]

3 Rymarczyk Jan. (2020) Technologies, Opportunities and Challenges of the Industrial Revolution 4.0: Theoretical Considerations. Journal: Entrepreneurial Business and Economics Review. Issue 1, P. 185-198 [in English]

4 Kenney Martin, Rouvinen Petri, Seppälä Timo, Zysman John. (2019) Platforms and industrial change. Industry and Innovation. Volume 26. Issue 8. P. 871-879. [in English]

5 Chang Kai, Zhang Huijia, Li Boyang. (2024) The Impact of Digital Economy and Industrial Agglomeration on the Changes of Industrial Structure in the Yangtze River Delta. Journal of the Knowledge Economy. Volume 15. P. 9207–9227. [in English]

6 VVP metodom proizvodstva. *[Bureau of National Statistics Agency of the Republic of Kazakhstan for Strategic Planning and reform]*. Available at: - URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/economy/national-accounts/publications/157561/ [in Russian] (accessed: 15.10.2024).

7 Ob"emy promyshlennogo proizvodstva po vidam ekonomicheskoj deyatel'nosti v RK (1990-2023). *[Bureau of National Statistics Agency of the Republic of Kazakhstan for Strategic Planning and reform]*. Available at: - URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-industrial-production/ [in Russian] (accessed: 23.10.2024).

8 Osnovnye pokazateli finansovo-hozyajstvennoj deyatel'nosti predpriyatij po vidam ekonomicheskoj deyatel'nosti. *[Bureau of National Statistics Agency of the Republic of Kazakhstan for Strategic Planning and reform]*. Available at: - URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-struct/dynamic-tables/ [in Russian] (accessed: 2.11.2024).

9 Proizvoditel'nost' truda Valovoj dobavlennoj stoimosti. *[Bureau of National Statistics Agency of the Republic of Kazakhstan for Strategic Planning and reform]*. Available at: - URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/economy/national-accounts/publications/157396 [in Russian] (accessed: 28.10.2024).

Information about authors:

Gulzhan Karimbayeva – **corresponding author**, candidate of economic sciences, associate professor of the Departments of Economics and management, K. Kulazhanov Kazakh University of Technology and Business, 010000, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: karimbaewagul@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4175-9588

Jamilya Seitkhozhina – candidate of economic sciences, acting professor of the Department of Economics and entrepreneurship, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 010000, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: jaseit@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4412-9813

Aliya Rakayeva – candidate of economic sciences, associate professor of the Department of State audit, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 010000, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: rakaeva@yandex.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6756-8974

Maral Nabiyeva – PhD, associate professor of the Department of Management, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 010000, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: maral.nabieva@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-5452-2492

Информация об авторах:

Гульжан Каримбаева - **основной автор**, кандидат экономических наук, ассоциированный профессор кафедры экономики и управления, Казахский университет технологии и бизнеса им. К. Кулажанова, 010000, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: karimbaewagul@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4175-9588

Джамиля Сейтхожина – кандидат экономических наук, и.о. профессора кафедры «Экономика и предпринимательство», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, 010000, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: jaseit@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4412-9813

Алия Ракаева – кандидат экономических наук, ассоцированный профессор, доцент кафедры «Государственный аудит», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, 010000, г.Астана, Республика Казахстан

E-mail: rakaeva@yandex.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6756-8974

Марал Набиева – PhD, доцент кафедры «Менеджмент», Евразийский национальный университет им Л.Н.Гумилева, 010000, г.Астана, Республика Казахстан

E-mail: maral.nabieva@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-5452-2492

Авторлар туралы ақпарат:

Гульжан Каримбаева – **негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, Экономика және басқару кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Қ. Құлажанов атындағы Қазақ технология және бизнес университеті, 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: karimbaewagul@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4175-9588

Жәмила Сейтхожина – экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика және кәсіпкерлік» кафедрасының м.а. профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: jaseit@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4412-9813

Әлия Ракаева – экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Мемлекеттік аудит» кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: rakaeva@yandex.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6756-8974

Марал Набиева – PhD, «Менеджмент» кафедрасының доценті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: maral.nabieva@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-5452-2492

ҒТАМР 06.77.61 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.27**
ӘОЖ 331.5

Е.Е.Мубараков[1*], И.В.Бордияну[1], Е.Е.Сумарева[1], А.С.Бухрякова[1]

[1]Қазақстан-Американдық еркін университеті,
Өскемен қ., 070000, Қазақстан Республикасы
[*]e-mail: bordiyanuilona@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДА ГЕНДЕРЛІК ТЕҢДІККЕ ҚОЛ ЖЕТКІЗУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ ЕҢБЕК ҚАТЫНАСТАРЫН ЦИФРЛАНДЫРУ

Аңдатпа

Еңбек қатынастарын цифрландыру Қазақстанда гендерлік теңдікке қол жеткізудің негізгі факторына айналуда. Мақалада гендерлік теңсіздікті төмендету құралы ретінде цифрлық технологияларды еңбек саласына біріктіру мүмкіндіктері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты цифрландырудың еңбек жағдайларын жақсартуға, әйелдер үшін мүмкіндіктерді кеңейтуге және еңбек нарығындағы кемсітушілік кедергілерді жоюға әсерін талдау болып табылады. Жұмыста статистикалық деректерді талдау, сондай-ақ еңбек саласына цифрлық шешімдерді енгізудің халықаралық тәжірибесін зерделеу әдістері пайдаланылды.

Зерттеу нәтижелері цифрландыру қашықтан жұмыс істеудің қолжетімділігін, жұмыс кестесінің икемділігін және әйелдер мен ерлер үшін білім беру және мансап ресурстарына тең қолжетімділікті арттыруға ықпал ететінін көрсетеді. Дәстүрлі стереотиптерді жеңудегі және инклюзивті жұмыс ортасын құрудағы цифрлық платформалардың рөліне ерекше назар аударылады. Жұмыстың практикалық маңыздылығы мемлекеттік органдар мен бизнес үшін гендерлік теңдікті қамтамасыз етуге бағытталған цифрлық технологияларды енгізу бойынша ұсынымдар әзірлеу болып табылады.

Мақала еңбек қатынастарын трансформациялаудағы цифрландырудың рөлін теориялық тұрғыдан түсінуге үлес қосады және Қазақстанда гендерлік бағдарланған саясатты іске асыру үшін нақты қадамдар ұсынады. Зерттеу еңбек қатынастары, гендерлік зерттеулер және цифрлық экономика саласындағы мамандарға, сондай-ақ әлеуметтік және еңбек саясаты саласындағы шешім қабылдаушыларға қатысты.

Негізгі сөздер: Қазақстан, гендерлік теңдік, еңбек қатынастары, еңбек нарығы, жасанды интеллект, цифрлық технологиялар

Кіріспе

Цифрлық трансформация қазіргі қоғамның ажырамас бөлігі болып табылады, бүкіл әлемдегі адамдардың өмір салты мен жұмысын өзгертеді. Қазақстан Республикасында, көптеген басқа елдердегідей, цифрлық технологиялар өмірдің әртүрлі салаларына, соның ішінде еңбек саласына енеді. Алайда, осы цифрлық трансформация аясында еңбек нарығындағы гендерлік теңдік мәселесіне назар аудару маңызды.

Еңбек нарығы елдің экономикалық және әлеуметтік дамуының негізгі факторларының бірі болып табылады, өйткені ол жұмыспен қамту, табыс, біліктілік және халықтың әл-ауқатының деңгейін анықтайды, сонымен қатар еңбек нарығы экономиканың ішкі және халықаралық сұраныстың өзгеретін жағдайларына, сондай-ақ жаңа технологиялар мен инновацияларға бейімделу дәрежесін көрсетеді [1].

Қазіргі уақытта экономиканы жеделдетіп цифрландыру жаңа міндеттер қойып отыр. Цифрлық экономика жағдайында халықты жұмыспен қамту проблемалары жаңа мәнге ие болуда. Адами және әлеуметтік капитал байлықтың негізгі көздері ретінде қарастырылады, бұл адамдардың санасын «пайданы максимизациялау» позициясынан «пайдалылықты арттыру» позициясына концептуалды ауыстыруды талап етеді. Осылайша, цифрлық экономиканың пайда болу кезеңі еңбек нарығының өзгеруіне, адами капиталға салынған инвестицияларға және оны сапалы жақсартудың, жаңа жағдайларға бейімделудің жаңа тәсілдеріне жедел ден қоюды талап етеді [2].

Еңбек қатынастарын цифрландыру жаһандық деңгейде гендерлік теңдікке қол жеткізуде маңызды рөл атқарады. Халықаралық зерттеулер цифрлық технологияларды енгізу гендерлік алшақтықты азайтуға ықпал етуі мүмкін және осы технологияларды әзірлеу мен енгізу кезінде гендерлік аспектілерді ескермесе, бар теңсіздіктерді күшейтуі мүмкін екенін атап көрсетеді. Бұл туралы көптеген шетелдік ғалымдар өз жұмыстарында зерттеген.

«Цифрландыру және жұмыстың болашағы: макроэкономикалық салдары» зерттеуінде авторлар цифрландырудың еңбек нарығына әсерін талдайды және ақпараттық технологияларды автоматтандыру мен енгізу еңбек өнімділігін арттыруға ықпал етеді, бірақ жұмыс орындарының қысқаруына әкелуі мүмкін деген қорытындыға келеді, әсіресе әйелдер еңбегі басым секторларда. Авторлар жаңа еңбек жағдайларына бейімделу үшін жұмысшыларды, әсіресе әйелдерді қайта даярлауға және біліктілігін арттыруға бағытталған саясаттарды әзірлеу қажеттілігін атап көрсетеді [3].

Ал, «Цифрландырудың G20 елдеріндегі тұрақты дамуға әсері» зерттеуі цифрландырудың G20 елдеріндегі гендерлік теңдікке әсерін қарастырады. Авторлар цифрлық технологиялар әйелдерге Жұмыспен қамтудың икемді түрлері және жаһандық нарықтарға қол жетімділік сияқты жаңа мүмкіндіктер бере алатынын, сонымен қатар гендерлік аспектілерді енгізу кезінде ескерілмесе, гендерлік стереотиптер мен кемсітушілікті күшейте алатынын атап өтті [4].

«Цифрлық экономикадағы гендерлік теңдік: туындайтын мәселелер» авторлар цифрлық экономиканың гендерлік теңдікке әсерін зерттейді және әйелдер цифрлық трансформация жағдайында олардың мүмкіндіктерін шектейтін ақпараттық технологиялармен байланысты секторларда азырақ өкілдік етеді деген қорытындыға келеді. Авторлар әйелдер арасында цифрлық сауаттылықты арттыруға бағытталған білім беру бағдарламаларын енгізуді және олардың цифрлық экономикаға қатысуына ықпал ететін саясаттарды әзірлеуді ұсынады [5].

Осылайша, бұл зерттеуде біз жасанды интеллектті пайдалануға ерекше бейімділікпен Қазақстан Республикасының еңбек нарығында гендерлік теңдікке қол жеткізудегі цифрландырудың рөліне талдау жүргіземіз. Авторлар цифрлық трансформацияның гендерлік проблематиканы ескере отырып, еңбек процестерінің динамикасына және жұмыс ортасына әсерін қарастырамыз, сондай-ақ Қазақстандағы барлық гендерлік топтар үшін неғұрлым әділ және инклюзивті еңбек ортасын құру бойынша ұсынымдар ұсынамыз.

Зерттеудің материалдары мен негізгі әдістері

Қазақстанда гендерлік теңдікке қол жеткізудегі еңбек қатынастарын цифрландырудың рөлін зерттеу үшін талдаудың сандық және сапалық әдістерін қамтитын аралас тәсіл қолданылды. Бұл тақырыпты жан-жақты қамтуды қамтамасыз етті және зерттеу мақсаттарына қол жеткізуге мүмкіндік берді. Ұлттық статистика бюросының жұмыспен қамту және жалақы туралы ақпаратын, сондай-ақ Еңбек және әлеуметтік қорғау министрлігінің цифрлық технологияларды енгізу туралы деректері жұмыс үшін материалдар болды. Сондай-ақ, UN Women, ХЕҰ және Дүниежүзілік банк сияқты ұйымдардың гендерлік теңдік пен цифрландыру мәселелерін қамтитын халықаралық есептері зерттелді.

Әлеуметтік кодекс және Қазақстан Республикасы қабылдаған халықаралық міндеттемелерді қоса алғанда, цифрландыру мен гендерлік теңдікті реттейтін нормативтік-құқықтық құжаттар қосымша талданды. Зерттеу әдістемесі еңбек процестерін цифрландыру тетіктерін және олардың гендерлік теңдікке әсерін анықтауға мүмкіндік беретін қайталама деректерді талдауды қамтыды.

Зерттеу сонымен қатар гендерлік теңдікке қол жеткізудің күшті және әлсіз жақтарын, мүмкіндіктері мен қауіптерін анықтайтын еңбек қатынастарын цифрландырудың SWOT талдауын қамтыды. Осылайша, әртүрлі әдістер мен деректер көздерін біріктіру осы тақырыпты зерттеуге тұтас көзқарасты қамтамасыз етті, бұл цифрландырудың гендерлік теңдікке әсерін негізді бағалауға және Қазақстандағы еңбек қатынастарын одан әрі дамыту үшін ұсынымдар ұсынуға мүмкіндік берді.

Нәтижелер және оларды талқылау

Қарқынды технологиялық даму және еңбек нарығында цифрлық инновацияларды енгізу нәтижесінде икемді жұмысқа орналастырудың жаңа нысандары қазіргі жұмыс ортасының ажырамас бөлігіне айналды. 2023 жылғы 1 шілдеден бастап күшіне енген өзгерістерге сәйкес Әлеуметтік кодекске сәйкес инновациялық режимдер енгізілуде:

1. Бірлескен жұмыс: бұл тәсіл жалпы еңбек функциясын орындау үшін бірнеше қызметкерді қабылдауды қамтиды. Мұндай модельді қолдану жасанды интеллект бере алатын мүмкіндіктерді ескере отырып, ынтымақтастық пен ынтымақтастық үшін жаңа перспективалар ашады.

2. Икемді жұмыс уақыты: жұмыс уақытының өзгермелі ұзақтығымен аптаның әртүрлі күндерінде жұмыс уақытын икемді бөлуге мүмкіндік береді. Бұл формат әсіресе әйелдер үшін тиімді болуы мүмкін, бұл оларға кәсіби және жеке міндеттерді оңай үйлестіруге мүмкіндік береді, ал жасанды интеллектті пайдалану уақыт пен тапсырмаларды оңтайлы бөлуді қамтамасыз етеді.

3. Төрт күндік жұмыс аптасы: тараптарға қысқартылған жұмыс аптасын сәйкестендіруге мүмкіндік береді, бұл гендерлік жалақы алшақтықтарын азайтуға және әйелдерге, әсіресе аналарға жұмыс процесін жоспарлауда жасанды интеллект қолдауымен икемді кестені қамтамасыз етуге көмектеседі.

4. Платформалық жұмыспен қамту: цифрлық платформаларды қолдана отырып дамитын бұл жұмыс форматы еңбек қызметін негізгі немесе қосымша кәсіп ретінде жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Жұмыспен қамтудың бұл түрінің өсуі жасанды интеллект технологияларының көмегімен әйелдердің өзін-өзі жұмыспен қамтуға және өз бизнесін дамытуға қатысуын арттыруға ықпал етуі мүмкін [6].

Бұл инновациялық тәсілдер еңбек нарығының динамикасына сәйкес келіп қана қоймайды, сонымен қатар ерлер мен әйелдер үшін икемді және тең жағдай жасай отырып, гендерлік теңдікті жақсартуға айтарлықтай ықпал ете алады.

Сондай-ақ, жасанды интеллект қолдайтын цифрлық платформалар қызметтерге кеңірек қол жеткізуді қамтамасыз етіп қана қоймайды, сонымен қатар жұмыс іздеу және жалдау процестерін жеңілдетеді.

Халықаралық еңбек ұйымының мәліметі бойынша, бүкіл әлем бойынша мемлекеттік Жұмыспен қамту қызметтерінің 66% - дан астамы интернет немесе телефон арқылы өз қызметтерін ұсына отырып, клиенттерге қашықтықтан қызмет көрсетуге сәтті көшті. Қазақстанда бұл үрдіс тиімді жұмыс іздеуді және персоналды іріктеуге жәрдемдесуді қамтамасыз ететін цифрлық платформа — электрондық еңбек биржасын құруда көрініс тапты [7].

Электрондық еңбек биржасы жұмыс берушілер мен ізденушілердің дербес жарияланымдарын, жұмыспен қамту орталықтарының, жеке жұмыспен қамту агенттіктерінің және онлайн-жұмыспен қамту платформаларының мемлекеттік дерекқорынан алынған деректерді қоса алғанда, әртүрлі көздерден бос жұмыс орындары мен ізденушілер туралы ақпаратты белсенді түрде жаңартады [8].

2024 жылдан бастап электрондық еңбек биржасының (ЭЕБ) порталында LinkedIn Recruiter-ге ұқсас озық технологияларды пайдалана отырып әзірленген жасанды интеллект (ЖИ) моделі іске қосылады. Бұл модель табиғи тілді өңдеу модельдері арқылы түйіндемелер мен жұмыс орындарын талдауға үйретілген. Нәтижесінде, ЖИ жұмыс берушілер мен жұмыс іздеушілерге жалақы деңгейі, тұрғылықты жері және кәсіби дағдылар сияқты әртүрлі параметрлерді ескере отырып, нақты және жекелендірілген ұсыныстар ұсынады [9].

Жүйені құру гендерлік теңдікке назар аударады, ерлер мен әйелдер үшін тең мүмкіндіктер мен ұсыныстар береді. ЖИ моделі өтініш берушілердің жынысын ескермейді және осы негізде оларды кемсітпейді. Ұсыныстар тек жұмыс іздеушілердің дағдыларын, тәжірибесі мен қалауын, сондай-ақ жұмыс берушілердің талаптарын сапалы талдау негізінде ұсынылады.

Төмендегі 1-ші кестеде Қазақстан Республикасына жасанды интеллект (ЖИ) енгізілгеннен кейін еңбек нарығында болған өзгерістерді көрсетеді.

Кесте 1 - Қазақстан Республикасында жасанды интеллект технологиясын енгізгенге дейін және енгізгеннен кейін еңбек нарығын салыстырмалы бағалау

Параметр	Еңбек нарығына ЖИ енгізілгенге дейін	Еңбек нарығына ЖИ енгізілгеннен кейін
Ұсыныстардың сапасы	Жалпы нұсқаулар, әрқашан дәл емес және жекелендірілген	Жалақы деңгейі, тұрғылықты жері және дағдылары сияқты әртүрлі параметрлерді ескеретін нақты және жекелендірілген нұсқаулар
Гендерлік теңдік	Гендерлік теңдікке жеткіліксіз назар аудару, мүмкін жынысқа негізделген кемсітушілік	Ерлерге де, әйелдерге де тең мүмкіндіктер мен ұсыныстар бере отырып, гендерлік теңдікке назар аударылған ЖИ моделі жынысқа негізделген кемсітпейді және тек жұмыс іздеушілердің дағдыларына, тәжірибелері мен қалауларына және жұмыс берушілердің талаптарына сүйене отырып ұсыныстар береді
Тиімділік	Жұмыс іздеудің немесе үміткерлердің тиімділігі төмен	Нақты және жекелендірілген нұсқаулар арқылы жұмыс пен үміткерлерді іздеу тиімділігін арттыру
Ескерту: авторлармен әзірленген		

Осылайша, еңбек нарығына жасанды интеллект моделін енгізу ұсыныстардың сапасын жақсартуға, жұмыс іздеудің немесе кандидаттардың тиімділігін арттыруға, сондай-ақ бос жұмыс орындары мен түйіндемелерді таңдау кезінде гендерлік теңдікті қамтамасыз етуге әкеледі.

2-ші кестеде цифрлық экономиканың еңбек нарығына әсерін көруге болады.

Кесте 2 - Цифрлық экономиканың «дейін» және «жағдайында» еңбек нарығының салыстырмалы сипаттамасы

Цифрлық экономикаға дейін	Цифрлық экономика жағдайында
Халық санының және қол жетімді еңбек ресурстарының өсуі елдің жалпы ішкі өнімінің (ЖІӨ) өсуімен тікелей байланысты	Халқы шектеулі елдердің экономикасы халық санының көп болуымен сипатталатын мемлекеттермен салыстырғанда өсу қарқынын жоғарылатады
Елдің бәсекеге қабілеттілік деңгейі бұрын өндіріс көлеміне және ЖІӨ нің жалпы көлеміне байланысты болды	Елдің бәсекеге қабілеттілігі жоғары технологиялық өндіріс және әлемдік нарықта айтарлықтай қатысу есебінен қалыптасады
Жұмысшы мамандарға деген қажеттілік кәсіпқойлардың орта буынының артық санына әкеледі	Инновациялық дағдылары бар мамандарға және идеяларды қалыптастыруға және жедел шешімдер қабылдауға қабілетті жаңа форматтағы көшбасшыларға қойылатын талаптарды арттыру
Кепілді жұмысқа орналасумен тұрақты жағдайларда жұмыс істеу үшін тар маманданған мамандарды даярлауды қамтамасыз ету	Нарықтағы өзгерістерге тез бейімделе алатын жан-жақты дағдылары бар мамандарға қажеттіліктің артуы
Азаматтардың өмір сүру сапасын жақсарту өнеркәсіптегі еңбек тиімділігіне және материалдық игіліктер көлемінің ұлғаюына байланысты	Әлеуметтік дамуға бағытталған қызмет көрсету саласын дамыту Еңбек өнімділігі мен сапасына байланысты халықтың өмір сүру деңгейін жақсарту перспективаларында шешуші рөл атқарады
Ұлттың байлығы табиғи ресурстарды пайдалану ауқымы мен өндіріс секторындағы жұмыспен қамту деңгейі негізінде қалыптасады.	Ұлттың байлығы бос уақытта және адамның үйлесімді даму мүмкіндігінде, өмір сүру сапасы мен жеке әл-ауқатын көрсетеді
Ескерту: [2. - 270] негізінде авторлармен әзірленген	

Кестені талдаудан үшінші мыңжылдықта капитализмнің дамуы басым болған қазіргі әлемде капитал нарығының негізгі қатысушылары арасындағы қатынастар айтарлықтай өзгеріске ұшырағанын көруге болады. Бұл өзгерістер экономикалық және саяси аспектілерде жетілген қатынастарда көрінеді. Бәсекелестіктің артуы жұмыс берушілерді еңбек факторына және жұмысшылармен өзара әрекеттесуге деген көзқарастарын қайта қарауға мәжбүр етеді. Дамыған елдерде кайзен әдістемесі қызметкерлермен өзара әрекеттесуді оңтайландыру,

проблемаларды анықтау және жедел әрекет ету және теңдестірілген шешімдер қабылдау үшін белсенді қолданылады [2. - 267].

Еңбек ресурстарын дамыту орталығының сарапшылары автоматтандырудың, роботтандырудың және жасанды интеллектті (АИ) пайдаланудың Қазақстан еңбек нарығына әсері туралы зерттеу жүргізді. Зерттеу жұмыс орындарын жаңа технологиялармен алмастыру әлеуетін бағалады және функциялардың шамамен 29% автоматтандырылуы мүмкін, ал 13% жасанды интеллект арқылы орындалуы мүмкін екенін анықтады. Алайда, бұл өзгерістер халықтың әртүрлі топтарына бірдей әсер етпейтінін және белгілі бір салалар мен аймақтар үшін автоматтандыру қаупі жоғары екенін атап өткен жөн. Сондықтан жаңа технологияларды енгізу гендерлік теңдік мәселелерін ескеріп халықтың барлық топтары үшін тең мүмкіндіктер беруі тиіс [10].

Жоғарыда көрсетілген талдауға сүйене отырып, цифрлық технологиялардың еңбек нарығына енгізу бойынша SWOT-талдау жасауға болады.

Сурет 1 - Цифрлық технологиялардың еңбек нарығындағы гендерлік теңдікке әсері бойынша SWOT-талдау

Ескерту: авторлармен әзірленген

Цифрландыру жақсы жақтар келтіргенімен, гендерлік сауалдардық ескерілуё толықтықты камтуды талап етеді. Цифрлық шешімдерді дұрыс бағыттап, гендерлік теңдіктің жақсаруын ұйымдастыру қажет.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері еңбек қатынастарын цифрландыру Қазақстанда гендерлік теңдікке қол жеткізуде шешуші рөл атқаратынын көрсетті. Цифрлық платформаларды енгізу икемді жұмыспен қамту мүмкіндіктерін кеңейтуге, білім беру және мансап ресурстарына тең қолжетімділікті арттыруға ықпал етеді, бұл өз кезегінде гендерлік теңсіздікті азайтады. Жасанды интеллектті пайдалану ерлер мен әйелдерге тең мүмкіндіктер бере отырып, жұмыс

іздеу және кадрларды іріктеу процестерінің сапасы мен тиімділігін жақсартады. Алайда, цифрландыру кезінде гендерлік аспектілерді елемеу гендерлік алшақтықтың күшеюіне әкелуі мүмкін.

Осыған байланысты келесі ұсыныстар ұсынылады:

1. Гендерлік аспектілерді цифрлық технологияларға біріктіру: цифрлық шешімдерді әзірлеу және енгізу кемсітушілікті болдырмау және барлығына тең мүмкіндіктерге ықпал ету үшін гендерлік ерекшеліктерді ескеруі керек.

2. Әйелдер арасында цифрлық сауаттылықты арттыру: әйелдерге арналған білім беру бағдарламалары мен тренингтерді жүзеге асыру, әсіресе цифрлық технологияларға қол жетімділік шектеулі аймақтарда олардың еңбек нарығындағы позицияларын айтарлықтай жақсарта алады.

3. Жұмыспен қамтудың икемді түрлері: қашықтан және икемді форматта жұмыс істеу мүмкіндіктерін кеңейту, бұл әсіресе отбасылық міндеттері бар әйелдерге қатысты.

4. Мониторинг және бағалау: прогресті бағалау және проблемалық аймақтарды анықтау үшін цифрлық секторда гендерлік теңдікті бақылау жүйесін құру.

5. Мемлекет пен бизнестің қолдауы: инклюзивті цифрлық шешімдерді енгізетін және ерлер мен әйелдер үшін тең мүмкіндіктер жасайтын компаниялар үшін субсидиялар мен жеңілдіктерді енгізу.

Бұл ұсынымдар Қазақстанда гендерлік теңдікке қол жеткізуге жәрдемдесе отырып, тәуекелдерді азайтуға және цифрландырудың еңбек нарығына оң әсерін күшейтуге көмектеседі. Мұндай қадамдар әлеуметтік әділеттілікті нығайту үшін ғана емес, тұрақты экономикалық даму үшін де маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Постановление Правительства Республики Казахстан от 29 ноября 2023 года № 1050 «Об утверждении Концепции развития рынка труда Республики Казахстан на 2024 – 2029 годы». [Электронный ресурс] – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300001050 (дата обращения: 28.01.2025)

2 Тулегенова М.С., Тулейбаева А. Трансформация рынка труда в Казахстане в условиях перехода к цифровой экономике.The Journal of Economic Research & Business Administration. – №1(127). – 2019. – С. 267–273.

3 Arntz M., Gregory T., Zierahn U. (2019). Digitalization and the future of work: Macroeconomic consequences. Leibniz Centre for European Economic Research, 19 (024). P. 215-232.

4 Singh A. K., Singh R., Singh R. (2024). Impact of Digitalization on Sustainable Development in G20 Countries. Advances in Computer and Electrical Engineering. P. 287-335.

5 Gender equality in the digital economy: Emerging issues. [Electronic resource] – URL: https://www.researchgate.net/publication/343712914_Gender_Equality_in_the_Digital_Economy_Emerging_Issues (accessed 28.01.2025)

6 О Социальном Кодексе Республики Казахстан. [Электронный ресурс] – URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek-almaty/press/news/details/577854?lang=ru (дата обращения: 28.01.2025)

7 Цифровизация трудовой сферы: около 66% государственных центров занятости по всему миру перешли на дистанционную форму обслуживания. [Электронный ресурс] – URL: https://ranking.kz/reviews/regions/cifrovizaciya-trudovoj-sfery-okolo-66-gosudarstvennyh-centrov-zanyatosti-po-vsemu-miru-pereshli-na-distancionnuyu-formu-obsluzhivaniya.html (дата обращения: 10.01.2025)

8 Enbek.kz – электронная биржа труда. [Электронный ресурс] – URL: https://egov.kz/cms/ru/articles/enbek_kz (дата обращения: 11.01.2025)

9 ЭЕБ-да жұмыс ұсыныстары мен түйіндемелер үшін жасанды интеллект моделі іске қосылды. [Электрондық ресурс] – URL: https://iac.enbek.kz/kk/node/1775 (қаралу уақыты: 14.01.2025)

10 Влияние искусственного интеллекта на рынок труда оценили в Казахстане. [Электронный ресурс] – URL: https://forbes.kz/news/2023/06/26/newsid_303894 (дата обращения: 12.01.2025)

DIGITALIZATION OF LABOR RELATIONS AS A MEANS OF ACHIEVING GENDER EQUALITY IN KAZAKHSTAN

Abstract

Digitalization of labor relations is key to achieving gender equality in Kazakhstan. The article explores the potential of integrating digital technologies into the workplace to reduce gender inequality. The study aims to analyze

the impact of digitalization on improving working conditions, expanding opportunities for women and eliminating discriminatory barriers in the labor market. The paper employs statistical data analysis methods and examines international experiences in implementing digital solutions in the workplace.

The study's results show that digitalisation contributes to increasing the availability of remote work, flexible work schedules, and equal access to educational and career resources for both women and men. Special attention is paid to the role of digital platforms in overcoming traditional stereotypes and creating an inclusive work environment. The practical significance of this work lies in the development of recommendations for introducing digital technologies to promote gender equality in government agencies and businesses.

The article contributes to the theoretical understanding of the role of digitalization in the transformation of labor relations and suggests concrete steps to implement a gender-oriented policy in Kazakhstan. The study involved experts in the fields of labour relations, gender studies, and the digital economy, as well as decision-makers in social and labour policy.

Keywords: Kazakhstan, gender equality, labor relations, labor market, artificial intelligence, digital technologies

ЦИФРОВИЗАЦИЯ ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ КАК СРЕДСТВО ДОСТИЖЕНИЯ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

Цифровизация трудовых отношений становится ключевым фактором достижения гендерного равенства в Казахстане. В статье рассматриваются возможности интеграции цифровых технологий в сферу труда как средства снижения гендерного неравенства. Целью исследования является анализ влияния цифровизации на улучшение условий труда, расширение возможностей для женщин и устранение дискриминационных барьеров на рынке труда. В работе использованы методы анализа статистических данных, а также изучения международного опыта внедрения цифровых решений в сферу труда.

Результаты исследования показывают, что цифровизация способствует повышению доступности удаленной работы, гибкости графика работы и равного доступа к образовательным и карьерным ресурсам как для женщин, так и для мужчин. Особое внимание уделяется роли цифровых платформ в преодолении традиционных стереотипов и создании инклюзивной рабочей среды. Практическая значимость работы заключается в разработке рекомендаций по внедрению цифровых технологий, направленных на обеспечение гендерного равенства для государственных органов и бизнеса.

Статья вносит вклад в теоретическое понимание роли цифровизации в трансформации трудовых отношений и предлагает конкретные шаги для реализации гендерно-ориентированной политики в Казахстане. В исследовании приняли участие специалисты в области трудовых отношений, гендерных исследований и цифровой экономики, а также лица, принимающие решения в области социальной и трудовой политики.

Ключевые слова: Казахстан, гендерное равенство, трудовые отношения, рынок труда, искусственный интеллект, цифровые технологии

REFERENCES

1 Postanovlenie Pravitelstva Respubliki Kazakhstan ot 29 noyabrya 2023 goda № 1050 «Ob utverzhdenii Kontseptsii razvitiya rynka truda Respubliki Kazakhstan na 2024 – 2029 gody» *[Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated November 29, 2023 No. 1050 "On approval of the Concept of Development of the Labor Market of the Republic of Kazakhstan for 2024-2029"]*. Available at: – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300001050 [in Russian] (accessed: 28.01.2025)

2 Tulegenova M.S., Tuleibaeva A. Transformatsiya rynka truda v Kazakhstane v usloviyakh perekhoda k tsifrovoi ekonomike *[Transformation of the labor market in Kazakhstan in the context of transition to the digital economy]*.The Journal of Economic Research & Business Administration. – №1(127). – 2019. – С. 267–273. [in Russian]

3 Arntz M., Gregory T., Zierahn U. (2019). Digitalization and the future of work: Macroeconomic consequences. Leibniz Centre for European Economic Research. Vol. 19-024. P. 215-232. [in English]

4 Singh A. K., Singh R., Singh R. (2024). Impact of Digitalization on Sustainable Development in G20 Countries. Advances in Computer and Electrical Engineering. P. 287-335. [in English]

5 Gender equality in the digital economy: Emerging issues. Available at: https://www.researchgate.net/publication/343712914_Gender_Equality_in_the_Digital_Economy_Emerging_Issues [in English] (accessed: 28.01.2025)

6 O Sotsialnom Kodekse Respubliki Kazakhstan *[About the Social Code of the Republic of Kazakhstan]*. Available at: – URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek-almaty/press/news/details/577854?lang=ru [in Russian] (accessed: 28.01.2025)

7 TSifrovizatsiya trudovoi sfery: okolo 66% gosudarstvennykh tsentrov zanyatosti po vsemu miru pereshli na distantsionnuyu formu obsluzhivaniya *[Digitalization of the labor sector: about 66% of government employment centers around the world have switched to a remote form of service]*. Available at: – URL: https://ranking.kz/reviews/regions/cifrovizaciya-trudovoj-sfery-okolo-66-gosudarstvennyh-centrov-zanyatosti-po-vsemu-miru-pereshli-na-distancionnuyu-formu-obsluzhivaniya.html [in Russian] (accessed: 10.01.2025)

8 Enbek.kz – elektronnaya birzha truda *[Enbek.kz – electronic labor exchange]*. Available at: – URL: https://egov.kz/cms/ru/articles/enbek_kz [in Russian] (accessed: 11.01.2025)

9 EEB-da jūmys ūsynystary men tüiindemeler üşın jasandy intelekt modelı ıske qosyldy *[EBT has launched an artificial intelligence model for job offers and resumes]*. Available at: – URL: https://iac.enbek.kz/kk/node/1775 [in Kazakh] (accessed: 14.01.2025)

10 Vliyanie iskusstvennogo intellekta na rynok truda otsenili v Kazakhstane *[The impact of artificial intelligence on the labor market was assessed in Kazakhstan]*. Available at: – URL: https://forbes.kz/news/2023/06/26/newsid_303894 [in Russian] (accessed: 12.01.2025)

Information about the authors

Yeldar Mubarakov **– corresponding author,** PhD candidate, Kazakh-American Free University, 070000, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

E-mail: yeldar.mubarakov@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0009-0001-3619-9088

Ilona Bordiyanu – PhD, professor of the Business Department, Kazakh-American Free University, 070000, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

E-mail: bordiyanuilona@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/ 0000-0002-7175-9829

Evgenia Sumareva - senior lecturer-researcher of the Business Department, Kazakh-American Free University, 070000,Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

E-mail: xee_89@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-9423-4825

Amina Bukhryakova – student, Kazakh-American Free University, 070000, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

E-mail: aminabukhryakova@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0003-9963-4424

Сведения об авторах

Елдар Мубараков **– основной автор,** докторант, Казахстанско-Американский свободный университет, 070000, г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

E-mail: yeldar.mubarakov@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0009-0001-3619-9088

Илона Бордияну – PhD, профессор кафедры «Бизнеса», Казахстанско-Американский свободный университет, 070000, г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

E-mail: bordiyanuilona@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/ 0000-0002-7175-9829

Евгения Сумарева – старший преподаватель-исследователь кафедры «Бизнеса», Казахстанско-Американский свободный университет, 070000, г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

E-mail: xee_89@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-9423-4825

Амина Бухрякова – обучающийся, Казахстанско-Американский свободный университет, 070000, г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

E-mail: aminabukhryakova@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0003-9963-4424

Авторлар туралы мәліметтер

Елдар Мубараков – **негізгі автор,** PhD докторанты, Қазақстан-Американдық еркін университеті, 070000, Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: yeldar.mubarakov@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0009-0001-3619-9088

Илона Бордияну – PhD, «Бизнес» кафедрасының профессоры, Қазақстан-Американдық еркін университеті, 070000, Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: bordiyanuilona@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/ 0000-0002-7175-9829

Евгения Сумарева – «Бизнес» кафедрасының аға оқытушы-зерттеушісі, Қазақстан-Американдық еркін университеті, 070000, Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: xee_89@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-9423-4825

Амина Бухрякова – білім алушы, Қазақстан-Американдық еркін университеті, 070000, Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aminabukhryakova@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0003-9963-4424

IRSTI 06.71.55 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.28**
UDC 33.338

S.S. Lim[1] , G.A.Aiesheva [2] , G.K. Abdigul[3] , A.M. Balkibayeva[4]*

[1]Korea University, Seoul, 02841, Korea
[2]Zhangir Khan University, Uralsk, 090000, Republic of Kazakhstan
[3]S. Seifullin Kazakh Agro Technical Research University, Astana, 010011, Republic of Kazakhstan
[4]*Academy of Physical Culture and Mass Sports, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan
*e-mail: ambalk1974@gmail.com

PRIVATE ENGLISH TUTORING MARKET IN ASTANA

Abstract

The objective of the study is to evaluate the English preparatory education business in Astana, highlight the problems and make recommendations for future improvements. For this purpose, content analysis of published papers on this topic and a case study of private education in Astana were used. During the preparation of this study, we found a lack of studies on the economic aspects of the private tutoring market in Kazakhstan.

The findings reveal that the effectiveness of learning English in private versus public schools is contradictory, yet it has become a popular topic for research. To illustrate, 151 language schools were working in 2023 in Astana, the capital of Kazakhstan. The most successful of them has 4-6 branches in one city or within the country.

Keeping the optimal size of students in groups, the content and teaching techniques were more diverse and engaging, and a supportive and friendly teaching style and communication allowed private English entities to be more productive in teaching English than public schools. Our recommendations for state and public language schools are divided into administrative and teaching improvements. Administrative measures include those made by management and relate to organising classes, creating supportive environments, scheduling, meetings, training, and marketing. Etc. Teaching measures include the development of curriculum, learning plans, technologies, assessments and feedback.

Key words: Kazakhstan, cram school, language school market, shadow education, English courses

Introduction

Private English tutoring versus public education has its own advantages and drawbacks.

The absence of comprehensive, up-to-date, and localized data on the private English tutoring market in Astana is the reason for this study. While global reports exist, they don't capture the specific nuances, scale, and characteristics of the Kazakhstan market.

Private supplementary tutoring, often referred to as 'shadow education,' has become a widespread global phenomenon with significant social, economic, and educational implications. Driven by increasing competition for academic and professional opportunities, this market has been extensively studied in various regions, particularly East Asia. However, despite its growing prevalence in post-Soviet countries, there remains a notable lack of localized, empirical research on the private tutoring market in Central Asia, and specifically, in Kazakhstan.

As a significant political and economic hub, Astana presents a unique and compelling case for investigation. The city's rapid development and the national emphasis on English proficiency for global integration have led to a flourishing, yet under-documented, English tutoring market. While some studies have explored the role of private tutoring in university admissions in Kazakhstan, a comprehensive analysis of the motivations of students and parents, the characteristics of tutors, and the market structure in Astana is currently lacking in the academic literature.

This study aims to fill this critical gap by providing a detailed and nuanced examination of the private English tutoring market in Astana, the capital of Kazakhstan, a metropolitan city with developed education institutions. By doing so, it will not only contribute to the theoretical understanding of shadow education in a previously under-researched context but also provide crucial practical insights for educational policymakers seeking to address issues of social equity, as well as for parents and students navigating this increasingly complex landscape.

It is becoming more popular to study English as it is a lingua franca and has been used as a medium of communication and study in developing countries.

The efficiency of English cram schools and private tutors has been investigated from different perspectives. One study showed the higher effectiveness of private tutors against schoolteachers in all aspects of teaching [1]. However, numerous studies have revealed otherwise.

For instance, in China, the research findings suggested that there was no significant effect of private tutoring on entrance exams to higher education, with a possible note that regards students with not lower academic progress [2]. Myanmar evidenced adverse effects of private tutoring on the school performance of students, causing fatigue and consuming time, although highlighting that shadow education helped to keep the school education going [3].

English learning performance depends on attitude and motivation; intrinsic stimuli have a more substantial impact than extrinsic [4].

Effectiveness, differences between private and public education for the English language at schools have been studied in quite a few papers in Kazakhstan. In these papers, it is shown that geographical location, compelling teaching techniques, and other factors impacted the outperformance of private schooling.

Despite efforts, most public schools have shown subpar outcomes in enhancing students' English proficiency [5]. Factors that might be hindering progress could include issues related to teachers, students, or the schools themselves [6]. Consequently, it is common for students and parents to seek additional English language training outside of school. Parents may choose paid, out-of-school English courses due to their convenience, engaging teaching methods, and the higher quality they perceive in these options.

Hymes asserts that learning foreign languages outside of school is essential for developing communicative competence, which encompasses grammatical, strategic, and sociolinguistic skills [7]. Out-of-school English language training effectively addresses many limitations of traditional in-school instruction by offering personalized opportunities for language development and enhancing communicative competence [8]. Given the critical role of student motivation in learning English, as suggested by Nurshatayeva, such external learning environments may be more motivating, as they provide a more flexible and informal setting without the constraints of formal assessments and promote a supportive space for interaction and creativity [9].

However, the topic should be updated continuously as the market situation changes, and so should the state policy on this matter.

In the 2013-2014 academic year, the Kazakhstan government implemented a multilingual language policy in secondary schools [10], where STEM subjects began to be taught in English, and the English language became equal to Russian and Kazakh as a medium for learning at schools and universities. As a result, more young people who study at universities and graduate from elite high schools with English instruction can communicate in English. Globalisation is evident in the form of launching universities offering double degrees in collaboration with foreign universities, providing multilingual higher education, the state scholarship program Bolashak, which enables students to enter foreign universities, and opening up opportunities for work abroad, as well as motivating students to learn English.

English tutoring in Kazakhstan has gained significant attention due to the increasing demand for English proficiency in both academic and professional settings. The rise of private tutoring centers and online platforms has been a notable trend, driven by the perception that English is a valuable asset for socio-economic success.

Nurmukhametova (2022) explores the role of private English tutoring centres in Kazakhstan, highlighting the influence of neoliberal ideology and language commodification. The study examines the perspectives of tutoring centre owners, students, and parents, revealing that private tutoring is seen as a means to enhance employability and socio-economic status[1]. The findings suggest that the demand for English tutoring is driven by the belief that English proficiency is essential for success in the global market.

Hajar and Karakus (2024) investigate the impact of the COVID-19 pandemic on English private tutoring in Kazakhstan. Their study, which focuses on first-year university students, finds that private tutoring was perceived as an encouraging environment for exam preparation and expanding knowledge. Despite the challenges posed by the pandemic, students valued the individual attention they received from tutors, which was lacking in their regular online classes [11].

The concept of "shadow education" refers to private tutoring that operates alongside regular schooling and often mirrors its curriculum. This phenomenon is prevalent in Kazakhstan, where private tutoring is seen as a supplement to formal education. According to Zhang and Bray (2021), private tutoring can take various forms, including one-on-one sessions, small groups, and online classes [12].

Recent Study on Private Tutoring: According to a study by Hajar and Karakus (2023), 42.4% of first-year university students in Kazakhstan have experienced English private tutoring (EPT) over the past year. Out of these, 64% received face-to-face tutoring, despite the health risks during the pandemic [13].

Teacher Statistics: The British Council's report from October 2022 mentions that there were 32,717 secondary school teachers of English in Kazakhstan during the 2021-22 academic year.

Popularity of Private Tutoring: Baizhumayeva's (2024) study highlights that private tutoring has become increasingly popular since the early 21st century, with many students seeking it to improve their chances of getting into prestigious universities [14].

The research hypothesis of this study is to confirm that the differences between private and public English tutoring are significant, and the former is more effective in terms of outcomes, which is the level of language skills obtained.

Overall, English tutoring in Kazakhstan is diverse and adaptable, catering to a wide range of learners. Whether you prefer online lessons, traditional classroom settings, or personalised one-on-one tutoring, there are plenty of options to choose from.

Materials and methods of research

This study reviews recent literature on the private language teaching market in Astana. Sources include articles from Kazakhstani and international journals, and educational platforms. Literature review, analysis of data, and interviews were used to study the market of English language schools and their differences in Astana.

The data used for this paper is the latest and present trends in English language tutoring in 2023-2024.

The analysis of in-depth interviews conducted offline with 25 students who had experience of learning English both in public schools and in extracurricular educational institutions in Astana revealed many significant differences in the perception and effectiveness of the educational process. The criteria for selecting respondents were their participation in a private English class and age of 11-16 years old, as it is the age of most students studying English in private schools. Fifteen questions were asked, and it took over 30 minutes for each participant to answer.

Firstly, the majority of respondents (20 out of 25) noted a higher rate of language acquisition and steady progress when attending private language courses. Several factors explain this advantage:

* the optimal size of study groups (on average 6–10 students in private centres compared to 25–30 in public schools),

* the use of interactive teaching methods (game elements, project-based assignments, multimedia materials),

* the individualisation of the educational approach, including the opportunity for teachers to devote more attention to each student.

Secondly, the respondents emphasised the style of pedagogical interaction. About half of the interviewees pointed out that teachers in private centres demonstrate a more supportive and friendly style of communication. At the same time, in public schools, there is a tendency towards a formal and, in some cases, authoritarian pedagogical model.

Thirdly, structural problems of the school education system were identified. According to the respondents, overcrowding in public school classes (up to 35 students per class) significantly reduces opportunities for oral speech practice, which slows down the pace of mastering the material. At the same time, small groups in private centres create conditions for more intensive use of English in communication and practical tasks.

To gain an in-depth, qualitative understanding of the private English tutoring market in Astana, a semi-structured interview approach was adopted. This method was selected because it enables a rich exploration of participants' motivations, experiences, and perceptions that are not easily captured through quantitative methods.

Tutors were selected based on their experience and willingness to participate. Initial contacts were made through professional networks and social media platforms for tutors in Astana. These initial participants then recommended other potential interviewees (snowball sampling).

It should be emphasised that the positive perception of private courses does not exclude certain limitations. Two respondents indicated that the high cost of tuition in language centres makes these services not accessible to all families. Nevertheless, overall, the majority of respondents consider private education a more effective tool for achieving language competence.

Thus, the interview results confirm the existence of systemic differences between public and private models of English language teaching in Astana. Private educational centres demonstrate greater adaptability to the needs of students and their families, which in the future forms a sustainable demand for the services of private tutors and language courses.

Results and discussion

Results of interviews with 25 students attending out-of-school online and offline English courses showed that there is a difference between learning English in regular public schools and private language centres in Astana. First, in out-of-school establishments, the progress and speed of language acquisition were faster and higher due to the optimal size of students in groups, the content and teaching techniques were more diverse and engaging. Some students mentioned that teachers in out-of-school private centres use a supportive and friendly teaching style and communication in comparison with schools, where students can be scolded. Due to the crowded size of groups at public schools, especially in big cities like Astana, the pace of learning is hindered and slowed.

The most popular search engine in Kazakhstan, which can be considered a business handbook called 2gis, showed 736 private English learning schools located in Astana. Most of them offer a range of language-related services. For example, English language education combined with classes in other foreign languages, preparation for admission to foreign universities, or progression to national secondary education establishments.

English is beginning to be taught in Kazakhstan at preschools for a limited time for children aged 5-7. After that, at state school pupils starting from the 1st grade (year) study English or other available foreign languages 2-3 times a week for a duration of 40 minutes. Private schools offer more subjects taught in English. One pupil’s group might comprise 12-15 people. For example, in rural areas, the number of schoolchildren is less due to the decreasing population because of rural-urban migration. In contrast, in big cities, like Astana, Almaty, and Shymkent, the population has been increasing; therefore, the number of English students at school is bigger.

English can be learned at language schools and preparation admission centres, whose target audience is students entering the privileged Secondary and High schools, both state and private ones. There are numerous Language Centers offering language education for those in need remotely and on site. They are the key private educational institutions for language skills acquisition in cities. The number of these entities varies depending on market conditions. To illustrate, 151 language schools were working in 2023 in Astana, the capital of Kazakhstan. The most successful of them has 4-6 branches in one city or within the country.

Table 1 - Number of English learning establishments in Astana

Types of entities to study in English	2023	2024	Growth, 2024/2023 in %
Kindergarten with English classes	15	18	+20
Preparatory centre for school	6	821	13 583

Preparatory centre for privileged Secondary and High schools	18	111	516
Language Schools	151	781	417
Preparatory center for abroad Education	13	132	915
Note: Compiled by authors based on https://2gis.kz/			

The number of entities is growing in each category. The highest growth is shown in the sector of the Preparatory Centre for Schools. Preparatory centre for abroad Education ranked the second, and Preparatory centre for privileged Secondary and High school number followed.

Table 2 – Price range for English learning establishments in Astana, for 2023-2024

Types of entity to study English	Average price per group, per month, KZT	Average price for individual class, per hour, KZT
Kindergarten with English classes	60,000-180,000	n/a
Preparatory center for school	45,000-65,000	n/a
Preparatory center for privileged Secondary and High schools	44, 000	5,000
Language Schools	40,000	7,000
Preparatory center for abroad Education	54,000	n/a
Note: Compiled by authors based on https://2gis.kz/		

All data on tuition fees and the number of schools were collected during 2023 and 2024 years. Prices for education in English varies depending on location, services and other factors.

The advantages of private English schools over public schools include an engaging teaching style and a motivating environment, small classes, a focus on skills rather than a program, and classes delivered by native speakers. These advantages allow private classes to show better learning outcomes for students.

Various features differentiate teaching English in public school or private establishments. One of them is personalization and flexibility in delivering. Due to standardized curriculum in public English classes, they cannot adjust it to the specific needs of students. In contrast, private tutoring offers flexible programs suited to students' interests.

Secondly, the size of the student group. Normally, in state schools, the classes include over 20 pupils, which are then divided into two classes to study languages, as a result. One class consists of over 10 people, which is not an efficient size. For a 40-minute class working with 10 or more students to deliver the new topic and check understanding is not enough. In our opinion, a language class should not have more than 6 students. Next is teaching methods. Tutors can employ a variety of teaching methods and materials, including interactive and multimedia resources, to keep students engaged and cater to different learning styles. While state schools also use a range of teaching methods, they might be more constrained by the curriculum and available resources.

In state schools, maintaining student engagement can be more challenging due to the larger class sizes and standardised curriculum. Students often find tutoring sessions more engaging because of the personalised attention and tailored content. Tutors can quickly adapt to the student's interests and needs, making learning more enjoyable.

Feedback in tutoring sessions tends to be immediate and specific. This allows students to understand their mistakes and learn from them quickly. While state schools provide regular

assessments, the feedback might not be as immediate or personalised due to the larger number of students.

What can be done to improve the learning outcomes of English in public schools in Kazakhstan?

There are several ways which can be divided into administrative and teaching improvements. Administrative measures include those made by management and relate to organising classes, schedules, etc.

To start, the size of English classes should be decreased to 6 students.

Additionally, if there are no available rooms in schools, these classes could be delivered on the basis of private English classes, so it can be a partnership between the state and private entities, which is also beneficial in the long term.

Other recommendations follow:

-Improve the selection process for teacher training programs and provide incentives to attract and retain high-quality teachers.

- Update the infrastructure and teaching methodologies in pedagogical universities to better prepare future teachers for the 21st-century classroom.

- Encourage peer reviews and collaborative learning to help students learn from each other and develop critical thinking skills.

-Use formative assessments to provide ongoing feedback and adjust teaching methods to meet students' needs better.

-Develop community-based programs that promote English learning, such as language workshops and cultural events.

-Involve parents in the learning process by providing them with strategies to support their children's English learning at home.

- Provide students and teachers with the necessary technology, such as computers and internet access, especially in rural areas.

-Incorporate blended learning approaches, combining traditional classroom instruction with digital tools and online resources.

-Implement targeted support programs for students from low-income families to help bridge the achievement gap.

-Ensure that all students, regardless of their socio-economic background, have access to quality learning materials and resources.

-Integrate project-based learning to help students apply their English skills in real-world scenarios.

-Revise the English curriculum to include contemporary topics, diverse literature, and practical language use.

-Establish ongoing professional development opportunities, including workshops, seminars, and exchange programs with international educators.

-Invest in comprehensive training programs for teachers, focusing on modern teaching methodologies, classroom management, and the use of technology in education.

For private language centres, some suggestions to improve their financial and methodological outcomes can be done as well.

For instance, establishing quality assurance processes to ensure that teaching standards are consistently met, implementing feedback mechanisms to gather input from students, parents, and teachers to identify areas for improvement, maintaining a strong online presence through a professional website, social media, and online advertising to attract new students, engaging with the local community through events, workshops, and partnerships with schools and other organizations, keeping parents informed about their child's progress through regular updates and parent-teacher meetings, involving parents in the learning process by providing them with resources and strategies to support their children's language learning at home, organizing group classes based on proficiency levels to ensure that students are learning at an appropriate pace, creating efficient timetables that minimize downtime and maximize instructional time, offer virtual classes and online tutoring to

provide flexibility and accessibility for students, utilizing digital tools and resources, such as language learning apps, online exercises, and interactive whiteboards, to enhance the learning experience, conduct regular assessments to monitor progress and adjust learning plans accordingly, develop personalized learning plans for each student to address their unique needs and learning styles, organizing workshops focused on specific areas such as classroom management, student engagement, and innovative teaching techniques, providing continuous training for teachers to keep them updated on the latest teaching methodologies and technologies.

Conclusion

The number and prices for services at English learning establishments in Astana are growing, as is the demand in the market. The number of entities is growing in each category of establishments. The highest growth is shown in the sector of the Preparatory Centre for Schools. Preparatory centre for abroad Education ranked the second, and Preparatory centre for privileged Secondary and High school number followed. More and more young people are starting to study English at an early age, from kindergarten. To illustrate, 151 language schools were working in 2023 in Astana, the capital of Kazakhstan. The most successful of them has 4-6 branches in one city or within the country.

Prices for education in English vary depending on location, services and other factors.

Keeping the optimal size of students in groups, the content and teaching techniques were more diverse and engaging, and a supportive and friendly teaching style and communication allow private English entities to be more productive in teaching English than public schools.

Our recommendations for state and public language schools are divided into administrative and teaching improvements. Administrative measures include those made by management and relate to organising classes, creating supportive environments, scheduling, meetings, training, and marketing. Etc.

Teaching measures include development of curriculum, learning plans, technologies, assessments and feedback.

Our quantitative data represents a snapshot of the market in 2023-2024 and highlights the need for future longitudinal studies to track the market's evolution.

REFERENCES

1 Kevin Wai-Ho Yung. (2020). Comparing the effectiveness of cram school tutors and schoolteachers: A critical analysis of students' perceptions, International Journal of Educational Development. Volume 72. P. 102140- 102141

2 Yu Zhang. (2013). Does private tutoring improve students' National College Entrance Exam performance? —A case study from Jinan, China, Economics of Education Review. Volume 32. P. 1-28

3 Junyan Liu, Mark Bray (2020). Private Supplementary Tutoring: The Negative Impact of Shadow Education on Public Schooling in Myanmar, International Journal of Educational Development. Volume 76. P. 102212- 102213

4 Lo, Chih-Fong, and Chin-Huang Lin (2020). The Impact of English Learning Motivation and Attitude on Well-Being: Cram School Students in Taiwan" Future Internet 12, no. 8. P-130- 131

5 Ahn, E. S., & Smagulova, J. (2022). Learning English in and out of school in Kazakhstan. Journal of Education and Social Sciences, 16(21). 25-45

6 Hymes, D. H. (1971). On Communicative Competence. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds.), Sociolinguistics. Harmondsworth: Penguin Books. P 269-293

7 Lai, C., & Zhu, W. (2014). Understanding the Quality of Out-of-Class English Learning. TESOL Quarterly, 49(2). P. 278-308

8 Nurshatayeva, A. (2011). Motivation to Learn English among Kazakhstani Students. Journal of Language and Education, 7(3). P.45-58

9 Karabasova, A. (2021). Multilingual Language Policy in Kazakhstan's Secondary Schools. Journal of Language and Education Policy, 9(2). P. 112-130

10 Tlepbergenova, A. (2022). Learning English in and out of school in Kazakhstan. SDU University Bulletin: Pedagogy and Teaching Methods, [S.l.], v. 61, n. 4. P. 21 - 25

11 Nurmukhametova, A. (2022). Private English Tutoring Centers in Kazakhstan: Analyzing the Promise of English through the Lens of Linguistic Entrepreneurship and Language Commodification. Nazarbayev University Graduate School of Education. P. 105-106

12 Hajar, A., & Karakus, M. (2024). Coming out of the shadows: investing in English private tutoring at a transition point in Kazakhstan's education system during the global pandemic. The Language Learning Journal, 52(5). P. 571-584.

13 Zhang, L., & Bray, M. (2021). Private Tutoring in Kazakhstan: A Study of Shadow Education. International Journal of Educational Development, 817. P. 43-56

14 Baizhumayeva, A. Transition from Secondary School to Higher Education: Exploring the Effectiveness of English Private Tutoring, and its Implications in Kazakhstan. Nazarbayev University Graduate School of Education, 2025. Available at: — URL: http://nur.nu.edu.kz/handle/123456789/8114 (accessed: 06.05.2024).

АСТАНАДАҒЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ЖЕКЕ РЕПЕТИТОРЛЫҚ НАРЫҚ

Аңдатпа

Зерттеудің мақсаты - Астанадағы ағылшын тіліне оқытуға дайындық бизнесін бағалау, саладағы мәселелерді анықтау және алға қарай жетілдіру бойынша ұсыныстар беру. Мақсатқа жету үшін тақырып бойынша жарияланған мақалалардың мазмұнын талдау және кейс-стади жеке білім беруді зерттеу әдістері қолданылды. Осы зерттеуді дайындау барысында Қазақстандағы жеке репетиторлық нарықтың экономикалық аспектілері бойынша зерттеулердің жоқтығы анықталды.

Нәтижелер: жеке және мемлекеттік мектептерде ағылшын тілін үйренудің тиімділігі қайшылықты болғанымен бұл зерттеу үшін қажет тақырыпқа айналды. Мысал ретінде, 2023 жылы Қазақстанның астанасы Астанада 151 тілдік мектеп жұмыс істеді. Олардың ішіндегі ең табыстыларының бір қалада немесе ел ішінде 4-6 филиалы бар.

Топтардағы оқушылардың оңтайлы санының сақталуы, оқыту мазмұны мен оқыту әдістерінің әр түрлілігі мен тартымдылығы, оқытуда қолдау көрсетілуі және өзара достық қарым-қатынастың болуы мемлекеттік мектептердегі ағылшын тілі пәндерін оқытуға қарағанда ағылшын тілін жеке оқытудың нәтижелі болуына мүмкіндік берді. Біздің тілді оқыту бойынша мемлекеттік мектептерге арналған ұсыныстарымыз әкімшілік тұрғыдан жақсарту және оқытуды жетілдіру болып бөлінеді. Әкімшілік шараларға басшылық қабылдаған шаралар жатады және олар сабақтарды ұйымдастыруға, қолайлы орта құруға, кестеге, кездесулерге, тренингтерге, маркетингке қатысты. және т.б.

Оқыту шараларына оқу жоспарын, оқу жоспарларын, технологияларды, бағалауды және кері байланысты әзірлеу кіреді.

Негізгі сөздер: Қазақстан, крам мектебі, тіл мектебі нарығы, көлеңкелі білім беру, ағылшын тілі курстары.

РЫНОК ЧАСТНЫХ РЕПЕТИТОРОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В АСТАНЕ

Аннотация

Цель исследования - оценить бизнес в сфере подготовительного обучения английскому языку в Астане, выявить проблемы и дать рекомендации по дальнейшему улучшению. Для этой цели были использованы методы контент-анализа опубликованных статей по данной теме и изучение конкретных примеров частного образования. В ходе подготовки данного исследования мы столкнулись с отсутствием исследований экономических аспектов рынка частного репетиторства в Казахстане.

Полученные данные: эффективность изучения английского языка в частных школах по сравнению с государственными противоречива, но стала популярной темой для исследований. Например, в 2023 году в столице Казахстана Астане работала 151 языковая школа. Наиболее успешные из них имеют от 4–6 филиалов в одном городе или внутри страны.

При оптимальном количестве учащихся в группах содержание и методы преподавания стали более разнообразными, а привлекательный, поддерживающий и дружелюбный стиль преподавания и общения позволяют частным английским учебным заведениям быть более продуктивными в преподавании английского языка, чем государственным школам. Наши рекомендации для государственных языковых школ подразделяются на административные и педагогические улучшения. Административные меры включают в себя меры, принимаемые руководством, и они касаются организации занятий, создания благоприятной среды, расписания, встреч, обучения, маркетинга и т. д. Педагогические мероприятия включают разработку учебной программы, учебных планов, технологий, оценок и обратной связи.

Ключевые слова: Казахстан, крам-школа, рынок языковых школ, теневое образование, курсы английского языка.

REFERENCES

1 Kevin Wai-Ho Yung. (2020). Comparing the effectiveness of cram school tutors and schoolteachers: A critical analysis of students' perceptions, International Journal of Educational Development. Volume 72. P. 102140- 102141 [in English].

2 Yu Zhang. (2013). Does private tutoring improve students' National College Entrance Exam performance? —A case study from Jinan, China, Economics of Education Review. Volume 32. P. 1-28 [in English].

3 Junyan Liu, Mark Bray (2020). Private Supplementary Tutoring: The Negative Impact of Shadow Education on Public Schooling in Myanmar, International Journal of Educational Development. Volume 76. P. 102212- 102213 [in English].

4 Lo, Chih-Fong, and Chin-Huang Lin (2020). The Impact of English Learning Motivation and Attitude on Well-Being: Cram School Students in Taiwan" Future Internet 12, no. 8. P-130- 131 [in English].

5 Ahn, E. S., & Smagulova, J. (2022). Learning English in and out of school in Kazakhstan. Journal of Education and Social Sciences, 16(21), P. 25-45 [in English].

6 Hymes, D. H. (1971). On Communicative Competence. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds.), Sociolinguistics. Harmondsworth: Penguin Books. P. 269-293 [in English].

7 Lai, C., & Zhu, W. (2014). Understanding the Quality of Out-of-Class English Learning. TESOL Quarterly, 49(2). P. 278-308 [in English].

8 Nurshatayeva, A. (2011). Motivation to Learn English among Kazakhstani Students. Journal of Language and Education, 7(3). P.45-58 [in English].

9 Karabasova, A. (2021). Multilingual Language Policy in Kazakhstan's Secondary Schools. Journal of Language and Education Policy, 9(2). P. 112-130 [in English].

10 Tlepbergenova, A. (2022). Learning English in and out of school in Kazakhstan. SDU University Bulletin: Pedagogy and Teaching Methods, [S.l.], v. 61, n. 4. P. 21 – 25 [in English].

11 Nurmukhametova, A. (2022). Private English Tutoring Centers in Kazakhstan: Analyzing the Promise of English through the Lens of Linguistic Entrepreneurship and Language Commodification. Nazarbayev University Graduate School of Education. P. 105-106 [in English].

12 Hajar, A., & Karakus, M. (2024). Coming out of the shadows: investing in English private tutoring at a transition point in Kazakhstan's education system during the global pandemic. The Language Learning Journal, 52 (5). P. 571-584.

13 Zhang, L., & Bray, M. (2021). Private Tutoring in Kazakhstan: A Study of Shadow Education. International Journal of Educational Development, 817. P. 43-56. [in English].

14 Baizhumayeva, A. Transition from Secondary School to Higher Education: Exploring the Effectiveness of English Private Tutoring, and its Implications in Kazakhstan. Nazarbayev University Graduate School of Education, 2025. Available at: — URL:http://nur.nu.edu.kz/handle/123456789/8114 (accessed: 06.05.2024) [in English].

Information about authors:

Song Soo Lim-Professor, Food and Resource Economics, Korea University, 145 Anam-ro, Seongbuk-gu, Seoul, 02841, Korea

E-mail: songsoo@korea.ac.kr

ORCID https://orcid.org/0000-0002-2894-1879

Gulshat Aiesheva - Candidate in Economic Sciences, Associate Professor, Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian and Technical University, 090000, Uralsk, Dauylbaev Str., 28, Republic of Kazakhstan

E-mail: aieshevagulshat@gmail.com

ORCID https://orcid.org/0000-0002-4443-5714

Gulzhauhar Abdigul – Master of Arts in Management, Department of Marketing and Service, S. Seifullin Kazakh Agro Technical Research University, 010011, Astana, Zhenis Ave. 62, Republic of Kazakhstan

E-mail: zhaukanai_ak@mail.ru

ORCID https://orcid.org/0000-0002-8216-4695

Aida Balkibayeva – **correspondence author**, Candidate in Economic Sciences, Associate Professor, Academy of Physical Culture and Mass Sports, 010000, Astana, Karauyl str., 15, Republic of Kazakhstan

E-mail: ambalk1974@gmail.com

ORCID https://orcid.org/0000-0002-2569-7524

Информация об авторах

Сон Су Лим - профессор кафедры экономика продовольствия и ресурсов, Корейский университет, 145 Анам-ро, Сонбук-гу, Сеул, 02841, Корея

E-mail: songsoo@korea.ac.kr

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4137-1671

Гульшат Айешева - кандидат экономических наук, доцент, Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, 090000, г.Уральск, ул. Дауылбаева, 28, Республика Казахстан

E-mail: aieshevagulshat@gmail.com

ORCID https://orcid.org/0000-0002-4443-5714

Гүлжаухар Әбдіғұл – магистр менеджмента, Казахский агротехнический научно-исследовательский университет имени С. Сейфуллина, 010011, г.Астана, ул.Женис 62, Республика Казахстан

E-mail: zhaukanai_ak@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8216-4695

Аида Балкибаева – **основной автор**, кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, Академия физической культуры и массового спорта, 010000, г.Астана, ул Карауыл, 15, Республика Казахстан

E-mail: ambalk1974@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2569-7524

Авторлар туралы ақпарат:

Сонг Су Лим - Корея Университетінің Азық-түлік және ресурстар экономикасы кафедрасының профессоры, 145 Ана-ро, Сонбук-гу, Сеул, 02841, Корея

E-mail: songsoo@korea.ac.kr

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4137-1671

Гульшат Айешева - доцент, экономика ғылымдарының кандидаты, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, 090009, Орал қ., Дауылбаев к., 28, Қазақстан Республикасы

E-mail: aieshevagulshat@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4443-5714

Гүлжаухар Әбдіғұл – менеджмент магистрі, Сәкен Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, 010011, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zhaukanai_ak@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8216-4695

Аида Балкибаева - **негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Дене шынықтыру және бұқаралық спорт Академиясы, 010000, Астана қ., Қарауыл көшесі, 15, Қазақстан Республикасы

E-mail: ambalk1974@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2569-7524

IRSTI 06.71.09 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.29**
UDC 658.7

E.E. Dosmuratova[1*], R.K. Niyazbekova[1], D.M. Karimov[2]

[1] M.Auezov South Kazakhstan University, 160000, Shymkent, Republic of Kazakhstan
[2] Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan, 100050, Tashkent, Republic of Uzbekistan
*e-mail: 639kz@mail.ru

PROBLEMS AND PROSPECTS OF THE TRANSPORT AND LOGISTIC SYSTEM OF KAZAKHSTAN UNDER CONDITIONS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Abstract

This paper examines the functioning and development of the transport and logistics system in the Republic of Kazakhstan from 2019 to 2024. The study is based on statistical data, comparative analysis with international practices, expert assessments, and cartographic visualization of major corridors. Such a multi-method approach made it possible to evaluate both quantitative indicators and qualitative transformations in the industry. The analysis demonstrates that Kazakhstan occupies a strategically advantageous position at the crossroads of Eurasian trade flows, which predetermines its role as a key transit hub. Between 2019 and 2024, transit volumes increased significantly, particularly along the China–Europe corridor, confirming the country's growing relevance in international logistics networks. At the same time, the modal distribution of freight transportation has remained relatively stable, with railway and road transport consistently dominating. Investment activity showed a sharp rise in 2023–2024, with allocations primarily directed toward modernization of railway and road infrastructure. However, the level of financing for digital solutions and ecological innovations remained modest. This imbalance creates long-term risks, as global logistics trends are increasingly shaped by green transformation and digital platforms. Pilot projects in multimodal and environmentally friendly transport were launched, but their scale is still insufficient to ensure systemic change.

The research also highlighted key structural constraints: deterioration of infrastructure, shortage of qualified specialists, underdevelopment of logistics hubs, and insufficient digitalisation. These factors reduce Kazakhstan's competitiveness compared to leading transit economies.

The novelty of this study lies in linking investment dynamics, digitalization, and ecological priorities within a single analytical framework, which allows identifying potential strategies for sustainable sectoral development. The practical significance of the findings lies in their applicability to policymaking and business strategies, including the diversification of corridors, the balanced distribution of freight modes, and the targeted promotion of digital and green logistics.

Keywords: transport and logistics system, infrastructure modernization, digitalization, green logistics, investment

Introduction

In the context of globalization, the sustainable development of transport and logistics systems has become one of the decisive factors determining the competitiveness of national economies. Kazakhstan, due to its strategic geographical position in the center of Eurasia, performs the role of a key transit country connecting the markets of Europe and Asia. The intersection of major international transport corridors such as the Belt and Road Initiative, the Trans–Caspian International Transport Route, and the North–South corridor creates unique opportunities for the further development of the logistics sector and for strengthening Kazakhstan's role in global supply chains [1].

In the period 2019–2024, Kazakhstan has implemented large-scale government programs to modernize its transport infrastructure and logistics system. Among them are Nurly Zhol, Digital Kazakhstan, and the strategic program Kazakhstan–2050. These programs facilitated the construction and reconstruction of highways, railways, multimodal logistics centers, and customs terminals. Despite these positive developments, several systemic problems persist: deterioration of infrastructure, uneven development of logistics hubs, slow pace of digitalization, and insufficient integration with neighboring countries. Environmental challenges also remain highly relevant: the growing volume of cargo transportation requires the implementation of sustainable logistics models, the reduction of greenhouse gas emissions, the transition to alternative energy, and the optimization of routes using artificial intelligence and Internet of Things technologies. In this context, the development of green logistics, multimodal solutions, and energy efficiency improvements in transport processes has become particularly significant [1].

The relevance of the study lies in the need to enhance the efficiency, sustainability, and competitiveness of Kazakhstan's logistics system under the conditions of global competition, unstable financial markets, and shifts in transport flows caused by geopolitical factors. The ability of Kazakhstan to modernize its logistics system, introduce innovative approaches, and strengthen cooperation with international partners will largely determine its future position in the Eurasian region. In addition, global experience demonstrates that countries with a developed transport and logistics system achieve higher levels of integration into world trade and sustainable economic growth. For Kazakhstan, the development of logistics is not only an economic priority but also a strategic factor of national security and regional competitiveness.

The purpose of this study is to conduct a comprehensive analysis of the state and trends in Kazakhstan's transport and logistics system development from 2019 to 2024, in the context of sustainable economic growth, and to identify practical mechanisms for its modernisation.

The objectives of the research are:

1. To systematize key logistical problems at the national and regional levels;

2. To analyze the dynamics of investments, transit flows, and transportation structures in 2019–2024;

3. To assess the current state of digital transformation of logistics processes;

4. To examine international experience in logistics modernization and evaluate the possibility of its application in Kazakhstan;

5. To develop practical recommendations for increasing the efficiency and environmental sustainability of the logistics system.

The scientific novelty of the research lies in an integrated approach to the evaluation of Kazakhstan's logistics sector, which combines infrastructural, digital, institutional, and environmental aspects. For the first time, special emphasis is placed on the integration of digitalization and green logistics within a unified strategy for sustainable transport development.

The review of the literature confirms the scientific and practical importance of the topic. N. Tityukhin highlights the importance of forming logistics hubs and points to the Western China–Western Europe corridor as a priority project [3]. G. Jamalova emphasizes the role of digitalization and automation in freight flow management [4]. Raimbekov and colleagues analyze the prospects of sustainable logistics in East Kazakhstan, stressing the use of digital platforms and IT-based models [5]. These works highlight the need for further in-depth research, whereas our study aims to develop practical solutions for the modernisation and long-term transformation of Kazakhstan's transport and logistics system. The results may be applied in the activities of government bodies, ministries, and private logistics companies in shaping development strategies.

Research materials and methods

The object of this study is the transport and logistics system of the Republic of Kazakhstan. At the same time, the subject is the processes of its modernization, digital transformation, and integration into global supply chains in the period 2019–2024.

To achieve the research objectives, a complex of general scientific and applied methods was applied, each of which provided specific analytical results:

1. Statistical analysis – used to evaluate the dynamics of freight transportation volumes, investment flows, and the modal distribution of transport in Kazakhstan during 2019–2024. The data were collected from the Committee on Statistics of the Republic of Kazakhstan, the Ministry of Industry and Infrastructure Development, and annual reports of JSC «Kazakhstan Railways». This method enabled the tracing of quantitative trends and the identification of structural changes within the industry.

2. Comparative analysis – employed to assess Kazakhstan's position in the field of logistics relative to international benchmarks, particularly China, Germany, Russia, and Turkey. This approach allowed the identification of best practices and the determination of how they can be adapted to Kazakhstan's economic and geographical conditions.

3. Economic and mathematical modelling – applied to estimate the correlation between infrastructure investments and logistics efficiency indicators, as well as their impact on GDP

growth. Predictive scenarios were constructed to assess the potential effects of modernization strategies on the transport sector's long-term performance.

4. Expert assessment method – based on the opinions of logistics specialists, economists, and representatives of the transport sector. Expert surveys and interviews were used to confirm the significance of the identified barriers, such as infrastructure wear, staff shortage, and insufficient digitalisation. This ensured the inclusion of qualitative perspectives alongside statistical data.

5. Cartographic method – used to visualise the geography and development of Kazakhstan's main transport corridors (Western Europe–Western China, Trans–Caspian International Transport Route, North–South). The cartographic approach helped to assess both geographical advantages and logistical constraints of the country's transit potential.

6. System analysis – provided an integrated framework for combining infrastructural, digital, institutional, and ecological factors affecting the logistics system. This method ensured that the research results reflect the interdependence of economic efficiency and sustainability in the transport sector.

The combination of these methods allowed for a balanced study, where expert assessments and international comparisons supplemented quantitative indicators for 2019–2024. This methodological approach strengthens the reliability of conclusions and ensures that the recommendations developed are both scientifically valid and practically applicable [7].

Results and their discussion

The analysis of Kazakhstan's transport and logistics system in 2019–2024 demonstrates a combination of positive structural changes and persistent systemic constraints. On the one hand, the state has made progress in infrastructure modernisation, the introduction of digital technologies, and a gradual transition toward environmentally sustainable logistics. On the other hand, the sector still faces barriers that limit competitiveness and reduce the effectiveness of Kazakhstan's role as a transit hub [8].

Over the last five years, Kazakhstan has significantly expanded and modernized its transport infrastructure. Within the framework of the Nurly Zhol program, large transit routes were reconstructed, including the Western Europe–Western China corridor, which reduced cargo delivery times. Railway stations were upgraded, and the capacity of Aktau Seaport increased, strengthening Kazakhstan's position as a key transit link. At the same time, integration into international transport routes (Figure 1) has become one of the main drivers of freight turnover growth, ensuring more stable economic ties with foreign partners [9].

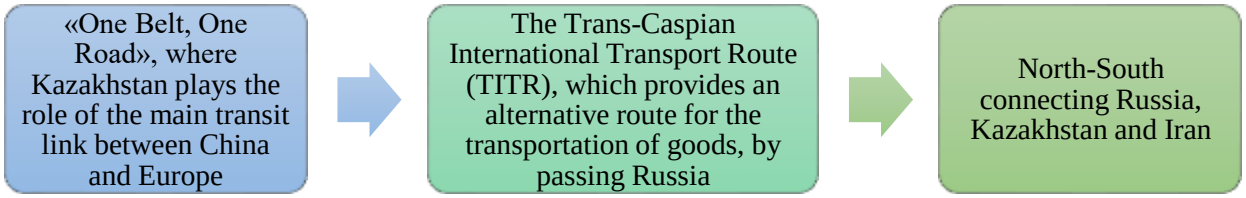

Figure 1 – Transport routes of the Republic of Kazakhstan [9]

Note: Compiled by the authors

The development of digital logistics solutions has become an important priority. Between 2019 and 2024, Kazakhstan introduced electronic document management systems, intelligent transportation technologies, and blockchain-based platforms for cargo tracking. The Digital Kazakhstan program contributed to the automation of customs procedures, significantly accelerating transit operations, minimising bureaucratic delays, and reducing transaction costs. However, the share of digitalisation in the overall investment structure remains modest, which slows the pace of technological modernisation.

Another critical trend is the gradual shift toward environmentally sustainable logistics. Pilot projects on electric trains and hybrid trucks were launched, and the share of multimodal transportation increased, enabling a reduction in CO_2 emissions and optimization of logistics routes.

These measures align with the global trend of green logistics and demonstrate Kazakhstan's commitment to incorporating ecological principles into its transport policy.

The analysis of freight transportation dynamics from 2019 to 2024 (Figure 2) reveals that the modal distribution remains relatively stable, with railway transport accounting for approximately 44–46%, road transport for 37–39%, and other modes occupying less than 20%. A gradual decrease in the share of rail and growth in road freight is observed, reflecting the flexibility of trucks and the expansion of regional trade. Pipeline and air transport remain at stable levels. This shift increases pressure on road infrastructure and underscores the need for a balanced development of different transportation modes [10].

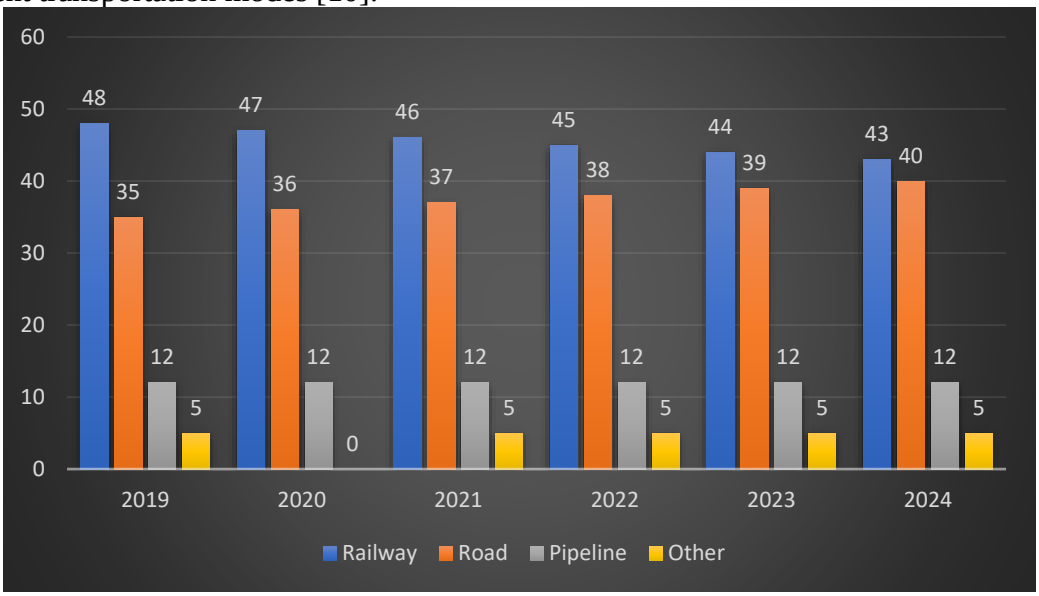

Figure 2 – Total volume of cargo transportation in Kazakhstan 2019-2024

Note: Compiled by the authors

Transit traffic (Figure 3) increased steadily, especially on the China–Europe corridor, which accounted for up to 40% of all transit volumes. At the same time, the share of routes through Russia decreased due to geopolitical restrictions, while alternative corridors such as the Trans-Caspian International Transport Route (TITR) gained importance. This restructuring confirms Kazakhstan's strategic role as a regional transit hub and reflects the reorientation of flows in response to international challenges. Economically, this creates opportunities for attracting international cargo but also requires modernization of seaports and terminals [11].

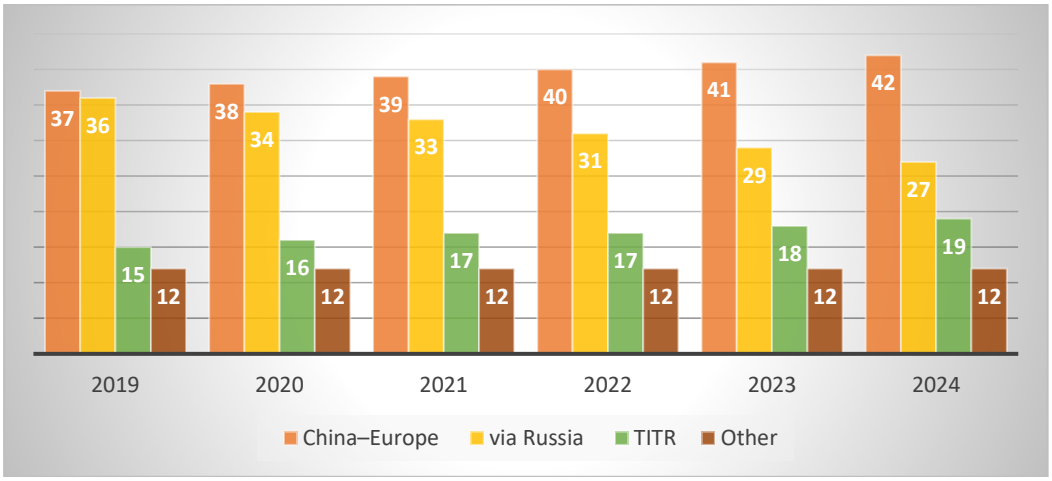

Figure 3 – Transit traffic through Kazakhstan in the directions of 2019-2024

Note: Compiled by the authors

The dynamics of investments in transport infrastructure (Figure 4) indicate significant growth in 2023–2024, with total assets increasing by almost 50% compared to 2021. The largest share was allocated to railway modernization and road construction, while financing of digitalization projects remains disproportionately low. This imbalance creates a risk of technological lag: although infrastructure is expanding, the insufficient integration of IT solutions and green technologies may reduce competitiveness in the long term [12].

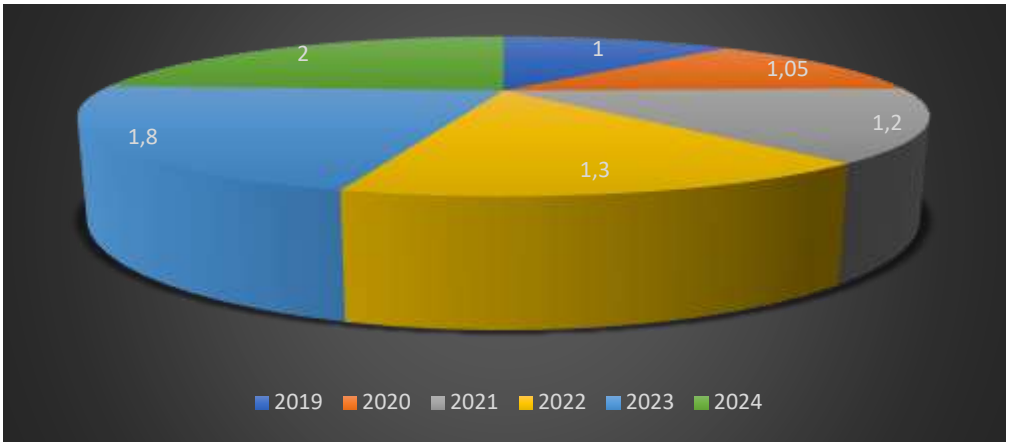

Figure 4 – Investments in the transport industry of Kazakhstan 2019-2024 (Trillion KZT)
Note: Compiled by the authors

Freight turnover in railway transport (Figure 5) reflects Kazakhstan's growing role as a transit state. The share of international transit increased steadily, while domestic freight turnover remained stable. Export transportation showed fluctuations depending on global commodity markets but did not undergo significant structural changes. This underlines the importance of diversification and reliance on transit flows as a stable growth factor.

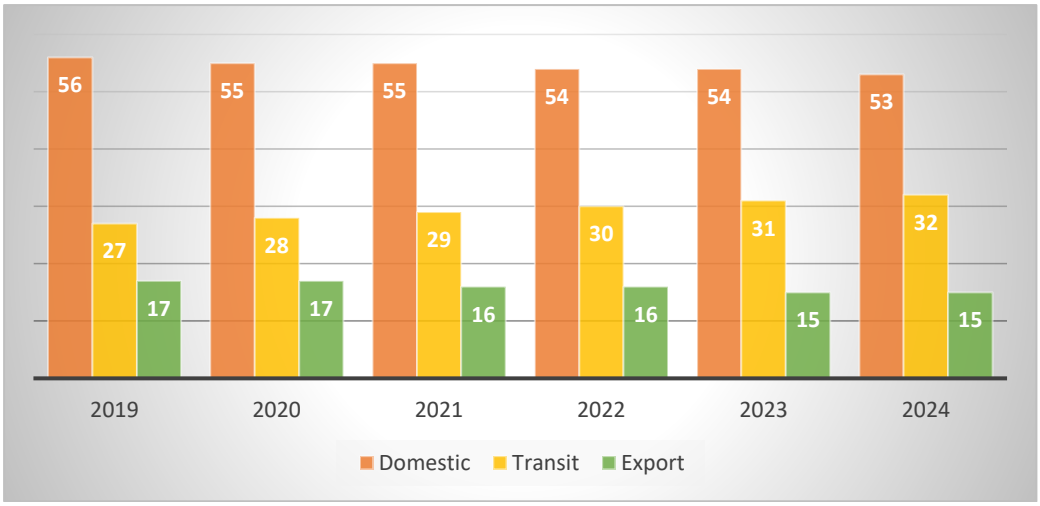

Figure 5 – Freight turnover of railway transport by destination 2019-2024
Note: Compiled by the authors

The main barriers to logistics development are summarized in Figure 6. The results of expert surveys conducted in 2023–2024 indicate that 35% of specialists name the physical deterioration of infrastructure as the primary constraint, 25% emphasize the shortage of qualified personnel, 20% highlight insufficient digitalization, and another 20% point to the underdevelopment of logistics hubs. These findings confirm that, despite investment growth, the system still requires comprehensive modernization.

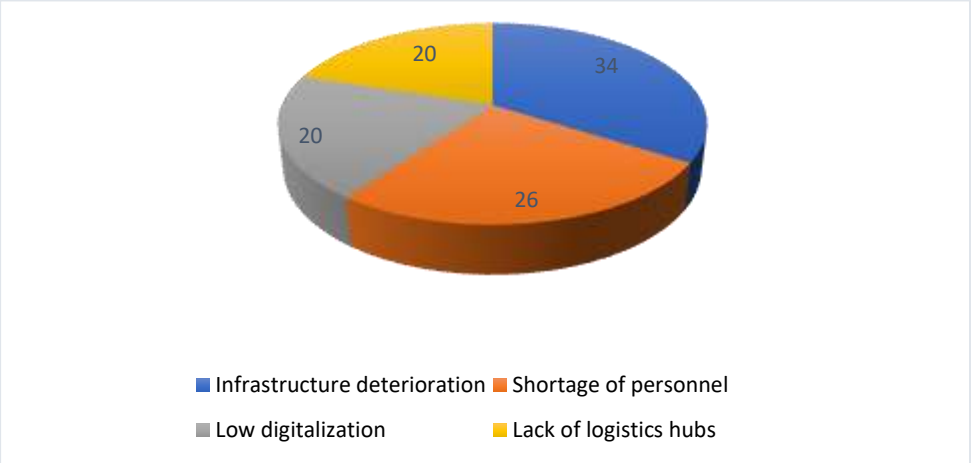

Figure 6 – The main problems of logistics in Kazakhstan

Note: Compiled by the authors

Table 1 presents the dynamics of Kazakhstan's transport indicators in 2019–2024, which demonstrate stable growth in cargo transportation, a 31% increase in transit volumes, and a 50% rise in investments in 2023.

Table 1 – Dynamics of transport system indicators in Kazakhstan (2019-2024)

Indicator	2019	2020	2021	2022	2023	2024	Trend
Cargo transportation volume, million tons	830	815	860	861	895	910	steady growth
Transit traffic, million tons	18	20	22	24	29	31	+72% (2019-2024)
Investments in transport, trillion tenge	1.0	1.1	1.2	1.2	1.8	2.0	+100% (2019-2024)
Railway cargo turnover, billion t-km	220.1	225.0	233.4	245.2	252.0	260.5	upward trend
Note: Compiled by the authors							

1. Kazakhstan has strengthened its position in global transit due to the diversification of transport corridors and integration into China–Europe flows.

2. Investment growth in 2023–2024 demonstrates state priorities, but insufficient financing of digitalization remains a weak point.

3. The gradual shift toward road freight indicates the need for balancing the modal system to prevent overloading of highways.

4. The transition to green logistics and multimodal transport confirms Kazakhstan's adaptation to global sustainability trends, though projects remain at the pilot stage.

5. Expert assessments reveal systemic barriers (infrastructure wear, personnel shortage, insufficient hubs), which require coordinated reforms.

Thus, the results of the analysis for 2019–2024 prove that Kazakhstan's logistics system is developing dynamically but remains dependent on external challenges and internal limitations. Achieving sustainable development requires a balance between infrastructure expansion, digital transformation, and ecological modernization.

Recommendations:

Based on the conducted analysis, the following recommendations can be proposed for the sustainable development of Kazakhstan's transport and logistics system:

1. Accelerate digitalization – expand investments in IT platforms, electronic customs systems, and smart transport technologies to eliminate technological gaps.

2. Develop multimodal logistics hubs – integrate rail, road, air, and maritime infrastructure to improve connectivity and reduce bottlenecks.

3. Strengthen transit corridors – prioritize the development of the Trans-Caspian International Transport Route and diversify transit flows to reduce dependence on traditional routes.

4. Introduce green logistics practices – expand the use of electric and hybrid vehicles, as well as eco-standards for freight companies, to reduce environmental impact.

5. Enhance human capital – strengthen professional training and education in logistics and supply chain management to address the shortage of qualified personnel.

6. Ensure balanced investment policy – alongside infrastructure expansion, allocate sufficient resources for digital transformation and environmental projects.

Conclusion

During the analysis of the transport and logistics system of the Republic of Kazakhstan in 2019–2024, the main development trends, structural strengths, and systemic barriers were identified. Kazakhstan's favorable geographical position at the intersection of Eurasian transport corridors provides it with significant transit potential. It allows the country to play a strategic role in ensuring stable cargo flows between China, Europe, Russia, and Central Asia.

The results of the study confirm that transit traffic volumes steadily increased during the analyzed period, with the China–Europe corridor accounting for the largest share. At the same time, a reorientation of flows toward alternative routes, particularly the Trans-Caspian International Transport Corridor, has been observed due to geopolitical changes. This demonstrates Kazakhstan's growing importance as a flexible regional logistics hub capable of adapting to external challenges.

The modal structure of transportation remained relatively stable: railway transport consistently accounts for 44–46% of the total cargo volume due to its high throughput and cost efficiency, while road transport represents 37–39%, serving regional and short-distance routes. Pipeline, air, and water transport collectively account for around 15%, without significant structural fluctuations. This balance highlights the resilience of the transport system, while also underscoring the need for modal diversification and multimodal integration.

Investment activity shows a positive upward trend. Between 2019 and 2024, the total investment in transport infrastructure nearly doubled, with the most significant growth occurring in 2023–2024. Priority was given to the modernization of railways and highways, while financing for digitalization projects remains disproportionately low (less than 10% of the total). This creates a risk of technological lag, highlighting the necessity of expanding investments in digital platforms, smart logistics, and automation.

At the same time, the study revealed systemic barriers that hinder the effective functioning of the logistics sector. Among the most pressing are the deterioration of infrastructure, shortage of qualified specialists, limited development of modern logistics hubs, and slow pace of digitalization. These constraints reduce Kazakhstan's competitiveness as a transit country and limit the effectiveness of integration into global supply chains.

Thus, despite clear positive dynamics in cargo volumes and infrastructure investments, Kazakhstan still faces significant challenges. Achieving sustainable progress requires a balanced approach: modernization of physical infrastructure, acceleration of digital transformation, development of green and multimodal logistics, strengthening of human resources and professional competencies.

Only through such an integrated strategy can Kazakhstan fully realize its transit potential, enhance its role in the international logistics network, and ensure long-term competitiveness of the national economy.

REFERENCES

1 Титюхин Н. Развитие транспортно-логистической системы Казахстана: проблемы и перспективы. Логистика и транспортные технологии. – № 4. – 2023 – С. 56-72.

2 Джамалова Г. Анализ транспортной инфраструктуры Казахстана и ее интеграции в мировую логистику. Вестник Туркестанского университета. –№ 2. - 2022. – С. 33 - 48.

3 Раимбеков Ж. Логистическая инфраструктура Казахстана: развитие и цифровизация. Вестник ЕНУ им. Л. Н. Гумилева. – № 5. – 2023. - С. 112-125.

4 Бодаубаева Г. А. Экспорт транспортных услуг в Казахстане: потенциал и перспективы. Экономические исследования Казахстана. – № 3. – 2023 - С. 87-99.

5 Ermekbayev A., Ni Meng The impact of the "One Belt, One Road" project on the logistics system of Kazakhstan. International Journal of Transport Research. - No. 6 - 2023. –. P. 145-158.

6 Абдрахманов К. Транспортная логистика Казахстана: современные вызовы и перспективы. Алматы: Изд-во КАЗНУУ, 2022. 256 с.

7 Байжанов Ж. Б., Исабекова А. Н. Развитие транзитного потенциала Казахстана в рамках программы "Один пояс – один путь". Вестник КазНУ. Экономическая серия. – №3 (145). - 2022. — С. 85-92.

8 Тлеуов К. С. Автомобильные грузоперевозки в Казахстане: проблемы и перспективы. Логистика и управление цепочками поставок. – № 5. – 2023 - С. 42-49.

9 Сагындыков А. К., Куанышев Д. Л. Модернизация транспортной инфраструктуры Казахстана: стратегические задачи. Материалы международной научно-практической конференции "Логистика в 21 веке". – Нур-Султан: ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, 2022. - С. 112-118.

10 The World Bank. Logistics Efficiency Index (LPI) – 2023. Available at: https://lpi.worldbank.org (accessed 28.01.2025)

11 Ministry of Industry and Infrastructural Development of the Republic of Kazakhstan. The state program for the development of transport infrastructure until 2030. – Nur-Sultan: Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan, 2023.

12 Kazakhstan Railways. Annual Report 2023. Available at: https://railways.kz (accessed 28.01.2025)

ТҰРАҚТЫ ДАМУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ КӨЛІК-ЛОГИСТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ БОЛАШАҒЫ

Андатпа

Мақалада Қазақстан Республикасының 2019-2024 жылдардағы көлік-логистикалық жүйесінің жұмыс істеуі мен дамуы қарастырылған. Зерттеу статистикалық мәліметтерге, халықаралық тәжірибелермен салыстырмалы талдауға, сараптамалық бағалауға және негізгі дәліздердің картографиялық визуализациясына негізделген. Мұндай көп әдісті тәсіл саладағы сандық көрсеткіштерді де, сапалық өзгерістерді де бағалауға мүмкіндік берді. Талдау Қазақстанның Еуразиялық сауда ағындарының тоғысқан жерінде стратегиялық тұрғыдан тиімді позицияны иеленетінін көрсетеді, бұл оның негізгі транзиттік торап ретіндегі рөлін алдын ала анықтайды. 2019-2024 жылдар аралығында транзит көлемі, әсіресе Қытай–Еуропа дәлізі бойында айтарлықтай өсті, бұл елдің халықаралық логистикалық желілердегі өзектілігінің артып келе жатқанын растайды. Сонымен қатар, жүк тасымалының модальді таралуы салыстырмалы түрде тұрақты болып қалды, теміржол және автомобиль көлігі тұрақты түрде басым болды.

Инвестициялық белсенділік 2023-2024 жылдары күрт өскенін көрсетті, бұл ретте қаражат бірінші кезекте теміржол және автомобиль инфрақұрылымын жаңғыртуға бағытталды. Дегенмен, цифрлық шешімдер мен экологиялық инновацияларды қаржыландыру деңгейі қарапайым болып қалды. Бұл теңгерімсіздік ұзақ мерзімді тәуекелдерді тудырады, өйткені жаһандық логистикалық тенденциялар "жасыл" трансформациялар мен цифрлық платформалар арқылы көбірек қалыптасуда. Мультимодальды және экологиялық таза көліктегі пилоттық жобалар іске қосылды, бірақ олардың ауқымы жүйелік өзгерістерді қамтамасыз ету үшін әлі де жеткіліксіз.

Зерттеу сонымен қатар негізгі құрылымдық шектеулерді атап өтті: инфрақұрылымның нашарлауы, білікті мамандардың жетіспеушілігі, логистикалық орталықтардың дамымауы және цифрландырудың жеткіліксіздігі. Бұл факторлар жетекші транзиттік экономикалармен салыстырғанда Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігін төмендетеді.

Бұл зерттеудің жаңалығы тұрақты салалық дамудың әлеуетті стратегияларын анықтауға мүмкіндік беретін бірыңғай аналитикалық шеңберде инвестициялар динамикасын, цифрландыруды және экологиялық басымдықтарды байланыстыруда жатыр. Қорытындылардың практикалық маңыздылығы олардың дәліздерді әртараптандыруды, жүк тасымалдау режимдерін теңгерімді бөлуді және цифрлық және экологиялық таза логистиканы мақсатты түрде ілгерілетуді қоса алғанда, саясатты әзірлеу мен бизнес стратегияларына қолданылуында жатыр.

Негізгі сөздер: көлік-логистикалық жүйе, инфрақұрылымды жаңғырту, цифрландыру, жасыл логистика, инвестиция

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ТРАНСПОРТНО-ЛОГИСТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация

В данной статье рассматривается функционирование и развитие транспортно-логистической системы Республики Казахстан в период 2019-2024 годов. Исследование основано на статистических данных, сравнительном анализе с международной практикой, экспертных оценках и картографической визуализации основных коридоров. Такой многометодный подход позволил оценить как количественные показатели, так и качественные преобразования в отрасли. Анализ показывает, что Казахстан занимает стратегически выгодное положение на перекрестке евразийских торговых потоков, что предопределяет его роль ключевого транзитного узла. В период с 2019 по 2024 год объемы транзитных перевозок значительно возросли, особенно по коридору Китай–Европа, что подтверждает растущую значимость страны в международных логистических сетях. В то же время распределение грузовых перевозок по видам транспорта остается относительно стабильным, при этом преобладают железнодорожный и автомобильный транспорт.

Инвестиционная активность резко возросла в 2023-2024 годах, при этом средства в основном были направлены на модернизацию железнодорожной и автодорожной инфраструктуры. Однако уровень финансирования цифровых решений и экологических инноваций оставался скромным. Этот дисбаланс создает долгосрочные риски, поскольку глобальные тенденции в области логистики все в большей степени определяются "зеленой" трансформацией и цифровыми платформами. Были запущены пилотные проекты в области мультимодальных и экологически чистых перевозок, но их масштаб по-прежнему недостаточен для обеспечения системных изменений.

Исследование также выявило ключевые структурные ограничения: износ инфраструктуры, нехватку квалифицированных специалистов, неразвитость логистических центров и недостаточную цифровизацию. Эти факторы снижают конкурентоспособность Казахстана по сравнению с ведущими транзитными экономиками.

Новизна данного исследования заключается в увязке динамики инвестиций, цифровизации и экологических приоритетов в рамках единой аналитической базы, что позволяет определить потенциальные стратегии устойчивого отраслевого развития. Практическая значимость полученных результатов заключается в их применимости к разработке политики и бизнес-стратегий, включая диверсификацию коридоров, сбалансированное распределение видов грузовых перевозок и целенаправленное продвижение цифровой и экологически чистой логистики.

Ключевые слова: транспортно-логистическая система, модернизация инфраструктуры, цифровизация, зеленая логистика, инвестиции

REFERENCES

1 Tityuhin N. Razvitie transportno-logisticheskoj sistemy Kazahstana: problemy i perspektivy. *[Development of the transport and logistics system of Kazakhstan: problems and prospects]*. Logistika i transportnye tekhnologii. – № 4. – 2023 – P. 56-72. [In Russian]

2 Dzhamalova G. Analiz transportnoj infrastruktury Kazahstana i ee integracii v mirovuyu logistics. *[Analysis of Kazakhstan's transport infrastructure and its integration into global logistics]*. Vestnik Turkestanskogo universiteta. – № 2. - 2022. – P. 33 - 48. [In Russian]

3 Raimbekov ZH. Logisticheskaya infrastruktura Kazahstana: razvitie i cifrovizaciya. *[Logistics Infrastructure of Kazakhstan: Development and Digitalisation]* Vestnik ENU im. L. N. Gumileva. – № 5. – 2023. - P. 112-125. [In Russian]

4 Bodaubaeva G. A. Eksport transportnyh uslug v Kazahstane: potencial i perspektivy. *[Export of transport services in Kazakhstan: potential and prospects]*. Ekonomicheskie issledovaniya Kazahstana. – № 3. – 2023 - P. 87-99. [In Russian]

5 Ermekbayev A., Ni Meng The impact of the "One Belt, One Road" project on the logistics system of Kazakhstan. International Journal of Transport Research. - No. 6 - 2023. –. P. 145-158. [In English]

6 Abdrahmanov K. Transportnaya logistika Kazahstana: sovremennye vyzovy i perspektivy. *[Transport logistics of Kazakhstan: modern challenges and prospects]*. Almaty: Izd-vo KAZNUU, 2022. 256 p. [In Russian]

7 Bajzhanov ZH. B., Isabekova A. N. Razvitie tranzitnogo potenciala Kazahstana v ramkah programmy "Odin poyas – odin put'«. *[Development of Kazakhstan's transit potential within the framework of the "One Belt– One Road" program]*. Vestnik KazNU. Ekonomicheskaya seriya. – №3 (145). - 2022. — P. 85-92. [In Russian]

8 Tleuov K. S. Avtomobil'nye gruzoperevozki v Kazahstane: problemy i perspektivy. *[Automobile cargo transportation in Kazakhstan: problems and prospects]*. Logistika i upravlenie cepochkami postavok. – № 5. – 2023 - P. 42-49. [In Russian]

9 Sagyndykov A. K., Kuanyshev D. L. Modernizaciya transportnoj infrastruktury Kazahstana: strategicheskie zadachi. *[Modernisation of Kazakhstan's Transport Infrastructure: Strategic Objectives]* Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii "Logistika v 21 veke". – Nur-Sultan: ENU im. L. N. Gumileva, 2022. - P. 112-118. [In Russian]

10 The World Bank. Logistics Efficiency Index (LPI) – 2023. Available at: https://lpi.worldbank.org (accessed 28.01.2025) [In English]

11 Ministry of Industry and Infrastructural Development of the Republic of Kazakhstan. The state program for the development of transport infrastructure until 2030. – Nur-Sultan: Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan, 2023. [In English]

12 Kazakhstan Railways. Annual Report 2023. Available at: https://railways.kz (accessed 28.01.2025) [In English]

Information about authors:

Elmira Dosmuratova - **corresponding author**, 2nd-year doctoral student at the M. Auezov State University, 160000, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: 639kz@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-8302-6799

Roza Niyazbekova - doctor of economic science, professor of the Department "Economics", M.Auezov South Kazakhstan University, 160000, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: roza.niyazbekova@auezov.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6666-0456

Diyor Karimov - PhD, Associate Professor, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, 100012, Tashkent, Republic of Uzbekistan.

E-mail: karimov.diyor65@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/ 0000-0002-6050-1806

Информация об авторе

Эльмира Досмуратова - **основной автор,** докторант 2 курса Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, 160000, г. Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: 639kz@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-8302-6799

Роза Ниязбекова - доктор экономических наук, профессор кафедры «Экономика», Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, 160000, г. Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: roza.niyazbekova@auezov.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6666-0456

Диер Каримов - PhD, доцент, Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека, 100012, г.Ташкент, Республика Узбекистан

E-mail: karimov.diyor65@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6050-1806

Авторлар туралы ақпарат:

Эльмира Досмұратова - **негізгі автор,** 2 курс докторанты, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, 160000, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы,

E-mail: 639kz@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-8302-6799

Роза Ниязбекова – экономика ғылымдарының докторы, «Экономика» кафедрасының профессоры, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, 160000, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: roza.niyazbekova@auezov.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6666-0456

Диер Кәрімов - PhD, доцент, Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті, 100012, Ташкент қ., Өзбекстан Республикасы

E-mail: karimov.diyor65@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6050-1806

МРНТИ 06.52.13
УДК 330.341.1
DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.30

Г.С. Тайкулакова[1], Л.Т. Баядилова [1*], Г.О. Базарханова[1]

[1]Алматы Менеджмент Университет, 050060, г. Алматы, Республика Казахстан
*e-mail: loribayadilova@gmail.com

РОЛЬ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫХ ПУСТОТ В СИСТЕМЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ УНИВЕРСИТЕТА И БИЗНЕСА

Аннотация

В данной статье рассматриваются барьеры взаимодействия между университетами и бизнесом, возникающие из-за изменений в их институциональных средах. Особое внимание уделяется институциональным пустотам, последовательному эффективному сотрудничеству, трансферу знаний, коммерциализации научных разработок и развитию инновационной экосистемы, а также проблемам финансирования сотрудничества науки и бизнеса.

Целью статьи является изучение и анализ барьеров, возникающих в процессе взаимодействия университетов и бизнеса, которые обуславливают различия в их институциональных отношениях. Проанализированы ключевые факторы, такие как различия в управленческих подходах, особенности корпоративной культуры, мотивационные рекомендации и стратегические приоритеты. Рассмотрены современные модели взаимодействия университетов и бизнеса, включая механизмы передачи знаний, совместные исследовательские проекты, программы стажировок и способы коммерциализации научных разработок. Определены основные барьеры, препятствующие эффективному сотрудничеству, среди которых отсутствие регулирования, слабая информированность о возможностях партнерства и различия в организационных структурах. Исследование направлено на принятие мер по устранению этих барьеров и создание более эффективного сотрудничества между академическим сообществом и бизнес-средой.

В результате проведенного исследования предложены практические рекомендации по устранению институциональных разрывов, включая совершенствование нормативно-правовой базы, развитие партнерских моделей, стимулирование межсекторного взаимодействия и внедрение цифровых решений. Ожидается, что данные меры позволят повысить эффективность сотрудничества между университетами и бизнесом, способствуя развитию науки, образованию и инновационной экономики.

Ключевые слова: институциональные пустоты, барьеры взаимодействия, университет и бизнес, трансфер технологий, коммерциализация науки.

Введение

Актуальность исследования. Значение эффективного взаимодействия университетов и бизнеса для инновационного развития региональных учреждений образования и промышленного сектора является приоритетным фактором в развитии квадратной модели «Образование-Наука-Бизнес-Государство». В настоящее время в условиях быстро меняющегося мира, где интеграция технологий и инноваций становится частью образовательного процесса, важно понимать, что институциональные пустоты способствуют внедрению новых методов, компонентов и подходов в образовании и науке. Системы высшего образования и бизнеса часто находятся в разрыве, что приводит к несоответствию между образовательными программами и реальными потребностями рынка труда. Исследование поможет выявить причину этого отставания и способы его преодоления. Понимание закономерностей в институциональных структурах университетов и бизнеса позволяет выделить основные факторы, влияющие на эффективность деятельности и применение результатов исследований в практической сфере. Актуальность исследования также заключается в необходимости улучшения качества образования, которого можно достичь путем анализа институциональных пустот и выработки рекомендаций по их устранению. Таким образом, данное исследование имеет решающее значение для развития как образовательных, так и научных систем, способствуя лучшему пониманию взаимодействия между ними и повышению их эффективности.

Целью статьи является изучение и анализ барьеров, возникающих в процессе взаимодействия университетов и бизнеса, которые обуславливают различия в их институциональных отношениях. Для достижения цели и изучения анализа барьеров,

возникающих в процессе взаимодействия университетов и бизнеса, можно выделить несколько приоритетных задач:

- для выявления идентификации барьеров необходимо провести детальный анализ существующих барьеров во время изоляции между университетами и бизнесом, включая организационные, культурные, финансовые и правовые аспекты;
- исследование институциональных различий, как выявление различий в институциональных структурах, ценностях и особенностях университетов и бизнес-структур влияют на взаимодействие и сотрудничество;
- проанализировать и оценить случайные существующие модели взаимодействия между университетами и бизнесом (например, партнерства, совместные исследования, стажировки) и выявить их сильные и слабые стороны;
- проведение опросов и интервью с участием университетов, а также бизнеса для получения качественной информации о барьерах и проблемах взаимодействия;
- разработать практические рекомендации для ограничения барьеров и повышения эффективности взаимодействия между университетами и бизнесом;
- предложить методы Диптихов и оценить внедрение рекомендаций для обеспечения развития взаимодействия между образовательными и бизнес-структурами;
- изучить примеры положительного взаимодействия университетов и бизнеса в других странах и предложить адаптированные решения для конкретных условий.

Постановка проблемы: институциональная пустота во взаимодействии науки и бизнеса.

Материалы и методы исследования

В исследовании по данной теме применяется комплексный методологический подход, включающий качественные и количественные методы анализа. Применение такого метода позволит углубить природу институциональных барьеров и разработать стратегии их преодоления для создания более интегрированной и продуктивной инновационной среды. В теоретико-методологическом анализе применяется исследование институциональной теории для определения природы и создания институциональной пустоты, анализ существующих моделей взаимодействия университетов и бизнеса в разных странах.

Качественные методы исследования включают контент-анализ стратегий вузов и компаний для выявления несоответствий в их целях и управленческих моделях. Количественные методы на основе статистического анализа позволили рассмотреть динамику участвующих проектов, объемов финансирования научных исследований со стороны бизнеса, числа патентов и соглашений, переданных университетами в коммерческий сектор.

Сравнительный анализ основан на изучении успешных и неуспешных результатов взаимодействия университетов и бизнеса, возникновение факторов, способствующих или препятствующих их сотрудничеству, а также сравнение институциональных условий в разных странах и регионах, проявление передовых практик. Кроме того, был выполнен SWOT-анализ с целью определения сильных и слабых сторон текущей системы взаимодействия университетов и бизнеса что позволило выявить возможности для ограничения институциональной пустоты и устранения угрозы.

Результаты и обсуждение

Решение институциональных пустот и их влияние на взаимодействие различных субъектов экономики.

Чтобы понять, что такое институциональная пустота, мы должны сначала понять, что такое институт. Учреждение – это организация, которая устанавливает «правила игры». В контексте нации существуют две категории учреждений; формальный и неформальный. Неформальные институты, как правило, фокусируются на общих социальных и психологических нормах, тогда как формальные институты расширяют возможности политических, правовых и экономических систем внутри страны. Авторы [1] объясняют институциональные пустоты как ситуации, когда институциональные механизмы, поддерживающие рынки, отсутствуют, слабы или не выполняют ожидаемую от них роль. Институциональные пустоты – это термин, который в широком смысле относится к

отсутствию посреднических институтов, которые эффективно связывают покупателей и продавцов на рынке. Отсутствие организаций и формальных институтов, которые бы поддерживали верховенство закона, управление и уважение к частной собственности, если назвать лишь несколько основных функций, разъединяет покупателей и продавцов из-за отсутствия чего-то большего, чем только неформальное доверие [2]. Из-за того, что покупатели и продавцы не могут легко собраться вместе, трансакционные издержки увеличиваются. Это расходы, связанные с координацией покупок, продаж или любых транзакций, связанных с бизнесом. Рыночное посредничество ограничено, поэтому участники рынка не имеют соответствующей информации, необходимой для принятия обоснованных решений. Например, сравнение здравоохранения в США и Индии выявляет институциональные пустоты в Азии. Если вам нужен врач в Индии, кроме рекомендации из уст в уста, имеется очень мало информации для обеспечения качества медицинской помощи, которую вы получите. С другой стороны, в Америке есть различные каналы информации, доступные для общественности относительно качества, этических стандартов и доступности здравоохранения, которые легко доступны; будь то в правительственном издании или журнале, специализирующемся на ранжировании здравоохранения.

Эти институциональные пустоты могут повлиять на экономическое развитие в странах с формирующейся рыночной экономикой, поскольку компаниям, работающим в этих странах, часто приходится преодолевать институциональные пустоты, выполняя сами «институциональные обязанности», такие как: саморегулирование, агенты по обеспечению выполнения контрактов и банки. Это может привести к значительному конфликту интересов, поскольку, хотя компании хотят увеличить рыночное посредничество, чтобы снизить затраты на ведение бизнеса, они вряд ли будут действовать объективно, если против них возникнет спор. Этот конфликт интересов является причиной, по которой отсутствие доверия между покупателями и продавцами и коррупция на этих рынках будут сохраняться за счет потенциального экономического роста. Тем не менее, институциональная пустота также может дать возможность фирмам на развивающихся рынках в частном порядке создавать учреждения, если все сделано правильно. Ученые утверждают, что институты – это больше, чем просто фоновые условия [3], и они напрямую влияют на стратегические действия, доступные для организации [4]. Таким образом, фирмы могут достигать и поддерживать конкурентное преимущество, преодолевая, формируя и извлекая выгоду из природы своего институционального окружения [5].

Это может быть проиллюстрировано на примере Patrimonio Hoy (пример институционального развития), который был создан мексиканским производителем цемента CEMEX в очень плохое время для мексиканской экономики, время жесткой экономии бюджета и бездействия правительства на фоне роста уровня бедности. Это привело к девальвации песо и некоторым восстаниям, которые обычно называют кризисом текилы. Целью CEMEX было стать социальной причиной, предоставляя жилье для бедных в обществе, а также для самостоятельного бизнеса, но они сталкивались с многочисленными институциональными пробелами, в частности, из-за отсутствия финансирования для жилья для бедных и отсутствия технических средств. Эти пустоты были устранены путем предложения партнерам гибкой кредитной системы, благодаря которой они оплачивают 20% материалов, необходимых для завершения проекта строительства, а оставшиеся 80% предоставляются через кредит без необходимости каких-либо предварительных условий для получения дохода. И путем создания учебных центров каменной кладки для самостоятельного строительства, чтобы партнеры могли проходить обучение для самостоятельного строительства домов [6].

Этическая или институциональная пустота в современном мире представляет фрагменты «социально-экономических дыр» в разных сферах ее проявления. По мнению ученых [7], институциональные пустоты в развитии институтов и повышении благосостояния развивающихся стран имели большую значимость в прошлом столетии, а также остаются актуальными и по сей день. На глобальном уровне институциональные пустоты, наличие или

отсутствие элементов внешней институциональной среды образуются за счет отсутствия посреднических звеньев в общем механизме регулирования и упорядочения эффективных функций управления.

Для вовлечения всех слоев населения в рыночные механизмы возникает необходимость исследования инклюзивного типа государственного регулирования, инструменты которого позволят повысить благосостояние всех слоев населения, в том числе малообеспеченных [8]. Институциональные или этические пустоты в системе образования требуют рефлексивного исследования, чтобы понять и переосмыслить на каком этапе имеют место «дыры», создающие прерывистую компоненту в общей цепи образовательных реформ, проводимых в системе образования.

Если рассматривать в широком смысле, в масштабе развивающегося государства, то образовательные процессы в эффективном использовании информационно-коммуникативных технологий, ограничены отсутствием посреднических институтов. Испытывая информационный голод многие потребители или потенциальные обучающиеся высших учебных заведений не могут принять обоснованно-правильных решений. Выбирая образовательную программу на основе «популярности термина» или «тренда» в социальных сетях, многие уже на стадиях обучения понимают, что это было ошибочным выбором. Если рассматривать в более узком аспекте, через призму конкретных образовательных программ вуза, здесь имеют место локальные «дыры» или звенья бизнес-процессов, которые выпали из общей образовательной цепочки для реализации ожидаемых результатов каждого потребителя.

Институциональная пустота — это как отсутствие одного зуба в общей челюстной линейке зубов. Понимая, что каждый зуб, как индивидуальный орган полости рта, выполняет определенную функцию, так и «дыра» в общей образовательной системе создает дисфункционирование всего образовательного процесса. Если при этом не одна «дыра», а несколько, то нарушение образовательной экосистемы не соответствует качественному функционированию образовательного учреждения, как организма.

Под институциональной пустотой в сфере образования можно рассматривать два пространства:

- макроэкономическую экосистему национального образования;
- микроэкономическую экосистему учреждения образования.

В макроэкономической экосистеме под институциональными пустотами можно понимать посреднические звенья между государственным органом управления – министерством науки и высшего образования и различными подразделениями, контролирующими образование и науку.

На рисунке 1 представлен главный управляющий и контролирующий орган системы высшего образования и науки - Министерство Науки и Высшего Образования Республики Казахстан (МНВО РК). Структурными элементами этой системы являются важные подразделения, которые выполняют исполнительную функцию, в то же время имеют свои правила, стандарты и требования для горизонтального и вертикального взаимодействия. Конечным исполнителем и производительным двигателем решений всех этих законодательных органов является ВУЗ – высшие учебные заведения, к которым относятся государственные и национальные вузы, а также частные вузы в РК.

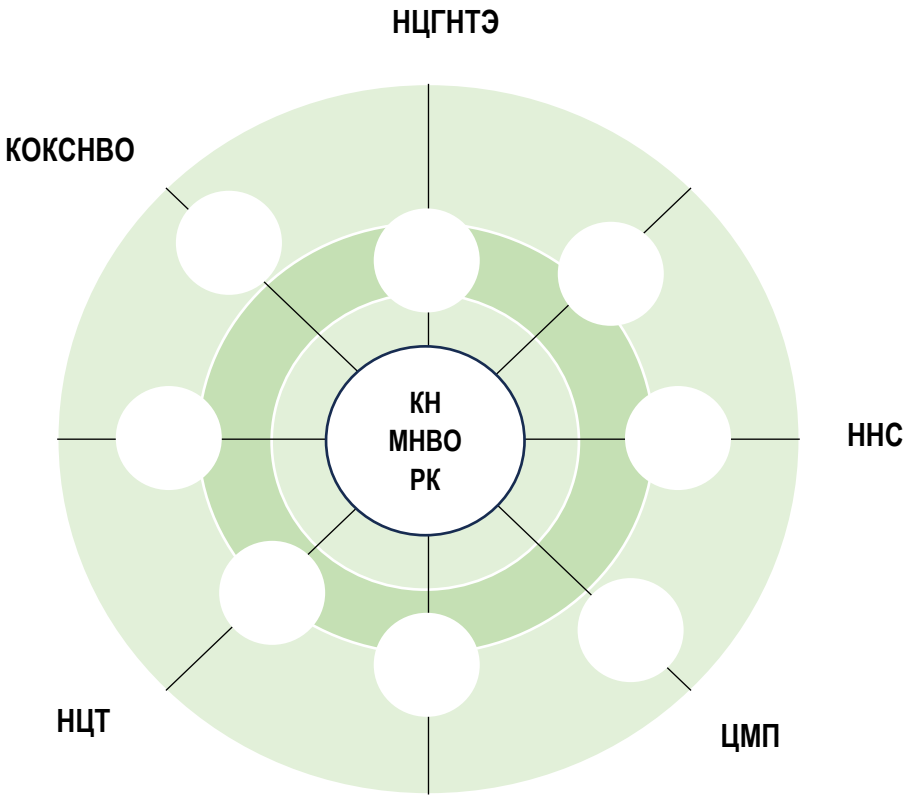

Рисунок 1 – Институциональные пустоты на макроуровне

Примечание: составлено авторами (где КН МНВО – Комитет науки Министерства науки и высшего образования, НЦГНТЭ – Национальный центр государственной научно-технической экспертизы, КОКСНВО – Комитет по обеспечению качества в сфере науки и высшего образования МНВО РК, ННС – Национальный Научный Совет, НЦТ – Национальный центр тестирования, ЦМП – Центр международных программ «Болашак».

Эффективному и непосредственному взаимодействию между формальными институтами и вузами, принципом которых должны быть непрерывно-перманентные коммуникации в информационном поле, где эти связи обрываются за счёт создавшихся институционально-образовательных пустот. Реализация управленческих решений от главного образовательного регулятора до непосредственных исполнителей – это задача, которая решается по цепочке «сверху - вниз» горизонтально, вертикально и диагонально. Но цепочка ИКТ обрывается, так как отсутствуют неформальные институты, которые обеспечивали бы социально-доверительные отношения как звено «длинных» и «коротких» контактов, оперативно транслирующих информацию, поддерживающих и помогающих конечным потребителям образовательных услуг.

Особенности институциональных систем университетов и бизнеса: различия в управленческих подходах, механизмах финансирования и мотивационных средствах.

Институциональные системы университетов и бизнеса имеют несколько ключевых особенностей, которые выражаются в различиях в управленческих подходах, механизмах финансирования и мотивационных средствах. В университетах управление часто осуществляется через децентрализованные структуры и коллегиальные органы (учёные советы), в то время как в бизнесе преобладают централизованные подходы и жёсткая иерархия. При принятии решений акцент делается на консенсус и долгосрочные цели (например, научные исследования, образовательные программы), тогда как в бизнесе решения чаще принимаются быстро, с учетом краткосрочных финансовых результатов. Бизнес-среды обычно более гибкие и быстрые в изменениях в ответ на рыночные условия, тогда как университеты могут быть менее мобильными из-за бюрократических процессов.

Механизмы финансирования также имеют значительные отличия, так как университеты финансируются, в основном за счет государственного бюджета, грантов и студентов, в то

время как бизнес ориентирован на частные инвестиции, продажи и прибыль. Они могут сталкиваться с ограничениями по местам из-за зависимости от государственных субсидий, тогда как бизнес-объекты имеют большую территорию и возможность оперативно перераспределять ресурсы. Гранты, предоставленные государством, направляются на исследования и образовательные программы, в то время как бизнес более ориентирован на коммерческое применение и прибыльность проектов.

Также следует отметить, что в университетах мотивация может основываться на академических достижениях, исследовательской деятельности и участии в научных проектах, тогда как в бизнесе акцент делается на финансовые бонусы, карьерный рост и личные достижения. Бизнес часто более активно поощряет инновации и риски, в то время как в университетах может быть более высокое сопротивление изменениям и инновациям, из-за необходимости соблюдения традиционных академических стандартов. Университеты могут рассматривать свою миссию как способ улучшения общества через образование и исследования, поскольку бизнес может быть более комплексным в получении прибыли, хотя социальная ответственность также становится важным аспектом для многих компаний.

Таким образом, отмеченные различия оказывают влияние на характер взаимодействия между университетами и бизнесом, что важно учитывать при изучении их институциональных систем.

Обзор существующих моделей взаимодействия университетов и бизнеса. Чтобы говорить о моделях взаимодействия университетов и бизнеса, следует изучить внутреннюю корпоративную культуру академической среды и бизнес-среды. Существует несколько моделей взаимодействия университетов и бизнеса, каждая из которых имеет свои характеристики, цели и механизмы реализации. Например, модель партнерства, которая предполагает создание долгосрочных партнерских отношений между университетами и бизнесом с целью совместного проведения исследований и разработки новых технологий. Активное сотрудничество в научных проектах, совместное финансирование исследований, обмен методами и опытом, например, совместные научно-исследовательские центры, экспериментальные лаборатории, созданные в университетах и бизнес-компаниях. В рамках этой модели университеты предоставляют студентам возможность пройти стажировку в компаниях, а бизнес получает доступ к молодым специалистам и новейшим идеям. Программы стажировки, где студенты участвуют в собственных проектах компаний или в период прохождения учебной, производственной или преддипломной практики. Университеты и научные учреждения осуществляют внедрение новых технологий и разработок в бизнесе, что позволяет коммерциализировать научные достижения. Оформление подписных соглашений, создание стартапов на базе университетских разработок, позволяет тесно взаимодействовать с бизнес-структурами и совместно получать на выходе инновационный продукт.

В настоящее время университеты намерены участвовать в мега-проектах, создавая модельные исследовательские консорциумы или объединение нескольких университетов и бизнес-компаний для реализации крупных исследовательских проектов, требующих междисциплинарного подхода. Совместное финансирование, ресурсное сотрудничество, коллективное использование лабораторий и инструментария позволит эффективно взаимодействовать, и реализовать поставленные цели и задачи в установленный грантовым проектом трехлетний период. Финансирование проектов может осуществляться из различных источников, например, частные инвестиции и средства университетов. Создание сетей между университетами, предприятиями и другими заинтересованными организациями для обмена знаниями и опытом может проводиться на основе сетевых платформ для общения и совместного сотрудничества, проведения конференций, семинаров и воркшопов. Такие модели взаимодействия позволяют создавать эффективные механизмы сотрудничества между университетами и бизнесом, что, в свою очередь, способствует развитию инноваций и обеспечивает качество образования [9].

Анализ барьеров в образовательных программах и моделях коммуникаций в университетах.

В теории выделяется пять классических моделей взаимодействия преподавателя и обучающегося, выбор которых, на наш взгляд, играет важную роль в поведении специалиста вне стен образовательного учреждения. На выходе из академической среды специалист попадает в профессиональную бизнес-среду, где необходимо адаптироваться к условиям трудовой деятельности. В модели коммуникации Преподаватель-Обучающийся роль второго всегда является зависимой от статуса первого субъекта. Здесь очень важно определить этические барьеры в интеллектуальном развитии обучающегося, с которыми он будет сталкиваться в профессиональной среде.

Предлагаем рассмотреть существующие модели в разных классических видах:

1. Академическая модель
2. Патерналистская модель
3. Партнерская модель
4. Этическая модель
5. Созидательная модель

1. Академическая модель – ключевая цель этой модели - трансфер знаний от преподавателя обучающемуся.

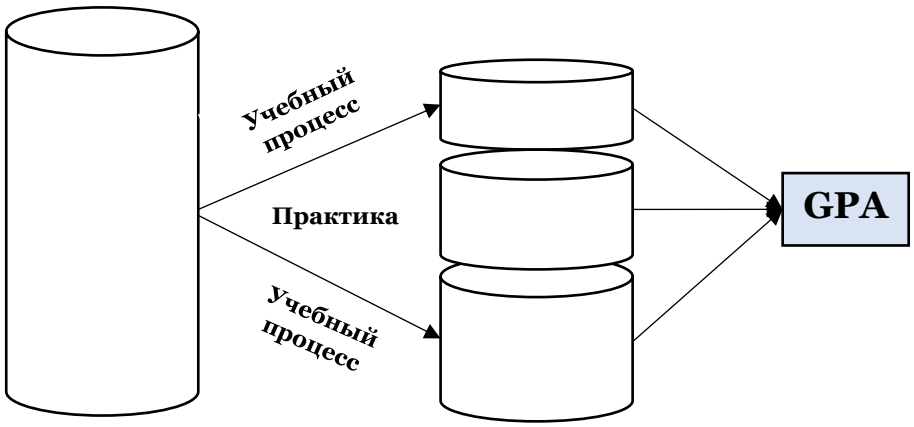

Рисунок 2 – Модель передачи знаний от преподавателя обучающемуся по утвержденному сценарию

Примечание: составлено авторами

Важный индикатор оценки эффективности модели – итоговые баллы обучающегося [GPA]. Модель работает по предварительно разработанному сценарию на 10 месяцев учебного года по утвержденным документам, образовательным программам, каталогам учебных дисциплин, рабочим учебным планам, внедренным платформам, законодательным и нормативным документам. Согласно данной модели, учебно-образовательный процесс преподавателями и обучающимися выполняется строго по утвержденной траектории, исключая различные отклонения и нововведения в течение этого периода.

В данной модели субъектом передачи знаний является «живой учебник», а субъектом получения знаний – читатель, воспринимающий информацию исключительно из книги. Задача преподавателя – наполнить сосуд знаниями, а поглощение этих знаний – это результат успеваемости.

2. Патерналистская модель – ключевая цель этой модели настойчивое и неукоснительное выполнение родительских назиданий по принципу «что такое хорошо и что такое плохо». В системе образования эта модель подразумевает родительско-детские отношения, где в качестве родителя выступает преподаватель, который знает, что необходимо знать ребенку, какие задания выполнять и как правильно сделать выбор. Это навязчивая политика обучения является наиболее приемлемой моделью в учебном процессе, ибо

существует подготовленный учебно-методический комплекс курса, который не допускает отклонений. В данной модели отсутствует уважение к выбору обучающегося, собственная трактовка в выборе заданий, механизма выбора платформы, выхода за рамки тематики курса.

С каждым годом новое поколение молодежной аудитории требует более партнерских отношений к выбору и методикам обучения, более креативного подхода с учетом их клипового мышления, поэтому такая навязчиво-упредительная модель может породить непонимание и конфликтные ситуации в отношениях.

3. Партнерская модель – ключевая цель этой модели подразумевает консенсуальное решение задач в коллаборации преподавателя и обучающегося. Взаимное доверие и возможность разработки практических заданий по теме курса, лояльное отношение преподавателя к выбору и подходу к методике решения, абсолютное уважение к критическому мнению обучающегося, учитывая психотип, при этом не становясь триггером в образовательном процессе. Преподаватель, как партнер и коуч, должен объяснить доступно для понимания, чтобы исключить у обучающегося потенциальный страх за возможные ошибки, свободно вести диалог на уровне беседы, дать полную информацию и аргументацию по поводу его умозаключений, что повысит доверие с обеих сторон.

Такая модель позволит транслятору знаний быть не только преподавателем в храме образования, но и психологом, коучем, наставником, доверительным партнером. Эффективность партнерской модели повысит уровень детского мышления, выражение собственных умозаключений, принятие определенных решений в различных ситуациях. Кроме того, креативный подход обучающегося с выдвижением собственных гипотез в решении проблем, обусловит выход за рамки комфорта и обеспечит активность участия в научной деятельности и исключит потребность в плагиате и использовании чужих мозгов в образовательно-научной деятельности.

4. Созидательно-ценностная модель – это микс академической и партнерской модели, где ключевым фактором выступает и академический пакет утвержденных правил, законов и кодексов об академической честности, выполнению требований университета и в то же время лояльность обучающего и обучающегося к ценностям вуза. Учитывая, что оба субъекта сами определились в выборе работодателя и объекта обучения, то проявление лояльности, уважения и соблюдения основных заповедей и принципов в образовательном процессе за весь период обучения – это институциональная солидарность.

Обе стороны четко понимают, что есть свои обязательства и права, прописанные в нормативных документах, есть открытые диалоговые площадки для непосредственного обращения к руководству, где одна из сторон, в частности, обучающийся, имеет возможность подать апелляции, обратиться с просьбой о замене преподавателя, научного руководителя, открепиться полностью из вуза с правом перехода в другой вуз.

Для возникновения конфликтных ситуаций, недопонимания и разрыва отношений между преподавателем и обучающимся, используется инструмент лояльности, доверия и уважения в рамках треугольника «услугодатель – университет – потребитель». У каждого из вершин этого треугольника есть свои ожидания, которые должны быть достигнуты в результате обучения.

Для реализации созидательно-ценностной модели необходимо использовать следующие принципы:

- умение слушать и слышать;
- умение учесть проблему и коллегиально решить её локально;
- проявлять уважение к ценностям, миссии и стремлению вуза к новым достижениям;
- максимально проявлять и повышать интеллектуальный уровень в коммуникациях с окружающей средой.

Соблюдая на разных ступенях образовательного процесса эти принципы, можно исключить любые риски и повысить качественные показатели каждого из этих субъектов.

Финансовые барьеры: ограниченность бюджетного финансирования науки, низкий уровень мировых инвестиций в исследования и разработки.

В качестве примера на макроуровне можно привести ежегодно объявляемый конкурс научно-исследовательских проектов, финансируемых государством. Новая экономика, после первой двухлетней волны пандемии, взяла курс на подъем индустриального сектора, отраслей промышленности, сферы услуг. Сегодня в Казахстане кардинально взят курс на цифровое пространство, современные технологии, расширение производственных мощностей для реализации собственных программ, поэтому в сферу образования как кузницы кадров и главного индикатора в развитии экономики страны выделяются огромные бюджетные средства.

Таблица 1 – Циклический характер финансирования научных проектов в 2020–2024 г.

Период	Объем бюджетных средств для грантового финансирования научно-исследовательских проектов, млрд тенге	Абсолютное отклонение, млрд тенге	Относительное отклонение (%)
2020	89,0	-	-
2021	134,9	45,9	34,0
2022	121,6	-13,3	-10,9
2023	172,6	51,0	41,94
2024	145,3	-27,3	-18,78
Примечание: таблица составлена на основе источника [10]			

Исходя из данных Таблицы 1, с 2020 по 2024 годы объемы бюджетных средств для грантового финансирования научно-исследовательских проектов в Казахстане претерпели значительные колебания, что отражает изменяющиеся финансовые приоритеты и потребности в сфере науки. В 2021 году было зафиксировано существенное увеличение объема финансирования. Если в 2020 году было выделено 89 миллиардов тенге, то в 2021 году эта сумма возросла до 134,9 миллиарда тенге, что обеспечило рост на 45,9 миллиарда тенге (34%). Такое повышение свидетельствует о значительном увеличении государственной поддержки научных исследований в этот период. Важно отметить, что этот рост стал результатом фокусирования внимания на научной сфере и на поддержке исследовательских проектов. Однако в 2022 году ситуация изменилась и объем финансирования сократился, составив 121,6 миллиарда тенге, (-13,3 миллиарда тенге или 10,9%), можно интерпретировать как результат перераспределения бюджета или изменений в приоритетах государственного финансирования. Снижение финансовых средств могло быть связано с пересмотром направлений, на которые выделялись средства, или с экономическими трудностями. В 2023 году было выделено 172,6 миллиарда тенге, что стало на 51 миллиард тенге больше (рост на 41,94%), что снова продемонстрировало стремление восстановить и расширить поддержку научных проектов, особенно после спада предыдущего года. Однако в 2024 году объем средств снизился до 145,3 миллиарда тенге, что составило падение на 27,3 миллиарда тенге или -18,78%. Это снижение, вероятно, связано с изменениями в стратегических приоритетах и перераспределением бюджета внутри других сфер.

Таким образом, объемы финансирования научных исследований в Казахстане в рассматриваемый период показывают высокую степень колебаний. После резкого роста в 2021 году последовали спад в 2022 году, восстановление в 2023 году и снова снижение в 2024 году. Это подчеркивает нестабильность и зависимость научного финансирования от внешних и внутренних факторов, демонстрируя циклический характер финансирования. Для более эффективного планирования и устойчивого развития научной сферы важно учитывать эти колебания и стремиться к более предсказуемому и стабильному финансированию в будущем.

Корпоративная культура и управленческие особенности: особенности стратегий, темпов работы, мотивационных схем.

Особенности корпоративной культуры и управления оказывают существенное влияние на функционирование организаций, включая университеты и бизнес. Особенности стратегий,

темпов работы и мотивационных схем можно рассмотреть в этих двух сферах: стратегии и производительность. В стратегическом аспекте университеты чаще всего основаны на больших амбициях, направленных на непрерывное развитие научных исследований и образовательных программ. Университетские стратегии могут включать инициативы, поддерживающие академическую свободу, исследовательские проекты и междисциплинарные программы. Но в бизнес-среде, компании чаще всего принимают решения на основе краткосрочных целей, стремясь к максимизации прибыли и быстро реагируя на изменения на рынке и разрабатывают стратегии, направленные на улучшение ситуации на рынке, инноваций и внедрения новых технологий. Бизнес может быстро адаптироваться к новым условиям и потребностям потребителей.

Что касается производительности через призму темпов работы или производительности, то в университетах процессы могут развиваться медленнее из-за необходимости одобрения решений посредством увеличения количества коллегиальных органов, а также соблюдения строгих академических стандартов. Научные исследования не бывают быстрыми и могут потребовать длительных периодов времени для сбора и анализа данных, проведения теоретических и эмпирических (полевых) исследований, что также замедляет получение результатов. Темпы работы в бизнесе обычно стремительнее, так как успех часто зависит от скорости рыночных изменений и клиентов. Поэтому многие компании используют гибкие методы управления проектами, которые предполагают постоянное улучшение и последовательную корректировку работы.

Мотивационные схемы также имеют кардинальные различия, так как в образовательной и научной среде ученых и исследователей мотивируют через инструменты KPI, которые основаны на реальных достижениях в научной и образовательной деятельности, что измеряется наукометрическими параметрами и их ростом. В компаниях способы мотивации часто включают в себя бонусы, премии и участие в прибылях, что способствует достижению сотрудниками более высоких целей. Поэтому для повышения производительности труда в бизнес-среде вкладывают инвестиции в обучение и развитие сотрудников, которые позволяют увеличить их продуктивность и мотивацию.

Таким образом, особенности корпоративной культуры и управления в университетах и бизнесе существуют на основе своих основных элементов. Понимание этих текстур позволяет лучше адаптировать стратегии взаимодействия между двумя сферами и максимально эффективно использовать их сильные стороны.

Коммуникационные барьеры: недостаток диалога между университетами и бизнесом, слабая информированность о возможностях сотрудничества.

Коммуникационные барьеры между университетами и бизнесом могут существенно затруднить взаимодействие и совместное развитие. Можно проанализировать аспекты, связанные с недостатком диалога и слабой информированностью о возможных партнерах. Недостаток диалога «Университет-Бизнес» обусловлен отсутствием регулярного общения, то есть без систематических встреч и мероприятий, направленных на обсуждение актуальных вопросов и возможностей, стороны могут стать незнакомыми с интересами и потребностями друг друга. Академические и бизнес-среды часто используют разную терминологию в общении, что может привести к недопониманию и затрудняет обмен информацией и идеями.

Абсолютно очевидно, что университеты могут сосредоточиться на научных исследованиях и образовании, тогда как стандарты бизнеса ориентированы на прибыльность и коммерческие результаты, что может стимулировать понимание общих интересов. Представители университетов и представителей бизнеса не могут иметь доступа к полному спектру информации о проектах, грантах и инициативах участников, что ограничивает возможности для партнерства. Этому способствует нехватка специализированных онлайн-ресурсов, выставок и конференций, где университеты и бизнес могли бы делиться своими проектами и опытом, а также затрудняет поиск партнеров. Многие университеты могут предлагать уникальные исследовательские разработки или стартапы, которые не доходят до бизнеса из-за невостребованности или недостаточной рекламы. Поэтому для эффективной

коллаборации необходимо проводить научно-практические конференции, организовывать обучающие семинары на площадках университета или предприятий. Необходимо создавать форсайт-фокус группы (ФФГ), где университеты и бизнес могли бы встречаться и формировать идеи, может помочь наладить общение.

Так, например, в исследовательской практике и в рамках грантового проекта «Исследование и развитие сценарного моделирования для поддержки стратегического планирования и принятия решений на примере создания горнодобывающих кластеров вокруг региональных университетов», на основе которого написана авторами данная статья, использовался Метод Диптихов, целью которой является взаимодействие Алматы Менеджмент Университета с промышленными предприятиями и другими региональными университетами. Для создания активной коллаборации с бизнес-структурами группой ученых была разработана «Методология определения институциональных пустот во взаимодействии университетов и горнодобывающих предприятий» (Авторское Свидетельство о внесении сведений в государственный реестр прав на объекты, охраняемые авторским правом №59044 от 2 июня 2025 г.), которая явилась эффективным инструментом для кооперации с субъектами академической среды и промышленных предприятий.

Этот инструмент позволил создать виртуальный союз представителей бизнеса и университетов на проведенном научном вебинаре, который проводился авторами Методологии. Алматы Менеджмент Университет выдал всем слушателям Сертификаты (количество участников составило 87 слушателей – 87 Сертификатов), а в ответ за полученные знания в рамках вебинара компании и университеты выдали авторам /спикерам/ Акты внедрения.

Такой подход в исследованиях обеспечивает трансфер научных знаний в практику, упрощает передачу новых методов, исследований и технологий бизнесу, укрепляет связи с индустрией, позволяет понять реальные потребности бизнеса и адаптировать исследования под рыночный запрос. Кроме того, метод Диптихов в данном контексте способствовал формированию базы контактов для совместных проектов, разработки патентов и усиления практической компоненты в учебных программах. Эффективность Метода Диптихов измерялась количественными метриками, которые были представлены в КН МНВО, как результат реализации проекта за первое полугодие текущего года.

Данный пример демонстрирует, как университеты могут активно информировать бизнес-структуры о своих ресурсах, идеях и возможностях сотрудничества через специальные кампании. Создание обратной связи, которая позволяет бизнесу поделиться своими потребностями и ожиданиями от университетов, может обеспечить постоянную связь. Преодоление этих коммуникационных барьеров является ключом к созданию сотрудничества между университетами и бизнесом, способствующему инновациям и развитию.

Заключение

Таким образом, для преодоления институциональных барьеров между университетами и бизнесом и создания более эффективной среды для сотрудничества можно предложить следующие рекомендации:

1. На основе институциональной теории, которая изучает традиционные ценности, поведенческую практику и правовые аспекты, рекомендуется развивать грантовую поддержку для финансирования исследований и разработок участников, которые позволят бизнесу и университету эффективно взаимодействовать.

2. Используя парадигмы теории трансфера знаний, где описываются процессы передачи знаний между субъектами бизнеса и академической среды, рекомендуется применить эффективные механизмы по обучению, кооперации субъектов, а также максимально адаптировать знания к локальным географическим условиям.

3. Теория Triple Helix или метод тройной спирали позволит активную коллаборацию ключевых субъектов модели - университет-бизнес-государство, что обеспечит возможность создания и активацию предпринимательской деятельности (ученые и исследователи), при

поддержке бизнесом научно-исследовательской деятельности, и стимулирование инноваций через реализацию грантовых проектов.

4. На базе созданной экспериментальной лаборатории в Алматы Менеджмент Университете или Центра Искусственного Интеллекта разрабатывать модели цифровых двойников, проводить совместные исследовательские проекты на основе изучения зарубежного опыта и при поддержке промышленных предприятий (например, Костанайские минералы, Специальные экономические зоны в Шымкенте и др.).

Считаем, что эти рекомендации по улучшению условий сотрудничества между университетами и бизнесом, приведут к более эффективным экономическим знаниям и технологиям, повышению инновационного потенциала и развитию экономики в целом. При этом следует проанализировать и возможные угрозы, которые могут возникнуть на разных этапах, так, например, на практике наблюдается сложность восприятия бизнесом научно-исследовательских разработок без их адаптации (патенты без коммерциализации, цифровые двойники без апробации). Существует также проблемы в разрыве между предлагаемыми образовательными программами и запросами предприятий, отраслей промышленности, что требует от вузов проявления гибкости и ориентации на рынок. Возникают реальные сложности при адаптации зарубежных практик к местным условиям, из-за отсутствия ресурсного потенциала, климатических условий, территориальных ограничений.

Важно отметить, что конфликт интересов может возникнуть при реализации государственных проектов, в которых ученые и исследователи заинтересованы в публикации результатов в отечественных источниках и базах Scopus /Web of Science/, а компании ориентированы на быструю прибыль. Такие ситуации выявляются при мониторинге, когда возникает риск сокращения финансирования или приостановления проектов. Кроме того, ученые и исследователи часто сталкиваются с проблемами отсутствия квалифицированных кадров, что приводит к недостаточной зрелости цифровых решений на экспериментальных площадках. Если в рамках проектов закладываются и приобретаются средства материально-технического оснащения, дорогостоящее оборудование, то отсутствие IT-специалистов тормозит работу проектов, это создает угрозы для выполнения задач в обозначенные сроки.

Информация о финансировании.

Исследование выполнено в рамках проекта ИРН AP19675093 «Исследование и развитие сценарного моделирования для поддержки стратегического планирования и принятия решений на примере создания горнодобывающих кластеров вокруг региональных университетов». Финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Mair J., Marti I. (2009) Entrepreneurship in and around institutional voids: A case study from Bangladesh. Journal of Business Venturing. Vol. 24, No. 5. P. 419–435.

2 Dekel-Dachs D., Najda-Janoszka M., Stokes P., Simba A., Tarba S. (2021) Searching for a new perspective on institutional voids, networks and the internationalisation of SMEs in emerging economies: a systematic literature review. International Marketing Review. Vol. 38, No. 5. P. 879–899.

3 Meyer K. E., Estrin S., Bhaumik S. K., Peng M. W. (2009) Institutions, resources, and entry strategies in emerging economies. Strategic Management Journal. Vol. 30. P. 61–80.

4 Ingram P., Silverman B. S. (2000) Introduction: The new institutionalism in strategic management. The New Institutionalism in Strategic Management / Ingram P., Silverman B. S. (eds.). Leeds: Emerald Group Publishing Limited. Vol. 19. P. 1–30.

5 Marquis C., Raynard M. (2015) Institutional Strategies in Emerging Markets. The Academy of Management Annals. Vol. 9, No. 1. P. 291–335.

6 Salazar-Cantú J. J., Husted B. W., Gutiérrez-Garza E., Acuña-Askar K. (2011) Microfinanciamiento para la vivienda progresiva en México: evaluación de los efectos sociales de Patrimonio Hoy en Zinacantepec, Estado de México. Economía, sociedad y territorio. Vol. 11, No. 35. P. 225–251.

7 Khanna T., Palepu K. G. (2010) Winning in Emerging Markets: A Road Map for Strategy and Execution. Boston, MA: Harvard Business School Press. 272 p.

8 Craig D., Porter D. (2005) The third way and the third world: poverty reduction and social inclusion strategies in the rise of ‘inclusive’ liberalism. Review of International Political Economy. Vol. 12, No. 2. P. 226–263.

9 Amini Sedeh A., Pezeshkan A., Caiazza R. (2022) Innovative entrepreneurship in emerging and developing economies: the effects of entrepreneurial competencies and institutional voids. Journal of Technology Transfer. Vol. 47. P. 1198–1223.

10 Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. [Электронный ресурс] - URL: https://stat.gov.kz (дата обращения: 15.04.2025).

УНИВЕРСИТЕТ ПЕН БИЗНЕСТІҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ИНСТИТУТЦИОНАЛДЫҚ ОЛҚЫЛЫҚТАРДЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Мақала университеттер мен бизнес арасындағы өзара әрекеттесудегі олардың институционалдық ортасының өзгеруіне байланысты туындайтын кедергілерді қарастырады. Институционалдық бос орындарға, дәйекті тиімді ынтымақтастыққа, білімді трансфертке, ғылыми әзірлемелерді коммерцияландыруға және инновациялық экожүйені дамытуға, сондай-ақ ғылым мен бизнестің ынтымақтастығын қаржыландыру мәселелеріне ерекше назар аударылады.

Мақаланың мақсаты-университеттер мен бизнестің өзара әрекеттесу процесінде туындайтын кедергілерді зерттеу және талдау, олардың институционалдық қатынастарындағы айырмашылықтарын анықтау. Басқару тәсілдеріндегі айырмашылықтар, корпоративтік мәдениет ерекшеліктері, мотивациялық ұсыныстар және стратегиялық басымдықтар сияқты негізгі факторлар талданады. Мақалада университеттер мен бизнестің өзара әрекеттесуінің заманауи үлгілері, соның ішінде білім беру тетіктері, бірлескен ғылыми жобалар, тағылымдамадан өту бағдарламалары және ғылыми әзірлемелерді коммерцияландыру әдістері қарастырылған. Тиімді ынтымақтастықтың негізгі кедергілері анықталды, соның ішінде реттеудің жоқтығы, серіктестік мүмкіндіктері туралы нашар хабардар болу және ұйымдық құрылымдардағы айырмашылықтар. Зерттеу осы кедергілерді жою және академиялық қауымдастық пен іскерлік орта арасында тиімдірек ынтымақтастықты құру үшін шаралар қабылдауға бағытталған.

Зерттеуде институционалдық олқылықтарды жою, соның ішінде нормативтік базаны жетілдіру, серіктестік үлгілерін әзірлеу, секторaралық өзара әрекеттесуді ынталандыру және цифрлық шешімдерді енгізу бойынша практикалық ұсыныстар берілген. Бұл шаралар ғылымды, білім беруді және инновациялық экономиканы дамытуға жәрдемдесетін университеттер мен бизнес арасындағы ынтымақтастықтың тиімділігін арттырады деп күтілуде.

Негізгі сөздер: институционалдық олқылықтар, өзара әрекеттесу кедергілері, университет және бизнес, технологиялар трансферті, ғылымды коммерцияландыру.

THE ROLE OF INSTITUTIONAL VOIDS IN THE SYSTEM OF UNIVERSITY-BUSINESS INTERACTION

Abstract

This article examines the barriers to interaction between universities and businesses that arise due to changes in their institutional environments. Particular attention is paid to institutional voids, effective cooperation, knowledge transfer, commercialisation of scientific developments, and the development of an innovative ecosystem, as well as the challenges of financing cooperation between science and business.

The purpose of the article is to study and analyze the barriers that arise in the process of interaction between universities and business, which cause differences in their institutional relations. Key factors such as differences in managerial approaches, peculiarities of corporate culture, motivational recommendations and strategic priorities are analyzed. Modern models of university-business interaction are considered, including mechanisms of knowledge transfer, joint research projects, internship programs and ways of commercialization of scientific developments. The main barriers to effective collaboration are identified, including lack of regulation, poor awareness of partnership opportunities, and differences in organizational structures. The study aims to take measures to eliminate these barriers and create more effective cooperation between the academic community and the business environment.

As a result of the study, practical recommendations are proposed to address institutional gaps, including improving the regulatory framework, developing partnership models, stimulating cross-sector collaboration and implementing digital solutions. It is expected that these measures will enhance the efficiency of cooperation between universities and businesses, thereby contributing to the development of science, education, and the innovation economy.

Keywords: institutional voids, interaction barriers, university and business, technology transfer, commercialization of science.

REFERENCES

1 Mair J., Marti I. (2009) Entrepreneurship in and around institutional voids: A case study from Bangladesh. Journal of Business Venturing. Vol. 24, No. 5. P. 419–435 [in English]

2 Dekel-Dachs D., Najda-Janoszka M., Stokes P., Simba A., Tarba S. (2021) Searching for a new perspective on institutional voids, networks and the internationalisation of SMEs in emerging economies: a systematic literature review. International Marketing Review. Vol. 38, No. 5. P. 879–899 [in English]

3 Meyer K. E., Estrin S., Bhaumik S. K., Peng M. W. (2009) Institutions, resources, and entry strategies in emerging economies. Strategic Management Journal. Vol. 30. P. 61–80 [in English]

4 Ingram P., Silverman B. S. (2000) Introduction: The new institutionalism in strategic management. The New Institutionalism in Strategic Management / P. Ingram, B. S. Silverman (eds.). Leeds: Emerald Group Publishing Limited. Vol. 19. P. 1–30 [in English]

5 Marquis C., Raynard M. (2015) Institutional Strategies in Emerging Markets. The Academy of Management Annals. Vol. 9, No. 1. P. 291–335 [in English]

6 Salazar-Cantú J. J., Husted B. W., Gutiérrez-Garza E., Acuña-Askar K. (2011) Microfinanciamiento para la vivienda progresiva en México: evaluación de los efectos sociales de Patrimonio Hoy en Zinacantepec, Estado de México. Economía, sociedad y territorio. Vol. 11, No. 35. P. 225–251 [in Spanish]

7 Khanna T., Palepu K. G. (2010) Winning in Emerging Markets: A Road Map for Strategy and Execution. Boston, MA: Harvard Business School Press. 272 p. [in English]

8 Craig D., Porter D. (2005) The third way and the third world: poverty reduction and social inclusion strategies in the rise of 'inclusive' liberalism. Review of International Political Economy. Vol. 12, No. 2. P. 226–263 [in English]

9 Amini Sedeh A., Pezeshkan A., Caiazza R. (2022) Innovative entrepreneurship in emerging and developing economies: the effects of entrepreneurial competencies and institutional voids. Journal of Technology Transfer. Vol. 47. P. 1198–1223 [in English]

10 Byuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazahstan [Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan]. Available at: - URL: https://stat.gov.kz [in Russian] (accessed: 15.04.2025)

Information about authors:

Gulnura Taikulakova **–** candidate of economic sciences, professor of the School of Economics and Finance, Almaty management university, 050060, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: gulnuratgs@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9852-6083

Laura Bayadilova – **corresponding author,** master economic sciences, School of Economics and Finance, Almaty management university, 050060, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: loribayadilova@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-4216-7956

Gauhar Bazarhanova – doctoral PhD student of the School of economics and finance, Almaty management university, 050060, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: ulzhansaya@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8140-7627

Информация об авторах:

Гульнура Тайкулакова – кандидат экономических наук, профессор Школы экономики и финансов, Алматы менеджмент университета, 050060, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: gulnuratgs@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9852-6083

Лаура Баядилова **– основной автор**, магистр экономических наук Школы экономики и финансов, Алматы менеджмент университета, 050060, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: loribayadilova@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-4216-7956

Гаухар Базарханова – докторант Школы экономики и финансов, Алматы менеджмент университета, 050060, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: ulzhansaya@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8140-7627

Авторлар туралы ақпарат:

Гүлнұр Тайкулакова – экономика ғылымдарының кандидаты, Экономика және қаржы мектебінің профессоры, Алматы менеджмент университеті, 050060, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: gulnuratgs@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9852-6083

Лаура Баядилова – **негізгі автор,** Экономика және қаржы мектебінің экономика ғылымдарының магистрі, Алматы менеджмент университеті, 050060, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: loribayadilova@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-4216-7956

Гаухар Базарханова – Экономика және қаржы мектебінің докторанты, Алматы менеджмент университеті, 050060, Алматы қ,, Қазақстан Республикасы

E-mail: ulzhansaya@gmail.com,

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8140-7627

ҒТАМР 06.52.13 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.31**
ӘОЖ 339.13

А.А.Шадиева [1], Е.З.Онласынов[1], Г.Х.Умарова[2*], М.Р. Сергазиева[3]

[1] Орталық Азия инновациялық университеті, 160000, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы
[2]М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, 160000, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы
[3]Аймақтық инновациялық университеті, 160000, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы
*e-mail: guh_umarova@mail.ru

ӘЛЕМДІК ТЕХНОЛОГИЯЛАР НАРЫҒЫ: МӘНІ, КӨРСЕТКІШТЕРІ ЖӘНЕ ДАМУ ФАКТОРЛАРЫ

Аңдатпа

Жаһандану және қарқынды технологиялық прогресс жағдайында әлемдік технологиялар нарығы мемлекеттер арасындағы экономикалық қатынастардың негізгі элементіне айналуда. Мақалада нарықтың негізгі көрсеткіштері:ғылыми әзірлемелерге инвестиция көлемі, патенттік белсенділік, сондай-ақ жоғары технологиялық тауарлармен сауда динамикасы болып табылады. Тұтынушылардың қалауындағы өзгерістерді, инфрақұрылымды дамытуды және мемлекеттік реттеуді қоса алғанда, технологиялық сектордың өсуі мен өзгеруіне ықпал ететін факторларға ерекше назар аударылады. Зерттеу әлемдік технологиялар нарығының алдында тұрған негізгі трендтер мен сын-қатерлерді анықтауға, сондай-ақ нарыққа қатысушылар үшін ұсыныстарды тұжырымдауға бағытталған. Соңғы онжылдықта әлемдік жоғары технологиялық нарық өте жылдам қарқынмен дамыды, сонымен қатар елдің жоғары технологиялық нарықтарда бәсекеге қабілеттілігі ұлттық экономиканы жаңа деңгейге көтеру үшін және жеке фирмалар үшін де, жалпы ұлттық экономика үшін де бәсекеге қабілеттілікті арттыру үшін өте маңызды болып табылады

Мақаланың негізгі мақсаты-әлемдік технологиялар нарығының мәні мен құрылымын зерттеу, нарық дамуының жай-күйі мен динамикасын көрсететін негізгі көрсеткіштерді талдау, әлемдік технологиялар нарығын дамытудың негізгі тенденциялары мен перспективаларын анықтау, сондай-ақ елдің халықаралық аренада бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін оның жұмыс істеуін оңтайландыру бойынша ұсыныстар беру.

Негізгі сөздер: технологиялар нарығы, технологиялар, жасанды интеллект, тенденциялар, тәуекелдер, патент, ҒЗТКЖ

Кіріспе

Технологиялар нарығы XX және XXI ғасырларда қарқынды дамыды. Оның негізгі бөлігі-тез пайда болатын және бір-бірін өзгертетін инновациялар. Бұл нарық жасанды интеллект пен жартылай өткізгіштерден бастап киберқауіпсіздікке, биотехнологияға және заттар интернетіне дейінгі барлық салаларды қамтиды. Оның негізгі белгілері-өзгерістердің жоғары жылдамдығы, технологиялық алпауыттардың үстемдігі, аймақтық айырмашылықтар және геосаясаттың әсері. Саланың ең көрнекті ерекшеліктерінің бірі-технологиялық прогрестің жоғары жылдамдығы. Жаңа шешімдердің тез пайда болғаны соншалық, жақында озық болып көрінген өнімдер мен технологиялар тез ескіреді. Компаниялар тек бейімделуге ғана емес, сонымен қатар ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарға миллиардтаған доллар инвестициялау арқылы уақытынан озып кетуге мәжбүр. Жасанды интеллект деректерді өңдеу, автоматтандыру және адам мен машинаның өзара әрекеттесу принциптерін өзгертеді және бұл процесс тек жеделдетіледі. Әлемдік технологиялар нарығын зерттеудің бірегей маңызы бар, өйткені бұл нарық жаһандық экономикаға, саясатқа және қоғамға орасан зор әсер етеді. Технология қолданыстағы бизнес-модельдерді өзгертіп қана қоймай, жаңа нарықтар құрып, мемлекеттік басқару жүйесін өзгертіп, халықаралық қатынастарға әсер етеді Al-Okaily, Teoh, Al-Okaily [1], Dantas, Souza, Destro [2]. Олардың қарқынды дамуы нарықты ұзақ мерзімді перспективада тұрақсыз және болжау мүмкін емес етеді, бұл үнемі бақылау мен талдауды қажет етеді, бұл оны кейінгі зерттеу үшін маңызды етеді. Осылайша, қазіргі уақытта әлемдік технологиялар нарығы қалай дамып жатқанын және оған қандай факторлар әсер ететінін қарастыру өзекті болып табылады. Технологияның әлемдік экономикаға әсер ету заңдылықтары бойынша іргелі жұмыстар келесі ғалымдарға тиесілі Кондратьев Н.Д. [3], Шумпетер Й.[4].

Әлемдік технологиялар нарығын талдауға арналған көптеген зерттеулер бар. Мысалы, Клейтон Кристенсен [5] және оның деструктивті инновациялар теориясы сияқты

авторлардың еңбектері, сондай-ақ ЭЫДҰ-ның технологияның экономикалық өсуге әсері туралы жүргізген зерттеулері құнды деректер мен қорытындылар береді.

Майкл Портердің [6] бәсекелестік артықшылықтар туралы жұмысы сияқты басқа зерттеулер де халықаралық аренада табысқа жету үшін технологияның маңыздылығын көрсетеді.

Көптеген зерттеулерге қарамастан, тақырыпты одан әрі зерттеу қажеттілігін көрсететін бірнеше кемшіліктер бар:

1. Уақыт шеңберінің шектеулілігі: көптеген зерттеулер белгілі бір кезеңдерге бағытталған, бұл технологиялар нарығындағы ағымдағы тенденциялар мен өзгерістерді көрсетпеуі мүмкін.

2. Кешенді тәсілдің жетіспеушілігі: көбінесе зерттеулер олардың өзара байланысын ескермей, экономикалық немесе әлеуметтік факторлар сияқты жеке аспектілерді ғана қарастырады.

3. Аймақтық талдаудың болмауы: жұмыстардың көпшілігі дамыған елдерге бағытталған, ал дамушы нарықтар әлі зерттелмеген.

Зерттеу жүргізу қажеттілігі

Жоғарыда аталған кемшіліктерді ескере отырып, заманауи тенденцияларды, кешенді тәсілді ескеретін және дамыған және дамып келе жатқан нарықтарды талдайтын жаңа зерттеу жүргізу қажет. Бұл әлемдік технологиялар нарығының жай-күйін дәлірек бағалауға және оның дамуына ықпал ететін негізгі факторларды анықтауға мүмкіндік береді. Осылайша, әлемдік технологиялар нарығын зерттеу назар аударуды және терең талдауды қажет ететін өзекті тақырып болып табылады. Бұл қазіргі тенденцияларды түсінуге ғана емес, сонымен қатар жаһандық аренада технологияның болашақ дамуын болжауға көмектеседі.

Әлемдік технологиялар нарығы жоғары қарқынмен дамып келеді және оның болашағын бірнеше негізгі бағыттар арқылы қарастыруға болады:

Инновациялар мен стартаптар: әсіресе жасанды интеллект, блокчейн және биотехнология саласындағы стартаптар санының артуы жаңа өнімдер мен қызметтерді құруға ықпал етеді, бұл өз кезегінде экономикалық өсуді ынталандырады.

Цифрландыру және автоматтандыру: компаниялар тиімділікті арттыру үшін цифрлық технологияларды енгізуді жалғастыруда. Бұл процестерді автоматтандыруды, үлкен деректерді және бұлтты технологияларды пайдалануды қамтиды.

Технология жаһандануға ықпал етеді, бұл компанияларға жаңа нарықтарға шығуға және бүкіл әлем бойынша клиенттермен өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді, сонымен қатар бәсекелестік тудырады және өнімнің сапасын жақсартуға ықпал етеді.

Тұрақты даму: климаттың өзгеруі мен экологиялық қиындықтар жағдайында тұрақты дамуға бағытталған технологиялар (мысалы, жаңартылатын энергия көздері және «ақылды» қалалар) танымал бола бастайды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеудің негізгі әдісі-салыстырмалы талдау: технологиялық даму көрсеткіштері бойынша әртүрлі елдерді немесе аймақтарды салыстыру және тәжірибелерді талдау, деректерді статистикалық өңдеу, әлемдік технологиялар нарығындағы елдердің үлесін бағалау. SWOT - талдау, әлемдік технологиялар нарығының күшті және әлсіз жақтарын, мүмкіндіктері мен қауіптерін бағалау, сондай-ақ, зерттеу таңдалған елдер арасында және жалпы әлемде ұялы байланыс және Интернет сияқты кейбір технологияларды енгізу туралы ақпаратты қарастырдық, бұл туралы Дүниежүзілік деректер сайтынан алынды.

Нәтижелер және талқылау

Жүргізілген талдау 2010-2023 жылдар аралығында әлемдегі ҒЗТКЖ инвестицияларының жиынтық жыл сайынғы өсімі шамамен 5,6% құрағанын көрсетті. Бұл ретте АҚШ-тың зерттеулерге арналған әлемдік шығыстардағы үлесі 39% - дан 34% - ға дейін төмендеді, ал Қытайдың үлесі 9% - дан 20% - ға дейін өсті. Бұл ауысым жаһандық технологиялар нарығындағы күштер тепе-теңдігінің өзгеруін растайды. Бұл көрсеткіштерді

қосу ұзақ мерзімді трендтерді анықтауға және бәсекелестіктің күшеюі жағдайында Қазақстанның орнын анықтауға мүмкіндік береді.

Кесте 1 - ҒЗТКЖ-ға елдердің үлесі (%) ЖІӨ пайызымен зерттеулер мен әзірлемелерге арналған шығындар, %

Жылдар	АҚШ	Қытай	ЕО	Қазақстан
2010	39	9	25	0,08
2015	37	13	23	0,10
2020	35	18	21	0,12
2023	34	20	20	0,13
Дереккөз: авторлар [7] ақпарат көзі бойынша құрастырған				

Сондай-ақ, 2-кестеде Қазақстан, АҚШ, Әлем, Гкрмания, Қытай елдерінде технологияларды енгізу деңгейі талдалынды.

Кесте 2 - 2002-2023 жылдар аралығында кейбір елдерде және әлемде тіркелген байланыс абоненттері, ұялы байланыс және интернет пайдаланушылары туралы деректер

	Қазақстан			АҚШ			Әлем			Германия			Қытай		
	1*	2*	3*	1*	2*	3*	1*	2*	3*	1*	2*	3*	1*	2*	3*
2002	12,5	3,8	1,0	67,4	45,0	49,1	16,7	15,5	8,0	63,9	68,9	31,7	14,1	11,4	2,6
2003	13,3	6,7	1,7	65,9	49,2	58,8	17,2	18,5	10,5	65,4	72,6	48,8	16,6	16,1	4,6
2004	14,2	8,6	2,0	63,1	55,2	61,7	17,8	22,2	12,2	66,0	79,7	55,9	20,3	20,9	6,2
2005	16,1	15,8	2,7	60,7	62,9	64,8	18,7	27,3	14,0	66,4	87,8	64,7	23,9	25,8	7,3
2006	17,0	34,5	3,0	59,2	68,6	68,0	19,1	33,9	15,6	66,8	97,6	68,7	26,8	30,1	8,5
2007	18,2	49,1	3,3	56,1	76,6	68,9	19,2	41,7	17,3	66,6	105,5	72,2	27,9	35,1	10,5
2008	19,9	77,0	4,0	52,5	82,3	75,0	18,8	50,6	20,3	65,3	118,5	75,2	27,6	41,4	16,0
2009	21,1	92,1	11,0	53,4	85,5	74,0	18,5	59,7	22,8	62,0	129,9	78,0	25,5	48,2	22,6
2010	23,2	104,0	18,2	49,6	88,9	71,0	18,4	68,0	25,4	66,3	129,2	79,0	23,4	55,8	28,9
2011	24,1	116,7	31,6	48,1	91,6	71,7	17,8	76,6	28,5	65,4	108,7	82,0	21,8	63,7	34,3
2012	25,0	149,7	50,6	45,6	94,8	69,7	17,2	84,2	31,0	63,6	111,6	81,3	21,0	72,7	38,3
2013	25,2	176,8	61,9	43,7	96,3	74,7	16,7	88,5	33,5	61,9	113,3	82,4	20,3	81,4	42,3
2014	25,0	175,1	63,3	41,6	97,3	71,4	16,0	93,1	35,4	60,1	122,5	84,2	19,4	89,3	45,8
2015	24,4	162,5	66,0	39,8	100,2	73,0	15,1	96,7	37,5	57,8	121,6	86,2	18,0	92,8	47,9
2016	22,9	147,5	70,8	38,3	102,3	74,6	14,1	96,1	39,9	55,3	117,4	87,6	16,5	92,7	50,3
2017	21,4	141,2	74,6	36,9	103,4	85,5	13,4	99,3	42,9	54,7	125,7	84,2	14,7	97,4	53,2
2018	19,8	145,7	76,4	35,0	103,1	87,3	13,0	101,4	45,4	53,4	132,8	84,4	13,7	104,2	54,3
2019	16,9	140,6	78,9	32,9	104,8	88,5	12,4	103,1	48,6	51,0	129,7	87,0	13,5	116,4	59,2
2020	16,0	137,1	81,9	31,5	106,4	89,4	11,9	105,9	53,2	45,8	128,9	88,1	13,4	122,8	64,1
2021	15,9	128,0	85,9	30,0	104,9	96,6	11,5	105,5	59,3	45,9	128,9	89,8	12,8	120,6	70,1
2022	15,1	127,5	90,9	28,6	107,3	96,8	11,3	107,4	62,2	46,0	127,6	91,4	12,7	121,5	73,1
2023	14,1	130,4	92,3	27,5	110,2	97,1	11,0	108,1	64,4	45,9	125,2	91,6	12,6	124,9	75,6

Ескерту:
1* - тіркелген телефон байланысы абоненттері (100 адамға);
2* - ұялы байланыс абоненттері (100 адамға);
3* - интернетті пайдаланатын адамдар (халықтың %).
Дереккөз: авторлар [8] ақпарат көзі бойынша құрастырған

2-кестеден көріп отырғанымыздай, Интернетті пайдаланатын адамдардың ең көп саны Америка Құрама Штаттарында, алайда Қазақстан (жоғарыда көрсетілген елдерден) кейін болып табылады. Сонымен қатар, барлық елдер интернетті пайдаланатын адамдар контекстінде орташадан жоғары мәндерге ие, бұл көптеген дамушы елдерде, атап айтқанда Африкада халықының көп бөлігі Интернетке қол жеткізе алмайтындығына байланысты. Ұялы байланысты енгізуге келетін болсақ, Қазақстан осы көрсеткіштерде көш бастап тұр.

Қазақстан экономиканың түрлі секторларында айтарлықтай стратегиялық бастамаларға ие. Қазақстан 2026 жылға қарай IT – қызметтер экспортын 1 млрд АҚШ долларына дейін ұлғайту мақсатын қойды. 2024 жылы осы бағытта нәтижелерге қол жеткізілді, бұл, ең алдымен, елдің жетекші технологиялық паркі Astana Hub (The Diplomat, 2025) дамуымен байланысты.

Экожүйені одан әрі нығайту үшін Қазақстан шетелдік техникалық мамандардың тұруға ықтиярхат алу процесін жеңілдететін digital NOMAD Visa және Digital NOMAD Residency бағдарламаларын енгізді. Сонымен қатар, елімізде 20 өңірлік IT-хаб құрылды. Қазақстан жасанды интеллектті дамытуға белсенді инвестиция салуда, оның ішінде: 1 млрд доллар сомасына венчурлік инвестициялық қор құру жоспарлары бар, оның мақсаты өңірлік таланттар мен стартаптарды қолдау, шетелдік инвестицияларды тарту және бүкіл әлем бойынша жоғары технологиялық компанияларға инвестициялау арқылы технологияларды беруге жәрдемдесу болып табылады[9]. Бұдан басқа, Қазақстан электромобильдердің аккумуляторларына қажетті металдар өндірісін ұлғайтуға ұмтылады және секторға жаңа инвестициялар тарту үшін жүздеген жаңа барлау лицензияларын береді. Ел осы материалдарға сұраныстың артуы аясында литий, кобальт, марганец, никель және графит сияқты аккумуляторлық материалдар нарығының үлесін алғысы келеді.

Технологиялық даму саласында әртүрлі компаниялар мен елдер қолданатын стратегиялар мен тәжірибелерді талдау: осы саладағы сәтті тәсілдерді көрсететін бірнеше мысалдар:

1. Эстония: цифрлық трансформация және электрондық Мемлекет.

Эстония 1991 жылы тәуелсіздік алғаннан бері цифрлық технологияны белсенді дамытып келеді. Ел әлемнің түкпір-түкпірінен келген адамдарға E-репортер ретінде тіркелуге мүмкіндік беретін электрондық азаматтық жүйесін енгізді, бұл бизнес пен басқару процестерін айтарлықтай жеңілдетеді. Мемлекеттік қызметтердің 99% - дан астамы онлайн режимінде қол жетімді, бұл Эстонияны әлемдегі ең цифрландырылған елдердің біріне айналдырды [10].

2. Қытай: «Made in China 2025» стратегиясы, 5G және биомедицинаны дамыту.

Қытай «Қытайда жасалған 2025» стратегиясының арқасында технологияның жаһандық көшбасшысына айналды. Бұл бастама робототехника, биомедицина және жаңа материалдар сияқты салаларға баса назар аудара отырып, өнеркәсіпті жаңғыртуға бағытталған. Мысалы, Huawei 5G телекоммуникация және технология саласындағы әлемдік ойыншыға айналды, бұл ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық инвестициялардың арқасында айтарлықтай өсуді көрсетті [11].

3. АҚШ: Силикон алқабы инновация және венчурлық капитал орталығы ретінде. Силикон алқабында Google, Apple және Facebook сияқты әлемдегі ең табысты технологиялық компаниялар орналасқан. Аймақтың табысының негізгі факторлары венчурлық капиталдың болуы, таланттарға қол жеткізу, стартаптар үшін қолайлы экожүйені құру және университеттер мен Индустрия арасындағы қарқынды ынтымақтастық болды. Стартаптарға арналған «инкубатор» және «үдеткіш» моделі талантты кәсіпкерлерді тартуды жалғастыруда [12].

4. Сингапур: Ақылды қаланы дамытуға арналған «Smart nation» бағдарламасы.

Сингапур азаматтардың өмір сүру сапасын жақсарту және қала әкімшілігінің тиімділігін арттыру үшін технологияларды қолдануға бағытталған «ақылды қала» бағдарламасын жүзеге асыруда. Бұл шеңберде тұрақты көлік, сумен жабдықтаудың ақылды жүйелері және қалдықтарды басқару саласында шешімдер енгізілуде. Сәтті шешімдердің мысалдарына бұлтты технологияға ауысатын ақылды бағдаршамдар мен бақылау жүйелері жатады [13].

5. Тесла (АҚШ): электр көлігі мен аккумуляторлық технологиядағы көшбасшылық.

Тесла компаниясы электромобильдерді өз бизнесінің негізгі бөлігіне айналдыру арқылы автомобиль индустриясын өзгертті. Аккумуляторлардың инновациялық технологиялары мен автопилот жүйелері оның сәттілігінің негізгі аспектілеріне айналды.

Инженерлік және бағдарламалық жасақтаманың түйіскен жерінде жұмыс істеу Теслаға жетекші орынға ие болуға мүмкіндік берді, сонымен қатар басқа өндірушілерді электр технологияларын енгізуге ынталандырды [14].

Осы зерттеу технологияның сәтті дамуы көптеген факторларға, соның ішінде мемлекеттік саясатқа, қаржыға қол жеткізуге, стартаптарды қолдау экожүйесіне және таланттарды тартуға байланысты екенін көрсетеді. Әр елдің немесе компанияның басқа аймақтарда немесе ұйымдарда үлгі бола алатын және жүзеге асыра алатын өзіндік ерекше тәсілдері бар.

Кесте 3 - Технологияның негізгі бағыттары бойынша кейбір көшбасшы елдер

№	Елдер	Көшбасшы елдердің негізгі бағыттары	Жетекші компаниялар
1	АҚШ	Бағдарламалық жасақтама, бұлтты есептеу, жасанды интеллект және стартаптар бойынша көшбасшы	Google, Apple, Microsoft, Amazon, Facebook.
2	Қытай	Электроника,5G технологиялары және жасанды интеллект өндірісінің көшбасшысы	Huawei, Alibaba, Tencent, Baidu.
3	Жапония	Робототехника, электроника және автомобиль саласындағы жетістіктерімен танымал.	Sony, Panasonic, Toyota.
4	Германия	Машина жасау, автоматтандыру және жасыл технологиялар саласындағы көшбасшы	Siemens, Bosch, Volkswagen.
5	Оңтүстік Корея	Жартылай өткізгіштер, смартфондар және басқа да жоғары технологиялар саласындағы күшті позициялар	Samsung, LG
6	Сингапур	Қаржы технологиялары және стартаптар орталығы, блокчейн мен жасанды интеллектті белсенді дамытуда	Grab, Singte
7	Швеция	Тұрақты технологиялар мен стартаптар саласындағы инновацияларымен танымал	Spotify, Ericsson.
Дереккөз: авторлар [15] ақпарат көзі бойынша құрастырған			

Бұл елдер технологияның әртүрлі салаларында ерекшеленеді және әлемдік экономика мен технологиялық трендтерге әсер етуді жалғастыруда.

Технология нарығында көптеген ойыншылар бар-ірі компаниялар да, стартаптар да, олардың әрқайсысы әртүрлі бағыттардың дамуына үлес қосады. Осы нарықтағы ойыншылардың негізгі категориялары мен мысалдары.

Ірі компаниялар: *Apple*. Бағыттар: тұтынушылық электроника, бағдарламалық қамтамасыз ету, қызметтер. Өнімдер: iPhone, iPad, Mac, бағдарламалық жасақтама (iOS, macOS), қызметтер (Apple Music, Apple TV+).

Microsoft. Бағыттар: Операциялық жүйелер, бұлтты технологиялар, іскери бағдарламалық қамтамасыз ету. Өнімдер: Windows, Office 365, Azure (бұлтты шешімдер), LinkedIn.

*Googl*e (Alphabet) Бағыттар: іздеу технологиясы, бұлтты есептеу, жарнама, жасанды интеллект. Өнімдер: Google іздеу жүйесі, Google Cloud, Android, YouTube.

Amazon. Бағыттар: электрондық коммерция, бұлтты технологиялар, логистика. Өнімдер: Amazon.com, AWS (бұлтты шешімдер), Alexa (ақылды көмекші).

Meta (Facebook). Бағыттар:әлеуметтік медиа, виртуалды шындық, жарнама. Өнімдер: Facebook, Instagram, WhatsApp, Oculus.

Samsung. Бағыттар: тұтынушылық электроника, жартылай өткізгіштер, байланыс технологиялары. Өнімдер: Смартфондар, Теледидарлар, чиптер, Тұрмыстық техника.

Стартаптар

Stripe. Бағыттар: қаржылық технологиялар (FinTech). Сипаттама: онлайн сауда және төлемдерді өңдеу құралдарын ұсынатын төлем платформасы.

SpaceX. Бағыттар: ғарыштық технологиялар. Сипаттама: Марс миссияларында белсенді жұмыс істейтін жеке зымыран және ғарыштық ұшу компаниясы.

*Palantir Technologi*es. Бағыттар: деректерді талдау, жасанды интеллект. Сипаттама: мемлекеттік және коммерциялық ұйымдар пайдаланатын үлкен деректерді талдау платформасы.

Robinhood. Бағыттар: қаржылық технологиялар. Сипаттама: жас инвесторларға бағытталған акциялар мен cryptocurrency сауда платформасы.

Databrae. Бағыттар: деректерді талдау және үлкен деректермен жұмыс. Сипаттама: компанияларға үлкен көлемдегі деректерден құнды ақпаратты алуға көмектесетін Платформа.

Перспективалық бағыттар:

- Жасанды интеллект және машиналық оқыту.Денсаулық сақтаудан бастап процестерді автоматтандыруға дейін әртүрлі салалардағы ЖИ технологияларына қызығушылықтың артуы.
- Бұлтты технологиялар. Деректер көлемінің ұлғаюы және оларды сақтау мен өңдеу қажеттілігі бұлттық қызметтердің одан әрі дамуына ықпал етеді.
- Киберқауіпсіздік.Кибершабуылдар қаупінің артуы және деректерді қорғау қажеттілігі осы саладағы компаниялардың өсуіне әкеледі.
- Blockchain және cryptocurrency технологиялары. Орталықтандырылмаған қаржы мен NFT-ге деген қызығушылық артып келеді, бұл жаңа стартаптарға әкеледі.
- Заттар интернеті (IoT).Құрылғыларды бір-бірімен байланыстыруға мүмкіндік беретін технологиялардың дамуы өндірушілер мен тұтынушылар арасында танымал бола бастады.
- Виртуалды және кеңейтілген шындық (VR / AR).VR және AR ойын-сауық, білім беру және кәсіби қосымшаларға қызығушылықты арттыру.

Соңғы жылдары жаһандық ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық шығындар (ҒЗТКЖ) тұрақты өсуді жалғастыруда. Сонымен, 2022 жылы әлемдегі 2500 ірі компания ҒЗТКЖ-ға 1,3 трлн еуродан астам инвестиция салды, ал 2023 жылға қарай бұл көрсеткіш 1,5 трлн еуроға дейін өсті. Бұл өсім жаһандық Технологиялық трансформация жағдайында бәсекеге қабілеттіліктің негізгі факторы ретінде инновациялардың өсіп келе жатқан рөлін көрсетеді.

Корпоративтік ҒЗТКЖ шығындары бойынша жетекші орынды Америка Құрама Штаттары сақтайды: 2023-2024 жылдары үш ірі компания (Amazon, Alphabet және Meta) әрқайсысы орташа есеппен 55-73 миллиард еуро инвестициялады, бұл бәсекелестердің ұқсас көрсеткіштерінен едәуір асып түсті. АҚШ Сонымен қатар ҒЗТКЖ қарқындылығы бойынша көшбасшылықты сақтайды, мұнда жетекші корпорациялардың ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық шығындарының орташа үлесі кірістің 18-19% құрайды.

Қытай екінші жаһандық ойыншының позициясын нығайтады, Huawei және басқа технологиялық компаниялар жылына орта есеппен 23 миллиард еуро инвестициялайды. Қытайдағы ҒЗТКЖ қарқындылығы салыстырмалы түрде төмен болып қалса да (шамамен 8%), инвестициялардың жалпы көлемі жеделдетілген қарқынмен өсуде, әсіресе телекоммуникация және электромобильділік салаларында (Huawei, BYD).

Германия дәстүрлі түрде автомобиль индустриясының қуатты инвестицияларының арқасында әлемдік рейтингте үшінші орында тұр. Volkswagen, Mercedes-Benz және BMW сияқты жетекші компаниялар ҒЗТКЖ-ға жыл сайын 20 миллиард еуро инвестициялайды. Бұл ретте көлікті электрлендіруге, автономды жүргізуге және өндірістік процестерді цифрландыруға басты назар аударылады.

Еуропалық контексте Швейцария да ерекшеленеді, онда фармацевтикалық сектордағы компаниялар (Roche және Novartis) зерттеуге 13-15 миллиард еуро жібереді, ғылыми-зерттеу жұмыстарының қарқындылығы 14%-ға жетеді, бұл орта Еуропалық мәндерден едәуір жоғары. Ұлыбритания қарқындылықтың жоғары деңгейін көрсетеді (шамамен 13 %), әсіресе Биотехнология және фармацевтика саласында.

Оңтүстік Корея Samsung Electronics және SK Hynix жыл сайын зерттеулер мен әзірлемелерге 20-22 миллиард еуро инвестициялайтын әлемдік электроника орталығы болып қала береді. Нидерланды микроэлектроника мен ақпараттық-коммуникациялық технологияларға арналған жоғары технологиялық жабдыққа маманданған: ASML Holding литографиялық қондырғылар өндірісінде әлемдік көшбасшы болып табылады, ҒЗТКЖ-ға 9 млрд еуродан астам бағыттайды.

Осылайша, әрбір экономика жаһандық инновациялық экожүйеге бірегей үлес қосады: АҚШ цифрлық платформалар мен интернет технологияларында, Қытай-телекоммуникациялар мен «жасыл» технологияларда, Еуропа - фармацевтика, автомобиль және микроэлектроникада, Оңтүстік Корея-электроникада үстемдік етеді. Жалпы үрдіс-ҒЗТКЖ-ға корпоративтік инвестициялардың өсуі экономикалық қана емес, сонымен қатар жаһандық технологиялық нарықта күштердің бөлінуін анықтайтын геосаяси факторға айналуда [16].

Кесте 4 - Орташа табысы бар елдердегі ҒЗТКЖ-дағы ең ірі инвесторлар, 2024 жыл

Елдер	Рейтингі	Үш жетекші компанияның ҒЗТКЖ-ға орташа инвестициялары (миллион €)	Үш ірі компаниядағы ҒЗТКЖ орташа қарқындылығы (%)	Үш жетекші компания (және салалар)
АҚШ	1	31 350	18,54	1.Alphabet (бағдарламалық жасақтама және сандық қызметтер) 2.Meta (бағдарламалық жасақтама және сандық қызметтер) 3.Microsoft (бағдарламалық жасақтама және сандық қызметтер)
Қытай	2	12 282	13,97	1.Huawei Investment & Holding (технологиялық жабдықтар мен жабдықтар) 2.Tencent (БҚ және цифрлық қызметтер) 3.Alibaba Group Holding (БҚ және цифрлық қызметтер)
Германия	3	11 633	6,97	1.Volkswagen(автомо-бильдер мен бөлшектер) 2.Mercedes-Benz (автомо-бильдер мен бөлшектер) 3.Роберт Бош (автомо-бильдер мен бөлшектер)
Швейцария	4	8 241	13,91	1.Roche(фармацевтика және биотехнология) 2.Novartis(фармацевтика және биотехнология) 3.Nestle(азық-түлік өндірісі)
Корея Республикасы	5	8 168	7,58	1.Samsung Electronics (электрондық және электр жабдықтары) 2.SK Hynix (технологиялық жабдықтар мен жабдықтар) 3.LG Electronics (демалыс өнімдері)
Жапония	6	6 906	4,90	1.Toyota Motor (автомобильдер мен бөлшектер) 2.Motor (автомобильдер мен бөлшектер) 3. NTT (ұялы байланыс)
Ұлыбритания	7	5 639	13,35	1.AstraZeneca (фармацевтика және биотехнология) 2. GSK (фармацевтика және биотехнология) 3.HSBC Holdings (банк дело)
Нидерланды	8	4 396	8,01	1.Stellantis (автомобильдер мен бөлшектер) 2.AirBus (аэроғарыш және қорғаныс өнеркәсібі) 3.ASML Holding (технологиялық жабдықтар мен жабдықтар)
Франция	9	3 680	9,50	1.Sanofi (фармацевтика және биотехнология) 2.Renault (автомобильдер мен бөлшектер) 3.VIA үшін (автомобильдер мен бөлшектер)
Швеция	10	2 784	9,66	1.Ericsson(технологиялық жабдықтар мен жабдықтар) 2. Volvo (автомобильдер мен бөлшектер) 3.Geely Швеция холдингтері (автомо-бильдер мен бөлшектер)
Дереккөз: авторлар [17] ақпарат көзі бойынша құрастырған				

2024 жылдың қыркүйек айының соңында Gartner бүкіл әлемдегі адамдардың өмірі мен еңбек қызметіне айтарлықтай әсер ететін цифрлық технологиялар саласындағы негізгі трендтерді анықтады. Негізгі бағыттардың бірі-жасанды интеллект.

IT-сала жаһандық инновациялар мен ауқымды іргелі технологиялардың болмауына байланысты өзгерістерге ұшырауда. Патенттер саны азайып, инновациялық әзірлемелерге Инвестициялар азайып келеді. Идеяның пайда болу күні мен оны жүзеге асыру арасында үлкен уақыт кезеңі өтеді.

Жаһандық инновациялық индекс-2023-те ұсынылған 132 экономика арасында Орталық және Оңтүстік Азияда инновациялық қызметтің көшбасшысы-Үндістан (40-шы). Одан кейін Иран Ислам Республикасы (62-ші орын), ал Қазақстан (81-ші орын, өз аймағының жетекші үштігіне алғаш рет кірді) және Өзбекстан (82-ші орын) топ-80-ге жақындады.

2024 жылдың шілде айының ортасында американдық McKinsey консалтингтік компаниясы 2024 жылы ең маңызды технологиялық тенденциялардың тізімін жариялады. Зерттеу бүкіл әлемдегі компания жетекшілеріне бизнесті жоспарлауға, озық АТ шешімдерін енгізуге және заманауи технологияларды пайдаланудың ықтимал нұсқаларын бағалауға көмектесуге бағытталған.

Есепті дайындау барысында McKinsey мамандары бірқатар аспектілерді талдады: бұл технологияларға деген қызығушылық (интернеттегі жаңалықтар мен сұраныстардың саны ескерілді), инновациялар (патенттер мен ғылыми жарияланымдарға өтінімдер саны), Инвестициялар (жеке және мемлекеттік нарықтардағы тартылған капитал көлемі) және кадрлық қамтамасыз ету (білікті кадрлар мен бос жұмыс орындарының арақатынасы). Сонымен қатар, әлемнің 50 елінде респонденттерден сұхбат алынды, бұл әртүрлі аймақтарда белгілі бір технологияларды енгізу деңгейін бағалауға мүмкіндік берді. Нәтижесінде, сарапшылар бес негізгі санатқа бөлінген ең маңызды 15 технологиялық тенденцияны атап өтті: «жасанды интеллект төңкерісі», «цифрлық болашақты құру», «есептеу және байланыс шекаралары», «озық инженерия» және «тұрақты әлем».

Кесте 5 - Патенттер саны бойынша әлем елдерінің рейтингі

Орын	Елдер	Жалпы өтінім	Резиденттердің өтінімдері	Бейрезиденттердің өтінімдері
1	Қытай	1 677 701	1 522 292	155 409
2	АҚШ	598 085	275 897	322 188
3	Жапония	300 133	228 936	71 197
4	Оңтүстік Корея	243 310	191 142	52 168
5	Индия	90 298	49 860	40 438
6	Германия	58 661	38 489	20 172
7	Канада	35 620	4097	31 523
8	Австралия	31 525	2511	29 014
9	Ресей	26 720	20 623	6097
10	Бразилия	25 369	4973	20 396
50	Қазақстан	917	693	224
56	Өзбекістан	752	518	234
67	Беларусь	359	286	73
91	Қырғызстан	75	67	8
Дереккөз: авторлар [17] ақпарат көзі бойынша құрастырған				

Патенттік статистика инновациялық әлеуеттің негізгі көрсеткіші және елдер мен өңірлердің технологиялық дамуының негізгі көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Кестеде алғашқы үштікте көшбасшы елдер олар: Қытай, АҚШ, Жапония тұр. Қазақстан 50 орынды иеленді.

Төмендегі кестеде SWOT-талдау әлемдік технологиялар нарығының ағымдағы жай-күйі мен болашақтағы перспективаларын бағалау.

Кесте 6 - Әлемдік технологиялар нарығын SWOT талдау

Күшті жақтары (Strengths):	**Әлсіз жақтары (Weaknesses):**
1.Инновациялар мен стартаптар: ғылыми зерттеулер мен әзірлемелерге инвестициялардың жоғары деңгейі, бұл жаңа технологиялардың үнемі пайда болуына ықпал етеді. 2.Жаһандық байланыс: технологияларды әзірлеу және енгізу әлемдік деңгейде жүреді, бұл білім мен тәжірибені жылдам бөлісуге мүмкіндік береді. 3. Өнімдер мен қызметтердің әртүрлілігі: технологияның кең спектрі – бағдарламалық жасақтамадан аппараттық құралдарға дейін, тұтынушыларға әртүрлілікті қамтамасыз етеді 4.Үкіметтер мен ұйымдардың қолдауы: көптеген мемлекеттер қаржыландыру, салықтық жеңілдіктер және бағдарламалар арқылы технологиялық бастамаларды қолдайды.	1.Ресурстарға тәуелділік: көптеген технологиялар проблемаға айналуы мүмкін арнайы ресурстар мен сирек материалдарды қажет етеді. 2.Киберқауіпсіздік: кибершабуылдар мен деректердің бұзылуының көбеюі технологияға деген сенімге нұқсан келтіруі мүмкін. 3.Технологияға тәуелділік: технологияға шамадан тыс тәуелділік қаупі бар, бұл апаттар немесе апаттар кезінде осалдыққа әкелуі мүмкін. 4.Сандық теңсіздік: барлық елдер немесе әлеуметтік топтар заманауи технологияларға бірдей қол жеткізе бермейді, бұл әртүрлі аймақтар мен халықтың топтары арасында алшақтық тудырады. 4.Жылдам ескіру: технология таңқаларлық жылдамдықпен ескіреді, бұл жаңарту мен дамудың тұрақты шығындарын тудырады.
Мүмкіндіктер (Opportunities):	**Қауіптер (Threats):**
1.Диджитализацияға сұраныстың артуы: COVID-19 пандемиясы бизнестен білімге дейінгі барлық салаларда диджитализация трендін күшейтті. 2.Жасанды интеллекттің дамуы: ЖИ процестерді автоматтандыру мен жақсартудың жаңа мүмкіндіктерін ұсына отырып, көптеген салаларды өзгерте алады. 3.Жасыл технологиялар: тұрақты дамуға деген қызығушылықтың артуы экологиялық таза технологияларға сұранысты тудырады. 4.Жаңа нарықтар: дамушы елдер технологияның жаңа нарықтарын білдіреді, бұл экономикалық өсуге әкелуі мүмкін. 5.Ынтымақтастық және серіктестік: компаниялар арасында стратегиялық одақтар құру инновациялық процестердің синергиясы мен жеделдеуіне әкелуі мүмкін.	1.Бәсекелестік: технология нарығында ойыншылардың көбеюі баға соғыстарына және маржаның төмендеуіне әкелуі мүмкін. 2.Реттеуші өзгерістер: әртүрлі елдердегі реттеуші нормаларды қатаңдату инновациялар мен одан әрі дамуды шектеуі мүмкін. 3.Жаһандық тәуекелдер: геосаяси қақтығыстар мен сауда соғыстары жеткізу тізбегін бұзып, технологияға қол жетімділікті төмендетуі мүмкін. 4.Экономикалық тұрақсыздық: жаһандық экономикалық дағдарыстар технология инвестициялары мен жаңа шешімдерге сұранысқа кері әсер етуі мүмкін. 5.Әлеуметтік және этикалық мәселелер: құпиялылыққа, қауіпсіздікке және технологияны пайдалану этикасына қатысты мәселелер қоғамдық наразылықты тудыруы және компаниялар үшін жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін.
Ескерту: авторлармен құрастырылған	

SWOT талдауы көрсеткендей, технология нарығы өсу мен инновация үшін үлкен әлеуетке ие, бірақ сонымен бірге үлкен қиындықтар мен тәуекелдерге тап болады. Өзгермелі әлемге бейімделуге және жаңа технологиялардың артықшылықтарын арттыруға көмектесетін стратегияларды әзірлеу үшін осы факторларды ескеру маңызды.

Қазіргі уақытта жоғары технологиялар мен лицензиялар нарығында АҚШ, Израиль, Еуропаның бірқатар мемлекеттері және Қытай көш бастап тұр. Еуропа елдеріне келетін болсақ, мұнда технологиялар алмасу негізінен ЕО аясында жүреді және көбінесе бұл фирмааралық алмасу болып табылады. Америка Құрама Штаттарында лицензиялау көбінесе химия, мұнай өңдеу, электротехника және машина жасау салаларында жүзеге асырылады. Еуропада лицензиялау көбінесе фармацевтика, тоқыма және химия өнеркәсібінде, металлургия мен металл өңдеу саласында жүзеге асырылады. Бұл әлі де жоғары технологиялық салалар. Жақында жоғары технологиялық өнімдер өмірдің барлық салаларына енуде. Мысал ретінде Apple-дің IOS-ты (Apple бағдарламалық жасақтамасы) автомобильдерге орнатуға арналған лицензияны сатуды жоспарлауға болады.

Қазақстан бірқатар технологиялық салаларда (ғарыш, ядролық энергетика) ең дамыған елдерге тән жетістіктерге ие. Бұл ретте Қазақстанда төмендетілген технологиялық динамикамен ерекшеленетін ресурстық сектор технологиялары басым. Еліміз заманауи технологиялардың барлық жетістіктерін пайдалану үшін байыпты күш салуды талап етеді.

Негізінде біз технологиялық дамудың жаңа парадигмасына өту қажеттілігі туралы айтуға болады технологиялық серпілістер, әсіресе АКТ, биотехнология және нанотехнология сияқты салалардағы экономикалық даму, халықтың әл-ауқатын, өмір сүру сапасын және қоршаған ортаны қорғау мәселелерін шешу мүмкіндіктерін айтарлықтай кеңейтті.

Он жылдан аз уақыт ішінде біздің әлем адам танымастай өзгереді. Үндістан мен Қытай халықтары орта тап әлемдік тұтыну нарығының дамуын анықтайды, Африкада өнеркәсіптік революция болады, ең бай адамдардың тізімінде әйелдер еркектерді айналып өтеді, Робот зауыттарда жұмысшыларға қарағанда көп болады. Әлемдік нарық тенденцияларының танымал сарапшысы, вартон бизнес мектебінің профессоры Мауро Гильен жаһандық өзгерістерді түсінудің жалғыз жолы қораптан тыс ойлау деп санайды. Жаһандық жылыну немесе либералды емес режимдердің күшеюі сияқты бір тенденцияға назар аударудың орнына, М. Гильен [18] 2030 жылы жиналатын бірқатар факторлардың динамикалық өзара әрекеттесуін қарастыруға шақырады.

Салыстырмалы талдау көрсеткендей, технологиялық дамудың факторлары:
- мемлекеттік стратегия және ҒЗТКЖ-ға Инвестициялар;
- Венчурлік капиталдың және инновациялық инфрақұрылымның болуы;
- адами капиталдың жоғары деңгейі;
- технологиялардың тиімді трансферті.

Дамушы елдер, соның ішінде Қазақстан, ресурстардың шектеулілігі, технологиялар трансферті деңгейінің төмендігі, венчурлық қаржыландырудың жетіспеушілігі сын-қатерлеріне тап болады.

Перспективалар мен ұсыныстар

Әлемнің жетекші елдерінде іске асырылатын технологиялық дамудың стратегиялары мен тәжірибелерін талдау Қазақстан контекстінде пайдаланылуы мүмкін бірқатар тұжырымдар мен ұсыныстарды тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Біріншіден, цифрлық мемлекет пен инфрақұрылымды дамыту ерекше маңызға ие. Эстония мен Сингапурдың тәжірибесі Мемлекеттік басқару саласына цифрлық сервистерді кеңінен енгізу ашықтықты арттыруға, транзакциялық шығындарды азайтуға және азаматтар мен бизнес үшін қолайлы орта құруға ықпал ететінін көрсетеді. Қазақстанға өңірлерде осы сервистерге тең қолжетімділікке ерекше назар аудара отырып, электрондық үкіметке, блокчейн-технологияларды, бұлтты шешімдерді және жасанды интеллектті мемлекеттік қызметтер жүйесіне енгізуге байланысты бағыттарды күшейту орынды.

Екіншіден, ұлттық технологиялық компанияларды стратегиялық қолдау экономиканы жаңғыртудың қажетті шарты болып табылады. «Қытайда жасалған 2025» стратегиясы бар Қытайдың мысалы жоғары технологиялық салаларды ынталандыру ішкі өсу нүктелерін қалыптастыратынын көрсетеді. Қазақстан оларға салықтық жеңілдіктер, субсидиялар және мамандандырылған технопарктерге қолжетімділік бере отырып, жаңартылатын энергетика, финтех, Агротехнология және биомедицина сияқты басым секторларды айқындауы керек.

Үшіншіден, стартаптар, венчурлық қаржыландыру және кәсіпкерлікті қолдау институттарын қамтитын инновациялық экожүйені қалыптастыру қажет. Силикон алқабының тәжірибесі акселераторлар, инкубаторлар және дамыған венчурлық капитал түріндегі кешенді инфрақұрылымның болуы ғана инновациялық сектордың тұрақты дамуын қамтамасыз ететінін растайды.

Төртіншіден, зерттеулер мен әзірлемелерге (ҒЗТКЖ) инвестициялардың өсуіне ерекше назар аудару керек. Әлемдік жетекші экономикалар ҒЗТКЖ-ға ЖІӨ-нің 3-4% - на дейін инвестиция салады, ал Қазақстанда бұл көрсеткіш 0,2% - дан төмен деңгейде қалып отыр. Қолданбалы зерттеулерге, ғылымды коммерцияландыруға және бизнеспен біріктіруге шоғырлана отырып, оны орта мерзімді перспективада кем дегенде 1% - ға дейін жеткізу маңызды.

Бесіншіден, ұзақ мерзімді табыстың негізгі факторы адами капиталды дамыту болып табылады. Қазақстанға STEM-пәндер саласында мамандар даярлауды ынталандыру,

халықаралық академиялық алмасуларды кеңейту, сондай-ақ жоғары білікті мамандарды қайтару және тарту үшін жағдайлар жасау қажет.

Ақырында, тұрақты даму мен «жасыл» технологияларға назар аудару маңызды бағытқа айналуда. Қазақстан жаңартылатын энергия көздерін, аккумуляторлық жүйелерді және сутегі технологияларын дамыту үшін әлеуетке ие. Оларды ілгерілету елге жаңа буынның жаһандық технологиялық тізбектеріне кірігуге және әлемдік экономикадағы ұстанымын нығайтуға мүмкіндік береді.

Осылайша, Қазақстанға ұлттық ерекшеліктер мен жаһандық үрдістерді ескере отырып, технологиялық дамудың өзіндік траекториясын қалыптастыра отырып, Цифрлық трансформацияның (Эстония, Сингапур), стратегиялық индустрияландырудың (Қытай) және инновациялық экожүйені қалыптастырудың (АҚШ) үздік тәжірибелерін ұштастырған орынды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы Қазақстанның әлемдік технологиялар нарығына қатысу ерекшелігін анықтау және оның бәсекеге қабілеттілігін арттыру бойынша ұсынымдар әзірлеу болып табылады. Ғылыми әдебиеттерде алғаш рет цифрландыру және инновациялық саясат саласындағы жетекші елдердің (АҚШ, Қытай, Сингапур, Эстония) тәжірибесі жүйеленді және оны қазақстандық жағдайларға бейімдеу ұсынылды. Атап айтқанда, ЖІӨ-дегі ҒЗТКЖ үлесін ұлғайту, венчурлық капиталды ынталандыру және «жасыл» технологияларды дамыту қажеттілігіне баса назар аударылды.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы әлемдік технологиялар нарығын талдаудың әдіснамалық базасын дамыту, елдердің инновациялық бәсекеге қабілеттілігін анықтайтын факторларды нақтылау және халықаралық технологиялық алмасу теориясын толықтыру болып табылады.

Алынған нәтижелер Қазақстанның мемлекеттік инновациялық саясатын қалыптастыру, цифрландырудың Ұлттық бағдарламаларын әзірлеу, стартаптар мен венчурлық капиталды қолдау процесінде, сондай-ақ ҒЗТКЖ-ға инвестицияларды ұлғайту жөніндегі стратегияларды іске асыру кезінде пайдаланылуы мүмкін.

Қорытынды

Зерттеу көрсеткендей, әлемдік технологиялар нарығы жаңа бизнес-модельдерді де, мемлекеттік саясаттың бағыттарын да қалыптастыратын қазіргі экономикалық дамудың негізгі драйверлерінің бірі болып табылады. Оның динамикасының негізгі индикаторлары-ҒЗТКЖ-ға Инвестициялар, патенттік белсенділік және жоғары технологиялық тауарлардың халықаралық саудасы, олар елдер мен компаниялардың инновациялық әлеуетінің деңгейін көрсетеді.

Әртүрлі мемлекеттер мен корпорациялардың стратегияларын салыстырмалы талдау технологиялық саладағы табысқа әмбебап модель емес, факторлар кешені: тиімді мемлекеттік саясат (Эстония, Қытай, Сингапур), дамыған инновациялық экожүйе (АҚШ, Силикон алқабы), сондай-ақ жеке компаниялардың серпінді бизнес-модельдері (Tesla) қамтамасыз етілетінін көрсетеді. Бұл ретте әрбір ел фармацевтика (Швейцария), автомобиль жасау (Германия, Жапония), электроника (Оңтүстік Корея) немесе телекоммуникация (Қытай) болсын, өзінің бәсекелестік артықшылықтарын дамытады.

Жаһандық трендтер - цифрландыру, автоматтандыру, жасанды интеллектті дамыту, сондай-ақ орнықты дамуға бағдарлану-ұзақ мерзімді перспективада әлемдік экономиканың трансформациясын күшейтетін және айқындайтын болады. Сонымен бірге технологиялық ресурстар мен жеткізу тізбегінің бөлінуіне әсер ететін геосаяси факторлардың маңызы артып келеді.

Осылайша, әлемдік технологиялар нарығына қатысудың тиімді стратегиясын қалыптастыру мемлекеттер мен компаниялардан инвестициялық белсенділікті, инновациялық инфрақұрылымды қолдауды, таланттарды ынталандыруды және өзгермелі жағдайларға икемді бейімделуді талап етеді. Бұл ұлттық бәсекеге қабілеттілікті нығайтып қана қоймай, жаһандық инновациялық экожүйені қалыптастыруға үлес қосуға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Al-Okaily A., Teoh A.P. and Al-Okaily M. Evaluation of data analytics-oriented business intelligence technology effectiveness: an enterprise-level analysis. *Business Process Management Journal*,-2023.29 (3), 777-800. Available at: — URL: https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108 (accessed:18.01.2025)

2 Dantas T.E., Souza E.D., Destro I.R., Hammes G., Rodriguez C.M. T., Soares S.R. How the combination of Circular Economy and Industry 4.0 can contribute towards achieving the Sustainable Development Goals. *Sustainable Production and Consumption*ю-2021.26, 213-227. Available at: — URL: https://www.sciencedirect.com/science (accessed:18.01.2025)

3 Кондратьев Н.Д., Опарин Д. И. Большие циклы конъюнктуры //Вопросы конъюнктуры. – 1925. – Т. 1. – №. 1. – С. 28-79.

4 Шумпетер Й. Теория экономического развития/Шумпетер Й;[пер. с нем.: В. С. Автономов, МС Любский, АЮ Чепуренко; пер. с англ.: ВС Автономов и др.] //М.: Прогресс. – 1982. С. 17 - 34.

5 Кристенсен К. Дилемма инноватора: Как из-за новых технологий погибают сильные компании. – Альпина Паблишер, 2016. С. 15-25.

6 Портер М.Международная конкуренция.-М.:Международные отношения, 1993.-896 с.

7 Затраты на исследования и разработки в процентах от ВВП, %. Расходы на исследования и разработки (НИОКР) как доля валового внутреннего продукта (ВВП) - это сумма расходов на НИОКР, деленная на общий объем производства в экономике. [Электронный ресурс] — URL: https://w3.unece.org/ (дата обращения: 04.03.2025)

8 Our Worlds in Data. Adoption of communication technologies per 100 people, World. 2024. Available at: — URL: https://ourworldindata.org/grapher/ict-adoption-per-100-people?tab=table (accessed:18.01.2025)

9 Daryo. Kazakhstan's IT services exports reach $471mn in 9M24, on track to meet $1bn goal by 2026. 2025. Available at: — URL:https://daryo.uz/en/2025/01/22/kazakhstans-it-services (accessed:18.01.2025)

10 Информационный центр e-Estonia. Estonia: 100% digital government services. [Электронный ресурс]. – — URL: https://e-estonia.com/estonia-100-digital-government-services (дата обращения: 30.01.2025).

11 Портал о финансах Fingramota.org. Куда ведет Китай стратегия «Made in China 2025»?. [Электронный ресурс]. – URL: https://www.fingramota.org/teoriya-finansov/ (дата обращения: 04.03.2025)

12 Кремниевая долина. В чем секрет успеха? [Электронный ресурс]. – URL:- https://dzen.rU/a/XaKdn7bqciz657a8C (дата обращения: 04.03.2025)

13 Smart Nation 2.0. Smart Nation vision, introduced in 2024. Available at: — URL: https://www.smartnation.gov.sg/about/our-vision/sn2 (accessed:18.01.2025)

14 Visology. Business strategy tool, artificial intelligence, endless business ideas and business plan creation. Available at: — URL: https://vizologi.com/teslas-innovative-strategy-for-driving-future (accessed:18.01.2025)

15 World Investment Report. International investment in the digital economy. United Nations.Geneva.-2025. Available at: — URL: https://www.google.com/search?q=World+Investment (accessed:18.01.2025)

16 European Commission. European Research and lnnovation. Available at: — URL: https://iri.jrc.ec.europa.eu/scoreboard/2024-eu-industrial-rd-investment-scoreboard (accessed:18.01.2025)

17 World Intellectual Property Organization (WIPO):WIPO Statistics Database. - Geneva: WIPO. Available at: — URL: wipo.int/ipstats (accessed:18.01.2025)

18 Маура Гильен. 2030. Как современные тренды влияют друг на друга и на наше будущее. - 2022. ISBN (EAN): 9785961480979. Изд-во: ООО «Альпина Паблишер» г. Москва, - 2022. С. 15 - 38.

МИРОВОЙ РЫНОК ТЕХНОЛОГИЙ: СУЩНОСТЬ, ПОКАЗАТЕЛИ И ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ

Аннотация

В условиях глобализации и стремительного технологического прогресса мировой рынок технологий становится ключевым элементом экономических отношений между странами.

В статье представлены основные показатели рынка, такие как объем инвестиций в научные разработки, патентная активность, а также динамика торговли высокотехнологичными товарами. Особое внимание уделяется факторам, способствующим росту и изменениям в технологическом секторе, включая изменения в предпочтениях потребителей, развитие инфраструктуры и государственное регулирование. Исследование направлено на выявление основных трендов и вызовов, стоящих перед мировым рынком технологий, а также на выработку предложений для участников рынка. За последнее десятилетие мировой рынок высоких технологий развивался очень быстрыми темпами. Это особенно интересует исследователей. Это также имеет решающее значение для повышения конкурентоспособности страны на высокотехнологичных рынках, чтобы вывести национальную экономику на новый уровень и повысить конкурентоспособность как для частных фирм, так и для национальной экономики в целом.

Основная цель статьи - изучить сущность и структуру мирового рынка технологий, проанализировать основные показатели, отражающие состояние и динамику развития рынка, определить основные тенденции и перспективы развития мирового рынка технологий, а также дать рекомендации по оптимизации функционирования страны для повышения ее конкурентоспособности на международной арене.

Ключевые слова: рынок технологий, технологии, искусственный интеллект, тенденции, риски, патент, НИОКР

THE GLOBAL TECHNOLOGY MARKET: ESSENCE, INDICATORS AND DEVELOPMENT FACTORS

Abstract

In the context of globalization and rapid technological progress, the global technology market is becoming a key element of economic relations between countries.

The article presents the main market indicators, such as the volume of investments in scientific research, patent activity, and the dynamics of trade in high-tech goods. Special attention is paid to factors contributing to growth and change in the technology sector, including changes in consumer preferences, infrastructure development, and government regulation. The research aims to identify the main trends and challenges facing the global technology market, as well as to develop proposals for market participants. Over the past decade, the global high-tech market has developed very rapidly. This is of particular interest to researchers. It is also crucial for improving the country's competitiveness in high-tech markets to bring the national economy to a new level and increase competitiveness for both private firms and the national economy as a whole.

The main purpose of the article is to study the essence and structure of the global technology market, analyze the main indicators reflecting the state and dynamics of market development, identify the main trends and prospects for the development of the global technology market, and provide recommendations on optimizing the functioning of the country to increase its competitiveness in the international arena.

Keywords: technology market, technologies, artificial intelligence, trends, risks, patent, R&D

REFERENCES

1 Al-Okaily A., Teoh A.P. and Al-Okaily M. Evaluation of data analytics-oriented business intelligence technology effectiveness: an enterprise-level analysis. *Business Process Management Journal*,-2023.29 (3), 777-800. Available at: — URL:https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/bpmj [in English] (accessed:18.01.2025)

2 Dantas T.E., Souza E.D., Destro I.R., Hammes G., Rodriguez C.M. T., Soares S.R. How the combination of Circular Economy and Industry 4.0 can contribute towards achieving the Sustainable Development Goals. *Sustainable Production and Consumption*ю-2021.26, 213-227. Available at: — URL: https://www.sciencedirect.com/science [in English] (accessed:18.01.2025)

3 Kondrat'ev N.D., Oparin D. I. Bol'shie cikly kon"yunktury //Voprosy kon"yunktury. – 1925. – T. 1. – №. 1. – P. 28-79. *[Large cycles of economic activity]*. [in Russian]

4 SHumpeter J. Teoriya ekonomicheskogo razvitiya. SHumpeter J; [per. s nem.: V. S. Avtonomov, MS Lyubskij, AYU CHepurenko; per. s angl.: VS Avtonomov i dr.] //M.: Progress. – 1982. P. 17 - 34. *[Theory of economic development]*. [in Russian]

5 Kristensen K. Dilemma innovatora: Kak iz-za novyh tekhnologij pogibayut sil'nye kompanii. – Al'pina Pablisher, 2016. P. 15-25. *[The Innovator's Dilemma: How New Technologies Are Killing Strong Companies]*. [in Russian]

6 Porter M. Mezhdunarodnaya konkurenciya. -M.:Mezhdunarodnye otnosheniya, 1993.-896 p. *[International competition]*. [in Russian]

7 Zatraty na issledovaniya i razrabotki v procentah ot VVP, %. Raskhody na issledovaniya i razrabotki (NIOKR) kak dolya valovogo vnutrennego produkta (VVP) - eto summa raskhodov na NIOKR, delennaya na obshchij ob"em proizvodstva v ekonomike. *[R&D expenditure as a percentage of GDP, %]*. Available at: — URL: https://w3.unece.org/ [in Russian] (accessed: 04.03.2025)

8 Our Worlds in Data. Adoption of communication technologies per 100 people, World. 2024. Available at: — URL: https://ourworldindata.org/grapher/ict-adoption-per-100-people?tab=table [in English] (accessed:18.01.2025)

9 Daryo. Kazakhstan's IT services exports reach $471mn in 9M24, on track to meet $1bn goal by 2026. 2025. Available at: — URL:https://daryo.uz/en/2025/01/22/kazakhstans-it-services [in English] (accessed:18.01.2025)

10 Информационный центр e-Estonia. Estonia: 100% digital government services. [Электронный ресурс]. – — URL: https://e-estonia.com/estonia-100-digital-government-services [in Russian] (accessed:: 30.01.2025).

11 Портал о финансах Fingramota.org. Куда ведет Китай стратегия «Made in China 2025»?. [Электронный ресурс]. – URL: https://www.fingramota.org/teoriya-finansov/ustrojstvo [in Russian] (accessed: 04.03.2025)

12 Kremnievaya dolina. V chem sekret uspekha? *[What is the secret of success]*. Available at: – URL:-https://dzen.rU/a/XaKdn7bqciz657a8C [in Russian] (accessed: 04.03.2025)

13 Smart Nation 2.0. Smart Nation vision, introduced in 2024. Available at: — URL: https://www.smartnation.gov.sg/about/our-vision/sn2 [in English] (accessed:18.01.2025)

14 Visology. Business strategy tool, artificial intelligence, endless business ideas and business plan creation. Available at: — URL: https://vizologi.com/teslas-innovative-strategy-for [in English] (accessed:18.01.2025)

15 World Investment Report. International investment in the digital economy. United Nations.Geneva.-2025. Available at: — URL: https://www.google.com/search?q=World+Investment [in English] (accessed:18.01.2025)

16 European Commission. European Research and lnnovation. Available at: — URL: https://iri.jrc.ec.europa.eu/scoreboard/2024-eu-industrial-rd-investment [in English] (accessed:18.01.2025)

17 World Intellectual Property Organization (WIPO):WIPO Statistics Database. - Geneva: WIPO. Available at: — URL: wipo.int/ipstats [in English] (accessed:18.01.2025)

18 Maura Gil'en. 2030. Kak sovremennye trendy vliyayut drug na druga i na nashe budushchee. - 2022. ISBN (EAN): 9785961480979. Izd-vo: OOO «Al'pina Pablisher» g. Moskva, - 2022. P. 15 - 38. *[How modern trends influence each other and our future]*. [in Russian]

Information about authors:

Aigul Shadiyeva - candidate of economic sciences, Department of «Business and Tourism», University Central Asian Innovation University, 160000, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: ms.shadieva@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0498-1945

Onlasynov Yerlan - candidate of economic sciences, Department of Business and Tourism,University Central Asian Innovation University, 160000, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: erlan72@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5206-3095

Gaukhar Umarova - **corresponding author**, Master's Degree in Economics, Department of Economic Theory, M.Auezov South Kazakhstan University, 160000, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: Guh_umarova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8859-7766

Sergazieva Madina - candidate of economic sciences Department of Business and Management, Regional Innovation University, 160000, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: vipforever@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2290-1059

Информация об авторах:

Шадиева Айгуль - кандидат экономических наук, кафедра «Бизнес и туризм», Центрально-Азиатский инновационный университет, 160000, г. Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: ms.shadieva@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0498-1945

Ерлан Онласынов - кандидат экономических наук, кафедра «Бизнес и туризм», Центрально-Азиатский инновационный университет, 160000, г. Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: erlan72@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5206-3095

Умарова Гаухар – **основной автор**, магистр экономики, кафедра «Экономическая теория», Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, 160000, г. Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: Guh_umarova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8859-7766

Мадина Сергазиева - кандидат экономических наук, кафедра «Бизнес и управление», Региональный инновационный университет, 160000, г. Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: vipforever@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2290-1059

Авторлар туралы ақпарат:

Шадиева Айгүл - экономика ғылымдарының кандидаты, «Бизнес және туризм» кафедрасы, Орталық Азия инновациялық университеті, 160000, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: ms.shadieva@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0498-1945

Ерлан Онласынов– экономика ғылымдарының кандидаты, « Бизнес және туризм» кафедрасы, Орталық Азия инновациялық университеті, 160000, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: erlan72@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5206-3095

Умарова Гаухар – **негізгі автор**, экономика магистрі, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, 160000, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Guh_umarova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8859-7766

Мадина Сергазиева – экономика ғылымдарының кандидаты, «Бизнес және басқару» кафедрасы, Аймақтық инновациялық университет, 160000, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: vipforever@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2290-1059

ҒТАМР 06.75.33 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.32**
ӘОЖ 336.77:332.8

Ауезханұлы А.[1*], Байжақсынова Г.Қ.[1], Исахова П.[1]

[1]Алматы Менеджмент Университеті, Алматы, Қазақстан
*e-mail: a.auyezkhanuly@almau.edu.kz

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАРДЫ БАНКТІК ИПОТЕКАЛЫҚ НЕСИЕЛЕУДІҢ ҚОЛ ЖЕТІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ

Аңдатпа

Мақаланың мақсаты Қазақстан Республикасының әр өңіріндегі жеке тұлғалар үшін банктік ипотекалық несие өнімдерінің қол жетімділік деңгейін бағалау. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, ресми орташа жалақы мөлшері статистикасына сүйене отырып талдау кейбір өңірлерде ипотека шарттарымен тұрғын үй сатып алу шартты түрде қолжетімді екенін көрсетті. Алайда нақты деректерге сәйкес ипотекалық өнімдердің шамамен 90 пайызы халықтың басым көпшілігі үшін қол жетімсіз болып шықты. Бұл жағдайды тудыратын негізгі себептер қатарында жоғары пайыздық мөлшерлеме, бастапқы жарнаның көп болуы, табысты ресми түрде растай алмау және өңірлер арасындағы экономикалық-әлеуметтік теңсіздік аталады.

Зерттеу нәтижелері тұрғын үй саясатын жетілдіруге және ипотекалық несие қолжетімділігін арттыруға бағытталған нақты шаралар әзірлеу ғана емес, сонымен қатар елдегі тұрғын үй бағдарламаларының тиімділігін арттыруға да теориялық және практикалық негіз болып табылады. Мысалы ұсыныстар арасында пайыздық мөлшерлемелерді субсидиялау, бастапқы жарнаны төмендету, табысты растайтын талаптарды жеңілдету сияқты шаралар қарастырылуы мүмкін.

Зерттеуде салыстырмалы және сандық талдау әдістері қолданылып, аймақтар бойынша тұрғын үй бағасының табысқа қатынасы (PIR), отбасының табысындағы ипотекалық төлемнің үлесі (MPI) және тұрғын үй қол жетімділігі индексі (HAI) сияқты негізгі көрсеткіштер есептелді. Сонымен қатар осы көрсеткіштер көмегімен Республика өңірлеріндегі ипотекалық өнімдердің қол жетімділік деңгейі жан-жақты бағаланды. Зерттеудің шектеулері ретінде бейресми табыстар мен көлеңкелі экономиканың есепке алынбауын, сонымен қатар кейбір өңірлердің (Абай, Жетісу, Ұлытау облыстары) талдау аясынан тыс қалуын, кейінгі зерттеулерде ескерілуі керектігін айтуға болады.

Негізгі сөздер: ипотека, қолжетімділік, ипотекалық несие, тұрғын үй, тұрғын үй бағасының табысқа қатынасы, отбасының табысындағы ипотекалық төлемнің үлесі, тұрғын үй қол жетімділігі индексі.

Кіріспе

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасында тұрғын үй мәселесі халықтың әлеуметтік тұрақтылығы мен өмір сүру сапасының басты индикаторларының бірі ретінде қарастырылады. Экономикалық даму, урбанизация үрдістері, демографиялық өсім тұрғын үйге деген сұранысты арттырып отыр. Осы тұрғыда алғанда банктік ипотекалық несиелеу – жеке тұлғалардың тұрғын үйге қол жеткізуін қамтамасыз ететін маңызды қаржылық құрал болып табылады.

Ипотекалық несие арқылы баспанаға қол жеткізу халықтың табысы, банктік ипотекалық өнім шарттары, мемлекеттік қолдау бағдарламалары, тұрғын үй бағасының динамикасы сияқты көптеген факторларға байланысты [1]. Соңғы жылдары елімізде тұрғын үй бағасының күрт өсуі, инфляция деңгейінің жоғарылауы, халық табысының салыстырмалы түрде баяу өсуі екінші деңгейлі банктердің ипотекалық несие өнімдерінің қол жетімділігіне айтарлықтай әсер етуде. Осыған байланысты банктік ипотекалық несиелеудің қазіргі жағдайын талдап, оның жеке тұлғалар үшін қаншалықты қол жетімді екенін бағалау өзекті болып отыр. Қолжетімділік ұғымы тек формалды түрде несие алуға қабілеттілікті ғана емес, сондай-ақ жеке тұлғаның табысы, несиелік жүктемесімен тұрғын үй бағасы арасындағы ара қатынасты да қамтиды [2].

Бұл зерттеудің мақсаты – Қазақстан Республикасының аймақтарындағы жеке тұлғалардың банктік ипотекалық несиелерге қолжетімділік деңгейін бағалау. Зерттеу барысында ипотекалық өнімдерге салыстырмалы талдау жасалып, халық табысы мен тұрғын үй нарығы арасындағы байланыс анықталады, сонымен қатар ипотекалық қолжетімділікті өлшеудің халықаралық тәжірибелері мен көрсеткіштері негізінде бағалау жасалды. Зерттеу нәтижелері халықтың тұрғын үйге қол жеткізу мүмкіндіктерін арттыруға бағытталған мемлекеттік саясатты жетілдіру тұрғысынан практикалық маңызға ие.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеуде Қазақстан Республикасы және оның аймақтарындағы жеке тұлғалар үшін ипотекалық несиелеудің қолжетімділігін бағалау мақсатында сандық және салыстырмалы талдау

әдістері қолданылды. Зерттеудің негізін ипотекалық қолжетімділік индексі мен несиелік жүктеме коэффициенті сияқты көрсеткіштерді есептеу мен талдау құрайды.

Зерттеу объектісі ретінде Қазақстан Республикасында жұмыс істейтін ірі екінші деңгейлі банктердің 2014-2024 ж.ж. аралығындағы ипотекалық несиелеу бағдарламалары алынды.

Негізгі дереккөздері ретінде ҚР Ұлттық Банкінің статистикалық бюллетеньдері, ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің мәліметтері, Банктердің ресми сайттарындағы несие өнімдерінің шарттары, ҚР Ұлттық статистика бюросының орташа табыс және тұрғын үй бағасы туралы мәліметтері, Қазақстанның тұрғын үй компаниясының талдамалық материалдары қолданылды.

Ипотекалық несиелеудің қолжетімділігін бағалау бағытында көптеген ғылыми зерттеулер жүргізілген [3], [4], [5]. Тұрғын үйдің және ипотекалық несиенің қол жетімділігі – үй шаруашылықтарының табысы, тұрғын үй бағасы, пайыздық мөлшерлемелер, несие беру стандарттары, мемлекеттік бағдарламалар түйісетін көпфакторлы құбылыс. Әлемдік әдебиетте қол жетімділікті өлшеудің үш негізгі бағыты қалыптасқан; қарапайым «құн/табыс» қатынастары, төлем-жүктеме және «қалдық табыс» тәсілі (1-кесте)

Кесте 1 – Numbeo деректер базасында тұрғын үйге қолжетімділікті бағалау үшін қолданылатын индекстер

Көрсеткіш	Көрсеткіштің мәні	Есептеу логикасы
Price to Income Ratio (қолжетімділік коэффициенті)	Тапқан табыстың барлығын тек тұрғын үйге төлеу керек болса, үй сатып алуға қажетті жылдар санын көрсетеді.	Тұрғын үй сатып алудың қолжетімділігін анықтайтын негізгі көрсеткіш. Ол орташа пәтер бағасының отбасының орташа жылдық табысының қатынасы ретінде есептеледі. Шетелдік стандарт бойынша бір отбасына берілетін баспананың орташа көлемі 90 шаршы метрді құрайды. Бұл көрсеткіш неғұрлым төмен болса, тұрғын үйге қолжетімділік деңгейі соғұрлым жоғары болады
Mortgage as Percentange of Income (отбасы табысындағы ипотекалық төлемнің үлесі)	Отбасы табысындағы айлық ипотекалық төлемнің үлесін көрсетеді.	Ай сайынғы нақты ипотека құнының үй шаруашылығының кірісіне қатынасы. Есептеу 90 шаршы метр тұрғын үй сатып алу үшін 20 жылға 100%-дық ипотеканы пайдаланады. Көрсеткіштің төмендеуі оң динамиканы көрсетеді.
Loan Affordability Index (ипотекалық несиенің қожетімділік коэффициенті)	Отбасының қазіргі табыс деңгейінде тұрғын үй сатып алу мүмкіндігін көрсетеді.	Алдыңғыға кері индекс. Егер көрсеткіш бірден көп болса, орташа табыс ипотекалық төлемдерден асады.
Price to Rent Ratio	Үйді сатып алу немесе жалға алу мүмкіндігін көрсетеді.	Тұрғын үйдің орташа құны жалдау мөлшерлемесіне қатынасы. Төмен мән жалға алуға қарағанда сатып алудың дұрыс екендігін көрсетеді. Ал жоғары мән керісінше жалға алған жөн екенін көрсетеді.
Gross Rental Yield (капиталдандыру мөлшерлемесі)	Үйді жалға алу құны мен сатып алу құны арасындағы алшақтықты көрсетеді.	Жылдың таза жалдау төлемдерінің тұрғын үй құнына қатынасы. Бұл көрсеткіш төмен болған сайын, жалға берілетін тұрғын үй тиімдірек болады.
Ескерту – [6] әдебиет көзі негізінде авторлар жүйелендіріп құрастырған		

Price to Income Ratio үшін қолжетімділік санаты бойынша шкала әзірленген. Максималды қолжетімділік көрсеткіші үш жылдан аспайтын коэффициент мәні болып есептеледі.

Кесте 2 - Қолжетімділік деңгейі бойынша тұрғын үй нарықтарының халықаралық классификациясы

Нарық санаты	Тұрғын үй қолжетімділігі коэффициентінің мәні
Тұрғын үй қолжетімді	3 жылға дейін
Тұрғын үй қолжетімділігі төмен	3 жылдан 4 жылға дейін
Тұрғын үйді сатып алу қиын	4 жылдан 5 жылға дейін
Тұрғын үй қол жетімсіз	5 жылдан астам
Ескерту – [7] әдебиет көздері бойынша құрастырылған.	

Дамыған мемлекеттерде тұрғын үй қолжетімділік коэффициентінің оңтайлы мәні 3-5 жыл. Ресейде бұл көрсеткіш 13,6 жылды құрайды. Ең қолжетімді елдер болып БАӘ, Дания, Бельгия және

Германия табылады. Аталған елдерде орташа жалақы ай сайынғы ипотекалық төлемдерден екі есеге артады.

Германия, Ұлыбритания, Франция, Италия сияқты елдерде Price to Rent Ratio көрсеткіші ең жоғары. Бұл тұрғын үйді жалға алу тиімді екенін көрсетеді. БАӘ-де бұл көрсеткіш ең төмен болып табылады. Бұл тұрғын үйді жалға алуға қарағанда сатып алу тиімдірек екендігін көрсетеді. Қазақстанда тұрғындар тарихи дәстүрімізге, ділімізге байланысты баспананы жалға емес, сатып алған жөн деп санайды.

Loan Affordability Index көрсеткіші 100%-дан асады: Қазақстандықтардың орташа табысы ипотекалық несиенің ай сайынғы төлемін төлеуге жетпейді. Еуропалық стандарттар бойынша орташа пәтерлердің ауданы 90 шаршы метрді құрайтын болса, ал Қазақстанда есептеуге негіз болатын орташа шаршы аудан 54 шаршы метр.

Бір адамға есептегендегі тұрғын үй көлемі елдің экономикалық жағдайына, халық тығыздығына, тұрғын үй саясатына байланысты айтарлықтай өзгереді. Дамыған елдерде бұл көрсеткіш жоғары болса, дамушы елдерде төмен болып келеді. Шетелде бір адамға шаққандағы тұрғын үйдің орташа көлемі Қазақстанмен салыстырғанда біршама жоғары (2024 ж. статистикалық деректер бойынша 24,5 ш.м.) [8]. АҚШ-та бір адамға шаққанда 68 ш.м., Франция және Германияда 39 ш.м., Польшада 27 ш.м.

Дәл осы коэффициент арқылы елдегі жүзеге асырылып жатқан бағдарламалардың орындалу тиімділігін бағалауға болады. Аталған көрсеткіш келесі формула арқылы есептеледі:

$$PIR = (PC*S)/(D*N*12) \quad (1)$$

мұндағы, РС – бірінші және екінші ретті тұрғын үй нарығындағы 1 м^2 орташа нарықтық құны, S – 1 адамға есептегендегі үй шаруашылығындағы норматив бойынша тұрғын үй ауданы, Д – жан басына шаққандағы орташа айлық табыс, N – үй шаруашылығындағы орташа адам саны, 12 – жылдағы айлар саны.

Осы көрсеткішті кейбір авторлар Housing Price-to-Income Ratio (HPI) – тұрғын үй бағасы мен табыс деңгейінің арасындағы қатынас арқылы есептейді. Ол орташа тұрғын үй бағасының орташа жылдық табысқа қатынасы арқылы анықталады.

$$HPI = (Орташа\ тұрғын\ үй\ бағасы/Орташа\ жылдық\ табыс)*100 \quad (2)$$

Егер HPI жоғары болса, үйдің бағасы табысқа қарағанда тым жоғары, яғни үй қол жетімсіз және керісінше. БҰҰ стандарттары бойынша тұрғын үй қол жетімді болып табылуы үшін ауданы және бағасы орташа үйді сатып алуға 3 жылдан аз уақыт қажет болуы керек, егер 3-4 жыл уақыт қажет болса, онда ол қол жетімділігі орташа болып табылады, ал егер 5 жылдан көп уақыт қажет болса, онда ол қол жетімді емес болып табылады. Шын мәнінде PIR және HPI бір көрсеткіш сондықтан біз зерттеуде PIR мәнін есептедік.

Келесі көрсеткіш – Mortgage as Percentange of Income – отбасы табысындағы айлық ипотекалық төлемнің үлесін көрсетеді.

$$MPI = (Ай\ сайынғы\ ипотекалық\ төлем/Отбасының\ айлық\ табысы)*100 \quad (3)$$

Көптеген қаржы сарапшылары, банктер ипотекалық төлем отбасының айлық табысының 28-30 % аспауы керек деген ұстанымды қолдайды. Біз де тұрғын үйдің қолжетімділігін осы мәлімет негізінде бағалайтын боламыз.

Келесі көрсеткіш Housing Affordability Index (HAI) – тұрғын үйдің қолжетімділік индексі. Ол «Орташа табысы бар отбасы орташа бағамен сатылатын үйді сатып ала ала ма?» деген сұраққа жауап береді.

$$HAI = (Отбасының\ орташа\ табысы/Үй\ сатып\ алуға\ қажет\ сома)\ *100 \quad (4)$$

$$мұндағы\ Үй\ сатып\ алуға\ қажет\ сома=ай\ сайынғы\ ипотекалық\ төлем*12/0,28 \quad (5)$$

Есептеу нәтижесі бойынша мән 100 төмен болса, онда үй қол жетімді, 100 тең болса дәлме-дәл жетеді, ал 100 жоғары болса, онда тұрғын үй қол жетімді емес.

Салыстырмалы талдау арқылы ішінде әр түрлі банктердің ипотекалық өнімдерінің шарттары салыстырылып, тиімділіктері мен шектеулері анықталды. Әр түрлі аймақтар және әр түрлі табыс деңгейіндегі үй шаруашылықтары үшін ипотекалық қолжетімділік есептелді. Пайыздық мөлшерлеме, бастапқы жарна және несие мерзімінің өзгеруі қолжетімділікке қалай әсер ететіні қарастырылды.

Зерттеуді жүргізу кезінде бейресми табыс пен көлеңкелі экономиканың әсері ескерілмеді. Кейбір аймақтар (Абай облысы, Жетісу ауданы, Ұлытау облысы) бойынша қолжетімділік көрсеткіштерін есептеу мүмкін болмады. Әлеуметтік топтар арасындағы айырмашылықтар терең зерттелмеді.

Нәтижелер және оларды талқылау

Қазақстанда тұрғын үйге деген сұраныс жылдан жылға өзгерістерге ұшырап құбылмалы сипатта, кейде күрт жоғарыласа, кей уақытта төмендейді. 2024 жылы тұрғын үй нарығында сұраныс жоғары болған, оған әсер еткен факторлар қатарында жеңілдікпен берілетін ипотека, зейнетақы жинақтарын беруді тоқтатуға байланысты халықтың алаңдаушылығы, су тасқыны жағдайы сияқтылар бар. Отбасы банкінің мәліметтеріне сүйенсек Қазақстанда 18-35 жас аралығындағы 1,3 млн халық баспанаға мұқтаж екен, жалпы алғанда қазақстандықтардың 14% баспанаға деген қажеттілік бар. Тұрғын үй нарығындағы ұсыныстың талдайтын болсақ, 2024 жылы 18963407 шаршы метр тұрғын үй қолданысқа берілген, ол орта есеппен пәтер ауданы 49 шаршы метр десек, 2024 ж. Қазақстанда тұрғын үй қоры 2567514 бірлікті құраған [9].

Мемлекет үшін халықты заманауи және жайлы баспанамен қамтамасыз ету негізгі әлеуметтік мәселе болып табылады. Ал ипотека – бейімделуді қажет ететін, ипотекалық нарық механизмін жетілдіруге бағытталған, тұрғын үй қажеттілігі сияқты мәселені шешуге бағытталған құрал.

Біздің елізімде тұрғын үйді ипотекалық несиелеу жүйесі жас және қазіргі таңда белсенді қалыптасып келе жатқа жүйе. Халықтың тұрғын үй жағдайларын жақсартуға деген қажеттілік ипотекалық несиелеу жүйесіне қаржылық қолдауды қамтамасыз ететін мемлекеттік бағдарламаларды әзірлеудің негізі болды.

Қазақстан Республикасындағы жеке тұлғаларды ипотекалық несиелеу нарығына жүргізілген талдау дамудың айқын оң динамикасын көрсетеді. Қазақстан тұрғын үй компаниясының зерттеулеріне сүйенсек Қазақстан Республикасының ипотекалық қоржыны 2015 ж. 901 млрд теңгемен салыстырғанда 2024 ж. 6,8 есеге жоғарылап 6106 млрд теңгені құраған. Өткен жылмен салыстырғандағы өсім 2024 жылы 14% болған. Бұл сомадағы «Отбасы Банк» АҚ-ның үлесі - 57% құрайды (3498 млрд теңге) [10]. Ол мемлекеттік қолдаудың тікелей механизмі, жеңілдіктер, әлеуметтік бағыттағы ипотекалық бағдарламалардың болуын көрсетеді. Бағдарламалардың шарттарына жүргізілген талдау қарыз алушылардың көлемі шектеулі екенін, оларға дәрігерлер, мұғалімдер, ғалымдар, әскерилер, мемлекеттік қызметкерлер және аз қамтылған отбасылар жататынын байқатты. Әсіресе жеңілдіктер аз қамтылған азаматтарға, соның ішінде қолданыстағы нормаларға сәйкес келмейтін, яғни 1 адамға 18 шаршы метрден кем тұрғын үйі бар азаматтар; апатты тұрғын үйлерде тұратын азаматтар; тұрғын үй жағдайын жақсартуға мұқтаж, тұрғын үй алу кезегіне тіркелген азаматтар; бір тұрғын үй аумағында эпилепсия, психикалық ауытқу, туберкулез сияқты созылмалы аурулардың ауыр түрімен ауыратын адамдары бар азаматтар үшін қарастырылған. 2014-2024 ж.ж. ЖАО кезекте тұрғандар мен мемлекеттік бағдарламалар бойынша баспана алған отбасылар санының өсу қарқынын талдау 2014 жылғы ЖАО кезекте тұрған 255195 адамның 4469-ы баспаналы болып, ол 1,4% құраса, онымен салыстырғанда ағымдағы уақытта 652631 адамның 95538-ы баспаналы болып 14,5% үлесті құраған [11].

Баспанаға кезекте тұрған адамдар санатының 53,2% әлеуметтік аз қорғалған азаматтар екендігі, одан кейінгі орында бюджеттік мекемелерде жұмыс істейтіндер (27,2%), жетімдер (15,8%), апатты тұрғын үйлерде тұратын азаматтар (3,2 %), мүгедектер мен ҰОА (0,67 %).

Қазақстанда ипотеканы қаржылық қолдауды жүзеге асыру тетіктері келесі құрамдас бөліктерден тұрады:

– ипотеканың бастапқы жарнасын және ипотеканы өтеудің кейінгі мерзімді төлемдерін субсидиялау тетігі;

– шаршы метр үшін қалыптасқан мемлекеттік бағасы бар эконом класты әлеуметтік баспанамен қамтамасыз ету тетігі;

– ипотекалық мөлшерлемені субсидиялау және кейіннен коммерциялық банкке нарықтық мөлшерлеме мен жеңілдіктік мөлшерлеменің баға айырмасын қаражаттан өтеу тетігі.

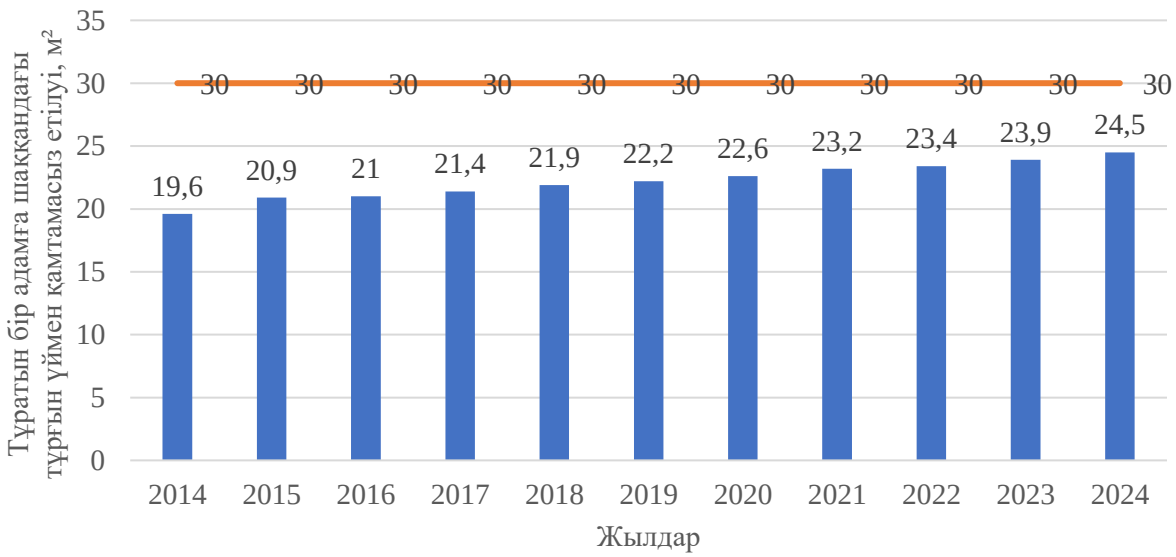
Елімізде тұрғын үйді ипотекалық несиелеу бойынша пайыздық мөлшерлемені субсидиялау бағдарламалары шеңберінде мемлекеттік қаржылық қолдауды дамыту азаматтардың баспана сатып

алуды қаржыландыру бөлігінде мүмкіндіктерін арттыруға көмектеседі. Халықтың аз қамтылған санаттарын қаржылай қолдауға бағытталған мемлекеттің жүргізіп жатқан жұмысы ипотекалық мөлшерлемені жалпыұлттық ауқымда субсидиялауда елдің экономикалық өсуін ынталандыру мақсатындағы бюджет қаражатын игерудің тиімді жолдарының бір болып табылады.

Тұрғын үйді ипотекалық несиелеу жүйесін мемлекеттік қаржылық қолдаудың тиімділігін бағалаудың Н.П. Назарчук ұсынған әдістемесінде жүйелік талдаудың мемлекеттік, субъектілік, жеке деп үш деңгейін бөліп көрсеткен [12]. Олар әлеуметтік-экономикалық, бюджеттік, тұрғын үй саласындағы тиімділік көрсеткіштері деп қарастырған. Олардың әр қайсысын бірнеше көрсеткіштер арқылы есептей келе интегралды мәнін есептеу арқылы тұрғын үйді ипотекалық несиелеу жүйесін мемлекеттік қаржылық қолдаудың тиімділігін анықтаған. Атап айтатын болсақ, әлеуметтік-экономикалық тиімділік көрсеткіштері ретінде несие қаражатын пайдалана отырып тұрғын үй сатып алу кезіндегі мемлекеттік қаржылық қолдаудың үлесі, мемлекеттің қолдауымен қарыз алушының ипотекалық келісім шартты рәсімдеуі және алуына кететін шығындар көрсеткіштері анықталған. Мысалы, несие қаражатын пайдалана отырып тұрғын үй сатып алу кезіндегі мемлекеттік қаржылық қолдаудың үлесі көрсеткішін келісім шартты мемлекеттік қаржыландырудың көлемін тұрғын үй бағасына бөлу арқылы есептеген. Біздің пікірімізше, бұлай есептеу нақты мәлімет бермейді, өйткені келісім-шартты мемлекеттік қаржыландыру көлемін тұрғын үйдің бағасына бөлу логикалық тұрғыда қисынсыз. Басқа көрсеткіштерді есептеу жолдары да осыған ұқсас келеді.

Біздің пікірімізше, жеке тұлғаларды банктік ипотекалық несиелеу жүйесін дамыту және халықтың баспанамен қамтамасыз етілуін арттыру бағытындағы мемлекеттік бағдарламалардың тиімділігін анықтайтын бірден-бір көрсеткіш ол тұрғын үйлердің халықтың кез келген санаты үшін қол жетімді болуы арқылы анықталады. Себебі, мемлекеттік бағдарламалардың жүзеге асырылуының басты әрі түпкі мақсаты халықты қол жетімді баспанамен қамтамасыз ету, олай болса, осы мақсатқа мемлекет қол жеткізді ме, жоқ па екенін анықтау арқылы сол бағдарламалардың тиімділігін бағалай аламыз.

Халықаралық тәжірибеде қазіргі таңда АҚШ риэлторлар қауымдастығы әзірлеген халықтың тұрғын үймен қамтамасыз етілу индексі негізге алынады. Қазақстандықтардың тұрғын үймен қамтамасыз етілуі 2014-2024 ж.ж. аралығында келесідей өзгерген (1-сурет).

Сурет 1 – 2014-2024 ж.ж. 1 адамға есептегендегі халықтың тұрғын үймен қамтамасыз етілу индексі

Ескерту – [13] әдебиет көздері бойынша құрастырылған.

1-суретте көрсетілгендей, 1 адамға есептегендегі тұрғын үйдің қол жетімділігі 2014 жылғы 19,6 ш.м-ден 2024 жылы 24,5 ш.м. 1,25 есеге өзгерген. Ал БҰҰ әлеуметтік стандарты бойынша бұл көрсеткіш 1 адамға шаққанда 30 ш.м. құрауы керек. Яғни Қазақстандықтардың тұрғын үймен қамтылу индексі стандарттан 22,4% төмен. Салыстыру үшін дамыған АҚШ-да 1 адамға есептегендегі тұрғын үймен қамтамасыз етілу көрсеткіші 70 ш.м. құраса, Германияда бұл көрсеткіш жан басына есептегенде 50 ш.м. құрайды.

Тұрғын үйдің қол жетімділігінің басты факторы оның құны болып табылады. Ол тұрғын үйді сатып алудың кез келген нысаны, атап айтқанда қолма-қол ақшаға сатып алу, несиеге алу, субсидиялау арқылы сатып алуға да ықпал етеді. Тұрғын үйдің қол жетімділігі халықтың нарықтағы белсенділігі, азаматтардың күтуі және мемлекеттік, коммерциялық институттарға деген сенімділік дәрежесін ескереді. Яғни тұрғын үйдің қол жетімділігі мемлекеттің тұрғын үй саясаты, әлеуметтік-экономикалық және мінез-құлықтық өзара байланыс тығыз болатын көпфакторлы функция болып табылады. Заңдық тұрғыда «қол жетімді баспана» - әлеуметтік тұрғыда қорғалмаған халықтың тобына қатысты мемлекет жүзеге асыруды көздейтін бірқатар жобалардың ортақ атауы болып табылады. Оған бюджет саласындағы қызметкерлерге, әскери азаматтарға және жас отбасылар мен көпбалалы отбасыларға арналған бағдарламалар кіреді.

Кесте 3 – 2024 жылғы ҚР аймақтары бойынша Price to Income Ratio тұрғын үйдің қол жетімділігі коэффициентін есептеу нәтижесі

Аймақ	PC	N	S	D	D*N*12	*PIR*	Қорытынды
ҚР	500 198	3,4	61,2	230636	9 409 949	3,3	Тұрғын үй қол жетімділігі төмен
Астана қ.	595 466	3,1	55,8	331276	12 323 467	2,7	Тұрғын үй қолжетімді
Алматы қ.	582 512	3	54	387304	13 942 944	2,3	Тұрғын үй қолжетімді
Шымкент	444 090	3,5	63	150369	6 315 498	4,4	Тұрғын үйді сатып алу қиын
Ақмола	428 441	2,9	52,2	203825	7 093 110	3,2	Тұрғын үй қол жетімділігі төмен
Ақтөбе	286 063	3,7	66,6	205010	9 102 444	2,1	Тұрғын үй қолжетімді
Алматы	394 325	3,5	63	156522	6 573 924	3,8	Тұрғын үйді сатып алу қиын
Атырау	373 768	4,4	79,2	339821	17 942 549	1,6	Тұрғын үй қолжетімді
ШҚО	319 933	2,6	46,8	70 120	2 187 744	6,8	Тұрғын үй қол жетімсіз
Жамбыл	369 070	3,9	70,2	151958	7 111 634	3,6	Тұрғын үй қол жетімділігі төмен
БҚО	383 406	3,5	63	203290	8 538 180	2,8	Тұрғын үй қолжетімді
Қарағанды	387 100	3,1	55,8	247768	9 216 970	2,3	Тұрғын үй қолжетімді
Қостанай	339 520	2,7	48,6	217418	7 044 343	2,3	Тұрғын үй қолжетімді
Қызылорда	287 821	4,8	86,4	158881	9 151 546	2,7	Тұрғын үй қолжетімді
Маңғыстау	376 319	4,3	77,4	264644	13 655 630	2,1	Тұрғын үй қолжетімді
Павлодар	379 440	3,1	55,8	242494	9 020 777	2,3	Тұрғын үй қолжетімді
СҚО	361 432	2,7	48,6	214506	6 949 994	2,5	Тұрғын үй қолжетімді
Түркістан	367 517	5,2	93,6	118441	7 390 718	4,7	Тұрғын үй қол жетімсіз

Ескерту – [13] әдебиет көздері бойынша құрастырылған.
PC - Бірінші ретті және екінші ретті тұрғын үй нарығындағы 1 ш.м. тұрғын үйдің орташа нарықтық бағасы, теңге
N - Үй шаруашылығының орташа мөлшері 2021 ж. санақ бойынша, адам
S - Үй шаруашылығындағы бір адамға шаққандағы тұрғын үйдің нормативті ауданы, бір адамға 18 шаршы метр
D - Жан басына шаққандағы айлық табыс, теңге
D*N*12 - Бір үй шаруашылығының жылдық табысы, млн теңге
PIR - Тұрғын үйге қолжетімділік деңгейі, жыл

Есептелген мәліметтерден көріп отырғанымыздай, қолжетімділік деңгейі бойынша тұрғын үй нарықтарының халықаралық классификациясына сәйкес ҚР аймақтарында жағдай әркелкі, нақтырақ айтқанда жалпы республика бойынша алғанда қолжетімділік төмен, соның ішінде Шымкент; Алматы қалаларында тұрғын үй сатып алу қиын, Ақмола, Жамбыл облыстарында тұрғын үйдің қол жетімділігі төмен, Түркістан, Шығыс Қазақстан облыстарында тұрғын үй қол жетімсіз, ал қалған аймақтарда қол жетімді екені байқаймыз.

Келесі есептейтін көрсеткішіміз Mortgage as Percentange of Income - отбасы табысындағы айлық ипотекалық төлемнің үлесін көрсетеді.

Кесте 4 – ҚР аймақтары бойынша 2024 ж. Mortgage as Percentange of Income - отбасы табысындағы айлық ипотекалық төлемнің үлесін есептеу нәтижесі

Аймақ	Үй шаруашылықтарының орташа айлық табысы, теңге	Тұрғын үйдің орташа құны (-20%)= 20% алғашқы жарнаны есептегендегі ипотекалық несие, теңге	Ипотека бойынша ай сайынғы төлем (аннуитет), теңге	Ипотекалық қолжетімділік индексі MPI,%	Қол жетімділік деңгейі ҚЖ/ҚЖЕ
ҚР	784162,4	19687793	267569	34,1	ҚЖЕ
Астана қ.	1026955,6	23437542	318 530	31,0	ҚЖЕ
Алматы қ.	1161912	22927672	311 601	26,8	ҚЖ
Шымкент	526291,5	17479382	237 555	45,1	ҚЖЕ
Ақмола	591092,5	16863438	229 184	38,8	ҚЖЕ
Ақтөбе	758537	11259440	153023	20,2	ҚЖ
Алматы	547827	15520632	210 935	38,5	ҚЖЕ
Атырау	1495212,4	14711508	199 938	13,4	ҚЖ
ШҚО	182312	12592563	171 140	93,9	ҚЖЕ
Жамбыл	592636,2	14526595	197 425	33,3	ҚЖЕ
БҚО	711515	15090860	205 094	28,8	ҚЖ
Қарағанды	768080,8	15236256	207 070	27,0	ҚЖ
Қостанай	587028,6	13363507	181 618	30,9	ҚЖ
Қызылорда	762628,8	11328635	153 963	20,2	ҚЖ
Маңғыстау	1137969,2	14811916	201 303	17,7	ҚЖ
Павлодар	751731,4	14934758	202 972	27,0	ҚЖ
СҚО	579166,2	14225964	193 339	33,4	ҚЖЕ
Түркістан	615893,2	14465469	196 594	31,9	ҚЖЕ
Ескерту – [9], [13], [14] әдебиет көзі негізінде авторлар құрастырған					

4-кестеден байқап отырғанымыздай, отбасы табысындағы айлық ипотекалық төлемнің үлесін көрсететін MPI көрсеткішін есептеудің нәтижесі бүтіндей республика бойынша ипотекалық несиенің қолжетімділік индексі 34,1% құрап халық үшін қол жетімді емес екендігін көрсетті. Соның ішінде 9 аймақта ипотекалық қолжетімділік индексі 30%-дан жоғары, яғни ипотекалық несие қол жетімді емес, соның ішінде Шығыс Қазақстан облысы, Шымкент қаласында қолжетімділік индексінің мөлшері өте жоғары, бұл аймақтарда ипотекалық баспана мүлдем қол жетімді емес деуге болады. сөйтсе де жекелеген аймақтарда ипотекалық өнімдер қол жетімділіктің төменгі деңгейінде болса да, мүмкін екенін айта кету керек. Алматы қ., Ақтөбе, Атырау, Батыс Қазақстан, Қарағанды, Қостанай, Қызылорда, Маңғыстау, Павлодар облыстарында көрсеткіштің мәні 30 %-ға дейін. Яғни, көрсеткіштің төмендеуі аталған аймақтардағы ипотекалық нарықтағы оң динамиканы көрсетеді.

Зерттеудің келесі кезеңінде орташа табысы бар отбасы орташа бағамен сатылатын үйді сатып ала ала ма, сұрағына жауап алу мақсатында ҚР аймақтары бойынша HAI индексі есептелді. Нәтижені 5-кестеден көруге болады.

Кесте 5 – Орташа табысы бар отбасы орташа бағамен сатылатын үйді сатып ала ала ма, сұрағының нәтижелерін талдау

Аймақ	Үй шаруашылықтарының орташа жылдық табысы, теңге	Тұрғын үйдің орташа құны (-20%)= 20% алғашқы жарнаны есептегендегі ипотекалық несие, теңге	Ипотека бойынша ай сайынғы төлем (аннуитет), теңге	Үй сатып алуға қажет сома	HAI	Қол жетімділік деңгейі ҚЖ/ҚЖЕ
ҚР	9409949	19687793	267569	11467243	82,1	ҚЖЕ
Астана қ.	12323467	23437542	318 530	13651286	90,3	ҚЖЕ
Алматы қ.	13942944	22927672	311 601	13354329	104,4	ҚЖ
Шымкент	6315498	17479382	237 555	10180929	62,0	ҚЖЕ
Ақмола	7093110	16863438	229 184	9822171	72,2	ҚЖЕ
Ақтөбе	9102444	11259440	**153023**	6558129	138,8	ҚЖ
Алматы	6573924	15520632	210 935	9040071	72,7	ҚЖЕ
Атырау	17942549	14711508	199 938	8568771	209,4	ҚЖ

ШҚО	2187744	12592563	171 140	7334571	29,8	ҚЖЕ
Жамбыл	7111634	14526595	197 425	8461071	84,1	ҚЖЕ
БҚО	8538180	15090860	205 094	8789743	97,1	ҚЖЕ
Қарағанды	9216970	15236256	207 070	8874429	103,9	ҚЖ
Қостанай	7044343	13363507	181 618	7783629	90,5	ҚЖЕ
Қызылорда	9151546	11328635	153 963	6598414	138,7	ҚЖ
Маңғыстау	13655630	14811916	201 303	8627271	158,3	ҚЖ
Павлодар	9020777	14934758	202 972	8698800	103,7	ҚЖ
СҚО	6949994	14225964	**193 339**	8285957	83,9	ҚЖЕ
Түркістан	7390718	14465469	196 594	8425457	87,7	ҚЖЕ
Ескерту – [9], [13], [14] әдебиет көзі негізінде авторлар құрастырған						

«Қазақстандық тұрғын үй компаниясы» АҚ-ы тұрғын үйдің халыққа қол жетімділігін есептеуде HPI, HAI индекстерін қолданады. HAI индексі үй шаруашылықтарының нақты табыс деңгейі мен стандартты 54 ш.м. пәтерді сатып алуға қажет ең төменгі табыс деңгейінің ара қатынасы арқылы есептеледі. Тұрғын үй қол жетімді болуы үшін бұл көрсеткіш 100% жоғары болуы керек, бұл көрсеткіштің мәні неғұрлым жоғары болса, соғұрлым тұрғын үйдің халық үшін қол жетімділік деңгейі де жоғары болады. Кестедегі мәліметтерден көріп отырғанымыздай, ҚР бойынша HAI мәні 82,1 % құрап қол жетімділік деңгейіне жетпей тұр, атап айтқанда орташа табысы бар Астана, Шымкент қалаларының, Ақмола, Алматы, ШҚО, Жамбыл, БҚО, Қостанай, СҚО, Түркістан облыстарының отбасылары орташа бағамен сатылатын үйді сатып ала алмайтынын көре аламыз. Алматы қаласының, Павлодар, Қарағанды облысы тұрғындарының қаржылық мүмкіндіктері дәлме-дәл жетеді, ал Ақтөбе, Атырау, Қызылорда, Маңғыстау облыстарында тұрғындардың орташа бағадағы үйді сатып алуға қаражаттары еркін жететінін байқауға болады.

HAI индексін ЕДБ ипотекалық өнімдері бойынша децильді топтар (1-дециль ең кедей халық тобы, 10 тұрғындардың ең бай тобы) бойынша «Қазақстандық тұрғын үй компаниясы» АҚ-ы жүргізген талдау нәтижесіне сүйенсек республикада ЕДБ ұсынып отырған өзіндік 7 ипотекалық несиелеу өнімдері қол жетімді емес екені белгілі болған. Қол жетімді ипотекалық өнім ретінде 7-20-25 бағдарламасы ғана танылған. Оның өзі децильдер бойынша тек 10-дециль үшін 151,4% құраған. Ал республика бойынша орташаны есептегенде бұл бағдарлама қол жетімділікті көрсетіп 124,2% құраған. Шын мәнінде басқа 9 топ үшін де қол жетімді емес. ЕДБ ипотекалық өнімдерінің арасында пайыздық мөлшерлемесі тұрғысынан «Altyn Bank» АҚ-ы өнімі тиімді екені, қол жетімділігі ең төмен ипотекалық өнім ретінде «Forte Bank» және «БЦК» өнімдері анықталған (HAI мәні ҚР бойынша сәйкесінше 54,9 %; 53,3 %).

Қорытынды

Ипотекалық өнімдердің қол жетімділігін бағалау тұрғын үй саясаты мен халықтың өмір сүру сапасын арттыруда маңызды құрал болып табылады. Бұл мақалада қол жетімділікті анықтауға бағытталған негізгі көрсеткіштер (*PIR*, MPI, HAI, HPI) Қазақстан Республикасы және аймақтары, ипотекалық өнімдер бойынша анықталып, талданды.

Ресми статистикалық деректерге сүйенсек, 2024 жылдың нәтижесі бойынша жан басына шаққандағы орташа айлық мөлшері 230636 теңгені құраған. Бірақ бұл көрсеткіш ірі қалалар мен өнеркәсіптік өңірлердің есебінен осы соманы құрап отыр. Талдау барысында республиканың кейбір аймақатыр бойынша орташа табыс пен тұрғын үй бағасының арасындағы тепе-теңдік салыстырмалы түрде оң сипатта болғанымен, бұл жағдай халықтың нақты қаржылық мүмкіндіктеріне сәйкес келе бермейді.

Жүргізілген зерттеу еліміздегі ЕДБ ұсынып отырған ипотекалық өнімдердің халықтың басым бөлігі үшін қол жетімсіз екенін көрсетті, мұндай жағдайдың қалыптасуына бірнеше негізгі факторлар әсер етеді:

– жоғары пайыздық мөлшерлемелер – ЕДБ басым бөлігі 16-20 % аралығындағы тиімді сыйақы мөлшерлемесімен ипотекалық өнім ұсынады, ол өз кезегінде ұзақ мерзімді несиелер үшін төлемнің жоғары болуына әкеледі [15];

– бастапқы жарнаның жоғары болуы – банктерде бастапқы жарна 20-50% аралығында, ол жас отбасылар, табысы орташа отбасылар үшін едәуір қаржылық жүктеме болып табылады;

– табысты ресми түрде растаудың қиындығы – өзін-өзі жұмыспен қамтыған азаматтар үшін ипотека алу үшін табысты растаусыз ипотека алу мүмкін емес;

– аймақтар арасындағы теңсіздік – ірі қалалар мен өнеркәсіптік өңірлерде табыс жоғары болғанымен (Астана қ. – 331276, Алматы қ. – 387304, Атырау – 339821, Маңғыстау – 264644),

республиканың басқа аймақтарында орташа айлық табыс мөлшері әлдеқайда төмен (ШҚО – 70120, Түркістан – 118441, Шымкент – 150369, Қызылорда – 158881, Жамбыл – 151958 теңге);

– тұрғындардың әлеуметтік теңсіздігі – жан басына шаққандағы орташа табыс 39657-98877 теңге аралығын құрайтын 7 децильдік топтар бар.

Сонымен қатар, инфляцияның жоғары қарқыны, сақтандыру, бағалау, нотариалдық қызметтер сияқты қосымша шығындар, мемлекеттік субсидияланатын бағдарламалар бойынша шектеулер де ипотекалық несиелеудің қол жетімділігіне кері әсер етеді.

Осылайша, Қазақстандағы ипотекалық несиелеудің қазіргі жүйесі нарықтың табысы орташадан жоғары тар сегментіне ғана бағытталған, тұрғындардың басым бөлігінің қажеттіліктерін сұранысқа айналдыруға мүмкіндік бермейді. Жағдайды жақсарту үшін пайыздық мөлшерлемелерді субсидиялау, бастапқы жарнаны төмендету тетіктерін қарастыру, табысты растау талаптарын жеңілдету, аймақтық ерекшеліктерді ескеретін икемді бағдарламалар, табысы орташадан төмен отбасылар үшін жеңілдіктер енгізу қажет деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Critical factors affecting affordability of mortgage housing in Kenya. Available at: — URL: https:https://link.springer.com/article/10.1007/s10901-017-9547-4?utm_source (Дата обращения 02.01.2025)

2 Rachel Ong Vifor, Christopher Phelps Unlocking housing wealth through mortgage debt: do patterns and motivations vary by age?. Available at: — URL: https://doi.org/10.1080/02673037.2024.2400158 (Дата обращения 02.01.2025)

3 Marco Lombardi, Madhusudan Mohanty and Ilhyock Shim. The real effects of household debt in the short and long run. BIS Working paper No 607. January 2017. Available at: — URL: https://www.bis.org/publ/work607.pdf (Дата обращения 15.01.2025)

4 Endre J. Reite Mortgage lending valuation bias under housing price changes and loan-to-value regulations. Available at: — URL: https://doi.org/10.1016/j.frl.2023.104677 (Дата обращения 28.01.2025)

5 Jinqiao Long Liyuan Zhuang Housing finance and inequality: Mortgage debt in urban China. . Available at: — URL: https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2025.103411 (Дата обращения 28.01.2025)

6 О стоимости недвижимости и инвестиционных индексах. Available at: — URL: https://www.numbeo.com/property-investment (Data obrashcheniya 15.01.2025)

7 Леонова, Л.Б. Методология управления строительством доступного жилья и ЖКУ : монография / Л.Б. Леонова. — Екатеринбург: Изд-во УрГУПС, 2018.— 92 с.

8 Рынок недвижимости – 2024. Итоги года. Available at: — URL: https://krisha.kz/content/articles/2024/2024-rynok-nedvizhimosti-2024-itogi-goda (Дата обращения 05.01.2025)

9 Статистика жилищного фонда. Available at: — URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-inno-build/publications (Дата обращения 05.01.2025)

10 Рынок ипотечного кредитования 2024. Available at: — URL: https://khc.kz/ru/%d0%b0%d0%bd%d0%b0% (Дата обращения 15.01.2025)

11 Количество очередников и получивщих жилье. Available at: — URL: https://hf.kezekte.kz/ru/statistics/general (Дата обращения 15.01.2025)

12 Назарчук Н.П. Модернизация механизма финансового регулирования ипотечного жилищного кредитования в условиях цифривизации экономических процессов / Дисс. на соискание ученой степени к.э.н., Ростов-на-Дону. – 2020. 125 с.

13 Қазақстан Республикасының стратегиялық жоспарлау және реформалау агенттігінің ұлттық статистика Бюросының мәліметтері. Available at: — URL: www.stat.gov.kz (Дата обращения 18.01.2025)

14 Кредитный калькулятор. Available at: — URL: https://www.kn.kz/ipotechniy-kalkulyator?c%5Bprice%5D=14465469&c (Дата обращения 18.01.2025)

15 Martin Casta The impact of mortgage rates on the housing market. Available at: — URL: https://doi.org/10.1016/j.jhe.2025.102079 (Дата обращения 18.01.2025)

ОЦЕНКА ДОСТУПНОСТИ БАНКОВСКОГО ИПОТЕЧНОГО КРЕДИТОВАНИЯ ДЛЯ ФИЗИЧЕСКИХ ЛИЦ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация

Целью статьи является оценка уровня доступности банковских ипотечных продуктов для физических лиц в различных регионах Республики Казахстан. Результаты исследования показали, что при использовании официальных статистических данных о среднем уровне заработной платы в ряде регионов жилье по ипотечным условиям условно доступно. Однако фактические данные свидетельствуют о том, что около 90% ипотечных продуктов остаются недоступными для большинства населения. Основные причины этой

ситуации включают высокие процентные ставки, крупный первоначальный взнос, сложность подтверждения доходов и социально-экономическое неравенство между регионами.

Результаты исследования представляют как теоретическую, так и практическую основу для разработки мер, направленных на совершенствование жилищной политики и повышение доступности ипотечного кредитования. В качестве рекомендаций предлагается рассмотреть механизмы субсидирования процентных ставок, снижение первоначального взноса и упрощение требований к подтверждению доходов.

В исследовании использованы методы сравнительного и количественного анализа. Были рассчитаны ключевые показатели, такие как соотношение цены жилья к доходу (PIR), доля ипотечного платежа в доходе семьи (MPI) и индекс доступности жилья (HAI). Ограничениями исследования являются отсутствие учета неформальных доходов, теневой экономики, а также невозможность анализа ряда регионов (Абайская, Жетысуская и Улытауская области).

Ключевые слова: ипотека, доступность, ипотечное кредитование, жильё, соотношение цены жилья к доходу, доля ипотечного платежа в доходе семьи, индекс доступности жилья.

ASSESSMENT OF THE ACCESSIBILITY OF BANK MORTGAGE LENDING FOR INDIVIDUALS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

The purpose of this article is to assess the accessibility of bank mortgage loan products for individuals across various regions of the Republic of Kazakhstan. The research results indicate that, based on official average wage statistics, housing appears to be conditionally affordable in some regions. However, actual data show that approximately 90% of mortgage products remain inaccessible to the majority of the population. The key contributing factors include high interest rates, large initial down payments, challenges in verifying income, and socioeconomic disparities between regions.

The study findings offer both theoretical and practical value for the development of targeted measures to improve housing policy and increase mortgage accessibility. Recommended actions include interest rate subsidies, lowering down payment requirements, and simplifying income verification procedures.

The study employed comparative and quantitative analysis methods. Key indicators such as the Price-to-Income Ratio (PIR), Mortgage Payment as a Percentage of Income (MPI), and the Housing Affordability Index (HAI) were calculated to evaluate mortgage product accessibility across regions. Limitations of the study include the exclusion of informal incomes and shadow economy factors, as well as the inability to analyse several areas (Abai, Zhetysu, and Ulytau).

Keywords: mortgage, accessibility, mortgage loan, housing, Price-to-Income Ratio, Mortgage Payment as a Percentage of Income, Housing Affordability Index.

REFERENCES

1 Critical factors affecting the affordability of mortgage housing in Kenya. Available at: — URL: https:https://link.springer.com/article/10.1007/s10901-017-9547-4?utm_source [in English] (accessed: 02.01.2025)

2 Rachel Ong Vifor, Christopher Phelps Unlocking housing wealth through mortgage debt: do patterns and motivations vary by age?. Available at: — URL: https://doi.org/10.1080/02673037.2024.2400158 [in English] (accessed: 02.01.2025)

3 Marco Lombardi, Madhusudan Mohanty and Ilhyock Shim. The Real Effects of Household Debt in the Short and Long Run. BIS Working Paper No. 607. January 2017. Available at: — URL: https://www.bis.org/publ/work607.pdf [in English] (accessed: 15.01.2025)

4 Endre J. Reite Mortgage lending valuation bias under housing price changes and loan-to-value regulations. . Available at: — URL: https://doi.org/10.1016/j.frl.2023.104677 [in English] (accessed: 28.01.2025)

5 Jinqiao Long Liyuan Zhuang Housing finance and inequality: Mortgage debt in urban China. . Available at: — URL: https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2025.103411 [in English] (accessed: 28.01.2025)

6 O stoimosti nedvizhimosti i investicionnyh indeksah. *[About real estate prices and investment indices]*. Available at: — URL: https://www.numbeo.com/property-investment [in Russian] (accessed: 15.01.2025)

7 Leonova L.B. Metodologiya upravleniya stroitel'stvom dostupnogo zhil'ya i ZHKU : monografiya / *[Methodology for managing the construction of affordable housing and housing and communal services]*. L.B. Leonova. — Ekaterinburg: Izd-vo UrGUPS, 2018.— 92 p. [in Russian]

8 Rynok nedvizhimosti – 2024. *[Real estate market - 2024]*. Itogi goda. Available at: — URL: https://krisha.kz/content/articles/2024/2024-rynok-nedvizhimosti-2024-itogi-goda [in Russian] (accessed: 05.01.2025)

9 Statistika zhilishchnogo fonda. *[Housing statistics]*. Available at: — URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-inno-build/publications [in Russian] (accessed: 05.01.2025)

10 Rynok ipotechnogo kreditovaniya 2024. *[Mortgage lending market 2024]*. Available at: — URL: https://khc.kz/ru/%d0%b0%d0%bd%d0%b0% [in Russian] (accessed: 15.01.2025)

11 Kolichestvo ocherednikov i poluchivshchih zhil'e. *[The number of people on the waiting list and those who received housing]*. Available at: — URL: https://hf.kezekte.kz/ru/statistics/general [in Russian] (accessed: 15.01.2025)

12 Nazarchuk N.P. Modernizaciya mekhanizma finansovogo regulirovaniya ipotechnogo zhilishchnogo kreditovaniya v usloviyah cifrivizacii ekonomicheskih processov. *[Modernization of the financial regulation mechanism for mortgage housing lending in the context of digitalization of economic processes]*. Diss. na soiskanie uchenoj stepeni k.e.n., Rostov-na-Donu. – 2020. 125 p. [in Russian]

13 Қазақстан Respublikasynyң strategiyalyқ zhosparlau zhәne reformalau agenttiginiң ұlttyқ statistika Byurosynyң mәlimetteri. *[Data from the National Bureau of Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reform of the Republic of Kazakhstan]*. Available at: — URL: www.stat.gov.kz [in Russian] (accessed: 18.01.2025)

14 Kreditnyj kal'kulyator. *[Loan calculator]*. Available at: — URL: https://www.kn.kz/ipotechniy-kalkulyator?c%5Bprice%5D=14465469&c [in Kazakh] (accessed: 18.01.2025)

15 Martin Casta The impact of mortgage rates on the housing market. Available at: — URL: https://doi.org/10.1016/j.jhe.2025.102079 [in English] (accessed: 18.01.2025)

Information about authors:

Auyezkhanuly Azamat – **corresponding author**, doctoral student, Senior lecturer, School of Management and Tourism, Almaty Management University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: a.auyezkhanuly@almau.edu.kz

ORSID: https://orcid.org/0009-0007-0006-8530

Gulshat Kasymkankyzy Baizhaksynova - candidate of Economic Sciences, Associate Professor, School of Management and Tourism, Almaty Management University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: a.baizhaxynova@almau.edu.kz

ORSID: *https://orcid.org/0000-0002-2491-3440*

Issakhova Parida - Doctor of Economic Sciences, Head of the Doctoral Studies Department, Almaty Management University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: p.isakhova@almau.edu.kz

ORSID: https://orcid.org/0000-0001-6320-0489

Информация об авторах:

Ауезханұлы Азамат – **основной автор**, докторант, старший преподаватель Школы менеджмента и туризма, Алматы менеджмент университет, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: a.auyezkhanuly@almau.edu.kz

ORSID: https://orcid.org/0009-0007-0006-8530

Байжаксынова Гульшат Касымкановна - кандидат экономических наук, ассоциированный профессор Школы менеджмента и туризма, Алматы менеджмент университет, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: a.baizhaxynova@almau.edu.kz

ORSID: https://orcid.org/0000-0002-2491-3440

Исахова Парида – доктор экономических наук, руководитель отдела докторантуры, Алматы менеджмент университет, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: p.isakhova@almau.edu.kz

ORSID: https://orcid.org/0000-0001-6320-0489

Авторлар туралы ақпарат:

Ауезханұлы Азамат - **негізгі автор**, докторант, Менеджмент және туризм мектебінің аға оқытушысы, Алматы менеджмент университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: a.auyezkhanuly@almau.edu.kz

ORSID: https://orcid.org/0009-0007-0006-8530

Байжақсынова Гүлшат Қасымқанқызы - экономика ғылымдарының кандидаты, Менеджмент және туризм мектебінің қауымдастырылған профессоры, Алматы менеджмент университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: a.baizhaxynova@almau.edu.kz

ORSID: https://orcid.org/0000-0002-2491-3440

Исахова Парида – экономика ғылымдарының докторы, Докторантура бөлімінің бастығы, Алматы менеджмент университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: p.isakhova@almau.edu.kz

ORSID: https://orcid.org/0000-0001-6320-0489

ҒТАМР 06.71.07
ӘОЖ 338.43.02

DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.33

Б.Қ. Нәрібек[1]*, Г.И. Абдикеримова[1], Д.А. Куланова[1], Л.П. Молдашбаева[2]

[1]М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, 160000, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы
[2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы
*e-mail: bagdaulet98narbek@gmail.com

АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНДІ ЦИФРЛАНДЫРУДАҒЫ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ БИБЛИОМЕТРИКАЛЫҚ ТАЛДАУЫ

Аңдатпа

Зерттеу агроөнеркәсіптік кешендегі цифрландыруға арналған ғылыми еңбектердің библиометрикалық талдауын жүргізуге бағытталған. Web of Science деректер базасындағы жарияланымдар негізінде VosViewer бағдарламасы арқылы негізгі зерттеу бағыттары, ғылыми ынтымақтастық құрылымы және басым трендтер анықталды. Зерттеу барысында кілттік сөздердің өзара байланысы, елдер арасындағы кооперация, сондай-ақ әр елдің аталған тақырып бойынша жарияланымдық белсенділігі бағаланды. Сонымен қатар, ең көп сілтеме жасалған журналдар мен авторлар анықталып, олардың зерттеу бағыттары талданды. Қазақстандық ғалымдардың Web of Science базасындағы үлесі мен олардың еңбектеріне жасалған сілтемелер де қарастырылды.

Зерттеу нәтижелері агроөнеркәсіп кешенін цифрландыру саласындағы жаһандық және аймақтық ғылыми даму үрдістерін жүйелі түрде бағалауға мүмкіндік береді. Анализ көрсеткендей, цифрлық технологияларды агроөнеркәсіптік кешенге енгізу тақырыбы бойынша жарияланымдар саны соңғы онжылдықта айтарлықтай өскен. Әсіресе, дамыған елдерде ғылыми белсенділік жоғары деңгейде қалыптасқан, бұл салада қарқынды зерттеулер жүргізілуде. Сонымен қатар, дамушы елдерде, оның ішінде Қазақстанда, бұл бағыттағы зерттеулердің қарқын алуы байқалады, алайда халықаралық кооперация деңгейі әлі де шектеулі. Библиометрикалық талдау көрсеткендей, агроөнеркәсіп кешенінің цифрлануына арналған зерттеулер негізінен цифрлық платформалар, ақылды ауыл шаруашылығы жүйелері және инновациялық технологиялар бағытында шоғырланған.

Бұл зерттеу агроөнеркәсіп кешеніндегі цифрландырудың ғылыми негіздерін түсінуге және саланың стратегиялық дамуын қалыптастыруға септігін тигізеді. Алынған нәтижелер саладағы негізгі ғылыми орталықтарды, ықпалды зерттеушілерді және жетекші ғылыми басылымдарды айқындауға ықпал етіп, болашақ зерттеулер үшін маңызды теориялық және әдістемелік негіз бола алады. Сонымен қатар, бұл жұмыс Қазақстандағы агроөнеркәсіптік кешеннің цифрлануын жетілдіруде ғылыми негізделген шешімдер қабылдауға көмектеседі. Зерттеу цифрландыру үрдістерін терең түсінуге, оның дамуы мен болашақ бағыттарын бағалауға мүмкіндік береді.

Негізгі сөздер: библиометрикалық талдау, агроөнеркәсіптік кешен, ауылшаруашылығын цифрландыру, Web of Science, ғылыми ынтымақтастық, VosViewer, ғылыми трендтер.

Кіріспе

Агроөнеркәсіптік кешеннің (АӨК) цифрлық трансформациясы әлемдік экономиканың маңызды тенденцияларының бірі болып табылады. Цифрландырудың ауыл шаруашылығына ықпалы туралы зерттеулер көрсеткендей, жаңа технологияларды енгізу өндіріс тиімділігін 15-25%-ға, ал ресурстарды пайдалану тиімділігін 20-30%-ға дейін арттыруға мүмкіндік береді [1]. "Ақылды ауыл шаруашылығы" (smart farming), "нақты егіншілік" (precision agriculture) және "агротехнологиялық инновациялар" (agtech) сияқты жаңа технологиялар өндіріс тиімділігін арттыруға, ресурстарды оңтайландыруға және тұрақты ауыл шаруашылығын дамытуға ықпал етеді.

Библиометрикалық талдауларға сүйене отырып, Web of Science және Scopus дерекқорларындағы жарияланымдардың саны жыл сайын 10-12%-ға өсіп отырғанын байқауға болады. Бұл зерттеулердің басым бөлігі АҚШ, Еуропа және Қытай ғалымдарына тиесілі, олардың үлесі 75%-дан астам, ал Қазақстан, Орталық Азия және басқа дамушы елдерден шыққан жарияланымдардың үлесі 5-7% шамасында. Бұл деректер аталған саладағы ғылыми зерттеулердің басым бөлігі дамыған елдерде жүргізіліп жатқанын көрсетеді.

Қазақстан үшін ауыл шаруашылығы экономиканың стратегиялық маңызды саласы болып табылады. Елдегі ауыл шаруашылығына жарамды жерлердің үлесі жоғары

болғанымен, еңбек өнімділігі дамыған елдермен салыстырғанда 2,5-3 есе төмен [2]. Осыған байланысты "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасы аясында ауыл шаруашылығын цифрландыруға ерекше назар аударылуда. 2025 жылға қарай цифрлық технологияларды енгізу арқылы ауыл шаруашылығының жалпы өнімінің көлемін 30%-ға арттыру жоспарланып отыр.

Алайда, Қазақстандағы цифрлық трансформация бірқатар кедергілерге тап болуда. Фермерлердің тек 40%-ы цифрлық платформалар мен агротехнологияларды қолдануға дайын екенін білдірген, ал ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының 50%-дан астамында интернет инфрақұрылымы жеткіліксіз [3]. Сонымен қатар, аграрлық сектордағы цифрлық технологиялардың енгізілу деңгейі әртүрлі, бұл ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының инновацияларды игеру мүмкіндіктеріне байланысты.

Библиометрикалық әдістерді қолдану арқылы агроөнеркәсіптік кешенді цифрландыру бойынша ғылыми бағыттардың даму үрдістерін, зерттеу саласындағы негізгі трендтерді және Қазақстандағы АӨК цифрлық трансформациясының болашақ мүмкіндіктерін анықтауға бағытталған. VOSviewer бағдарламасын пайдалана отырып, зерттеулер арасындағы өзара байланыстар, ықпалды ғылыми еңбектер, жетекші журналдар мен авторлар талданады. Библиометрикалық талдау әдісі цифрландыру бойынша зерттеулердің құрылымын түсінуге, зерттеу саласындағы көшбасшы елдерді, ұйымдарды және зерттеушілерді анықтауға, сондай-ақ Қазақстанның ғылыми ортасында аталған тақырыптың қаншалықты дамығанын бағалауға мүмкіндік береді.

Бұл зерттеу Қазақстандағы АӨК-тің цифрлық дамуын жаһандық үрдістермен салыстыра отырып, болашақ зерттеулер мен инновациялық шешімдер үшін маңызды бағыттарды анықтауға көмектеседі. Зерттеудің нәтижелері Қазақстанда цифрлық ауыл шаруашылығын дамыту бойынша стратегиялық шешімдер қабылдауға, ғылым мен бизнестің өзара іс-қимылын күшейтуге және ауыл шаруашылығы секторын заманауи технологияларға негізделген жаңа деңгейге шығаруға ықпал етеді.

Материалдар мен әдістер

Бұл зерттеуде агроөнеркәсіптік кешендегі (АӨК) цифрландыру бойынша ғылыми еңбектердің даму үрдістерін, зерттеу бағыттарын және негізгі ғылыми ықпалдылықты анықтау мақсатында библиометрикалық талдау әдісі қолданылды. Бұл әдіс ғылыми жарияланымдар арасындағы байланыстарды сандық түрде талдауға, олардың құрылымын және динамикасын сипаттауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің библиометрикалық талдауына арналған деректер Web of Science халықаралық ғылыми мәліметтер базасынан жиналды. Іріктеу барысында кілттік сөздер ретінде "ауылшаруашылығын цифрландыру" термині қолданылды. Хронологиялық шектеу ретінде 2014–2024 жылдар аралығындағы мақалалар қарастырылып, бұл цифрландырудың соңғы онжылдықтағы даму үрдістерін зерттеуге мүмкіндік берді [4].

Жиналған мәліметтер VOSviewer бағдарламасы арқылы өңделді. Бұл бағдарлама авторлық ықпалдылық, елдер арасындағы ғылыми ынтымақтастық, кілттік сөздер желісі, көбінесе дәйексөз келтірілген еңбектер сияқты аспектілерді талдауға мүмкіндік береді [5]. Алдымен деректер жүктеліп, қайталанатын және маңызы төмен зерттеулер сүзгіден өткізілді. Ко-цитация және авторлық ықпалдылықты талдау арқылы ең ықпалды авторлар мен журналдар анықталады [6]. Кілттік сөздер талдауы жүргізіліп, зерттеу трендтерін айқындау үшін маңызды терминдер желісі құрылды. Сонымен қатар, елдер арасындағы ынтымақтастық деңгейі зерттеліп, әр мемлекеттің ғылыми үлесі бағаланды. Бұл зерттеудің басты шектеуі – тек Web of Science базасындағы мәліметтерді қолдануы бұл Scopus және басқа да мәліметтер базасындағы ақпараттарды қамтыған жоқ. Сонымен қатар, салалық спецификалық дереккөздер талдауға енгізілмеген. Болашақта салалық деректерді біріктіріп, сапалық талдау жүргізу зерттеудің маңыздылығын арттыра алады.

Әдебиетке шолу

Агроөнеркәсіптік кешендегі цифрландыру – қазіргі заманғы зерттеулердің басты бағыттарының бірі. Цифрлық технологиялардың енгізілуі ауыл шаруашылығындағы

өнімділікті арттыруға, ресурстарды тиімді пайдалануға және жалпы саланың бәсекеге қабілеттілігін күшейтуге ықпал етеді [7]. Дәлме-дәл егіншілік, үлкен деректерді талдау, жасанды интеллект, бұлттық технологиялар, цифрлық платформалар сияқты шешімдер саладағы басқару тиімділігін арттырып, жаңа нарықтық мүмкіндіктер ашады [8].

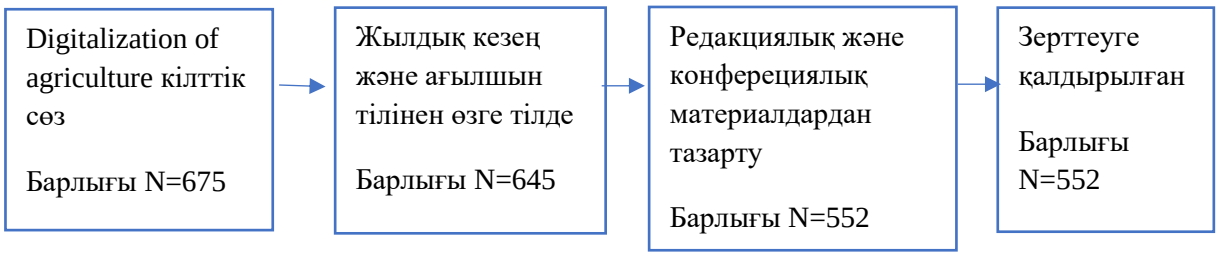
Цифрландырудың экономикалық және институционалдық әсерін зерттеулер көрсеткендей, технологияларды енгізу шығындарды төмендетуге және тұрақты ауыл шаруашылығын дамытуға мүмкіндік береді. Алайда, инфрақұрылымның жеткіліксіздігі, цифрлық білімнің төмен деңгейі және инвестицияның шектеулілігі сияқты кедергілер АӨК-тің толық цифрлануына тосқауыл болып отыр [9].

Библиометрикалық талдау арқылы цифрлық ауыл шаруашылығы саласындағы ғылыми зерттеулердің негізгі трендтері анықталуда. Web of Science базасындағы зерттеулердің нәтижелері көрсеткендей, бұл салада ғылыми ынтымақтастықтың кеңейіп, зерттеулердің қарқыны артып келеді [10]. Қазақстандық ғалымдардың бұл тақырыптағы үлесі артып келе жатқанымен, олардың еңбектері көбінесе институционалдық құрылымдар мен инновациялық саясатқа бағытталған [11], [12], [13], [14], [15].

Агроөнеркәсіптік кешендегі цифрландыру ауыл шаруашылығы саласының тұрақтылығын және бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізгі факторы ретінде қарастырылады. Ғылыми әдебиеттердің библиометрикалық талдауы бұл саладағы зерттеулердің белсенді дамып жатқанын және Қазақстан үшін стратегиялық маңызға ие екенін көрсетеді.

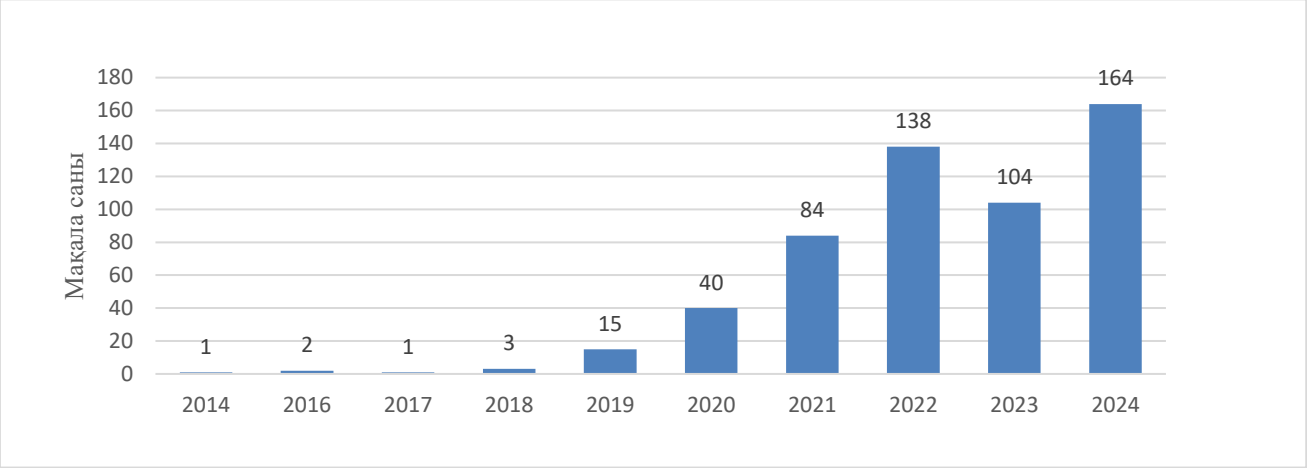
Нәтижелер мен талқылау.

Біздің зерттеу стратегиямыз 2014 жылдан 2024 жылға дейін Web Of Science(WoS) дерекқоры негізінде зерттеулер жүргізуді қамтыды. 2014 жылға дейін тек жеті мақала жарияланған, сондықтан біз зерттеу барысында тенденциялардағы өзгерістерді есепке алу үшін соңғы онжылдық алынды. Іздеуді жүргізу үшін Біз "ауыл шаруашылығын цифрландыру" кілт сөзін және Web Of Science-тегі "барлық салалар" іздеу параметрін қолдандық. Нәтижесінде 1634 ықтимал құжат алынды, іздеу параметрлерінің тиімсіздігіне байланысты тиісті құжаттарды олардың атауы бойынша іздедік, нәтижесінде 675 ықтимал мақала пайда болды. Біздің критерийлерімізге сәйкес келмейтін жылдық кезеңге байланысты 7 құжатты, ағылшын тілінде жазылмаған 23 мақаланы және 93 конференциялық немесе редакциялық құжаттарды жария етілген мақалаларды алып тастағаннан кейін, талдау үшін 552 мақала қалдырылды.

Сурет 1 –Web of Science базасында кілт сөздерді іздеу стратегиясы
Ескертпе: VOSviewer бағдарламалық құралы негізінде авторлармен құрастырылған

Нәтижелер. Зерттеуге 2014-2024 жылдар аралығындағы басылымдарға сәйкес, WoS базасындағы құжаттар саны соңғы жылдары айтарлықтай арта түскен. Бұл тенденция аталмыш саладағы ғылыми басылымдардың өзектілігі жаңа деңгейге көтерілгенін көрсетеді. Атап айтқанда, 2016 жылдан бастап бұл бағыттағы зерттеулер қарқын ала бастады. Алайда, Қазақстандық авторлардың еңбектері бұл базаға аз енгізілген, нақтырақ айтқанда, тек 3 құжат қана табылды, бұл Қазақстандағы ғылыми зерттеулердің халықаралық индекстеу жүйелеріндегі үлесінің шектеулі екенін көрсетеді.

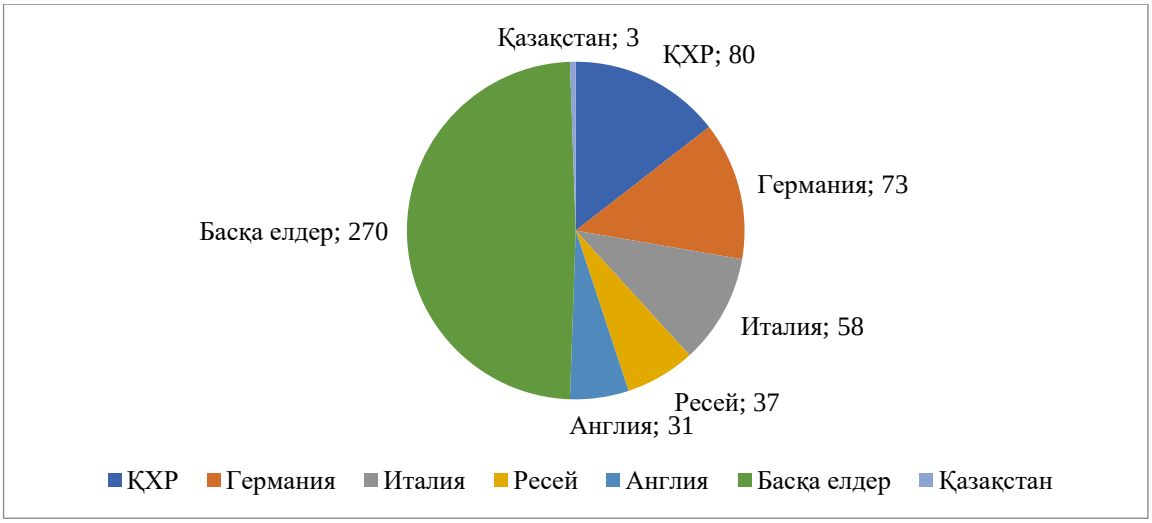

Сурет 2 - Web of Science базасындағы ғылыми мақалалар санының жылдар бойынша динамикасы

Ескертпе: VOSviewer бағдарламалық құралы негізінде Web of Science базасында авторлармен құрастырылған

Бағдарламалық диаграмма Web of Science дерекқорында 2014 жылдан 2024 жылға дейінгі кезеңде жарияланған ғылыми мақалалардың сандық көрсеткішін бейнелейді. Берілген деректер уақыт өте келе ғылыми жарияланымдардың айтарлықтай өскенін, әсіресе 2019 жылдан бастап күрт артқанын көрсетеді. 2014–2018 жылдары жарияланымдар саны өте төмен деңгейде қалып, жылына 1-3 мақала аралығында өзгерген. 2015 жылы жүргізілген зерттеу параметрі бойынша мақала шықпаған. 2019 жылы көрсеткіш 15 мақалаға дейін ұлғайып, 2020 жылы айтарлықтай өсіп, 40 жарияланымға жеткен. 2021 жылдан бастап ғылыми мақалалардың санының қарқынды өсуі байқалады, бұл жылы 84 мақала жарияланған. 2022 жылы бұл көрсеткіш айтарлықтай артып, 138 жарияланымға жеткен. 2023 жылы салыстырмалы түрде аздап төмендеу орын алып, 104 мақала жарияланғанымен, 2024 жылы көрсеткіш қайта өсіп, 164 мақалаға жетіп, ең жоғары мәнді көрсеткен.

Жалпы, ұсынылған деректер зерттеліп отырған тақырыпқа деген академиялық қызығушылықтың артуын көрсетеді. Әсіресе, соңғы бес жылда (2020–2024) ғылыми жарияланымдардың айтарлықтай өсу тенденциясы байқалады, бұл саланың өзектілігі мен ғылыми қауымдастықтағы маңыздылығының артқанын білдіреді.

Сурет 3 - Web of Science деректер базасындағы жарияланымдар саны және елдер үлесі

Ескертпе: VOSviewer бағдарламалық құралы негізінде Web of Science базасында авторлармен құрастырылған

Зерттеу Web of Science деректер базасында тіркелген ғылыми мақалалардың елдер бойынша таралуын талдайды. Жалпы алғанда, зерттеуге 95 ел қатысқан. Жетекші бес мемлекет - Қытай, Германия, Италия, Ресей және Англия - барлық жарияланымдардың жартысына жуығын (50%) құрайды. Оның ішінде Қытай 80 мақала (14%) жариялау арқылы көш бастап тұр, ал Германия 73 мақала (13%), Италия 58 мақала (10%) үлесімен ерекшеленеді.

Елеулі ғылыми белсенділік танытқан басқа елдер қатарына Ресей (37 мақала, 7%) және Англия (31 мақала, 6%) жатады. Алдыңғы қатарлы бес елден кейінгі топта Нидерланды, Испания, Үндістан, АҚШ және Франция сияқты елдер орналасқан, олардың әрқайсысы 26-29 мақаладан жариялаған, бұл олардың ғылыми өнімділігінің орташа деңгейде екенін көрсетеді.

Айта кетерлік жайт, жарияланған мақалалардың 50%-ы бірқатар өзге елдерге тиесілі, олар зерттеуге салыстырмалы түрде аз үлес қосқан мемлекеттер санатына жатады. Қазақстанның ғылыми үлесі 3 мақала (1%) деңгейінде қалыптасқан, бұл оның академиялық ықпалының салыстырмалы түрде төмен екенін көрсетеді. Сонымен қатар төмен пайыз Қазақстаннан алынған зерттеулердің Нәтижелері Web Of Science-те аз ұсынылғанын көрсетеді. Бұл индекстелген журналдардағы жарияланымдардың аздығы, тілдік кедергілер немесе халықаралық ынтымақтастықтың төмендеуі сияқты факторларға байланысты. Сонымен қатар отандық журалдарға жариялануы да олардың әлемдік ғылыми журналдаға шығуына кедергі.

Кесте 1 - Агроөнеркәсіптік кешендегі цифрландыру бойынша Web of Science дерекқоры ғылыми жарияланымдардың таралуы және ықпалдылығы

№	Журнал атауы	Құжаттар саны	SJR	CiteScore	SNIP	Дәйексөздер саны
1	Sustainability (Тұрақтылық)	51	0.61	5.0	1.1	20,000
2	Scientific Papers Series Management Economic Engineering in Agriculture and Rural Development (Ауыл шаруашылығында басқару және экономикалық инжиниринг бойынша ғылыми мақалалар сериясы)	29	0.13	0.7	0.2	500
3	Agriculture (Basel) (Ауыл шаруашылығы (Базель))	21	0.45	3.2	0.9	8,000
4	Agricultural Systems (Ауыл шаруашылығы жүйелері)	20	2.25	10.1	2.5	12,500
5	Computers and Electronics in Agriculture (Ауыл шаруашылығындағы компьютерлер мен электроника)	15	1.75	8.3	2.0	15,000
6	Frontiers in Sustainable Food Systems (Тұрақты азық-түлік жүйелері саласындағы зерттеулер)	13	0.85	4.5	1.3	6,000
7	Journal of Rural Studies (Ауылдық зерттеулер журналы)	13	1.50	7.0	1.8	9,500
8	Agronomy (Basel) (Агрономия (Базель))	9	0.70	5.5	1.2	10,000
9	Agriculture and Human Values (Ауыл шаруашылығы және адам құндылықтары)	8	1.10	6.2	1.6	7,500
10	Sociologia Ruralis (Ауылдық әлеуметтану)	8	0.95	5.8	1.4	5,000
Ескертпе: VOSviewer бағдарламалық құралы негізінде Web of Science базасында авторлармен құрастырылған						

Жалпы алғанда, алынған нәтижелер ғылыми жарияланымдардың географиялық таралуында Еуропа елдерінің басымдыққа ие екенін, сондай-ақ Қытай, Ресей және АҚШ-тың елеулі үлес қосқанын айқындайды. Сонымен қатар, зерттеуге қатысқан шағын мемлекеттер жиынтық түрде жалпы жарияланымдардың жартысына жуығын құрайды, бұл олардың ғылыми қауымдастықтағы орнын айқындайды.

Агроөнеркәсіптік кешендегі цифрландыру мен әлеуметтік-экономикалық желілер тақырыбы бойынша ғылыми мақалалардың жариялану деңгейін анықтау үшін 10 ғылыми журнал талданды. Зерттеу нәтижесінде Sustainability журналы 51 мақаламен ең көп қолданылған басылым болып шықты. Одан кейін Scientific Papers Series Management Economic Engineering in Agriculture and Rural Development (29 мақала) және Agriculture Basel (21 мақала) журналдары орын алды.

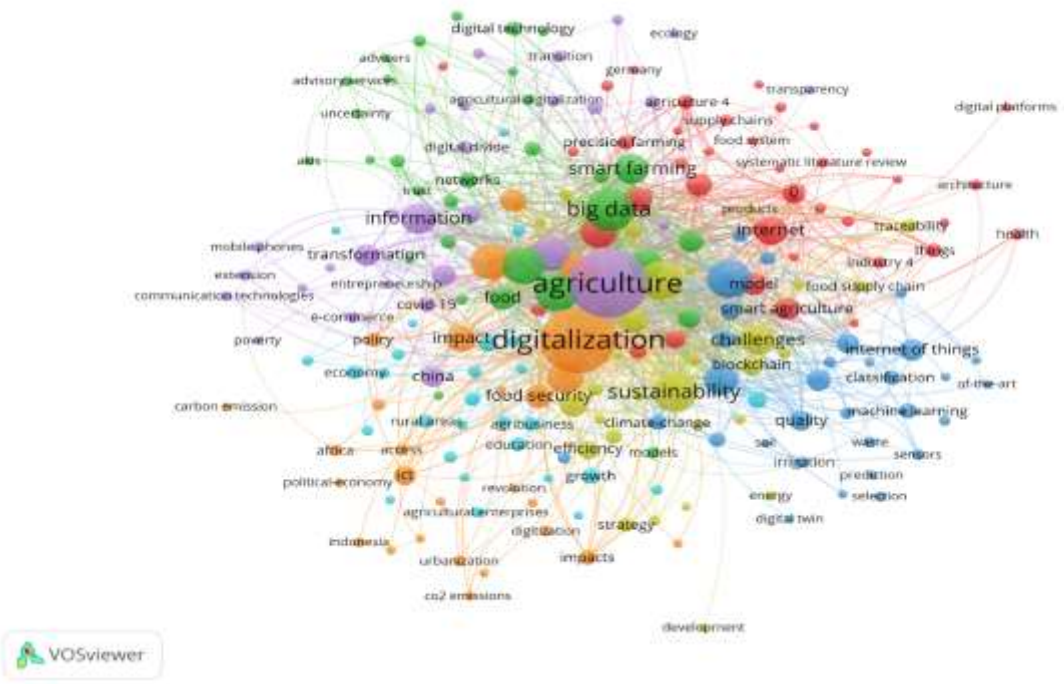
Журналдардың ықпалдылығы мен беделін бағалау көрсеткіштері бойынша Agricultural Systems (SJR – 2.25, CiteScore – 10.1) және Computers and Electronics in Agriculture (SJR – 1.75, CiteScore – 8.3) ғылыми ортада кеңінен мойындалған басылымдар болып табылады. Сонымен қатар, Sustainability журналы 20,000-нан астам дәйексөзбен, ал Computers and Electronics in Agriculture мен Agricultural Systems тиісінше 15,000 және 12,500 дәйексөзбен жоғары ықпалға ие екені анықталды. Жалпы, бұл талдау агроөнеркәсіптік кешеннің цифрлық трансформациясына қатысты зерттеулердің негізгі бағыттарын және беделді дереккөздерді анықтауға мүмкіндік береді [16], [17], [18].

Web Of Science деректер базасынан алынған ең көп сілтеме жасалған шет елдік және Қазақстанның авторларын атап өту қажет. Мысалы, Klerkx L., Jakku E., Labarthe P. «Njas-Wageningen Journal Of Life Sciences» журналындағы мақаласы «Цифрлық ауыл шаруашылығы, ақылды ауыл шаруашылығы және ауыл шаруашылығы туралы әлеуметтік ғылымдарға шолу 4.0: Жаңа салымдар және болашақ зерттеулер бағдарламасы» [19]. 609 дәйексөзбен 209 рет Сілтемелер келтірілген. Бұл мақалада ауыл шаруашылығындағы цифрландыру бойынша дамып келе жатқан әлеуметтік ғылымдар зерттеулері қарастырылған, яғни экономикалық, институционалдық және этикалық аспектілер сияқты түйінді тақырыптармен ерекшеленеді. Онда зерттеулердегі олқылықтар айқындалып, ақылды шаруашылықпен ауыл шаруашылығы 4:0 зерттеулерінің болашақ зерттеу бағыттары көрсетілген.

Mondejar M-E., және т.б. «Science Of The Total Environment» журналындағы мақаласы «Тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізу үшін цифрландыру: Ақылды жасыл планетаға қарай қадамдар» 310 дәйексөз 164 рет сілтеме жасалынған [20]. Бұл зерттеу ауыл шаруашылығындағы цифрландырудың экологиялық, экономикалық және институционалдық салдарын зерттейді, тұрақтылық, саясат және технологияларды енгізу мәселелерін көрсетеді. Ол тұрақты саясатты, этикалық ойларды және цифрлық ауыл шаруашылығының климатқа төзімділік пен әлеуметтік-экономикалық трансформациядағы рөлін көрсететін пәнаралық зерттеулерге шақырады.

WoS базасындағы Қазақстандық авторлардың еңбектеріне келетін болсақ негізгі екпінді М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті 2024 жылы жарияланған ең көп 52 рет сілтеме жасалған Tsapova O. және т.б. зерттеуі Q-1 журналына енетін «Journal Of The Knowledge Economy» журналындағы «Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешеніндегі цифрландыру мәселелері және саланың ерекшелігі» мақаласын ерекше айтып өтуге болады [21]. Бұл зерттеуде цифрлық және интеллектуалды технологиялардың Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешеніне әсерін, олардың технологиялық алшақтықты жоюдағы және экономикалық өсуді ынталандырудағы рөлін, экономикалық модельдеу мен SWOT талдауды қолдана отырып, нақты егіншілікте мемлекеттік қолдаудың қажеттілігін көрсетіп, негізгі мәселелерді анықтайды. Сонымен қатар тұрақтылық пен өнімділікті арттыру үшін геокеңістіктік технологияларды, робототехниканы және жасанды интеллектті біріктіретін цифрландырудың практикалық шешімдерін ұсынады.

2022 жылы «Sustainability» журналындағы жарыққа шыққан Mukhamedova К., және т.б. «Дәл Егіншілік үшін Ауылшаруашылық Өндірісін цифрландыру: Кейс-Стади» мақаласына 34 рет сілтеме жасалған [22]. Зерттеуде цифрлық платформаларды, автоматтандыруды және нақты уақыттағы мониторингті біріктіру арқылы Қазақстанда дәл егіншілікті жақсарту үшін фермаларды басқарудың ақпараттық жүйесін (FMIS-Farm Management Information System) енгізеді. Ауыл шаруашылығының тиімділігін арттыру үшін мемлекеттік қолдау мен цифрлық модернизацияның қажеттілігін, сонымен қатар негізгі міндет ретінде параллель жүргізу жүйесінің шектеулерін анықтаған. Нәтижелер фермалардың өнімділігі мен тұрақтылығын оңтайландыру мақсатында навигация дәлдігі мен технологияларды интеграциялаудағы одан әрі жетістіктерді көрсетті.

Сурет 4 - Ауыл шаруашылығын цифрландыру бойынша ғылыми еңбектер кластерлерінің библиометриялық желісі: Түйінді сөздер негізінде құрылған

Ескертпе: VOSviewer бағдарламалық құралы негізінде авторлармен құрастырылған

Кесте 2 - Түйінді сөздер бойынша қалыптасқан кластерлердің сипаттамасы

Кластер	Түс	Түйін сөздер
1	(жасыл)	Ауыл шаруашылығы, цифрландыру, үлкен деректер, смарт-фермерлік, ақпараттық технологиялар
2	(қызыл)	Интернет, агроөнеркәсіптік кешен, азық-түлік жүйесі, өнімділік, қадағалану, азық-түлік қауіпсіздігі
3	(көк)	Зияткерлік ауыл шаруашылығы, жасанды интеллект, машиналық оқыту, сандық егіздер, блокчейн
4	(сары)	Тұрақты даму, климаттың өзгеруі, экология, энергия, суару жүйелері
5	(күлгін)	Мемлекеттік саясат, экономикалық тиімділік, кәсіпкерлік, саясат, цифрлық трансформация

Ескертпе: VOSviewer бағдарламалық құралы негізінде Web of Science базасында авторлармен құрастырылған

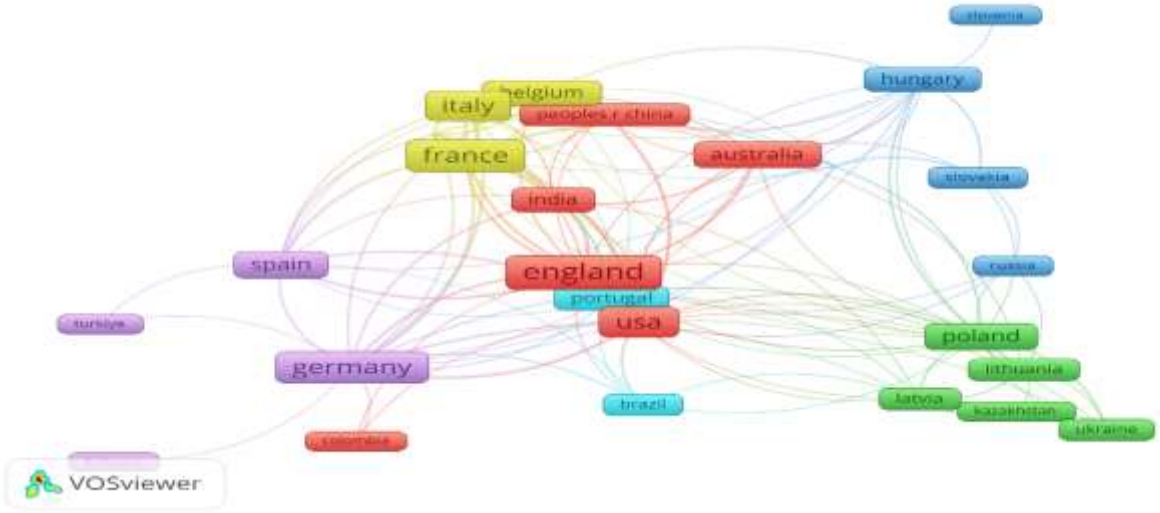
Жасыл кластер ауыл шаруашылығын цифрландыру, үлкен деректер және ақылды фермерлік мәселелерін қамтиды. Бұл топта аграрлық цифрландыру, кеңес беру қызметтері және цифрлық технологиялар басты назарда.

Қызыл кластер азық-түлікпен қамтамасыз ету тізбегі, интернет және индустрия 4.0 тақырыптарына бағытталған. Мұнда мөлдірлік, бақылау мүмкіндігі және цифрлық платформалар ауыл шаруашылығындағы технологиялық шешімдерді сипаттайды.

Көк кластер технологиялық инновацияларға**,** соның ішінде Заттар интернеті, машиналық оқыту және сенсорлар сияқты ұғымдарға негізделген. Бұл топ деректерді жіктеу, болжау модельдері және жасанды интеллекттің рөлін көрсетеді.

Сары кластер тұрақты даму, климаттың өзгеруі және азық-түлік қауіпсіздігі мәселелерін қамтиды. Мұнда агробизнес, тиімділік және стратегия цифрландырудың экономикалық және экологиялық аспектілерін сипаттайды.

Күлгін кластер саясат, экономикалық трансформация және цифрлық кәсіпкерлік тақырыптарына арналған. Электрондық коммерция, саяси экономика және ақпараттық-коммуникациялық технологиялар цифрлық теңсіздік пен экономикалық дамудың аспектілерін қарастырады. Осылайша, зерттеу ауыл шаруашылығындағы цифрлық технологиялардың рөлін, олардың экономикалық тиімділігін және тұрақты даму мақсаттарына ықпалын айқындайды.

Сурет 5 - Агроөнеркәсіпті цифрландыру бойынша елдер арасындағы ғылыми байланыстар
Ескертпе: VOSviewer бағдарламалық құралы негізінде авторлармен құрастырылған

Берілген VOSviewer визуализациясында ғылыми жарияланымдар бойынша АҚШ, Ұлыбритания және Германия жетекші елдер болып табылады, олардың халықаралық ғылыми ынтымақтастығы кең дамыған. Бұл елдердегі зерттеулер әлемдік ғылыми қауымдастыққа айтарлықтай ықпал етеді.

Соңғы жылдары Қазақстанның ғылыми жұмыстары Польша, Литва, Украина және басқа да елдермен байланысқан, жаһандық ғылыми ортаға интеграциялануды бастап келеді. Қазақстандық зерттеулер көбінесе дамыған елдердің тәжірибесіне сүйеніп, аймақтық ерекшеліктерді ескере отырып, жаңа ғылыми тәсілдерді ұсынуда. Бұл елдің ғылыми әлеуетінің артуы және халықаралық деңгейдегі зерттеулерге қосқан үлесінің өсуі байқалады.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, ауыл шаруашылығын цифрландыру тақырыбына деген ғылыми қызығушылық соңғы онжылдықта едәуір артқан. Әсіресе, 2019 жылдан бастап Web of Science дерекқорындағы жарияланымдар саны күрт өскені байқалады. Бұл тенденция цифрлық технологиялардың ауыл шаруашылығындағы маңыздылығы мен олардың ғылыми қауымдастықтағы өзектілігінің артуымен түсіндіріледі.

Алайда, зерттеу нәтижелері Қазақстандық авторлардың халықаралық ғылыми жарияланымдардағы үлесінің төмен екенін көрсетті. Web of Science базасында Қазақстаннан шыққан зерттеулер саны шектеулі, бұл елдегі ғылыми еңбектердің

халықаралық индекстеу жүйелеріне аз енуімен байланысты. Мұның негізгі себептері ретінде тілдік кедергілер, индекстелетін журналдарда жариялану мүмкіндігінің шектеулілігі және халықаралық ынтымақтастықтың жеткіліксіздігі атап өтіледі.

Қазақстан үшін өз үлесін арттыру бойынша бірқатар ұсынымдарды атап өтуге болады. Халықаралық ынтымақтастықты ынталандыру қажет. Үлесі жоғары елдердің (Қытай, Германия, Италия) жетекші ғылыми-зерттеу институттарымен серіктестік жасау, индекстелген журналдарда жариялау мүмкіндіктерін арттыруы мүмкін. Зерттеушілер сілтеме мен дәйексөзге әсер етуді қамтамасыз ету үшін Web Of Science индекстелген беделді журналдарға назар аударуы керек.

Сонымен қатар зерттеулерді қаржыландыруда қолдауды арттыру яғни мемлекеттік және жеке мекемелер инновацияларға, цифрландыруға және жаһандық сын-қатерлерге бағытталған ғылыми жобаларға көбірек қаражат бөлуі керек. Ашық қол жетімді басылымдарды қолдау жаһандық қолжетімділік пен дәйексөз көрсеткіштерін жақсарта алады. Ағылшын тіліндегі ғылыми жазуды және оқытуды жетілдіру қажет. Көптеген жоғары әсерлі журналдар ағылшын тілінде шығады. Зерттеушілерге арналған оқу бағдарламаларын ұсыну ұсыныстардың сапасы мен қабылдануын жақсарта алады. тек қана отандық журналдарға мақала жариялау шетелдік сын пікірлердің түсуіне де кедергі келтіреді. Сондықтан, ғылыми зерттеулердің халықаралық деңгейде мойындалуы үшін шетелдік ғылыми журналдарға көбірек мақала жариялау қажет. Қазақстандық зерттеушілер үшін халықаралық ғылыми кеңістікке белсенді түрде интеграциялану, индекстелетін журналдардағы жарияланымдар санын арттыру және халықаралық әріптестік аясын кеңейту маңызды міндет болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Bronson K., & Knezevic I. (2016). Big Data in food and agriculture. Big Data & Society, 3 (1), P. 1-5.

2 Buzaubayeva G., Smagulova G., & Mukhanov D. (2023). The role of digitalization in agricultural development in Kazakhstan. Journal of Central Asian Economic Studies, 12(3), P.101-118.

3 Kuralbayeva A., & Baizhanova G. (2023). The barriers and opportunities of digital farming in Kazakhstan. Eurasian Journal of Digital Transformation, 10 (4), P.77-94.

4 Li Z., Wang M., & Zhang X. (2020). The development of smart agriculture: A bibliometric analysis. Computers and Electronics in Agriculture, 169, P.105-126.

5 Сапарова Г.К., Сапарова Д.А., Сагинова С.А. Цифровизация АПК Казахстана в условиях перехода к «зеленой экономике». Вестник университета «Туран». 2022;(3): С.175-186.

6 Wolfert S., Ge L., Verdouw C., & Bogaardt M.-J. (2017). Big data in smart farming – A review. Agricultural Systems, 153, P. 69-80.

7 Zhang Y., Wang J., & Li H. (2022). Blockchain technology in agricultural supply chains: A systematic review. Journal of Cleaner Production, 340, P.130-145.

8 Kuralbayeva A., & Baizhanova G. (2023). The role of digital technologies in increasing the efficiency of Kazakhstan's agro-industrial complex. Central Asian Journal of Economic Studies, 11(1), P.89-102.

9 Klerkx L., & Rose D. (2020). Dealing with the game-changing technologies of Agriculture 4.0: How do we manage diversity and responsibility in food system transition pathways? Global Food Security, 24, 100347.

10 Pogonyshev D. A., Frolova E. E., & Chulok A. A. (2022). Digital transformation of agriculture in Russia: Current state and development prospects. Strategic Decisions and Risk Management, 13(1), P.16-30.

11 Mitrofanova I.V., Belyaninov K.I., & Pogonyshev D.A. (2023). Development trends of digital platforms in agriculture: A bibliometric analysis. Agricultural Economics, 69(2), P.103-120. https://doi.org/10.17221/305/2022-AGRICECON

12 Абылкасимова Ж.А., Байжолова Р.А., Амангельдиева Ж.А. Цифровая трансформация АПК: проблемы и их решение. Проблемы агрорынка. 2022; (3): С.21-28.

13 Sundmaeker H., Verdouw C., Wolfert S., & Pérez Freire L. (2016). Internet of Food and Farm 2020. Digitising the Industry - Internet of Things Connecting the Physical, Digital and Virtual Worlds, P.129-150.

14 Klerkx L., Jakku E., & Labarthe P. (2019). A review of social science on digital agriculture, smart farming, and Agriculture 4.0: New contributions and a future research agenda. NJAS - Wageningen Journal of Life Sciences, P. 90-91, 100315.

15 Medvedskaya M. V., Smirnova T. A., & Sokolova O. A. (2021). Bibliometric analysis of digital agriculture research in Web of Science. Russian Journal of Agricultural Economics, 98(3), P.45-58.

16 Gabdualiyeva Z., & Smagulova A. (2024). The role of digital platforms in Kazakhstan's agro-industrial sector: A bibliometric review. Kazakhstan Economic Journal, 12(1), P.77-95.

17 Kuralbayeva A., & Baizhanova Z. (2023). The impact of digitalization on agricultural productivity in Kazakhstan. Eurasian Studies in Economics and Finance, 17(2), P.132-148.

18 Смагулова А., & Бузаубаева А., Шайнуров А.С., Смагулова Ж.Б. Предпосылки и проблемы цифровизации АПК Казахстана. Вестник университета «Туран». 2024;(1): С.156-169.

19 Klerkx L., Jakku E.,Labarthe P. (2019). A review of social science on digital agriculture, smart farming and agriculture 4.0: New contributions and a future research agenda. Njas-wageningen journal of life sciences Volume P. 90-91 December 2019.

20 Mondejar ME., Avtar R. (2021). Digitalization to achieve sustainable development goals: Steps towards a Smart Green Planet, Science Of The Total Environment. Volume 794, 10 November 2021.

21 Tsapova O., Zhailaubayeva S., Kendyukh Y. et al. Industry Specifics and Problems of Digitalization in the Agro-industrial Complex of the Republic of Kazakhstan. J Knowl Econ (2024).

22 Mukhamedova K., Cherepkova N., Korotkov A., Dagasheva Z., Tvaronaviciene M. (2022). Digitalization of Agricultural Production for Precision Farming: A Case Study. Sustainability Volume 14, Issue 22.

БИБЛИОМЕТРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ЦИФРОВИЗАЦИИ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА

Аннотация

Данное исследование направлено на проведение библиометрического анализа научных трудов для цифровизации в агропромышленном комплексе. На основе публикаций в базе данных Web of Science определены основные направления исследований, структура научного сотрудничества и приоритетные тренды посредством программы VosViewer. В ходе исследования были оценены взаимосвязь ключевых слов, кооперация между странами, а также публичная активность каждой страны по данной теме. Кроме того, были определены наиболее отсылочные журналы и авторы, проанализированы направления их исследования. Также был рассмотрен вклад казахстанских ученых в базу Web of Science и приведены ссылки на их труды.

Результаты исследования позволяют системно оценивать тенденции глобального и регионального научного развития в области цифровизации агропромышленного комплекса. Анализ показывает, что количество публикаций по теме внедрения цифровых технологий в агропромышленном комплексе за последнее десятилетие значительно возросло. Особенно в развитых странах научная активность находится на высоком уровне, в этой сфере ведутся интенсивные исследования. Вместе с тем в развивающихся странах, в том числе и в Казахстане, наблюдается рост исследований в этом направлении, однако уровень международной кооперации все еще ограничен. Библиометрический анализ показывает, что исследования для цифровизации агропромышленного комплекса сосредоточены в основном в направлении цифровых платформ, умных сельскохозяйственных систем и инновационных технологий.

Данное исследование будет способствовать пониманию научных основ цифровизации в агропромышленном комплексе и формированию стратегического развития отрасли. Полученные результаты могут способствовать определению основных научных центров, влиятельных исследователей и ведущих научных изданий в отрасли и служить важной теоретической и методической основой для будущих исследований. Кроме того, данная работа поможет принять научно обоснованные решения в совершенствовании цифровизации агропромышленного комплекса Казахстана. Исследование позволит глубже понять процессы цифровизации, оценить ее развитие и перспективные направления.

Ключевые слова: библиометрический анализ, агропромышленный комплекс, цифровизация сельского хозяйства, Web of Science, научное сотрудничество, VosViewer, научные тренды.

BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF SCIENTIFIC RESEARCH IN DIGITALIZATION OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX

Abstract

This study is aimed at conducting a bibliometric analysis of scientific works for digitalization in the agro-industrial complex. Based on the publications in the Web of Science database, the main areas of research, structure of scientific cooperation and priority trends through the VosViewer program are determined. Study assessed the relationship of keywords, cooperation between countries, also the public activity of each country on this topic. In addition, the most reference journals and authors were identified, the directions of their research were analyzed. The contributions of Kazakhstani scientists to the Web of Science database and links to their works were also considered.

The study's results enable the systematic assessment of trends in global and regional scientific development in the digitalisation of the agro-industrial complex. The analysis shows that the number of publications on the introduction of digital technologies in the agro-industrial complex has increased significantly over the past decade. Especially in developed countries, scientific activity is at a high level, intensive research is underway in this area. At the same time, in developing countries, including Kazakhstan, there is an increase in research in this direction, but the level of international cooperation is still limited. Bibliometric analysis shows that research for the digitalization of the

agro-industrial complex is concentrated mainly in the direction of digital platforms, smart agricultural systems and innovative technologies.

This study enhances the understanding of digitalization in the agro-industrial complex and supports the industry's strategic development. The findings help identify key research centers, influential scholars, and leading publications, serving as a theoretical and methodological foundation for future studies. Additionally, it provides a scientific basis for decision-making to advance Kazakhstan's agro-industrial digitalization. The research provides deeper insights into digitalisation processes, assessing both current progress and prospects.

Keywords: bibliometric analysis, agro-industrial complex, digitalization of agriculture, Web of Science, scientific cooperation, VosViewer, scientific trends.

REFERENCES

1 Bronson K., & Knezevic I. (2016). Big Data in food and agriculture. Big Data & Society, 3 (1), P. 1-5. [in English]

2 Buzaubayeva G., Smagulova G., & Mukhanov D. (2023). The role of digitalization in agricultural development in Kazakhstan. Journal of Central Asian Economic Studies, 12(3), P.101-118. [in English]

3 Kuralbayeva A., & Baizhanova G. (2023). The barriers and opportunities of digital farming in Kazakhstan. Eurasian Journal of Digital Transformation, 10 (4), P.77-94. [in English]

4 Li Z., Wang M., & Zhang X. (2020). The development of smart agriculture: A bibliometric analysis. Computers and Electronics in Agriculture, 169, P.105-126. [in English]

5 Saparova G.K., Saparova D.A., Saginova S.A. Cifrovizaciya APK Kazahstana v usloviyah perekhoda k «zelenoj ekonomike». Vestnik universiteta «Turan». 2022;(3) *[Digitalization of the agro-industrial complex of Kazakhstan in the context of the transition to a "green economy"]*. C.175-186. [in Russian]

6 Wolfert S., Ge L., Verdouw C., & Bogaardt M.-J. (2017). Big data in smart farming – A review. Agricultural Systems, 153, P. 69-80. [in English]

7 Zhang Y., Wang J., & Li H. (2022). Blockchain technology in agricultural supply chains: A systematic review. Journal of Cleaner Production, 340, P.130-145. [in English]

8 Kuralbayeva A., & Baizhanova G. (2023). The role of digital technologies in increasing the efficiency of Kazakhstan's agro-industrial complex. Central Asian Journal of Economic Studies, 11(1), P.89-102. [in English]

9 Klerkx L., & Rose D. (2020). Dealing with the game-changing technologies of Agriculture 4.0: How do we manage diversity and responsibility in food system transition pathways? Global Food Security, 24, 100347. [in English]

10 Pogonyshev D. A., Frolova E. E., & Chulok A. A. (2022). Digital transformation of agriculture in Russia: Current state and development prospects. Strategic Decisions and Risk Management, 13(1), P.16-30. [in English]

11 Mitrofanova I.V., Belyaninov K.I., & Pogonyshev D.A. (2023). Development trends of digital platforms in agriculture: A bibliometric analysis. Agricultural Economics, 69(2), P.103-120. https://doi.org/10.17221/305/2022-AGRICECON [in English]

12 Abylkasimova ZH.A., Bajzholova R.A., Amangel'dieva ZH.A. Cifrovaya transformaciya APK: problemy i ih reshenie. Problemy agrorynka. 2022; (3). *[Digital transformation of the agro-industrial complex: problems and their solutions]*. C.21-28. [in Russian]

13 Sundmaeker H., Verdouw C., Wolfert S., & Pérez Freire L. (2016). Internet of Food and Farm 2020. Digitising the Industry - Internet of Things Connecting the Physical, Digital and Virtual Worlds, P.129-150. [in English]

14 Klerkx L., Jakku E., & Labarthe P. (2019). A review of social science on digital agriculture, smart farming, and Agriculture 4.0: New contributions and a future research agenda. NJAS - Wageningen Journal of Life Sciences, P. 90-91, 100315. [in English]

15 Medvedskaya M. V., Smirnova T. A., & Sokolova O. A. (2021). Bibliometric analysis of digital agriculture research in Web of Science. Russian Journal of Agricultural Economics, 98(3), P.45-58. [in English]

16 Gabdualiyeva Z., & Smagulova A. (2024). The role of digital platforms in Kazakhstan's agro-industrial sector: A bibliometric review. Kazakhstan Economic Journal, 12(1), P.77-95. [in English]

17 Kuralbayeva A., & Baizhanova Z. (2023). The impact of digitalization on agricultural productivity in Kazakhstan. Eurasian Studies in Economics and Finance, 17(2), P.132-148. [in English]

18 Smagulova A., & Buzaubaeva A., SHajnurov A.S., Smagulova ZH.B. Predposylki i problemy cifrovizacii APK Kazahstana. Vestnik universiteta «Turan». 2024;(1): P.156-169. *[Prerequisites and problems of digitalization of the agro-industrial complex of Kazakhstan]*. [in Russian]

19 Klerkx L., Jakku E.,Labarthe P. (2019). A review of social science on digital agriculture, smart farming and agriculture 4.0: New contributions and a future research agenda. Njas-wageningen journal of life sciences Volume P. 90-91 December 2019. [in English]

20 Mondejar ME., Avtar R. (2021). Digitalization to achieve sustainable development goals: Steps towards a Smart Green Planet, Science Of The Total Environment. Volume 794, 10 November 2021. [in English]

21 Tsapova O., Zhailaubayeva S., Kendyukh Y. et al. Industry Specifics and Problems of Digitalization in the Agro-industrial Complex of the Republic of Kazakhstan. J Knowl Econ (2024). [in English]

22 Mukhamedova K., Cherepkova N., Korotkov A., Dagasheva Z., Tvaronaviciene M. (2022). Digitalization of Agricultural Production for Precision Farming: A Case Study. Sustainability Volume 14, Issue 22. [in English]

Information about authors:

Bagdaulet Naribek – **corresponding author**, PhD student, «Economics» department, M. Auezov South Kazakhstan University, 160000, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: bagdaulet98narbek@gmail.com

ORCID ID: https://orcid.org/0009-0004-1453-6014

Gulzhanar Abdikerimova - candidate of economic sciences, professor of the Department of "Economics", M. Auezov South Kazakhstan University, 160000, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: abdikerimova71@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2495-1209

Darikul Kulanova - candidate of economic sciences, professor of the Department of "Management and marketing", M.Auezov South Kazakhstan University, 160000, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: k_dana_a@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9188-5243

Luiza Moldashbaeva - candidate of economic sciences, associate professor of the Department of "Accounting", L.N Gumilyov Eurasian National university. 010000, Astana, Republic of Kazakhstan.

E-mail: askar_96_96@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0000-0001-9188-5243

Информация об авторах:

Багдаулет Нарибек – **основной автор**, докторант, кафедра «Экономика» Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, 160000, г. Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: bagdaulet98narbek@gmail.com

ORCID ID: https://orcid.org/0009-0004-1453-6014

Гульжанар Абдикеримова - кандидат экономических наук, профессор кафедры «Экономика» Южно-Казахстанского университета имени М. Ауэзова, 160000, г. Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: abdikerimova71@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2495-1209

Дарикуль Куланова – кандидат экономических наук, профессор кафедры «Менеджмент и маркетинг» Южно-Казахстанского университета имени М. Ауэзова, 160000, г. Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: k_dana_a@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9188-5243

Луиза Молдашбаева – кандидат экономических наук, доцент кафедры «Учет», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, 010000, Астана, Республика Казахстан.

E-mail: askar_96_96@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0000-0001-9188-5243

Авторлар туралы ақпарат:

Бағдәулет Нәрібек – **негізгі автор**, PhD докторант, «Экономика» кафедрасы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, 160000, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: bagdaulet98narbek@gmail.com

ORCID ID: https://orcid.org/0009-0004-1453-6014

Гульжанар Абдикеримова - экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика» кафедрасының профессоры, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, 160000, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: abdikerimova71@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2495-1209

Дарикуль Куланова – экономика ғылымдарының кандидаты, «Менеджмент және маркетинг» кафедрасының профессоры, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, 160000, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: k_dana_a@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9188-5243

Луиза Молдашбаева – экономика ғылымдарыының кандидаты, «Есеп» кафедрасының доценты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: askar_96_96@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0000-0001-9188-5243

ҒТАМР 06.33.80
ӘОЖ 330.179.47
DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.34

Н.С. Калиева[1], Г.Д. Аманова[2], Р.У. Мугауина[3], Б.С. Корабаев[2]*

[1] Alikhan Bokeihan University, Қазақстан Республикасы, 071400, Семей қ., Қазақстан Республикасы
[2] Л. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 010008, Астана қ., Қазақстан Республикасы
[3] Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті, 060000, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
*e-mail: bei2010@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕН КӘСІПОРЫНДАРЫНЫҢ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫН БАҒАЛАУ: ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР

Андатпа

Мақаланың зерттеу мақсаты цифрландырудың тиімділігін талдау мен бағалаудың теориялық және әдістемелік тәсілдеріне сүйене отырып, агроөнеркәсіптік кешен кәсіпорындарында цифрландырудың тиімділігін бағалау әдістемесін әзірлеуге арналды. Зерттеу объектісіне агроөнеркәсіптік кешен кәсіпорындарындағы цифрландыру процестері алынды. Цифрландырудың негізгі міндеті – ресурстарды тиімді пайдалану және ғылыми негізделген тәсілдер негізінде өнімнің өзіндік құнын төмендету, оның сапасы мен бәсекеге қабілеттілігін арттыру.

Цифрландыру кезеңі экономиканы индустрияландыру, механикаландыру және автоматтандыру кезеңдерінің заңды жалғасы болып табылады және олармен тікелей жүреді. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының Ауыл шаруашылығы министрлігінің цифрландыру саясаты негізінен екі негізгі бағытқа шоғырланған: бірі – техникалық тұрғыдан толық дайындалған, екіншісі – сала үшін жедел қажеттілік тудырып отырған бағыттар. Сонымен қатар ауыл шаруашылығының негізгі салаларында толық цифрландырудың мүмкін еместігі негіздемесі келтірілген. Ғылыми зерттеу агроөнеркәсіптік кәсіпорындарды цифрландырудың тиімділігін бағалау әдістемесін әзірлеуге бағытталған. Ол кешенді тәсілге сүйенеді және статистикалық, сондай-ақ сараптамалық бағалау әдістерін қолдануды қамтиды. Зерттеу шеңберінде цифрландыру деңгейін айқындау мен интегралдық әсер индексін есептеу қарастырылады. Әдістеме компаниялардың салалық ерекшеліктерін ескере отырып, цифрлық технологияларды енгізудің нәтижелілігін бағалауға мүмкіндік береді. Зерттеу бағытының дамуын бағалау, оны цифрландыру динамикасын қадағалау және саладағы басқа кәсіпорындармен салыстырмалы талдау жүргізу үшін әзірленген әдістемені пайдаланудан тұрады. Ұсыныстардың экономикалық және экологиялық тиімділігі - агроөнеркәсіптік кешен, оның ішінде өсімдік шаруашылығы кәсіпорындарындағы тиімділікті бағалау үшін авторлар ұсынған әдіс ұйымдардың бизнес-процестерін цифрлық түрлендіру процесінде ресурстарды пайдаланудың ұтымдылығын бағалауға мүмкіндік береді.

Негізгі сөздер: агроөнеркәсіп кешені, өсімдік шаруашылығы, факторлық талдау, цифрландыру, цифрлық технологияларды енгізу, экологиялық және экономикалық тиімділік.

Кіріспе

Қазіргі таңда әлемдік тәжірибе ауыл шаруашылығын цифрландырудың көпқырлы артықшылықтарын дәлелдеп отыр. Цифрлық технологияларды агроөнеркәсіптік кешенге (АӨК) енгізу климаттық өзгерістерге бейімделу, өндірістің маусымдылығын басқару, еңбек өнімділігін арттыру және өнім сапасын тұтынушыға дейін бақылау сияқты факторлар арқылы азық-түлік қауіпсіздігін нығайтудың тиімді құралы ретінде қарастырылады.

Дамыған елдердің тәжірибесі көрсеткендей, IT технологияларды агроөнеркәсіп өндірісіне енгізу шығындарды 20%-ға дейін төмендетуге, шешім қабылдау үдерісін жеделдетуге және нарықтағы бәсекеге қабілеттілікті арттыруға септігін тигізеді. Сонымен қатар, цифрлық платформалар мен онлайн қосымшалар ауыл шаруашылығы кәсіпорындарына өндірістен тұтынушыға дейінгі барлық кезеңдерді басқаруға мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасында агроөнеркәсіп кешенінің цифрлық трансформациясы соңғы жылдары «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы аясында жүзеге асырылып келеді. Алайда бұл бағыттағы ғылыми-зерттеу және әдістемелік негіздер жеткілікті деңгейде қалыптаспаған. Қазіргі таңда цифрландыру процестері бірқатар шектеулерге тап болуда, соның ішінде: технологиялық базаның тозуы, инновациялық белсенділіктің төмендігі,

цифрлық шешімдерді енгізу тиімділігін бағалаудың кешенді әдістемесінің болмауы сияқты мәселелер орын алуда.

Бұрынғы зерттеулерде агроөнеркәсіптік кәсіпорындарды цифрландырудың артықшылықтары мен қажеттілігі жалпы сипатта қарастырылып келген. Мысалы, [1], [2], [3], [4] еңбектерде цифрлық платформалардың енгізілуінің нәтижесі ретінде өндірістік үдерістердің оңтайлануы және экономикалық тиімділік артуы көрсетілген. Алайда, бұл жұмыстарда бағалау әдіснамасы нақты құрылмаған, агроөнеркәсіптік кәсіпорындардың салалық ерекшеліктері мен экологиялы-экономикалық әсері жеткілікті ескерілмеген.

Зерттеудің мақсаты. Осыған байланысты, зерттеудің мақсаты – агроөнеркәсіптік кешен кәсіпорындарындағы цифрландыру процестерінің тиімділігін бағалаудың теориялық және әдістемелік тәсілдерін талдау және осы негізде кешенді бағалау әдістемесін әзірлеу. Бұл әдістеме цифрландыру деңгейін, интегралдық әсерді және экологиялық-экономикалық нәтижелерді сипаттайтын көрсеткіштерді ескере отырып, инновациялық белсенділікті арттыруға бағытталған ұсыныстарды негіздеуге мүмкіндік береді.

Еліміздің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету және халықтың өмір сүру сапасын арттыру мақсатында агроөнеркәсіптік кешеннің инновациялық қызметін басқару тетіктерін жетілдіріп, оны жоғары технологиялық салаға айналдыру өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Сонымен қатар, қазіргі уақытта ауыл шаруашылығы және өңдеу өнеркәсібі ұйымдарының серпінді дамуына кәсіпорындардың төлем қабілеттілігінің төмендігі және мемлекеттік қолдаудың жеткіліксіздігі салдарынан технологиялық базаның жоғары тозуы, сондай-ақ олардың инвестициялық белсенділігінің төмендігі кедергі жасауда. Ағымдағы жағдайдан шығу экономикалық ресурстарды ұтымды пайдалануды қамтамасыз ету үшін өндірістік процестерге инновациялық цифрлық шешімдерді енгізу арқылы нәтижені барынша арттыруға болады.

Цифрлық технологияларды дамыту және цифрлық экономикаға көшу елдің серпінді ғылыми-техникалық және әлеуметтік-экономикалық дамуын жүзеге асыруға ықпал ететін Еліздң мемлекеттік саясатының стратегиялық бағыты болып табылады.

Өсімдік шаруашылығы кәсіпорындарының цифрлық трансформациясын жүзеге асыру үшін белгілі бір цифрлық технологияларды қолданудың орындылығына, инновациялық шешімдерді тиімді еңгізуге ықпал ететін ұйымдық-экономикалық қатынастарды қалыптастыруға қатысты бірқатар мәселелерді зерделеу қажет. Өсімдік шаруашылығы оның ішіндөсмдік шаруашлығы кәсіпорындарында цифрлық технологияларды енгізу тиімділігін бағалау механизмін жетілдіру қажеттілігі зерттеу тақырыбының ғылыми және практикалық өзектілігін айқындады.

Материалдар мен әдістер

Бұл зерттеу - салалық қолданбалы сипаттағы кешенді эмпирикалық талдау, яғни агроөнеркәсіптік кешен (АӨК) кәсіпорындарында цифрландырудың тиімділігі мен әсерін бағалауға бағытталған практикалық-бағалау сипатындағы зерттеу.

Зерттеу сапалық және сандық талдауларды ұштастырады, яғни аралас әдіснама қолданылды: жүйелік талдау, салыстырмалы әдіс, факторлық және эконометриялық модельдеу.

Зерттеу объектісі мен дереккөздер: Зерттеу объектісі ретінде Қазақстандағы агроөнеркәсіптік кешеннің (АӨК) бірқатар кәсіпорындары алынған. Нақты жағдайда 2020–2024 жылдар аралығындағы 5 агроөндірістік кәсіпорынның статистикалық көрсеткіштері мен есептік деректері пайдаланылды (мысалы, өңірлік ауыл шаруашылығы басқармалары, ҚР ҰЭМ Статистика бюросы деректері, кәсіпорынның қаржылық есептері, ішкі есептік құжаттар және басқа ашық дереккөздер).

Қатысушыларды іріктеу әдісі. Зерттеуге қатысқан кәсіпорындар мақсатты іріктеу әдісімен таңдалды. Іріктеу шарттары: цифрлық шешімдерді енгізу деңгейі; өңірлік өкілеттілік; сала ішіндегі рөлі (өнім өндіру, қайта өңдеу, логистика, маркетинг).

Өлшеу әдістемесі. Цифрландырудың тиімділігін бағалау үшін индикаторлық жүйе жасалды. Әрбір кәсіпорын үшін мынадай көрсеткіштер есептелді: цифрландыру деңгейі (ЦД): енгізілген технологиялар саны, автоматтандырылған үдерістер пайызы; экономикалық тиімділік (ЭТ): өнімділік, шығындар, табыс, ROI; экологиялық әсер (ЭА): энергия тұтынуы, қалдықтар көлемі; инновациялық белсенділік (ИБ): R&D шығындары, жаңа өнім түрлері.

Көрсеткіштерді стандарттау арқылы интегралдық бағалау индексі жасалды. Деректерді талдау және өңдеу әдістері. Мәліметтерді өңдеу келесі тәсілдермен жүргізілді: сипаттамалық статистика: орташа мән, ауытқу, дисперсия; корреляциялық және факторлық талдау: цифрландыру мен нәтижелілік арасындағы байланыс; SWOT-талдау: кәсіпорындардың күшті және әлсіз жақтарын анықтау; эконометриялық модельдеу: көпфакторлы регрессия үлгісімен цифрландыру деңгейінің әсерін бағалау. Құралдар: *Excel*, *SPSS, RStudio* бағдарламалары қолданылды.

Этикалық принциптер. Зерттеу барысында этикалық стандарттар сақталды: барлық алынған деректер құпия түрде өңделді; қатысушы кәсіпорындардың келісімі алдын ала алынған; коммерциялық құпияға жататын ақпарат жария етілген жоқ; анкеталық сауалнамалар анонимді түрде жүргізілді.

Әдістемелік ақпаратты ауылшаруашылық - өсімдікшаруашылығы өндірісін және цифрлық экономикаға көшу үдерісінде трансформациялау ерекшеліктерін зерттеудің жүйелі әдісін қолдануға негізделген. Зерттеу барысында факторлық зерттеу базасын талдау және синтездеу әдістері қолданылды. Авторлар ауыл шаруашылығы кәсіпорындарын цифрлық түрлендірудің ықтимал нұсқаларын бағалауда қолданған технологиялық әдіс барлық құн тізбегі бойынша бизнес-процестерді оңтайландыруды модельдеу негізінде өсімдік шаруашылығындағы өндірістік технологияларды жан-жақты талдауға мүмкіндік берді. Агроөнеркәсіптік кешеннің даму тенденцияларына, агроөнеркәсіптік кәсіпорындардың экономикалық жағдайына, олардың технологиялық және цифрлық қауіпсіздігіне, инновациялық және цифрлық даму көрсеткіштерінің өзара байланысына экономикалық және статистикалық талдау жүргізілді. Алынған нәтижелер бойынша агроөнеркәсіптік кешенді цифрландырудың салалық ерекшеліктері мен проблемалары анықталды.

Нәтижелерді алу үшін пайдаланылған материалдар салалық әзірлемелерін талдауға және отандық және шетелдік ғалымдардың мамандандырылған мақалаларына, отандық және шетелдік компаниялар қызметінің ресми жарияланған нәтижелеріне, мемлекеттік статистика және ҚР Ауыл шаруашылығы министрлігінің статистикалық деректеріне негізделген. Қазақстан Республикасы, өсімдік шаруашылығын цифрландыру нәтижелері бойынша авторлар қалыптастыратын дерекқорлар қорытындылары корреляццийлық талдау көрсеткіштерінің нәтижелері қарастырылып, цифрландыру деңгейі сипатталынды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Зерттеу нәтижелері бойынша Қазақстан Республикасында еңбекпен қамтылған халықты әлеуметтік қорғаудың қолданыстағы қаржылық тетіктері талданып, олардың институционалдық үйлестіру деңгейінің жеткіліксіздігі мен тиімділігінің төмендігі айқындалды. Қолда бар құралдардың басым бөлігі фрагменттелген сипатқа ие болып, еңбек нарығындағы негізгі тәуекелдерді – жасырын жұмысбастылықты, бейресми еңбек қатынастарын және өңірлік теңсіздікті – толық көлемде қамти алмайтыны анықталды.

SWOT-талдау нәтижесінде мыналар анықталды:

- Күшті жақтар: Зейнетақы жүйесінің жинақтаушы сипаты, жұмыспен қамту орталықтарының инфрақұрылымы;
- Әлсіз жақтар: Әлеуметтік сақтандырудың қамту деңгейінің төмендігі, бірыңғай дерекқордың болмауы;
- Мүмкіндіктер: Цифрлық платформаларды енгізу арқылы бағытталған көмек көрсету;

- Қауіптер: Бюджетке жүктеменің ұлғаюы, институционалдық функциялардың қайталануы.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау: Зерттеу барысында автор әлеуметтік қорғау жүйесін институционалдық-қаржылық тұрғыда үйлестірудің жаңа моделін ұсынды. Бұл модель үш деңгейлі басқаруды көздейді:

1. Ұлттық деңгей – стратегиялық бағдарламалау;
2. Өңірлік деңгей – дербестендірілген жоспарлау;
3. Жергілікті деңгей – нақты әлеуметтік қызметтермен қамту.

Модельдің негізгі ерекшелігі – еңбекпен қамтылған тұлғаларды рөлдік-типологиялық жіктеу арқылы қаржыландыру ресурстарын мақсатты бағыттау.

Бұрынғы зерттеулермен салыстыру кезінде Ж.Б. Айдарханова (2021) әлеуметтік қорғау жүйесінің фрагменттелу проблемасын көрсетті, бірақ қаржыландыру сценарийлерін нақтыламады. И.Р. Жұмабеков (2022) жұмыспен қамту орталықтарының қызметін сараптағанымен, институционалдық үйлестірудің вертикальдық құрылымын зерттемеген.

Зерттеудің жаңалығы: Біздің зерттеу алғаш рет:

- қаржыландырудың үш сценарийлік моделін (базалық, орта, кеңейтілген) сандық негізде ұсынды;
- әлеуметтік қорлар арасындағы интеграция деңгейінің әсерін модельдеу арқылы бағалады;
- актуарлық есептеулермен бірге институционалдық инфографиканы әзірледі.

Қолданбалы маңызы. Ұсынылған модельді келесі бағыттарда пайдалануға болады: мемлекеттік және өңірлік деңгейдегі бюджеттік жоспарлау; цифрлық платформалар арқылы әлеуметтік көмек жүйесін қайта құрылымдау; еңбек ресурстарын мақсатты бөлу кезінде еңбек министрлігіне ұсыныс ретінде.

Шектеулері:

- зерттеу белгілі бір өңірлердің деректері негізінде жүргізілді;
- анкеталық сауалнамаға шектеулі қатысушылар тартылды (n=150);
- макроэкономикалық шоктар қаржылық модельдеуде толық ескерілмеді.

Болашақ зерттеу бағыттары:

- цифрлық экожүйеде еңбекпен қамтылған азаматтардың тіркелу механизмін талдау;
- жасанды интеллект арқылы әлеуметтік көмекке мұқтаждықты болжау;
- кәсіпорын деңгейінде әлеуметтік қорғаудың ішкі тетіктерін зерттеу (корпоративтік сақтандыру, қосымша қорлар құру).

Макроэкономикалық контекст. 2022–2023 жылдардағы инфляцияның өсуі мен нақты жалақының төмендеуі еңбекпен қамтылған халықтың әлеуметтік әл-ауқатына елеулі қысым жасады. Бұл жағдайда зейнетақы және әлеуметтік сақтандыру жүйелері толыққанды қолдау көрсете алмады, соның салдарынан қолданыстағы қаржылық тетіктердің тиімділігіне күмән туындады.

Сонымен қатар, экологиялық факторлар да әлеуметтік қорғау жүйесіне қосымша жүктеме түсіруде. Әсіресе климаттың өзгеруі, ауыл шаруашылығындағы экологиялық тәуекелдер (қуаңшылық, су ресурстарының тапшылығы, топырақтың құнарсыздануы) еңбек нарығында тұрақсыздық туғызып, халықтың табыс деңгейіне тікелей әсер етеді. Мұндай жағдайда экологиялық тәуекелдер әлеуметтік қорғау жүйесімен қатар қарастырылуы қажет.

Осыған байланысты ұсынылған жаңа институционалдық-қаржылық үйлестіру моделі еңбек нарығының экономикалық қана емес, экологиялық динамикасына да икемді жауап беруге мүмкіндік береді. Модель әлеуметтік қорғау жүйесін үш деңгейлі үйлестіру арқылы (ұлттық, өңірлік, жергілікті) жүзеге асыра отырып, еңбек нарығына әсер ететін экологиялық-әлеуметтік тәуекелдерді кешенді басқаруға негізделеді. Бұл тәсіл әлеуметтік қорғаудың тиімділігін арттырып қана қоймай, орнықты даму мақсаттарына да сәйкес келеді.

Цифрлық трансформация бүкіл құн тізбегі бойындағы бизнес-процестерді түбегейлі өзгертуге бағытталған. Академиялық әдебиеттерде бірқатар бағыттар қарастырылғанымен, ауылшаруашылық кәсіпорындарының цифрлық технологиялық платформаларға көшуіне қатысты эмпирикалық база әлі де жеткіліксіз. Әсіресе цифрлық трансформацияның ауыл шаруашылығы жүйелерінің тиімділігі мен экологиялық тұрақтылығына сапалы әсер ету мәселелері толық ашылмаған күйінде қалып отыр.

Қазіргі қолданыстағы әдістердің көпшілігі бизнес-модельді жетілдіруден бастап, өнімді жеткізу, тарату, сақтау және сатуды қоспағанда, нақты егіншілік технологияларын кезең-кезеңімен дамытуға негізделген. Бұл тәсілдер өндіріс тиімділігін арттырумен қатар, су ресурстарын ұтымды пайдалану, тыңайтқыштар мен пестицидтерді қолдануды оңтайландыру, топырақтың құнарлылығын сақтау сияқты экологиялық тиімділікті қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Соңғы жылдары ауыл шаруашылығын, соның ішінде өсімдік шаруашылығын цифрландыру саласындағы заманауи зерттеулер отандық және шетелдік ғалымдардың назарын аударуда. Бұл тақырыптың өзектілігі цифрлық шешімдердің тек экономикалық қана емес, экологиялық тұрақтылыққа қосатын үлесін зерттеудің маңыздылығымен де айқындалады. Ғылыми қауымдастықтың қызығушылығы осы саладағы жарияланымдардың көбеюімен дәлелденіп отыр, онда цифрландырудың ауыл шаруашылығын жасыл трансформацияға жақындату құралы ретіндегі рөлі ерекше атап көрсетіледі [5], [6], [7], [8], [9], [10], [11], [12].

Мысалы, қазақстандық ғалымдар Құрманов Н.А., Рахимбекова А.Е. және Маралов А.Қ. «цифрлық экономиканы» деректерді жаппай пайдалануға және цифрлық технологияларды дамытуға байланысты қызмет түрі ретінде қарастырады. Оған онлайн-коммерция, онлайн-қызметтер, электронды төлемдер және басқа да қызметтер жатады. Зерттеушілердің пікірінше, бұл үрдіс өнімділікті арттыруға, кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін күшейтуге, экономиканың жаңа секторларын қалыптастыруға, жаңа технологиялар мен жұмыс орындарын құруға ықпал етеді [13].

Экологиялық аспект. Цифрлық экономиканың дамуы тек экономикалық көрсеткіштерді жақсартып қана қоймай, экологиялық тиімділікке де оң әсерін тигізеді. Атап айтқанда:

- онлайн-коммерция мен электронды төлемдердің таралуы қағаз құжат айналымын қысқартып, табиғи ресурстарды үнемдеуге мүмкіндік береді;
- цифрлық технологиялар өндіріс процестерін оңтайландырып, энергия тұтынуды және зиянды шығарындыларды азайтады;
- жаңа технологиялар агроөнеркәсіп пен өнеркәсіп салаларында ресурстарды үнемдеуді қамтамасыз етіп, орнықты даму мақсаттарына жетуге жағдай жасайды.

«Цифрлық экономика» ұғымы ауыл шаруашылығы саласын цифрландырумен тікелей байланысты. Өз жұмыстарында, оның ішінде библиометриялық талдау, сондай-ақ Scopus және Web of Science мәліметтер базасындағы жарияланымдардың мазмұнын талдау және эго-желілік әдістемелерді пайдалана отырып, профессор А. Сабыржан бастаған ғалымдар тобы еліміздің даму жоспарына цифрландыруды мемлекеттік саясаттың басты бағыты ретінде енгізу қажеттігін айқындайды [14].

Цифрлық ауыл шаруашылығы жаңа ақпараттық жүйелерді ілгерілетуге бағытталған. Бұл мәселе бойынша зерттеулерге қатысқан қазақстандық ғалымдардың еңбектерінде де жауап бар. Мысалы, Smagulova Sh. цифрлық құралдарға негізделген агротехника өндіріс процестерін оңтайландырумен қатар, қоршаған ортаға түсетін жүктемені азайтуға, ресурстарды (су, тыңайтқыш, энергия) үнемді пайдалануға мүмкіндік береді деп есептейді.

Көптеген дамушы елдер әлеуметтік-экономикалық жүйелердің цифрлық трансформациясын стратегиялық міндет ретінде қарастырады. Бұл шешім инновациялық серпіліс қана емес, сонымен қатар агроэкожүйелердің орнықтылығын қамтамасыз ететін тетік ретінде қарастырылады. Цифрландырудың арқасында өндіріс көлемі артып қана

қоймай, табиғи ресурстарды қорғау, биологиялық әртүрлілікті сақтау және ауыл шаруашылығының экологиялық ізін азайту мүмкіндігі пайда болады.

Әлемнің дамыған елдерінің көпшілігі экономиканың цифрлық трансформациясын жүзеге асыруға бағытталған цифрлық даму бағдарламаларын қабылдады, атап айтқанда: Великобритания - «Digital Strategy»; Германия - «Industrie 4.0» и «Smart Networking Strategy»; Европалық Одақ - «Europe 2020»; Қытай - «Internet Plus»; Жапония - «Smart Japan ICT Strategy»; АҚШ - «Advanced Manufacturing Partnership» и «Industrial Internet Consortium».

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасының негізгі мақсаты – Қазақстан Республикасы экономикасының даму қарқынын жеделдету және цифрлық технологияларды қолдану арқылы халықтың өмір сүру сапасын жақсарту. Орта мерзімді және ұзақ мерзімді перспективада бағдарлама елдің түбегейлі жаңа даму траекториясына өтуіне, болашақтың цифрлық экономикасын қалыптастыруға негіз қалайды.

Бұл мақсатқа жету екі даму векторы бойынша жүзеге асырылады:

1. Қолданыстағы экономиканы цифрландыру;
2. Болашақтың цифрлық индустриясын құру.

2018–2022 жылдар аралығында іске асырылған бағдарлама жетекші салаларды технологиялық жаңғыртуға қосымша серпін беріп, еңбек өнімділігінің ұзақ мерзімді өсуіне жағдай жасады.

Бағдарламаның бес негізгі бағыты: экономика секторларын цифрландыру; цифрлық мемлекетке көшу; «Цифрлық Жібек жолын» іске асыру; адам капиталын дамыту; инновациялық экожүйені құру.

Аталған бағыттар шеңберінде 17 бастама және 100-ден астам іс-шара жүзеге асырылуда. Бағдарламаны іске асыру республикалық бюджеттен 109 млрд теңге көлемінде қаржыландыруды көздейді.

Бағдарламада қарастырылған цифрлық шешімдер тек экономикалық өсімге емес, экологиялық орнықтылыққа да ықпал етеді: ауыл шаруашылығы секторын цифрландыру нақты егіншілік пен ресурстарды үнемді пайдалануды қамтамасыз етіп, тыңайтқыштар мен су шығынын азайтады, жердің құнарлылығын сақтауға жағдай жасайды; көлік және логистикада «Цифрлық Жібек жолы» бастамасы логистикалық процестерді оңтайландырып, отын шығынын төмендетеді және көмірқышқыл газының шығарындыларын қысқартады; цифрлық мемлекет пен «жасыл» басқару жүйелері экологиялық мониторингтің тиімділігін арттырады, қоршаған ортаға зиян келтіру фактілерін жедел анықтауға мүмкіндік береді; инновациялық экожүйе құру жаңартылатын энергия көздерін енгізуді жеделдетеді және «жасыл» технологияларды кеңінен қолдануға ықпал етеді. Осылайша, «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы тек цифрлық индустрияны дамытуды ғана емес, сонымен қатар экологиялық тұрақты даму мақсаттарына жетуді қамтамасыз ететін кешенді құрал ретінде қарастырылуы мүмкін.

Индустрия 4.0 тұжырымдамасы 2011 жылы Германияда өнеркәсіптің бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында қалыптасты. Бұл мақсатқа жету үшін ғылыми қауымдастық, жеке бизнес және мемлекет күш-жігерін біріктірді. Германиядағы цифрлық трансформацияның алғышарттары – елдің өңдеу өнеркәсібінің әлемдік нарықтағы жетекші орны және өндіріс пен өнеркәсіптік технологиялардағы инновациялық қызметтің жоғары деңгейі болды.

Аграрлық секторда өндірістік процестерді қолдау үшін алғаш рет GPS деректерін пайдалану енгізілді. Бұл ауылшаруашылық техникасының маршруттарын ұтымды етуге, отын шығынын қысқартуға және энергия үнемдеуге мүмкіндік берді. Экологиялық тұрғыдан алғанда, бұл шешім көмірқышқыл газының шығарындыларын азайтып, ауыл шаруашылығының көміртек ізін төмендетуге ықпал етті.

Үлкен деректерді жасанды интеллектпен үйлестіре пайдалану өсімдік шаруашылығында тиімді басқаруға жағдай жасайды: топырақты өңдеу мен өнім жинауды оңтайландыру табиғи ресурстарды үнемдеуге, тыңайтқыштар мен пестицидтердің шамадан

тыс қолданылуын азайтуға ықпал етеді. Бұл өз кезегінде топырақтың құнарлылығын сақтауға және жердің деградациясын болдырмауға бағытталған.

Мал шаруашылығында роботтандырылған технологиялар қозғалыс датчиктері мен чиптер арқылы жануарлардың денсаулығын бақылап, азықтандыру жүйесін реттеуге мүмкіндік береді. Мұндай тәсіл азық қорының шығынын азайтып, суды үнемді пайдалануға ықпал етеді. Сонымен қатар, мал денсаулығын уақтылы бақылау антибиотиктерді шамадан тыс қолдануды болдырмай, экожүйеге түсетін жүктемені төмендетеді.

2020 жылы жүргізілген зерттеулер [18] неміс фермерлерінің шамамен 80% өз қызметінде цифрлық технологияларды қолданатынын көрсетті. Ең көп қолданылатын цифрлық технологиялар GPS арқылы басқарылатын ауыл шаруашылығы техникасы (респонденттердің 45%), онлайн бақылау құралдары (40%), жасанды интеллект (32%), сенсорлар (28%), роботтық жабдықтар және ұшқышсыз ұшу аппараттары (12%). Сонымен қатар, сауалнамаға қатысқан ауыл шаруашылығы өндірушілерінің жартысына жуығы дайын цифрлық Smart Farm шешімдерін пайдаланады.

Ұлыбританияда ауыл шаруашылығы өндірісіне цифрлық технологиялар мен ақпараттық жүйелерді енгізу мақсатында Agrimetrics инновациялық орталығы құрылды. Оның қызметі агротехнологиялық инновацияларды қолдауға және бизнес-жобаларды дамытуға бағытталған. GPS деректері негізінде ауыл шаруашылығы жерлерінің интерактивті цифрлық картасы жасалды. Бұл картада жиналған деректер мен өзге де мамандандырылған аграрлық үлкен деректер бірыңғай платформада сақталып, жасанды интеллект арқылы өңделеді. Мұндай шешім фермерлерге нақты уақыт режимінде мәселелерді анықтауға және онлайн шешім қабылдауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге ақпараттық платформа өнім өндірушілер мен сауда ұйымдары үшін электронды сауда алаңы ретінде де қолданылады [18].

Әлем елдерінің тәжірибесін талдау көрсеткендей, агроөнеркәсіптік кешен кәсіпорындарында цифрландыру деңгейі әртүрлі болып келеді. Шаруашылықтардың 40%-дан астамы цифрлық технологияларды енгізген елдер жоғары деңгейге, 25–40% аралығында енгізгендері орташа деңгейге, ал 25%-дан аз енгізгендері төмен деңгейге жатады (1-кесте).

Экологиялық тұрғыдан қарастырсақ жерді басқару жүйесі: GPS карталары топырақтың жағдайын нақты бақылауға мүмкіндік беріп, эрозия мен деградация қаупін азайтады. Ресурстарды үнемдеу: үлкен деректерді өңдеу тыңайтқыштар мен суды мақсатты пайдалануға жағдай жасап, агрохимикаттардың топырақ пен су экожүйесіне шамадан тыс түсуін болдырмайды. Шығарындыларды қысқарту: маршруттарды оңтайландыру және энергияны үнемдеу көмірқышқыл газының атмосфераға таралуын азайтады. Биоәртүрлілікті сақтау: цифрлық мониторинг табиғи ортаның өзгерістерін қадағалауға мүмкіндік беріп, агроэкожүйелердің тұрақтылығын қолдайды.

Цифрландыру ауыл шаруашылығының тиімділігін арттырып қана қоймай, экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етудің маңызды құралы болып табылады.

Кесте 1 - Ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында цифрлық технологияларды қолданудың әлемдік тәжірибесі

Ауыл шаруашылығында қолданылатын цифрлық технологиялар	Датчиктер мен сенсорлар, сымсыз байланыс технологиялары	Пилотсыз жүргізілетін құралдар	Робототехникалық құрылғыла	Өсімдік шаруашылығының дәлдік экологиялы жүйелері	Атро кәсіпорнын-ды экологиялы экономикалы басқару (ERP)	IoT-платформалар (заттардың интернеті)	Үлкен деректерді талдау жүйелері (Big Data)	Нейротехнология және жасанды интеллект	Кванттық технология
1	2	3	4	5	6	7	8	8	10
Қазақстан	*	*	+	*	*	-	-	-	-

Еуропа елдері (Германия мысалында)	+	-	-	*	-	*	-	*	-
Азия елдері (Қытай мысалында)	+	+	+	+	*	+	*	*	-
Солтүстік Америка елдері (АҚШ мысалында)	+	*	*	*	*	+	-	-	-
Ескерту - [16] дереккөз негізінде авторлармен құрастырылды. (+) - жоғары, (*) - орташа, (-) – төмен,									

Осылайша, әлемнің әртүрлі елдерінде цифрлық трансформацияға көзқарастар мен оларды қолдану деңгейі экономикалық даму дәрежесіне, сондай-ақ белгілі бір мемлекеттегі технологиялық үрдістердің қарқынына байланысты ерекшеленеді.

Технологиялық дамуды талдау тек экономикалық көрсеткіштер тұрғысынан ғана емес, сонымен бірге экологиялық өлшемдермен үйлестіріле отырып жүргізілуі тиіс. Макро- және микродеңгейлерде агроөнеркәсіп кешенінің даму тенденцияларын бағалау өндірістің өсуін ынталандырумен қатар, табиғи ресурстарды сақтау, энергия тиімділігін арттыру және шығарындыларды азайту сияқты экологиялық нәтижелерді де қамтуы қажет. Бұл агроөнеркәсіптік кешеннің технологиялық даму деңгейін кешенді бағалауға және экологиялық орнықты басқарушылық шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді.

Қазақстандық агроөнеркәсіптік кәсіпорындардың ауыл шаруашылығы машиналары паркінің құрамы мен құрылымын (2-кесте) қарастыра отырып, заманауи цифрлық техника мен экологиялық таза технологияларды енгізу факторына ерекше назар аудару қажет. Өйткені жаңа буын машиналары отын мен энергияны аз тұтынып, парниктік газдар шығарындыларын төмендетеді, ал дәстүрлі ескі техника табиғи ортаға қосымша жүктеме түсіреді.

Кесте 2 – Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығы ұйымдарындағы негізгі техника түрлерінің паркі, үлес салмақпен

Техника түрлері	1990	2019	2020	2021	2022	2023
1	2	3	4	5	6	7
Тракторлар	100	100	100	100	100	100
Комбайындар:	70,04	48,43	48,29	48,51	48,43	48,13
астық жинайтын комбайндар	29,86	26,54	26,57	26,85	26,61	26,47
жүгері комбайндары	0,71	0,31	0,32	0,28	0,29	0,29
зығыр жинау комбайндар	0,67	0,13	0,14	0,14	0,10	0,10
картоп жинайтын комбайндар	2,37	0,98	0,97	0,94	0,97	0,93
жем-шөп жинайтын комбайндар	8,85	5,95	5,86	5,80	5,71	5,60
Топыраққа тыңайтқыштарды енгізуге арналған машиналар	9,85	3,72	3,87	3,92	4,16	4,27
Сауын қондырғылары мен агрегаттары	17,74	10,79	10,56	10,57	10,60	10,46
Ескерту – [22] дереккөз негізінде авторлармен құрастырылды						

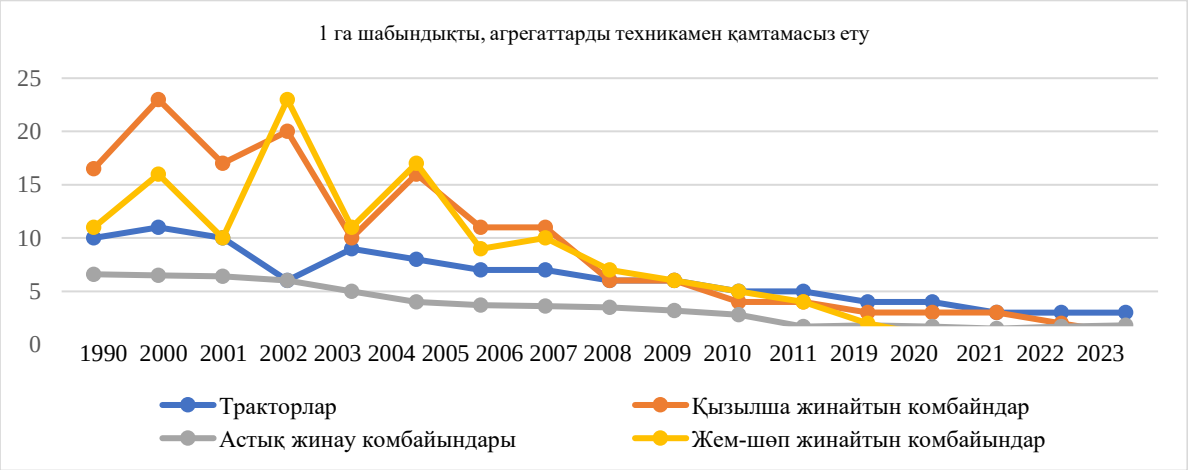
Шаруалар үшін ең маңызды техника түрлері негізінен дала жұмыстарына тартылатын тракторлар мен комбайндар. 2-кестедегі мәліметтерден ауыл шаруашылығы техникаларының саны жыл сайын азайып келе жатқаны анық: 2019 жылдан бастап тракторлар мен комбайндар саны 9%-ға, сауын машиналары 11,6%-ға азайды. Топыраққа тыңайтқыштарды енгізетін машиналар саны 2019 жылдан бері 4,8%-ға өсті, бірақ 1990 жылмен салыстырғанда 11 еседен астам азайды.

Сонымен қатар, Қазақстандағы ауыл шаруашылығы машиналарының 75%-ының нақты қызмет ету мерзімі олардың стандартты пайдалану ұзақтығынан 12 жылға артып кеткен. Бұл жағдай қолданыстағы технологиялық базаның материалдық әрі моральдық тұрғыдан тозғанын көрсетеді [19]. Ескірген техника тек қаржылық және еңбек

ресурстарының артық жұмсалуына ғана емес, сонымен бірге отын шығынының өсуіне, шығарындылардың артуына және топырақтың шамадан тыс тапталуына әкеледі.

Агроөнеркәсіптік кешеннің техникалық базасын пайдалану мен жаңарту динамикасы агротехниканың даму үрдістерімен тығыз байланысты. Машина өндірісінің құлдырау кезеңдерінде жаңа техника сатып алу көлемінің азаюы фермерлерді ескі жабдықты ұзақ пайдалануға итермелейді, бұл өз кезегінде экожүйелерге қосымша қысым жасайды. Сонымен қатар, отандық машина жасау өнімдерінің сандық және сапалық шектеулері ауыл шаруашылығының шетелдік агротехнологияларға тәуелділігін арттырып отыр. Қазақстандық кәсіпорындар шетелдік техниканы сатып алу үшін жылына орта есеппен 1,8 млрд АҚШ долларын инвестициялайды [20]. Мұндай тәуелділік импорттық машиналардың экологиялық стандарттарына да байланысты, өйткені жаңа буын техникасы энергия тиімді әрі экологиялық таза болғанымен, оларды толық көлемде енгізу қаржылық тұрғыдан күрделі. Импорт алмастыру саясаты мен мемлекеттік қолдау шаралары — жеңілдетілген лизинг, субсидиялар, қысқа мерзімді және инвестициялық несиелер беру, сондай-ақ ауыл шаруашылығы машиналары мен жабдықтарын жөндеу қызметтерін қолжетімді ету — тек экономикалық емес, экологиялық тұрғыдан да маңызды қадамдар. Себебі олар ауыл шаруашылығы техникасын жаңартуды жеделдетіп, шығарындыларды қысқартуға, отын-энергетикалық ресурстарды үнемдеуге және жердің құнарлылығын сақтауға ықпал етеді [21].

Ауыл шаруашылығы және өңдеу өнеркәсібі ұйымдарының дамуына тозған материалдық-техникалық база кедергі болып отыр. 1990 жылдан бері ауыл шаруашылығы ұйымдарын тракторлармен және астық жинайтын комбайндармен қамтамасыз ету 3 еседен астам қысқарды: қазіргі таңда 1000 га егістікке небәрі 3 трактор, 2 астық жинайтын және 2 қызылша комбайны келеді (1-сурет). Бұл көрсеткіш экологиялық тұрғыдан да маңызды, себебі техника тапшылығы өндірістің уақытылы жүргізілмеуіне, өнімнің шығынына және агроэкожүйелердің шамадан тыс жүктелуіне әкеледі.

Сурет 1 - 1990-2023 жылдардағы 1000 га егістік алқапқа шаққандағы қазақстандық ұйымдарды ауыл шаруашылығы техникасымен қамтамасыз ету динамикасы

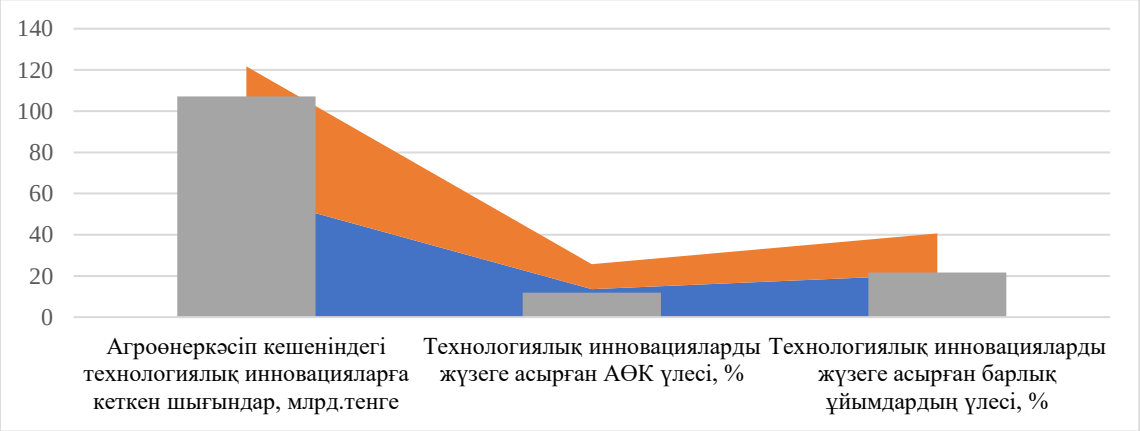
Ескерту - авторлармен жинақталып құрастырылды

Тамақ өнеркәсібінде негізгі қорлардың тозуының жалпы дәрежесі 43,7% құрайды, оның ішінде ескірген құрылымдар (97,2%) толығымен дерлік есептен шығарылды [22]. Өңдеуші ұйымдардың қолда бар өндірістік мүмкіндіктері ауыл шаруашылығы шикізатын өз өндірісінің болмауына байланысты толық пайдаланылмай отыр. Мысалы, ет өндірісінде қуаттарды пайдалану деңгейі орта есеппен 73%, сүт өндірісінде – 54%, нан пісіру өнеркәсібінде – 44%, жарма өнеркәсібінде – 38% құрайды [23].

Негізгі қорларды жаңғырту, реконструкциялау және техникалық қайта жарақтандыру бойынша шаруашылық жүргізуші субъектілер қабылдаған шаралар оларды

жаңартудың нақты қажеттілігін өтей алмайды. Ауыл шаруашылығындағы негізгі қорлардың тозу дәрежесі экономикалық қызметтің басқа түрлерінің ішінде ең жоғарылардың бірі болып табылады – 2023 жылы 40,5% (орта есеппен Қазақстан бойынша негізгі құралдардың тозу дәрежесі 38%) [24]. Салалық кәсіпорындардың жаңа машиналар мен жабдықтарды іске қосу (сатып алу) динамикасы жыл сайын төмендеуде, негізгі қорларды жаңарту көрсеткіші 2020 жылғы 7%-дан 2023 жылы 6%-ға дейін төмендеді [25], [26], [27].

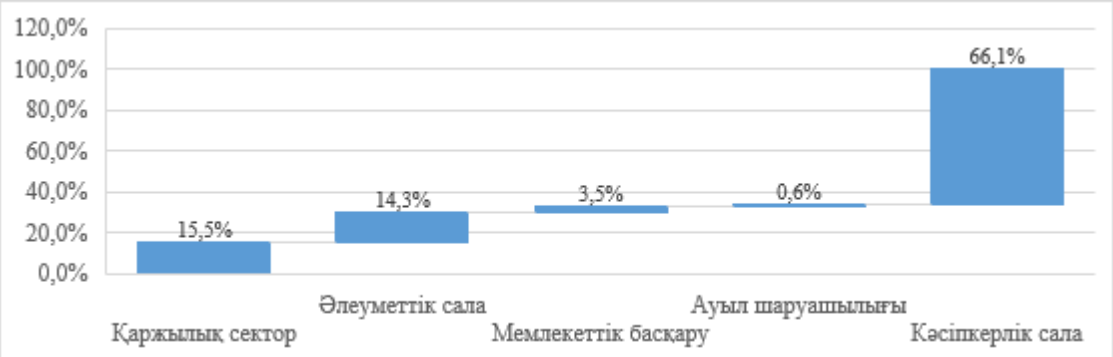
Агроөнеркәсіптік кешендегі инновациялық белсенділік жалпы қазақстандық тенденциялардан төмен (2-сурет). 2019-2023 жылдар кезеңінде салада технологиялық инновацияларды сатып алуға және енгізуге жұмсалған шығындардың 80%-ға ұлғаюына қарамастан, агроөнеркәсіп кешенінде инновацияларды жүзеге асырған ұйымдардың үлесі орта есеппен 13,6%-дан 11,9%-ға дейін төмендеді. Инновациялық қызметке ең көп инвестицияны қайта өңдеу кәсіпорындары мен біржылдық дақылдарды өсіретін ұйымдар (агроөнеркәсіптік кешендегі инновацияларға жұмсалған жалпы шығындардың тиісінше 54% және 36,3%) құйып отыр.

Сурет 2 - Агроөнеркәсіптік ұйымдардың инновациялық қызметі

Ескерту - авторлармен жинақталып құрастырылды

Жалпы, Қазақстан Республикасында цифрлық технологияларды және олармен байланысты өнімдер мен қызметтерді жасауға, таратуға және пайдалануға жұмсалатын шығындардың басым бөлігі бизнес секторына тиесілі – 1 621 млрд теңге. Ал ауыл шаруашылығының үлесі жалпы шығындардың 1%-дан азын ғана құрайды, яғни шамамен 14 млрд теңге (3-сурет). Бұл инвестициялардың негізгі бөлігі ұйымдардың өз қаражаттары есебінен іске асырылады, ал қарыз қаражаттары 27,3%-ды құрайды.

Сурет 3 - 2023 жылы цифрлық технологияларды және олармен байланысты өнімдер мен қызметтерді құру, тарату және пайдалану бойынша ұйымдардың шығындар құрылымы, пайыз

Ескерту - авторлармен жинақталып құрастырылды

Цифрлық технологияларға аз көлемде инвестиция салу ауыл шаруашылығында экологиялық тиімділіктің төмендеуіне әкелуі мүмкін. Себебі цифрлық шешімдер – су мен тыңайтқышты үнемдеудің, топырақтың құнарлылығын сақтаудың, зиянды қалдықтарды азайтудың басты тетігі. Ауыл шаруашылығына бөлінген 14 млрд теңге көлеміндегі шығындар экологиялық әсер тұрғысынан жеткіліксіз, өйткені дәстүрлі ескі технологияларды қолдану: парниктік газдар шығарындыларын арттырады, топырақ эрозиясына жол ашады, су ресурстарының тиімсіз пайдаланылуына себеп болады.

Керісінше, ауыл шаруашылығы саласына цифрлық инвестицияларды ұлғайту экожүйелік тұрақтылықты қамтамасыз етуге, «жасыл» агротехнологияларды дамытуға және орнықты дамудың ұлттық мақсаттарына қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Агроөнеркәсіптік ұйымдардың инновациялық қызметінің нәтижесі белгіленген техникалық регламенттерге, ережелерге және стандарттарға сәйкес келетін түпкілікті өнім өндіру болып табылады [28], [29], [30].

2019-2023 жылдар аралығында ауыл шаруашылығы саласындағы инновациялық әзірлемелердің жалпы саны 17,7%-ға өсті. Олардың ішінде әзірлемелердің орта есеппен 25% сайттың стандарттарға сәйкестігін қамтамасыз етуге жоғары әсер етті; әрбір үшінші инновация техникалық регламенттердің сақталуына әсер еткен жоқ.

Қорытынды

Агроөнеркәсіптік кешен кәсіпорындарында цифрлық технологияларды енгізудің тиімділігін бағалау әдістемесін одан әрі дамыту мақсатында біз инновациялық, экологиялық-экономикалық және цифрлық дамудың негізгі көрсеткіштері арасындағы өзара байланыстарды зерттеп жатырмыз. Цифрландыру деңгейін сипаттайтын көрсеткіштер бойынша кәсіпорындардың инновациялық қызметіне шығындар көлемінің әсері туралы гипотеза ұсынылды [31].

Экологиялық аспект. Мұндай талдау тек экономикалық нәтижелермен шектелмей, қоршаған ортаға ықпалды да ескереді. Атап айтқанда: инновациялық шығындардың артуы өндірістік ресурстарды үнемдеуге, суды тиімді пайдалануға және химиялық тыңайтқыштар мен пестицидтердің шамадан тыс қолданылуын азайтуға әсер етуі мүмкін; цифрландыру көрсеткіштері экожүйеге түсетін қысымды төмендетумен, парниктік газдар шығарындыларын қысқартумен және қалдықтарды басқарудың жаңа әдістерін енгізумен үйлеседі; экологиялы-экономикалық көрсеткіштерді қосу агроөнеркәсіптік кәсіпорындардың орнықты даму траекториясын айқындауға мүмкіндік береді.

Талдау үшін ақпарат мемлекеттік статистика және ғылыми-зерттеу институттарының 2012–2023 жылдарға арналған статистикалық жинақтарынан алынды. Бұл деректерді пайдалану агроөнеркәсіптік кешендегі цифрландырудың ұзақ мерзімді экологиялық және экономикалық әсерлерін кешенді бағалауға жағдай жасайды.

Корреляциялық талдаудың есептеулері бастапқы мәліметтерді және таңдалған көрсеткіштердің уақытша қатарларының корреляциялық талдауының нәтижелерін ұсынады. Деректерді визуализациялау талданған массивте а типті мәндердің болуын анықтаған жоқ, сондықтан корреляциялық талдау үшін MS Excel бағдарламасындағы кірістірілген функция арқылы есептелген Пирсон корреляция коэффициенті пайдаланылды. Динамика қатарының деңгейлері негізінде есептелген корреляция коэффициенті ұйымның инновациялық қызметі шығындары мен АКТ пайдалану көрсеткіштері (r=0,93), АКТ-мен байланысты кәсіптерде жұмыс істейтін адамдар саны (r) арасында тығыз байланыстың болуын көрсетеді. =0,95), және АКТ саласындағы өнертабыстарға патенттік өтінімдер саны (r=0,81) және онлайн сату (r=0,89).

Сонымен қатар көрсеткіштер құрылымында сызықтық тенденциялардың болуы диагностикаланды, сондықтан зерттелетін процестер арасындағы байланысты талдау үшін дәйекті айырмашылықтар әдісі қолданылды; Алынған өсу қатарында сызықтық тенденциялар байқалмайды, бұл бірінші ретті автокорреляция коэффициенттерінің есептеулерімен расталады. Алынған корреляция коэффициенттерінің статистикалық

маңыздылығы Стьюденттің t-тестін α = 0,05 мәнділік деңгейінде және df = 8 еркіндік дәрежесінің санын есептеу арқылы бағаланды.

Зерттелетін көрсеткіштердің ұлғаюының корреляциялық талдауының нәтижелері ұйымдардың инновациялық қызметінің шығындары мен АКТ-ны пайдаланған ұйымдардың саны, кәсіпорындағы АКТ-да жұмыс істейтіндер саны онлайн сату және еңбек өнімділігі - бұл көрсеткіштер үшін корреляция коэффициенті 0 ,3 шекті мәннен төмен, өндіріс көлемі арасында байланыс жоқ екенін көрсетеді.

Ұйымдардың инновациялық қызметі мен инновация шығындары арасында әлсіз кері байланыс табылды (r = -0,48), бірақ бұл экономикалық теория логикасына қайшы келеді. Инновациялық белсенділік деңгейі инновациялық қызметті жүзеге асырған ұйымдар саны мен ұйымдардың жалпы санының арақатынасымен анықталады, бұл инновациялық қызметті жүргізуге жұмсалатын шығындардың болуын болжайды.

Инновациялық қызметке жұмсалған шығыстардың көлемі мен АКТ саласындағы өнертабыстарға патенттік өтінімдер саны негізінде есептелген корреляция коэффициенті r = 0,54 құрады, бұл тікелей қалыпты байланысты белгілейді. Яғни, патенттік өтінімдер санының артуымен кәсіпорынның инновацияға жұмсайтын шығындары да өседі. Есептелген Стьюденттің t-тесттері 2.306 кестелік критерий мәнінен аспайды, бұл алынған корреляциялық коэффициенттердің статистикалық маңыздылығының жоқтығын және оларды жалпы жиынтыққа қолданудың мүмкін еместігін көрсетеді.

Зерттеу барысында автор жаңа институционалдық-қаржылық үйлестіру моделін ұсынды. Бұл модель әлеуметтік қорғау жүйесін үш деңгейлі үйлестіру арқылы жүзеге асыруды көздейді. Институционалдық инфографика әлеуметтік қорғау жүйесін үш деңгейде бейнелейді:

1. Ұлттық деңгей – стратегиялық бағдарламалау: (зейнетақы қоры, әлеуметтік сақтандыру қоры, мемлекеттік бюджет), ресурстар ағыны блок-схема түрінде көрсетіледі, экологиялық саясатпен байланыс: экологиялық апат аймақтарындағы әлеуметтік төлемдер мен жеңілдіктерді жоспарлау.

2. Өңірлік деңгей – дербестендірілген жоспарлау: облыстық әлеуметтік қорғау басқармалары, жұмыспен қамту орталықтары, аймақтық деректерді цифрлық платформа арқылы біріктіру көрсетіледі, Экология тұрғысынан: өңірлік экологиялық тәуекелдер (қуаңшылық, су тапшылығы, өнеркәсіптік ластану) ескеріліп, әлеуметтік қорғау шаралары бейімделеді.

3. Жергілікті деңгей – нақты әлеуметтік қызметтер: аудандық әлеуметтік қызметтер, медициналық-әлеуметтік мекемелер, қызмет алушыларға ресурстардың жеткізілу тетігі бейнеленеді, экологиялық өлшем: жергілікті халықты экологиялық апаттардан (су тасқыны, құрғақшылық, ауа сапасының төмендеуі) қорғауға бағытталған әлеуметтік көмектерді қосу.

Инфографика элементтері:

- әр деңгей арасындағы қаржылық ағындар (көрсеткілермен бейнеленген) → экологиялық зардап шеккен өңірлерге мақсатты трансферттерді де қамтиды;

- қаржыландыру көлемін үлестіретін сценарийлік модель (дөңгелек диаграммалар) → экологиялық тәуекелдерге бейімделген шығындар үлесін көрсетеді;

- әлеуметтік қорлардың өзара байланысын бейнелейтін интеграциялық түйіндер (граф-схема) → экологиялық сақтандыру қорларын қосуды қарастырады;

- еңбекпен қамтылған тұлғалардың рөлдік-типологиялық жіктелуі (пиктограммалар) → экологиялық қауіпті аймақтардағы жұмысшыларға арналған арнайы қолдау шараларын бейнелейді.

Осылайша, институционалдық инфографика тек әлеуметтік-қаржылық ағымдарды ғана емес, экологиялық тәуекелдерге бейімделген әлеуметтік қорғау жүйесінің жаңа моделін де көрнекі түрде сипаттайды. Қазақстандық агроөнеркәсіп кешені технологиялық артта қалумен және салыстырмалы түрде әлсіз материалдық-техникалық базамен сипатталады. Соңғы жылдары агроөнеркәсіп кешенін жаңғырту қарқыны бәсеңдеген. Ауыл шаруашылығы, соның ішінде өсімдік шаруашылығы кәсіпорындары цифрлық

технологияларды енгізудің және пайдаланудың бастапқы кезеңінде тұр. Бұл нарық белсенді түрде өсіп келе жатқанымен, оның әлеуетті экологиялы-экономикалық тиімділігін арттыру әлі де өзекті болып отыр.

Жүргізілген корреляциялық талдау ауыл шаруашылығы кәсіпорындарын цифрландырудың тиімділігін бағалау әдістемесін әзірлеу кезінде қолданылатын инновациялық және цифрлық даму деңгейін сипаттайтын көрсеткіштер арасында өзара тәуелділікті айқындауға мүмкіндік берді.

Цифрландыру топырақ құнарлылығын сақтау мен эрозияны азайтуға ықпал ететін нақты егіншілік жүйелерін енгізуге мүмкіндік береді. Су үнемдеу технологиялары мен смарт-ирригация құралдары экожүйелердің тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Химиялық тыңайтқыштар мен пестицидтердің шамадан тыс қолданылуын қысқарту арқылы биоәртүрлілік сақталады. Энергия тиімділігін арттыру және көмірқышқыл газы шығарындыларын азайту ауыл шаруашылығы өндірісінің жасыл трансформациясына ықпал етеді.

Қазақстандық агроөнеркәсіп кешенін цифрландыру тек экономикалық тиімділікке ғана емес, сонымен қатар экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етуге бағытталуы тиіс, бұл оның ұзақ мерзімді даму перспективасын айқындайды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Абрамов Н.В. Основная обработка почвы и формирование азотного режима в системе точного земледелия / Н.В. Абрамов, С.А. Семизоров, А.М. Оксукбаева - DOI https://doi.org/10.24412/0044-3913-2022-3-32-36 // Земледелие - 2022. - № 3. - С. 32-35. Available at: - URL: https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48400922 (дата обращения: 12.09.2023).

2 Кирилова О.В. Эффект использования спутниковых навигационных систем и ГИС-технологий в сельском хозяйстве // О.В. Кирилова, А.Ю. Чуба / Сельский механизатор-2018. - № 12. - С. 2-3. Available at: - URL: https://www.elibrary.ru/item.asp?id=37134636 (дата обращения: 22.09.2024).

3 Smagulova Sh. Digitalization of agriculture in the republic of Kazakhstan: experience and problems //Problems of AgriMarket. - 2020. - № 1. - 149 p.

4 McAllister W., Osipychev D., Davis A., Chowdhary G. Agbots: Weeding a Field with a Team of Autonomous Robots // Computers and Electronics in Agriculture. - 2019. - 163 p.

5 Sunding D., Rogers M., Bazelon C. The Farmer and the Data: How Wireless Technology is Transforming Water Use in Agriculture // Report for the CTIA Wireless Foundation. Boston: The Brattle Group, Inc. - 2016. - P. 1-16.

6 Griffin T., Shockley J., Mark T. Economics of Precision Farming // Precision Agriculture Basics. - 2018. - P. 221-230.

7 Schimmelpfennig D. Farm Profits and Adoption of Precision Agriculture. Washington DC:S. Department of Agriculture, Economic Research Report № 217. - 2016.

8 OECD Farm Management Practices to Foster Green Growth. Paris: OECD Publishing. - 2016. Available at: - URL: https://doi.org/10.1787/9789264238657-en.

9 Griffin T., Lowenberg-DeBoer J. Worldwide Adoption and Profitability of Precision Agriculture: Implications for Brazil // Revista de Politica Agricola. - 2005. - № XIV 4- P. 21-37.

10 Griffin T., Miller N. Adoption of Precision Agricultural Technology in Kansas // KFMA Research Paper: Kansas State University Department of Agricultural Economics Extension Publication. - 2016. Available at: - URL: http://www.agmanager.info/adoption-precision-agricultural-technology-kansas.

11 Khanna M. Isik M., Winter-Nelson A. Investment in Site Specific Crop Management under Uncertainty: Implications for Nitrate Pollution Control and Environmental Policy // Agricultural Economics. - 2000. - № 24 (1). - P. 9-21.

12 Lowenberg-de Boer J. Erickson B. Setting the Record Straight on Precision Technology Adoption // Agronomy Journal. - 2019. - № 111 (4). - P. 1-18.

13 Курманов Н. А., Рахимбекова А. Е., Маралов А. К. Научное обоснование процесса цифровой трансформации предприятий // Вестник КазУЭФМТ. - 2021. - № 3 (44). - 95 с.

14 Сабыржан А., Садыков Ж. А., Раимбеков Б. Х., Жакупов А. А. Қазақстан экономикасын цифрландыруда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданудың өзекті мәселелері //ҚазЭҚХСУ Жаршысы. - 2022. - № 2 (47). - 44 б.

15 Цифровой Казахстан. Министерство цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности Республики Казахстан. Available at: - URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/mdai/ (дата обращения: 15.09.2023)

16 Digitalisation in agriculture // Federal Ministry of Food and Agriculture (Germany). Available at: - URL: https://www.bmel.de/EN/Home/home_node.html (дата обращения: 10.09.2023).

17 Frohn, C. (2018). Germany's Smart Farm: Digital Technology in Agriculture. Liberales Institut. Available at: - URL: http://4liberty.eu/germanys-smart-farm-digital-technology-in-agriculture. (дата обращения: 10.10.2023).

18 Меденников В. И. Комплементарные зависимости науки и бизнеса – необходимое условие успешности цифровизации аграрной экономики / В. И. Меденников // Цифровая экономика. - 2020. - № 3. - С. 41-54. Available at: - URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=44450557 (дата обращения: 10.10.2023).

19 Полухин А. А. Оценка технологического развития сельского хозяйства: технический аспект /А.А.Полухин //RJOAS.-2017.-№6. Available at: - URL: https://doi.org/10.18551/ rjoas.2017-06.02 (дата обращения: 27.10.2023).

20 Бутов А. М. Рынок сельскохозяйственных машин - 2019 / А. М. Бутов // НИУ Высшая школа экономики: Available at: - URL: https://dcenter.hse.ru/ (дата обращения: 27.10.2023).

21 Садовников Н. Как преодолеть технологическую зависимость в сельском хозяйстве / Н. Садовников // Российская газета. - 2017. - № 32. Available at: - URL: https://rg.ru/ (дата обращения: 27.10.2023).

22 Степень износа основных фондов на конец года (по видам экономической деятельности по полному кругу организаций) // Бюро национальной статистики: Available at: - URL: https://stat.gov.kz/ (дата обращения: 27.10.2023).

23 Верховский Н. Цифровые неудачники: почему диджитал-трансформации заканчиваются провалом / Н. Верховский, С. Соболев // Школа управления СКОЛКОВО. - 2020. [Электронный ресурс] - Available at:- URL: Ошибки цифровизации российских компаний (skolkovo.ru) (дата обращения: 28.10.2023).

24 Кокуйцева Т.В. Методические подходы к оценке эффективности цифровой трансформации предприятий высокотехнологичных отраслей промышленности / Т.В. Кокуйцева, О.П. Овчинникова - DOI http://doi.org/10.18334/ce.15.6.112192 // Креативная экономика - 2021. - Том 15. - № 6. - С. 2413–2430. Available at:-URL: https://creativeconomy.ru/lib/112192 (дата обращения: 28.10.2023)

25 Абрамов Н.В Цифровые технологии - новые вызовы и решения в продуцировании агроэкосистем / Н.В. Абрамов, С.А. Семизоров, М.Ф. Трифонова // Известия Международной академии аграрного образования - 2023. - № 65. - С. 73–79. Available at:- URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=50739103 (дата обращения: 29.10.2023).

26 Чуба А.Ю. Современные решения в области цифровизации и автоматизации сельского хозяйства / А.Ю. Чуба, А.Ю. Чуба // Известия Оренбургского государственного аграрного университета - 2019. - № 5(79). - С. 163–165. Available at:- URL: https://www.elibrary.ru/item. asp?id=41288907 (дата обращения: 29.10.2023).

27 Чуба А.Ю. Использование беспилотных авиационных систем в сельском хозяйстве / А.Ю. Чуба, А.Ю. Чуба // Известия Оренбургского государственного аграрного университета - 2019. - № 3(77). - С. 161–163. Available at:-URL: https://www.elibrary.ru/item.asp?id= 39200856 (дата обращения: 30.10.2023).

28 Зубарева Ю.В. Цифровая трансформация в агропромышленном комплексе: новые возможности и вызовы для устойчивого развития / Ю.В. Зубарева - DOI https://doi.org/10.34925/EIP.2023.153.4.076 // Экономика и предпринимательство - 2023. - № 4(153). - С. 391–395. Available at:- URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=53989086 (дата обращения: 02.11.2023).

29 Чуба А.Ю. Использование цифровых технологий в бережливом производстве / А.Ю. Чуба, О.В. Кирилова, Ю.В. Зубарева - DOI https://doi.org/10.34925/EIP.2020.124.11.250 // Экономика и предпринимательство. - 2020. - № 11(124). - С. 1256-1258. Available at:- URL: https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44401784 (дата обращения: 02.11.2023).

30 Иванов А.С. Оценка эффективности применения отходов переработки зерновых культур в качестве биотоплива для сушки зерна / А.С. Иванов, Н.Н. Устинов // Известия Оренбургского государственного аграрного университета. - 2019. - № 6(80). - С. 162–165. Available at:- URL: https://www.elibrary.ru/item.asp?id=41675287 (дата обращения: 02.11.2023).

31 Медведева Л.Б. Использование цифровых решений в процессе продвижения продукции / Л.Б. Медведева, И.В. Хоменко - DOI https://doi.org/10.34925/EIP.2023.153.4.134 // Экономика и предпринимательство. - 2023. - № 4(153). - С. 704-707. Available at:- URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=53989144 (дата обращения: 07.11.2023).

ОЦЕНКА ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ПРЕДПРИЯТИЙ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА В КАЗАХСТАНЕ: ИННОВАЦИОННЫЕ И ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Аннотация

Целью исследования данной статьи является разработка методики оценки эффективности цифровизации на предприятиях агропромышленного комплекса на основе теоретических и методических подходов к анализу и оценке эффективности цифровизации. Объектом исследования являются процессы цифровизации на предприятиях агропромышленного комплекса. Основная задача цифровизации -

эффективное использование ресурсов и снижение себестоимости продукции на основе научно обоснованных подходов, повышение ее качества и конкурентоспособности.

Этап цифровизации является законным продолжением этапов индустриализации, механизации и автоматизации экономики и происходит непосредственно с ними. В настоящее время министерство сельского хозяйства Республики Казахстан рассматривает только два основных направления цифровизации, которые либо имеют достаточно подготовленную техническую базу, либо требуют срочности. Также приводится обоснование невозможности полной цифровизации в основных отраслях сельского хозяйства. Научное исследование заключается в разработке методики оценки эффективности цифровизации агропромышленных предприятий, основанной на комплексном подходе, включающем применение статистических и экспертных оценок, расчет уровня цифровизации и индекса интегрального эффекта от внедрения цифровых технологий с учетом отраслевых особенностей компаний. Состоит в использовании разработанной методики для оценки развития направления исследования, отслеживания динамики его цифровизации и проведения сравнительного анализа с другими предприятиями отрасли. Экономическая и экологическая эффективность предложений - метод, предложенный автором для оценки эффективности на предприятиях агропромышленного комплекса, в том числе растениеводства, позволяет оценить рациональность использования ресурсов в процессе цифровой трансформации бизнес-процессов организаций.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, растениеводство, факторный анализ, цифровизация, внедрение цифровых технологий, экологическая и экономическая эффективность.

ASSESSMENT OF DIGITAL TRANSFORMATION OF ENTERPRISES OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX IN KAZAKHSTAN: INNOVATIVE AND ENVIRONMENTAL ASPECTS

Abstract

The purpose of this article is to develop a methodology for assessing the effectiveness of digitalisation in enterprises of the agro-industrial complex, based on theoretical and methodological approaches to analysing and evaluating the effectiveness of digitalisation. The object of this study is digitalisation processes in enterprises of the agro-industrial complex. The main task of digitalisation is to reduce the cost of production, improve its quality and competitiveness based on efficient use of resources and scientifically based approaches.

The stage of digitalisation is a natural continuation of the stages of industrialisation, mechanisation, and automation in the economy, and is directly related to them. Currently, the Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan considers only two main areas of digitalisation that either have a sufficiently prepared technical base or are urgently needed. The rationale for the impossibility of full digitalisation in the main agricultural sectors is also provided. The scientific study consists in the development of a methodology for assessing the effectiveness of digitalization of agro-industrial enterprises, is based on an integrated approach, including the use of statistical and expert assessments, involves calculating the level of digitalization and the index of Integral impact. on the introduction of digital technologies, taking into account the industry specifics of companies. It involves using the developed methodology to assess the development of the research direction, track the dynamics of its digitalisation, and conduct a comparative analysis with other enterprises in the industry. Economic and environmental efficiency of proposals - the method proposed by the author to assess the effectiveness of the agro-industrial complex, including at crop production enterprises, makes it possible to evaluate the rationality of the use of resources in the process of digital transformation of business processes of organizations.

Keywords: agro-industrial complex, crop production, factor analysis, digitalisation, introduction of digital technologies, environmental and economic efficiency.

REFERENCES

1 Abramov N.V. Osnovnaya obrabotka pochvy i formirovanie azotnogo rezhima v sisteme tochnogo zemledeliya / *[Basic tillage and formation of the nitrogen regime in the system of precision agriculture]*. N.V. Abramov, S.A. Semizorov, A.M. Oksukbaeva - DOI https://doi.org/10.24412/0044-3913-2022-3-32-36 // Zemledelie - 2022. - № 3. - P. 32-35. Available at: - URL: https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48400922 [in Russian] (accessed: 12.09.2023).

2 Kirilova O.V. Effekt ispol'zovaniya sputnikovyh navigacionnyh sistem i GIS-tekhnologij v sel'skom hozyajstve // *[The effect of using satellite navigation systems and GIS technologies in agriculture]*. O.V. Kirilova, A.YU. CHuba / Sel'skij mekhanizator-2018. - № 12. - S. 2-3. Available at: - URL: https://www.elibrary.ru/item.asp?id=37134636 [in Russian] (accessed: 22.09.2024).

3 Smagulova Sh. Digitalization of agriculture in the republic of Kazakhstan: experience and problems //Problems of AgriMarket. - 2020. - № 1. - 149 p. [in English]

4 McAllister W., Osipychev D., Davis A., Chowdhary G. Agbots: Weeding a Field with a Team of Autonomous Robots // Computers and Electronics in Agriculture. - 2019. - 163 p. [in English]

5 Sunding D., Rogers M., Bazelon C. The Farmer and the Data: How Wireless Technology is Transforming Water Use in Agriculture // Report for the CTIA Wireless Foundation. Boston: The Brattle Group, Inc. - 2016. - P. 1-16. [in English]

6 Griffin T., Shockley J., Mark T. Economics of Precision Farming // Precision Agriculture Basics. - 2018. - P. 221-230. [in English]

7 Schimmelpfennig D. Farm Profits and Adoption of Precision Agriculture. Washington DC:S. Department of Agriculture, Economic Research Report № 217. - 2016. [in English]

8 OECD Farm Management Practices to Foster Green Growth. Paris: OECD Publishing. - 2016. Available at: - URL: https://doi.org/10.1787/9789264238657-en [in English]

9 Griffin T., Lowenberg-DeBoer J. Worldwide Adoption and Profitability of Precision Agriculture: Implications for Brazil // Revista de Politica Agricola. - 2005. - № XIV 4- P. 21-37. [in English]

10 Griffin T., Miller N. Adoption of Precision Agricultural Technology in Kansas // KFMA Research Paper: Kansas State University Department of Agricultural Economics Extension Publication. - 2016. Available at: - URL: http://www.agmanager.info/adoption-precision-agricultural-technology-kansas [in English]

11 Khanna M. Isik M., Winter-Nelson A. Investment in Site Specific Crop Management under Uncertainty: Implications for Nitrate Pollution Control and Environmental Policy // Agricultural Economics. - 2000. - № 24 (1). - P. 9-21. [in English]

12 Lowenberg-de Boer J. Erickson B. Setting the Record Straight on Precision Technology Adoption // Agronomy Journal. - 2019. - № 111 (4). - P. 1-18. [in English]

13 Kurmanov N. A., Rahimbekova A. E., Maralov A. K. Nauchnoe obosnovanie processa cifrovoj transformacii predpriyatij // *[Scientific substantiation of the process of digital transformation of enterprises]*. Vestnik KazUEFMT. - 2021. - № 3 (44). - 95 p.

14 Sabyrzhan A., Sadykov ZH. A., Raimbekov B. H., ZHakupov A. A. Қazaқstan ekonomikasyn cifrlandyruda aқparattyқ-kommunikaciyalyқ tekhnologiyalardy қoldanudyң өzekti məseleleri // *[Current issues of using information and communication technologies in the digitalization of the Kazakhstani economy]*. ҚazEҚHSU ZHarshysy. - 2022. - № 2 (47). - 44 p. [in Kazakh]

15 Cifrovoj Kazahstan. *[Digital Kazakhstan]*. Ministerstvo cifrovogo razvitiya, innovacij i aerokosmicheskoj promyshlennosti Respubliki Kazahstan. Available at: - URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/mdai/ [in Russian] (accessed: 15.09.2023)

16 Digitalisation in agriculture // Federal Ministry of Food and Agriculture (Germany). Available at: - URL: https://www.bmel.de/EN/Home/home_node.html [in English] (accessed: 10.09.2023).

17 Frohn C. (2018). Germany's Smart Farm: Digital Technology in Agriculture. Liberales Institut. Available at: - URL: http://4liberty.eu/germanys-smart-farm-digital-technology-in-agriculture [in English] (accessed: 10.10.2023).

18 Medennikov V. I. Komplementarnye zavisimosti nauki i biznesa – neobhodimoe uslovie uspeshnosti cifrovizacii agrarnoj ekonomiki *[Complementary dependencies of science and business are a necessary condition for the successful digitalization of the agricultural economy]*./ V. I. Medennikov // Cifrovaya ekonomika. - 2020. - № 3. - P. 41-54. Available at: - URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=44450557 [in Russian] (accessed: 10.10.2023).

19 Poluhin A. A. Ocenka tekhnologicheskogo razvitiya sel'skogo hozyajstva: tekhnicheskij aspekt *[Assessment of technological development in agriculture: technical aspect]*. A.A.Poluhin //RJOAS.-2017.-№6. Available at: - URL: https://doi.org/10.18551/ rjoas.2017-06.02 [in Russian] (accessed: 27.10.2023).

20 Butov A. M. Rynok sel'skohozyajstvennyh mashin - 2019 *[Agricultural Machinery Market - 2019]*. / A. M. Butov // NIU Vysshaya shkola ekonomiki: Available at: - URL: https://dcenter.hse.ru/ [in Russian] (accessed: 27.10.2023).

21 Sadovnikov N. Kak preodolet' tekhnologicheskuyu zavisimost' v sel'skom hozyajstve *[Как преодолеть технологическую зависимость в сельском хозяйстве]*. / N. Sadovnikov // Rossijskaya gazeta. - 2017. - № 32. Available at: - URL: https://rg.ru/ [in Russian] (accessed: 27.10.2023).

22 Stepen' iznosa osnovnyh fondov na konec goda (po vidam ekonomicheskoj deyatel'nosti po polnomu krugu organizacij) *[Degree of depreciation of fixed assets at the end of the year (by type of economic activity for the full range of organizations)]*. // Byuro nacional'noj statistiki: Available at: - URL: https://stat.gov.kz/ [in Russian] (accessed: 27.10.2023).

23 Verhovskij N. Cifrovye neudachniki: pochemu didzhital-transformacii zakanchivayutsya provalom. *[Digital Losers: Why Digital Transformations Fail]*. / N. Verhovskij, S. Sobolev // SHkola upravleniya SKOLKOVO. - 2020. - Available at:-URL: Oshibki cifrovizacii rossijskih kompanij (skolkovo.ru) [in Russian] (accessed: 28.10.2023).

24 Kokujceva T.V. Metodicheskie podhody k ocenke effektivnosti cifrovoj transformacii predpriyatij vysokotekhnologichnyh otraslej promyshlennosti *[Methodological approaches to assessing the effectiveness of digital transformation of enterprises in high-tech industries]*/ T.V. Kokujceva, O.P. Ovchinnikova - DOI http://doi.org/10.18334/ce.15.6.112192 // Kreativnaya ekonomika - 2021. - Tom 15. - № 6. - P. 2413–2430. Available at:-URL: https://creativeconomy.ru/lib/112192 [in Russian] (accessed: 28.10.2023)

25 Abramov N.V Cifrovye tekhnologii - novye vyzovy i resheniya v producirovanii agroekosistem [*Digital technologies - new challenges and solutions in the production of agroecosystems]*/ N.V. Abramov, S.A. Semizorov,

M.F. Trifonova // Izvestiya Mezhdunarodnoj akademii agrarnogo obrazovaniya - 2023. - № 65. - P. 73–79. Available at:- URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=50739103 [in Russian] (accessed: 29.10.2023).

26 CHuba A.YU. Sovremennye resheniya v oblasti cifrovizacii i avtomatizacii sel'skogo hozyajstva *[Modern solutions in the field of digitalization and automation of agriculture]*/ A.YU. CHuba, A.YU. CHuba // Izvestiya Orenburgskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta - 2019. - № 5(79). - P. 163–165. Available at:- URL: https://www.elibrary.ru/item. asp?id=41288907 [in Russian] (accessed: 29.10.2023).

27 CHuba A.YU. Ispol'zovanie bespilotnyh aviacionnyh sistem v sel'skom hozyajstve *[The use of unmanned aircraft systems in agriculture]*/ A.YU. CHuba, A.YU. CHuba // Izvestiya Orenburgskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta - 2019. - № 3(77). - P. 161–163. Available at:-URL: https://www.elibrary.ru/item.asp?id= 39200856 [in Russian] (accessed: 30.10.2023).

28 Zubareva YU.V. Cifrovaya transformaciya v agropromyshlennom komplekse: novye vozmozhnosti i vyzovy dlya ustojchivogo razvitiya *[Digital transformation in the agro-industrial complex: new opportunities and challenges for sustainable development]*/ YU.V. Zubareva - DOI https://doi.org/10.34925/EIP.2023.153.4.076 // Ekonomika i predprinimatel'stvo - 2023. - № 4 (153). - P. 391–395. Available at:- URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=53989086 [in Russian] (accessed: 02.11.2023).

29 CHuba A.YU. Ispol'zovanie cifrovyh tekhnologij v berezhlivom proizvodstve *[The use of digital technologies in lean manufacturing]*/ A.YU. CHuba, O.V. Kirilova, YU.V. Zubareva - DOI https://doi.org/10.34925/EIP.2020.124.11.250 // Ekonomika i predprinimatel'stvo. - 2020. - № 11(124). - P. 1256-1258. Available at:- URL: https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44401784 [in Russian] (accessed: 02.11.2023).

30 Ivanov A.S. Ocenka effektivnosti primeneniya othodov pererabotki zernovyh kul'tur v kachestve biotopliva dlya sushki zerna *[Evaluation of the effectiveness of the use of grain processing waste as biofuel for drying grain]*/ A.S. Ivanov, N.N. Ustinov // Izvestiya Orenburgskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta. - 2019. - № 6(80). - P. 162–165. Available at:- URL: https://www.elibrary.ru/item.asp?id=41675287 [in Russian] (accessed: 02.11.2023).

31 Medvedeva L.B. Ispol'zovanie cifrovyh reshenij v processe prodvizheniya produkcii *[The use of digital solutions in the process of product promotion]*/ L.B. Medvedeva, I.V. Homenko - DOI https://doi.org/10.34925/EIP.2023.153.4.134 // Ekonomika i predprinimatel'stvo. - 2023. - № 4(153). - P. 704-707. Available at:- URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=53989144 [in Russian] (accessed: 07.11.2023).

Information about authors:

Nazira Kalieva – doctoral student in the educational program «Economics», Alikhan Bokeikhan University, 071400, Semey, Republic of Kazakhstan,

E-mail: superkelin_2024@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-9963-608C

Gulnara Amanova – PhD, Associate Professor, Head of the Department of «Accounting and Analysis», L.N. Gumilyov Eurasian National University, 010008, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: agd65@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0829-5953

Raikhan Mugauina – PhD, acting Associate Professor of the Department of Economics, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, 060000, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: raihan-1974@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4049-8144

Beibit Korabaev - **corresponding author**, DBA, Senior Lecturer at the Department of "Accounting and Analysis", L.N. Gumilyov Eurasian National University, 010008, Astana, Republic of Kazakhstan.

E-mail: bei2010@mail.ru

ORCID: 0000-0003-0420-9517

Информация об авторах:

Назира Калиева – докторант образовательной программы «Экономика», Alikhan Bokeikhan University, 071400, г.Семей, Республика Казахстан

E-mail: superkelin_2024@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-9963-608C

Гульнара Аманова – кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, заведующий кафедрой «Учет и анализ» Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, 010008, г.Астана, Республика Казахстан

E-mail: agd65@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0829-5953

Райхан Мугауина – PhD, и.о. ассоциированного профессор кафедры «Экономика», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, 060000, г.Атырау, Республика Казахстан

E-mail: raihan-1974@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4049-8144

Бейбит Корабаев - **основной автор**, DBA, старший преподаватель кафедры «Учет и анализ» Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, 010008, г.Астана, Республика Казахстан
E-mail: bei2010@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0420-9517

Авторлар туралы ақпарат:
Назира Калиева – «Экономика» білім беру бағдарламасының докторанты, Alikhan Bokeikhan University, 071400, Семей қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: superkelin_2024@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0008-9963-608C
Гульнара Аманова – экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, «Есеп және талдау» кафедрасының меңгерушісі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 010008, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: agd65@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0829-5953
Райхан Мугауина – PhD., «Экономика» кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, 060000, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: raihan-1974@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4049-8144
Бейбит Корабаев – **негізгі автор,** DBA, «Есеп және талдау» кафедрасының аға оқытушысы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 010008, Астана қ., Қазақстан Республикасы.
E-mail: bei2010@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0420-9517

ҒТАМР 06.77.05 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.35**
ӘОЖ 331.5

Бисембиева Ж. К. [1], **Сабирова Р.К.** [2 *], **Тажиденова А.Р**[2], **Бисалиева Ш.С.** [2]

[1] Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы,
[2] Х. Досмұхамедов атындағы Атырау Университеті, Атырау қ., 060000 Қазақстан Республикасы
*e-mail: r.sabirova@asu.edu.kz

АДАМИ КАПИТАЛДЫҢ САПАСЫН АРТТЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА ЖҮЙЕЛІК ШАРАЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстанның Батыс өңірі бойынша адами капиталдың сапасын арттырудағы жүзеге асырылатын шаралардың тиімді стратегиялық бағыттары мен оны іске асыру тетіктері зерттеліп, тұжырымдар ұсынылады. Негізгі мақсат - Қазақстанның Батыс өңірі бойынша әлеуметтік – экономикалық даму және нақты өсу әлеуетімен өзара байланысына назар аудара отырып, адами капиталдың сапасын арттыруға бағытталған жүйелі шаралардың қолдану ерекшеліктері мен тиімділігін анықтау. Зерттеу мақсатына сәйкес экономикалық дамудың ресурсы ретінде адам капиталының тұжырымын қолданудың маңыздылығын айқындау. Бұл адам ресурстарының әлеуетін қалыптастыру жағдайындағы маңызды жүйелі шаралардың негізгі бағыттарын талдай отырып, нақты болжамдық шаралардың жүйесін көрсетуге мүмкіндік береді. Зерттеу мәселесі – Қазақстанның Батыс аймағының өңірлері бойынша (Атырау, Маңғыстау, БҚО және Ақтөбе облыстары аймағында) адами капиталдың сапасын арттырудағы жүйелі шаралардың әлеуметтік – экономикалық дамуды қамтамасыз етудегі ролін анықтау және өңірлердің тұрақты даму талаптарына қаншалықты сәйкес келетіндігін талдау.

Адами капиталдын сапасын арттыру - бұл әлеуметтік қабілеттіліктерді нығайту және экономикалық өсуді қамтамасыз ету мақсатында адамдарға неғұрлым ауқымды және тиімді түрде жедел жүзеге асыру үшін жәрдемдесуге арналған бағыт. Осы орайда мақалада көрсетілген стартегиялық басымдықтар Қазақстанның Батыс өңіріндегі адами капиталдың сапасын арттыру бойынша жүйеленген шаралардың ауқымын біріктіреді. Мақалада Қазақстанның Батыс аймағы өңірлер бойынша адам капиталы тұжырымдамасының жағдайы мен даму әлеуеті бойынша SWOT-талдау жүргізіліп, осы талдау нәтижесі бойынша басымдықтар анықталды. Талдау жүргізу арқылы зерттеу аймақтарындағы инновациялық жүйелерді қалыптастыру мүмкіндіктерін жүзеге асыру ұсынылады. Мақаланы әзірлеу кезеңінде адами капиталдың қалыптасу факторларының жай – күйі үш негізгі нақты бағыттар бойынша талданып көрсетілді: білім беру саласы, денсаулық сақтау саласы және әлеуметтік даму салалары. Аталған салалар бойынша стратегиялық бағыттарының негізгі көрініс тауып отырған нақты қадамдары айқындалды. Мақала негізінен теориялық сипатқа ие, алайда ұсынылған мәселенің практикалық аспектілерін де қарастырады.

Негізгі сөздер: адами капитал, еңбек ресурстары, тұжырым, инновация, микродеңгей, SWOT – талдау

Кіріспе

Ел басшысының Қ.Ж. Тоқаевтың «Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» Қазақстан халқына Жолдауында келтіргендей, ел экономикасы әлемдік нарықтың мүлде жаңа ахуалына дайын болуы керек. Әртараптандырылған және технологияға негізделген экономика құру – жай қажеттілік қана еместігі екендігі анық көрсетілген. Осыған сәйкес кез келген қоғамның жаңа даму сатысында адами капиталдың сапасының критериялары да маңызды өзгеріске ұшырайтындығы анық [1].

Экономикалық дамудың факторы ретінде адами капитал тұжырымын пайдаланудың негізгі мәні - капитал және еңбек факторларымен қатар қоғамдық еңбек өнімділігін арттыру мен эк ономикалық өсуді қамтамасыз ету үшін маңызды әсер ететін жағдай екендігін айқын көрсетуге болады.

Сондықтан, адам ресурстарының әлеуетін қалыптастыру мен оның экономикадағы көрінісі ретінде, яғни адами капитал өз кезегінде мемлекеттік басқару жүйесіне тиімді түрде енуі қажет екендігі туралы ой туындайды. Бұл үдеріс мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық даму болжамдарын жоспарлау кезеңінен бастап макро деңгейдегі, оның ішінде жеке сала, салалық кешендер, бүкіл ел бойынша, сонымен бірге мезо деңгейде (аймақтар, субаймақтар бойынша) және де микро деңгейде де (кәсіпорындар және ұйымдар бойынша) басқаруға дейінгі кезеңдерді қамтуы тиіс. Мақаланың зерттеу обьектісі – Қазақстанның Батыс аймақтары бойынша адами капиталдың сапасын жоғарлатуға бағытталған шаралардың тиімділігі (денсаулық сақтау және білім беру саласы).

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мәселенің зерттеу әдістерін таңдау зерттеу тақырыбының мақсатына негізделген, оның ішінде Қазақстанның Батыс өңіріндегі адами капиталдың сапасын арттыруға бағытталған жүйелік шаралардың іске асырылуы бойынша ерекшеліктерін анықтау болып табылады. Зерттеу бағыты қолданбалы сипатта жүргізілгендіктен және әлеуметтік – экономикалық даму факторларының сипатымен қатар қарастырылғандықтан экономикалық зерттеулердің теориялық және эмперикалық әдістерінің кешені пайдаланылды.

Анықталған зерттеу мақсатына сәйкес негізгі талдау әдістері ретінде мыналар қолданылды: жүйелік, салыстырмалы, экономика – статистикалық, бағдарламалық және нормативтік құжаттарды контент талдау әдістері.

Зерттеу материалдарының ақпараттық негіздемесі болып мыналар табылады: ҚР Ұлттық Статистка бюросының ҚР Еңбек және халықты әлемуттік қорғау министрлігі Статистка комитетінің статистикалық деректері, ҚР Батыс өңіріне қарасты аумақтар бойынша өңірлік есептері, стратегиялық - бағдарламалық құжаттар және әлеуметтік – экономикалық даму бағдарламалары, мемлекеттік органдар мен халықаралық ұйымдардың (ЮНЕСКО, Дүниежүзілік банк, UNDP) құжаттары негізінде талданған.

Көрсетілген әдістер мен ақпарат көздерін таңдау Қазақстанның Батыс аймағындағы адами капиталды сапасын арттыру бойынша ағымдық жай – күйін объективті бағалау, осы аймақтар бойынша жүзеге асырылып жатқан жүйелі шаралар жиынтығының ерекшеліктерін айқындау болып табылады. Зерттеу әдістері нақты даму контексінде зерттеу аймақтарындағы адами капиталдың сапасын арттыруға бағытталған шараларды оңтайландыру жөніндегі ұсынымдарды қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Адами капиталдың тұжырымдамасын дамытуға стратегиялық көзқарасты қалыптастыру жөніндегі мәселелер Қазақстанның әлемнің ең дамыған 30 мемлекетінің қатарына кіруі аясында 2014 жылдан бастап ресми деңгейде қаралғанын атап өтуге болады [2].

Мемлекет бойынша 2050 жылға дейінгі ұзақ мерзімге арналған даму стратегиясында анықталған негізгі стратегиялық бағыттың ішінде алғашқы орында тұрған мақсат – адамның инновациялық түрғыда дамуы үшін негізгі қозғаушы фактор ретінде адам капиталының дамуы болды. Мұнда әсіресе білім беру, денсаулық сақтау, халықтың әл-ауқаты мен әлеуметтік қамтамасыз ету салаларында дамыған елдердің деңгейіне жету көзделген еді.

Осыған сәйкес, білім сапасын жоғарлату және дамыту арқылы жоғары білікті еңбек күшін қалыптастырудың және сол арқылы, қоғамдық еңбек өнімділігінің деңгейін жоғарлатудың маңыздылығы түсіндіріледі. Бұл орайда, Қазақстанның білім беру жүйесін жаңа қалыптасқан даму факторларына сәйкес жаңғырту қажеттілігі қалыптасады. Оның ішінде, 2030 жылға қарай 6 жасқа дейінгі балаларды сапалы мектепке дейінгі біліммен толық қамтамасыз ету, PISA, TIMSS сияқты халықаралық мектептерінің сапасын бағалау индекстерінде және еліміздің жетекші университеттерін әлемнің үздік 100 университеті қатарына енгізу көзделген болатын. Қазіргі кезеңде еліміздің дамуындағы тәуелсіздік жылдары аралығында Қазақстанның экономикалық табыстарының басым бөлігі шикізат салаларының басымдылықпен дамуы арқылы жүзеге асырылғандығын ескеретін болсақ, 2009 жылдан кейінгі жылдар аралығы экономикалық өсу қарқынының баяулау екендігіне байқатады. Бұл әлемдік нарықта шикізат құнының төмендеуі салдарына байланысты болды. Бұның салдары адами капиталдың ішкі ұлттық экономикаға салынған үлес салмағы үнемі төмендеуіне әкеліп, елдегі жоғары қосылған құнды өнімдерді өндіру мүмкіндігі шектеле бастады [3].

Дүниежүзілік банк мәліметтері бойынша Қазақстанда 2010 және 2020 жылдарындағы жүргізілген зерттеулер нәтижесінде адами капиталдың даму индекстің жалпы көрсеткіші 0,4 пунктке ұлғайып, барлық компонент бойынша ел көрсеткіштерінің жақсарғаны байқалған. Бірақ Қазақстандағы ЭЫДҰ елдерімен салыстырғанда даму көрсеткіштері барлық жағынан жоғары емес. Пандемияға дейін Қазақстан аймақтары үшін тәуелсіздік жылдарынан бергі аралықтағы әлеуметтік – экономикалық даму жағдайындағы адам капиталының индексі бойынша жоғарлау нәтижелер көрсеткен еді. 2020 жылы пандемияның теріс әсерінен адам

капиталының индексі 1,3 есеге төмендеп, 0,63 болған. Нақты ақпараттық мәліметтерге сүйенсек, елдің 2020 жылғы адам капиталы индексі ЭЫДҰ-ға мүше елдер бойынша 74%-ға тең, орташа көрсеткішпен салыстырмалы негізде қарасақ бұл көрсеткіш бала әлеуеті бойынша адам капиталының тек 63%-ына жететінін көрсететіндігі анықталған. Бұның өзі адам капиталының шамамен 40%-ға дейін жоғалтуды айқындайды. Нақты айтқанда бүгінде дүниеге келген бала толық, сапалы білім мен денсаулықпен қамтамасыз етілген болса ғана, 63% шамасына дейін өнімді болатындығын көрсетеді [4].

Еліміздегі адам капиталының нашарлауының негізгі факторлары – білім беру, денсаулық сақтау және еңбек нарығы жүйелерінің эпидемиялық әсер ету факторларына дайын емес екен. Мұны жоғарыда айтылған Covid-19 пандемиясы айқын көрсетті. Бұнымен бірге аймақтық деңгейдегі жүйелі проблемалардың орын алуы бойынша – өңірлік сәйкессіздіктер бар екендігі анықталып отыр. Елде білім беру мен денсаулық сақтау салалары бойынша сапасының алшақтығы аймақтар арасында, әсіресе қала мен ауыл арасында жоғары. Жалпы, Қазақстан бойынша даму индексінің көрсеткіші – 0,63-ке тең. Бұл ретте табиғи ресурстарға бай кен орындары бар Батыс аймағы өңірлерінде Атырау және Маңғыстау облыстары аз қамтамасыз етілген өңірлерге қарағанда адам капиталы бойынша төмен көрсеткіштерге ие екендігі анықталған [5].

ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі мамандарының пікірінше, бұл қазіргі шақта дүниеге келген нәрестенің болашақтағы еңбек өнімділігі қазіргі күтілетін деңгейден 37%-ға төмен болатынын білдіреді [6].

Бұл мәселені қазақстандық және шетелдік сарапшылар да растады. 2021 жылғы сәуір айында Стратегиялық жоспарлау және реформалау агенттігі мен Дүниежүзілік банк ұйымдастырған дөңгелек үстел барысында Дүниежүзілік банк мамандары пандемияның Қазақстандағы адам капиталының дамуына теріс әсер еткенін және бұл өңірлердегі теңсіздікті арттырып, халықтың денсаулығына кері әсерін тигізгенін атап өтті.

Әлемдік дамыған елдерде адам капиталы ұлттық байлықтың 70-90%-ын құраса, Қазақстанда бұл көрсеткіш 40%-дан сәл ғана жоғары [7].

Дүниежүзілік банк баяндамасында өңірлер, жыныс және әлеуметтік мәртебе тұрғысынан Қазақстандағы адам капиталының дамуы бойынша айтарлықтай теңсіздік байқалатыны айтылды. Мысалы, ең бай 20% отбасыларында туған балалар өздерінің еңбек потенциалының 64%-ына қол жеткізу мүмкіндігіне ие болса, ең аз табыс табатын отбасыларында туған балалар бұл көрсеткіштің 53%-ынан аспайды.

2022 жылдың ақпанындағы жағдай бойынша 83 табысы әртүрлі елдер Дүниежүзілік банк тобының қолдауымен адами капиталды дамыту нәтижелерін түбегейлі жақсартуға мүмкіндік беретін стратегиялық тәсілдерді шығару алға қойылған [8].

Сонымен бірге Мемлекет басшысының нақты атап өткен стратегиялық бағыттардың бірі - сапалы білім беру жүйесіне қоса алғанда, мемлекет қаражаты есебінен балаларды оқытуға бөлінетін қаражатты жинақтайтын жеке білім беру ваучерлерін енгізу. Бұл маңызды жүйелі фактор ретінде бастама білім беру саласында сапалы орта қалыптастыру үшін тиімді құрал бола алады. Мемлекеттік қолдау шараларын кадрларды даярлау және кәсіби біліктілігін арттыру жүйесін белсендіру туралы соңғы уақытта Қазақстанның жоғары басшылығы жиі айтуда. Мысалы, 2021 жылдың қаңтар айында ҚР Парламенті VII шақырылымының бірінші сессиясының ашылуында Мемлекет басшысы тиісті ұлттық жобаны әзірлеуді тапсырған болатын.

Сондай-ақ, 2023 жылғы 15 шілдедегі Үкіметтің кеңейтілген отырысында мемлекет басшысы білім беру саласының дамуына ерекше назар аударды, бұл салада шешілмеген проблемалық мәселелердің көп екенін атап өтілді. Еліміздің жартысынан астам халқы ауылдық жерлерде тұратынын ескерсек, ауыл мектептерінде білім беру сапасының әлі де жоғарлатуды қажет ететіндегі, және сол арқылы отандық жастардың жалпы бәсекеге қабілеттілігін айтарлықтай жоғары деңгейге жеткізуге баса мән беріледі [9].

Өз кезегінде отандық сарапшылар А. Киреева, А. Кредина, Г. Ныгметов және К. Нургалиева 1961-2023 жылдар аралығында әлемдік ғылыми мерзімді басылымдарда

жарияланған ғылыми-зерттеу жұмыстарын талдай отырып, бүгінгі күні білімге қолжетімділік мәселесінің әлемде әлі де маңызды проблема болып қалатынын атап өтті. Үкіметтің білім беру жүйесін жақсарту жөніндегі күш-жігеріне қарамастан, барлық әлеуметтік топтар үшін білім беру ресурстарына қолжетімділікті арттыру үшін әлі де көптеген күш-жігерді жұмсау қажет екендігі айқындалып отыр. Бұл мәселелердің шешімі кадрларды даярлау саласындағы мемлекеттік бағдарламаларды дамыту мен мемлекет, бизнес және білім беру мекемелері арасындағы серіктестікті, білім беру инфрақұрылымын жетілдіруді талап етеді [10].

Ұлттық инновациялық жүйені құру мен тиімді пайдалану жүзеге асырылған жағдайда әртараптандыру процестері «ұзақ мерзімді» режимде жүзеге асатынына күмән жоқ. Қазақстанда ғылымның маңыздылығын арттырмай және мемлекеттік қолдау көрсетпей, Ұлттық инновациялық жүйе құру мүмкін болмайды.

Осыған байланысты, біз жүргізген SWOT-талдау шеңберінде Батыс Қазақстан өңірлерінде инновациялық жүйелерді қалыптастыру мүмкіндіктерін жүзеге асыруды ұсындық.

Сапалы адам капиталының дамуын жүйелі негізде дамыту стратегиясын әзірлеу қазіргі уақытта өте маңызды әрі шұғыл міндет болып табылады, өйткені бұл экономикадағы айтарлықтай және тұрақты өсуге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Нәтижелер және оларды талқылау

Жүйелі шараларды әзірлеу үшін ең алдымен адам капиталы тұжырымдамасын дамытуға стратегиялық көзқарас қажет. Осы мақсатта және зерттеудің объектісі ретінде қарастырылған - Қазақстанның Батыс өңіріндегі адами капиталдың сапасын арттыруға бағытталған шаралар желісін нақтырақ зерттеу үшін SWOT-талдау жүргізілді.

Кесте 1 - Батыс Қазақстан аймақтарындағы адам капиталы тұжырымының жағдайы мен даму әлеуеті бойынша SWOT-талдау

Күшті жақтары	**Әлсіз жақтары**
• Мамандандырудың жоғары рентабельді салалары – мұнай-газ, химия, тау-кен өнеркәсібі үшін машиналар мен жабдықтар өндірісі; • Кадрлық әлеуетті қалыптастыру факторларын айқындайтын салаларды дамытуға мемлекеттік шығындардың жоғары деңгейі; • Адами капиталдың қалыптасу факторларының жай – күйін жақсарту мақсатындағы шаралардың үздіксіз жүзеге асырылуы және қайта жаңартулар: 1). **Білім беру саласындағы** өңірлік еңбек нарығының сұранысы бойынша сандық және сапалық жағынан сәйкестендіру бағытында шаралар қабылдануы, өңірлік деңгейде білім, ғылым және өндірісті интеграциялау әлеуетін дамуы. 2) **Денсаулық сақтау** саласындағы бағдарламалық тәсілінің тетіктері мен құралдарын өңірлік деңгейде іске асыру, цифрлық технологияларды енгізілуі, әлеуметтік осал топтарын тегін медициналық көмекпен қолдау стандарттарының қолданысқа ие болуы. 3) **Әлеуметтік даму.** Жан басына шаққандағы ақшалай табыстың Қазақстан бойынша орташа деңгейден жоғары деңгейі, атаулы әлеуметтік қолдау саясатын жүзеге асырудағы тұрақтылық.	• Қазақстанның Батыс аймағы өңірлерінде кәсіпқой кадрларды даярлау жүйесін көбіне мұнай-газ және химия өндірісі, тау-кен өнеркәсібінің басқа да салаларының қажеттіліктеріне мақсатты бағдарлау; • ЖОО сертификаттаудың халықаралық жүйесінде Батыс Қазақстан субаймағындағы университеттердің төмен рейтингтері. • Ғылыми қоғамдастық пен жергілікті университеттердің өзара әрекеттестігінің жеткіліксіз деңгейі және сәйкесінше университеттердегі ғылыми зертханалардың нашар жабдықталуының жеткіліксіз деңгейі. • Академиялық ұтқырлық пен халықаралық ынтымақтастықты дамыту деңгейінің жеткіліксіздігі.
Мүмкіндіктер	**Қауіптер**
• Индустриалды-инновациялық негізде өндіріс секторын жедел әртараптандыру, • Адами капиталды қалыптастыру факторларын «тартқызу» бойынша шаралар қабылдау:	• Дүниежүзілік тауар нарықтарындағы сұраныс пен ұсыныс конъюнктурасының болжамсыздығы жұмысбастылық пен халықтың өмір сүру деңгейіне, сондай-ақ адам

- мемлекеттік-жекеменшік әріптестік әлеуетін белсенді пайдалану; - адами капиталды қалыптастыру факторларын белсендіру бойынша бірлескен кластық аймақаралық жобаларды әзірлеу. • ғылым, білім және өндірістің интеграциялық өзара әрекеттесуін нығайту. • адам ресурстарының әлеуетін қалыптастыратын факторлардың даму жағдайына тиімді мониторингті жүзеге асыру және оларды адами капитал түрінде іске асыру.	капиталының сапасының өсуіне қолайсыз жағдайлардың пайда болу мүмкіндігі • аймақтардың экономикаларын әртараптандыру деңгейлеріндегі өсу алшақтығы. • Ұзақ мерзімді перспективада мамандандырылған салаларды дамытудың ресурстық базасын қысқарту жағдайында адам капиталы тұжырымдамасының әлеуетін ынталандырудың жеткіліксізді
Ескерту: Қазақстанның Батыс аймақтары бойынша статистикалық мәліметтерін, ҚР СЖРА Ұлттық статистика бюросының мәліметтерін пайдалану негізінде зерттеу авторларымен құрастырылған.	

Кесте 1 –де көрсетілген талдау көрсеткіштері ұзақ мерзімді даму стратегиясы мен оны жүзеге асыруға арналған мемлекеттік шараларды әзірлеу үшін пайдалануға ұсынылады.

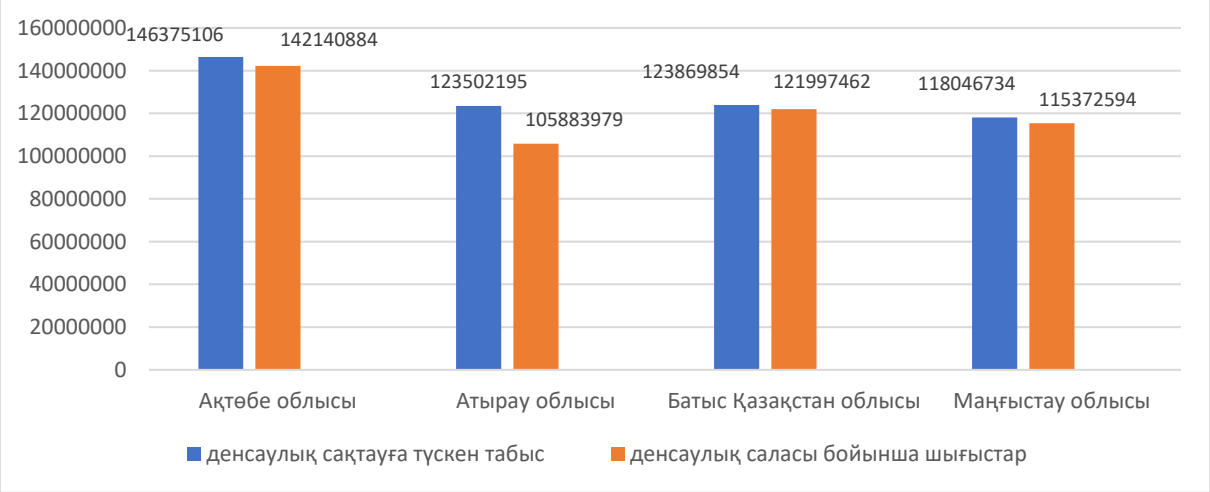
Батыс Қазақстан аймақтарындағы адам капиталы тұжырымының жағдайы мен даму әлеуеті бойынша талдау нәтижесіне көңіл аудара келіп, келесі факторлардың анықтығы байқалды:

- Мамандандырудың жоғары рентабельді салалары әсері бойынша Ақтөбе және Маңғыстау облысы аймақтары бойынша өнеркәсіптік өндірістің жалпы көлемінде 61%-дан 93%-ға дейінгі аралықта құрап отыр;

- Салаларды дамытуға мемлекеттік шығындардың орташа жан басына шаққандағы деңгейлері 2023 жылы бұл көрсеткіш Ақтөбе облысында – 310, Атырауда – 271, БҚО – 319,3 және Маңғыстауда – 336 мың теңгені құраған;

- Жан басына шаққандағы ақшалай табыстың Қазақстан бойынша орташа деңгейі 2023 жылы бұл көрсеткіш Ақтөбе облысында – 178,9 мың теңге, Атырау облысында – 353,1, Батыс Қазақстан облысында – 189,7 және Маңғыстау облысында – 283,7 мың теңге, республикалық орташа көрсеткіш 169,8 мың теңге болды. Бұл ретте 2022 жылмен салыстырғанда өсім Батыс Қазақстан облысында 16,4%-дан Маңғыстау облысында 35,7%-ға дейін құраған [11].

2024 жылдағы Қазақстанның Батыс өңірі бойынша (Ақтөбе, Атырау, БҚО және Маңғыстау облыстары) денсаулық сақтау саласындағы денсаулық сақтау ұйымдарындағы ағымдық табыстары мен қаржыландыру шығыстарының салыстырмалы түрде диаграмма-1 суретінен көруге бойлады.

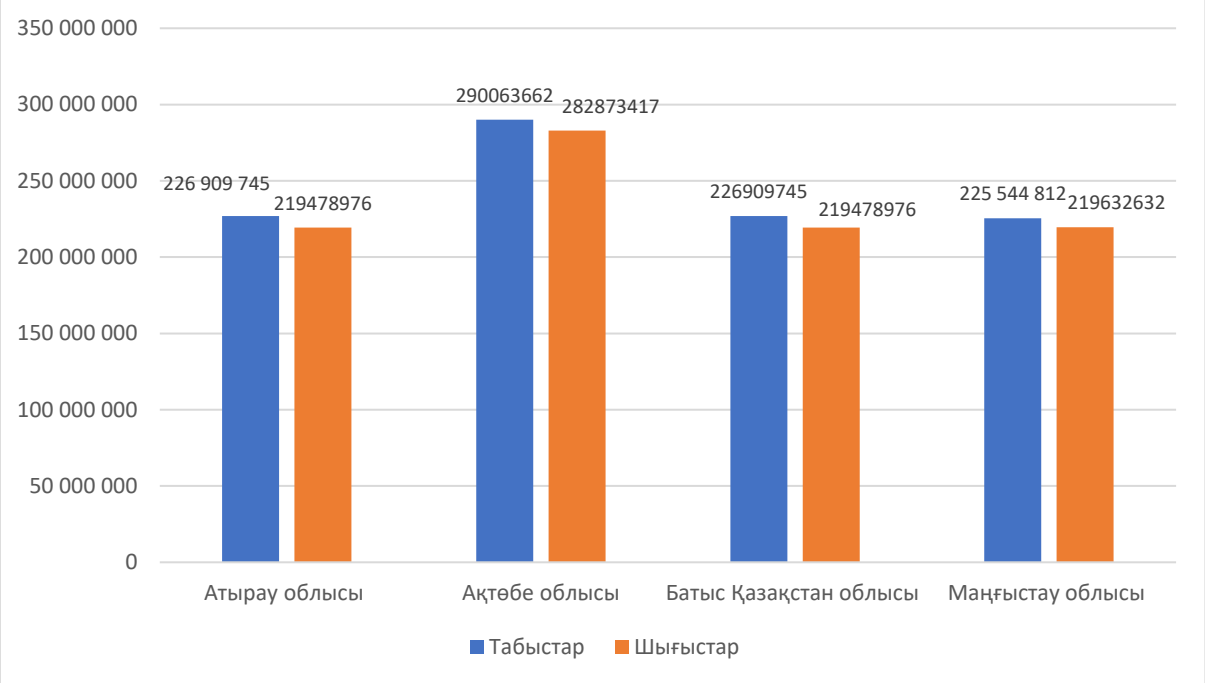

Сурет 1 - Денсаулық сақтау саласындағы табыстар мен шығыстардың өңірлер бойынша салыстырмалы көрсеткіші (мың. теңге)

Ескерту: 2024 жылдағы ҚР халықты әлеуметтік қызмет көрсету және денсаулық сақтау ұйымдарының қаржы – шаруашылық жұмыстары. ҚР Ұлттық Статистика Бюросы ақпараттық базасы.

Салыстырмалы талдау нәтижесі денсаулық сақтау саласы бойынша ең көп мөлшерде қаржыландырылатын аймақ Ақтөбе облысы екендігі анық байқалады. Атырау облысы бойынша қаржыландыру мардымсыз, және БҚО және Маңғыстау облыстарында орташа деңгейде қаржыландыру жүзеге асырылатындығын көрсетті.

Білім беру және кадрларды даярлау саласында көрсетілген аймақтар бойынша жалпы мемлекеттік бағдарламалық шаралар жүзеге асырылуда, оның ішінде стипендия мөлшерін ұлғайту, жергілікті гранттардың бөлінуіне басты назар аудару, жеке секторлардың дамуына үлес қосу мәселелері. Мәселен Ақтөбе облысы бойынша Heriot-Watt университетімен біріккен негізде халықаралық жобаны енгізу тәжірибесі қоладынсқа ие болуда.

Білім беру саласы бойынша Қазақстанның Батыс өңірлері аймақтары бойынша табыстар мен шығыстар құрылымының келесі салыстырмалы көрсеткіштерін анықтауға болады.

Сурет 2 - Қазақстанның Батыс өңірлері аймақтары бойынша табыстар мен шығыстар құрылымы, 2024 ж.

Ескерту: ҚР білім беру ұйымдарының қаржы – шаруашылық қызметтерінің есептері. ҚР Ұлттық Статистика Бюросы.

Сурет 2-де көрсетілген мәліметтер бойынша Қазақстанның Батыс аймағы өңірлерінің экономикасы айтарлықтай толыққан және адам ресурстарының әлеуетін дамытудағы теңсіздікті байқауға.

Әлемдік және ұлттық сарапшылар пікірінше, адам капиталының әлеуетін қалыптастыру мен оны жүзеге асыру үрдістері елдің экономикалық трансформациясын қолдауға негіз болады.

Қазіргі уақытта біз осы факторларды ескере отырып, Батыс Қазақстан өңірлеріндегі адам капиталының даму жағдайын SWOT-талдау негізінде егжей-тегжейлі қарастыруды ұсынамыз. Осы тұрғыдан алғанда, білім беру жүйесінің еңбек нарығының талаптарына бейімделуінің маңызы зор.

Біздің пікірімізше, білім беру жүйесінің еңбек нарығының басым талаптарына бағытталуы ерекше маңызды орын алады. Бұның өзі Қазақстанда еңбек нарығының сұранысы арқылы туындайтын қажеттіліктерді ескере отырып, қазіргі кезде кадрлар даярлау жүйесінің ұйымдастырушылық негіздерінің тиімділігін арттыруға және сапалы кадрлар даярлау саласындағы бәсекеге қабілеттілігін жоғарлатуға әсерін тигізеді. Мысалға, Атырау облысының халық саны (600 мыңнан астам адам) және үлесі халықтың жас құрылымындағы

жастар (35%), жастар арасындағы еңбек нарығындағы бәсекелестіктің жоғары деңгейі айқындалады. Экономикалық факторлар аймақтық жастар еңбек нарығына үлкен әсер етеді. Өңірдің экономикалық дамуы, инвестициялық тартымдылығы, өңірдегі қосымша бизнес-мүмкіндіктер білікті жұмыс күшіне жалпы және қосымша қажеттілікті айқындайды. Халықтың білім деңгейі аймақтық жастар еңбек нарығының жағдайына өте үлкен әсер етеді. Дамыған инфрақұрылым аймақтың тартымдылығына, демек, халық санына әсер етеді. Атырау облысы - Қазақстан Республикасының өнеркәсіптік өңірі, ол еңбек нарығымен, дамыған инфрақұрылымымен ерекшеленеді, бұл отбасын құруға, балалардың тууына ықпал етеді, жастарды тартады [12].

Сарапшылар қауымдастығының пікірінше, отандық адам капиталының сақталуы мен артуы мәселелері Қазақстан үшін өзекті болып табылады, себебі бұл мәселе бірнеше жылдар бойы шешілмей келе жатқан жағдайды білдіреді. Бұның негізгі мысалы отандық мектеп түлектерінің шетелдік жоғары оқу орындароын таңдау басты факторлардың бірі болып табылуда.

Осындай теріс тенденцияларды жою және отандық кадрлардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында қазақстандық сарапшылар адам капиталының сапасын қалыптастыру үшін кешенді тәсілді ұстануды ұсынады. Бұл ретте негізгі назар мынадай мәселелерге аударылуы тиіс:

- Адами капиталдың дамуы – экономикалық өсудің негізін қалайтын фактор ;
- Адами капиталға салынған инвестиция: болашақта жеке тұлғалар үшін жоғары табыстылықтың негізгі көзі;
- Адами капиталды дамытуға салынған инвестиция – қоғамның дамуы үшін ұзақ мерзімді экономикалық және әлеуметтік тиіділік болып есептелед [13], [14].

Қазақстанда 2003 жылы экономиканың шикізаттық сипатын жеңу үшін индустриалды-инновациялық база негізінде әртараптандыру саясаты қабылданғаннан бері бірнеше диверсификациялық мемлекеттік бағдарламалар іске асырылды. Алайда, өңдеуші өнеркәсіптің бәсекеге қабілетті салаларын дамыту бағытында айтарлықтай ілгерілеушілік байқалмайды.

Біздің пікірімізше, негізгі себеп - қазіргі уақытта әлемнің технологиялық тұрғыдан дамыған елдерінде табысты жүзеге асырылған маңызды құрал, яғни Ұлттық инновациялық жүйенің (ҰИЖ) әлі күнге дейін қалыптаспағандығында. Бұл құрал ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстардың (ҒЗТКЖ) нәтижелерін тікелей өндіріс саласына енгізуді анықтайды.

Зерттеудің жүргізілген желісіне сәйкес, адами капиталдың сапалы түрде қалыптасу процестеріне стратегиялық көзқарас миссиясы негізгі әлеуметтік салалары кешенінене, оның ішінде білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік даму және басқа да салалардың кешенін басқаруда жүйелілікке баса негізделген болуы тиіс. Бұл салалардың адам капиталы тұжырымын дамытудағы басымдықтары жоғары екендігі басты назарда ұсталу керектігін түсінуден туындайды.

Бұған дейін жасалған әлемдік зерттеу қорытындыларында зерттеулері адами капиталды дамытудың іске асырылған тиімді бағдарламалар мемлекеттік қызметкерлердің де, білім алушылардың да еңбек өнімділігі мен оқу үлгерімдерінің деңгейіне айтарлықтай оң әсер еткендігі айтылған [15].

Бұл маңызды миссияны іске асыру үшін біз адами капитал сапасын жетілдіру қызметінің келесі стратегиялық бағыттарын дамытуды орынды деп санаймыз.

Стратегиялық бағыт 1 – Батыс Қазақстан өңірлерінің экономикаларын индустриалды-инновациялық негізде әртараптандыру саясатын жүзеге асыру барысында адам капиталы тұжырымын қалыптастыру және дамыту жүйесінің бейімделу қасиеттерін күшейту.

Бұл негізгі стратегиялық бағыт барлық салалық кешендерге, адам капиталының қалыптасуының негізгі факторларын анықтайтын білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік даму салаларына қатысты белгілі бір жүйелік талаптарды жүктейді.

Стратегиялық бағыт 2 – Білім беру жүйесін және кадрларды даярлау жүйесін жетілдіру, сапалы білім «балабақша - мектеп - ТжКБ - ЖОО» тізбегіндегі барлық кезеңдер бойынша, сондай-ақ жоғары оқу орнынан кейінгі қайта даярлау және біліктілікті арттыру жүйесін қамтиды.

Мәселен, Атырау облысында білім беру факторының еңбек өнімділігін арттыруға қосқан үлесі Актөбе облысына қарағанда төмен (тиісінше 0,26% және 0,33%), ал Батыс Қазақстан және Маңғыстау облыстарында бұл үлес тіпті теріс мәнге ие (-1,406% және -0,016%), бұл тек білім беру саласының қаржыландыруының жеткіліксіздігін ғана емес, сонымен қатар осы өңірлерде білім беру жүйесінің дамуында ішкі диспропорциялардың бар екендігін көрсетеді.

Стратегиялық бағыт 3 – Батыс Қазақстан субаймақтарының халқын сапалы және қолжетімді медициналық қызметтермен қамтуға бағытталған денсаулық сақтау жүйесін дамыту;

Қайтадан біздің тарапымыздан адам капиталының қалыптасу факторларының тиімділігін бағалауға жүргізілген талдауға сүйенсек, атап айтқанда, Атырау облысында денсаулық сақтау факторының еңбек өнімділігін арттыруға теріс ықпалы байқалады (-0,116%) және Маңғыстау облысында да теріс ықпал (-0,143%) тіркелген, бұл ретте денсаулық сақтау саласына шығындардың 1%-ға өсуі байқалады.

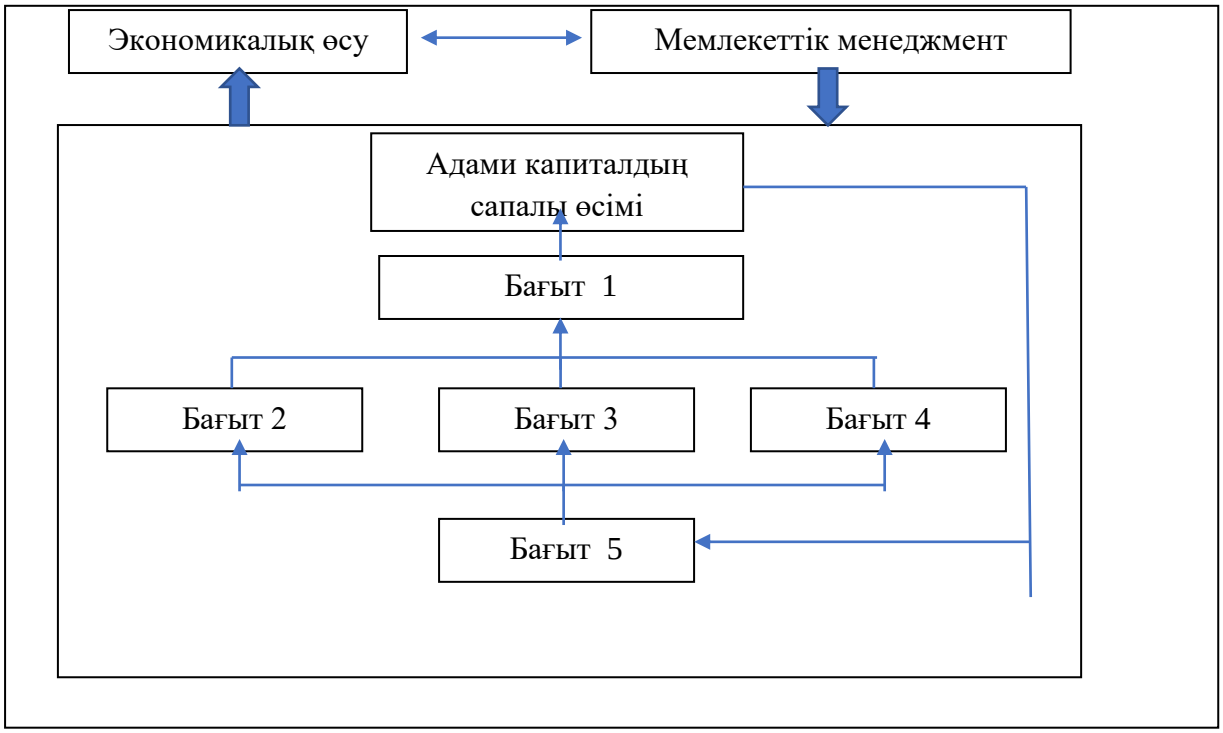
Цифрлық технологиялар қазірдің өзінде Қазақстанда осы міндеттерді шешуге көмек көрсетуде, және олардың қолданылу ауқымы өсуде: 2019 жылы олардың көлемі шамамен 188 млрд. долларды құраса, 2025 жылдың аяғына қарай болжам бойынша денсаулық сақтау саласын дамыту жөніндегі стратегиялық жоспарға сәйкес, бұл көрсеткіш екі есе артатын болады [16].

Стратегиялық бағыт 4 – Батыс Қазақстан өңірлерінің халқының әл-ауқатын тұрақты арттыру.

Айта кету керек, халықтың әл-ауқатын жақсарту және өмір деңгейін көтеру мәселелері түрлі мемлекеттік бағдарламалар мен стратегиялық құжаттарда үнемі көтеріліп, орта- және ұзақ мерзімді перспективаға қойылды. Алайда, біздің пікірімізше, бұл міндеттер жыл сайын жаңартылған нұсқалар түрінде Қазақстан Республикасының Президентінің халыққа жолдауларында қойылып, жалпы түрде толық көлемде орындалмаған, өйткені олар Қазақстанның экономикалық әлеуетінің даму жағдайларына сәйкес келмеген.

Стратегиялық бағыт 5 – Интеллектуалды факторды сапалы қалыптастыру үдерістерін анықтайтын салалар мен қызмет түрлеріне шетелдік инвестициялар тартуға арналған қолайлы инвестициялық ахуалды жасау, сондай-ақ осы мәселелерді шешуге бизнес қауымдастығының кең ауқымды қатысуын ынталандыру мақсатында мемлекеттік-жеке меншік әріптестігі қағидаттарына негізделген ынталандырулар жасау.

Бұған дейін біз әлеуметтік салалардың қаржыландыруының өзгермелі мәселесін көтерген болатынбыз, бұл салалар мен қызмет түрлеріне инвестициялар, адам капиталының сапалы дамуына маңызды рөл атқаратын салаларда әлі де төмен деңгейде қалып отыр. Мысалы, 2022 жылы Қазақстанның білім беру жүйесіне бюджеттен бөлінген инвестицияның ЖІӨ-ге қатынасы 0,22%, ал денсаулық сақтау жүйесіне – 0,27% болды.

Сурет 3 – Мемлекеттік басқару жүйесінде сапалы адам капиталының қалыптасу процестері
Ескерту: зерттеу авторлармен құрастырылған

Мемлекет тарапынан сапалы адам әлеуетін қалыптастыру факторларын белсендіру бойынша шаралар қабылданып жатқан жоқ деп айтуға болмайды. Мысалы, 2019 жылдан бастап жүзеге асып келе жатқан Қазақстанның 2025 жылға дейінгі даму Ұлттық жоспары аясында адам әлеуетін қалыптастыру мен дамытуды жандандыру үшін жалпыұлттық басымдықтар айқындалды:

- Әділ әлеуметтік саясат, оның мақсаты халықты өнімді еңбекпен қамту, әлеуметтік төлемдер мен мемлекеттік жәрдемақылар бойынша барлық міндеттемелерді орындау және отбасыларды қолдауға бағытталған;
- Қолжетімді және тиімді денсаулық сақтау жүйесі, денсаулықты жақсарту, қолдау және қалпына келтіруді қамтамасыз ететін тұрақты денсаулық сақтау жүйесінің дамуын көздейді;
- Сапалы білім беру, бұл еліміздің әлеуметтік-экономикалық жүйесін модернизациялау бағытына сай, Индустрия 4.0 стратегиясы аясында ғылыми-инновациялық фактордың ұлғаюын ескере отырып іске асырылуы тиіс.

Сурет 3 арқылы зерттеу барысында айқындалған стратегиялық бағыттарды сапалы адам капиталының қалыптасу процестерін басқарудағы өзара байланыста ғылыми негізделген тәсіл ретінде қарастыруға болатынын пайымдаймыз (сурет 3).

Қарастырылған салыстырмалы зерттеу көрсеткіштері мен ұсынылған стратегиялық бағыттырды саралай келе, келесі орындау тетіктерін көрсетуге болады.

Кесте 2 - Адами капитал сапасын жетілдіруге бойынша ұсынылған стратегиялық бағыттарды орындау тетіктері

Стратегиялық бағыт	**Орындау тетіктері**
Батыс Қазақстан өңірлерінің экономикаларын индустриалды-инновациялық негізде әртараптандыру саясатын жүзеге асыру барысында адам капиталы тұжырымын қалыптастыру және	- Өңірлік кадрлық қажеттіліктер картасын жасау - "Мансап траекториясы" цифрлық платформасын енгізу - Дуальді білім беру және колледждерде өндірістік оқыту орталықтарын дамыту

дамыту жүйесінің бейімделу қасиеттерін күшейту	- Адами капиталдың бейімделу мониторингі және бағалау жүйесі
Білім беру жүйесін және кадрларды даярлау жүйесін жетілдіру	- Еңбек нарығына бағдарланған білім беру бағдарламалары - Дуальды оқыту жүйесін кеңейту - Сандық платформа арқылы білім беру (EdTech) - Педагогтардың біліктілігін арттыру - Инклюзивті білім беру ортасын қалыптастыру және Жаңа салаларға арналған модульдік бағдарламалар енгізу
Батыс Қазақстан субаймақтарының халқын сапалы және қолжетімді медициналық қызметтермен қамтуға бағытталған денсаулық сақтау жүйесін дамыту	- Ауылдық және моноқалаларда алғашқы медициналық-санитарлық көмек (АМСК) орталықтарын ашу - Телемедицина мен қашықтан диагностиканы енгізу - Аймақтық медициналық кадр тапшылығын қысқарту - Жүрек-қан тамырлары, онкология, қант диабеті сияқты созылмалы ауруларды басқару бағдарламалары - Санитарлық авиация мен шұғыл көмек жүйесін жаңғырту
Батыс Қазақстан өңірлерінің халқының әл-ауқатын тұрақты арттыру	- Жұмыс орындарын құруға бағытталған нақты секторды қолдау - Әлеуметтік осал топтарға арналған мақсатты қолдау бағдарламаларыу жетілдіру - Жастардың әлеуетін дамыту бағдарламалары - Тұрғын үймен қамту және инфрақұрылымды дамыту күшейту
Интеллектуалды факторды сапалы қалыптастыру үдерістерін анықтайтын салалар мен қызмет түрлеріне шетелдік инвестициялар тартуға арналған қолайлы инвестициялық ахуалды жасау	- "Интеллектуалды кластерлер" құру және дамыту - Ғылыми-инновациялық жобаларға арналған венчурлік капитал нарығын дамыту - Трансұлттық корпорациялардың (ТҰК) ғылыми бөлімшелерін Қазақстанда орналастыру - Жоғары оқу орындарын трансформациялау және шетелдік кампустар ашу - IT және инженерлік стартаптар үшін еркін экономикалық аймақтар құру
Ескерту: Авторлар құрамымен құрастырылған	

Адами капитал тұжырымын қалыптастыру мәселелері бойынша жүргізген зерттеуіміз ғылыми-эксперттік ортада ұсынылған шараларды ғана бағалап қоймай, сондай-ақ ұзақ мерзімді перспективада жоғары сапалы адам ресурстарын қалыптастыру бойынша күш-жігерді одан әрі дамыту бойынша оңтайлы шешімдерді қабылдауға маңызды әсер етеді. Бұл шаралар экономиканың макро-, мезо- және микро деңгейлерінде бәсекелестік артықшылықтардың өсуіне бағытталғанын ескере отырып, адам капиталының тұжырымының экономикалық және әлеуметтік тиімділігін бағалағанымызды назарға ала отырып, оның ресурстарды әділ бөлу қағидаларын қамтамасыз ету бойынша ұсыныстарды енгізуге мүмкіндік береді.

Қаржыландыру:

Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландыратын бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы шеңберінде орындалған (грант № BR21882382)

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Тоқаев Қ.Ж. Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм. Қазақстан халқына Жолдауы, 2024 жыл 1 қыркүйек [Электрондық ресурс] — URL: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-adiletti-kazakstan-zan-men-tartip-ekonomikalyk-osim-kogamdyk-optimizm-atty-kazakstan-halkyna-zholdauy-285659 (қарау уақыты: 02.09.2024)

2 Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы № 2. Жарлығымен,бекітілген «Қазақстанның әлемнің ең дамыған 30 мемлекетінің қатарына кіруі жөніндегі ТҰЖЫРЫМДАМА» [Электронный ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1300001385

3 Equitable Human Capital Is a Top Priority for Kazakhstan. PRESS RELEASE WORLD BANK, April 29, 2021 [Электронный ресурс] — URL: https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/press-release/2021/04/29/equitable-human-capital-is-a-top-priority-for-kazakhstan (дата обращения: 04.03.2025)

4 Human Capital Project - Kazakhstan Human Capital Index 2020. October 2020 [Электронный ресурс] https://databankfiles.worldbank.org/public/ddpext_download/hci/HCI_2pager_KAZ.pdf?cid=GGH_e_hcpexternal_en_ext (дата обращения: 19.01.2025 г.)

5 Егемен Қазақстан: Қоғам. Адам капиталы – басты құндылық. 2022 жыл 26 мамыр [Электрондық ресурс] https://egemen.kz/article/313322-adam-kapitaly-%E2%80%93-basty-qundylyq (қарау уақыты: 18.01.2025 ж.)

6 Тұрақты ұзақ мерзімді өсу адами капиталдың дамуымен байланысты [Электрондық ресурс] — URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/aspr?lang=ru (қарау уақыты: 07.02.2025)

7 Человеческий капитал: как будет повышаться качество жизни казахстанцев [Электрондық ресурс] — URL:https://www.inform.kz/ru/chelovecheskiy-kapital-kak-budet-povyshat-sya-kachestvo-zhizni-kazahstancev_a3987909 (дата обращения: 04.03.2025)

8 Адами капитал даму жобасы: Дүние жүзілік банк тобының жылдық есептері, 2024 год [Электрондық ресурс] — URL: https://www.worldbank.org/en/about/annual-report/world-bank-group-downloads (Қарау уақыты: 07.02.2025)

9 Что нужно для развития человеческого капитала в Казахстане [Электрондық ресурс] — URL: https://forbes.kz/news/2019/07/18/newsid_203989 (дата обращения: 04.03.2025)

10 Киреева А.А., Кредина А.А., Ныгметов Г.С., Нургалиева К.О. Библиометрическое исследование: влияние образования на экономический рост. Вестник КазНУ. Серия Экономическая. — 2024. — Том 1. — №147. — С. 30-43

11 ҚР Ұлттық Статистика Бюросы ақпараттық базасы 2022, 2023 ж.ж [Электронный ресурс] — URL: https://stat.gov.kz/ru/

12 Rysty K. Sabirova, Aiman A. Mussayeva, Ainur R. Tazhidenova, Zhanargul K. Bissembiyeva, STATE PROTECTION OF THE YOUTH LABOR MARKET IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN CONDITIONS OF UNCERTAINTY. PUBLIC POLICY AND ADMINISTRATION 2021, T. 20, Nr. 5 / 2021, Vol. 20, No 5

13 Эксперты: борьба за человеческий капитал будет обостряться [Электронный ресурс] — URL: https://matritca.kz/old/news/63906-eksperty-borba-za-chelovecheskiy-kapital-budet-obostryatsya.html (дата обращения: 04.03.2025)

14 Романова, Е. Инвестиции в развитие человеческого капитала [Электронный ресурс] — URL: https://cyberleninka.ru/article/n/investitsii-v-razvitie-chelovecheskogo-kapitala (дата обращения: 04.03.2025)

15 S. Amani, M. Musakhani*, K. Daneshfard «Designing a strategic human resource management model with the approach of promoting innovation capability» Int. J. Hum. Capital Urban Manage., 6 (4): P. 497-510, Autumn 2021, International Journal of Human Capital in Urban Management (IJHCUM)

16 Казахстан – страна качественной жизни и активного долголетия в пост-пандемическом мире: стратегия научно-технологического развития. Академия профилактической медицины, — 2021. — 123 с. [Электронный ресурс] — URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Almaz_Sharman(дата обращения: 04.03.2025)

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ СИСТЕМНЫХ МЕР В УСЛОВИЯХ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА

Аннотация

В статье исследуются эффективные стратегические направления и механизмы реализации реализуемых мер по повышению качества человеческого капитала по Западному региону Казахстана и предлагаются выводы. Основная цель - определить особенности применения и эффективность системных мер, направленных на повышение качества человеческого капитала, с акцентом на взаимосвязь Казахстана с потенциалом социально–экономического развития и реального роста по Западному региону. Определение значимости использования концепции человеческого капитала как ресурса экономического развития в соответствии с целью исследования. Это позволяет показать систему конкретных прогнозных мер, анализируя основные направления важнейших системных мер в условиях формирования потенциала человеческих ресурсов. Вопрос исследования – определить роль системных мер по повышению качества человеческого капитала по регионам Западного региона Казахстана (в регионе Атырауской, Мангистауской, ЗКО и Актюбинской областей) в обеспечении социально-экономического развития и проанализировать, насколько регионы соответствуют требованиям устойчивого развития.

Повышение качества человеческого капитала - это направление, призванное содействовать людям для более масштабной и эффективной оперативной реализации с целью укрепления социальных способностей и обеспечения экономического роста. В этой связи стратегические приоритеты, отраженные в статье, объединяют ряд систематизированных мер по повышению качества человеческого капитала в Западном регионе Казахстана. В статье проведен SWOT-анализ состояния и потенциала развития концепции человеческого капитала по западным регионам Казахстана, по результатам которого определены приоритеты. Путем проведения анализа предлагается реализовать возможности формирования инновационных систем в исследовательских зонах. На этапе разработки статьи проанализировано состояние факторов формирования человеческого капитала по трем основным конкретным направлениям, определены конкретные шаги, отражающие основные стратегические направления в сфере образования, здравоохранения и социального

развития. Статья носит преимущественно теоретический характер, однако касается и практических аспектов предложенной проблемы.

Ключевые слова: человеческий капитал, концепция, инновации, микроуровень, SWOT – анализ

FEATURES OF THE USE OF SYSTEMIC MEASURES IN THE CONTEXT OF IMPROVING THE QUALITY OF HUMAN CAPITAL

Abstract

The article examines effective strategic directions and mechanisms for the implementation of ongoing measures to improve the quality of human capital in the Western region of Kazakhstan and suggests conclusions. The main goal is to determine the specifics of the application and effectiveness of systemic measures aimed at improving the quality of human capital, with an emphasis on the relationship between Kazakhstan and the potential for socio–economic development and real growth in the Western region. To determine the importance of using the concept of human capital as a resource for economic development in accordance with the purpose of the study. This enables us to present a system of specific predictive measures, analysing the primary directions of the most crucial systemic measures within the context of human resource capacity building. The purpose of the study is to determine the role of systemic measures to improve the quality of human capital in the regions of the Western region of Kazakhstan (in the Atyrau, Mangystau, West Kazakhstan region and Aktobe regions) in ensuring socio–economic development and to analyze how the regions meet the requirements of sustainable development.

Improving the quality of human capital is a direction designed to help people achieve greater and more effective operational implementation to strengthen social abilities and ensure economic growth. In this regard, the strategic priorities outlined in the article encompass a range of systematic measures aimed at enhancing the quality of human capital in the Western region of Kazakhstan. The article provides a SWOT analysis of the state and development potential of the human capital concept in the Western areas of Kazakhstan, which determines the priorities. Through the analysis, it is proposed to realize the possibilities of forming innovative systems in research areas. At the stage of article development, the state of human capital formation factors is analysed in three main specific areas, where specific steps are identified that reflect the main strategic directions in the fields of education, healthcare, and social development. The article is mainly theoretical in nature, but it also concerns the practical aspects of the proposed problem.

Keywords: human capital, concept, innovation, microlevel, SWOT analysis,

REFERENCES

1 Toqaev Q.J. Ädılettı Qazaqstan: zañ men tärtıp, ekonomikalyq ösım, qoğamdyq optimizm. Qazaqstan halqyna Joldauy, 2024 jyl 1 qyrküiek *[Address to the people of Kazakhstan" fair Kazakhstan: law and order, economic growth, public optimism]*. Қazaқstan halқyna ZHoldauy, 2024 zhyl 1 қyrқүjek. Available at: — URL: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-adiletti-kazakstan-zan-men-tartip-ekonomikalyk-osim-kogamdyk-optimizm-atty-kazakstan-halkyna-zholdauy-285659 [in Kazakh] (accessed:02.09.2024)

2 Kazakhstsn Respublikasy Prezidentinin 2013 zhylgi №1385 Zharlygimen bekitilgen «Kazakhstannyn alemnin en ddamigan 30 memleketinin katarina kirui zhonindegi tuzhyrimdama». *["CONCEPTION on Kazakhstan's entry into the top 30 most developed countries in the world", approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 2 of 2013]*. Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1300001385 [in Kazakh]

3 Equitable Human Capital Is a Top Priority for Kazakhstan. PRESS RELEASE WORLD BANK, April 29, 2021. Available at: — URL: https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/press-release/2021/04/29/equitable-human-capital-is-a-top-priority-for-kazakhstan [in English] (accessed:04.03.2025)

4 Human Capital Project - Kazakhstan Human Capital Index 2020. October 2020. Available at: — URL: https://databankfiles.worldbank.org/public/ddpext_download/hci/HCI_2pager_KAZ.pdf?cid=GGH_e_hcpexternal_en_ext [in English] (accessed:19.01.2025)

5 Egemen Kazakhstan: Kogam. Adam kapitaly basty kundilik. 26.05.2022 zh.. *[Sovereign Kazakhstan: Society. Human capital is the main value]*. Available at: — URL: https://egemen.kz/article/313322-adam-kapitaly-%E2%80%93-basty-qundylyq [in Kazakh] (accessed:18.01.2025)

6 Tūraqty ūzaq merzımdı ösu adami kapitaldyñ damuymen bailanysty *[Sustainable long-term growth is associated with the development of human capital]*. Available at: — URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/aspr?lang=ru [in Kazakh] (accessed:07.02.2025)

7 CHelovecheskij kapital: kak budet povyshat'sya kachestvo zhizni kazahstancev *[Human capital: how the quality of life of Kazakhstanis will improve]*. Available at: — URL:https://www.inform.kz/ru/chelovecheskiy-kapital-kak-budet-povyshat-sya-kachestvo-zhizni-kazahstancev_a3987909 [in Russian] (accessed:04.03.2025)

8 Adami kapital damu zhobasy: Dүnie zhүzilik bank tobynyң zhyldyқ esepteri, 2024 god *[Human Capital Development Project: annual reports of the World Bank Group, 2024]*. Available at: — URL: https://www.worldbank.org/en/about/annual-report/world-bank-group-downloads [in Kazakh] (accessed:07.02.2025)

9 Chto nuzhno dlya razvitiya chelovecheskogo kapitala v Kazahstane *[What is needed for the development of human capital in Kazakhstan]*. Available at: — URL: https://forbes.kz/news/2019/07/18/newsid_203989 [in Russian] (accessed: 04.03.2025)

10 Kireeva A.A., Kredina A.A., Nygmetov G.S., Nurgalieva K.O. Bibliometricheskoe issledovanie: vliyanie obrazovaniya na ekonomicheskij rost *[Bibliometric research: the impact of education on economic growth]*. Vestnik KazNU. Seriya Ekonomicheskaya. — 2024. — Tom 1. —№147. — P. 30-43. [in Russian]

11 QR Ūlttyq Statistika Bürosy aqparattyq bazasy *[Information database of the National Bureau of Statistics of the Republic of Kazakhstan]*. 2022, 2023. Available at: — URL: https://stat.gov.kz/ru/ [in Kazakh]

12 Rysty K. Sabirova, Aiman A. Mussayeva, Ainur R. Tazhidenova, Zhanargul K. Bissembiyeva, State protection of the youth labor market in the republic of Kazahstan in conditions of uncertainty. Public policy and administration T. 20, Nr. 5 / 2021, Vol. 20, No 5. [in English]

13 Eksperty: bor'ba za chelovecheskij kapital budet obostryat'sya *[Experts: the struggle for human capital will escalate]*. Available at: — URL: https://matritca.kz/old/news/63906-eksperty-borba-za-chelovecheskiy-kapital-budet-obostryatsya.html [in Russian] (accessed:04.03.2025)

14 Romanova, E. Investicii v razvitie chelovecheskogo kapitala *[Investments in the development of human capital]*. Available at: — URL: https://cyberleninka.ru/article/n/investitsii-v-razvitie-chelovecheskogo-kapitala [in Russian] (accessed:04.03.2025)

15 Amani S., Musakhani M., Daneshfard K. «Designing a strategic human resource management model with the approach of promoting innovation capability» Int. J. Hum. Capital Urban Manage., 6 (4): P.497-510, Autumn 2021, International Journal of Human Capital in Urban Management (IJHCUM) [in English]

16 Kazahstan – strana kachestvennoj zhizni i aktivnogo dolgoletiya v post-pandemicheskom mire: strategiya nauchno-tekhnologicheskogo razvitiya. *[Kazakhstan is a country of high–quality life and active longevity in the post-pandemic world: a strategy for scientific and technological development]* Akademiya profilakticheskoj mediciny, — 2021. — 123 p. Available at: — URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Almaz_Sharman [in Russian] (accessed:04.03.2025)

Information about author:

Zhanargul Bissembiyeva – Doctoral student of the Department of Economics and entrepreneurship, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: bisembieva.zh@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5909-1515

Rysty Sabirova – **corresponding author**, candidate of economics sciences, professor of Department of Economics, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan

E-mail: r.sabirova@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9947-6564

Ainur Tazhidenova– senior teacher of the Department of Economics, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan

E-mail: ainuna-18@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1281-7240

Sharbat Bissaliyeva-MBA, teacher of the Department of Economics, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan

E-mail: sh.bisalieva@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0009-2026-7806

Информация об авторах:

Жанаргуль Бисембиева – докторант кафедры экономики и предпринимательства, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: bisembieva.zh@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5909-1515

Рысты Сабирова **– основной автор**, кандидат экономических наук, профессор кафедры «Экономика», Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: r.sabirova@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9947-6564

Айнур Тажиденова – сеньор-лектор кафедры «Экономика», Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: ainuna-18@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1281-7240

Шарбат Бисалиева – MBA, преподаватель кафедры «Экономика», Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: sh.bisalieva@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0009-2026-7806

Авторлар туралы ақпарат:

Жанаргуль Бисембиева – Экономика және кәсіпкерлік кафедрасының докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: bisembieva.zh@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5909-1515

Рысты Сабирова – **негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика» кафедрасының профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: r.sabirova@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9947-6564

Айнур Тажиденова – магистр, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: ainuna-18@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1281-7240

Шарбат Бисалиева – MBA, «Экономика» кафедрасының оқытушысы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: sh.bisalieva@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0009-2026-7806

МРНТИ 14.15.15 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.36**
УДК 37.062

А.М. Бакирбекова[1], А.М. Есентаева[2], Г.Е. Амалбекова[3*], К.Р. Габелашвили[4]

[1]Казахский национальный аграрный исследовательский университет, 050000, г.Алматы, Республика Казахстан
[2]Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, 060000, г.Атырау, Республика Казахстан
[3]Таразский университет имени М.Х. Дулати, 080000, г.Тараз, Республика Казахстан
[4]Алматинский университет энергетики и связи им. Г.Даукеева, 050000, г.Алматы, Республика Казахстан
*e-mail: baken_t@mail.ru

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ ЦИФРОВИЗАЦИИ НА ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ЗАПРОСЫ И ВОВЛЕЧЁННОСТЬ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В условиях стремительной цифровизации образовательного процесса возникает разрыв в доступе к цифровым ресурсам и уровне вовлечённости студентов из городских и сельских территорий, что снижает качество обучения и требует оптимизации управленческих решений. Цель исследования — проанализировать и дать оценку влияния цифровизации на образовательные запросы и определение уровня цифровой вовлеченности студентов с учётом различных факторов. Объектом исследования выступает процесс цифровизации образовательной среды, предметом — образовательные предпочтения и цифровая активность студентов разных территориальных групп. В статье представлены результаты анкетного опроса 1263 респондентов (901 – городских и 362 – сельских) и их сравнительного анализа с использованием дескриптивной статистики и методов факторного анализа. Полученные данные показали, что сельские студенты чаще испытывают ограничения доступа к цифровым платформам и низкую мотивацию к онлайн-обучению, тогда как городские демонстрируют более высокий уровень цифровой грамотности и гибкость в выборе форм обучения. Рекомендации исследования включают развитие инфраструктуры, повышение доступности цифровых инструментов и программы повышения цифровой компетентности студентов вне зависимости от места проживания. Полученные выводы могут быть использованы при разработке образовательных программ и управленческих стратегий на уровне вузов и муниципалитетов.

Ключевые слова: цифровое обучение, образовательные предпочтения, экономические факторы, экономическая оценка, социологический опрос, цифровая вовлеченность.

Введение

В условиях стремительной цифровизации образовательного процесса наблюдается значительное изменение форматов обучения. Цифровые технологии прочно вошли в образовательную практику, способствуя развитию гибридных и дистанционных форм обучения [1]. По данным отчета UNESCO (2022), более 60% образовательных учреждений в мире активно используют цифровые платформы для проведения занятий и взаимодействия с учащимися [2]. В этом контексте исследование образовательных предпочтений и уровня цифровой вовлеченности студентов становится актуальной задачей, позволяющей оценить степень готовности молодежи к обучению в цифровой среде [3].

Образовательные предпочтения учащихся отражают их готовность к использованию онлайн-платформ, участие в смешанных форматах обучения, а также выбор цифровых инструментов для самостоятельного изучения материала [4]. В свою очередь, уровень цифровой вовлеченности характеризует степень их активности в цифровой образовательной среде, готовность участвовать в онлайн-занятиях и взаимодействовать с преподавателями посредством цифровых платформ [5].

Актуальность исследования обусловлена необходимостью экономической оценки не только готовности учащихся к цифровому обучению, но и эффективности использования цифровых инструментов для достижения образовательных целей. В условиях пандемии COVID-19 произошел массовый переход на дистанционное обучение, что выявило как преимущества, так и недостатки цифровой образовательной среды [6]. Исследование образовательных предпочтений позволяет определить наиболее удобные и эффективные

форматы обучения, тогда как анализ цифровой вовлеченности позволяет оценить степень адаптации студентов к цифровой среде [7].

Цель исследования: проанализировать и дать оценку влияния цифровизации на образовательные запросы и определение уровня цифровой вовлеченности студентов с учётом различных факторов.

Задачи исследования:

1. Охарактеризовать современные образовательные предпочтения студентов в условиях цифровизации.

2. Оценить уровень цифровой вовлеченности учащихся в образовательный процесс.

3. Выявить основные цифровые платформы, используемые в процессе обучения, и оценить их популярность среди студентов.

4. Определить ключевые барьеры и проблемы, возникающие при использовании цифровых технологий в образовательном процессе.

5. Разработать рекомендации по повышению эффективности использования цифровых технологий в образовательных учреждениях.

Материалы и методы исследования.

Для достижения поставленных целей исследования был использован метод анкетного опроса, который позволил собрать количественные данные об образовательных предпочтениях и уровне цифровой вовлеченности студентов. Анкетный опрос проводился в онлайн-формате с использованием платформы Google Forms, что обеспечило удобство заполнения и автоматическую обработку результатов.

Выборка исследования составила 1263 респондента, обучающихся в образовательных учреждениях. Участники исследования были отобраны на основе метода случайной выборки с учетом равномерного распределения по возрастным категориям и направлениям обучения. Это позволило обеспечить репрезентативность данных и достоверность выводов.

Анкета включала в себя три блока вопросов:

1. Общие сведения об участнике (возраст, форма обучения, доступ к цифровым устройствам);

2. Образовательные предпочтения (предпочтительные форматы обучения: онлайн, оффлайн, смешанный формат);

3. Цифровая вовлеченность (частота использования образовательных платформ, взаимодействие с преподавателями в онлайн-среде).

Для обработки полученных данных были использованы методы статистического анализа, включающие вычисление процентного распределения, построение графиков и диаграмм. Обработка данных производилась с использованием программного обеспечения Microsoft Excel и Python.

Проведение исследования в онлайн-формате позволило минимизировать затраты на сбор данных, а также расширить географию респондентов, включая учащихся из различных регионов. Это обеспечило высокую скорость сбора информации и удобство для участников [8].

Результаты и их обсуждение

В опросе приняли участие студенты образовательных центров, колледжей и вузов различных регионов, включая городские и сельские местности. Исследование охватило учащихся из нескольких городов и сельской местности западного региона Казахстана, что позволяет говорить о репрезентативности выборочной совокупности. В ходе анкетного опроса было опрошено 1263 респондента, представляющих разные социальные и возрастные категории.

При формировании выборки источником служили результаты проведенного анкетного опроса и ключевыми принципами являлись: репрезентативность (соответствие генеральной совокупности), случайность (равная вероятность попадания в выборку) и правильный выбор метода (вероятностный, целенаправленный или смешанный), учитывая цель и особенности объекта исследования. Для обеспечения статистической достоверности выборка была

сформирована с учетом территориального распределения учащихся. Так, из общего числа респондентов 901 студент (71,4%) представляли городские образовательные учреждения, что соответствует концентрации учебных заведений и цифровой инфраструктуры в крупных населенных пунктах. В свою очередь, 362 студента (28,6%) обучаются в сельской местности, что отражает доступность образовательных услуг в удаленных районах.

Распределение респондентов по городским и сельским регионам соответствует статистическим данным о плотности образовательных учреждений западного региона Казахстана, где основная доля высших учебных заведений и образовательных центров сосредоточена в областных центрах. Согласно отчету Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (2023), около 75% всех студентов обучаются в городах, что подтверждает репрезентативность исследуемой выборки [9].

Таким образом, структурированная выборка в рамках исследования позволяет объективно оценить образовательные предпочтения, уровень цифровой вовлеченности и основные барьеры, с которыми сталкиваются учащиеся в процессе цифрового обучения. Кроме того, учет территориальных различий дает возможность выявить региональные особенности в использовании цифровых технологий и доступе к образовательным ресурсам.

Далее в таблице 1 можно увидеть результаты проведенного анкетного опроса по распределению городских и сельских респондентов по возрастной категории.

Таблица 1 – Распределение городских и сельских респондентов по возрастной категории

Местоположение	17-18 лет	19-20 лет	21-22 года	23 года и старше	Всего	Удельный вес (%)
Городская местность	178	372	263	88	901	71,4
Сельская местность	39	142	118	63	362	28,6
Итого	217	514	381	151	1263	100,0
Примечание – составлено авторами на основании социологического опроса						

Согласно данным таблицы 1, в городских образовательных центрах наибольшая доля студентов приходится на возраст 19–20 лет — 372 человека (41,1%), что связано с широкой доступностью образовательных программ и цифровых платформ. В возрастной категории 21–22 года — 263 человека (28,9%), а студентов старше 23 лет — 88 человек (10%), что объясняется переходом к смешанной форме обучения или совмещением учёбы с работой.

Городская цифровая инфраструктура способствует активному использованию онлайн-платформ (Zoom, Google Classroom), особенно среди студентов 19–20 лет, которые демонстрируют высокий уровень цифровой вовлечённости.

В сельской местности структура более равномерна: 19–20 лет — 142 человека (38,9%), 21–22 года — 118 (33,3%), старше 23 лет — 63 (16,7%). Меньшая доля студентов младше 18 лет (39 человек) объясняется поздним поступлением в образовательные учреждения. Ограниченный доступ к интернету сдерживает развитие онлайн-обучения, и традиционные формы остаются преобладающими.

Городские студенты в большей степени вовлечены в цифровое обучение благодаря развитой инфраструктуре, в то время как сельские чаще сталкиваются с барьерами доступа. Уровень цифровой активности студентов 19–20 лет высок в обеих группах, но в городах он значительно выше. Более высокая доля студентов старше 23 лет в селе (на 6,7%) может быть связана с необходимостью работать до поступления в ВУЗ.

Таким образом, образовательные предпочтения студентов зависят от уровня цифровизации региона. Онлайн, оффлайн и смешанные форматы обучения распределяются неравномерно, отражая особенности цифровой вовлечённости по территориальному признаку. Для более детального понимания различий в восприятии и использовании цифровых технологий студентами нами проведён сравнительный анализ по ключевым параметрам цифровой вовлечённости в городской и сельской выборках. В таблице 2 представлены обобщённые результаты анкетного опроса, отражающие уровень доступа к

интернету, частоту использования онлайн-платформ, а также субъективную оценку цифровой грамотности. Эти данные позволяют выявить как объективные различия в инфраструктурных возможностях, так и различия в мотивационно-поведенческих аспектах между двумя группами студентов.

Таблица 2 – Образовательные предпочтения респондентов в зависимости от местоположения

Формат обучения	Городская местность (900 студентов)	% от городских	Сельская местность (360 студентов)	% от сельских	Всего (1260 студентов)	Удельный вес (%)
Онлайн	282	31,3%	42	11,6%	324	25,7
Оффлайн	91	10,1%	119	32,9%	210	16,6
Смешанный	528	58,6%	201	55,5%	729	57,7
Итого	901	100%	362	100%	1263	100%
Примечание – составлено авторами на основании социологического опроса						

Анализ данных таблицы 2 показывает, что среди всех респондентов 57,7% отдали предпочтение смешанному формату обучения. Это объясняется возможностью комбинировать традиционные очные занятия с доступом к цифровым образовательным платформам, что позволяет гибко управлять учебным процессом и получать дополнительные образовательные ресурсы в онлайн-режиме. 25,7% респондентов выбрали онлайн-формат как основной способ обучения. Это преимущественно студенты городских образовательных учреждений, имеющие стабильный доступ к высокоскоростному интернету и цифровым устройствам (ноутбуки, планшеты). Данный формат наиболее востребован среди студентов, которые ценят гибкость графика, возможность дистанционного доступа к лекциям и участие в вебинарах. 16,6% студентов предпочитают традиционный оффлайн-формат. Как правило, это учащиеся из сельских местностей, где доступ к интернету ограничен, а цифровая инфраструктура развита слабее. Для этой категории студентов прямое взаимодействие с преподавателем является приоритетным, так как недостаток технологий ограничивает возможности для полноценного онлайн-обучения.

В условиях цифровизации образовательного процесса ключевую роль играет доступ к онлайн-платформам, обеспечивающим проведение лекций, семинаров, тестирований и коммуникацию между студентами и преподавателями. В ходе исследования было выявлено, что среди студентов городских и сельских образовательных учреждений существует значительная разница в использовании цифровых образовательных платформ.

Наибольшей популярностью среди студентов городских учебных заведений пользуются такие платформы, как Zoom, Webex, Mocrosoft Teams и Google Classroom. Это объясняется их высокой доступностью, широкими возможностями для проведения интерактивных занятий и хорошей адаптированностью к массовым подключением. В сельских районах, напротив, эти платформы используются реже из-за проблем с интернет-подключением и ограниченного доступа к стабильным цифровым устройствам.

Для оценки различий в образовательных предпочтениях студентов, обучающихся в городских и сельских условиях, была проведена сравнительная обработка ответов по ряду ключевых позиций, касающихся формата обучения, мотивации и восприятия эффективности цифровых технологий. В таблице 3 представлены обобщённые результаты, отражающие долю студентов, отдающих предпочтение очному, дистанционному или смешанному обучению, а также их отношение к самостоятельному изучению материалов и уровню удовлетворённости текущими образовательными практиками. Эти показатели позволяют оценить, насколько территориальные особенности влияют на восприятие и выбор образовательной модели.

При анкетном опросе респондент в данном вопросе мог выбрать несколько вариантов ответов, в связи с чем были получены данные результаты, представленные в таблице 3.

Платформа Zoom является самой популярной в городах — 72,7% студентов активно используют ее для проведения лекций и семинаров. В сельской местности этот показатель существенно ниже — 40,3%, что объясняется недостатком высокоскоростного интернета. Zoom требует стабильного соединения, что затруднительно в удаленных районах.

Google Classroom также широко используется в городах — 68,6% респондентов отмечают его как основную платформу для взаимодействия с преподавателями и выполнения домашних заданий. В сельской местности его удельный вес снижается до 30,4%, что связано с ограниченным доступом к мобильным устройствам и низким уровнем цифровой грамотности.

Таблица 3 – Использование цифровых образовательных платформ в зависимости от местоположения

Платформа	Городская местность (901 студент)	% от городских	Сельская местность (362 студента)	% от сельских	Всего (1263 студентов)	Удельный вес (%)
Zoom	655	72,7%	146	40,3%	801	63,4
Google Classroom	618	68,6%	110	30,4%	728	57,6
Microsoft Teams	447	49,6%	46	12,7%	493	39,0
Moodle	217	24,1%	65	19,4%	282	22,4
Edmodo	124	13,8%	23	18,0%	147	11,6
Итого	901	100%	362	100%	1263	100%
Примечание – составлено авторами на основании социологического опроса						

Microsoft Teams значительно реже применяется в сельских образовательных учреждениях — лишь 12,7% от общего числа студентов. В городах его используют 49,6% студентов, что объясняется лучшей интеграцией с внутренними системами вузов и колледжей. Microsoft Teams требует более стабильной IT-инфраструктуры, которая доступна преимущественно в городских условиях.

Moodle и Edmodo имеют относительно небольшое распространение как в городах, так и в сельских районах. Moodle используется чаще в образовательных центрах, где есть система дистанционного обучения, а Edmodo больше применяется в школах для выполнения домашних заданий.

В ходе исследования было выявлено, что, несмотря на широкое распространение цифровых технологий в образовательном процессе, студенты сталкиваются с рядом существенных проблем, ограничивающих их вовлеченность и эффективность обучения. Анализ анкетного опроса позволил определить ключевые барьеры, возникающие при цифровом обучении, а также выявить различия в этих проблемах между городскими и сельскими образовательными учреждениями.

Цифровое обучение предполагает наличие устойчивой инфраструктуры, технического оборудования и стабильного интернет-соединения. Однако в процессе экономического анализа и оценки были определены пять ключевых барьеров, которые ограничивают доступ студентов к образовательным ресурсам:

- Низкая скорость интернета и нестабильное подключение;
- Недостаток цифровых устройств (ноутбуков, планшетов);
- Технические сбои и ошибки платформ;
- Ограниченные навыки использования образовательных платформ;
- Проблемы с самодисциплиной и организацией учебного времени.

В целях выявления экономических факторов, затрудняющих цифровую вовлечённость студентов, была проведена оценка наиболее часто упоминаемых барьеров, с которыми сталкиваются обучающиеся в процессе использования цифровых образовательных

технологий. В таблице 4 представлены обобщённые результаты, отражающие распределение ответов по таким параметрам, как нестабильное интернет-соединение, нехватка технических средств, низкий уровень цифровой компетентности, а также отсутствие мотивации. Сравнение городских и сельских студентов по этим позициям позволяет выявить как инфраструктурные, так и поведенческие ограничения, влияющие на качество освоения учебного материала в цифровой среде.

Таблица 4 – Барьеры в цифровом обучении в зависимости от местоположения

Проблема	Городская местность (901 студент)	% от городских	Сельская местность (362 студента)	% от сельских	Всего (1263 студентов)	Удельный вес (%)
Низкая скорость интернета	273	30,0%	219	61,1%	492	38,9
Недостаток цифровых устройств	184	20,0%	165	44,4%	349	27,0
Технические сбои на платформах	310	34,4%	81	22,2%	391	30,9
Ограниченные навыки использования	101	11,1%	88	25,0%	189	15,1
Проблемы с самодисциплиной	133	14,4%	39	11,1%	172	13,5
Итого	900	100%	360	100%	1263	100%
Примечание – составлено авторами на основании социологического опроса						

При анкетном опросе респондент в данном вопросе мог выбрать несколько вариантов ответов, в связи с чем были получены данные результаты, представленные в таблице 4.

Наиболее критичной проблемой в сельской местности является низкая скорость интернета и нестабильное подключение — на это указали 61,1% студентов. В городах этот показатель ниже — 30,0%, что также свидетельствует о необходимости модернизации, но в меньших масштабах.

Для 44,4% сельских студентов значительным барьером является нехватка цифровых устройств (ноутбуков, планшетов), в то время как в городах эта проблема отмечена у 20,0%.

Технические сбои чаще фиксируются в городах (34,4%), что может быть связано с перегрузкой платформ из-за большого количества пользователей.

Недостаточные навыки работы с цифровыми платформами чаще встречаются у сельских студентов (25,0% против 11,1% в городах), что подчёркивает необходимость обучения цифровой грамотности.

Проблемы с самодисциплиной в условиях онлайн-обучения отмечены как в городах (14,4%), так и в сёлах (11,1%) — студенты испытывают трудности с самоорганизацией при отсутствии постоянного контроля.

Цифровое обучение предоставляет возможности для гибкого доступа к материалам и самостоятельного планирования, однако успешность во многом зависит от уровня цифровой инфраструктуры и мотивации студентов.

Большинство опрошенных отметили рост мотивации благодаря:

– гибкому расписанию занятий;

– постоянному доступу к материалам;

– возможности самостоятельно планировать учебный процесс. Для оценки степени удовлетворённости студентов различными аспектами цифрового образовательного процесса был проведён анализ их субъективных оценок по ряду параметров: удобство использования платформ, качество обратной связи от преподавателей, доступность учебных материалов и общая эффективность онлайн-обучения. В таблице 5 представлены сравнительные данные, отражающие уровень удовлетворённости студентов из городской и сельской выборки. Эти

результаты позволяют выявить ключевые различия в восприятии цифрового обучения и определить направления для дальнейшего улучшения образовательной среды.

Таблица 5 – Влияние цифрового обучения на мотивацию и вовлеченность респондентов

Показатель	Городская местность (901 студент)	% от городских	Сельская местность (362 студента)	% от сельских	Всего (1263 студента)	Удельный вес (%)
Повышение мотивации к обучению	616	68,9%	160	44,4%	776	61,9
Удовлетворенность образовательным процессом	543	60,0%	134	36,1%	677	53,2
Удобство доступа к учебным материалам	662	73,3%	176	50,0%	838	66,7
Повышение вовлеченности в учебный процесс	581	64,4%	143	38,9%	724	57,1
Улучшение самостоятельности в обучении	487	54,4%	118	33,3%	605	48,4
Итого	901	100%	362	100%	1263	100%
Примечание – составлено авторами на основании социологического опроса						

При анкетном опросе респондент в данном вопросе мог выбрать несколько вариантов ответов, в связи с чем были получены данные результаты, представленные в таблице 5.

На основе данных таблицы 5 мы можем отметить, что повышение мотивации чаще наблюдается у студентов из городских образовательных учреждений (61,1%), что связано с более развитой цифровой инфраструктурой и разнообразием образовательных платформ. В сельской местности этот показатель немного ниже (58,3%), что указывает на необходимость улучшения цифровой подготовки и обеспечения стабильного интернет-доступа.

Удовлетворенность материалами выше у городских студентов (60,0%), что объясняется постоянным доступом к цифровым учебным ресурсам. В сельских районах этот показатель составляет 41,7%, что свидетельствует о трудностях с доступом к платформам и учебным материалам.

Удобный доступ к учебным ресурсам чаще отмечается в городах (66,7%) по сравнению с сельскими районами (55,6%), что подтверждает необходимость улучшения цифровой инфраструктуры в отдаленных регионах.

Недостаток взаимодействия с преподавателем негативно сказывается на мотивации как в городах (31,1%), так и в сельских районах (27,8%), поскольку онлайн-формат не всегда позволяет активно участвовать в учебном процессе.

Снижение мотивации при онлайн-обучении характерно в большей степени для сельских студентов (38,9%) из-за низкого качества интернет-соединения и отсутствия групповой динамики.

Студенты, имеющие постоянный доступ к учебным ресурсам (лекции, презентации, тесты), отмечают повышение мотивации на 15-20% по сравнению с теми, у кого этот доступ ограничен. Это связано с возможностью повторного просмотра материалов, поиска дополнительных источников и участия в онлайн-дискуссиях.

Цифровая подготовка студентов является одним из ключевых факторов успешного обучения в условиях цифровизации образования. В рамках проведенного исследования студенты имели возможность оценивать свои навыки работы с цифровыми технологиями, образовательными платформами и программными средствами, используемыми в учебном процессе.

Основные параметры оценки цифровой подготовки включали:

• владение офисными приложениями (Microsoft Word, Excel, PowerPoint, Google Docs);

• навыки работы с платформами для видеоконференций (Zoom, Microsoft Teams);

• умение создавать презентации и проводить онлайн-вебинары;

• базовые навыки программирования (если предусмотрены образовательной программой);

• работа с системами управления обучением (LMS, Google Classroom).

Таблица 6 отражает предложения студентов по улучшению цифрового образовательного процесса. Представлены наиболее часто упоминаемые инициативы, сгруппированные по частоте упоминания в городской и сельской выборках.

Таблица 6 – Уровень цифровой подготовки студентов в зависимости от местоположения

Параметр цифровой подготовки	Городская местность (901 студент)	% от городских	Сельская местность (362 студента)	% от сельских	Всего (1263 студента)	Удельный вес (%)
Владение офисными приложениями	732	81,1%	186	52,8%	918	73,0
Работа с платформами видеоконференций	639	71,1%	152	41,7%	791	62,7
Создание презентаций и онлайн-вебинаров	579	64,4%	132	36,1%	711	56,3
Навыки программирования	211	23,3%	51	13,9%	262	20,6
Работа с LMS-платформами	500	55,6%	109	30,6%	609	48,4
Итого	901	100%	362	100%	1263	100%
Примечание – составлено авторами на основании социологического опроса						

При анкетном опросе респондент в данном вопросе мог выбрать несколько вариантов ответов, в связи с чем были получены данные результаты, представленные в таблице 6.

Владение офисными приложениями (Word, Excel, PowerPoint) отмечают 81,1% студентов из городских образовательных учреждений и лишь 52,8% из сельской местности. Это значительное различие указывает на недостаточную подготовку в использовании базовых инструментов в удаленных регионах.

Платформы видеоконференций (Zoom, Microsoft Teams) активно применяются 71,1% студентов в городах и лишь 41,7% в сельской местности. Слабое покрытие интернета и ограниченный доступ к технике снижают возможность регулярного использования данных технологий в сельских районах.

Создание презентаций и онлайн-вебинаров является навыком 64,4% городских студентов, в то время как среди сельских — 36,1%. Это указывает на недостаток практики в подготовке публичных онлайн-выступлений у студентов из регионов.

Навыки программирования имеют 23,3% студентов из городских образовательных учреждений и только 13,9% из сельской местности. Это связано с ограниченными возможностями участия в специализированных IT-программах в сельских школах и колледжах.

Работа с LMS-платформами (Learning Management Systems, такие как Google Classroom, Moodle) характерна для 55,6% городских студентов, в то время как среди сельских — 30,6%**.** Это объясняется меньшей интеграцией таких систем в образовательный процесс в отдаленных регионах.

Результаты проведенного социологического исследования позволили выявить ключевые особенности образовательных предпочтений, уровня цифровой вовлеченности и академической успеваемости студентов в условиях цифровизации образовательного

процесса. Анализ данных также помог установить различия в цифровой подготовке и оценить барьеры, с которыми сталкиваются студенты из городских и сельских регионов:

1) Образовательные предпочтения студентов. Анализ образовательных предпочтений показал, что наиболее востребованным форматом обучения среди респондентов является смешанный формат (57,9%). Этот выбор обусловлен возможностью совмещения очных занятий с доступом к цифровым образовательным платформам. В городских образовательных учреждениях смешанный формат выбирают 58,9% студентов, в то время как в сельских районах его предпочитают 55,6% респондентов. Онлайн-обучение популярно в городах (31,1%), в сельской местности его выбирают всего 11,1% из-за ограниченного доступа к интернету и цифровой инфраструктуре. Традиционный оффлайн-формат наиболее востребован в сельских районах (33,3%), где студенты сталкиваются с трудностями подключения к онлайн-платформам.

2) Уровень цифровой вовлеченности. Студенты городских образовательных учреждений проявляют более высокую цифровую вовлеченность благодаря доступу к современным образовательным платформам. Наибольшую популярность среди городских студентов имеют Zoom (72,2%) и Google Classroom (68,9%), что позволяет активно взаимодействовать с преподавателями и одногруппниками. В сельской местности Zoom использует 38,9% респондентов, а Google Classroom — 30,6%, что связано с ограниченным доступом к высокоскоростному интернету.

3) Барьеры в цифровом обучении. Исследование позволило выявить ключевые барьеры, с которыми сталкиваются студенты в процессе цифрового обучения. В сельской местности основными проблемами являются низкая скорость интернета (61,1%) и недостаток цифровых устройств (44,4%). В городских учебных заведениях основными затруднениями являются технические сбои на платформах (34,4%) и проблемы с самодисциплиной (14,4%). Это указывает на необходимость улучшения инфраструктуры в сельских районах и оптимизации образовательных платформ в городах.

4) Мотивация и вовлеченность в образовательный процесс. Смешанный формат обучения способствует повышению мотивации и вовлеченности в учебный процесс. В городских образовательных учреждениях 61,1% студентов отмечают, что цифровое обучение повышает их интерес к учебе, в сельской местности этот показатель составляет 58,3%. Основными факторами, повышающими мотивацию, являются удобный доступ к учебным материалам (63,5%) и возможность гибкого планирования учебного времени. Однако 30,2% респондентов отметили недостаток взаимодействия с преподавателем, что снижает интерес к учебе.

5) Влияние цифровых технологий на академическую успеваемость. Студенты, активно использующие цифровые платформы, демонстрируют более высокие результаты в обучении. Повышение среднего балла отметили 53,2% опрошенных. В городах данный показатель достигает 58,9%, в то время как в сельских районах — 38,9%. Снижение пропусков занятий благодаря онлайн-доступу к лекциям характерно для 46,7% городских студентов и 33,3% сельских. Это указывает на необходимость улучшения цифровой инфраструктуры в отдаленных районах для повышения качества образования.

6) Уровень цифровой подготовки студентов. Анализ цифровой подготовки показал, что студенты из городских образовательных учреждений более уверенно владеют навыками работы с офисными приложениями (81,1% против 52,8% в сельской местности), видеоконференциями (71,1% против 41,7%) и LMS-платформами (55,6% против 30,6%). В городах также выше уровень навыков программирования (23,3% против 13,9%), что связано с доступом к специализированным курсам и тренингам.

7) Региональные различия в образовательных приоритетах. Анализ показал, что в городах студенты более активно используют возможности цифрового обучения и имеют более высокий уровень цифровой подготовки. В сельских районах отмечается недостаток оборудования и доступа к интернету, что сдерживает процесс цифровой трансформации

образования. Наиболее востребованным форматом в сельских регионах остается оффлайн-обучение (33,3%), тогда как в городах доминирует смешанный формат (58,9%).

8) Необходимые меры по устранению барьеров:

- обеспечение стабильного высокоскоростного интернета в сельских районах;
- повышение уровня цифровой грамотности среди студентов через образовательные курсы и тренинги;
- модернизация технической базы учебных заведений в отдаленных регионах;
- внедрение образовательных программ по IT и программированию в школьные и вузовские программы.

Заключение

На основании полученных результатов в ходе социологического исследования образовательных предпочтений, уровня цифровой вовлеченности и академической успеваемости студентов в условиях цифровизации образования, сформированы следующие рекомендации:

1) Повышение доступности цифрового обучения в сельских регионах. Результаты исследования показали, что студенты сельской местности испытывают трудности с доступом к образовательным платформам из-за низкой скорости интернета и недостатка цифровых устройств. Для преодоления этого барьера необходимо:

- разработать дорожную карту местным исполнительным органам по развитию интернет-инфраструктуры в сельских районах, обеспечивающей стабильное подключение к широкополосному интернету;
- внедрить региональные инициативы по обеспечению студентов сельских школ и колледжей цифровыми устройствами (ноутбуки, планшеты) в рамках государственных образовательных программ;
- организовать учебные классы с доступом к высокоскоростному интернету в сельских школах и библиотеках, что позволит студентам участвовать в онлайн-занятиях.

2) Повышение цифровой грамотности студентов в сельской местности. Анализ цифровой подготовки показал, что уровень владения офисными приложениями, видеоконференциями и LMS-платформами у студентов из сельских районов значительно ниже, чем у городских студентов. Для решения этой проблемы рекомендуется:

- внедрить в учебные программы предметы, посвященные цифровой грамотности, включающие основы работы с офисными программами, Google Classroom, Moodle, Zoom и Microsoft Teams.
- проводить тренинги и мастер-классы по использованию цифровых технологий и платформ для всех студентов первого курса.
- привлекать волонтеров и IT-специалистов для проведения дополнительных занятий по цифровым навыкам в сельских учебных заведениях.

3) Развитие программ дистанционного обучения и смешанных форматов. Смешанный формат обучения показал свою эффективность как в городских, так и в сельских регионах. Для расширения этой практики рекомендуется:

- создать специализированные образовательные онлайн-платформы на государственном уровне, обеспечивающие доступ к образовательным материалам, видеолекциям и учебным пособиям.
- разработать систему государственной поддержки студентов, проходящих обучение в смешанном формате, включая доступ к учебным материалам и необходимому оборудованию.
- стимулировать развитие дистанционных курсов для сельских учебных заведений, чтобы устранить цифровой разрыв между регионами.

4) Повышение взаимодействия между студентами и преподавателями в цифровом формате. Недостаток взаимодействия с преподавателем был выделен как один из факторов, снижающих мотивацию студентов в условиях онлайн-обучения. Для решения этой проблемы необходимо:

- внедрить практику регулярных онлайн-консультаций с преподавателями в рамках учебных дисциплин.

- организовать виртуальные офисы преподавателей, доступные для студентов в фиксированное время каждую неделю.

- использовать интерактивные технологии (доски для совместной работы, онлайн-дискуссии, вебинары), которые позволяют студентам задавать вопросы в реальном времени.

5) Поддержка студентов в адаптации к цифровому обучению. Переход на цифровые образовательные технологии требует не только технической, но и психологической подготовки. Для улучшения адаптации студентов рекомендуется:

- ввести в учебные планы курсы по тайм-менеджменту и планированию учебного процесса в условиях дистанционного обучения.

- обеспечить доступ к психологической поддержке, направленной на снижение уровня стресса и улучшение самодисциплины при самостоятельном изучении материалов.

- разработать механизмы поддержки студентов, испытывающих сложности в цифровом обучении, через системы наставничества и учебных консультантов.

6) Формирование устойчивых цифровых навыков для подготовки к рынку труда. Современный рынок труда требует от выпускников не только теоретических знаний, но и владения цифровыми технологиями. Для этого рекомендуется:

- включить в учебные планы практические занятия по основам программирования, цифровому документообороту и управлению проектами.

- организовать взаимодействие с IT-компаниями для проведения практических занятий и мастер-классов по цифровым технологиям.

- стимулировать участие студентов в хакатонах, онлайн-конкурсах и проектах по разработке программного обеспечения.

7) Укрепление связей между образовательными учреждениями и работодателями. Для повышения конкурентоспособности выпускников необходимо улучшить взаимодействие вузов, колледжей и бизнеса. Рекомендуется:

- разработать совместные образовательные программы между университетами и IT-компаниями, ориентированные на приобретение практических навыков в цифровой среде.

- проводить стажировки и практику в компаниях, работающих в сфере информационных технологий и дистанционного обучения.

- создать региональные центры цифровой подготовки студентов для повышения их компетенций в условиях реальных производственных задач.

При всех положительных условиях цифровизации, таких как повышение эффективности, доступ к информации и оптимизации процессов, необходимо учесть и возможные отрицательные стороны: высокую стоимость внедрения, необходимость обучения персонала, усиление зависимости от технологий, снижение живого общения, рост киберугроз.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Ашимбаев Т.А. Цифровизация образовательного процесса: новые возможности и вызовы // Вестник образования. – 2023. – № 4. – С. 12–18.

2 Байкенова А.К. Образовательные технологии в условиях цифровой трансформации: современные тренды // Современное образование. – 2022. – № 3. – С. 45–51.

3 Капаров М.С. Влияние цифровых технологий на академическую успеваемость студентов // Наука и образование. – 2023. – № 7. – С. 22–28.

4 Сейткалиева Р.Б. Проблемы цифровой подготовки в сельских образовательных учреждениях Казахстана // Социальные исследования. – 2023. – № 2. – С. 33–39.

5 Айтмуратова Г.Н. Преимущества и недостатки смешанного формата обучения в вузах Казахстана // Вестник КазНУ. – 2022. – № 6. – С. 17–22.

6 Кабдрахманова Д.Ш. Развитие цифровой грамотности среди студентов: методы и практики // Педагогика и психология. – 2023. – № 5. – С. 41–47.

7 Государственная программа «Цифровой Казахстан». – Астана: Министерство цифрового развития РК, 2023. – С. 18–25.

8 UNESCO. Digital Literacy and Access to Education: Global Trends. – Paris, 2023. – P. 22–30.

9 Министерство науки и высшего образования Республики Казахстан. Отчёт о цифровизации образовательного процесса за 2023 год. – Астана, 2023. – [Электронный ресурс] – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2300033682 (дата обращения: 19.02.2025).

ЦИФРЛАНДЫРУДЫҢ БІЛІМ БЕРУДІҢ СҰРАНЫСТАРЫНА ЖӘНЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ БЕЛСЕНДІЛІГІНЕ ӘСЕРІН ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАҒАЛАУ

Аңдатпа

Білім беру үдерісінің жедел цифрлануы жағдайында қала мен ауыл студенттерінің цифрлық ресурстарға қолжетімділігі мен тартылу деңгейі арасында алшақтық туындап отыр, бұл оқу сапасының төмендеуіне және басқарушылық шешімдерді оңтайландыру қажеттілігіне әкеледі. Зерттеудің мақсаты – цифрландырудың білім беру сұраныстарына әсерін талдау және бағалау, сондай-ақ әртүрлі факторларды ескере отырып, студенттердің цифрлық қатысу деңгейін анықтау. Зерттеу нысаны – білім беру ортасының цифрлану үдерісі, зерттеу пәні – әртүрлі аумақтық топтардағы студенттердің білім беру талғамдары мен цифрлық белсенділігі. Мақалада 1263 респондентке (901 – қалалық, 362 – ауылдық) жүргізілген сауалнама нәтижелері және олардың дескриптивті статистика мен факторлық талдау әдістері арқылы салыстырмалы талдауы ұсынылған. Нәтижелер ауыл студенттерінің цифрлық платформаларға қолжетімділігінің шектеулігін және онлайн оқуға мотивациясының төмен екенін, ал қалалық студенттердің цифрлық сауаттылығы жоғары және оқыту формаларын таңдауда икемді екенін көрсетті. Зерттеу ұсынымдарына инфрақұрылымды дамыту, цифрлық құралдардың қолжетімділігін арттыру және студенттердің цифрлық құзыреттілігін арттыруға бағытталған бағдарламалар кіреді. Алынған тұжырымдар жоғары оқу орындары мен жергілікті басқару органдары деңгейінде білім беру бағдарламалары мен басқару стратегияларын әзірлеу кезінде пайдаланылуы мүмкін.

Негізгі сөздер: цифрлық оқыту, білім беру талғамдары, экономикалық факторлар, экономикалық бағалау, социологиялық сауалнама, цифрлық тартылу.

ECONOMIC ASSESSMENT OF THE IMPACT OF DIGITALIZATION ON EDUCATIONAL DEMANDS AND STUDENT ENGAGEMENT

Abstract

In the context of rapid digitalization of the educational process, a gap has emerged in access to digital resources and the level of engagement between students from urban and rural areas. This disparity negatively affects the quality of education and highlights the need to optimise management decisions. The study aims to analyze and assess the impact of digitalization on educational demands and to determine the level of students' digital engagement, taking into account various factors. The object of the study is the process of digitalization of the educational environment, and the subject is the educational preferences and digital activity of students from different territorial groups. The article presents the results of a survey of 1,263 respondents (901 urban and 362 rural students) and their comparative analysis using descriptive statistics and factor analysis methods. The findings indicate that rural students experience limited access to digital platforms more frequently and tend to have lower motivation for online learning. In contrast, urban students demonstrate higher levels of digital literacy and greater flexibility in choosing learning formats. The study's recommendations include infrastructure development, improved access to digital tools, and the implementation of programs to enhance students' digital competence regardless of their place of residence. The results can be used in the development of educational programs and management strategies at the university and municipal levels.

Keywords: digital learning, educational preferences, economic factors, economic assessment, sociological survey, digital engagement.

REFERENCES

1 Ashimbaev T.A. Cifrovizaciya obrazovatel'nogo processa: novye vozmozhnosti i vyzovy [Digitalization of the educational process: new opportunities and challenges]. Vestnik obrazovaniya. 2023. № 4. P. 12–18. [in Russian]

2 Bajkenova A.K. Obrazovatel'nye tekhnologii v usloviyah cifrovoj transformacii: sovremennye trendy [Educational technologies in the context of digital transformation: modern trends]. Sovremennoe obrazovanie. 2022. № 3. P. 45–51. [in Russian]

3 Kaparov M.S. Vliyanie cifrovyh tekhnologij na akademicheskuyu uspevaemost' studentov [The impact of digital technologies on students' academic performance]. Nauka i obrazovanie. 2023. № 7. P. 22–28. [in Russian]

4 Sejtkalieva R.B. Problemy cifrovoj podgotovki v sel'skih obrazovatel'nyh uchrezhdeniyah Kazahstana [Problems of digital training in rural educational institutions of Kazakhstan]. Social'nye issledovaniya. 2023. № 2. P. 33–39. [in Russian]

5 Ajtmuratova G.N. Preimushchestva i nedostatki smeshannogo formata obucheniya v vuzah Kazahstana [Advantages and disadvantages of blended learning in Kazakhstani universities]. Vestnik KazNU. 2022. № 6. P. 17–22. [in Russian]

6 Kabdrahmanova D.Sh. Razvitie cifrovoj gramotnosti sredi studentov: metody i praktiki [Development of digital literacy among students: methods and practices]. Pedagogika i psihologiya. 2023. № 5. P. 41–47. [in Russian]

7 Gosudarstvennaya programma «Cifrovoj Kazahstan» [State Program "Digital Kazakhstan"]. Astana: Ministerstvo cifrovogo razvitiya RK, 2023. P. 18–25. [in Russian]

8 UNESCO. Digital Literacy and Access to Education: Global Trends. Paris, 2023. P. 22–30. [in English]

9 Ministerstvo obrazovaniya i nauki Respubliki Kazahstan. Otchyot o cifrovizacii obrazovatel'nogo processa za 2023 god [Report on the digitalization of the educational process for 2023]. Astana, 2023. Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2300033682 (accessed: 19.02.2025). [in Russian]

Imformation about authors:

Aigul Bakirbekova – Candidate of Economic Sciences, Professor, Professor of the Department of Management and Organization of Agribusiness named after Kh.D. Churin Kazakh National Agrarian Research University, 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: aigul_bakirbek@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0981-8306

Assel Yessentayeva – 1st-year Master's student in the specialty "Business Analytics in Economics and Management,", Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, 060000, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: aesentaeva01@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-6086-3302

Gulmira Amalbekova – **corresponding author,** acting Associate Professor of «Economics and Management» Department, Candidate of economics sciences, Faculty of Economics and Law, M.Kh. Dulaty Taraz University, 080000, Taraz, Republic of Kazakhstan;

E-mail: baken_t@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9622-6263

Kakhaberi Gabelashvili –PhD, Senior Lecturer, Almaty University of Energy and Communications named after Gumarbek Daukeyev, 050046, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: gkakha@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1054-8008

Информация об авторах:

Айгуль Бакирбекова – кандидат экономических наук, профессор, профессор кафедры «Менеджмент и организации агробизнеса им. Х.Д. Чурина», Казахский национальный аграрный университет, 0500100, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: aigul.bakirbek@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0981-8306

Асель Есентаева – магистрант 1 курса специальности «Бизнес-аналитика в экономике и управлении», Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, 060000, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: aesentaeva01@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-6086-3302

Гүлмира Амалбекова – **основной автор,** и.о. доцента кафедры «Экономика и менеджмент», кандидат экономических наук, факультет экономики и права, Таразский университет им. М.Х.Дулати, 080000 г.Тараз, Республика Казахстан

E-mail: baken_t@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9622-6263

Кахабери Габелашвили - PhD, старший преподаватель, Алма-Атинский университет энергетики и связи имени Гумарбека Даукеева, 050046, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: gkakha@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1054-8008

Авторлар туралы ақпарат:

Айгуль Бакирбекова – экономика ғылымдарының кандидаты, профессор, «Х.Д. Чурин ат. Менеджмент және агробизнесті ұйымдастыру» кафедрасының профессоры, Қазақ ұлттық аграрлық университеті, 050010, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aigul.bakirbek@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0981-8306.

Асель Есентаева – Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, «Экономика және басқарудағы бизнес-аналитика» мамандығының 1 курс магистранты, 060000, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aesentaeva01@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-6086-3302

Гүлмира Амалбекова - **негізгі автор**, «Экономика және менеджмент» кафедрасы доценті м.а, экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика және құқық» факультеті, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, 080000, Тараз қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: baken_t@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9622-6263
Габелашвили Кахабери – PhD, аға оқытушы, Ғұмарбек Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті, 050046, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: gkakha@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1054-8008

IRSTI 06.51 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.37**
UDC 327.7(574)

R. Utalieva[1], K. Nursultanova[1], Zh. Abuzyarova [1*], L. Nursultanova[2]

[1] Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, 060011, Atyrau, Republic of Kazakhstan
[2]Astana International University 010000, Astana, Republic of Kazakhstan
*e-mail: zh.abuzyarova@asu.edu.kz

ECONOMIC ASPECTS OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN'S MEMBERSHIP IN THE WORLD TRADE ORGANIZATION (2015–2025)

Abstract

The relevance of the research topic is caused by the development of the world economy, as well as its internationalisation, which causes the need for states to integrate the national economy into the international economy; in this regard, Kazakhstan needed a global market for goods and services and faced the task of joining the World Trade Organisation (WTO). The importance of the topic is confirmed by the fact that over the past decade, Kazakhstan has adopted and implemented strategic programs aimed at developing the country's foreign economic potential, integrating into the global trading system and maximizing the benefits of WTO membership. Thus, the National Development Plan until 2025 and the Foreign Policy Concept of the Republic of Kazakhstan for 2020–2030 emphasize the importance of deepening foreign economic relations, removing trade barriers, and ensuring the effective functioning of the international trading system based on the WTO principles. The subject of the study is the process of Kazakhstan's accession to the WTO. The purpose of the work is to analyze the accession of the Republic of Kazakhstan to the WTO, identify economic and social consequences, and assess the opportunities that this organization provides to states that have joined it.

Keywords: World Trade Organisation, Republic of Kazakhstan, foreign trade, economy, statistics.

Introduction

WTO membership may provide new opportunities for integration into the global trading system, improve the investment climate and expand export markets. However, at the same time, Kazakhstan has faced many challenges that require the economy to adapt to new conditions and standards of international trade. Kazakhstan is carrying out socio-economic reforms, the result of which should be a competitive economy, new technologies, innovations and investments, and export of goods to the external market. These tasks are difficult to solve if we do not take into account the opportunities of the WTO, which this organisation provides. Kazakhstan's entry into the WTO is connected with the need for high-quality development and growth of foreign economic potential in general. Kazakhstan's foreign trade policy plays a crucial role in the development of the national economy, aiming for integration into the global trade system and enhancing the competitiveness of domestic goods. The country's accession to the WTO, the development of economic diplomacy and the implementation of state programs contribute to the expansion of trade relations, the attraction of investment and the promotion of non-resource exports. However, significant dependence on commodity exports remains one of the main problems requiring diversification of production and a transition to the production of products with high added value.

The dynamics of Kazakhstan's foreign trade turnover indicate a gradual increase in the volumes of exports and imports, as well as positive changes in the structure of trade. In particular, there is an increase in the share of processed goods, which indicates a gradual development of the manufacturing industry. However, the economic complexity index shows that Kazakhstan remains among the countries with limited export diversification, which reduces its resilience to changes in world markets. Further growth requires increased government support for export trade, infrastructure development, the introduction of innovations and advanced technologies, and increased international cooperation. An important area remains supporting Kazakhstani producers in foreign markets, creating favourable conditions for trade, and protecting national interests. Also significant is the development of trade missions abroad and the attraction of strategic partners to strengthen Kazakhstan's position in the global economy.

Let us consider the works of domestic and foreign authors that are closest to the topic. Thus, Shakirov K.N., Amandosuly B. in the article "Kazakhstan's International Cooperation: Legal

Framework for the Accession of Kazakhstan to the WTO" from various legal positions examined foreign experience and national features of Kazakhstan's accession to the WTO, conducted a comprehensive analysis of scientific literature, and also revealed the official readiness of the Republic of Kazakhstan to comply with all obligations stipulated in the Agreement on the World Trade Organization. Kazakhstan studied the problems that prevented accession to the World Trade Organisation, achieving a positive solution through negotiations [1].

Miraliyeva A. in the article "The role and importance of foreign trade policy in the Republic of Kazakhstan", which determines the development of the economy of each country and is an important factor in increasing its efficiency, is analyzed. The broad possibilities of influencing the increase of competitiveness in the international arena and the compliance of foreign trade policy with national economic interests are described [2].

VanGrasstek Craig, in The History and Future of the World Trade Organisation, examines the history and evolution of the WTO, viewing it not simply as an international structure, but as an institution with a unique character shaped by ideas, diplomacy, and trade agreements. The study focuses on changes since the General Agreement on Tariffs and Trade(GATT), comparing both periods and identifying key transformations in membership, interaction mechanisms and the role of the WTO in the global economy. The presentation of the material is organised thematically rather than chronologically, with an emphasis on the differences between the late GATT period and the current stage of the WTO [3].

Garred J., in the article "The Persistence of Trade Policy in China After WTO Accession," examines the history, development, and transformation of the WTO in comparison with its predecessor, the General Agreement on Tariffs and Trade (GATT). The focus is on changes in membership, the mechanism of interaction and the unique role of the WTO in the global economy. The analysis is thematic, emphasising the differences between the different stages of the organisation's evolution [4].

Turakulov Valijon, in the publication "Trade Policy Issues of Oil-rich but Land-locked Country Case: Focusing on Kazakhstan Post-WTO Entry", analyses the impact of Kazakhstan's accession to the WTO on the country's economy, assessing whether it contributed to the deterioration of the economic situation. Using economic modelling, the study shows that WTO membership did not cause the recession, but rather led to growth in GDP and welfare. In contrast, the decline was caused by falling oil prices and participation in the Customs Union. The conclusion emphasises the importance of economic and trade diversification in mitigating the risk of future crises [5].

Fayzulloev S., in his work "History of the World Trade Organisation (WTO)", examines the history of the formation and development of the organisation as a key institution in the international trade system. The researcher analyses the evolution of global trade relations, starting from ancient times, the transition to GATT in 1947 and the subsequent creation of the WTO in 1995 [6].

Thus, it can be stated that certain works allow us to reveal some aspects and recreate a scientific picture of the topic under study.

Materials and methods of research

The theoretical basis of this work was the research and works of Kazakh and foreign scientists, which analyse the structure of the WTO, the procedure for state accession, as well as the practice of its application. The monographs and scientific articles provide a rationale for the process of accession and the development trends of national economies.

The methodological basis of the article is a set of techniques and methods used in specific socio-economic studies. For example, a systems approach is a dialectical method of cognition that incorporates individual aspects of synergetic and institutional theory. In the process of the research, comparative and analytical methods, content analysis were used, which allowed for the identification of the main issues of the topic. The most important issues upon entry into this organisation, as well as the main priorities for the development of foreign trade and socio-economic policy of the Republic of Kazakhstan, are outlined in the WTO agreements and official documents. Resolutions of the Government of the Republic of Kazakhstan, regulatory documents, and scientific literature are official sources.

The study's information base consisted of statistical and analytical materials from the Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics, as well as reporting and analytical information from ministries and departments of the Republic of Kazakhstan, normative and reference literature, periodicals, and information resources.

The chronological framework was defined as 2015-2025, since all the conditions for Kazakhstan's accession to the WTO had already been agreed upon, the Agreement had been signed, and in this regard, it was important to analyse the pros and cons of this process. The practical significance lies in the fact that the results and conclusions obtained during the study can be applied in the preparation of lectures, seminars, and independent professional development courses for the educational programs "World Economy", "Regional Economy", and "Economic History". At the same time, the materials of the work may be of certain interest in the preparation of special courses "Institutional Economics", "Macroeconomics", "Statistics".

Results and its discussion

The WTO is the main organization regulating world trade. It currently represents the third pillar of the world's economy, alongside the World Bank and the International Monetary Fund. The formation and development of multilateral mechanisms for regulating international trade proved to be a significantly complex and lengthy process, which began in 1947 and culminated in an epochal event: the signing of the Marrakesh Agreement on the establishment of the WTO, which entered into force on January 1, 1995.

The core principles of the World Trade Organization include: non-discrimination in trade, reducing barriers, ensuring predictability and transparency, maintaining fair competition, and providing support to less developed countries.

The key areas of WTO activity include: negotiating the reduction or elimination of barriers to trade, such as import duties and other barriers, as well as agreeing on rules governing international trade; monitoring and controlling the implementation of WTO rules in the areas of trade in goods, services and protection of intellectual property; analysis and evaluation of trade policies of member countries, as well as ensuring transparency of bilateral and regional trade agreements; conducting economic research, collecting and disseminating trade information in support of key areas of the organization's work, etc.

The process of Kazakhstan's accession to the World Trade Organization began on January 26, 1996, with the submission of an official application to the Secretariat. Kazakhstan was later granted observer status in February 1996. As is customary in the accession process, a Working Group was created, consisting of Kazakhstan's trading partners who expressed a desire to discuss the conditions for the republic to join the organization. In 1996, the Interdepartmental Commission on WTO Issues was established in the country, which dealt with negotiations on accession to the WTO, including the conditions and stages of Kazakhstan's accession to the WTO, as well as to its individual agreements concluded during bilateral and multilateral trade negotiations. Later, this organization was transformed into the Interdepartmental Commission of the Republic of Kazakhstan on Trade Policy and Participation in International Economic Organizations [7].

Negotiations on Kazakhstan's accession to the WTO were conducted in four main areas at both the multilateral and bilateral levels: bilateral negotiations on access to the goods market, bilateral negotiations on access to the services market, multilateral negotiations on systemic issues, and multilateral negotiations on agricultural issues. After 19 years of negotiations, on November 30, 2015, Kazakhstan officially joined the organization. The Protocol on the accession of the Republic of Kazakhstan to the Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organisation, signed on April 15, 1994, was signed in Geneva on July 27, 2015.

In 2020, the Government of Kazakhstan adopted the Concept of the State Trade Development Program for 2021-2025, which outlines the primary objectives for advancing the country's foreign trade policy. The main ones are defined as follows: the creation and development of a modern trading system that ensures market saturation with quality products and the competitiveness of export goods and services. The document sets guidelines for creating a favorable consumer environment, providing the population with high-quality and safe goods, as well as increasing the competitiveness of

Kazakhstani goods and services in foreign markets, protecting and promoting national interests within the framework of international cooperation [8].

In September 2024, Kazakhstan presented its first Trade Policy Review within the WTO. The international community praised the country's efforts in economic diversification, trade facilitation and transparency, recognizing Kazakhstan as a reliable and predictable partner [9].

A candidate country for joining the WTO must fulfil certain requirements; in this case, our republic has taken on the obligations outlined in Table 1.

Table 1- Conditions for Kazakhstan's Accession to the WTO [10].

Direction	Before joining	After joining
Average customs tariff	10,4%	6,5%
Industria goodsl	8,7%	5,6%
Agricultural duties	17%	10,2%
Service obligations	Partial access	Access to 10 major sectors,including 116 subsectors out of 155 possible according to WTO classification
Exemptions from the Uniform customs tariff(UCT)	No	For 3512 product position
Export subsidies	Were allowed	Complete ban
Note: The table is based on the materials [10]		

A comparison of conditions before and after Kazakhstan's accession to the WTO shows significant changes in the country's trade and economic policy. Kazakhstan has reduced customs duties, particularly on agricultural and industrial products, opened access to several service sectors, and committed to eliminating export subsidies and local content requirements. These steps are aimed at strengthening the country's position in the global economy, attracting investment and increasing competitiveness.

At the same time, Kazakhstan retained certain transition periods and national interests, which allowed it to avoid sharp economic shocks and ensure a smoother adaptation to new conditions. Accession to the WTO was an important step towards modernizing the economy and increasing its transparency in the international arena.

Accession to the WTO has helped to intensify domestic institutional reform, stimulated the development of industries open to external competition, and provided a legal basis for sustainable growth in foreign trade. It has also allowed Kazakhstan to attract the attention of foreign investors and increase the trust of international partners**.**

In conclusion, it can be said that Kazakhstan's entry into the World Trade Organization was a strategically important decision that allowed the country to integrate into the global economy and strengthen its position in the international arena. An analysis of the progress of negotiations spanning the period from 1996 to 2015 reveals that the accession process necessitated not only the adaptation of legislation but also a comprehensive revision of the state's trade and economic policy. During the negotiations, special attention was paid to issues of tariff regulation, access to markets for goods and services, and requirements for transparency of trade procedures. Kazakhstan managed to achieve favorable conditions, while maintaining a certain flexibility within the EAEU due to exemptions from the Single Customs Tariff and transition periods for certain obligations.

Speaking about the economic consequences of Kazakhstan's accession to the WTO, we can provide a table 2.

Table 2 - Key Economic Indicators of Kazakhstan before and after joining the WTO [11].

Economic indicator	Before joining (2012-2013)	Moment of entry (2015-2016)	After joining (2020-2021)	Change %
Volume of exports of goods (million $)	84 700,4	45 955,8	60 321,0	28,9%
Volume of imports of goods (million $)	48 805,6	30 567,7	41 415,4	15,2%
Share of agricultural pro ducts in export (%)	6,6%	6,6%	6,9%	4,5%
GDPper capita($)	13 890,6	10 510,8	9121,7	34,5%
Unemployment rate (%)	5,3 %	5,0%	4,9%	7,5%

Note: The table is based on the materials [11]

Based on the table, we can say that the conducted analysis of economic indicators of Kazakhstan shows both positive and negative changes. A reduction in the volume of both exports and imports, thereby indicating a decline in external demand and a shift in the trade structure. The increase in the share of agricultural products in exports by 4.5% confirms the demand for agricultural products.

The economy of Kazakhstan has gone through several phases in 2013-2021 - from rapid growth to a sharp decline and recovery. These changes clearly demonstrate the dependence on external factors (oil, exchange rate, trade relations), and also emphasize the need for systemic reforms aimed at reducing raw material dependence and increasing resilience to global shocks.

It is worth noting that Kazakhstan maintains economic relations with more than 170. countries. According to the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, the main partner countries of the Republic of Kazakhstan in exports are: Italy (23.1%), China (22.5%), Russia (10.7%), Greece (5%), Turkey (4.6%), France (4.4%). Main partner countries of the Republic of Kazakhstan in imports are: China (27.4%), Russia(26.1%), Germany (6%), USA (4.3%), Republic of Korea (3.7%), Turkey (3.1%).

Foreign trade statistics for 2020-2024 also note certain quantitative indicators towards improving domestic products, while at the same time it is necessary to increase the production of goods that can compete in regional and international markets.

Table 3 - Kazakhstan's foreign trade turnover, billion $ [12].

Foreign trade turnover	2020	2021	2022	2023	2024
	7 298,2	10 123,4	12 270,1	12 469,2	13 138,2
As a percentage of the previous	85,2%	138,7%	121,2%	101,5%	105,4%
Export	3 715,5	5 802,9	6 716,1	7 247,2	7 452,2
As a percentage of the previous	73,7%	156,2%	115,7%	107,9%	102,8%
Import	3 582,7	4 320,5	5 554,0	5 213,0	5 686,0
As a percentage of the previous	101,6%	120,6%	128,5%	93,9%	109,1%
Note: The table is based on the materials [12]					

From the table, we see that the export and import of domestic trade are growing every year; however, we believe it is necessary to take measures to improve the quality of goods and services of Kazakhstani companies and organisations.

In 2017-2023, Kazakhstan's economy demonstrated steady growth in most key macroeconomic indicators. The country's gross domestic product (GDP) in tenge almost doubled - from 54,378.9 billion tenge in 2017 to 120,561.1 billion tenge in 2023. In dollar terms, positive dynamics were also observed: GDP increased from $166.8 billion to $264.2 billion. GDP per capita increased from $9,247.6 in 2017 to $13,276.7 in 2023, indicating an improvement in the standard of living of the population. Real GDP growth has also been positive in most years, except for 2020, when the economy contracted by 2.5% due to the impact of the COVID-19 pandemic. The economy has subsequently recovered, with real GDP growing by 4.3% in 2021 and accelerating to 5.1% in 2023.

For domestic products to remain competitive in international markets, it is important to take into account changes in global trends. At the same time, it is essential to identify and effectively utilise the advantages and strengths of Kazakhstan's export trade, while minimising its weaknesses and potential threats. Despite the presence of prospects and positive factors in the national export sphere, its development in the Republic of Kazakhstan faces certain difficulties. To overcome them, state support for domestic export trade is required. In today's global economic environment, where economic entities operate not only in domestic but also in foreign markets, many companies face various challenges and diffculties. The main difficulties are related to the fact that, when entering the

international market, enterprises often experience a lack of knowledge, experience and necessary expertise, and also need additional support.

Table 4 - SWOT-Analysis of Kazakhstan's export

	Direction		Direction
№	Strengths	№	Weaknesses
1	Protection of the single market of the EAEU	1	Low competitiveness of Kazakhstan's export of processed products
2	Government support for foreign trade	2	Insufficient diversification of services exports
3	High quality of export products and low cost of services	3	Underdeveloped system of promotional support for exports abroad
4	Development of e-commerce	4	High degree of overlap between industries and sales markets of the EAEU and SCO member countries
5	A wide market for domestic products	5	Shortage of foreign trade specialists
	Opportunities		Threats
1	The country's advantageous geographical position	1	Trade wars
2	WTO membership	2	Consequences of the entry of new member states into integration associations
3	Integration processes within the SCO	3	Increase in imports of processed goods
4	Opportunities for the development of domestic trade	4	Trade barriers in the importing country
5	Support from the Organization for Economic Cooperation and Development	5	Unstable foreign economic situation
Note: Compiled by the author			

Investment activity, expressed through gross fixed capital formation, generally increased, with growth particularly noticeable in 2022–2023 (23.8% and 20.7%, respectively), indicating an expansion of investment in the economy. Foreign trade experienced a decline in exports of goods and services in 2020, by 11.3%, but recovered in subsequent years. Imports of goods and services increased overall, particularly in 2022–2023, when growth was 13.1% and 14.7%, respectively, reflecting rising domestic demand and investment activity. Kazakhstan's economy demonstrated a sustainable recovery from the pandemic crisis, accompanied by growth in investment, strengthening domestic consumption, and gradual diversification of the GDP structure in favor of non-oil sectors.

It can be concluded that, from an economic perspective, accession to the WTO has led to a significant increase in foreign trade. Kazakhstan has gained access to wider international markets, which has contributed to the growth of exports and improved the country's position in global trade. In addition, the liberalization of foreign trade has facilitated the inflow of foreign investment, which has become possible due to the improvement of trade conditions, the reduction of trade barriers and the creation of more transparent conditions for doing business.

However, despite the positive developments in the trade area, the market faced certain difficulties, such as increased competition from foreign producers. This problem was particularly acute in industries oriented towards the domestic market, such as agriculture, light industry and processing.

At the social level, Kazakhstan's accession to the WTO had both positive and negative consequences. On the one hand, the increased availability of foreign goods and services had a positive impact on the consumer market, improving the quality of goods and expanding the choice for Kazakhstani consumers. On the other hand, competition with foreign manufacturers has created a threat to local enterprises, which could lead to the closure of many companies and layoffs. This has particularly affected agriculture, which remains an important sector of the economy in Kazakhstan, where instability and high dependence on foreign markets are observed. Also worth remembering is the increase in social inequality, which resulted from the uneven distribution of the benefits of economic growth. In certain sectors of the economy, such as agriculture, the number of people living in poverty has increased, suggesting that the state has not provided sufficient support to vulnerable groups. At the same time, WTO accession has not led to a radical improvement in living standards in

the country, especially in those areas that have not been able to take advantage of the opportunities opened up by trade liberalization.

In addition, accession to the WTO has led to a strengthening of the raw materials focus of the Kazakh economy. Despite attempts to develop other industries, oil and gas remain the primary export goods, which creates risks for future economic diversification. This is supported by numerous economic studies indicating Kazakhstan's dependence on global oil prices, which makes the country vulnerable to external economic shocks.

Thus, Kazakhstan's accession to the WTO opened up new prospects for economic development and improving the quality of life, but also revealed significant problems associated with market competition, raw material dependence and social inequality. In the future, it is necessary to continue strategic reforms aimed at diversifying the economy, improving social protection and increasing resilience to external economic challenges to ensure long-term sustainable growth and well-being for all citizens of Kazakhstan.

Kazakhstan's foreign trade turnover in January-March 2025 amounted to USD 29,272.2 million, of which exports amounted to USD 16,361.5 million and imports amounted to USD 12,911.1 million. The main share of goods exported by the Republic of Kazakhstan in January-March 2025 falls on such goods as: crude oil and crude oil products obtained from bituminous minerals (52.3%), refined copper and unprocessed copper alloys (5.3%), copper ores and concentrates (4%), ferroalloys (3.3%), wheat and meslin (2.3%).

In terms of imports of the Republic of Kazakhstan, the largest share falls on the following goods: passenger cars (3.9%), medicines (3.1%), bodies for motor vehicles (2.9%), telephone sets (2.3%), parts and accessories for motor vehicles (2.2%).

The main partner countries of the Republic of Kazakhstan in exports are: Italy (25.2%), China (15.1%), Russia (9.8%), the Netherlands (6.4%), Turkey (5.1%), Uzbekistan (4.7%).

The main partner countries of the Republic of Kazakhstan in imports are: Russia (29.1%), China (26.8%), the Republic of Korea (4.4%), Germany (4.2%), the USA (3%), Turkey (2.7%).

Conclusion

The World Trade Organisation plays a key role in regulating global trade, serving as the successor to the General Agreement on Tariffs and Trade (GATT) of 1947. Its creation was a response to the increasing complexity of international economic relations and the need to create an effective mechanism for resolving trade disputes and ensuring compliance with common rules. The WTO seeks to find a balance between trade liberalization and maintaining a certain flexibility for member countries in pursuing their domestic political and economic goals. The main mission of the WTO is to promote the simplification of foreign trade by reducing tariff and non-tariff barriers, creating favorable conditions for attracting investment, and stimulating the integration of national economies into regional and global markets. This, in turn, should contribute to the development of a competitive economy and increased prosperity in Member States.

The experience of Kazakhstan's accession to the World Trade Organization shows that integration into the global economy requires not only the adaptation of legislation, but also a profound revision of the entire trade and economic policy. During the negotiation process from 1996 to 2015, Kazakhstan successfully secured favourable conditions while maintaining the ability to consider national interests within the EAEU. WTO membership stimulated institutional reforms, expanded export opportunities, strengthened the investment climate and increased trust on the part of international partners. However, the country also faced increased competition, particularly in sectors such as agriculture and light manufacturing, which exposed the vulnerability of domestic producers in an open market. The increasing share of raw materials in exports and increased dependence on world energy prices have also become challenges requiring further diversification of the economy.

REFERENCES

1 Шәкиров Қ.Н., Амандосұлы Б. Қазақстанның Дүниежүзілік Сауда ұйымына кіруі: артықшылықтары мен қауіп қатерлері // ҚазХУ хабаршысы. Халықаралық қатынастар және халықаралық құқық сериясы. 2014. N 1 (65). Б. 120-124.

2 Miralieva A. Kazakhstan Republic of Kazakhstan. Khalykaralyk katinastar zhane halykaralyk kakukyk series. 2017.№2 (78). Б.100-108.

3 Van Grasstek, Craig.The history and future of the World Trade Organization. 646 p.

4 J. Garred “The Persistence of Trade Policy in China after WTO Accession” // Journal of International Economics. - 2018. P.2-47.

5 Turakulov Valijon “Trade Policy Issues of Oil-rich but Land-locked Country Case: Focusing on Kazakhstan Post-WTO Entry” // Korea International Trade Research Institute.2020. Vol. 16, No. 3. P.133-150.

6 Fayzulloev, S. "History of the World Trade Organization (WTO)" // Academic Research in Modern Science. 2023. №3 (32). P. 18–21.

7 Kazakhstan is preparing to join the WTO. Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30073431 (accessed 28.01.2025)

8 The Government approved the Concept of the State Program for Trade Development for 2021-2025. // Official information resource of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan. Available at: https://primeminister.kz/ru/news/pravitelstvo-utverdilo-koncepciyu-gosprogrammy-razvitiya-torgovli-na-2021-2025-gg (accessed 28.01.2025)

9 2024: Trade growth and price stabilization in the context of globalchallenges. Available at: https://primeminister.kz/ru/media/video/2024-god-rost-torgovli-i-stabilizaciya-cen-v-usloviyah-globalnyh-vyzovov-3111522 (accessed 28.01.2025)

10 URL: Available at: https://atameken.kz/ru/news/19045-usloviya-vstupleniya-kazahstana-v-vto (accessed 28.01.2025)

11 Review of agricultural development in Kazakhstan. Available at: URL: https://halykfinance.kz/download/files/analytics/AC_agriculture_development.pdf (accessed 28.01.2025)

12 Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan Available at: https://stat.gov.kz/ru/industries/economy/foreign-market/publications/158559/ (accessed 28.01.2025)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК САУДА ҰЙЫМЫНДАҒЫ МҮШЕЛГІНІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ (2015-2025 жж.)

Андатпа

Зерттеу тақырыбының өзектілігі әлемдік экономиканың дамуымен, сондай-ақ мемлекеттердің ұлттық экономиканы халықаралық экономикаға интеграциялау қажеттілігін тудыратын интернационалдануымен байланысты анықталады. Тақырыптың маңыздылығын соңғы онжылдықта Қазақстанның еліміздің сыртқы экономикалық әлеуетін дамытуға, әлемдік сауда жүйесіне интеграциялауға және ДСҰ-ға мүше болудан түсетін пайданы барынша арттыруға бағытталған стратегиялық бағдарламалар қабылданып, жүзеге асырылуы дәлелдейді. Осылайша, 2025 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспарында және Қазақстан Республикасының 2020–2030 жылдарға арналған Сыртқы саясат тұжырымдамасында сыртқы экономикалық байланыстарды тереңдету, сауда кедергілерін жою, ДСҰ қағидаттарына негізделген халықаралық сауда жүйесінің тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ету маңыздылығы атап өтілген. Зерттеу пәні Қазақстанның ДСҰ-ға кіру процесі болып табылады.

Мақала мақсаты – Қазақстан Республикасының ДСҰ-ға қызметін талдау, экономикалық және әлеуметтік салдарын анықтау және осы ұйымның оған кірген мемлекеттерге беретін мүмкіндіктерін бағалау.

Негізгі сөздер: Дүниежүзілік сауда ұйымы, Қазақстан Республикасы, сыртқы сауда, экономика, статистика.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЧЛЕНСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН ВО ВСЕМИРНОЙ ТОРГОВОЙ ОРГАНИЗАЦИИ (2015-2025 ГГ.)

Аннотация

Актуальность темы исследования вызвана развитием мировой экономики, а также ее интернационализация вызывают необходимость государств интегрировать национальную экономику в международное хозяйство, в этой связи Казахстан нуждался в мировом рынке товаров и услуг и перед ним стояла задача вхождения во Всемирную торговую организацию (ВТО). Важность темы подтверждается тем, что за последнее десятилетие в Казахстане приняты и реализуются стратегические программы, направленные на развитие внешнеэкономического потенциала страны, интеграцию в мировую торговую систему и максимальное использование преимуществ членства в ВТО. Так, в Национальном плане развития до 2025 года и Концепции внешней политики РК на 2020–2030 годы подчеркнуто значение углубления внешнеэкономических связей, снятия торговых барьеров, а также обеспечения эффективного функционирования международной торговой системы на принципах ВТО. Предметом исследования является процесс вступления РК в ВТО.

Цель статьи - анализ деятельности Республики Казахстан в ВТО, выявление экономических и социальных последствий, оценка возможностей, которые предоставляет данная организация государствам, вступившим в нее.

Ключевые слова: Всемирная торговая организация, Республика Казахстан, внешняя торговля, экономика, статистика.

REFERENCES

1 Shəkirov K.N., Amandosuly B. Kazakstannyn Dүniezhүzilik sauda ұyymyna kirui: artyқshylyқtary men қauіp-қatorepi // KazҰU khabarshysy. Khalykaralyk қtynastar zəne khalyқaralyқ құқyқ series. 2014. No. 1 (65). *[Kazakhstan's accession to the World Trade Organization: advantages and risks]*. P. 120-124. [in Kazakh]

2 Miralieva A. Kazakhstan Republic of Kazakhstan Khalykaralyk katinastar zhane halykaralyk kakukyk series. 2017.№2 (78). P.100-108. [in English]

3 VanGrasstek, Craig.The history and future of the World Trade Organization. P.646. [in English]

4 J. Garred "The Persistence of Trade Policy in China after WTO Accession" // Journal of International Economics.2018. P.2-47. [in English]

5 Turakulov Valijon "Trade Policy Issues of Oil-rich but Land-locked Country Case: Focusing on Kazakhstan Post-WTO Entry" // Korea International Trade Research Institute.2020. Vol. 16, No. 3.P.133-150. [in English]

6 Fayzulloev, S. "History of the World Trade Organization (WTO)" // Academic Research in Modern Science. 2023. №3 (32). P. 18–21. [in English]

7 Kazakhstan is preparing to join the WTO. Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30073431 [in English] (accessed 28.01.2025)

8 The Government approved the Concept of the State Program for Trade Development for 2021-2025. // Official information resource of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan. Available at: https://primeminister.kz/ru/news/pravitelstvo-utverdilo-koncepciyu-gosprogrammy-razvitiya-torgovli-na-2021-2025-gg [in English] (accessed 28.01.2025)

9 2024: Trade growth and price stabilization in the context of globalchallenges. Available at: https://primeminister.kz/ru/media/video/2024-god-rost-torgovli-i-stabilizaciya-cen-v-usloviyah-globalnyh-vyzovov-3111522 [in English] (accessed 28.01.2025)

10 URL: Available at: https://atameken.kz/ru/news/19045-usloviya-vstupleniya-kazahstana-v-vto [in English] (accessed 28.01.2025)

11 Review of agricultural development in Kazakhstan. Available at: URL: https://halykfinance.kz/download/files/analytics/AC_agriculture_development.pdf [in English] (accessed 28.01.2025)

12 Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan Available at: https://stat.gov.kz/ru/industries/economy/foreign-market/publications/158559/ [in English] (accessed 28.01.2025)

Information about authors:

Raihan Utalieva - candidate of Pedagogical Sciences, associate professor Kh. Dosmukhamedov Atyrau State University, 060011, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: r.utaliyeva@asu.edu.kz

ORCID: https://orsid.org/0000-0003-2672-2012

Kulyan Nursultanova- candidate of economic sciences, senior lecturer finish at the Department of Management, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, 060011, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: k.nursultanova@asu.edu.kz

ORCID: https://orsid.org/0009-0006-0976-3161

Zhanna Abuzyarova - **corresponding author,** master of economic sciences, senior lecturer at the Department of Management, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, 060011, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: zh.abuzyarova@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2067-6046

Lazat Nursultanova - doctor of historical sciences, Professor at the Higher School of Arts and Humanities Astana International University, 010000, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: 2012nura@bk.ru

ORCID: https://orsid.org/0000-0002-9641-0797

Информация об авторах:

Райхан Уталиева - кандидат педагогических наук, доцент Атырауского университета имени Х. Досмухамедова, 060011, г.Атырау, Республика Казахстан

E-mail: r.utaliyeva@asu.edu.kz

ORCID: https://orsid.org/0000-0003-2672-2012

Кулян Нурсултанова - кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры Менеджмента, Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, 060011, г.Атырау, Республика Казахстан

E-mail: k.nursultanova@asu.edu.kz

ORCID: https://orsid.org/0009-0006-0976-3161

Жанна Абузьярова – **основной автор**, магистр экономических наук, сеньор-лектор кафедры Менеджмент, Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, 060011, г.Атырау, Республика Казахстан
E-mail: zh.abuzyarova@asu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2067-6046
Лазат Нурсултанова - доктор исторических наук, профессор Высшей школы искусств и гуманитарных наук Международного университета «Астана», 010000, г. Астана, Республика Казахстан
E-mail: 2012nura@bk.ru
ORCID: https://orsid.org/0000-0002-9641-0797

Авторлар туралы ақпарат:
Райхан Уталиева - педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің 060011, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: r.utaliyeva@asu.edu.kz
ORCID: https://orsid.org/0000-0003-2672-2012
Кулян Нурсултанова - экономика ғылымдарының кандидаты, Менеджмент кафедрасының аға оқытушысы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, 060011, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: k.nursultanova@asu.edu.kz
ORCID: https://orsid.org/0009-0006-0976-3161
Жанна Абузьярова – **негізгі автор,** экономика ғылымдарының магистрі, Менеджмент кафедрасының аға оқытушысы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, 060011, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: zh.abuzyarova@asu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2067-6046
Лазат Нурсултанова-тарих ғылымдарының докторы, «Астана» Халықаралық университетінің Өнер және ғуманитарлық ғылымдар Жоғары мектебінің профессоры, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы
E-mail: 2012nura@bk.ru
ORCID: https://orsid.org/0000-0002-9641-0797

ҚҰҚЫҚ ~ ПРАВО ~ LAW

МРНТИ 10.91 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.38**
УДК 347.7(043.5)(575.1)

А.Б.Гулимов[1*], Ж.Т.Панабергенова[1]

[1]Каракалпакский государственный университет имени Бердаха,
г.Нукус, 230112, Республика Узбекистан
*e-mail: Gamanlik75@mail.ru

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ В ПОСТСОВЕТСКИХ ГОСУДАРСТВАХ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ВНЕДРЕНИЯ СМАРТ-КОНТРАКТОВ И ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫХ ВЫЗОВОВ

Аннотация

Настоящее исследование представляет собой комплексный анализ процессов цифровой трансформации гражданско-правовой инфраструктуры в постсоветских государствах с акцентом на проблематику внедрения технологии смафірт-контрактов и сопутствующие законодательные вызовы. В работе проводится глубокое изучение существующих правовых рамок, выявляются системные регуляторные пробелы и формулируются обоснованные предложения по адаптации традиционных гражданско-правовых механизмов к требованиям современной цифровой реальности. Целью статьи является проведение комплексного научного анализа процессов технологической модернизации гражданско-правовой инфраструктуры в постсоветских государствах через призму внедрения технологии смарт-контрактов, выявление ключевых проблем правового регулирования и разработка научно обоснованных рекомендаций по совершенствованию законодательства. Методология исследования базируется на комплексном анализе действующего законодательства, изучении правоприменительной практики и проведении сравнительно-правовых исследований, что позволяет внести существенный вклад в понимание эволюции классических гражданско-правовых институтов в условиях глобальной цифровизации. Результаты исследования демонстрируют значительную дифференциацию в степени готовности правовых систем постсоветских государств к интеграции цифровых технологий, раскрывают фундаментальные проблемы правового регулирования смарт-контрактов и обосновывают практические рекомендации по модернизации законодательства. Научная новизна работы заключается в выявлении закономерностей трансформации гражданско-правовых отношений под влиянием цифровых технологий и разработке концептуальных подходов к гармонизации правового регулирования в рамках постсоветского пространства.

Ключевые слова: цифровая трансформация, смарт-контракты, гражданское право, постсоветские государства, правовое регулирование, блокчейн, цифровые права

Введение

Современный этап развития гражданско-правовых отношений в постсоветских государствах характеризуется фундаментальными изменениями, обусловленными стремительным проникновением цифровых технологий во все сферы общественной жизни. Процесс цифровой трансформации правовой инфраструктуры представляет собой не просто технологическую модернизацию, но глубинное переосмысление базовых принципов и механизмов регулирования гражданско-правовых отношений. Внедрение смарт-контрактов как самоисполняемых программных алгоритмов, функционирующих на основе технологии распределенного реестра, создает беспрецедентные вызовы для традиционных правовых институтов, сформировавшихся в рамках континентальной правовой традиции и унаследованных от советской правовой системы.

Особую остроту данная проблематика приобретает в контексте глобализации экономических отношений и формирования трансграничного цифрового пространства. Традиционные механизмы правового регулирования, основанные на территориальном принципе и государственном суверенитете, оказываются недостаточно эффективными для регулирования отношений, возникающих в децентрализованной цифровой среде. Фундаментальной проблемой становится обеспечение баланса между необходимостью правовой определенности, защиты прав участников гражданского оборота и сохранением

гибкости регулирования, позволяющей адаптироваться к стремительно развивающимся технологиям.

Смарт-контракты, представляя собой качественно новый инструмент автоматизации договорных отношений, требуют переосмысления классических концепций договорного права, включая понятия оферты и акцепта, момента заключения договора, условий его исполнения и прекращения. Автоматический характер исполнения обязательств, заложенный в программном коде, создает новые риски и вызовы для защиты прав сторон, особенно в ситуациях, когда результат исполнения контракта не соответствует действительной воле сторон или когда возникают непредвиденные обстоятельства, не учтенные в алгоритме.

Актуальность настоящего исследования определяется несколькими взаимосвязанными факторами. Во-первых, наблюдается экспоненциальный рост использования блокчейн-технологий и автоматизированных договоров в различных секторах экономики постсоветских государств, что требует адекватного правового обеспечения. Во-вторых, отсутствие унифицированных подходов к регулированию создает правовую неопределенность и препятствует развитию трансграничного сотрудничества в рамках интеграционных объединений. В-третьих, различия в темпах и направлениях цифровой трансформации правовых систем постсоветских государств создают риски фрагментации единого экономического пространства.

Целью настоящего исследования является проведение комплексного научного анализа процессов технологической модернизации гражданско-правовой инфраструктуры в постсоветских государствах через призму внедрения технологии смарт-контрактов, выявление ключевых проблем правового регулирования и разработка научно обоснованных рекомендаций по совершенствованию законодательства. Достижение поставленной цели предполагает решение ряда взаимосвязанных исследовательских задач, включающих анализ существующих правовых рамок, изучение правоприменительной практики, проведение сравнительно-правового исследования национальных подходов к регулированию и оценку эффективности действующих механизмов защиты прав участников цифровых правоотношений.

Материалы и методы исследования

Методологическая основа настоящего исследования базируется на синтезе классических и современных методов научного познания, что обусловлено междисциплинарным характером изучаемой проблематики. Центральное место в методологическом аппарате занимает системный подход, позволяющий рассматривать процессы цифровизации гражданско-правовой инфраструктуры как целостное явление, характеризующееся сложными взаимосвязями между технологическими инновациями, правовым регулированием и социально-экономическими процессами. Применение системного анализа обеспечивает возможность выявления структурных элементов правовой системы, подвергающихся наиболее существенной трансформации под влиянием цифровых технологий, а также определения характера и направленности происходящих изменений.

Сравнительно-правовой метод составляет основу для анализа различных национальных подходов к регулированию смарт-контрактов и выявления оптимальных правовых решений. В рамках данного метода проводится детальное сопоставление законодательных актов, правоприменительной практики и доктринальных подходов в России, Казахстане, Беларуси и Узбекистане. Особое внимание уделяется не только формальному сравнению правовых норм, но и анализу социально-экономического контекста их применения, что позволяет выявить факторы, определяющие эффективность различных регуляторных моделей [34]. Компаративистский анализ дополняется изучением международного опыта, включая правовые системы Европейского союза, США и ведущих азиатских юрисдикций, что обеспечивает возможность критической оценки постсоветских подходов в глобальном контексте.

Диалектический метод применяется для исследования противоречий между традиционными правовыми институтами и требованиями цифровой экономики, а также для выявления путей их разрешения через развитие новых правовых форм. Использование данного

метода позволяет рассматривать процесс технологической модернизации права не как механическое добавление новых норм, но как качественное преобразование правовой системы, сохраняющее преемственность с классическими правовыми традициями при одновременной адаптации к технологическим инновациям.

Эмпирическую базу исследования составляет обширный массив правовых источников и практических материалов. В первую очередь, это действующее законодательство постсоветских государств в сфере цифровых технологий, включая конституционные нормы, гражданские кодексы, специальные законы о цифровых финансовых активах, электронной подписи, информационных технологиях и защите данных. Анализируются также подзаконные нормативные акты, определяющие технические требования и процедуры применения цифровых технологий в гражданском обороте. Временные рамки анализа законодательства охватывают период с 2018 по 2024 год, что позволяет проследить динамику правового регулирования и выявить основные тенденции его развития.

Важным компонентом эмпирической базы является судебная практика по спорам, связанным с применением цифровых технологий в гражданско-правовых отношениях. Анализируются решения высших судебных инстанций, формирующие правовые позиции по ключевым вопросам квалификации смарт-контрактов, определения момента их заключения, порядка исполнения и оснований недействительности. Изучение судебной практики дополняется анализом арбитражных решений международных коммерческих арбитражей, рассматривающих трансграничные споры, возникшие в результате заключения цифрового договора.

Статистические данные о развитии цифровой экономики в постсоветских государствах, предоставленные национальными статистическими органами и международными организациями, используются для оценки масштабов внедрения цифровых технологий и их влияния на гражданский оборот. Особое внимание уделяется показателям развития финтех-сектора, объемам транзакций с использованием блокчейн-технологий и динамике роста числа организаций, применяющих смарт-контракты в своей деятельности [1].

Теоретическую основу исследования формируют фундаментальные труды ведущих специалистов в области гражданского права, теории государства и права, информационного права и цифровой экономики. Анализируются работы российских ученых, внесших значительный вклад в разработку концепции цифровых прав и механизмов их защиты, а также исследования зарубежных авторов, посвященные правовой природе смарт-контрактов и проблемам их регулирования. Междисциплинарный характер исследования обусловливает необходимость обращения к работам в области информатики и криптографии для понимания технических аспектов функционирования смарт-контрактов.

Результаты и их обсуждение

Проведенный комплексный анализ процессов цифровой трансформации гражданско-правовой инфраструктуры в постсоветских государствах выявил существенную дифференциацию в подходах к правовому регулированию смарт-контрактов и связанных с ними цифровых правоотношений. Данная дифференциация обусловлена различиями в уровне экономического развития, степени цифровизации государственных и частных институтов, а также особенностями правовых традиций и политических приоритетов каждого государства.

Российская Федерация демонстрирует наиболее системный и комплексный подход к формированию правовой базы для цифровой экономики среди всех постсоветских государств. Принципиальное значение имело внесение в 2019 году изменений в Гражданский кодекс РФ, которыми была введена статья 141.1, закрепившая понятие цифровых прав как особого вида имущественных прав. Данная новелла создала концептуальную основу для дальнейшего развития законодательства в сфере цифровых технологий. Последующее принятие Федерального закона «О цифровых финансовых активах, цифровой валюте и о внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации» установило правовой

режим для широкого спектра цифровых инструментов, включая возможность использования смарт-контрактов в рамках информационных систем.

Особенностью российского подхода является стремление к детальной регламентации правоотношений в цифровой сфере при сохранении базовых принципов гражданского права. Судебная практика, формируемая Верховным Судом РФ и арбитражными судами, демонстрирует готовность правоприменительных органов к творческому толкованию традиционных правовых норм применительно к новым технологическим реалиям, однако выявляет и существенные проблемы доказательства и квалификации автоматизированных договоров.

Показательным является дело, рассмотренное Арбитражным судом Поволжского округа (постановление от 18.05.2023 по делу № А55-7445/2022), где истец заключил с ответчиком договор на покупку автомобиля с использованием смарт-контракта и перечислил во исполнение договора 1,78 млн руб. Однако ответчик вернул перечисленную сумму и отказался исполнять обязательства. При рассмотрении иска о понуждении к исполнению договора суд отказал в удовлетворении требований, поскольку на основе представленных доказательств (снимки экрана) невозможно было определить вторую сторону договора. Суд особо отметил, что в платежном поручении отсутствуют конкретное указание продавца и покупателя, наименование продаваемого товара и его идентификационные характеристики. Данное решение демонстрирует критическую проблему доказывания содержания и сторон смарт-контрактов в традиционной судебной системе [2]. Противоположный подход продемонстрировал Арбитражный суд Омской области в решении от 27.05.2019 по делу № А46-4990/2019, где суд удовлетворил требование о взыскании задолженности по договору поставки, заключенному в формате «блокчейн-контракта» в электронной форме. В данном случае стороны предварительно заключили рамочный договор поставки и дополнительное соглашение о порядке заключения приложений к договору поставки в электронной форме, согласие на использование которого стороны подписали простой электронной подписью. Ключевым фактором успеха стало наличие предварительного соглашения о применении автоматизированных систем и четкой идентификации сторон [3].

Анализ приведенных дел позволяет выделить основные проблемы правоприменения: во-первых, сложность идентификации сторон и содержания обязательств при использовании исключительно технических средств доказывания; во-вторых, необходимость гибридного подхода, сочетающего традиционные договорные механизмы с технологическими инновациями для обеспечения правовой определенности.

Республика Казахстан избрала инновационный путь развития правового регулирования цифровых технологий через создание экспериментальных правовых режимов. Международный финансовый центр «Астана» функционирует на основе английского общего права и предоставляет возможности для апробации новых правовых механизмов, включая использование смарт-контрактов в финансовых транзакциях. Принятие в 2020 году изменений в законодательство о регулировании цифровых технологий заложило основу для внедрения регуляторной песочницы, позволяющей тестировать инновационные бизнес-модели в контролируемой среде с временными послаблениями регуляторных требований [4].

Особое внимание заслуживает анализ конкретных законодательных инициатив Казахстана в сфере блокчейн-технологий. Закон «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам регулирования цифровых технологий» от 25 июня 2020 года № 347-VI ЗРК стал первым комплексным актом, определившим правовые рамки для цифровых активов. В отличие от российского подхода, казахстанское законодательство не содержит прямого запрета на использование криптовалют в качестве средства платежа для резидентов, что создает более либеральную регуляторную среду.

Принципиальное значение имело создание в рамках Национального банка Республики Казахстан Центра развития платежных и финансовых технологий (ЦРПФТ), который до августа 2024 года осуществлял научно-исследовательскую деятельность и консультационные услуги в

сфере финансовых и платежных технологий. После ликвидации ЦРПФТ его функции по развитию финтех-инфраструктуры переданы АО «Национальная платежная корпорация», что обеспечивает централизованный подход к регулированию при сохранении гибкости в принятии решений по инновационным проектам.

Казахстанская модель характеризуется активным использованием государственно-частного партнерства в развитии блокчейн-инфраструктуры. Реализация проекта цифрового тенге совместно с международными технологическими партнерами демонстрирует готовность государства к внедрению передовых решений при обеспечении суверенитета национальной платежной системы.

Исследования казахстанских ученых подтверждают необходимость разработки специального правового режима для блокчейн-технологий, учитывающего национальные особенности правовой системы. Профессор Г.А. Ильясова справедливо отмечает, что простая адаптация зарубежных моделей без учета специфики казахстанского права может привести к правовым коллизиям и снижению эффективности регулирования [5]. Анализ, проведенный исследовательской группой Карагандинского университета имени Е.А. Букетова под руководством Г.А. Ильясовой, демонстрирует важность комплексного подхода к внедрению смарт-контрактов в национальную правовую систему [6].

Казахстанский опыт демонстрирует эффективность гибкого подхода к регулированию, при котором государство выступает не только как регулятор, но и как фасилитатор инновационного развития [7]. Вместе с тем двойственность правовой системы, сочетающей континентальное право в основной юрисдикции и общее право в МФЦА, создает определенные сложности для участников рынка и требует дальнейшей гармонизации подходов.

Специфика казахстанского подхода проявляется в большей открытости к международному опыту по сравнению с другими постсоветскими государствами. Если российская модель тяготеет к созданию суверенной цифровой экосистемы, то Казахстан активно интегрируется в глобальные блокчейн-сети. Это находит отражение в различиях правового регулирования: казахстанское законодательство содержит меньше ограничений на трансграничные операции с цифровыми активами и допускает более широкое применение зарубежных блокчейн-платформ в коммерческих целях

Республика Беларусь реализовала уникальную модель стимулирования развития цифровых технологий через создание Парка высоких технологий – особой экономической зоны со специальным правовым режимом. Декрет Президента № 8 «О развитии цифровой экономики» от 2017 года стал революционным документом, легализовавшим широкий спектр деятельности в сфере цифровых технологий, включая майнинг криптовалют, создание и размещение цифровых токенов, а также использование смарт-контрактов [8]. Белорусская модель характеризуется предоставлением существенных налоговых льгот и регуляторных преференций резидентам ПВТ, что способствовало привлечению международных IT-компаний и развитию местной технологической экосистемы.

Анализ белорусского опыта показывает, что создание специальных правовых режимов может быть эффективным инструментом ускоренного развития цифровой экономики, особенно в условиях относительно небольшого внутреннего рынка. Однако такой подход создает риски правовой фрагментации и неравенства условий хозяйствования для резидентов и нерезидентов особых экономических зон.

Республика Узбекистан демонстрирует последовательный и взвешенный подход к цифровой модернизации правовой системы. Принятие в 2022 году Постановления Президента «О мерах по развитию цифровой экономики и сферы оборота криптоактивов» создало правовую основу для постепенного внедрения цифровых технологий в гражданский оборот. Особенностью узбекистанского подхода является акцент на развитие базовой цифровой инфраструктуры, включая системы электронного документооборота, цифровой идентификации и электронных государственных услуг, что создает необходимый фундамент для последующего внедрения более сложных инструментов, таких как смарт-контракты.

Узбекистан активно изучает международный опыт и адаптирует лучшие практики к национальным условиям. Создание Национального агентства перспективных проектов при Президенте Республики Узбекистан обеспечивает координацию усилий по автоматизации правовых процессов и способствует выработке сбалансированной регуляторной политики.

Сравнительный анализ выявляет ряд общих проблем, с которыми сталкиваются все постсоветские государства в процессе правового регулирования смарт-контрактов. Первой и наиболее фундаментальной проблемой является неопределенность правовой природы такого рода соглашений. В отсутствие законодательного определения возникают дискуссии о том, являются ли цифровые контракты самостоятельной формой договора, способом заключения договора или техническим средством исполнения обязательств. Данная неопределенность создает риски для участников гражданского оборота и затрудняет формирование единообразной правоприменительной практики.

Второй существенной проблемой является недостаточная эффективность традиционных механизмов защиты прав при заключении цифровых контрактов. Автоматический и необратимый характер исполнения смарт-контрактов создает ситуации, когда стандартные способы защиты гражданских прав, такие как приостановление исполнения обязательства или возврат исполненного, оказываются технически невозможными или крайне затруднительными [9]. Это требует разработки новых правовых механизмов, учитывающих технологические особенности блокчейн-систем.

Третья группа проблем связана с техническими аспектами реализации данных соглашений. Отсутствие единых стандартов программирования, аудита и сертификации смарт-контрактов повышает риски технических сбоев, уязвимостей и злонамеренных действий [10]. Проблема усугубляется недостатком квалифицированных специалистов, способных обеспечить качественную разработку и экспертизу договора, а также ограниченными возможностями судебной системы по оценке технических аспектов споров.

Анализ зарубежной доктрины показывает отсутствие единого подхода к определению правовой природы смарт-контрактов [11], [12]. Американские исследователи рассматривают их преимущественно как технический инструмент исполнения традиционных договоров [13], в то время как европейская школа склоняется к признанию смарт-контрактов самостоятельной формой правоотношений [14], [15].

Анализ международного опыта регулирования смарт-контрактов позволяет выделить несколько моделей, которые могут служить ориентиром для постсоветских государств. Европейская модель, реализуемая в рамках Европейского союза, характеризуется стремлением к комплексному регулированию цифровых технологий с приоритетом защиты прав потребителей и персональных данных. Регламент MiCA (Markets in Crypto-Assets) устанавливает единые правила для криптоактивов на территории ЕС, создавая предсказуемую регуляторную среду при сохранении высоких стандартов защиты инвесторов.

Американская модель основывается на сочетании федерального регулирования отдельных аспектов и значительной автономии штатов в определении правового режима смарт-контрактов [16]. Такой подход обеспечивает возможность экспериментирования и конкуренции регуляторных режимов, но создает сложности для бизнеса, действующего в масштабах всей страны. Важную роль в американской системе играет прецедентное право, позволяющее судам гибко адаптировать правовые нормы к новым технологическим реалиям [17].

Азиатская модель, представленная такими юрисдикциями как Сингапур и Япония, отличается проактивной позицией регуляторов и стремлением создать благоприятные условия для развития инноваций. Monetary Authority of Singapore активно использует регуляторные песочницы и публикует детальные руководства по применению существующего законодательства к новым технологиям, что снижает правовую неопределенность для участников рынка.

Проведенное исследование позволяет выявить несколько ключевых тенденций в развитии правового регулирования смарт-контрактов в постсоветских государствах. Первая тенденция

заключается в постепенной конвергенции правовых подходов, несмотря на различия в темпах и формах цифровой трансформации. Государства заимствуют успешные практики друг у друга и стремятся к гармонизации регулирования в рамках интеграционных объединений, таких как ЕАЭС [18].

Вторая важная тенденция – усиление роли судебной практики в формировании правового режима смарт-контрактов. В условиях отставания законодательства от технологического развития суды вынуждены творчески интерпретировать существующие нормы и вырабатывать новые правовые позиции. Это способствует формированию гибкой системы регулирования, способной адаптироваться к изменяющимся условиям.

Третья тенденция связана с растущим осознанием необходимости международного сотрудничества в сфере регулирования цифровых технологий [19]. Трансграничный характер блокчейн-систем и смарт-контрактов делает изолированное национальное регулирование малоэффективным. Постсоветские государства активизируют участие в международных форумах и рабочих группах, посвященных выработке общих подходов к регулированию цифровой экономики.

Заключение

Проведенное комплексное исследование процессов цифровой трансформации гражданско-правовой инфраструктуры в постсоветских государствах позволяет сформулировать ряд фундаментальных выводов о характере, направлениях и перспективах развития правового регулирования смарт-контрактов. Анализ демонстрирует, что постсоветские государства, несмотря на общее историческое наследие и схожие правовые традиции, избрали различные стратегии адаптации правовых систем к вызовам цифровой эпохи. Эта дифференциация создает как возможности для экспериментирования и поиска оптимальных решений, так и риски фрагментации правового пространства и усложнения трансграничного взаимодействия.

Российская модель комплексного законодательного регулирования демонстрирует преимущества системного подхода, обеспечивающего правовую определенность и предсказуемость для участников рынка. Казахстанский опыт использования регуляторных песочниц подтверждает эффективность гибких механизмов, позволяющих тестировать инновационные решения без риска нарушения действующего законодательства. Белорусская практика создания специальных правовых режимов показывает возможности ускоренного развития цифрового сектора через предоставление существенных преференций. Узбекистанский подход, ориентированный на последовательное развитие базовой цифровой инфраструктуры, подчеркивает важность создания технологического фундамента для последующего внедрения сложных правовых инструментов.

Выявленные в ходе исследования проблемы правового регулирования смарт-контрактов носят системный характер и требуют комплексного решения. Неопределенность правового статуса смарт-контрактов может быть преодолена через законодательное закрепление их определения и основных характеристик с учетом технологической нейтральности регулирования. Проблемы защиты прав участников требуют разработки специальных механизмов, учитывающих автоматизированный характер исполнения и особенности функционирования распределенных систем. Технические вызовы должны решаться через установление стандартов безопасности, процедур аудита и сертификации, а также развитие профессиональных компетенций в области права и технологий.

Сравнительный анализ международного опыта подтверждает отсутствие универсальной модели регулирования смарт-контрактов и необходимость учета национальных особенностей при разработке правовых решений. Вместе с тем глобальный характер цифровых технологий диктует необходимость гармонизации базовых подходов и развития механизмов международного сотрудничества. Постсоветские государства имеют уникальную возможность использовать преимущества общего правового наследия и интеграционных связей для создания согласованной системы регулирования цифровых правоотношений.

На основании проведенного исследования представляется целесообразным сформулировать ряд рекомендаций, направленных на совершенствование правового регулирования смарт-контрактов в постсоветских государствах. В сфере законодательства необходимо внесение изменений в гражданские кодексы, предусматривающих определение смарт-контрактов, особенности их заключения, исполнения и прекращения, а также специальные основания недействительности, связанные с техническими ошибками или злонамеренными действиями

. Важным элементом должно стать установление требований к содержанию смарт-контрактов, включая обязательность человекочитаемого описания алгоритма и последствий его исполнения.

В институциональной сфере целесообразно создание специализированных подразделений в судебных органах, обладающих необходимыми техническими компетенциями для рассмотрения споров, связанных со смарт-контрактами. Развитие альтернативных механизмов разрешения споров, включая онлайн-арбитраж и медиацию, может существенно повысить эффективность защиты прав в цифровой среде. Формирование экспертных советов при регуляторных органах обеспечит оперативную адаптацию правового регулирования к технологическим изменениям.

В области технической стандартизации критически важной является разработка единых требований к безопасности, тестированию и аудиту смарт-контрактов. Создание национальных или региональных центров сертификации может способствовать повышению доверия к данной технологии. Особое внимание следует уделить обеспечению интероперабельности различных блокчейн-платформ для облегчения трансграничного взаимодействия.

Развитие профессиональных компетенций требует внедрения образовательных программ по цифровому праву в юридических вузах, организации курсов повышения квалификации для практикующих юристов и судей, а также поддержки междисциплинарных исследований на стыке права и технологий. Формирование профессионального сообщества специалистов в области правового регулирования цифровых технологий будет способствовать обмену опытом и выработке лучших практик.

Перспективы дальнейших исследований в данной области представляются весьма обширными. Особого внимания заслуживает изучение влияния технологий искусственного интеллекта на эволюцию смарт-контрактов и возможности создания самообучающихся договорных систем. Актуальным направлением является исследование социально-экономических эффектов массового внедрения смарт-контрактов, включая влияние на транзакционные издержки, структуру рынков и модели ведения бизнеса. Психологические и поведенческие аспекты принятия решений в условиях автоматизированного исполнения договоров требуют междисциплинарного подхода с привлечением методов экспериментальной экономики и когнитивной психологии.

В заключение следует отметить, что цифровая трансформация гражданско-правовой инфраструктуры представляет собой объективный и необратимый процесс, требующий активной позиции государства, бизнеса и общества. Успешная адаптация правовых систем постсоветских государств к вызовам цифровой эпохи возможна только через сочетание инновационных подходов с сохранением фундаментальных правовых принципов, обеспечивающих справедливость, правовую определенность и защиту прав человека. Смарт-контракты, являясь одним из ключевых инструментов цифровой экономики, должны рассматриваться не как угроза традиционному праву, но как возможность его эволюционного развития и повышения эффективности права.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Родионова Н. А. и др. Экономические возможности и угрозы развития блокчейн-технологий: магистерская диссертация по направлению подготовки: //М. Симплоер. – 2019. - 125 с.

2 Султанов А. Р. Проблемы исполнения решений Конституционного суда РФ //Журнал российского права. – 2009. – №. 9 (153). – С. 65-77.

3 Постановление АС Поволжского округа от 18.05.2023 по делу № А55-7445/2022. [Электронный ресурс] — URL: https://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=APV (дата обращения 08.09.2025)

4 Решение АС Омской области от 27.05.2019 по делу № А46-4990/2019. [Электронный ресурс] — URL: https://base.garant.ru/39383555/ (дата обращения 08.09.2025)

5 Ильясова А. Р., Хазиахметова Г. А. Трансформация экономической деятельности под влиянием цифровизации. Проблемы социально-экономической устойчивости региона. — 2020. — С. 113-120.

6 Айтимиов Б.З., Ильясова Г.А. Блокчейн технологияларды қолдану салалары: шетелдердегі құқықтық реттеу тәжірибесі. Bulletin of the Karaganda University "Law Series". — № 2. — 2024. — С. 122-130.

7 Зверькова Т. Н. Regtech: достижение баланса между регулированием и инновациями //Азимут научных исследований: экономика и управление. – 2022. – Т. 11. – №. 1 (38). – С. 20-25.

8 Амельченя Ю. А. Некоторые аспекты смарт-контракта в законодательстве Республики Беларусь. – 2020.- 105 с.

9 Buchwald M. Smart contract dispute resolution: The inescapable flaws of blockchain-based arbitration //U. Pa. L. Rev. – 2019. – Т. 168. – 1369 с.

10 Вашкевич А. М. Смарт-контракты: что, зачем и как //М.: Симплоер. – 2018. – Т. 89. - 122 с.

11 Werbach K., Cornell N. (2017) Contracts Ex Machina. Duke Law Journal. Vol. 67. P. 313-382.

12 Raskin M. (2016) The Law and Legality of Smart Contracts. Georgetown Law Technology Review. Vol. 1. P. 305-341.

13 De Filippi P., Wright A. (2018) Blockchain and the Law: The Rule of Code. Harvard University Press. 312 p.

14 Levy K.E.C. (2017) Book-smart, not street-smart: blockchain-based smart contracts and the social workings of law. Engaging Science, Technology, and Society. Vol. 3. P. 1-15.

15 Rossi E., Sørensen C. (2022) The meaning of de/centralization: a theoretical review, towards a conceptual framing. Centralization: A Theoretical Review, Towards a Conceptual Framing. – 127 p.

16 Efimova L. G., Mikheeva I. E., Chub D. V. Comparative analysis of doctrinal concepts of legal regulating smart contracts in Russia and foreign states //Law: J. Higher Sch. Econ. – 2020. – 78 с..

17 Сидоров В. Ю. Особенности применения прецедентного права в Великобритании и США //Состав редакционной коллегии и организационного комитета. //М.: Симплоер. – 2025. - 87 с.

18 Петрова Г. В. Формирование интеграционного права ЕАЭС в условиях глобализации и регионализации экономических процессов и макроэкономический эффект унификации и гармонизации законодательства государств-членов ЕАЭС //Международное сотрудничество евразийских государств: политика, экономика, право. – 2017. – №. 3 (12). – С. 28-40.

19 Шкаленко А. В. Характер институциональных изменений внешней торговли под влиянием процессов цифровизации в условиях международной экономической интеграции //Национальные интересы: приоритеты и безопасность. – 2020. – Т. 16. – №. 7. – С. 1352-1365.

ПОСТКЕҢЕСТІК МЕМЛЕКЕТТЕРДЕГІ АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ИНФРАҚҰРЫЛЫМНЫҢ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ: СМАРТ-КЕЛІСІМШАРТТАРДЫ ЕНГІЗУ ЖӘНЕ ЗАҢНАМАЛЫҚ СЫН-ҚАТЕРЛЕРГЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Зерттеу посткеңестік мемлекеттердегі азаматтық-құқықтық инфрақұрылымның цифрлық трансформациялау үдерістерін смарт-келісімшарттар технологиясын енгізу мәселесіне және ілеспе заңнамалық сын-қатерлерге баса назар аудара отырып, кешенді талдау болып табылады. Мақалада қолданыстағы құқықтық шеңберлерді терең зерделеу жүргізіледі, жүйелік реттеушілік олқылықтар анықталады және дәстүрлі азаматтық-құқықтық механизмдерді қазіргі цифрлық шындық талаптарына бейімдеу бойынша негізделген ұсыныстар тұжырымдалады. Мақала мақсаты смарт-келісімшарттар технологиясын енгізу призмасы арқылы посткеңестік мемлекеттердегі азаматтық-құқықтық инфрақұрылымды технологиялық жаңғырту процестеріне кешенді ғылыми талдау жүргізу, құқықтық реттеудің негізгі проблемаларын анықтау және заңнаманы жетілдіру бойынша ғылыми негізделген ұсынымдар әзірлеу болып табылады. Зерттеу әдіснамасы қолданыстағы заңнаманы кешенді талдауға, құқық қолдану тәжірибесін зерделеуге және салыстырмалы-құқықтық зерттеулер жүргізуге негізделгендіктен жаһандық цифрландыру жағдайында классикалық азаматтық-құқықтық институттардың эволюциясын түсінуге елеулі үлес қосуға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері посткеңестік мемлекеттердің құқықтық жүйелерінің цифрлық технологияларды интеграциялауға дайындық дәрежесіндегі айтарлықтай дифференциацияны көрсетеді, смарт-келісімшарттарды құқықтық реттеудің іргелі мәселелерін ашады және заңнаманы жаңғырту бойынша практикалық ұсыныстарды негіздейді. Жұмыстың ғылыми жаңалығы цифрлық технологиялардың ықпалымен азаматтық-құқықтық қатынастардың трансформациялану заңдылықтарын анықтауда және посткеңестік кеңістік шеңберінде құқықтық реттеуді үйлестірудің тұжырымдамалық тәсілдерін әзірлеуде жатыр.

Негізгі сөздер: цифрлық трансформация, смарт-келісімшарттар, азаматтық құқық, посткеңестік мемлекеттер, құқықтық реттеу, блокчейн, цифрлық құқықтар

DIGITAL TRANSFORMATION OF CIVIL LAW INFRASTRUCTURE IN POST-SOVIET STATES: A COMPARATIVE ANALYSIS OF SMART CONTRACT IMPLEMENTATION AND LEGISLATIVE CHALLENGES

Abstract

This study presents a comprehensive analysis of digital transformation processes in civil law infrastructure across post-Soviet states, with a focus on the implementation challenges of smart contract technology and the associated legislative issues. The work conducts an in-depth examination of existing legal frameworks, identifies systemic regulatory gaps, and formulates substantiated proposals for adapting traditional civil law mechanisms to the requirements of modern digital reality. The purpose of the article is to conduct a comprehensive scientific analysis of the processes of technological modernization of civil law infrastructure in post-Soviet states through the prism of the introduction of smart contract technology, identify key problems of legal regulation and develop scientifically sound recommendations for improving legislation. The research methodology is based on a comprehensive analysis of current legislation, examination of law enforcement practices, and comparative legal studies, which allows for a significant contribution to understanding the evolution of classical civil law institutions in the context of global digitalization. The research results demonstrate considerable differentiation in the readiness of post-Soviet states' legal systems to integrate digital technologies, reveal fundamental problems in the legal regulation of smart contracts, and substantiate practical recommendations for legislative modernization. The scientific novelty of the work lies in identifying patterns of civil law relations transformation under the influence of digital technologies and developing conceptual approaches to harmonizing legal regulation within the post-Soviet space.

Keywords: digital transformation, smart contracts, civil law, post-Soviet states, legal regulation, blockchain, digital rights

REFERENCES

1 Rodionova N.A. i dr. Ekonomicheskie vozmozhnosti i ugrozy razvitiya blokchein-tekhnologii *[Economic opportunities and threats of blockchain technology development]*: magisterskaya dissertatsiya po napravleniyu podgotovki:. //M. Simploer. 2019.- 125 p [in Russian]

2 Sultanov A.R. Problemy ispolneniya reshenii Konstitutsionnogo suda RF *[Problems of execution of decisions of the Constitutional Court of the Russian Federation]*. Zhurnal rossiiskogo prava. 2009. No. 9 (153). P. 65-77. [in Russian]

3 Postanovlenie AS Povolzhskogo okruga ot 18.05.2023 po delu № A55-7445/2022 *[Resolution of the Arbitration Court of the Volga District dated 18.05.2023 in case No. A55-7445/2022]*. Available at: URL: https://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=APV (accessed: 08.09.2025). [in Russian]

4 Reshenie AS Omskoi oblasti ot 27.05.2019 po delu № A46-4990/2019 *[Decision of the Arbitration Court of the Omsk Region dated 27.05.2019 in case No. A46-4990/2019]*. Available at: URL: https://base.garant.ru/39383555/ (accessed: 08.09.2025). [in Russian]

5 Ilyasova A.R., Khaziakhmetova G.A. Transformatsiya ekonomicheskoi deyatelnosti pod vliyaniem tsifrovizatsii *[Transformation of economic activity under the influence of digitalization]*. Problemy sotsialno-ekonomicheskoi ustoichivosti regiona. 2020. P. 113-120. [in Russian]

6 Aitimov B.Z., Ilyassova G.A. Blokchein tekhnologıalardy qoldanu salalary: shetelderdeği qūqyqtyq retteu tәzhırıbesı *[Areas of application of blockchain technologies: legal regulation experience in foreign countries]*. Bulletin of the Karaganda University "Law Series". 2024. No. 2. P. 122-130. [in Kazakh].

7 Zverkova T.N. Regtech: dostizhenie balansa mezhdu regulirovaniem i innovatsiyami *[Regtech: achieving balance between regulation and innovation]*. Azimut nauchnykh issledovanii: ekonomika i upravlenie. 2022. Vol. 11. No. 1 (38). P. 20-25. [in Russian]

8 Amelchenya Yu.A. Nekotorye aspekty smart-kontrakta v zakonodatelstve Respubliki Belarus *[Some aspects of smart contract in the legislation of the Republic of Belarus]*. 2020. – 105 p. [in Russian]

9 Buchwald M. Smart contract dispute resolution: The inescapable flaws of blockchain-based arbitration. U. Pa. L. Rev. 2019. Vol. 168. 1369 p. [in English]

10 Vashkevich A.M. Smart-kontrakty: chto, zachem i kak *[Smart contracts: what, why and how]*. M.: Simploer. - 2018. Vol. 89. – 122 p. [in Russian]

11 Werbach K., Cornell N. (2017) Contracts Ex Machina. Duke Law Journal. Vol. 67. P. 313-382. [in English]

12 Raskin M. (2016) The Law and Legality of Smart Contracts. Georgetown Law Technology Review. Vol. 1. P. 305-341. [in English]

13 De Filippi P., Wright A. (2018) Blockchain and the Law: The Rule of Code. Harvard University Press. 312 p. [in English]

14 Levy K.E.C. (2017) Book-smart, not street-smart: blockchain-based smart contracts and the social workings of law. Engaging Science, Technology, and Society. Vol. 3. P. 1-15. [in English]

15 Rossi E., Sørensen C. (2022) The meaning of de/centralization: a theoretical review, towards a conceptual framing. Centralization: A Theoretical Review, Towards a Conceptual Framing. – 127 p. [in English]

16 Efimova L.G., Mikheeva I.E., Chub D.V. Comparative analysis of doctrinal concepts of legal regulating smart contracts in Russia and foreign states. Law: J. Higher Sch. Econ. 2020. 78 p. [in English]

17 Sidorov V.Yu. Osobennosti primeneniya pretsedentnego prava v Velikobritanii i SShA *[Features of the application of case law in Great Britain and the USA]*. Sostav redaktsionnoi kollegii i organizatsionnogo komiteta. M.: Simploer. - 2025. – 87 p. [in Russian]

18 Petrova G.V. Formirovanie integratsionnogo prava EAES v usloviyakh globalizatsii i regionalizatsii ekonomicheskikh protsessov i makroekonomicheskii effekt unifikatsii i garmonizatsii zakonodatelstva gosudarstv-chlenov EAES *[Formation of EAEU integration law in the context of globalization and regionalization of economic processes and macroeconomic effect of unification and harmonization of legislation of EAEU member states]*. Mezhdunarodnoe sotrudnichestvo evraziiskikh gosudarstv: politika, ekonomika, pravo. 2017. No. 3 (12). P. 28-40. [in Russian]

19 Shkalenko A.V. Kharakter institutsionalnykh izmenenii vneshnei torgovli pod vliyaniem protsessov tsifrovizatsii v usloviyakh mezhdunarodnoi ekonomicheskoi integratsii *[The nature of institutional changes in foreign trade under the influence of digitalization processes in the context of international economic integration]*. Natsionalnye interesy: prioritety i bezopasnost. 2020. Vol. 16. No. 7. P. 1352-1365. [in Russian]

Information about authors:

Amanlyk Gulimov - **corresponding author,** Doctor of Law, Professor of the Department of "Human Rights, Constitutional Law and Governance", Karakalpak State University, 1, Ch.Abdirov, Nukus, Republic of Uzbekistan

E-mail: Gamanlik75@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8735-5984

Zhamilya Panabergenova - Basic doctoral student of the Department of "Civil and Business Law", Karakalpak State University, 1, Ch.Abdirov, Nukus, Republic of Uzbekistan

E-mail: panabergenova@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-0716-832X

Информация об авторах:

Аманлык Гулимов – **основной автор**, доктор юридических наук, профессор кафедры «Права человека, государственное право и правление» Каракалпакского государственного университета имени Бердаха, Ч.Абдирова 1, г.Нукус, Республика Узбекистан

E-mail: Gamanlik75@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8735-5984

Жамиля Панабергенова - базовый докторант кафедры «Гражданское и бизнес-право» Каракалпакского государственного университета имени Бердаха, Ч.Абдирова 1, г.Нукус, Республика Узбекистан

E-mail: panabergenova@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-0716-832X

Авторлар туралы ақпарат:

Аманлық Гулимов – **негізгі автор**, заң ғылымдарының докторы, «Адам құқықтары, мемлекеттік құқық және басқару» кафедрасының профессоры, Бердақ атындағы Қарақалпақ мемлекеттік университеті. Ч.Әбдіров 1, Нөкіс қ., Өзбекстан Республикасы

E-mail: Gamanlik75@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8735-5984

Жәмиля Панабергенова - «Азаматтық және бизнес құқығы» кафедрасының негізгі докторанты, Бердақ атындағы Қарақалпақ мемлекеттік университеті, Ч.Әбдіров 1, Нөкіс қ., Өзбекстан Республикасы

E-mail: panabergenova@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-0716-832X

МРНТИ 10.53.30 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.39**
УДК 349.6

Ж. Музтауов[1]*, Ю. Гаврилова[1], Б. Умитчинова[1]

[1]Казахстанско-Американский свободный университет, 070004, г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан
*e-mail: muztauovzhandos@mail.ru

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОГО И НАЦИОНАЛЬНОГО МЕХАНИЗМА РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРАВ КЛИМАТИЧЕСКИХ МИГРАНТОВ

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы, связанные с регулированием правоотношений климатических (экологических) мигрантов, экологических беженцев и вынужденно переселившихся граждан в международном и национальном законодательствах, а также современные тенденции, связанные с оставлением мест постоянного проживания вследствие ухудшения экологической ситуации.

Целью исследования является совершенствование норм международного и национального права, регулирующих права климатических (экологических) мигрантов, экологических беженцев и вынужденно переселившихся граждан в международном и национальном законодательствах. Существующее состояние международного и национального законодательства не отвечает современным вызовам, стоящим перед человечеством, и не дает четкого определения понятиям, связанным с климатическими мигрантами. Нормы международного законодательства значительно устарели, так как в период принятия действующей редакции перед мировым сообществом стояли проблемы военного характера. Между тем мир и его проблемы за последние несколько десятилетий сильно изменились. Следовательно, возникла необходимость в нормативном регулировании, отвечающем современным трендам и вызовам.

Результаты исследования позволили определить проблемы в международном и национальном законодательствах, связанные с климатическими (экологических) мигрантами, экологическими беженцами и вынужденно переселившимися гражданами. Подготовлены проект международного договора о климатических мигрантах и изменения в Закон Республики Казахстан «О беженцах» и Закон Республики Казахстан «О миграции населения». Обобщена имеющаяся статистическая информация об основных регионах мира и Республики Казахстан, подверженных наибольшей миграции населения в связи с ухудшением экологических условий, не пригодных для нормальной жизнедеятельности человека.

Ключевые слова: климатические мигранты, изменение климата, международные соглашения, международные организации, заболеваемость.

Введение

Последние десятилетия ознаменовались большими миграционными потоками, связанными с изменением климата, препятствующими нормальной жизнедеятельности человека. По данным Международной федерации обществ Красного Креста и Красного Полумесяца с сентября 2020 года по февраль 2021 года из-за различных климатических бедствий покинуть места своего проживания пришлось порядка 10 миллионов человек [1].

Основная масса переселившихся граждан приходится на страны Африки и Азии. Потенциально в зону риска входят и страны Центральной Азии (Казахстан, Узбекистан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан), расположенные в крайне засушливом регионе и не имеющие выхода к Мировому океану. К примеру, согласно данным международных экспертов, температура в регионе растет быстрее, чем в среднем по миру, что приводит к сокращению площади ледников. Засуха в регионе может нанести ущерб в размере 1,3% ВВП в год, что приведет к появлению около 5 миллионов внутренних «климатических» мигрантов [2].

В свою очередь указанное обстоятельство может создать риск нехватки водных ресурсов для удовлетворения жизненно важных и производственных потребностей. Основные причины, побуждающие людей менять свое местожительство, можно условно разделить на 2 категории.

К первой группе относится природно-климатический фактор: изменение климата, таяние ледников, эрозия почв, уменьшение ежегодного стока поверхностных водных объектов, лесные пожары и т.д.

Ко второй группе относится антропогенный фактор: вырубка лесов, промышленная разработка полезных ископаемых, уничтожение объектов дикой природы (флора и фауна),

загрязнение водных объектов отходами промышленных предприятий, воздействие вредного производства на экосистему и т.д.

Крупнейшие геополитические изменения, произошедшие во второй половине прошлого века, стали триггером для масштабной миграции населения. Наряду с политическими, социально-экономическими и религиозными причинами экологическая миграция занимает важное место.

Температурный, водный и продовольственный кризис, увеличивающееся число экстремальных явлений, таких как ураганы, наводнения и пожары - все это заставляет население проблемных регионов искать другие места для жизни и порождает явление климатической или экологической миграции [3]. Еще в 1990 году в своем первом оценочном докладе Межправительственная группа экспертов по изменению климата отметила, что «одним из самых серьезных последствий изменения климата может стать миграция людей» [4]. Только за XX век океан поднялся примерно на 17 см, а с 2016 года верхняя планка сдвигается на 3.4 мм ежегодно [5].

Ученые предрекают, что к 2100 году уровень моря увеличится более чем на метр. При этом вся прибрежная сельскохозяйственная и городская инфраструктура зависит от постоянства океана – а он давно вышел из-под контроля и активно захватывает сушу [6].

Продолжающаяся миграция привела к тому, что, согласно данным Международной организации миграции, на начало 2019 года количество климатических мигрантов в мире достигло 18,2 миллионов человек, а к 2050 году, согласно прогнозам Всемирного банка, количество людей, которые будут перемещаться внутри границ своих государств в Африке, Южной Азии и Латинской Америке по причинам изменения климата, может составить 140 миллионов [7].

Например, по данным Центра мониторинга внутренних перемещений (Internal displacement monitoring centre), Китай, Филиппины, Индия и Бангладеш вошли в топ-стран 2020 года по внутренним перемещениям, связанным с природными аномалиями. Данные представлены на рисунке 1 [8].

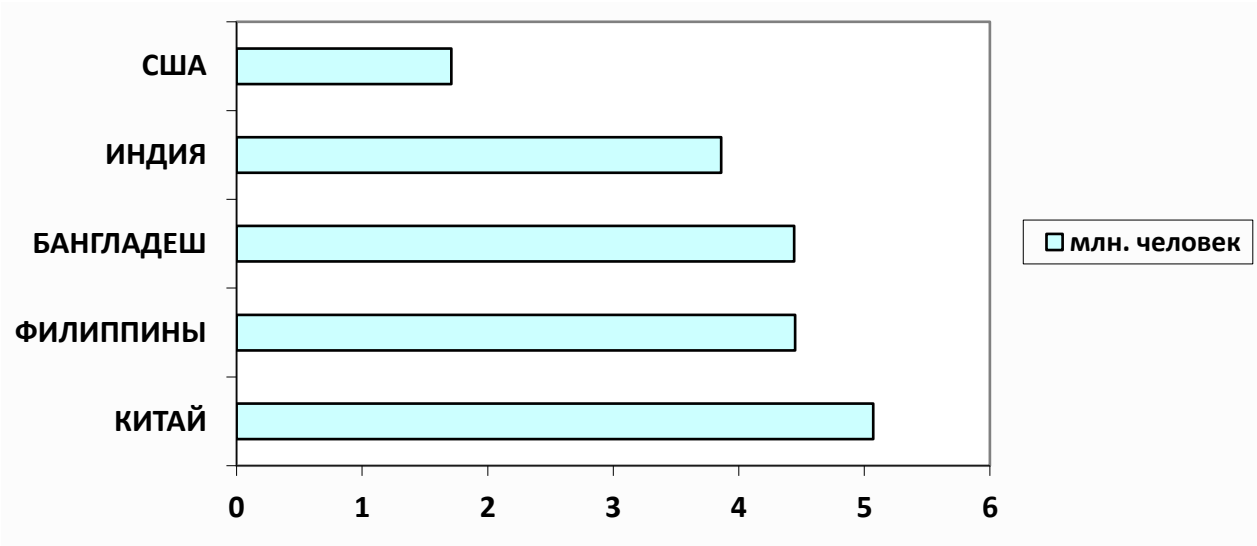

Рисунок 1 - Данные Центра мониторинга внутренних перемещений

Примечание: составлено авторами на основе источника [8]

Высокое внутреннее перемещение граждан, указанных в диаграмме, обусловлено прежде всего высоким уровнем численности населения, которое в совокупности составляет более 3,4 млрд. человек. Немаловажным фактором также являются проблемы качества окружающей среды (Индия, Бангладеш, Филиппины) и близость к Мировому океану, который зачастую вызывает мощные разрушения на побережье вышеуказанных государств.

Впервые проблема экологической миграции была освещена в 1948 году американским экологом Уильямом Вогтом, который, в частности, употребил термин «лицо, перемешенное по экологическим причинам» [9].

В результате бурной послевоенной индустриализации во многих странах с преобладающей ролью промышленности в экономике, окружающей среде нанесен серьезный ущерб в виде загрязнения атмосферного воздуха, поверхностных вод и почвы. Данное обстоятельство ограничивало граждан в праве на благоприятную окружающую среду.

Широкое внимание общественности данная проблема получила в 1985 году, после доклада исследователя Программы ООН по окружающей среде Эссама Эл-Хиннави (Essam El-Hinnawi), который ввел понятие «экологический беженец» [9. - 210].

Климатические изменения, повлиявшие на решения многих людей покинуть родные места, привели к тому, что на Всемирной конференции ООН по окружающей среде и развитию (Рио-де-Жанейро, 1992) было высказано мнение о том, что численность экологических мигрантов в 90-е годы превысила численность «классических» беженцев [10].

В научных кругах существуют различные мнения для определения лиц, покинувших места своего постоянного проживания из-за экологических факторов. Наиболее часто авторами выделяются понятия «климатические (экологические) мигранты», «экологические беженцы» и «вынужденно переселившиеся граждане». В 1995 году Норман Майерс концептуализировал понятие «экологический мигрант». По его версии, это лицо, которое находится не в безопасности в своем обычном месте проживания в связи с экологическими факторами чрезвычайного характера [11].

Конференция ООН по защите природных ресурсов, состоявшаяся в Бонне в 2008 году, углубила имеющиеся понятия, добавив различные субкатегории.

Во второй части исследования проведен анализ Конвенции о статусе беженцев и ее роли в международно-правовом регулировании вынужденно переселившихся лиц, а также анализ Международной организации по миграции.

В третьей части затронуты проблемы национального законодательства и институциональной базы Республики Казахстан в решении проблем лиц, вынужденно покинувших свои территории.

Четвертая часть содержит предложения по совершенствованию международного и национального законодательства.

Материалы и методы исследования

В ходе исследования проведен ретроспективный анализ международных соглашений, касающихся вопросов беженцев. Методы анализа и обобщения позволили структурировать полученные результаты, на основе которых сделаны выводы исследования и выработаны практические рекомендации.

Результаты и обсуждение

Международным договором, регулирующим вопросы, связанные с беженцами, является принятая в 1951 году Конвенция о статусе беженцев (далее - Конвенция) и Протокол к ней, принятый в 1967 году, к которой присоединились 145 государств, которые прежде всего связаны с общими правами человека, но не с экологическими.

Конвенцией беженцем признается лицо, которое может стать жертвой преследований по признаку расы, вероисповедания, гражданства, принадлежности к определенной социальной группе или политических убеждений и находится вне страны своей гражданской принадлежности.

Следует отметить, что в основу Конвенции заложены требования, необходимые для признания человека беженцем в результате различного вида преследований, произошедших до 1 января 1951 года.

Конвенция представляет собой достаточно весомый международный договор, состоящий из 7 глав и 46 статей, определяющих общие положения беженцев, правовой статус, трудовые отношения, социальное попечение, административное содействие и переходного периода.

Осознавая важность внесения изменения в Конвенцию, в 1967 году был принят Протокол, касающийся статуса беженца, которым ограничение по признанию лиц, которые стали беженцами в результате событий, произошедших до 1951 году, отменено. Протокол содержит 11 статей, регулирующих вопросы сотрудничества государств с Организацией Объединенных Наций, разрешение споров, вопросы присоединения к Протоколу и другое.

В дальнейшем ни в Конвенцию, ни в Протокол, несмотря на значительные геополитические изменения в последующем, которые привели к росту нелегальной миграции, дополнения не вносились. К примеру, события, которые произошли в Ливии более десяти лет назад, привели к огромному количеству беженцев, покинувших свои территории из-за страха за свою жизнь и направившихся в Европу через Италию.

В феврале 2017 года, после увеличения числа пересечений границы между Ливией и Италией, две страны подписали Меморандум о взаимопонимании по сотрудничеству в области развития, борьбы с нелегальной иммиграцией, торговли людьми и контрабанды топлива, а также об укреплении безопасности границ между государством Ливия и Итальянской Республикой.

Мальтийская декларация 2017 года государств-членов ЕС одобрила Меморандум и объявила о новых мерах сотрудничества с Ливией, таких как предоставление обучения, оборудования и финансирования.

Итало-ливийский Меморандум, в частности, требует от Италии предоставления технической поддержки ливийским институтам, отвечающим за борьбу с нелегальной иммиграцией. Италия выплатила Ливии около 785 миллионов евро в соответствии с Меморандумом [12].

Отсутствие определения и правовых положений для перемещенных лиц из-за проблем климата и окружающей среды означает, что люди, уже уязвимые к экологической катастрофе, могут столкнуться с трудностями при доступе к надлежащей защите и поддержке в местах переселения. По этой причине многие призывают к закреплению понятия «климатических беженцев» в качестве юридической категории [13].

Основное отличие «экологического беженца» от «климатического мигранта» заключается в том, что миграция вызвана частным случаем, климатическими процессами, а переселение беженца вызвано вынужденным оставлением места своего постоянного проживания из-за ухудшения климатической ситуации.

Правовая защита климатических мигрантов и беженцев остается недостаточно разработанной, экологические эксперты выступают за признание экологической миграции и разработку мер помощи. По нашему мнению, одной из субкатегорий, требующей признания на международном уровне и закрепления международным договором, является экологическая миграция с выделением ее соответствующих видов (добровольная или вынужденная, массовая или локальная, внутренняя или внешняя).

Пример с беженцами Ливии также можно отнести к одному из вопросов экологической миграции, так как разрушение инфраструктуры населенных пунктов привело к отсутствию доступа к системам водоснабжения и водоотведения и так далее. Поэтому боевые действия на территории страны привели к появлению беженцев, покинувших свои дома не только вследствие войны, но и по экологическим мотивам.

Правовое признание экологической миграции как общемировой проблемы должно послужить основанием для борьбы с первопричинами миграции. Текущее состояние показывает, что зачастую мировое сообщество борется с последствиями экологической миграции (предоставление временного жилья, разработка государственных программ поддержки, привлечение благотворительных организаций и другое), что не всегда показывает свою эффективность. При этом хотелось бы подчеркнуть тот факт, что Конвенция исполнила свою историческую роль, необходимую для решения проблем, стоящих перед послевоенным миром.

В целях реализации положений Конвенции в 1951 году создана Международная организация по миграции (The International Organization for Migration), основной миссией которой стало регулирование процессов миграции в Европе после Второй мировой войны. В нее входят

175 государств-членов, еще 8 государств в качестве наблюдателя и представительства в более чем 100 странах.

Организация призвана обеспечить упорядоченное и гуманное управление миграцией, содействовать международному сотрудничеству, оказывать помощь в поиске решений миграционных проблем и представлять гуманитарную помощь нуждающимся мигрантам, включая беженцев и внутренне перемещенных лиц [14]. Одной из основных целей организации является предотвращение вынужденной миграции населения в результате факторов окружающей среды. Указанная цель достижима путем взаимодействия с правительствами стран, подверженных негативному воздействию окружающей среды. Участие в организации не налагает на участников обязательств по изменению национального законодательства, а лишь расширяет их влияние в рассматриваемых мировым сообществом миграционных вопросах. Следует отметить, что изначально организация создана как межправительственная организация, не входящая в структуру Организации Объединенных Наций.

В 2016 году было заключено Соглашение о взаимоотношениях между Организацией Объединенных Наций и Международной организацией по миграции. Так она стала одним из специализированных учреждений ООН [15]. Пониманием важности и повышением статуса организации как члена Организации Объединенных Наций, возможно, объясняется довольно позднее присоединение к организации крупных политических игроков в лице России (2020 год) и Китая (2016 год). Столь длительное отсутствие двух стран с населением в общей сложности 1,5 млрд. человек ставило под сомнение эффективность в решении глобальных проблем, связанных с миграцией населения. Несмотря на все эти недостатки, Международная организация по миграции, членами которой являются Китай и Россия, теперь по праву может претендовать на звание глобальной организации [16].

Учитывая глобальные вызовы на всех без исключения материках и континентах, связанные с изменением климата, Международная организация по миграции, участниками которой являются большинство стран мира, может по праву стать центральным органом, которое во взаимодействии с национальными правительствами сможет решить не только локальные, но и более крупные проблемы, затрагивающие интересы нескольких стран.

Принимая во внимание опыт зарубежных стран, следует отметить опыт Турецкой Республики, которая включила в Стратегический план Национального управления на случай стихийных бедствий и чрезвычайных ситуаций на 2013-2017 года вопросы внутренней миграции или перемещения граждан из-за изменений климата.

В Стратегическом руководстве по планированию уменьшения рисков бедствий на 2019-2023 годы отражен риск значительных миграций из соседних стран в связи с бедствиями. Стратегия и план действий по адаптации к изменению климата на 2024-2030 годы направлены на противодействие изменению климата, в том числе включающее увеличение доходов населения для предотвращения их миграции из сельской местности. Законы об иностранцах и международной защите позволяют выдавать разрешение на проживание из гуманитарных соображений на срок до одного года, тем самым позволяя экологическим беженцам проживать в стране пребывания.

Казахстан присоединился к Конвенции в 1998 году, а в 2011 году ратифицировал Соглашение о сотрудничестве между Правительством Республики Казахстан и Управлением Верховного Комиссара Организации Объединенных Наций по делам беженцев. В Казахстане приняты Закон «О беженцах» и Закон «О миграции населения». Вместе с тем территория Казахстана на протяжении 40 лет являлась полигоном для проведения испытаний ядерного оружия, что впоследствии стало причиной принятия в 1992 году Закона «О социальной защите граждан, пострадавших вследствие ядерных испытаний на Семипалатинском испытательном ядерном полигоне».

Указанный правовой акт устанавливает статус граждан и классификацию территорий, пострадавших от воздействия многолетних ядерных взрывов, определяет виды компенсаций, льгот и мероприятий по социально-экономическому развитию территории. Аналогично в 1992 году принят Закон «О социальной защите граждан, пострадавших вследствие экологического

бедствия в Приаралье», который также обеспечивает социальную поддержку граждан, пострадавших в результате Аральской экологической катастрофы.

Постановлением Правительства Республики Казахстан в 2022 году утверждена Концепция миграционной политики Республики Казахстан на 2023–2027 годы, определяющая вектор развития миграционной политики на ближайшие несколько лет. Однако ни один из вышеуказанных правовых актов не дает определения лицу, покинувшему место своего проживания из-за экологических факторов.

В соответствии со статьей 3 Закона «О миграции населения» определены основные цели иммиграции в Республику Казахстан:

- возвращение на историческую родину;
- воссоединение семьи;
- получение образования;
- осуществление трудовой деятельности;
- по гуманитарным и политическим мотивам.

Иммигранты, въехавшие на территорию Казахстана по политическим мотивам, именуются беженцами и лицами, которым предоставлено политическое убежище.

Согласно подпункту 1) статьи 1 Закон «О беженцах», беженцем признается иностранец, который в силу обоснованных опасений может стать жертвой преследований по признаку расы, национальности, вероисповедания, гражданства, принадлежности к определенной группе или политическим убеждением. Также законодательством о миграции населения определен круг внутренних мигрантов, к которым относятся добровольно переселяющиеся в регионы, определенные Правительством Республики Казахстан, и самостоятельно переселяющихся по собственному волеизъявлению, что соответствуют нормам, заложенным в Конституции Республики Казахстан, согласно которым каждый имеет право на свободное передвижение и выбора места жительства. Между тем, если цели въезда довольно широко представлены, то порядок выезда за пределы Республики Казахстан определен лишь временным пространством (для постоянного и временного проживания) и не указаны причины, по которым человек покидает страну своего проживания. В качестве примера можно привести социально-экономические, политические, этнорелигиозные, военные и экологические мотивы.

Экологическим мотивом может послужить, как уже отмечено, последствия ядерных испытаний и катастрофа Аральского моря, которые привели к изменению экосистемы регионов. Также к экологическим мотивам можно отнести природный и человеческий факторы, которые повлияли на уменьшение территории лесного фонда, стока рек, засорения и эрозии почвы, промышленная разработка залежей полезных ископаемых, изменение климата региона и другие сопутствующие факторы.

Национальным бюро по статистике Казахстана причины миграции населения не указываются при подготовке статистических показателей, за исключением возникновения трудовых отношений и учебных целей. Казахстан в советский период нередко становился площадкой для проведения всевозможных экспериментов, направленных на развитие не только экономики, но и военно-промышленного комплекса. К примеру, в результате нерационального использования вод рек Сырдарья и Амударья некогда одно из крупнейших озер мира – Арал сегодня представляет песчано-соляную пустыню площадью более 5 миллионов гектаров, шлейф от пыльных бурь которых превышает сотни километров.

Пыльные бури негативным образом влияют на здоровье человека и вызывают онкологические и респираторные заболевания, заболевания органов дыхания и анемию. Поэтому мировым сообществом Аральская катастрофа признана одной из крупнейших экологических катастроф прошлого столетия.

Территория и население Восточно-Казахстанской области (ныне область Абай) также подверглись антропогенному воздействию человека вследствие более 400 испытаний ядерного оружия в период с 1949 года по 1989 год, что в конечном итоге привело к уничтожению флоры и фауны, загрязнению земель, воздушного бассейна и водных ресурсов региона.

Согласно статистике Министерства здравоохранения Казахстана, от последствий испытаний атомного оружия на Семипалатинском полигоне пострадало 1,5 миллиона человек. В городе Семее и его окрестностях коэффициент онкологических заболеваний составлял 263,3 человека на 100 тысяч [17].

Поэтому на примере миграции населения Кызылординской и Восточно-Казахстанской областей попытаемся установить причинно-следственную связь между экологическими проблемами и миграцией населения. Данные по миграции населения представлены на рисунке 2 [18].

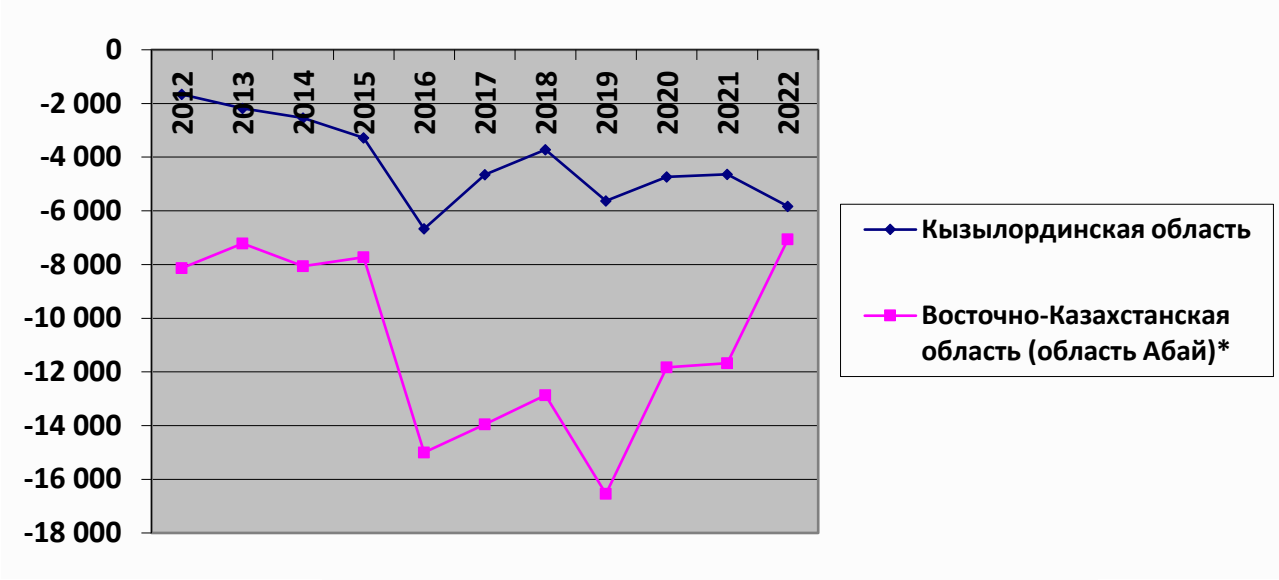

Рисунок 2 - Данные по миграции населения в 2 областях

Примечание: Указом Президента Республики Казахстан № 887 от 3 мая 2022 года область Абай образована путем выделения из состава Восточно-Казахстанской области.

Данные по миграции населения в Кызылординской и Восточно-Казахстанской областях. Вышеуказанная статистика подтверждает факт ежегодного оттока населения двух регионов за пределы мест своего постоянного проживания на протяжении десяти лет. По результатам социологического исследования «Внешние экологические факторы на миграцию населения в Приаралье», проведенного в 2013 году Центром Изучения Общественного Мнения (ЦИОМ, Алматы), установлено, что из 200 опрошенных жителей Аральского района Кызылординской области 56 человек (28%) отметили, что местные жители покидают регион Приаралья в связи с деградацией окружающей среды. Основными причинами является ухудшение качества атмосферного воздуха и сокращение доступа к водным ресурсам и ухудшение их качества [19].

Следовательно, результаты социологического исследования и динамика миграции населения жителей Кызылординской области позволяет сделать вывод о том, что одним из ключевых факторов, побудивших людей покинуть родные места, послужило ухудшение экологической ситуации в регионе.

Схожая экологическая ситуация в области Абай, и высокий уровень миграции населения можно также связать с неблагоприятными условиями для жизнедеятельности человека, которые являются причинами оттока населения. Остальные регионы также показывают отрицательное сальдо миграции, за исключением городов республиканского значения – Астана, Алматы, Шымкент, которые в силу своего развития становятся местом принятия внутренних мигрантов.

Экологические проблемы всегда вызывали различные формы перемещения по всему миру, но недавние исследования подчеркнули, что перемещения с большей вероятностью произойдут из-за изменения климата в будущем. Эмпирическая оценка последствий миграции для здоровья человека до сих пор не до конца понятна. Было проведено мало исследований о влиянии миграции, связанной с изменением климата. Тем не менее риски для здоровья, связанные с

перемещением населения в связи с климатом, вероятно, станут основным источником человеческих страданий, инвалидности и гибели людей [20].

Согласно оценкам Всемирного банка, которое было опубликовано в 2022 году, ежегодно загрязнение воздуха становится причиной свыше 10 тысяч преждевременных смертей и обходится экономике Казахстана более чем в 10,5 миллиардов долларов США. В большинстве случаев заболевания и преждевременная смертность, связанные с низким качеством воздуха, обусловлены зимним смогом и, в частности, высокой концентрацией $PM_{2.5}$ [21].

По данным Бюро национальной статистики, в 2022 году в Республике Казахстан скончались 133 523 человек, из них 30 314 человек (22%) скончались от заболеваний системы кровообращения, 13 848 человек (10%) – от новообразований, 13 108 (9%) – от заболеваний органов дыхания [22]. По данным мониторингового издания Ranking.kz, данные Бюро национальной статистики по причинам смертности включают только крупные группы заболеваний по Международной классификации болезней. В них входят лишь около 60% всех случаев смертей в Казахстане. Причины остальных – а это 40,1%, или 54 тысячи случаев – в официальной статистике не уточнены [23].

Таким образом, отсутствие полных данных в разрезе причин смертей населения дает искаженную картину по статистике смертности населения. В этой связи полагаем, что Министерству здравоохранения Республики Казахстан следовало бы строго руководствоваться утвержденным международным классификатором заболеваний для определения причин смертности. В дальнейшем уточненная статистическая информация послужит основанием для внесения корректных сведений в государственную статистику.

Заключение

Результаты исследования позволили сделать вывод о необходимости принятия совершенно новой Конвенции, затрагивающей интересы экологических мигрантов. Поэтому авторами предлагается проект Конвенции по делам климатических мигрантов.

Статью 1 посвятить определению лиц, покинувших свои территории вследствие ухудшения экологической ситуации. Так, к экологическим мигрантам независимо от того, внутренние или внешние, можно отнести лиц, добровольно покинувших свою территорию вследствие ухудшения экологической ситуации, вызванной изменением климата, опустыниванием, ежегодным половодьем, уничтожением почвы, засорением земли и иными факторами.

Экологическими беженцами можно признать лиц, которые в силу непреодолимых экологических обстоятельств вынуждены покинуть постоянное место жительства вследствие наступления обстоятельств, препятствующих дальнейшей жизнедеятельности. К экологическим беженцам можно отнести лиц, прибывших в страну пребывания из страны проживания вследствие неблагоприятных экологических условий.

К третьей, не менее важной группе можно отнести вынужденных переселенцев. К вынужденным переселенцам можно отнести лиц, вынужденно покинувших место своего жительства в виду объявления территории (регион, населенный пункт) зоной чрезвычайной ситуации или экологического бедствия.

К данному пункту можно отнести как внешних, так и внутренних мигрантов.

Статья 2. Сфера действия Конвенции.

Действие Конвенции будет распространяться на страны, присоединившиеся к Конвенции и принявшие на себя соответствующие обязательства.

Статья 3. Права и обязанности климатических мигрантов.

Статья будет содержать основные права и обязательства лиц, покинувших места своего постоянного проживания. В основу данной статьи должно быть заложено право людей на свободное перемещение и благоприятную окружающую среду, а также ответственность за соблюдение норм международного и национального законодательства.

Статья 4. Права и обязанности стран стран-реципиентов.

Странами-реципиентами будут признаваться страны, подверженные переселению экологических мигрантов, будут признаны их права на международную помощь в случае отсутствия необходимого материально-технического потенциала для оказания первичной

помощи климатическим мигрантам, а также обязательства по недопущению незаконного отказа в принятии климатических мигрантов.

Статья 5. Механизм признания переселенцев климатическими мигрантами.

В основу указанной нормы необходимо заложить процесс с момента въезда в страну-реципиента и до придания ему статуса климатического мигранта либо беженца с обязательным подтверждением факта вынужденного переселения по экологическим мотивам.

Статья 6. Обеспечение первичной медико-санитарной и социальной помощью.

Неотъемлемой частью Конвенции является необходимость оказания медицинской, психологической и иной помощи лицам, пострадавшим в результате ухудшения окружающей среды в местах их постоянного проживания.

Статья 7. Ответственность участников Конвенции.

Предполагается установление ответственности за незаконный отказ в предоставлении временного убежища климатическим мигрантам.

Статья 8. Вступление в силу.

Для совершенствования национального законодательства предлагается понятия «экологический беженец», «экологический мигрант», «вынужденно переселившиеся лицо» внести в Закон «О беженцах» и Закон «О миграции населения».

Органам статистики предлагается в статистической информации по миграции, в т.ч. эмиграции и иммиграции в качестве причин переселения дополнить «экологическими причинами». В институциональном плане предлагается возложить на Министерство экологии и природных ресурсов РК функцию по контролю за экологическими мигрантами посредством сбора и анализа статистических сведений Бюро национальной статистики и миграционной службы Министерства внутренних дел.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Ивашко И.И., Скрипник О.Б. Климатическая миграция населения: Преимущества и недостатки новой парадигмы мироустройства. Вестник Московского финансово-юридического университета. - №2. - 2022. - С. 15-23.

2 Официальный сайт Президента Республики Казахстан [Электронный ресурс] – URL: https://www.akorda.kz/ru/prezident-prinyal-uchastie-v-zasedanii-soveta-glav gosudarstv-uchrediteley-mezhdunarodnogo-fonda-spaseniya-arala-15831 (дата обращения 05.01.2024)

3 Великое переселение будущего: кто такие климатические мигранты [Электронный ресурс] – URL: https://trends.rbc.ru/trends/amp/news/60b0a6d59a794726b0de9e6d (дата обращения 05.01.2024)

4 IPCC First Assessment Report (1990) at 103 p., para.5.0.10 [Электронный ресурс] – URL: https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/05/ipcc_90_92_assessments_far_full_report.pdf (дата обращения 05.01.2024)

5 Highlights of the Findings of the U.S. Global Change Research Program Climate Science Special Report [Электронный ресурс] – URL: https://science2017.globalchange.gov (дата обращения 05.01.2024)

6 Benjamin P. Horton, Nicole S. Khan, Niamh Cahill, Janice S. H. Lee, Timothy A. Shaw, Andra J. Garner, Andrew C. Kemp, Simon E. Engelhart and Stefan Rahmstorf, Estimating global mean sea-level rise and its uncertain by 2100 and 2300 from an expert survey (2020) 18 Climate and Atmospheric Science P. 1-8.

7 World Bank, Groundswell: Preparing for Internal Climate Migration, Washington: World Bank [Электронный ресурс] – URL: http://www.worldbank.org/en/news/infographic/2018/03/19/groundswell preparing for internal climate migration (дата обращения 05.01.2024)

8 Global Report on Internal Displacement [Электронный ресурс] – URL: https://www.internal-displacement.org/global-report/grid2020/ (дата обращения 05.01.2024)

9 Е.Ю. Маркова Международно-правовая защита экологических мигрантов: реалии и перспективы. Актуальные проблемы российского права. - №7(92). – 2018. - С. 209-2017.

10 В.И. Евтушенко Особенности правового статуса беженцев и вынужденных переселенцев и экологических мигрантов: сравнительно-правовой анализ. Научные ведомости. - №10(65). – 2009. - С. 125-130

11 Pimm S., Raven P., Norman Myers (1934-2019) (2020) 4 Nature Ecology & Evolution C. 177-178.

12 Annick Pijnenburg, Migration Deals Seen through the Lens of the ICESCR (2023) International Journal of Refugee Law P.1–20.

13 Lydia Ayame Hiraide, Climate refugees: A useful concept? Towards an alternative vocabulary of ecological displacement (2023) 43 SAGE journals P.267-282.

14 The International Organization for Migration (IOM) Kazakhstan [Электронный ресурс] – URL: https://kazakhstan.iom.int/ (дата обращения 05.01.2024)

15 Официальный сайт Организации Объединенных Наций [Электронный ресурс] – URL: https://www.un.org/ru/global-issues/migration (дата обращения 05.01.2024)

16 Martin Geiger, Nadezhda Kokoeva, Zhang Yadi, The International Organization for Migration (IOM): «Competent Structure» and «Inevitable Choice» for Russia and China to Affect Global Migration Governance? (2022) 13 (1) Journal of International analytics P. 48-65.

17 Последствия Семипалатинского испытательного полигона [Электронный ресурс] – URL: https://daryn.online/article (дата обращения 05.01.2024)

18 Официальный сайт Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [Электронный ресурс] – URL: https://stat.gov.kz/ru/ (дата обращения 05.01.2024)

19 Экологическая миграция и ее последствия для социальной политики на примере Кызылординской области [Электронный ресурс] – URL: https://www.auca.kg/uploads/Migration%20Projects/Project_UNESCO/Report_Ecomigration_2013 (дата обращения 05.01.2024)

20 Sadezh Ahmadi Mazhin, Hamidreza Khankeh, Mehrdad Farrokhi, Mohsen Aminizadeh, Mohsen Poursadeqiyan, Migration health crisis associated with climate change: A systematic rewiew (2020) 9 Journal of Education and Health Promotion 97

21 The Global Health Cost of $PM_{2.5}$ Air Pollution A Case for Action Beyond 2021 International development in focus World Bank Group [Электронный ресурс] – URL: https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/c96ee144-4a4b-5164-ad7974c051179eee (дата обращения 05.01.2024)

22 Официальный сайт Бюро национальной статистики Агенства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [Электронный ресурс] – URL: https://stat.gov.kz (дата обращения 05.01.2024)

23 Казахстан вернулся к «допандемийному» уровню смертности [Электронный ресурс] – URL: https://ranking.kz/digest/socium-digest/kazahstan-vernulsya-k-dopandemiynomu-urovnyu-smertnosti.html (дата обращения 05.01.2024)

КЛИМАТТЫҚ МИГРАНТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН РЕТТЕУДІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТЕТІГІН ЖЕТІЛДІРУ

Аңдатпа

Мақалада климаттық (экологиялық) мигранттардың, экологиялық босқындардың және халықаралық және ұлттық заңнамаларға мәжбүрлі түрде қоныс аударған азаматтардың құқықтық қатынастарын реттеуге байланысты мәселелер, сондай-ақ экологиялық жағдайдың нашарлауына байланысты тұрақты тұру орындарын қалдыруға байланысты қазіргі тенденциялар қарастырылады.

Зерттеудің мақсаты климаттық (экологиялық) мигранттардың, экологиялық босқындардың және халықаралық және ұлттық заңнамаларға мәжбүрлі түрде қоныс аударған азаматтардың құқықтарын реттейтін халықаралық және ұлттық құқық нормаларын жетілдіру болып табылады. Халықаралық және ұлттық заңнаманың қазіргі жағдайы адамзат алдында тұрған қазіргі сын-қатерлерге жауап бермейді және климаттық мигранттармен байланысты ұғымдарға нақты анықтама бермейді. Халықаралық заңнаманың нормалары едәуір ескірген, өйткені қолданыстағы редакцияны қабылдау кезеңінде әлемдік қоғамдастық әскери сипаттағы проблемаларға тап болды. Сонымен қатар, әлем және оның проблемалары соңғы бірнеше онжылдықта айтарлықтай өзгерді. Демек, қазіргі тенденциялар мен сын-қатерлерге жауап беретін нормативтік реттеу қажеттілігі туындады.

Зерттеу нәтижелері климаттық (экологиялық) мигранттарға, экологиялық босқындарға және мәжбүрлі түрде қоныс аударған азаматтарға қатысты халықаралық және Ұлттық заңнамадағы мәселелерді анықтауға мүмкіндік берді. Климаттық мигранттар туралы халықаралық шарттың жобасы және «Босқындар туралы» Қазақстан Республикасының Заңына және «Халықтың көші-қоны туралы» Қазақстан Республикасының Заңына өзгерістер дайындалды. Адамның қалыпты өмір сүруі үшін жарамсыз экологиялық жағдайлардың нашарлауына байланысты халықтың ең көп көші-қонына ұшыраған әлемнің және Қазақстан Республикасының негізгі өңірлері туралы қолда бар статистикалық ақпарат жинақталды.

Негізгі сөздер: климаттық мигранттар, климаттың өзгеруі, халықаралық келісімдер, халықаралық ұйымдар, сырқаттанушылық.

IMPROVING THE INTERNATIONAL LEGAL AND NATIONAL MECHANISM FOR REGULATING THE RIGHTS OF CLIMATE MIGRANTS

Abstract

The article discusses issues related to the regulation of legal relations between climatic (environmental) migrants, environmental refugees and internally displaced persons in international and national legislation, as well as current trends related to the abandonment of permanent residence due to the deterioration of the environmental situation.

The study aims to improve the norms of international and national law governing the rights of climatic (environmental) migrants, environmental refugees and internally displaced persons in global and national legislation. The current state of international and national legislation does not meet the modern challenges facing humanity and does not provide a clear definition of concepts related to climate migrants. The norms of international legislation have become significantly outdated, since during the period of adoption of the current version, the world community was faced with

problems of a military nature. Meanwhile, the world and its problems have undergone significant changes over the past few decades. Consequently, there is a need for regulatory regulation that meets modern trends and challenges.

The results of the study made it possible to identify problems in international and national legislation related to climate (environmental) migrants, environmental refugees and internally displaced citizens. A draft international treaty on climate migrants, along with amendments to the Law of the Republic of Kazakhstan "On Refugees" and the Law of the Republic of Kazakhstan "On Population Migration," have been prepared. The available statistical information on the central regions of the world and the Republic of Kazakhstan, which are subject to the greatest population migration due to the deterioration of environmental conditions unsuitable for everyday human life, is summarized.

Keywords: climate migrants, climate change, international agreements, international organizations, morbidity.

REFERENCES

1 Ivashko I.I., Skripnik O.B. Klimaticheskaya migraciya naseleniya: Preimushchestva i nedostatki novoj paradigmy miroustrojstva *[Climate migration of the population: Advantages and disadvantages of the new paradigm of the world order]*. Vestnik Moskovskogo finansovo-yuridicheskogo universiteta. №2. 2022. P. 15-23. [in Russian]

2 Oficial'nyj sajt Prezidenta Respubliki Kazahstan [The official website of the President of the Republic of Kazakhstan]. Available at: – URL: https://www.akorda.kz/ru/prezident-prinyal-uchastie-v-zasedanii-soveta-glav gosudarstv-uchrediteley-mezhdunarodnogo-fonda-spaseniya-arala-15831 [in Russian] (accessed: 05.01.2024)

3 Velikoe pereselenie budushchego: kto takie klimaticheskie migranty [The Great Migration of the Future: who are climate migrants]. Available at: – URL: https://trends.rbc.ru/trends/amp/news/60b0a6d59a794726b0de9e6d [in Russian] (accessed: 05.01.2024)

4 IPCC First Assessment Report (1990) at p. 103, para.5.0.10. Available at: – URL: https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/05/ipcc_90_92_assessments_far_full_report.pdf [in English] (accessed: 05.01.2024)

5 Highlights of the Findings of the U.S. Global Change Research Program Climate Science Special Report. Available at: – URL: https://science2017.globalchange.gov [in English] (accessed: 05.01.2024)

6 Benjamin P. Horton, Nicole S. Khan, Niamh Cahill, Janice S. H. Lee, Timothy A. Shaw, Andra J. Garner, Andrew C. Kemp, Simon E. Engelhart and Stefan Rahmstorf, Estimating global mean sea-level rise and its uncertain by 2100 and 2300 from an expert survey (2020) 18 Climate and Atmospheric Science P.1-8. [in English]

7 World Bank, Groundswell: Preparing for Internal Climate Migration, Washington: World Bank. Available at: – URL: http://www.worldbank.org/en/news/infographic/2018/03/19/groundswell preparing for internal climate migration [in English] (accessed: 05.01.2024)

8 Global Report on Internal Displacement. Available at: – URL: https://www.internal-displacement.org/global-report/grid2020/ [in English] (accessed: 05.01.2024)

9 E.YU. Markova Mezhdunarodno-pravovaya zashchita ekologicheskih migrantov: realii i perspektivy [International legal protection of environmental migrants: realities and prospects]. Aktual'nye problemy rossijskogo prava. №7(92). 2018. P. 209-2017. [in Russian]

10 V.I. Evtushenko Osobennosti pravovogo statusa bezhencev i vynuzhdennyh pereselencev i ekologicheskih migrantov: sravnitel'no-pravovoj analiz [Features of the legal status of refugees and internally displaced persons and environmental migrants: comparative legal analysis]. Nauchnye vedomosti. №10(65). 2009. P. 125-130. [in Russian]

11 Pimm S., Raven P., Norman Myers (1934-2019) (2020) 4 Nature Ecology & Evolution P.177-178. [in English]

12 Annick Pijnenburg, Migration Deals Seen through the Lens of the ICESCR (2023) International Journal of Refugee Law P.1–20. [in English]

13 Lydia Ayame Hiraide, Climate refugees: A useful concept? Towards an alternative vocabulary of ecological displacement (2023) 43 SAGE journals P.267-282. [in English]

14 The International Organization for Migration (IOM) Kazakhstan. Available at: – URL: https://kazakhstan.iom.int/ [in English] (accessed: 05.01.2024)

15 Oficial'nyj sajt Organizacii Ob"edinennyh Nacij [Official website of the United Nations]. Available at: – URL: https://www.un.org/ru/global-issues/migration [in Russian] (accessed: 05.01.2024)

16 Martin Geiger, Nadezhda Kokoeva, Zhang Yadi, The International Organization for Migration (IOM): «Competent Structure» and «Inevitable Choice» for Russia and China to Affect Global Migration Governance? (2022) 13 (1) Journal of International analytics P. 48-65. [in English]

17 Posledstviya Semipalatinskogo ispytatel'nogo poligona [Consequences of the Semipalatinsk test site]. Available at: – URL: https://daryn.online/article [in Russian] (accessed: 05.01.2024)

18 Oficial'nyj sajt Byuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazahstan [The official website of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan]. Available at: – URL: https://stat.gov.kz/ru/ [in Russian] (accessed: 05.01.2024)

19 Ekologicheskaya migraciya i ee posledstviya dlya social'noj politiki na primere Kyzylordinskoj oblasti [Ecological migration and its consequences for social policy on the example of the Kyzylorda region]. Available at: – URL: https://www.auca.kg/uploads/Migration%20Projects/Project_UNESCO/Report_Ecomigration_2013[in Russian] (accessed: 05.01.2024)

20 Sadezh Ahmadi Mazhin, Hamidreza Khankeh, Mehrdad Farrokhi, Mohsen Aminizadeh, Mohsen Poursadeqiyan, Migration health crisis associated with climate change: A systematic rewiew (2020) 9 Journal of Education and Health Promotion 97 p. [in English]

21 The Global Health Cost of PM2.5 Air Pollution A Case for Action Beyond 2021 International development in focus World Bank Group. Available at: – URL: https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/c96ee144-4a4b-5164-ad7974c051179eee [in English] (accessed: 05.01.2024)

22 Oficial'nyj sajt Byuro nacional'noj statistiki Agenstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazahstan [The official website of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan]. Available at: – URL: https://stat.gov.kz [in Russian] (accessed: 05.01.2024)

23 Kazahstan vernulsya k «dopandemijnomu» urovnyu smertnosti [Kazakhstan has returned to the «pre-pandemic» mortality rate]. Available at: – URL: https://ranking.kz/digest/socium-digest/kazahstan-vernulsya-k-dopandemiynomu-urovnyu-smertnosti.html [in Russian] (accessed: 05.01.2024)

Information about authors:

Zhandos Muztauov - **corresponding author,** master of Law, doctoral student of the Kazakh-American Free University, 070004, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: muztauovzhandos@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-5209-462X

Yulia Gavrilova - Candidate in Law, Vice-Rector for Research and Development of Postgraduate Education of the Kazakh-American Free University, 070004, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: gavriloyuliya@yandex.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1096-4079

Botagoz Umitchinova - Doctor of Law PhD, Head of the Personnel Management Department of the Kazakh-American Free University, 070004, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: botagoz@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4358-4459

Информация об авторах:

Жандос Музтауов – **основной автор,** магистр юридических наук, докторант Казахстанско- Американского свободного университета, 070004, г.Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

E-mail: muztauovzhandos@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-5209-462X

Юлия Гаврилова - кандидат юридических наук, проректор по научной работе и развитию послевузовского образования Казахстанско-Американского свободного университета, 070004, г.Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

E-mail: gavriloyuliya@yandex.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1096-4079

Ботагоз Умитчинова – доктор права PhD, начальник отдела управления персоналом Казахстанско-Американского свободного университета, 070004, г.Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

E-mail: botagoz@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4358-4459

Авторлар туралы ақпарат:

Жандос Музтауов – **негізгі авторы,** заң ғылымдарының магистрі, Қазақстан-Америка Еркін университетінің докторанты, 070004, Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: muztauovzhandos@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-5209-462X

Юлия Гаврилова - заң ғылымдарының кандидаты, Қазақстан-Америка Еркін университетінің ғылыми жұмыс және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беруді дамыту жөніндегі проректоры, 070004, Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: gavriloyuliya@yandex.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1096-4079

Ботагоз Умитчинова - PhD құқық докторы, Қазақстан-Америка Еркін университетінің персоналды басқару бөлімінің бастығы, 070004, Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: botagoz@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4358-4459

МРНТИ 10.87.89 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.40**
УДК 343.265.2

А.А. Бекбауова[1*] , Б.Ш. Исмаилова[2]

[1]«Туран» Университеті, 050000, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
[2]Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, 030000, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы
*e-mail: abikosha_07@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖӘНЕ ШЕТ ЕЛДЕРДІҢ ЗАҢНАМАСЫНДА ШАРТТЫ ТҮРДЕ МЕРЗІМІНЕН БҰРЫН БОСАТУДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Ғылыми жұмыс ТМД елдерінің, сондай-ақ басқа да шет мемлекеттердің қылмыстық заңнамасындағы шартты түрде мерзімінен бұрын босату институтын зерттеуге бағытталған. Зерттеу объектісі ретінде шартты түрде мерзімінен бұрын босату институты болып табылады, осыған байланысты зерттеу нысаны ТМД құрамына кіретін, сондай-ақ Кеңес Одағының бұрынғы құрамындағы және Қазақстанмен құқықты дамытудың ортақ тарихи тамыры бар мемлекеттердің заңнамасы бойынша осы институтты құқықтық қамтамасыз ету болып табылады. Мақаланың мақсаты-қылмыстық заңнамада шартты түрде мерзімінен бұрын босату институтына талдау жүргізу, оның жалпы және ерекше белгілерін анықтау, сондай-ақ Қазақстан Республикасында шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды құқықтық реттеуді жетілдіру бойынша ғылыми негізделген ұсыныстар әзірлеу. Жұмыста зерттелетін институттың мазмұнына қатысты ғалымдардың пікірлері берілген. Сонымен бірге, мақала авторлары институтты пайдаланудың шартты шара, санкция немесе гуманизм қағидасының салдары ретінде қарастырмай, ынталандыру сипатына қатысты пікірмен келіседі. Шартты түрде мерзімінен бұрын босату институты қылмыстық жаза қолданылатын адамдарға ықпал етудің тиісті құралы болып табылады. Ол сотталғандарды заңды мінез-құлықпен айналысуға, қоғамдық тәртіпті және түзеу мекемесінің режимін сақтауға шақырады. Қаралып отырған елдердің заңнамалық тәжірибесінің ерекшеліктері шартты түрде мерзімінен бұрын босату институтын қолданудың материалды және формальды негіздері, сондай-ақ сот үкімімен белгіленген мерзімді мерзімінен бұрын өтеу үшін сот органына өтінішхат беруге мүмкіндігі бар субъектілер тұрғысынан Қазақстан Республикасының заңнамасына ортақ белгілерді анықтауға мүмкіндік береді. Кейбір елдерде кәмелеттік жасқа толмаған адамдарға ерекше көңіл бөлінеді. Осыған байланысты қылмыстық жазаны мерзімінен бұрын өтеу туралы сот актісін шығарудың формальды негізі сотталған адамның оқуына, оқу тәртібіне қатынасы болып табылады. Кейбір мемлекеттердің қылмыстық заңнамасы келесідей ерекшеленеді, онда сот үкімімен белгіленген мерзімнен бұрын аяқталу мүмкіндігі белгіленген субъектілерге қатысты елеулі шектеулер бар: онша ауыр емес қылмыстар үшін сотталғандар және нақты өтеу мерзімі ішінде заңды мінез-құлық танытқандар. Мақалада Қазақстан Республикасында шартты түрде мерзімінен бұрын босату институтын қолдануды құқықтық реттеуді жетілдіру үшін қарастырылатын елдердің заңнамалық тәжірибесін талдауға негізделген ұсыныстар бар. Мақаланы жазу барысында салыстырмалы құқық әдісі, логикалық және жалпы ғылыми әдістер қолданылды.

Негізгі сөздер: шартты түрде мерзімінен бұрын босату, сотталған адамның құқығы, халықаралық заңнамалық тәжірибе, қолдану негіздері, сот актісі, уәждеме.

Кіріспе

Адам құқықтарын сақтау елдің қолданыстағы заңнамасын жетілдіру процесінде міндеттердің біріне айналады. Бұл үдеріс Қазақстанның әлемдік қауымдастық мемлекеттерімен өзара әрекеттестігіне, ұлттық заңнамаға да әсерін тигізеді.

Қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін жаза тағайындау бөлігінде жазалау ықпалына ие бола отырып, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі одан босатудың заңды құқығын да белгілейді. Осыған байланысты сот үкімі бойынша тағайындалған мерзімнің мерзімінен бұрын аяқталу мүмкіндігін ерекше атап өтуге болады [1]. Заңнамалық реттеу мәселесін және заңнаманың дамуында ортақ тарихи тамыры бар елдердің құқықтық тәжірибесін зерделеу және осы негізде шартты түрде мерзімінен бұрын босату ережелерін жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу бұл жұмысты жазудың мақсаты болып табылады.

Д.А Щербаның пікірінше, зерттеліп отырған қылмыстық құқық институты тиісті тұлғаның түзеу мекемесінде болған уақытын сот үкімімен белгіленген мерзіммен салыстырғанда қысқартуға мүмкіндік береді [2]. Өзге ғалымдар шартты түрде мерзімінен бұрын босату институтын санкциялардың ауыр түрінен неғұрлым жұмсаққа өту мүмкіндігін айқындайды, онда арнайы орында болу сияқты орнату қажет емес және сотталған адамның іс-әрекетін мемлекеттік

органдар бақылайды. О. А. Пилипенконың айтуынша, бұл институт адамгершілікке ие, өйткені ол заңнама ережелерінің сақталуына түрткі болады және жасалатын заңсыз әрекеттердің санына әсер етуі мүмкін. К. Гуптаның пікірінше, бұл қоғамға оралу мүмкіндігін анықтайтын шартты сипаттағы шара [3]. Ғалым Д. В. Қазначеева бұл институтты мәжбүрлеу шараларын қолдану арқылы қылмыстық іс-әрекет жасағаны үшін сотталған адамның мінез-құлқын жақсартуға бағытталған ынталандыру ретінде анықтайды [4]. Сондықтан заң шығарушының осы институтты пайдалануына, сондай-ақ оның қылмыстық және қылмыстық-атқару құқығы институттары жүйесіндегі орны мен рөлін анықтайтын заң ғылымындағы мазмұнына қатысты дауларды шешу мүмкіндігіндегі, сонымен қатар басқа мемлекеттердің тәжірибесін қолдану, жұмыстың өзектілігі болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ғылыми мақалада зерттеу объектісі болып шартты түрде мерзімінен бұрын босату институты табылады, осыған байланысты зерттеу нысаны ТМД құрамына кіретін, сондай-ақ Кеңес Одағының бұрынғы құрамындағы және Қазақстанмен құқықты дамытудың ортақ тарихи тамыры бар мемлекеттердің заңнамасы бойынша осы институтты құқықтық қамтамасыз ету болып табылады.

Мақала жазу барысында салыстырмалы құқық әдісі, логикалық және жалпы ғылыми әдістер қолданылды. Салыстырмалы құқық әдісін қолдана отырып, зерттелетін институтты әртүрлі мемлекеттердің ұлттық заңнамасында қарастыру мақсатына қол жеткізуге болады. Бұл ретте елдердің қолданыстағы тәжірибесін Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасымен салыстырғанда талдауға болады. Сонымен қатар, жалпы тарихи ұстанымдар зерттелетін мемлекеттердің заңнамасын дамытудың жалпы белгілері мен әртүрлі жолдарын анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеуде логикалық әдісін жүзеге асыру кезінде әртүрлі елдердің қылмыстық заңнамасының ережелерін талдау қолданылды. Жалпы ғылыми әдіс зерттелетін процестің әртүрлі аспектілерін жеке бөліктердің бір-бірімен өзара әрекеттесуінің бірыңғай механизміне зерттеуге және біріктіруге мүмкіндік берді.

Нәтижелер мен оларды талқылау

Қылмыстық жазаларды қолдану механизмін жетілдіру үшін басқа елдердің заңнамалық тәжірибесінің ерекшеліктерін зерделеу негізінде ұлттық заңнаманың одан әрі даму бағытын анықтау қажет. Алынған білімдер арқылы дамудың сәйкес қадамдарын анықтау үшін жаңа қырлары қалыптасады.

Беларусь Республикасындағы шартты түрде мерзімінен бұрын босату институтын заңнамалық реттеу бөлігінде оған қатысты көлемі құрайтын сот актісі шығарылған адамның пенитенциарлық жүйе мекемесінде іс жүзінде өтеу уақыты оны қолданудың ресми негізі болып табылады:

- қоғамдық қауіптіліктің үлкен дәрежесімен сипатталмайтын заңсыз іс-әрекет бөлігінде барлық мерзімнің үштен бірі;
- қасақана ауыр қылмыс жасағаны үшін тағайындалған барлық мерзімнің жартысы;
- ауыр сипаттағы заңсыз әрекеті үшін сот үкімімен тағайындалған мерзімнің жетпіс пайызы, сондай-ақ егер ол шартты түрде мерзімінен бұрын босатылса және өзге де қылмыстық жазаланатын іс-әрекеттер жасаса.

Адамның өзі жасаған заңсыз әрекетке түзету қажеттілігіне қатынасы зерттелетін институтты пайдалану үшін материалдық сипаттағы негіз болып табылады [5]. Осыған байланысты жазаны өтеу ережелерін сақтау, еңбек функцияларын жүзеге асыру, оқуға деген ұмтылыс, түзету қажеттілігі қажетті талаптар болып табылады. Бұл талаптар кәмелетке толмаған адамдарға жеңілдетілген. Шартты түрде мерзімінен бұрын босату институтын қолдану үшін олар үшін мерзім көлемі:

- мазмұны үлкен қоғамдық қауіп-қатерге ие емес заңсыз іс-әрекет үшін жиырма бес пайыз мөлшерінде белгіленген мерзім өтеген кезде;
- ауыр санатқа жататын заңсыз әрекетті жасағаны үшін барлық тағайындалған мерзімнің үштен бір бөлігі мөлшерінде өтеген кезде;

- қасақана заңсыз әрекет жасағаны үшін барлық мерзімнің елу пайызы.

Өмір бойы бас бостандығынан айыру сияқты қылмыстық жаза тағайындалғандарға қатысты зерттелетін институтты қолдану мүмкіндігі жоқ. Беларусь Республикасының қолданыстағы қылмыстық заңнамасында адамдардың шартты түрде мерзімінен бұрын босату институтын сақтауына қатысты ережелер бар. Олар тұрғылықты жері және оның өзгеруі туралы міндетті хабарламаға, белгілі бір жерлерге барудың мүмкінсіздігіне, болған жағдайда келтірілген зиянды төлеуге, міндетті түрде тағайындалған емдеуге және т. б. қатысты. Егер сотталған адам түзеу мекемесінен тыс тағайындалған мерзімнің қалдығын өтеу үшін айқындалған талаптар мен міндеттерді ұстанбаса, сондай-ақ ол әкімшілік санатқа жататын құқық бұзушылықтарды екі рет жасаса, сот органы босатуды тағайындау туралы шешімді неғұрлым ауыр шешіммен ауыстыруға құқылы. Сот органы сыбайлас жемқорлық қылмыстық іс-әрекеттер жасаған адамдарға қатысты үкім тағайындаған кезде зерттелетін институтты қолдану ерекшелік болып табылады.

Украинаның ұлттық заңнамасында зерттелетін институтты он сегіз жасқа толмаған адамдарға қолдану мүмкіндігі қарастырылмаған. Осыған байланысты Ресей Федерациясының заңнамалық актілерінде түзету мекемесінде өтеу мерзімінен бұрын аяқталуы мүмкін шарттар кеңейтілді. Оларға ауыр немесе аса ауыр сипаттағы қылмыстық іс-әрекеттер жасағандар, оның ішінде сотталған адам қылмыстық жазаны өтеу ережелерін сақтаған болса, сот органының үкімін өмір бойы не террористік әрекеттері үшін өтейтіндер жатады. Бұл ретте, кәмелетке толмаған адамға заңсыз жыныстық әрекеттер жасағаны үшін қылмыстық жауаптылық шарасын өтеп жүргендерге қатысты, бұл босату институты сот-психиатриялық сараптама құжаты болған жағдайда қолданылады [6].

Өзбекстан Республикасында шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды қолдануды заңнамалық реттеуге келетін болсақ, формальды негіздер жоғарыда көрсетілгендерге ұқсас [7]. Түзеу мекемесіндегі тәртіп ережелерін бұзбау және үлгілі еңбек тәртібі материалдық негіздер болып табылады. Бұл ретте, осы институт қолданылатын субъектілер қатарында, егер олар қылмыстық жаза мерзімінің үштен екісі өтелген кезде, аса ауыр қылмыстар жасағаны үшін сотталғандарды сот үкімімен айқындалған барлық уақыттың үштен екісін түзеу мекемесінде өткізген болса, адамдар да айқындалады.

Кәмелеттік жасқа толмаған адамдарға қатысты Өзбекстан Республикасында Беларусь Республикасындағыдай тәртіп бар. Бұл тұлғалар үшін зерттеліп жатқан институтты пайдаланудың материалдық негізі олардың оқуға қатынасы болып табылады. Кәмелетке толмаған адамның белгіленген мерзімнен белгілі бір көлемде (ширек, жартысы, үштен бірі) өтеу факторы ресми сипаттағы шарт ретінде әрекет етеді. Зерттелетін институтты қолдану мүмкін емес адамдар тобы үлкен, оның ішінде аса қауіпті рецидивист деп танылғандар; топ құрамында не мемлекеттік сипаттағы қылмыстық іс-әрекет жасаған немесе кәмелетке толмағандарға заңсыз іс-әрекеттер жасаған адамдар; кімге өлім жазасы ретінде, ол кешірім нәтижесінде өлім жазасына ауыстырылды немесе жаппай қырып-жоятын қарудың, есірткі мен психотроптық әсер ететін заттардың әртүрлі түрлеріне қатысты заңсыз әрекеттері үшін жаза тағайындалды.

Қырғыз Республикасының заңнамалық тәжірибесін ескере отырып, мерзімінен бұрын босату институтын қолдану онша ауыр емес қылмыстар, ауыр, аса ауыр қылмыстар үшін сотталғандарға қолданылады, олардың түзеу мекемесінің режиміне психологиялық қатынасын талдау қажеттілігін анықтайды [8]. Жазаның қосымша түрін өтеу тұрғысынан босату толық немесе ішінара болуы мүмкін. Бұл ретте ресми сипаттағы талап сот үкімімен белгіленген барлық мерзімнің үштен бір бөлігі көлемінде өтеу болып табылады. Бұл ретте қарастырып отырған институттың Қырғыз Республикасының заңнамасымен сотталғандарға қатысты қолдану шарттары мынадай түрде айқындалады:

- тәртіптік жазалардың болмауы;
- еңбек міндеттері мен оқыту ережелерін сақтау;
- заңдылыққа оң көзқарасты растайтын сипаттамаларды ұсыну;
- егер сотталушының әр түрлі тәуелділігі болса, емделуден өту;
- сот анықтаған қылмыспен келтірілген зиян сомасының елу пайызын өтеу.

Қазақстан Республикасы қылмыстық заңнамасының ережелері қылмыстық жазаны өтеу режимін сақтамау бойынша қылмыспен келтірілген зиянды және қандай да бір жазаны өтеу кезінде борыштың жоқтығын белгіленген мерзімнің қалған бөлігін сотталған адам түзеу мекемесінен тыс өтегені үшін талап ретінде белгілейді. Қырғыз Республикасының заңнамасында зерттелетін институтты қолдану бөлігінде ұқсас шектеулер бар, бұл азаптауды қолданған адамдарға қатысты; кәмелетке толмаған адамдарға заңсыз жыныстық қатынас жасаған; топта; жазасы түзеу мекемесінде өмір бойы өтеу ретінде тағайындалған адамдарға. Азаптауға қатысты шартты Қазақстан заңнамасына, атап айтқанда, Қылмыстық кодекстің 72-бабына енгізу қажет деп санаймыз, өйткені ол сотталған адамның іс-әрекеттерінің мазмұнын және оны түзету мүмкіндігін сипаттайды.

Әзербайжан Республикасында, Түркіменстанда, Тәжікстан Республикасында және Армения Республикасындағы шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды реттеу бұл мемлекеттерден түбегейлі ерекшеленеді. Мұнда осы институтты қолдану субъектісі болып жеңіл қылмыс жасаған және мінез-құлқында оң белгілері бар нақты жазасын өтеген адам ғана болады. Молдова Республикасының қылмыстық заңнамасы, сондай-ақ сот органдары қоғамға аз немесе орташа қатері бар қылмыстық әрекетті жасағаны үшін жаза мерзімін өтеу жөніндегі нормативтік ережелерді сақтайтын сотталған адамды жаза мерзімінің қалған бөлігін өтеуден ішінара немесе толық көлемде босата алатын ережені айқындайды.

Эстония Республикасындағы қылмыстық-құқықтық қатынастарды құқықтық реттеу Кеңес Одағының қылмыстық заңнамасының ережелеріне негізделеді, қазіргі уақытта оның кейбір қайта қаралған ережелері қолданылады. Эстония Республикасының қылмыстық заңнамасының ережелерімен түзеу мекемесінде жазаның қалған мерзімін өтеуден босату институтын пайдалану үшін жағдай ретінде еңбек міндеттерін жүзеге асыру және өтеу ережелерін сақтау айқындалады. Үш жылдан астам бас бостандығынан айыру көзделген қасақана сипаттағы заңсыз іс-әрекет үшін сот актісінде белгіленген мерзімнің елу пайызы, үштен екісі ішінде өтеу ресми шарттар ретінде әрекет етеді. Бұл ретте үкім бойынша тағайындалған қосымша жазалар да алынып тасталуы мүмкін. Атап айтқанда, бұл айыппұл төлеу, белгілі бір жұмысты орындау немесе тиісті лауазымды атқару құқығынан айыру болуы мүмкін. Сонымен қатар, кәмелетке толмағандарға деген ерекше көзқарас бар. Сотталғандарды осы санаты үшін, егер олар өздеріне қатысты белгіленген қылмыстық жаза шараларының нақты жартысын немесе үштен екісін қасақана сипаттағы заңсыз іс-әрекет жасағаны үшін немесе осы іс-әрекеттер үшін қылмыстық-құқықтық салдарлар өтелгенге немесе алынғанға дейін өтесе, мерзімінен бұрын босатуға болады. Сотталғанның түзелуін айқындайтын үлгілі тәрбиелік мінез-құлық белгіленген мерзімде өтеуді мерзімінен бұрын аяқтау мүмкіндігінің материалдық негізі болып табылады. Сонымен қатар, мақалада қарастырылып отырған институттың қолданылуы субъектілердің арасында жазасы өмір бойына бас бостандығынан айыру болып табылатын тұлғалардың болуы қызығушылық тудырады. Олар үшін ресми талап - түзеу мекемесінде кемінде отыз жыл болу. Шартты түрде мерзімінен бұрын босату институтын қолдануға тыйым салынған адамдар санатына қатысты бұл өлім жазасы кейіннен сот органының үкімі бойынша бас бостандығынан айыруға ауыстырылғандар; сондай-ақ мұндай жағдай кешірім жасау нәтижесінде рақымшылық жасау арқылы жүзеге асырылғандар.

Сот органы белгілеген жаза шарасы Грузияда шартты түрде мерзімінен бұрын босату институтын қолдануға байланысты қарастырылады және өзіне тән белгілерге ие. Атап айтқанда, өмір бойына бас бостандығынан айыру жазасын өтеу кезінде қарастырылған институт жиырма жылдан кейін қолданылуы мүмкін. Негізгі талап - мерзімінен бұрын аяқталу мүмкіндігі туралы Грузияның жазаларын, пробацияларын орындау жөніндегі министрліктің жанындағы аумақтық кеңестен қорытынды алу. Бұл жағдайда бас бостандығын шектеу мерзімі бас бостандығынан айыру мерзіміне, бес сағат мөлшеріндегі қоғамдық пайдалы жұмыстардың көлемі - бас бостандығынан айырудың бір күніне теңестіріледі. Грузияда өмір бойы бас бостандығынан айыру мерзімі жиырма жылдық мерзімге ауыстырылуы мүмкін, ал Қазақстанда бұл мерзім бес жылға ұзартылуы мүмкін, яғни жиырма бес жылдық мерзімге ауыстырылуы мүмкін. Қоғамдық

пайдалы қызмет түріндегі жазаны өтеудің нақты мерзімін анықтауға қатысты жоғарыда аталған ережені де қылмыстық заңнаманы жетілдіруге ұсыныс ретінде қарастыруға болады.

Мемлекетті дамытуда Қазақстанмен ортақ тарихи тамыры бар елдердің заңнамалық тәжірибесін талдау шартты түрде мерзімінен бұрын босату институтының уәждемелік мәнін, сондай-ақ арнаулы мекемеде тиісті тұлғалардың болу қажеттілігінің жоқтығын атап өту қажет. Бұл адамның әрекеті басқаларға және мемлекетке қауіп төндірмейді.

Мұндай зерттеу азаттық институтын реттеу және пайдалану тәртібін заңнамалық қамтамасыз етуді одан әрі дамытуға қатысты мүмкін жолдарды анықтауға мүмкіндік береді. Жазаны өтеу ережелерін сақтау әрқашан бұл үшін тікелей талап бола бермейтінін мойындау қажет. Түзеу мекемесіндегі тәртіп пен тәртіп ережелерін сақтауды осы мекемедегі әрбір адам жүзеге асырады. Зерттелетін мадақтау құралдарын қолданудың негізгі факторы – сотталған адамның өткен әрекеттерінен бас тартуы, жасаған әрекетінің мәнін түсінуі, ол кәсіптік қызметтің әртүрлі түрлерін жүзеге асыруы, мекеме қызметкерлерімен, басқалармен бірге адал қарым-қатынас орнатуы болып табылады [9]. Сотталған адамның іс-қимыл кешенінде оның жасаған іс-әрекетін түзетуге деген ұмтылыс көрінуі мүмкін.

Мемлекеттегі және әлемдегі өзгеріп отыратын қоғамдық қатынастарға сәйкес болу қажеттілігі қолданыстағы қылмыстық заңнамада зерттелетін институттың дамуын талап етеді. Бұл сотталған адам соттың шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды тағайындауы туралы өтініш бере алатын жаза шараларының тізбесіне жатады. Осыған байланысты бас бостандығын шектеу түріндегі қылмыстық жауаптылық тағайындалған адамға өтініш берудің мағынасы жоқ. Адам қозғалыста шектелмейді, айналасындағылармен қарым-қатынасты еркін қолдай алады. Бос кеңістікте болуға деген ұмтылыс азаттық институтын қолданудың ынталандырушы сәті болып табылады, сондықтан оны түзеу мекемесіндегілерге қатысты анықтаған жөн. Адам қозғалысы шектелмейді және басқалармен қарым-қатынасты еркін сақтай алады [1]. Бос кеңістікте болуға деген ұмтылыс босату институтын қолданудың ынталандырушы сәті болып табылады, сондықтан оны түзеу мекемесіндегілерге қатысты анықтаған жөн.

Қылмыстық заңнама қосымша жазалар бөлігінде шартты түрде мерзімінен бұрын босату институтын қолдану мүмкіндігін кеңейтеді. Бұл жағдайда оны толығымен немесе ішінара белгілеуге болады. «Өмір бойы» деп анықталған жазаға қатысты мұндай мүмкіндік қажет деп саналмайды.

Зерттелетін қылмыстық құқық институтын жою тәртібін белгілеу бөлігінде Ресей Федерациясының Қылмыстық Кодексінің 79-бабының ережелерін атап өткен жөн. Осы баптың ережелерімен белгіленген негіздер сот органы шартты түрде мерзімінен бұрын босату туралы өтінішті қанағаттандырған кезде белгіленген негіздерге сәйкес келеді. Бұл әкімшілік заңнаманы бұзатын заңсыз әрекеттерді немесе медициналық шараларды және т. б. жасау бөлігінде осы негіздердің сақталмауына жатады. Оның ішінде бұл сотталған адамның тұрғылықты жері бойынша тұрақты тіркеуді міндетті сақтамауына қатысты. Мұндай әрекеттердің нәтижесі – сот органы жазаның қалған уақытын қоғамнан және отбасынан оқшаулауда орындауды ұйғарады. Бұл ереже Қазақстан заңнамасында да жүзеге асырылуы үшін өзекті болып табылады.

Осыған байланысты Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының заңнама нормаларына түсініктемелер беретін нормативтік қаулылары ерекше орын алады. Атап айтқанда, қаралып жатқан институтты қайта пайдалану мүмкіндігіне қатысты, сондай-ақ зерттелетін институтты іске асыру тәртібіне қатысты кейбір мәселелер бойынша Жоғарғы Соттың 2015 жылғы нормативтік актісі бар [10].

Қорытынды

Жоғарыда айтылғандардың негізінде шектеулі жағдайларда жүрген адамдар үшін шартты түрде мерзімінен бұрын босату институтын қолданудың оң мазмұнын қорытындылау қажет. Бұл ретте зерттелетін мәселенің басты қыры – қоғамға қауіп төндірмейтін адам. Сондықтан мерзімінен бұрын босату институты адамды түзеу оның қоғам мен мемлекеттен оқшауланууын қажет етпейтін гуманизм принципіне негізделген.

Қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларындағы мәселелерді бірлесіп шешу үшін одаққа кірген елдердің қолданыстағы қылмыстық заңнамасындағы заңнамалық ережелерді қарастыра отырып, кейбір заң институттарының ұқсас дамуына әсер ететін жалпы заңнамалық негіздерді көрсету қажет. Бұл шартты түрде мерзімінен бұрын босату институтын құқықтық қамтамасыз етуге қатысты айқын көрінеді. Айырмашылықтар мерзімдердің көлемінде, осы институтты қолдануға үміткер субъектілерді анықтауда және сотталған адамның түзеу мекемесінен тыс қалған мерзімді өтеуге өтінішхат алуға құқығы бар жағдайларда көрсетіледі.

Осылайша, шартты түрде мерзімінен бұрын босату институтын жетілдіру үшін оны қосымша жазалау шараларына қатысты да толық немесе ішінара енгізуді ұсынамыз. Сондай-ақ зерттелетін институттың мазмұны бас бостандығын шектеу мазмұнына сәйкес келеді, бұл оны сот шартты түрде мерзімінен бұрын босату институтын қолданатын негіздер тізімінен алып тастауға мүмкіндік береді. Бұдан басқа, қылмыстық заңнаманың ережелерін іске асыру мақсатында шартты түрде мерзімінен бұрын босату құқығын алу мәселелерінде сотталған адамдарды құқықтық оқыту процесін жандандыру қажет, бұл оларды құқықтық ережелерді сақтауға ынталандыруға, оқыту және еңбек міндеттерін орындау арқылы түзетуге әкелуі мүмкін. Бұл ретте бұл сот органдары мен осы құқықтық қатынастарға қатысушылар үшін уақытты үнемдеуге, сондай-ақ өтінішхат беретін адамдардың құқықтық сауаттылығын күшейтуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. Қазақстан Республикасының кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. [Электрондық ресурс] - URL: // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226 (қаралу уақыты: 25.11.23)

2 Щерба Д.А. Условно-досрочное освобождение от отбывания наказания: вопросы теории и практики; автореф. дис. … канд. юрид.наук. - Владивосток. - 2007. - 22 с.

3 Gupta K. Parole in India and laws related to it. [Электрондық ресурс] - URL: https://blog.ipleaders.in/parole-india-laws-related/(қаралу уақыты: 24.04.23)

4 Казначеева Д.В. Поняття умовно-дострокового звільнення від відбування покарання за законодавством України [Электрондық ресурс] - URL: http://univd. edu.ua/science-issue/issue/167 (қаралу уақыты: 24.12.23)

5 Уголовный кодекс Республики Беларусь от 9 июля 1999 года № 275-З. [Электрондық ресурс] - URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30414984 (қаралу уақыты: 20.12.23 ж.)

6 Уголовный кодекс Российской Федерации от 13 июня 1996 года № 63-ФЗ. [Электрондық ресурс] - URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30397073 (қаралу уақыты: 20.12.23 ж.)

7 Уголовный кодекс Республики Узбекистан от 22 сентября 1994 года № 2012-XII. [Электрондық ресурс] - URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30421110 (қаралу уақыты: 20.12.23)

8 Nuridin S., Ongarabaev E. Parole and Early Release from Punishment: Problems of Improving Application Mechanisms in the Republic of Kazakhstan and Foreign Experience. Journal of Law and Sustainable Development. – 2023. - № 11(9). – P. 1-20.

9 Carter H. W. Some Legal Aspects of Parole. Journal of Criminal Law and Criminologyю. – 2021. - № 3. – P. 600-623 [Электрондық ресурс] - URL: https://scholarlycommons.law.northwestern.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3102& (қаралу уақыты: 05.01.24)

10 Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 2 қазандағы № 6 нормативтік қаулысы. «Жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың, жазаның өтелмеген бөлігін жазаның неғұрлым жеңіл түріне ауыстырудың және тағайындалған жаза мерзімін қысқартудың сот практикасы туралы» [Электрондық ресурс] - URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P150000006S (қаралу уақыты: 25.12.23)

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ УСЛОВНО-ДОСРОЧНОГО ОСВОБОЖДЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН И ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

Аннотация

Статья направлена на изучение института условно-досрочного освобождения в уголовном законодательстве стран, входящих в СНГ, а также иных зарубежных государств. Объектом исследования в научной статье выступает институт условно-досрочного освобождения, в связи с чем предметом исследования выступает правовое обеспечение данного института по законодательству в государствах, входящих в состав СНГ, а также бывших в составе Советского Союза и имеющих с Казахстаном общие исторические корни развития права. Цель статьи – провести анализ института условно-досрочного освобождения в уголовном законодательстве, выявить его общие и

специфические черты, а также выработать научно обоснованные предложения по совершенствованию правового регулирования условно-досрочного освобождения в Республике Казахстан.

В работе представлены мнения ученых относительно содержания изучаемого института. При этом авторы работы соглашаются с мнением относительно мотивационного, поощрительного характера применения института, нежели рассмотрения его в качестве условной меры, санкции либо следствия действия принципа гуманизма. Институт условно-досрочного освобождения является актуальным средством воздействия на лиц, в отношении которых применяется мера уголовного наказания. Он стимулирует осужденных на осуществление правомерного поведения, соблюдения общественного порядка и режима исправительного учреждения. Особенности законодательного опыта рассмотренных стран позволяют выявить общие с законодательством Республики Казахстан характерные признаки в части материальных и формальных оснований применения института условно-досрочного освобождения, а также субъектов, имеющих возможность подать ходатайство в судебный орган для отбытия срока, назначенного приговором суда, в досрочном порядке. В некоторых странах особое внимание уделяется лицам, не достигшим совершеннолетнего возраста. В данном отношении определяется формальное основание для вынесения судебного акта об отбытии уголовного наказания досрочно как отношение самого осужденного к учебе, учебная дисциплина. Уголовное законодательство определенных государств отличается тем, что имеет существенные ограничения в отношении субъектов, кому устанавливает возможность окончания назначенного приговором суда срока досрочно: осужденные за преступления небольшой тяжести и имеющие правомерное поведение за время фактического отбывания срока. Научная работа содержит рекомендации на основе анализа законодательного опыта рассмотренных стран для совершенствования правового регулирования применения института условно-досрочного освобождения в Республике Казахстан. В процессе написания статьи были применены такие методы, как метод сравнительного права, логический и общенаучный.

Ключевые слова: условно-досрочное освобождение, право осужденного лица, международный законодательный опыт, основания для применения, судебный акт, мотивация.

THEORETICAL PROBLEMS OF THE APPLICATION OF CONDITIONAL EARLY RELEASE IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND THE LEGISLATION OF FOREIGN COUNTRIES

Abstract

Scientific work focuses on examining the institution of parole within the criminal legislation of the CIS countries, as well as in other foreign countries. The object of research in the scientific article is the institute of parole, in connection with which the subject of the study is the legal provision of this institute according to the legislation of the states that are part of the CIS, as well as former members of the Soviet Union and having common historical roots of the development of law with Kazakhstan. The purpose of the article is to analyze the institution of parole in criminal legislation, identify its general and specific features, and develop scientifically sound proposals for improving the legal regulation of parole in the Republic of Kazakhstan. The paper presents the opinions of scientists regarding the content of the institute under study. The paper presents the views of scientists regarding the content of the institute under study. At the same time, the authors of the work agree with the opinion regarding the motivational, encouraging nature of the use of the institution, rather than considering it as a conditional measure, a sanction or a consequence of the principle of humanism. The institution of parole is a relevant means of influencing persons against whom criminal penalties are applied. It encourages convicts to engage in lawful behaviour, maintain public order, and adhere to the regime of the correctional institution. Features of the legislative experience of the countries reviewed make it possible to identify common characteristics with the legislation of the Republic of Kazakhstan in terms of material and formal grounds for applying the institution of parole, as well as subjects who have the opportunity to submit a petition to the judicial authority to serve the term assigned by the court verdict early. In some countries, special attention is paid to persons under the age of majority. In this regard, the formal basis for issuing a judicial act to serve a criminal sentence early is determined by the convicted person's attitude towards their studies and academic discipline. The criminal legislation of certain states differs in that it imposes significant restrictions on subjects for whom it is possible to end the term imposed by a court verdict early: those convicted of minor crimes and who have maintained lawful behaviour during the actual serving of the term. The scientific work contains recommendations based on an analysis of the legislative experience of the countries considered to improve the legal regulation of the application of the institution of parole in the Republic of Kazakhstan. In the process of writing the article, such methods as the method of comparative law, logical and general scientific methods were applied.

Keywords: parole, the right of a convicted person, international legislative experience, grounds for application, judicial act, motivation.

REFERENCES

1 Qazaqstan Respublikasynyñ Qylmystyq kodeksı. Qazaqstan Respublikasynyñ kodeksı 2014 jylğy 3 şıldedegı № 226-V QRZ *[Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. Code of the Republic of Kazakhstan dated July 3, 2014 No. 226-V kr]*. Available at: - URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226 [in Kazakh] (accessed: 23.11.23)

2 Shherba D.A. Uslovno-dosrochnoe osvobozhdenie ot otbyvanija nakazanija: voprosy teorii i praktiki; avtoref. dis. … kand. jurid. Nauk *[Conditional early release from serving a sentence: issues of theory and practice; abstract. diss. ... kand. Law.sciences]*. - Vladivostok: Dal'nevost. gos. un-t, 2007. - 22 p.[in Russian]

3 Gupta K. Parole in India and laws related to it. Available at: - URL: https://blog.ipleaders.in/parole-india-laws-related/ [in English]. (accessed: 24.04.24)

4 Kaznacheeva D.V. Ponjattja umovno-dostrokovogo zvil'nennja vid vidbuvannja pokarannja za zakonodavstvom Ukraïni *[The concept of conditional early release from serving a sentence under the legislation of Ukraine]*. Available at: - URL: http://univd. edu.ua/science-issue/issue/167 [in Ukrainian]. (accessed: 24.12.23)

5 Ugolovnyj kodeks Respubliki Belarus' ot 9 iyulya 1999 goda № 275-Z *[The Criminal Code of the Republic of Belarus dated July 9, 1999 No. 275-Z.]*. Available at: - URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30414984 [in Russian] (accessed: 20.12.23)

6 Ugolovnyj kodeks Rossijskoj Federacii ot 13 iyunya 1996 goda № 63-FZ *[Criminal Code of the Russian Federation No. 63-FZ of June 13, 1996]*. Available at: - URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30397073 [in Russian] (accessed: 20.12.23)

7 Ugolovnyj kodeks Respubliki Uzbekistan ot 22 sentyabrya 1994 goda № 2012-XII *[The Criminal Code of the Republic of Uzbekistan dated September 22, 1994 No. 2012-XII]*. Available at: - URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30421110 [in Russian] (accessed: 20.12.23)

8 Nuridin S., Ongarabaev E. Parole and Early Release from Punishment: Problems of Improving Application Mechanisms in the Republic of Kazakhstan and Foreign Experience// Journal of Law and Sustainable Development. – 2023. - № 11(9). – P. 1-20. [in English].

9 Carter H. W. Some Legal Aspects of Parole. Journal of Criminal Law and Criminologyju. – 2021. - № 3. – P. 600-623. Available at: - URL: https://scholarlycommons.law.northwestern.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3102&context=jclc [in English]. (accessed: 05.01.24)

10 Qazaqstan Respublikasy Joğarğy Sotynyñ 2015 jylğy 2 qazandağy № 6 normativtık qaulysy. «Jazany öteuden şartty türde merzımınen būryn bosatudyñ, jazanyñ ötelmegen bölıgın jazanyñ neğūrlym jeñıl türıne auystyrudyñ jäne tağaiyndalğan jaza merzımın qysqartudyñ sot praktikasy turaly» [*Normative resolution of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan dated October 2, 2015 No. 6. «On judicial practice of parole from serving a sentence, transfer of the unserved part of the sentence to a milder form of punishment and reduction of the term of the imposed sentence»*]. Available at: - URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P150000006S [in Kazakh] (accessed: 25.12.23)

Information about authors:

Asel Bekbauova - **corresponding author,** Master of Law, Doctoral student at the «Turan» University, 050000, Almaty, Kazakhstan

E-mail: abikosha_07@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6338-7907

Bakytgul Ismailova - candidate of legal sciences, associate professor of the Departments «Jurisprudence», the Aktobe Regional University after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

E-mail: daulet070108@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0009-8434-2473

Информация об авторах:

Асель Бекбауова – **основной автор**, магистр юридических наук, докторант университета «Туран», 050000, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: abikosha_07@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6338-7907

Бакытгуль Исмаилова - кандидат юридических наук, доцент кафедры Юриспруденции Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова, 030000, г. Актобе, Республика Казахстан

E-mail: daulet070108@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0009-8434-2473

Авторлар туралы ақпарат:

Асель Бекбауова - **негізгі автор**, заң ғылымдарының магистрі, «Туран» университетінің докторанты, 050000, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: abikosha_07@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6338-7907

Бакытгуль Исмаилова – заң ғылымдарының кандидаты, «Құқықтану» кафедрасының доценті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, 030000, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: daulet070108@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0009-8434-2473

ҒТАМ:10.15.33 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.41**
УДК:342.5

М.Ә. Төлеген[1] , Б.А. Сериев[2*] , Б.Ж. Айтимов[2] , М.Р. Конысбекова[2]

[1] С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, 070000, Өскемен қ., Қазақстан Республикасы
[2] І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, 040000, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
*****e-mail: seriev_bolat@mail.ru

БАСҚАРУ АППАРАТЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТШІЛЕР ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТТІК ЛАУАЗЫМДАР

Аңдатпа

Мақалада Қазақстандағы мемлекеттік кадр саясаты мен мемлекеттік қызмет жүйесінің құқықтық негізі талданып, жас мемлекет үшін жаңартылған кадрлық құрамды қалыптастыру қажеттігі атап өтіледі. Мақаланың мақсаты-Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік кадр саясаты мен мемлекеттік қызмет жүйесіне кешенді құқықтық және институционалдық талдау жүргізу, оның жұмыс істеуінің түйінді проблемаларын анықтау, нормативтік-құқықтық базаның қазіргі конституциялық қағидаттар мен халықаралық тәжірибеге сәйкестігін бағалау, сондай-ақ мемлекеттік қызметті жетілдіру және оның тиімділігін арттыру жөнінде ғылыми негізделген ұсынымдар әзірлеу. Конституциядағы құқықтық, демократикалық, зайырлы және әлеуметтік мемлекет қағидалары мемлекеттік қызметтің сапасын арттыруды талап етеді. Аймақтық бөлімшелерде маманданған кадрлардың жетіспеушілігі, орталық органдардағы қызметкерлердің жоғары айналымы жалақының төмендігіне байланысты екенін көрсетеді. Мемлекеттік қызметкердің қызметінің тиімділігін бағалау жүйесінің жоқтығы, еңбектің нәтижесі мен қаржылық, лауазымдық, рухани көтермелеу арасындағы өзара байланыстың әлсіздігі мәселелері сөз болады. Мақалада «мемлекеттік қызметші» заңдық анықтамасы беріліп, саяси және әкімшілік лауазымдардың бөлінуі талданады. Отандық және шетелдік ғалымдардың (Ю.Н. Старилов, Э.Э. Дуйсенов, З.З. Турисбек, В.М. Манохин және т.б.) еңбектері сараланып, мемлекеттік лауазым мен қызметшінің құқықтық статусына әр түрлі көзқарастар ұсынылады. Мақалада сондай-ақ, мемлекеттік қызметтің нормативтік-құқықтық негіздері, мемлекеттік лауазымдардың жіктелуі, кадрлық саясат, сондай-ақ шетелдік тәжірибені ескере отырып, мемлекеттік қызметті жетілдіру жолдары қарастырылған. Зерттеу нәтижелері мемлекеттік қызмет жүйесінің қазіргі жағдайын бағалауға және оны реформалау бағытында нақты ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді. Зерттеу әдістері – философиялық, тарихи-құқықтық, социологиялық, статистикалық және салыстырмалы-құқықтық талдау. Қорытындысында мемлекеттік қызметті реттеуді жетілдіру, талант-менеджмент жүйесін енгізу, сыбайлас жемқорлыққа қарсы шараларды күшейту және кадрларды әлеуметтік-құқықтық қолдау ұсынылады.

Негізгі сөздер: мемлекеттік қызмет, мемлекеттік лауазым, кадрлар, ынталандыру, құқықтық мәртебе, талант-менеджмент.

Кіріспе

Қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасының мемлекеттік басқару жүйесі мен мемлекеттік қызмет саласын жетілдіру мәселесі өзекті сипат алып отыр. Ел Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев атап өткендей, мемлекеттік басқару құрылымдары халықтың мүддесіне сай қызмет етуі тиіс және бұл тұрғыда кәсіби мемлекеттік аппараттың рөлі айрықша. Мемлекеттік қызметтің тиімділігі мен сапасы – еліміздің тұрақты дамуының және құқықтық мемлекеттің қалыптасуының басты шарттарының бірі.

Қазақстан Республикасында мемлекеттік кадр саясаты мен мемлекеттік қызмет жүйесін құқықтық қамтамасыз ету, бірқатар объективті және субъективті факторларға байланысты екені сөзсіз. Ең алдымен, жас мемлекеттің басқару жүйесін қалыптастыру үшін мемлекеттік билікке жаң форматтағы кадрлық құраммен кірісу керек-ақ. Екінші жағынан, Қазақстан Республикасының Конституциясында еліміз құқықтық, демократиялық, зайырлы және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады делінген. Осыған орай, еліміздің стратегиялық және әлеуметтік-экономикалық дамуында мемлекеттік қызметшілердің сапалы құрамын қалыптастыру маңызды. Мұның барлығы мемлекеттік қызметтің сапалығы мен нәтижелігін арттыруға, мемлекет пен халықтың жан-жақты қатынастарын қалыптастыру керектігін айқындайды. Осылайша, Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызметті құқықтық қамтамасыз етудің концепциялық негіздемесі мен басым бағыттарын қарастыру қажеттілігі туындап отыр.

Мемлекеттік мекемелердің салалық құрылымдарында кәсіби біліктілігі сәйкес мамандар жетіспеуде, сондай-ақ мемлекеттік қызметте кадрлардың тұрақсыздығы байқалуда [1].

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қызмет істері агенттігінің деректеріне сүйенсек, соңғы жылдары мемлекеттік қызметшілердің орташа жылдық ауысу деңгейі 12–15% аралығында сақталып отыр. Кейбір аймақтарда кадр тұрақсыздығы 20%-ға дейін жеткен. Сонымен қатар, жүргізілген сауалнама нәтижелері бойынша жас мамандардың шамамен 45%-ы мемлекеттік қызметті уақытша жұмыс ретінде қабылдайтынын көрсеткен. Бұл деректер кадр саясатының тиімділігін арттыру үшін жүйелі шараларды қажет ететінін дәлелдейді.

2024 жылғы деректер бойынша Қазақстанда мемлекеттік қызметшілердің жалпы саны 82 951 адамды құрады. Олардың ішінде әйелдердің үлесі 56%, ал жастардың (35 жасқа дейінгі) үлесі 35,2% болды. Мемлекеттік қызметшілердің орташа жасы – 40,2 жас. Сондай-ақ, шамамен 3 мыңға жуық қызметкер шетелдік жоғары оқу орындарында білім алған [2].

Қазір таңда өңірлерде су ресурстары, жылу энергетикасы, электр энергетикасы, геология, картография, ақпараттық технология саласындағы мемлекеттік қызметшілердің жетіспеушілігі байқалады, аталған бағыттарды мемлекеттік және жергілікті басқару мамандығы иелегерлері атқарып отырғандығы анықталды. Сонымен қатар, жалақының аздығы мемлекеттік қызметтегі кадрлардың жиі ауысуы және тұрақтамауы байқалуда, әсіресе орталық органдарға тікелей бағынатын мемлекеттік қызметкер үшін төленетін еңбекақы жергілікті әкімдік қызметкерлеріне қарағанда төмендігі анықталды.

Қазақстанда мемлекеттік қызметтің жаңа үлгісін енгізу аясында мемлекеттік лауазымдарды саяси және әкімшілік (мансаптық) қызметтерге заңдық тұрғыдан бөлудің жүзеге асырылуы орын алды.

Аталған жіктеудің қажеттілігі, негізінен, бұрынғы патронаттық жүйенің бірқатар олқылықтарымен байланысты болды: кадрларды таңдау және жоғарылату үдерістерінде тұлғалық адалдық қағидаларына басымдық беру; мемлекеттік қызметшілердің кәсіби деңгейін арттыруға жеткілікті ынтасының болмауы; олардың әлеуметтік қорғалуының әлсіздігі; мемлекеттік басқару жүйесіндегі сыбайлас жемқорлықтың кең етек алуы; білікті басқарушы кадрлардың тұрақты резервінің болмауы және тағы басқа мәселелер. Белгілі бір мемлекеттік органдағы басшылық құрамның ауысуы, әдетте, бағыныста кадрлардың да алмасуына әкеліп соғып, бұл жағдай мемлекеттік қызметшілердің кәсіби тұрақтылығына теріс әсер етті.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақалада зерттеу материалдары мен әдістері ерекше маңызға ие, себебі мемлекеттік қызмет саласындағы құқықтық ұғымдарды, құрылымдық ерекшеліктер мен тәжірибелік мәселелерді терең түсінуге мүмкіндік береді. Мақалада қолданылған зерттеу материалдары әр түрлі дереккөздерден құралған және олар ғылыми негіздеудің мықты платформасын құрайды. Қазақстан Республикасының Конституциясы, «Мемлекеттік қызмет туралы» Заңы және Еңбек кодексі мемлекеттік қызмет пен лауазым ұғымдарын құқықтық тұрғыда айқындауға мүмкіндік береді. Бұл актілер мемлекеттік қызметшінің мәртебесін, құқықтары мен міндеттерін бекітеді. Мемлекеттік қызмет жүйесіндегі кадр тапшылығы, ауысымдылық деңгейі, аймақтардағы мамандар жетіспеушілігі тәрізді мәселелерді нақты сандармен көрсету зерттеу жұмысының практикалық жағын күшейтеді.

Ғылыми мақала шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерін жан-жақты саралай келе, мемлекеттік лауазымдар және мемлекеттік қызметшілердің жіктелуі анықтауға және кешенді талдауға арналған.

Сондай-ақ, мемлекеттік қызметшінің құқықтық мәртебесін анықтауда және қатынастарды реттейтін заң актілерін талдауда логикалық-ойлау, тарихи-құқықтық, социологиялық, саясаттану статистикалық, кешенді талдау, салыстырмалы-құқықтық, құрылымдық-қызметтік, формальды-заңдық зерттеу қоладынылды. Жүргізілген зерттеу нәтижесінде отандық заңдардағы мемлекеттік қызметшінің құқықтары мен міндеттері, құқықтық жауаптылық мәселелері қарастырылды.

Мақаладағы зерттеу материалдары мен әдістерінің жан-жақтылығы мемлекеттік қызметтің құрылымдық және құқықтық ерекшеліктерін терең ашуға мүмкіндік береді. Теориялық және практикалық материалдардың үйлесуі зерттеудің ғылыми құндылығын

арттырады, ал қолданылған әдістер құқықтық ғылым тұрғысынан тұжырымдардың нақтылығын қамтамасыз етеді.

Нәтижелер мен оларды талқылау

Басқару аппаратындағы мемлекеттік қызметші және мемлекеттік лауазымдардың ұғымдарына байланысты шетілдік және отандық ғалымдардың еңбектерін жан-жақты қарастырылды.

Ресейлік ғалым Ю.Н. Стариловтың пікірінше: «Мемлекеттік қызметші – бұл заңда белгіленген тәртіппен мемлекеттік билік құрылымындағы (атқарушы, заң шығарушы немесе сот тармақтарындағы) лауазымдар қатарына енгізілген, мемлекеттік органмен еңбек шарты негізінде жұмыс істейтін, мемлекет атынан (соның ішінде мемлекеттік-билік өкілеттіктерін де қоса алғанда) өкілеттіктерді жүзеге асыратын, еңбегі үшін қаржылай төлем (жалақы) алатын әрі мемлекет тарапынан әлеуметтік-құқықтық кепілдіктермен қамтамасыз етілетін азамат» деген болатын [3]. Автор мемлекеттік қызметші әлеуметтік-құқықтық мәртебеге ие заңмен берілген өкілеттіктеді атқаратын азамат ретінде таныған.

Отандық ғалым Э.Э. Дуйсенов мемлекеттік қызметші мемлекеттік органның өкілі болып табылады. Мемлекеттік қызметшінің барлық әрекеттері мемлекет атынан және оның тапсыруымен жүзеге асырылады, ал мемлекет мемлекеттік қызметшінің қызметін бақылайды. Мемлекеттік қызметші тек қана мемлкеттік органда мемлекеттік лауазым атқарады [4]. Әрине мемлекеттік қызметші мемлекеттік билік өкілі болып табылады және заңмен берілген құзыреттілік шеңберінде мемлекет имиджі үшін жұмыс жасауы тиіс.

Заңгер-ғалым З.З. Турисбек пайымдауынша: «Мемлекеттік лауазым ұғымы штаттық құырылымның – яғни оның ұйымдастырушылық-функционалдық мазмұнының көрсеткіші болып табылады. Штат (латынша status – «жағдай») – бұл кәсіпорынның , мекеменің немесе ұйымның белгіленген тәртіппен бекітілген қызметтік бірліктерінің жиынтығы, ал мемлекеттік орган тұрғысынан – оған кіретін мемлекеттік лауазымдардың жүйесі ретінде қарастырылады. «Мемлекеттік лауазым» ұғымы «лауазым» түсінігімен тығыз байланысты. Лауазым дегеніміз - бұл тиісті нормативтік құқықтық актілерде бекітілген өкілеттіктердің (құқықтар мен міндеттердің) шеңбері жүктелген, нақты мемлекеттік орган құрылымында штататық кесте арқылы айқындалған құрылымдық бірлік» деп көрсеткен болатын. Дегенменде, кез-келген лауазым мемлекеттік лауазым болып табылмайды. Мәселен жеке секторлар мен қоғамдық ұйымдарда лауазым ұғымы мүлдем мұндай штаттық бірлігі жоқ. Лауазым және қызметшілер ұғымдары мемлекеттік органдарға тиесілі, себебі мемлекет атынан әрекет етеді. Ал, мемлекеттік қызметші болып табылмайтындарды, еңбек заңнамасына сәйкес жұмыскер деп атайды. Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінде жұмыскер анықтамасы берілген: «Жұмыскер – жұмыс берушімен еңбек қатынастарында тұратын және еңбек шарты бойынша жұмысты тікелей орындайтын жеке тұлға» делінген [5]. Жұмыскер еңбек шарты негізінде жұмысты орындайтын және еңбек құқықтық қатынасының субъектісі. Жұмыскер берілген жұмыс жүктемесіне сәйкес белгілі бір жұмыс орындауға және өнім өндіруі тиіс, ол үшін еңбекақыны жұмыс берушіден алады. Ал, мемлекеттік қызметші не лауазым иесі мемлекет атынан қатынасқа түседі, заңнама бойынша өкілеттіліктер шеңберінде мемлекет атынан міндеттерді атқараты, тиісінше еңбекақысын мемлекеттік бюджеттен алады.

Лауазымды тұлғаларға қатысты Д.Н. Бахрах «Лауазымды тұлғалар басқа жұмыскерлерге қарағанда кеңірек көлемде құқықтарға иеленгендіктен, ұйым атынан оның ішінде және одан тыс жерлерде әрекет ете алады, олардан өз міндеттеріне мұқияттылық, құзыретті қарым-қатынас талап етіледі және заң оларға қызметтік міндеттерін атқаруға құқық бұзушылықтары үшін жоғары жауапкешілік белгілейді» деп тұжырымдаған [6]. Бұл пікірмен қосыламыз, әрине лауазым иесінде жұмыскерге қарағанда өкілеттіліктері мен мүмкіндіктері көбірек және мемлекеттік бақылау функциясы тағы бар.

Құқықтық әдебиеттерде лауазым ұғымы, әдетте, қандай да бір қызмет түрі болсын, тек мемлекеттік қызметшілерге тән ретінде қарастырылады және соған сәйкес сипатталады. Автор лауазым мағынасын толық көлемде аша алмаған. Лауазым ұғымы қызметкерлер үшін категория деп ғана түсіндірген.

Мемлкеттік органдарда бұл мемлекеттік лауазым болады, қоғамдық ұйымдарда қоғамдық болады. Лауазымнан қызмет басталады: лауазымға орналасудан тұлға қызметкеркер мәртебесін алады, яғни құқықтары мен міндеттері, қызметті тоқтату тәртібі белгіленеді. Әрине мемлекеттік лауазым мемлекеттік органдарда ғана болады деген ұғым түсінікті, ал қоғамдық ұйымдарда қоғамдық деп қарастырғаны түсініксіздеу болып отыр. Сондықтан нақтылауды қажет етеді.

Д.Н. Бахрах өз еңбегінде: «Мемлекеттік лауазым ұғымы, әдетте, екі қырынан қарастырылады. Бірінші аспект тұрғысынан ол – мемлекеттік органның ұйымдастырушылық құрылымының элементі ретінде, мемлекеттік органның өкілеттіктерінің белгілі бір бөлігін жүзеге асыру үшін жеке тұлғаға бекітілетін құрылымдық бірлік. Бұл лауазым қызметкерге штат кестесі, лауазымдық жалақы мөлшерлері сияқты ресми құжаттар арқылы бөлініп, заңдастырылады. Ол – аппарат құрамының салыстырмалы түрде оқшауланған әрі бөлінбейтін бөлігі, мемлекеттік басқару жүйесіндегі қызметкердің орнын және рөлін анықтайтын негізгі буын, билік өкілеттіктерін нақтылау мен қызметті тұрақтандырудың, сондай-ақ құқықтық тұрғыдан рәсімдеудің негізгі тетігі ретінде қарастырылады» [6. - 5]. Автор мемлекеттік лауазым ұғымын екі аспектіде деп қарастырып, бірінші жағдайда ашып қарастырады, екінші аспектісі бойынша түсініксіздік байқалады.

Осыған ұқсас мағынада Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік қызмет туралы» Заңында қарастырылды: «мемлекеттік лауазым – нормативтік құқықтық актілерде белгіленген лауазымдық өкілеттіктер шеңбері жүктелген мемлекеттік органның құрылымдық штат бірлігі» деп берілді [7]. Біздің заңнама мемлекеттік лауазым анықтамасын толық ашады деген ойдамыз.

Ресей Федерациясының «Мемлекеттік қызмет негіздері туралы» Заңына сәйкес, мемлекет федералды мемлекеттік органдарда, Ресей Федерациясының құрылтай субъектілерінің мемлекеттік органдарында, сондай-ақ Ресей Федерациясының Конституциясына сәйкес құрылған басқа мемлекеттік органдарда осы мемлекеттік органның өкілеттіктерін орындау және қамтамасыз ету бойынша белгіленген міндеттер шеңберімен, ақшалай мазмұнмен және осы органдарды орындау үшін жауапкершілікпен қызмет етеді [8].

Ресей ғалымы В.М. Манохин «Мемлекеттік лауазым» ұғымының екінші қыры – бұл белгілі тұлғаға жүктелген және ұйым қызметінің нақты бір бағытын жүзеге асыруға арналған тұрақты міндеттер мен өкілеттіктердің құқықтық жүйесі. Лауазымы мәні оны иеленетін адамның әлеуметтік позициясының заңды сипаттамасы [9]. В.М. Манохин құқықтар мен міндеттердің тұрақты кешені ретінде мемлекеттік лауазым анықтамасын аша келе, белгілі бір функцияларды жүзеге асыралатын құқықтық құрылым деген ой қалдырған. Әрине бұл заңнама негізінде берілген өкілеттіліктерге ұқсас.

Ресейлік ғалымдар А.П. Алехин, А.А. Кармолицкий, Ю.М. Козловтың «Ресей Федерациясының әкімшілік құқығы» еңбегінде «Лазазымды тұлғалар арасында ерекше мәртебені әкімшілік билік өкілдері алады. Бұлар, заңы биліктік талаптар қоюға құқықты иеленетін (нұсқаулықтар беру, нұсқамалар беру) және өздеріне бағыныстылықты емес органдар мен адамдарға әкімшілік ықпал ету шараларын қолдана алатын лауазымды тұлғалар (мысалы бас санитарлық дәрігер, құқық қорғау органдары қызметкерлері және т.б.)» [10]. Авторлар лауазымды тұлғаларды әкімшілік билік субъектілері ретінде қарастырады, яғни олар билік атынан белгілі бір құзыреттілік шеңберінде талаптар қояды және мүжбүрлеу шараларын кеңінен қолданады дегенді білдіреді.

Мемлекеттік лауазымдарды жан-жақты жіктеуді отандық зерттеуші А.К. Ишмухамедова ұсынған. Ол өзінің тұжырымдамасында жоғарыда көрсетілген критерийлермен қатар бірқатар қосымша негіздерді де бөліп көрсетеді: пәндік-функционалдық ұстаным, мемлекеттік қызметшілердің кәсіби бейінін, қызметтің жалпы бағыт-бағдарын, қаржыландыру көздерін, лауазымдардың ауыстырылу тәртібін, қазіргі кезеңде олардың орын ауыстыру ерекшелігін, өкілеттіктер аясын, мемлекеттік органдар функцияларының жалпы сипатын және қызмет өту мерзімін негізге алған [11]. Отандық ғалым А.К. Ишмухаметова мемлекеттік лауазымдарға байланысты объективті зерттеу нәтижесін тұжырымдайды.

Мемлекеттік лауазым келесі үш сипаттамамен ерекшелінеді: мемлекеттік басқару органдарының ұйымдастырушылық құрылымының құрамына енеді; мазмұны ерекше –

мемлекеттік міндеттерді орындауға бағытталған және нақты бір тұлғаға жүктелген тұрақты құқықтар мен міндеттемелер жиынтығын қамтиды; мемлекеттік лауазымдардың ресми тізбесіне енгізілген. Мемлекеттік лауазымдарды типтік (көптеген мемлекеттік органдар үшін бірдей атаумен, лауазымдық өкілеттіктердің көлемімен және т.б. белгіленген) және жеке лауазымдарға бөлуге болады.

А.Ф. Ноздрачев ойынша, «Лауазым мәртебесі оның ұйымдық-құқықтық ерекшеліктерінің жиынтығы ретінде екі құрамнан тұрады: қызметтік және жеке. Қызметтік элемент лауазымға тиесілі өкілеттіктердің аясын сипаттаса, жеке элемент қызметкердің еңбекақысы мен жеке құқықтарын анықтайды» деген болатын [12]. Автор ұйымдық-құқықтық сиапттағы лауазымның мәртебесі екі аспектіде қарастырған.

Лауазымды тұлғалардың құқықтары мен міндеттерінің көлемі мен сипатына байланысты, мемлекеттік қызметтік қатынастардың субъектісі ретіндегі жалпы және арнайы құқықтық мәртебесі ажыратылады. Жалпы құқықтық мәртебесі барлық азаматтарға бердей болып табылатын, Қазақстан Республикасының Конституциясынан және заң актілерінен туындайтын құқықтар мен міндеттерді қамтиды [4. - 94]. Ал, арнайы құқықтық мәртебеге келетін болсақ, оның мазмұны басқарушылық қатынастардың белгілі бір түрінен кіре, қатыса алуының заңи мүмкіндіктерінің жиынтығынан құрылады. Осындай қатынастардың субъектісі ретінде, мемлекеттік қызметшілер арнайы біліктілік талаптарына сай болуы керек [13]. Авторлар мемлекеттік лауазымдар мәртебесін жалпы және арнайы деп қарастыруы, олардың алдағы уақыттағы өкілеттіліктерінің заңдық негіздері болып табылады.

Зерттеу нәтижелері мемлекеттік қызметтің күрделі, көпқырлы және құрылымдық жағынан дамыған әлеуметтік-құқықтық институт екенін көрсетті. Басқару аппаратындағы мемлекеттік қызметшілердің лауазымдық қызметі олардың кәсіби даярлығына, құқықтық мәртебесіне және мемлекеттің әкімшілік құрылымындағы орнына тікелей байланысты.

Біріншіден, мемлекеттік қызмет ұғымы мен оның құрылымы құқықтық нормалармен нақты реттелген. Бұл тұрғыда Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік қызмет туралы» Заңы мемлекеттік қызметшілердің құқықтық жағдайын, қызметке кіру, ауысу және тоқтату тәртібін, сондай-ақ олардың міндеттері мен өкілеттіктерін айқындайды. Алайда тәжірибе көрсеткендей, қазіргі заңнамалық база кейбір жағдайда жүйелілік пен нақтылауды қажет етеді.

Екіншіден, мемлекеттік лауазымдардың жіктелуі мен иерархиясы Қазақстанда саяси және әкімшілік лауазымдарға бөлінеді. Бұл модель мемлекеттің басқару тиімділігін арттыруға бағытталғанымен, оны іске асыру барысында кадрлық тұрақсыздық пен тәжірибесіз кадрлардың жоғары лауазымдарға тағайындалу жағдайлары кездеседі. Сондықтан мансаптық өсу және кәсіби даярлық қағидаттары нақты жүйеленуі тиіс.

Үшіншіден, мемлекеттік қызметті кәсібилендіру және кадрлық резерв жүйесін жетілдіру бойынша шетелдік тәжірибе (мысалы, Германия, Франция, Жапония үлгілері) Қазақстанда да енгізілуде. Германия тәжірибесінде мемлекеттік қызметшілердің мәртебесі конституциялық деңгейде бекітіліп, оларға ерекше әлеуметтік кепілдіктер қарастырылған. Францияда меритократиялық қағидаттар бойынша мемлекеттік қызметке қабылдау жүйесі қатаң сақталады, ал Жапонияда кадрларды өмір бойы жұмыспен қамтуға негізделген ерекше модель қолданылады. Қазақстанда мемлекеттік қызметшілерге әлеуметтік кепілдіктерді күшейту, меритократияны дамыту және ұзақмерзімді кәсіби өсуді қамтамасыз ету маңызды. Алайда бұл үдеріс тек заңмен емес, саяси ерік пен нақты әкімшілік тәжірибемен қатар жүруі қажет.

Төртіншіден, мемлекеттік қызметшілердің құқықтық мәдениеті мен этикасын арттыру, сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұрақты алдын алу жұмыстары жүргізілуі тиіс. Бұл ретте, жыл сайын табыс пен мүлік туралы декларацияны тапсыру міндеті оң қадам ретінде бағаланып отыр.

Қорытынды

Мақалада мемлекеттік қызмет пен басқару жүйесін заманауи талаптарға сай жаңғырту, институционалдық тұрғыдан күшейту және халықаралық тәжірибелерді отандық ерекшеліктермен үйлестіру қажеттігі кеңінен талданған. Жария құқықтық институт ретінде мемлекеттік қызмет – мемлекеттің халық алдындағы міндеттерін тиімді орындауға бағытталған кәсіби және заңмен реттелетін жүйе екені нақтыланды.

Мемлекеттік қызметті жетілдіру – тек құрылымдық немесе әкімшілік реформа емес, ол ұлттық қауіпсіздік, тиімді басқару және азаматтардың құқықтарын қорғаудың басты тетігі. Бұл ретте мемлекеттік қызметшінің рөлі – тек орындаушы емес, қоғам мен билік арасындағы байланыс буыны ретінде ерекше маңызға ие.

Мемлекеттік қызметшінің жұмыс сапасын бағалаудың болмауы оның еңбек үлесі мен материалдық, мансаптық және моральдық ынталандыру жүйесі арасындағы өзара байланыстың төмен болуына әкеп соғады [14]. Осылайша, мемлекеттік қызметшінің атқарылған жұмыстағы және қол жеткен нәтижелердегі үлесіне қарай еңбекақы төлеуді ынталандыру механизмі ретінде қарастыруды көздейді.

Мемлекеттік қызметшіге заңнамада мынадай анықтама берілген «..... Арнаулы мемлекеттік қордың қаражатынан ақы төленетін мемлекеттік лауазымды атқаратын және мемлекеттің міндеттері мен функцияларын іске асыру мақсатында лауазымдық өкілеттіктерді жүзеге асыратын Қазақстан Республикасының азаматы». Берілген анықтама заңнамалық тұрғыдан нақтыланған деп білеміз, қасымша толықтыруды қажет етпейді. Мемлекеттік қызметшілер үшін еңбекақы мемлекетті бюджеті қаражаты есебінен төленеді.

Осыған байланысты, басқару аппаратындағы қызметкер мен лауазымның құқықтық мәртебесіне қатысты шетелдік және отандық зерттеушілердің еңбектерін саралай келе, төмендегідей тұжырымдамалар жасадық:

Біріншіден, елімізде мемлекеттік қызметті жақсартудың Қазақстандық үлгісі қалыптастыру және одан әрі дамыту өзекті тақырыпқа айналған. Осыған негізделген кадр саясатының мақсаты мемлекеттік қызметке кәсіби мамандарды іріктеу, бекіту және ұтымды пайдалану тетігін әзірлеуден, оларға тиісті лауазым бойынша жүктелген функциялар мен өкілеттіктерді ойдағыдай орындау мақсатында және осы негізде мемлекеттік органдардың тиімді жұмысын қамтамасыз ету мақсатында өз білімдерін, қабілеті мен тәжірибесін іске асыру үшін оларға қажетті жағдайлар жасаудан тұрады. Қазақстанда мемлекеттік қызметті реттейтін нормативтік базаны жетілдіру және қызметкерлердің құқықтық мәртебесін нақтылау қажет. Сондай-ақ кадрлардың кәсіби біліктілігін арттыруға арналған жаңа оқыту тәсілдерін енгізу, басқару жүйесін күшейту, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылды жетілдіру және әлеуметтік-құқықтық қолдау механизмдерін дамыту маңызды.

Екіншіден, мемлекеттік қызметтегі лауазымдарға дарынды кадрларды сақтап қалу, мықты кадрларды шақыру және персоналдың дамуы үшін талант-менеджмент жүйесі іске асыруы үшін жағдай жасау. Негізгі мақсат мемлекеттік кызмет миссиясын іске асыруда ұзақ әрі күшті қарым-қатынасты сақтау үшін, өз қызметкерінің жұмысының тиімділігін арттыру мақсатында қажеті бар. Талант-менеджментті іске асыруда: бағалы қызметкерді сақтап қалу, жаңа білікті қызметкерлерді тарту, персоналдың қызметінің нәтижелігін көтеру, кадрлық резервін қалыптастыру, адамдарды қойылған жетістікке жетуге ынталандыру, ұжымның қолайлы әлеуметтік-психологиялық климатын қолдау, қызметкерді командалық қарым-қатынасқа біріктіру, ұйымды басқаруда қызметкердің қатысуына ықпал жасауды көздейді.

Қаржыландыру туралы ақпарат: Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім Министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырылады (Грант № BR - 28713289 Мемлекеттік аппараттың тиімділігін бағалау жүйесі: әдістемелік қағидаттар, құқықтық негіздер және цифрлық трансформация жағдайындағы предиктивтік аналитика).

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Қазақстан Республикасында мемлекеттік басқаруды дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 26 ақпандағы № 522 Жарлығы. [Электрондық ресурс] – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2100000522 (қаралу уақыты: 02.01.2025)

2 Турисбек З.З. Понятие и классификация государственных должностей и государственных служащих. [Электронный ресурс] – URL: cyberleninka.ru/article/n/11-2-ponyatiya-i-klassifikatsiya-gosudarstvennyh-dolzhnostey-i-gosudarstvennyh-sluzhaschih/viewer (дата обращения: 05.01.2025)

3 Старилов Ю.Н. Служебное право: учебник. – Москва: БЕК. - 1996. – 698 с.

4 Дуйсенов Э.Э. Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет туралы» заңына түсіндірме (бап бойынша) // Э.Э. Дуйсенов / 2 бас. ауд. Ш.Т. Байсугирова. – А., 2016. - 340 б.

5 Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексі 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ. [Электрондық ресурс] – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414 (қаралу уақыты: 05.01.2025)

6 Бахрах Д.Н. Государственная служба в Российской Федерации: Текст лекций. –Екатеринбург: Изд-во Уральской государственной юридической академии, 1995. - 125 с.

7 «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» 2015 жылғы 23 қарашадағы № 416-V Қазақстан Республикасының Заңы. [Электрондық ресурс] – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000416 (қаралу уақыты: 03.01.2025)

8 Федеральный закон «О системе государственной службы Российской Федерации» от 27.05.2003 N 58-ФЗ (последняя редакция). [Электронный ресурс] – URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_42413/ (дата обращения: 05.01.2025)

9 Манохин В.М. Служба и служащих в Российской Федерации: Правовое регулирование. – Москва: Юристь, 1997. - 294с.

10 Алехин А.П., Кармолицкий А.А., Козлов Ю.М. Административное право Российской Федерации: Учебник для юридических вузов. – Москва: Зерцало-М, 3-е изд., испр. И доп., по состоянию на 1 апреля 2001г., 1996. - 296 с.

11 Ишмухамедова А.К. Правовые проблемы реформирования государственной службы суверенного Казахстана. – Астана: Институт законодательства при Парламенте РК, 2003. - с.172-177.

12 Ноздрачев А.Ф. Государственная служба: Учебник для подготовки государственных служащих. – Москва: Статут, 1999. - 591 с.

13 Уваров В.Н. Государственя служба и управление: Учебник. – Петропавловск: Северо-Казахстанская юридическая академия (Сары-Арка), 2004. - 416 с.

14 Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметі жаңа моделінің тұжырымдамасы туралы: Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 21 шілдедегі № 119 Жарлығы [Электрондық ресурс] – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000119 (қаралу уақыты: 02.01.2025)

ГОСУДАРСТВЕННЫЕ СЛУЖАЩИЕ И ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ДОЛЖНОСТИ В АППАРАТЕ УПРАВЛЕНИЯ

Аннотация

В статье анализируется правовое обеспечение государственной кадровой политики и системы государственной службы в Казахстане. Цель статьи – осуществить комплексный правовой и институциональный анализ государственной кадровой политики и системы государственной службы в Республике Казахстан, выявить ключевые проблемы её функционирования, оценить соответствие нормативно-правовой базы современным конституционным принципам и международному опыту, а также разработать научно обоснованные рекомендации по совершенствованию государственной службы и повышению её эффективности. Подчёркивается, что формирование обновлённого кадрового состава – необходимое условие для укрепления управления молодого государства. Конституционные принципы правового, демократического, светского и социального государства требуют повышения качества государственной службы. Авторы выявляют дефицит профильных сотрудников в региональных отделах, отмечают частую смену кадров из-за низкой оплаты труда, особенно в центральных органах. Обсуждается отсутствие оценки качества работы госслужащих и разрыв между результатами труда и системами материальной, карьерной и моральной мотивации. Дается законодательное определение «государственного служащего» и анализируется разделение государственных должностей на политические и административные. Рассматриваются теоретические подходы отечественных и зарубежных учёных (Старилов Ю.Н., Дуйсенов Э.Э., Турисбек З.З., Манохин В.М. и др.) к пониманию понятий «государственная должность» и «госслужащий». В статье также рассмотрены нормативно-правовые основы государственной службы, классификация государственных должностей, кадровая политика, а также пути совершенствования государственной службы с учетом зарубежного опыта. Результаты исследования позволяют оценить современное состояние системы государственной службы и дать конкретные рекомендации по ее реформированию. Работа базируется на комплексном анализе, включая социологию, сравнительное правоведение и статистику. В заключении сформулированы предложения: совершенствование нормативной базы, внедрение системы талант-менеджмента, усиление борьбы с коррупцией, развитие механизмов правовой и социальной поддержки госслужащих, поддержка профессионального роста и удержание квалифицированных кадров в государственном аппарате.

Ключевые слова: государственная служба, государственная должность, кадры, мотивация, правовой статус, талант-менеджмент.

CIVIL SERVANTS AND GOVERNMENT POSITIONS IN THE ADMINISTRATIVE APPARATUS

Abstract

The article examines the legal foundation of state personnel policy and the civil service system in Kazakhstan. The purpose of the article is to carry out a comprehensive legal and institutional analysis of the state personnel policy and the civil service system in the Republic of Kazakhstan, identify key problems of its functioning, assess the compliance of the regulatory framework with modern constitutional principles and international experience, and develop scientifically sound recommendations for improving the civil service and improving its effectiveness. It emphasizes the necessity of building a refreshed, professional cadre to strengthen governance in a young nation. Constitutional principles – a legal, democratic, secular, and social state – call for enhancing public service quality. The author identifies a shortage of specialised staff in regional departments and high turnover in central agencies, attributed to low wages. The lack of performance assessment links poorly with material, career, and moral motivation systems. The legal definition of a «public servant» is provided, and the statutory division of state positions into political and administrative roles is analysed. Works of domestic and foreign scholars (Starilov Yu., Duisenov E., Turisbek Z., Manokhin V. and others) are reviewed to compare conceptualizations of «state office» and «public servant». The article also examines the regulatory framework of the civil service, the classification of public positions, personnel policy, as well as ways to improve the civil service, taking into account foreign experience. The results of the study make it possible to assess the current state of the civil service system and make specific recommendations for its reform. The study employs a comprehensive methodology, including sociological, comparative legal, historical-legal, statistical, and structural-service analyses. The conclusion offers practical recommendations: to refine the regulatory framework, introduce talent-management systems, strengthen anti-corruption efforts, develop legal and social support mechanisms, foster professional development, and retain skilled personnel within the state apparatus.

Keywords: civil service, state position, personnel, motivation, legal status, talent management.

REFERENCES

1 Qazaqstan Respublikasynda memlekettık basqarudy damytudyñ 2030 jylğa deiıngı tūjyrymdamasyn bekıtu turaly: Qazaqstan Respublikasy Prezidentınıñ 2021 jylğy 26 aqpandağy № 522 Jarlyğy. *[On approval of the concept for the development of Public Administration in the Republic of Kazakhstan until 2030]* [Elektrondyq resurs] – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2100000522 [in Kazakh] (qaralu uaqyty: 02.01.2025)

2 Turisbek Z.Z. Ponätie i klasifikasia gosudarstvennyh doljnostei i gosudarstvennyh slujaşih. *[The concept and classification of public positions and civil servants]* [Elektronnyi resurs] – URL: cyberleninka.ru/article/n/11-2-ponyatiya-i-klassifikatsiya-gosudarstvennyh-dolzhnostey-i-gosudarstvennyh-sluzhaschih/viewer [in Russian] (data obraşenia: 05.01.2025)

3 Starilov İu.N. Slujebnoe pravo: uchebnik. *[Official law]* – Moskva: BEK. - 1996. – 698 p. [in Russian]

4 Duisenov E.E. Qazaqstan Respublikasynyñ «Qazaqstan Respublikasynyñ memlekettık qyzmet turaly» zañyna tüsındırme (bap boiynşa) *[Explanation of the law of the Republic of Kazakhstan «On public service of the Republic of Kazakhstan»]* // E.E. Duisenov / 2 bas. aud. Ş.T. Baisugirova. – A., 2016. - 340 p. [in Kazakh]

5 Qazaqstan Respublikasynyñ Eñbek Kodeksı 2015 jylğy 23 qaraşadağy № 414-V QRZ. *[Labor Code Of The Republic Of Kazakhstan]* [Elektrondyq resurs] – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414 [in Kazakh] (qaralu uaqyty: 05.01.2025)

6 Bahrah D.N. Gosudarstvennaia slujba v Rosiskoi Federasii: Teks leksi. *[Public service in the Russian Federation]* – Ekaterinburg: İzd-vo Urälskoi gosudarstvennoi iuridicheskoi akademii, 1995. - 125 p. [in Russian]

7 Qazaqstan Respublikasy memlekettık kyzmetı jaña modelınıñ tūjyrymdamasy turaly: Qazaqstan Respublikasy Prezidentınıñ 2011 jylğy 21 şıldedegı № 119 Jarlyğy *[On the concept of a new model of Public Service of the Republic of Kazakhstan: decree of the president of the Republic of Kazakhstan]* [Elektrondyq resurs] – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000119 [in Kazakh] (qaralu uaqyty: 02.01.2025)

8 Federälnyi zakon «O sisteme gosudarstvennoi slujby Rosiskoi Federasii» ot 27.05.2003 N 58-FZ (poslednäia redaksia). *[Federal Law «On the Civil Service System of the Russian Federation»]* [Elektronnyi resurs] – URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_42413/ [in Russian] (data obraşenia: 05.01.2025)

9 Manohin V.M. Slujba i slujaşih v Rosiskoi Federasii: Pravovoe regulirovanie. *[Service and employees in the Russian Federation]* – Moskva: İurist, 1997. – 294 p. [in Russian]

10 Alehin A.P., Karmoliski A.A., Kozlov İu.M. Adminstrativnoe pravo Rosiskoi Federasii: Uchebnik dlä iuridicheskih vuzov. *[Administrative law of the Russian Federation]* – Moskva: Zersalo-M, 3-e izd., ispr. İ dop., po sostoianiu na 1 aprelä 2001g., 1996. - 296 p. [in Russian]

11 İşmuhamedova A.K. Pravovye problemy reformirovania gosudarstvennoi slujby suverennogo Kazahstana. *[Legal problems of reforming the civil service of sovereign Kazakhstan]* – Astana: İnstitut zakonodatelstva pri Parlamente RK, 2003. - P.172-177.

12 Nozdrachev A.F. Gosudarstvennaia slujba: Uchebnik dlä podgotovki gosudarstvennyh slujaşih. *[Public service]* – Moskva: Statut, 1999. - 591 p. [in Russian]

13 Uvarov V.N. Gosudarstvennä slujba i upravlenie: Uchebnik. *[Public service and management]* – Petropavlovsk: Severo-Kazahstanskaia iuridicheskaia akademia (Sary-Arka), 2004. - 416 p. [in Russian]

14 «Qazaqstan Respublikasynyñ memlekettık qyzmetı turaly» 2015 jylğy 23 qaraşadağy № 416-V Qazaqstan Respublikasynyñ Zañy. *[Law of the Republic of Kazakhstan «On public service of the Republic of Kazakhstan»]* [Elektrondyq resurs] – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000416 [in Kazakh] (qaralu uaqyty: 03.01.2025)

Information about authors:

Mukhtar Tolegen - Professor, candidate of law, doctor of philosophy (PhD), Chairman of the Board - Rector NJSC «East Kazakhstan University named after Sarsen Amanzholov», 070000, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: www.vku.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2673-622X

Bolat Seriyev - **corresponding author**, candidate of law, professor, Member of the Management Board - Vice-Rector for Youth Policy of Zhetysu University named after I. Zhansugurov, 040000, Taldykorgan, Republic of Kazakhstan

E-mail: seriev_bolat@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0161-7219

Bolat Aitimov - doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the department of law, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, 040000, Taldykorgan, Republic of Kazakhstan

E-mail: bola_30081978@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7928-8550

Makpal Konysbekova - master of legal sciences, teacher-lecturer of the department of law, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, 040000, Taldykorgan, Republic of Kazakhstan

E-mail: makpal_konysbekova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0091-0576

Сведения об авторах:

Мұхтар Төлеген - кандидат юридических наук, доктор философии (PhD), профессор, Председатель Правления - Ректор НАО «Восточно-Казахстанского университета им. С. Аманжолова», 070000, г.Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

E-mail: www.vku.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2673-622X

Болат Сериев - **основной автор**, кандидат юридических наук, профессор, Член Правления – Проректор по молодежной политике Жетысуского университета им.И. Жансугурова, 040000, г.Талдыкорган, Республика Казахстан

E-mail: seriev_bolat@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0161-7219

Болат Айтимов - доктор философии (PhD), ассоциированный профессор (доцент) кафедры права, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, 040000, г. Талдыкорган, Республика Казахстан

E-mail: bola_30081978@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7928-8550

Макпал Конысбекова - магистр юридических наук, преподаватель-лектор кафедры права, Жетысуский университет им.И. Жансугурова, 040000, г. Талдыкорган, Республика Казахстан

E-mail: makpal_konysbekova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0091-0576

Авторлар туралы ақпарат:

Мұхтар Төлеген - заң ғылымдарының кандидаты, философия докторы (PhD), профессор, «С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті» КЕ АҚ Басқарма Төрағасы - Ректор, 070000, Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: www.vku.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2673-622X

Болат Сериев - **негізгі автор**, заң ғылымдарының кандидаты, профессор, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің Басқарма мүшесі – жастар саясаты жөніндегі проректоры, 040000, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: seriev_bolat@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0161-7219

Болат Айтимов - философия докторы (PhD), құқық кафедрасының қауымдастырылған профессоры (доцент), І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, 040000, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: bola_30081978@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7928-8550

Макпал Конысбекова – заң ғылымдарының магистрі, құқық кафедрасының оқытушы-дәріскері, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, 040000, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: makpal_konysbekova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0091-0576

МРНТИ 10.17.01 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.42**
УДК 342.92

Х.Балабанова[1] , А.Д.Нарымбаева[2*] , З.Т. Абдукаримова [3] , Е.Е. Жардемов[4]

[1] Варненский свободный университет «Черноризец Храбър», г.Варна, Болгария
[2]Таразский университет им.М.Х.Дулати, 080000, г.Тараз, Республика Казахстан
[3]АО Республиканская телерадиокорпорация «Казахстан», 010000, г.Астана, Республика Казахстан
[4]АО Республиканская телерадиокорпорация «Казахстан», 010000, г.Астана, Республика Казахстан
*e-mail: narimbaeva75@gmail.com

МИГРАЦИЯ И ЕЁ СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация

В статье проводится анализ категориального аппарата миграционной проблематики в связи с отсутствием в научной литературе единства в понимании терминов «миграция» и «мигрант». Авторы рассматривают данные понятия через анализ различных подходов, сформулированных в разных областях науки. Такая ситуация, по мнению авторов, сложилась ввиду широкой сферы применения данных категорий и различных подходов к их исследованию. Необходимость уделения большого внимания категориальному аппарату связана с тем, что современные исследования определяют миграцию как один из глобальных вызовов современности, который перед собой ставит задачу разработки инновационных методов и технологий воздействия на сопровождающие её позитивные и негативные факторы, что делает необходимой выработку точных и лаконичных определений, конкретно отражающих правовые аспекты регулируемых правоотношений. В рамках данной статьи основной целью выступает анализ миграционной проблематики для определения направлений, требующих своего улучшения. Наряду с этим авторы дальнейшее развитие миграционного законодательства связывают с формированием единого нормативного акта для всех норм, регламентирующих миграционный процесс через принятие Миграционного кодекса, который должен систематизировать законодательство в данной сфере. Результатом данного исследования являются сделанные авторами отдельные рекомендации, которые направлены на совершенствование норм в данной области.

Ключевые слова: миграция, миграционные процессы, мигрант, перемещение населения, миграционное поведение.

Введение

Миграционные процессы в современном мире приобретают глобальный характер и существенно влияют на социально-экономическое развитие государств. Международные исследования отмечают, что основная часть населения живет в странах, где они родились. Однако глобальные оценки указывают на то, что международные мигранты стали составлять 3.6 % населения. Казахстан, как и множество других стран, оказался в уникальной ситуации, связанной с миграционными процессами, триггером которых стали военные действия в Украине, вызвавшие поток беженцев в Европу, в соседние с Украиной страны, а мобилизация военных в России привела к миграции в соседние с РФ страны. Все это становится вызовом для Казахстана. Важность исследования связана с необходимостью понимания развития современных миграционных процессов для регулирования активной вовлеченности Республики Казахстан в происходящие события и с необходимостью принятия превентивных мер, способствующих безопасности государства. Закон «О миграции населения», принятый в 2011 году, претерпел 59 изменений, что свидетельствует об отсутствии должного единства, фрагментарности и отсутствии системности в правовом регулировании. Решение данной проблемы возможно через систематизацию законодательства и принятие Миграционного кодекса в русле Концепции миграционной политики РК на 2023–2027 годы [1].

Материалы и методы исследования

Исследование основано на анализе современных научных теорий, дающих объяснение двум важным категориям миграционного права, таким как «миграция» и «мигрант». Данные категории изучались комплексно на стыке различных наук, которые этой проблемой занимались. Наряду с указанным методом познания авторы использовали формально-юридический, сравнительно-правовой метод, который позволил увидеть закономерности и сходства в используемых категориях. Эмпирическая база сформирована на основе официальной статистики

Информационно-аналитической системы «Талдау» (2019–2024 гг.). В рамках исследования мы провели интерактивный социологический опрос среди 483 человек для измерения отношения населения Казахстана к иммиграции и миграции в целом; участники отбирались случайным образом**.** Полученные результаты позволили сделать определенные выводы о чувствительности населения страны к проблеме миграции. Следует подчеркнуть, что такого объёма выборки недостаточно для репрезентативных выводов, поэтому полученные данные необходимо рассматривать как ориентир для последующих масштабных исследований с использованием стратифицированных выборок по регионам, полу, возрасту и социально-экономическому статусу. Результаты дают направления для дальнейших обсуждений и исследований и выработке рекомендаций по совершенствованию правового регулирования миграции в Республике Казахстан.

Результаты и их обсуждение

В Концепции миграционной политики Республики Казахстан на 2023 - 2027 годы отмечается, что с момента обретения независимости Казахстан начал проводить «собственную миграционную политику, отвечающую тенденциям глобализации мирового сообщества и направленную на использование миграционных потоков в интересах укрепления национальной безопасности, улучшения демографической ситуации и устойчивого социально-экономического развития страны» [1]. В настоящее время миграция в мире, как внутренняя так и внешняя, достигла исторического уровня. Сегодня Казахстан, как и множество других стран, оказался в уникальной ситуации, связанной с миграционными процессами, триггером которых стали военные действия в Украине, вызвавшие поток беженцев в Европу, в соседние с Украиной страны, а мобилизация военных привела к миграции в соседние с Россией страны. Все это становится вызовом как для Казахстана, так и для стран Европы. Развитие современных миграционных процессов и миграционных потоков показывает активную вовлеченность Республики Казахстан в происходящие события и в связи с этим требует принятия превентивных мер, способствующих безопасности государства.

Миграция населения существует с древнейших времен и является предметом исследования специалистов различных наук, в том числе экономистов, социологов, демографов, юристов, антропологов, психологов, политологов и др. Сам термин «миграция» означает «переселение, перемещение (например, населения внутри страны или из одной страны в другую)» [2]. Большой энциклопедический словарь определяет миграцию как «перемещение людей, связанное, со сменой места жительства» [3]. Социологический словарь объясняет данный термин следующим образом: «смена места жительства, перемещение людей на иную территорию (регион, город, страна и т. д.)» [4]. Большой юридический словарь связывает миграцию с «переселением, перемещением населения внутри страны - внутренняя миграция, из одной страны в другую - внешняя миграция» [5]. Демографический словарь рассматривает миграцию как «перемещение людей (мигрантов) через границы тех или иных территорий с переменой места жительства навсегда или на более или менее длительное время» [6]. Современный миграционный глоссарий связывает миграцию с «процессом передвижения населения через международную границу либо в пределах страны. Миграция охватывает любой вид перемещений, независимо от их продолжительности, состава и причин; миграция включает передвижение беженцев, перемещенных лиц, выселенных людей и экономических мигрантов» [7]. Большинство указанных словарей рассматривают миграцию как перемещение населения, при этом для всех словарей характерно рассмотрение применения категории «перемещение» ко всем видам миграции.

Таким образом, краткий анализ категориального аппарата выявил многогранность миграции. Расхожесть мнений, которая сформировалась в теоретических подходах к исследованию категорий миграционного права, привел к формулированию различных трактовок этого понятия, поскольку, по мнению Бектлеевой Д., «изучается целый комплекс проблем: влияние миграционных процессов, миграционная подвижность, эмиграционное настроение общества, социально-экономические факторы миграции, региональная миграция и др.» [8].

Для выявления общих закономерностей, характерных для миграции в целом, следует проанализировать трактовки термина «миграция», представленные в казахстанской и

международной юридической литературе. Изучение института миграции целесообразно вести с опорой на существующие научные позиции, применяемую в законодательстве терминологию и основные направления деятельности государственных органов по управлению миграционными процессами. При этом считаем необходимым отметить, что наряду с термином «миграция» часто используются категории «миграционная политика», «миграционный процесс», «мигрант», которые также рассматриваются в данной работе.

Такой поход к работе связан с тем, что существует два направления определения «миграция». Одно из них широкое, которое дал Рыбаковский Л.Л., когда миграция населения воспринимается как «территориальные перемещения, представляющие серию событий, локализованных в пространстве и времени, совершаемые только между разными населенными пунктами, причем эти перемещения фиксируются тем или иным способом» [9]. Наряду с Рыбаковским Л.Л., в широком смысле рассматривает миграцию и Воробьев О.Д. В частности, он отмечает: миграция - «любое территориальное перемещение населения, связанное с пересечением как внешних, так и внутренних границ административно-территориальных образований с целью перемены постоянного места жительства или временного пребывания на территории для осуществления учёбы или трудовой деятельности независимо от того, под превалирующим воздействием каких факторов оно происходит – притягивающих или выталкивающих» [10]. Россинский Б.В. под миграцией в узком смысле понимает «перемещение населения в пределах одной страны или из одной страны в другую» [11]. Можно согласиться с авторами, которые отождествляют миграцию с главным критерием – со статусом места проживания, границами административного деления, где в сущности и происходит передвижение. Но необходимо отметить и тот факт, что часть ученых понимают миграцию как перемещение между разными населенными пунктами. Таким образом, понятие миграции связывают с «подвижностью», «социальным перераспределением», «профессиональным и отраслевым перемещением», то есть в самом широком виде - как «пространственное перемещение». Денисенко М.Б., Ионцев В.А. и Хорев Б.С. основными видами миграции по праву считают «переселения (безвозвратная, стационарная миграция), сезонную и маятниковую миграцию. По форме они выделяют организованные и неорганизованные миграции» [12].

Экономическая наука, в лице Слободчиковой Д.В., рассматривает миграцию населения как «социально-экономический процесс, при котором субъект миграции перемещается с определенной целью через границы территориальных образований, независимо от продолжительности и регулярности, вызванный влиянием разнообразных условий и факторов, как правило, религиозных, экономических, политических, общественных или военных» [13].

Казахстанские ученые в лице Садовской Е.Ю. определяют миграцию как «передвижение населения через государственные границы, связанное с переменой места жительства и требующее внутригосударственного и межгосударственного регулирования» [14]. Миграцию как социальный процесс рассматривает в своих трудах Курманова Г.К. [15]. Однако, в работах указанных авторов в определении не даны мотивация и сроки миграции, акцент делается на типологии миграции, что, по нашему мнению, недостаточно. В своей основе казахстанские ученые исследуют миграцию в Казахстане в сравнении с другими странами, особенно постсоветскими государствами. Часть исследователей обращаются к вопросу реализации миграционного законодательства на практике, в основном с точки зрения различий между иммиграционной политикой и практикой ее реализации, а также с позиций адекватности законодательства нуждам страны. При этом представляется достаточно аргументированной точка зрения Бектлеевой Д., что «в целом, у отечественных авторов работы носят комплексный характер на основе междисциплинарного подхода, через исследование количественных показателей миграции, миграционной подвижности, эмиграционного настроении общества, социально-экономических факторов миграции, региональной миграции и др.» [8.- 48].

Международная организация по миграции определяет миграцию как «перемещение лиц из места их обычного проживания либо через международную границу, либо в пределах государства». При этом используются дополнительно термины: *«климатическая миграция»,*

«перемещение», «внутренняя миграция», «международная миграция», «незаконная миграция», «трудовая миграция», «упорядоченная и регулярная миграция».

В Казахстане правовое определение миграции дано в Законе РК «О миграции населения». Согласно п.9 ст. 1 данного закона: «миграция - постоянное или временное, добровольное или вынужденное перемещение физических лиц из одного государства в другое, а также внутри государства» [16].

Итогом различных дискуссий по отношению к понятию «миграция» стал Модельный миграционный кодекс СНГ, где под миграцией понимается «перемещение физических лиц (граждан государства, иностранных граждан и лиц без гражданства) из одного государства в другое, а также в пределах территории одного государства безотносительно причин, обусловивших такое перемещение» [17].

В терминологическом ряду наряду с термином «миграция» часто используется и термин «мигрант». В связи с этим интересным представляется толкование термина «мигрант», которое в 1996 году дал Экономический Суд СНГ. Основанием обращения послужило письмо Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева, в котором был поднят вопрос о разночтениях в толковании понятий «беженец», «мигрант», «вынужденный переселенец» в официальных органах Содружества и средствах массовой информации Содружества Независимых Государств. В качестве примера приводилось то обстоятельство, что выбывшие из Республики Казахстан лица по прибытии в Российскую Федерацию или Азербайджанскую Республику Межгосударственным статистическим комитетом Содружества Независимых Государств нередко учитывались в качестве беженцев и вынужденных переселенцев, хотя фактически ими не являлись. Это создавало недоразумения и искусственные трудности во взаимоотношениях между государствами-участниками Содружества Независимых Государств. Экономический суд СНГ, акцентируя свое внимание на термине «мигрант», отмечает: «мигрант - это понятие, включающее в себя все категории лиц, осуществляющих пространственные перемещения, независимо от причин перемещения, их длительности и пространственных границ» [18]. Согласно п.10 ст. 1 Закона РК «О миграции населения» мигрант - это «лицо, въехавшее в Республику Казахстан и выехавшее из Республики Казахстан, а также переселяющееся внутри Республики Казахстан вне зависимости от причин и длительности».

Важно отметить, что последние события в мире, особенно COVID-19 показали, что понятие «мигрант» подвижно. Так, изучая влияние последствий пандемии на миграцию, Бруни В. предложил следующий подвид понятия «мигрант», как «застрявший мигрант, которое 1) было идентифицировано как мигрант, 2) в настоящее время находится в любой из областей Казахстана и в пределах границ Казахстана, 3) на момент оценки находится в Казахстане более 1 месяца и, 4) имеет намерение вернуться в страну своего происхождения, но не может этого сделать» [19].

Для миграции характерно, что понимание его как процесса изучается через понимание общих коэффициентов интенсивности миграции, которые характеризуют частоту случаев перемены места жительства в совокупности населения за определенный период. Обычно используется годовой коэффициент интенсивности миграции в расчете на 1 000 жителей в год. Ведение такой статистики необходимо для корректировки планов, программ управления миграционными потоками. Для понимания данных процессов сделан количественный анализ миграции (общие показатели выбытия и прибытия) на период 2019-2024 годов. Анализ показывает, что в течение всего периода наблюдается, во-первых, неравномерное прибытие и выбытие граждан. Если в 2019 году прибытие по всем потокам составило 1122507 человек, то с 2020 года показатель снизился в 2020 году на 265937 человек и в 2021 году - на 354958 человек соответственно. Однако с 2022 года показатель дает рост, и общее количество прибывших по всем потокам составило 820458 и в 2023году 1048960 человек соответственно [20].

Если для начала 90-х годов характерна «вынужденная миграция», триггером для которой послужил распад СССР, то в 2000-е годы Республика Казахстан благодаря своей экономической политике становится привлекательной для мигрантов из соседних государств. В 2000-х годах в рамках Евразийской миграционной системы по мнению Садовской Е. выделяется «Центрально-азиатская подсистема» [21], где преимущественно принимающей стороной выступает Казахстан,

а другие страны Центральной Азии - посылающими и где одним из триггеров выступает государственная программа, направленная на стимулирование иммиграции титульной нации (казахов) соответственно.

Однако следует согласиться с мнением исследователей миграционного профиля Казахстана, что «миграционное поведение населения Казахстана прежде всего определяется общими закономерностями Евразийской миграционной системы и «типовыми» выталкивающими и притягивающими факторами, характерными для нее, такими как устойчивые социально-экономические связи между людьми и странами, сформировавшиеся на протяжении всего периода существования Советского Союза; сохранение русскоязычного пространства и русского языка как основного средства общения в пределах всего бывшего СССР. Наличие относительно устойчивых политических отношений у стран Центральной Азии с Казахстаном, а также безвизовый режим перемещения (исключение - Туркменистан) предопределяет значительные масштабы миграционных потоков. В странах Центральной Азии предпосылками, стимулирующими выезд значительного количества трудоспособного населения, являются типичные «выталкивающие» факторы: стагнация производства, отсутствие рабочих мест и высокий уровень безработицы; относительно низкий уровень заработной платы, широкое распространение бедности; диспропорция в распределении трудовых ресурсов в регионе.

Для более полного понимания места Казахстана в региональных процессах важно сопоставить его миграционную ситуацию с соседними странами Центральной Азии. К примеру, Узбекистан остаётся крупнейшим донором рабочей силы в регионе: по оценке IOM/Migration Data Portal, к декабрю 2023 года около 2 млн граждан Узбекистана работали за рубежом, из них примерно 60% — в РФ (остальные — в Казахстане, Турции и др) [22]. Кыргызстан также характеризуется высокой трудовой эмиграцией: по данным МОМ, на конец 2024 года в РФ было зарегистрировано ~380 тыс. граждан КР (ещё около 70 тыс. — в Казахстане и других странах), а денежные переводы из РФ в 2023 году составили $2,53 млрд [23], что подчёркивает структурную зависимость экономики от мигрантского труда. Россия остаётся главным центром притяжения постсоветской миграции: по оценкам, в 2022 году в РФ работали около 3,1 млн мигрантов (3,7% рабочей силы), при этом в 2024 году МВД РФ выдало порядка 1,6 млн патентов за 9 месяцев (против 1,7 млн годом ранее), а число разрешений для высококвалифицированных специалистов в 2024 году выросло до ~38 тыс. (в 1,5 раза к 2023-му) [24]. На этом фоне Казахстан усиливает роль альтернативного направления благодаря экономической стабильности и понятным правилам допуска на рынок труда: общий лимит на привлечение иностранной рабочей силы в 2024 году установлен на уровне 0,23% занятых (порядка 22 тыс. разрешений), с повышением региональных квот (например, Жамбылская область — 3 660 мест). Одновременно в 2024 году зафиксирован положительный миграционный баланс: ~30 тыс. прибывших против ~12,8 тыс. выбывших (чистая миграция ~17,2 тыс.), а эмиграция опустилась до ~12,7 тыс. человек — минимум за 25 лет [25]. В совокупности это закрепляет промежуточное положение Казахстана между типичными донорами рабочей силы (Узбекистан, Кыргызстан, Таджикистан) и крупными центрами притяжения (Россия, ЕС) и объясняет специфику его миграционной политики: сочетание селективного привлечения (квоты, приоритет квалифицированных кадров) с поддержанием региональной мобильности и позитивного сальдо миграции в условиях меняющейся геополитики. Обобщённые глобальные тренды также указывают на закрепление региональных «коридоров» и растущую роль стран-посредников, к числу которых всё явственнее относится РК.

Казахстан как принимающая страна привлекательна для трудящихся мигрантов ввиду более высокого уровня заработной платы по сравнению со страной прибытия. Но в то же время для внутренней миграции характерен демографический дисбаланс, который увеличивает долю прибывших в крупные мегаполисы. К этому следует отнести высокую долю сельского традиционного населения, и, соответственно, высокую динамику его роста. Миграционные потоки сильно зависимы от социально-экономического развития регионов, и финансовое благополучие граждан является сдерживающим фактором во внутренней миграции. Во внешней

миграции в этот период мы наблюдаем устойчивый рост привлекательности страны не только для тех, кто хочет получить гражданство, но и для трудящихся мигрантов и бизнес-мигрантов.

В рамках исследования был проведен интерактивный социологический опрос, в котором участвовало 483 студента. Задачей данного опроса было измерение отношения населения Казахстана к иммиграции и к общей проблеме миграции. Для понимания процессов интеграции мигрантов в местное сообщество респондентам был задан вопрос об отношении местного населения к иммигрантам. Ответы показали следующую картину: негативно 2,5% → 12 респондентов; скорее отрицательно 13,7% → 66; равнодушно 41,6% → 201; скорее положительно 23,6% → 114; дружелюбно 18,6% → 90. Такие ответы респондентов, когда более 41% опрошенных относятся к этому равнодушно, позволяет утверждать, что риторика, связанная с миграцией, не вошла в повестку дня населения и у большинства это не вызывает никаких эмоций.

Республика Казахстан в сфере миграционной политики ориентируется на **селективное** привлечение иностранных граждан для трудовой деятельности, прежде всего специалистов средней, высокой и уникальной квалификации. Соответственно выстраивается регуляторный контур, сочетающий критерии допуска (уровень образования и квалификации, соответствие перечням дефицитных профессий, подтверждённый стаж и компетенции, признание дипломов/сертификатов, владение языком), показатели добропорядочности и экономической состоятельности (финансовые гарантии, отсутствие нарушений), а также социально-демографические параметры (возраст, семейное положение и др.). Установление таких фильтров преследует три взаимосвязанные цели: (а) балансирование национального рынка труда и достижение демографических приоритетов; (б) наращивание человеческого капитала и технологической ёмкости экономики; (в) минимизация рисков для общественной безопасности. В этих условиях требует дальнейшего развития административно-правовое регулирование**:** упорядочение визово-разрешительных процедур, внедрение прозрачных правил для работодателей-спонсоров, унификация требований к признанию квалификаций и мониторингу занятости, а также расширение инструментов регионального распределения рабочей силы и программ интеграционной поддержки**.** В связи с этим миграционный процесс в Республике Казахстан требует применения дополнительных льгот в государственном регулировании внешней миграции для определенной категории иностранных работников; дополнительных правовых гарантий для квалифицированных иностранных работников; льготирование процесса расселения мигрантов в северных и восточных территориях страны.

Заключение

Практика применения законодательства выявила ряд проблем: сложность процедур легализации для трудовых мигрантов, недостаточную эффективность программ интеграции кандасов, а также пробелы в регулировании визового и трудового режима. В отличие от Казахстана, в странах ЕС разработаны комплексные механизмы социальной интеграции мигрантов, включающие языковую подготовку и профессиональную адаптацию. Российская Федерация, напротив, акцентирует внимание на патентной системе и квотировании. Для Казахстана важно учитывать эти модели при совершенствовании собственного законодательства.

Анализ законов и подзаконных актов в области внешней миграции показал, что развитию внешней миграции препятствуют пробелы в действующем законодательстве, наличие и активное использование норм отсылочного характера в актах подзаконного уровня, в числе которых значительный массив устаревших правил, не соответствующих общепризнанным принципам и нормам международного права. Важным направлением остаётся расширение эмпирической базы исследований, углубление сравнительного анализа с соседними странами Центральной Азии, а также детальная проработка практических вопросов применения законодательства. Международные исследования подтверждают необходимость учёта глобальных тенденций при формировании национальной политики [26]. Этническая миграция, на которую делается ставка в Республике Казахстан, имеет тенденцию к изменениям, вызванными несовершенством принятых норм, позволяющих системе управления этнической миграцией вести её без анализа необходимого количества трудовых ресурсов, реагирования на проблемы, связанных с

интеграцией кандасов в местное сообщество, что требует совершенствования норм в данной области.

Таким образом, дальнейшее развитие миграционного законодательства должно сочетать кодификацию норм (через принятие Миграционного кодекса) с укреплением практических инструментов правоприменения и адаптации мигрантов

Информация о финансировании

Финансирование сторонними организациями не проводилось.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Об утверждении Концепции миграционной политики Республики Казахстан на 2023 - 2027 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 ноября 2022 года № 961. [Электронный ресурс] - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000961 (дата обращения: 16.10.2024)

2 Крысин Л.П. «Иллюстрированный толковый словарь иностранных слов» М.: Эксмо, 2008.- 864 с.

3 Большой Российский Энциклопедический словарь. Научное издательство «Большая Российская энциклопедия». М., 2003. [Электронный ресурс] -URL: https://gufo.me/search (дата обращения: 12.01.2025)

4 Социологический словарь. [Электронный ресурс] - URL: https://gufo.me/search?term (дата обращения: 12.01.2025)

5 Большой юридический словарь. [Электронный ресурс] - URL: https://rus-big-jurisprudencedict.slovaronline.com/search (дата обращения: 12.01.2025)

6 Демографический энциклопедический словарь. [Электронный ресурс] - URL: https://rus-demography-dict.slovaronline.com/ (дата обращения: 12.01.2025)

7 Поздоровкина О. «Справочник по терминологии в области миграции». Издатель: Международная организация по миграции. [Электронный ресурс] - URL: https://publications.iom.int/system/files/pdf/ (дата обращения: 12.01.2025)

8 Бектлеева Д. «Оценка факторов внутренней миграции в регионах Казахстана».Journal Economy and Finance - 2020. - № 3-4. С 48 - 55. [Электронный ресурс] - URL: https://economy.kz/documents/mnenia/2021/September2021 (дата обращения: 12.01.2025)

9 Рыбаковский Л.Л. «История и теория миграции населения». Кн. 2: Миграция населения: явление, понятие, детерминанты».- М.: Изд-во «ЭконИнформ», 2017. – 46 с. [Электронный ресурс] - URL: http://rybakovsky.ru/pdf/migration2.pdf (дата обращения: 12.01.2025)

10 Воробьёва О.Д. «Миграционные процессы населения: вопросы теории и государственной миграционной политики». Проблемы правового регулирования миграционных процессов на территории Российской Федерации / Аналитический сборник Совета Федерации ФС РФ.- 2003. - № 9 (202) - 35 с.

11 Россинский Б.В. Административные правонарушения: Энциклопедический словарь. М.: Норма, 2003. – 448с.

12 Денисенко М.Б. Миграциология / М. Б. Денисенко, В. А. Ионцев — М.: Изд-во МГУ, -1989.- С.7-8

13 Слободчикова Д.В., Строева Г.Н. «Миграция населения: теоретические аспекты»//Ученые записки ТОГУ. Том 7 №4 2016. – 901 с. [Электронный ресурс]-URL: https://pnu.edu.ru/media/ejournal/articles-2016/ (дата обращения: 12.01.2025)

14 Садовская Е. Ю. «Миграция в Казахстане на рубеже XXI века: основные тенденции и перспективы» Алма-Ата, 2001.- 20 с.

15 Курманов Г.К., Ким А.А., Уразова Б.А. «Миграционные процессы в Казахстане и их влияние на рынок труда»// Вестник Национальной инженерной академии Республики Казахстан.-2020. № 2 (76). – С. 215-216

16 Закон Республики Казахстан от 22 июля 2011 года «О миграции населения» [Электронный ресурс] – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000477 (дата обращения: 12.01.2025)

17 Модельный миграционный кодекс для государств - участников СНГ принят Межпарламентской Ассамблеей государств - участников Содружества Независимых Государств от 16 апреля -2021. № 52-3. - 44 с. [Электронный ресурс] – URL: https://iacis.ru/public/upload/files/1/961.pdf (дата обращения: 12.01.2025)

18 Решение Экономического Суда СНГ № С-1/14-96 «О толковании понятий "беженец", "мигрант", "вынужденный переселенец" применительно к Соглашению о помощи беженцам и вынужденным переселенцам 1993 г. //Юридический портал. [Электронный ресурс] – URL: https://online.zakon.kz/ (дата обращения: 12.01.2025)

19 Бруни В. 2021. Казахстан: Исследование социально-экономических последствий COVID-19 для застрявших мигрантов. Международная организация по миграции (МОМ), Нур – Султан. Казахстан. – 6 с. [Электронный ресурс] - URL: https://kazakhstan.iom.int/ru/resursy-i-publikacii (дата обращения: 12.01.2025)

20 Казахстан: Расширенный миграционный профиль 2019. - Алматы: Миссия Международной организации по миграции (МОМ) в Казахстане - Субрегиональный координационный офис по Центральной Азии, 2020 – 4 с.

21 Садовская Е. Казахстан в Центрально-азиатской миграционной субсистеме. Постсоветские трансформации: отражение в миграциях. — Москва: Адамант, -2009. - С. 279–321

22 United Nations, Department of Economic and Social Affairs. International Migrant Stock 2024: Key Facts and Figures [Электронный ресурс] -URL: https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa (дата обращения: 12.01.2025)

23 International Organization for Migration (GDI). Migration Data Portal — Central Asia: Regional Data Overview [Электронный ресурс] - URL: https://www.migrationdataportal.org/regional-data-overview/central (дата обращения: 12.01.2025).

24 РИА Новости. Рекордное число патентов в I квартале 2024 года (около 538 тыс.) [Электронный ресурс] -URL: https://ria.ru/20240822/migranty (дата обращения: 12.01.2025).

25 Corporate Immigration Partners. Kazakhstan: New Foreign Worker Quota for 2024 (региональные квоты; напр., Жамбылская обл. — 3 660) [Электронный ресурс] -URL: https://corporateimmigrationpartners.com/kazakhstan-new-foreign-worker-quota-for-2024/?utm_source=chatgpt.com (дата обращения: 12.01.2025)

26 26.Castles S., de Haas H., Miller M.J. The Age of Migration. 6th ed. Palgrave Macmillan, 2020. [Электронный ресурс] -URL: https://www.researchgate.net/publication/263134302 (дата обращения: 12.01.2025)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ КӨШІ-ҚОН ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Аңдатпа

Мақалада ғылыми әдебиеттерде «көші-қон» және «көшіп-қонушы» терминдерін түсінуде бірліктің болмауына байланысты көші-қон мәселелерінің категориялық аппаратына талдау жасалады. Авторлар бұл ұғымдарды ғылымның әр түрлі салаларында тұжырымдалған әр түрлі тәсілдерді талдау арқылы қарастырады. Авторлардың пікірінше, бұл жағдай осы санаттарды қолданудың кең ауқымына және оларды зерттеудің әр түрлі тәсілдеріне байланысты дамыды. Категориялық аппаратқа көп көңіл бөлу қажеттілігі қазіргі ғылым көші-қонды қазіргі заманның жаһандық сын-қатерлерінің бірі ретінде қарастыратындығымен байланысты. Бұл сынақ онымен бірге жүретін оң және теріс факторларға әсер етудің инновациялық әдістері мен технологияларын әзірлеуді талап етеді. Сондай-ақ, бұл реттелетін құқықтық қатынастардың құқықтық аспектілерін нақты көрсететін нақты және тура анықтамаларды әзірлеуді қажет етеді.Осы баптың шеңберінде негізгі мақсат-оларды жақсартуды талап ететін бағыттарды анықтау үшін көші-қон мәселелерін талдау. Сонымен қатар, авторлар көші-қон заңнамасын одан әрі дамытуды осы саладағы заңнаманы жүйелеуге тиіс. Көші-қон кодексін қабылдауарқылы көші қон процесін реттейтін барлық нормалар үшін бірыңғай нормативтік актіні қалыптастыру мен байланыстырады. Бұл зерттеудің нәтижесі авторлардың осы саладағы нормаларды жетілдіруге бағытталған жеке ұсыныстары болып табылады.

Негізгі сөздер: көші-қон, көші-қон процестері, көшіп-қонушы,халықтың қозғалысы, көші-қон мінез-құлқы.

MIGRATION AND ITS CURRENT STATE IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article analyzes the categorical apparatus of migration issues due to the lack of unity in the scientific literature in understanding the terms "migration" and "migrant". The authors consider these concepts through the analysis of various approaches formulated in different fields of science. According to the authors, this situation has developed due to the wide scope of application of these categories and various approaches to their research. The need to pay great attention to the categorical apparatus arises since modern science regards migration as one of the global challenges of our time. This challenge requires the development of innovative methods and technologies to mitigate both the positive and negative factors. It also makes it necessary to develop precise and concise definitions that specifically reflect the legal aspects of regulated legal relations. Within the framework of this article, the main purpose is to analyze migration issues to identify areas that require improvement. Along with this, the authors associate the further development of migration legislation with the formation of a single normative act for all norms regulating the migration process through the adoption of the Migration Code, which should systematize legislation in this area. The result of this study is the set of individual recommendations made by the authors, which aim to improve the norms in this area.

Keywords: migration, migration processes, migrant, population movement, migration behavior.

REFERENCES

1 Ob utverzhdenii Koncepcii migracionnoj politiki Respubliki Kazahstan na 2023 - 2027 gody.*[On the approval of the Concept of Migration Policy of the Republic of Kazakhstan for 2023-2027]*. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 30 noyabrya 2022 goda № 961. Available at: - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000961 [in Russian] (accessed: 12.01.2025)

2 Krysin L.P. «Illyustrirovannyj tolkovyj slovar' inostrannyh slov» [*Illustrated Explanatory Dictionary of Foreign Words*]. M.: Eksmo, 2008.- 864 p. [in Russian]

3 Bol'shoj Rossijskij Enciklopedicheskij slovar. [*The Great Russian Encyclopedic Dictionary*]. Nauchnoe izdatel'stvo «Bol'shaya Rossijskaya enciklopediya». M., 2003. Available at: URL: https://gufo.me/search [in Russian] (accessed: 12.01.2025)

4 Sociologicheskij slovar'. [*The sociological Dictionary*]. Available at: - URL: https://gufo.me/search?term [in Russian] (accessed: 12.01.2025)

5 Bol'shoj yuridicheskij slovar'. [*A large legal dictionary*]. Available at: -URL: https://rus-bigurisprudencedict.slovaronline.com/search [in Russian] (accessed: 12.01.2025)

6 Demograficheskij enciklopedicheskij slovar'. [*Demographic Encyclopedic Dictionary*]. Available at: - URL: https://rus-demography-dict.slovaronline.com/ [in Russian] (accessed: 12.01.2025)

7 Pozdorovkina O. «Spravochnik po terminologii v oblasti migracii». [*Handbook of Migration Terminology*]. Izdatel': Mezhdunarodnaya organizaciya po migracii. Available at: - URL: https://publications.iom.int/system/files/pdf/handbook [in Russian] (accessed: 12.01.2025)

8 Bektleeva D. «Ocenka faktorov vnutrennej migracii v regionah Kazahstana». [*Assessment of the factors of internal migration in the regions of Kazakhstan*]. Journal Economy and Finance 2020.-№ 3-4. – P. 48-55. Available at: - URL: https://economy.kz/documents/mnenia/2021/September2021/Factor_Migration.pdf (accessed: 12.01.2025)

9 Rybakovskij L.L. «Istoriya i teoriya migracii naseleniya». Kn. 2: Migraciya naseleniya: yavlenie, ponyatie, determinanty». [*History and theory of population migration". Book 2: Population migration: phenomenon, concept, determinants*]. - M.: Izd-vo «EkonInform», 2017. – 46 p. Available at: - URL: http://rybakovsky.ru/pdf/migration2.pdf [in Russian] (accessed: 12.01.2025)

10 Vorob'yova O.D. «Migracionnye processy naseleniya: voprosy teorii i gosudarstvennoj migracionnoj politiki». [*Migration processes of the population: issues of theory and state migration policy*]. Problemy pravovogo regulirovaniya migracionnyh processov na territorii Rossijskoj Federacii / Analiticheskij sbornik Soveta Federacii FS RF.- 2003. - № 9 (202) - 35 p. [in Russian]

11 Rossinskij B.V. Administrativnye pravonarusheniya: Enciklopedicheskij slovar'. [*Administrative offenses: An encyclopedic dictionary*]. M.: Norma, 2003. – 448 p. [in Russian]

12 Denisenko M.B. Migraciologiya [*Migrationology*] / M. B. Denisenko, V. A. Ioncev, B. S. Horev. — M.: Izd-vo MGU, -1989.- P. 7-8 [in Russian]

13 Slobodchikova D.V., Stroeva G.N. «Migraciya naseleniya: teoreticheskie aspekty» [*Population migration: theoretical aspects*] //Uchenye zapiski TOGU. Tom 7 №4 2016. – 901 p. Available at: -URL: https://pnu.edu.ru/media/ejournal/articles-2016/TGU_7_315.pdf [in Russian] (accessed: 12.01.2025)

14 Sadovskaya E. YU. «Migraciya v Kazahstane na rubezhe XXI veka: osnovnye tendencii i perspektivy» [*Migration in Kazakhstan at the turn of the 21st century: main trends and prospects*]. Alma-Ata, 2001.- 20 p. [in Russian]

15 Kurmanov G.K., Kim A.A., Urazova B.A. «Migracionnye processy v Kazahstane i ih vliyanie na rynok truda» [*Migration processes in Kazakhstan and their impact on the labor market*] // Vestnik Nacional'noj inzhenernoj akademii Respubliki Kazahstan.-2020. № 2 (76). –P. 215-216 [in Russian]

16 Zakon Respubliki Kazahstan ot 22 iyulya 2011 goda «O migracii naseleniya» [*About population migration*]. Available at: – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000477 [in Russian] (accessed: 12.01.2025)

17 Model'nyj migracionnyj kodeks dlya gosudarstv - uchastnikov SNG prinyat Mezhparlamentskoj Assambleej gosudarstv - uchastnikov Sodruzhestva Nezavisimyh Gosudarstv [*The Model Migration Code for the CIS member States was adopted by the Interparliamentary Assembly of the Member States of the Commonwealth of Independent States*] ot 16aprelya-2021. №52-3.- 44p. Available at: – URL: https://iacis.ru/public/upload/files/1/961.pdf [in Russian] (accessed: 12.01.2025)

18 Reshenie Ekonomicheskogo Suda SNG № S-1/14-96 «O tolkovanii ponyatij "bezhenec", "migrant", "vynuzhdennyj pereselenec" primenitel'no k Soglasheniyu o pomoshchi bezhencam i vynuzhdennym pereselencam 1993 g. [*On the interpretation of the concepts of "refugee", "migrant", and "internally displaced person" in relation to the 1993 Agreement on Assistance to Refugees and Internally Displaced Persons*] //YUridicheskij portal. Available at: – URL:https://online.zakon.kz/Document [in Russian] (accessed: 12.01.2025)

19 Bruni V. 2021. Kazahstan: Issledovanie social'no-ekonomicheskih posledstvij COVID-19 dlya zastryavshih migrantov [*Kazakhstan: A study of the socio-economic consequences of COVID-19 for stranded migrants*]. Mezhdunarodnaya organizaciya po migracii (MOM), Nur – Sultan. Kazahstan. – Available at: - URL: https://kazakhstan.iom.int/ru/resursy-i-publikacii [in Russian] (accessed: 12.01.2025)

20 Kazahstan: Rasshirennyj migracionnyj profil' 2019. [*Kazakhstan: Expanded migration profile*]. - Almaty: Missiya Mezhdunarodnoj organizacii po migracii (MOM) v Kazahstane - Subregional'nyj koordinacionnyj ofis po Central'noj Azii, 2020– 4 p. Available at: -URL: https://publications.iom.int/system/files/pdf/kazahkstan-_advanced-migration-profile-2014-2019-ru.pdf [in Russian] (accessed: 12.01.2025)

21 Sadovskaya E. Kazahstan v Central'no-aziatskoj migracionnoj subsisteme. Postsovetskie transformacii: otrazhenie v migraciyah. [*Kazakhstan in the Central Asian migration subsystem. Post-Soviet transformations: reflected in migrations*]. — Moskva: Adamant, -2009. - P. 279–321 [in Russian]

22 United Nations, Department of Economic and Social Affairs. International Migrant Stock 2024: Key Facts and Figures Available at: - URL: https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/undesa [in English] (accessed: 12.01.2025)

23 International Organization for Migration (GDI). Migration Data Portal — Central Asia: Regional Data Overview Available at: - URL: https://www.migrationdataportal.org/regional-data-overview/central- asia?utm_source=chatgpt.com [in English] (accessed: 12.01.2025)

24 RIA Novosti. Rekordnoe chislo patentov v I kvartale 2024 goda (okolo 538 tys.) Available at:- URL:https://ria.ru/20240822/migranty [in English] (accessed: 12.01.2025)

25 Corporate Immigration Partners. Kazakhstan: New Foreign Worker Quota for 2024 (regional'nye kvoty; napr., ZHambylskaya obl. — 3 660) Available at: -URL: https://corporateimmigrationpartners.com/kazakhstan-new-foreign-worker-quota-for-2024/?utm_source=chatgpt.com [in English] (accessed: 12.01.2025)

26 Castles S., de Haas H., Miller M.J. The Age of Migration. 6th ed. Palgrave Macmillan, 2020.Availableat:-URL:https://www.researchgate.net/publication/263134302_ [in English] (accessed: 12.01.2025)

Information about authors:

Christina Balobanova - Professor of the «Legal Science» Departmen of Law, Varna Free University «Chernorizets Khrabr», Varna, Republic of Bulgaria

E-mail: hristinabalabanova@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-7629-161X

Ainur Narymbaeva - **corresponding author,** master of Law, Senior Lecturer of the Department of «State and Administrative Law» M.Kh. Dulaty Taraz University, 080000, Taraz, Republic of Kazakhstan

E-mail: narimbaeva75@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-2667-9096

Zauresh Abdukarimova – PhD, in Law, Associate Professor of the Department of «Civil Law and Process» M.Kh. Dulaty Taraz University, 080000, Taraz, Republic of Kazakhstan

E-mail: zau-2002@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5576-322X

Yerasyl Zhardemov - master of Law, Compliance Officer of JSC «Republic TV and Radio Corporation «Kazakhstan», 01000, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: mE.Jardemov@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0009-2292-1269

Информация об авторах:

Христина Балабанова - профессор кафедры «Юридическая наука» юридического факультета Варненского свободного университета «Черноризец Храбър», г.Варна, Республика Болгария

E-mail: hristinabalabanova@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-7629-161X

Айнур Нарымбаева - **основной автор,** старший преподаватель кафедры «Государственное и административное право» Таразского университета им.М.Х.Дулати, 080000, г.Тараз, Республика Казахстан

E-mail: narimbaeva75@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-2667-9096

Зауреш Абдукаримова – кандидат юридических наук, доцент кафедры «Гражданское право и процесс» Таразского университета им.М.Х.Дулати, 080000, г.Тараз, Республика Казахстан

e-mail: zau-2002@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5576-322X

Жардемов Ерасыл Едилулы - магистр юридических наук, комплаенс-офицер АО Республиканская телерадиокорпорация «Казахстан», 010000, г.Астана, Республика Казахстан

E-mail: mE.Jardemov@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0009-2292-1269

Авторлар туралы ақпарат:

Христина Балабанова - «Черноризец Храбър» атындағы Варна еркін университеті, Заң факультетінің «Заң ғылымдары» кафедрасының профессоры, Варна қ., Болгария Республикасы

E-mail: hristinabalabanova@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-7629-161X

Айнур Нарымбаева - **негізгі автор,** заң ғылымдарының магистрі, «Мемлекеттік және әкімшілік құқық» кафедрасының аға оқытушысы, М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, 080000, Тараз қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: narimbaeva75@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-2667-9096

Зауреш Абдукаримова - заң ғылымдарының кандидаты, «Азаматтық құқық және процесс» кафедрасының доценті, М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, 080000, Тараз қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zau-2002@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5576-322X

Ерасыл Жардемов - заң ғылымдарының магистрі, Қазақстан Республикалық телерадиокорпорациясы АҚ комплаенс офицері, 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: mE.Jardemov@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0009-2292-1269

IRSTI 14.15.15 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.43**
UDC 378:316.346.2-055.2

S.V. Tlepina[1] M.A. Sarsembayev [1] Y.B. Ayapbergenov [1*] N.M. Berdibaev [2]

[1] L.N. Gumilyov Eurasian National University, 010000, Astana, Republic of Kazakhstan
[2] K.Zhubanov Aktobe regional university, 030000, Aktobe, Republic of Kazakhstan
*e-mail: ayapbergenov.erbolat@gmail.com

AN ANALYSIS OF THE WAYS TO ENHANCE THE ROLE OF WOMEN IN HIGHER EDUCATION AND THEIR INVOLVEMENT IN DECISION AKING PROCESSES IN KAZAKHSTAN

Abstract

The issue of increasing women's involvement in the higher education systems of Kazakhstan and other countries remains relevant. Women's participation in crucial university decisions nationwide is equally important. This article focuses on women's unique organizational abilities, which have led to significant successes and dividends for the institutions and companies they lead. Identifying solutions to these issues is crucial. One key approach to enhancing women's roles in Kazakh society and the country's higher education system is to boost their political engagement, involvement in political parties and women's organizations, and participation in elections. This pathway often paves the way for women to assume leadership roles, especially in higher education. Advocating for their rights through Kazakh laws and international gender conventions is another effective strategy to empower women in the higher education systems of Kazakhstan and beyond. Seeking support from governmental bodies like Parliament, the Government, ministries (including the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan), the Commissioner for Human Rights in the Republic of Kazakhstan, and trade union institutions can help women protect their rights, including the right to hold leadership positions.

Key words*:* woman, gender equality, ways to enhance the role of women, leadership position, convention, law.

Introduction

To begin with, we would like to determine why the world needs a large number of women in positions through which they could make leadership decisions. First of all, it is necessary for any woman to feel equal, equal to a man, that she is the same intellectual, determined, brave, and talented creature as a representative of the opposite sex. In terms of their organizational qualities, women can sometimes surpass men. In particular, such women who have made their presence felt in the political and humanitarian spheres of the United States include Madeleine Albright, Condoleezza Rice, and Hillary Clinton. Another example is equally interesting: in the Fortune 500 list in the United States, although only 15 per cent of women hold CEO (Chief Executive Officer) positions, it is their companies that surpass those companies in several indicators, including profit, in which there are either no women or very few of them. Some studies on this topic prove this thesis [1]. In turn, companies and institutions are obliged to create conditions so that they can, without much psychological stress, take a step forward in their desire to move to a managerial position and create appropriate conditions for women to work [2]. It is worth noting that in 2019, the proportion of women in senior management positions worldwide, including those in higher education, reached 29 per cent. 2020 brought no changes to the statistics on this issue; however, in 2021, this figure increased significantly to 31%. Such increasing percentage figures inspire aspiring women leaders not only to increase the proportion of women leaders in the world, but also to set new records in this direction [3].

Here, it is necessary to emphasise that the proportion of women in high government positions in Western countries ranges from about 20 to 25 per cent. This is despite the high gender indicators of the Nordic Scandinavian countries [4], as well as the existence of discussions about the degree of involvement of European women in the field of making important political decisions, including in the field of education. A relatively low percentage of European countries is associated with a large percentage of women participating in important decision-making at the highest state level in many African countries. Although some efforts are being made in Kazakhstan to ensure equality for all citizens, discrimination and violation of women's rights continue to occur. This, in particular, concerns the "difficulty of access to senior positions" [5].

In several British companies and institutions studied, there is significant gender diversity in the composition of senior executives within the relevant departments [6]. It was in them that the most tremendous increase in labour productivity was observed. These data indicate that female leaders have

a significant impact on the growth of the final indicators in the companies and organisations they lead. Why is this happening? This is since it is women managers who tend to consider structural differences and small details in the leadership process, which sometimes increases the amount of her awareness by an order of magnitude. And this allows you to make more balanced and accurate decisions.

The managerial work environment in any system, including in the field of higher education, which experienced and competent managers often dominate, is also a tough, competitive environment. A female leader cannot claim that men have diminished their high-quality and high-speed work characteristics to match them. Therefore, it must correspond to the established level of high-quality management work; otherwise, it will simply be quickly replaced.

It should be borne in mind that women can often make bold and correct decisions as leaders in unusual situations. She works well in a team, knows how to mobilise the team to fulfil the tasks facing the team, and can bring a friendly, creative atmosphere to the team at almost any stage of managerial work. Women in difficult situations can make bold and extraordinary decisions as leaders [7]. Having become the head of the team, they can use the potential of each team member more efficiently, and they can find an approach to each of them. Thus, she achieves impressive success in her managerial position. The ability to communicate with people is one of the natural skills of a woman. This is one of the powerful components of a leader's organizational work.

The presence of gender diversity in offices, office spaces, and educational laboratories helps to increase productivity and creativity in performing specific tasks, and strengthen cooperation between teachers and staff. Research suggests a growing trend towards an increase in the global proportion of women in managerial positions. For example, in 2021, 90 per cent of global companies will have at least one woman in a senior management position. However, the World Economic Forum report shows that it will take at least 170 years for women to achieve economic parity on a global scale [8].

The main idea of this research is to substantiate the objective necessity of developing gender equality in Kazakhstan's higher education system as an element for the country's sustainable socio-economic development. This idea is based on the postulate that gender equality represents not only a moral value or political goal, but also an economically justified strategy for enhancing the efficiency of the educational system. The authors proceed from the theoretical proposition that underutilization of women's intellectual and managerial potential in higher education constitutes a systemic deficiency that impedes the development of the national educational system.

The authors believe that achieving parity representation of women in higher education management generates a multiplicative effect of improving the quality of educational services, scientific research, and international recognition of Kazakhstan universities. Gender balance in managerial decision-making ensures more complete utilization of society's collective intellectual resources. Under conditions of global competition for educational resources and scientific achievements, countries that artificially restrict women's participation in educational management lose significant competitive advantages and doom themselves to lagging in knowledge-intensive sectors of the economy

We want our proposed organizational and legal ways through which it is possible to increase the role of women in higher education, including their participation in decision-making in the same system, to contribute to shortening the time frame for the establishment of genuine gender equality in the world.

Literature review

There are few scientific works in the Republic of Kazakhstan on increasing the role of women in the higher education system and their participation in making important decisions. Thus, R.E. Sarbayeva analyzes the participation of women in Kazakhstan in domestic politics and the activities of international institutions [9]. Moreover, she examines their participation from the point of view of international political science. A.M. Nogaeva and J.M. Shupanova [10] explore the role of women in the Central Asian region, including in Kazakhstan, in the light of pedagogical science. Gender stereotypes and inequality in Kazakhstan in the light of the works of Nobel laureate Claudia Goldin [11] are examined in the light of labour and economics. The provisions of the analytical study by S. Dzhanenova, A. Kuzhabekova, A. Almukhambetova, who studied the experience of women leaders in the field of public service in Kazakhstan, are interesting. In their opinion, this category of women finds themselves "trapped between traditional expectations of society and Western values". Considering the position of women

leaders from an administrative and organizational point of view, they write: "A woman in Kazakhstan is faced with competing expectations of traditional society about her role as a mother/spouse, and neoliberal Western expectations about her role as a leader and an equal economic player" [12]. A. Sagintayeva, as one of the academic leaders, shares her management experience, provides "an assessment of various aspects of the candidate's leadership potential, his managerial skills and readiness for professional growth" [13]. Her scientific article on the search for academic leaders, A. Sagintayeva wrote in line with scientific trends in the development of pedagogy of higher education in the republic.

However, there are no scientific papers in Kazakhstan analyzing ways to increase the role of women in higher education, and their participation in making important managerial decisions in the republic. The proposed scientific article on the role of women in Kazakhstan in the higher education system, in their participation in decision-making from the point of view of the sciences of Kazakh law, comparative law, and international law in the republic, is published for the first time. Countries with unresolved gender issues in education and management can draw on this research experience and the various solutions analysed in the article to implement them in practice.

Materials and methods of research

This research represents a combined qualitative-quantitative mixed-type study. The object of the study is the higher education system of the Republic of Kazakhstan in the context of gender representation in managerial positions. In comparison, the subject of the study encompasses the organisational and legal mechanisms for enhancing the role of women in managerial decision-making in Kazakhstan as a whole and in the higher education sector in particular.

In our research, we utilised empirical, legal, and analytical methods. The empirical method involved evaluating ways to increase the role of women in Kazakhstan's higher education system within domestic and international legal contexts. The legal method allowed for an analysis of enhancing women's involvement in significant managerial decisions and leadership within higher education, considering both Kazakh and international norms. Content analysis was conducted on more than 40 international and national legal acts of Kazakhstan.

A study of successful female leadership in leading universities of Kazakhstan was conducted based on open data and public reporting of educational institutions.

The article focuses on strategies to enhance women's participation in Kazakhstan's higher education system. Using the comparative legal method, researchers compared approaches to promoting women's roles in society and higher education in Kazakhstan with successful practices in Scandinavian countries, such as Sweden, Norway, and Finland, regarding gender equality. Comparative analysis of international experience was based on the study of official statistical data, international conventions and protocols, as well as analytical materials from the parliaments and governments of Scandinavian countries.

The scientific and legal forecasting method helped in proposing potential new Kazakh laws on gender equality and equity for the future.

The proposed legislative recommendations were developed based on the synthesis of empirical data, theoretical generalizations, and adaptation of successful foreign practices to the specifics of Kazakhstan's legal system.

Results and their discussion

Suppose the policy of gender equality in Sweden, Norway, and Finland turned out to be more than successful. In that case, the same can hardly be said about the gender policy of the Republic of Kazakhstan. Strategic documents on the country's gender policy were adopted, but they brought rather modest results. The decision to develop and adopt a Concept on family and gender policy by 2030, it seems to us, was not a very good idea. This is shown in Figure 1.

Figur 1 - Pros and cons in gender politics

Note: compiled by the authors

We think it would be advisable to separate these two directions and adopt a Concept that would be devoted exclusively to gender policy aimed at realizing gender equality. Figure 2 shows which components can make up the success of Kazakhstan's gender policy.

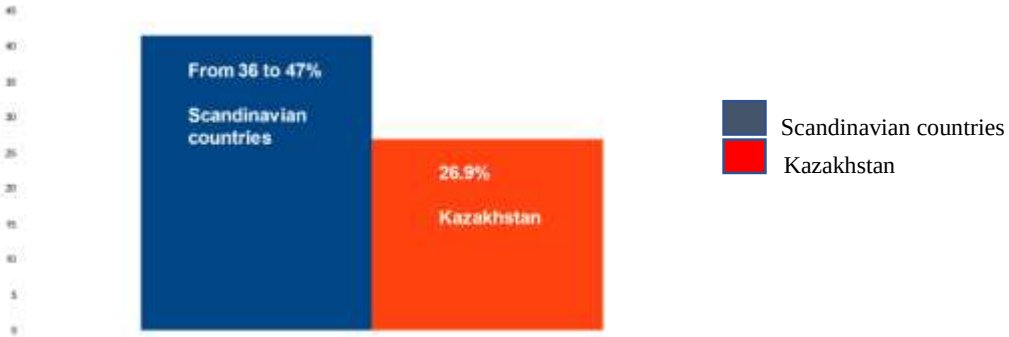

Figur 2 - Gender policy in Kazakhstan

Note: compiled by the authors

In the parliaments of the Scandinavian States, the number of women deputies ranges from 36 to 47 per cent of the total number of all deputies. Against the background of such indicators in terms of the number of female deputies in the Kazakh parliament (26.9%) [14], the country is losing quite significantly.

This is one of the indicators of the insufficient effectiveness of our gender policy. Meanwhile, the experience they have gained in leadership at the legislative level enables them to hold ministerial positions in the Ministry of Science and Higher Education, as well as in other ministries and departments of the republic. A comparison of the percentage of women deputies in the Scandinavian countries and Kazakhstan suggests that Kazakhstan should more thoroughly address the increase in the number of women in the Kazakh parliament. This is seen in the Fig 3.

Figur 3 - Proportion of women MPs in parliaments

Note: compiled by the authors based on the source [14]

To provide an objective overview of the current situation regarding the representation of women in the governing bodies of leading universities in Kazakhstan as of 2025, an analysis was conducted. The results reveal significant differences between institutions, with the proportion of women ranging from 0% to 64%. Detailed information is presented in Table 1.

Table 1 - Representation of women in the Governing Bodies of leading universities in Kazakhstan in 2025

Name of the university	Name of the governing body	Total number of members	Number of women	Percentage of women
Maqsut Narikbayev University	Management Board	11	7	64%
Al-Farabi Kazakh National university	Board of Directors	8	0	0%
	Management Board	5	1	20%
L.N. Gumilyov Eurasian National University	Board of Directors	7	0	0%
	Management Board	7	4	57%
Kh.Dosmukhamedov Atyrau University	Board of Directors	6	3	50%
Nazarbayev University	Managing Council	7	2	29%
KazNTU named after K. I. Satbayev	Management Board	5	1	20%
KIMEP University	Board of Directors	10	2	20%
SDU University	Executive Board	13	2	15%
Note: Information obtained from the official websites of higher education institutions				

In any country, as the experience of the Scandinavian countries has shown, the expansion of women's participation in political processes and events to achieve a managerial position depends on women themselves, on their irrepressible desire and activity. And waiting for a woman to be presented with a leadership position is not the most effective way to achieve this goal. But the mere activity of women, women's, feminist organizations, their active participation in various events on gender equality is not enough [15]. Their social activity must lead to the creation of a political party (or parties), as well as women's sections within existing parties that would engage in competition with other political parties [16]. Having come to power through participation in the election campaign process, characterised by fierce competition, male-dominated parties are unlikely to share power, especially if they have already distributed leadership positions among themselves before the election campaigns. In other words, men come to power, occupy high leadership positions on the top-down principle, and those women who hope to obtain leadership positions in various fields, including in the higher education system, on the bottom-up principle, receive a small number of leadership positions, mainly the positions of deputy ministers of science and education, heads of departments of the Ministry, vice-rectors of universities.

What we have given is a general rule that has become stable. Nevertheless, this stability can and will need to be shaken. A powerful women's movement in the country, represented by women, women's organizations [17] and parties, may well influence the deputies of the country's Parliament to adopt appropriate gender legislation. In such laws, representatives of women's organizations and parties, civil society organizations can insist on the need to formulate a norm on the gender (female-male) balance (50x50) of leadership positions in all spheres of government and management and propose candidates from among women activists who have educational and other grounds to hold a managerial position. The Government, as an executive authority, is obliged to implement all laws, including the recommended law.

The participation of women in the political life of Kazakhstan, for example, should be based on the constitutional norm on equality of women and men, which, unfortunately, is not in the basic law of the country [18], as well as on the functioning law of the Republic of Kazakhstan dated December 8, 2009 "On State guarantees of equal rights and equal opportunities for men and women". But the law alone is still not enough. In this regard, we recommend that the Kazakh legislator in the future adopt the following laws aimed at protecting women's rights and freedoms: "*On gender equality", "On women's political rights in full", "On gender equality", "On the inadmissibility of discrimination against women by gender in the exercise of political rights, including in employment they hold public management positions from the lowest to the highest level inclusive", "On the scientific and managerial share of*

women in university research activities", "On the introduction of a 30% quota for women to occupy senior positions in higher education in the republic, taking into account their data on meritocracy". A framework of this magnitude would be a significant step towards increasing the role of women in various fields, including the higher education system of the republic.

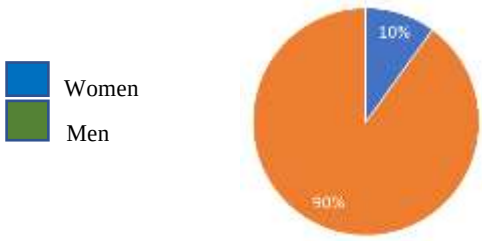
Women, for the most part, especially women leaders, should carefully study the laws of their country in general, as well as laws on gender equality in particular. Thanks to their knowledge of the laws and the ability to apply them professionally in their activities, women leaders bring significant benefits, for example, to the field of higher education, consolidate their positions within the current leadership position, prepare the basis for the transition to the next, higher leadership position. Along with studying the laws on gender equality of their country, these women, including Kazakhstani ones, should no less scrupulously study international legal documents related to women's issues and women's rights. In particular, they should pay attention to the Convention on the Political Rights of Women [19], the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women [20], and the Convention against Discrimination in Education [21]. Comparing the norms of domestic legislation with similar norms in international legal documents, they can identify flaws in their legislation and ask the legislator (the country's parliament) questions about aligning domestic gender norms with international legal gender norms. The legislator will be obliged to do this, since the Republic of Kazakhstan has ratified these Conventions and is therefore obliged to eliminate these flaws in legislation. Using Diagram 2, the authors of this article aim to visually illustrate, through Fig. 4, the directions in which the gender legislation of the republic is comprised.

Figur 4 - Gender legislation in Kazakhstan

Note: compiled by the authors

Thus, article 9 (paragraph 2) of the Law of the Republic of Kazakhstan dated December 8, 2009 "On State guarantees of equal rights and equal opportunities for men and women", guaranteeing equal access for men and women to public service, formulates: "The State ensures the observance of equal partner relations between men and women in the legislative, executive and judicial branches of Government". None of the formulations of this Law, including the above wording, contains the wording of article III of the Convention on the Political Rights of Women, which clearly states: "Women shall be entitled to hold public office and to exercise all public functions, established by national law, on equal terms with men, without any discrimination". Women leaders should demand that in this Kazakh law, paragraph 2 of article 9 looks like this: "Kazakh women have the right, on equal terms with men, without any discrimination, to hold all positions of an administrative civil servant, a political civil servant and perform all state functions established by the law of the Republic of Kazakhstan". This is important because the President of the Republic of Kazakhstan criticized the practice of appointing officials: "A significant imbalance is observed among political employees, less than 10% of whom are women" [22]. The Fig 5 shows that the gender representation of political officials in Kazakhstan has clearly not developed in favor of the women of the republic.

Figur 5 - Gender representation of political officials in Kazakhstan

Note: compiled by the authors based on the source [22]

The same imbalance is stated in an interview with an academician of the National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan Z.K. Shaukenova: "In the political corps, where there are employees who determine strategic directions of development, there were only 8.1% of women at the beginning of last year (59 out of 726)" [23].

Kazakhstan's current and proposed new laws on gender issues must comply with international norms and standards. It should be emphasized that the above functioning and recommended Kazakh laws are in accordance with the provisions of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women of December 18, 1979 (the Republic of Kazakhstan ratified on August 26, 1998) [24], the Optional Protocol to this Convention of October 6, 1999 (ratified by Kazakhstan on August 24, 2001 year) [25], the Convention on the Political Rights of Women of December 20, 1952 (the Republic officially joined on December 30, 1999) [26], articles 6, 13 of the International Covenant on Economic, social and cultural rights dated December 16, 1966 (Kazakhstan ratified the Covenant on January 24, 2006) [27]. Based on these international legal documents, the Republic of Kazakhstan, having ratified them, assumed high international obligations to ensure strict observance of the rights of Kazakhstani women, not to allow a shadow of discrimination against them in any circumstances, including in the process of competitive and other participation in senior positions in the field of higher education of the country.

Kazakhstan also pledged to grant all its citizens, including female citizens the right to file individual complaints with the UN Committee on the Elimination of Discrimination against Women to restore violated rights. This means that Kazakhstani women leaders have the official right to appeal against the actions of those government officials in the field of higher education who committed discriminatory actions when deciding whether to fill a managerial vacancy on a competitive basis. In other words, such a protection procedure is another way to enhance the role of women in the republic's higher education system.

For the first time in the world, an ombudsman has been functioning in Norway since 1979 [28] — the State Commissioner for Gender Equality and the appeals commission for consideration of gender equality issues. A similar position and commission arose in Sweden in 1980. Ombudsmen in both countries are required to monitor compliance with laws and other regulations on gender equality. Suppose you look closely at the activities of the Swedish Ombudsman. In that case, you can see his difficult work to ensure the enhancement of the role of women at the senior level in ministries and executive authorities. To this end, a Government program was adopted in 1998, which provides for periodic statistical reporting to Parliament on the representation of women in government bodies. In relation to our topic, this means that Kazakhstan should also adopt the law "On the Ombudsman for the Observance of Women's Rights" and establish a commission to consider complaints about violations of legal norms of gender equality. On the basis of this Law, the Government of the Republic of Kazakhstan will be obliged to develop and adopt a detailed resolution on providing the Parliament of the Republic of Kazakhstan with regular statistical reports on the representation of women in the positions of ministers, deputy ministers, heads of government departments, heads of departments and executive authorities of the Republic. This means that women and men will become ministers of science and higher education, their deputies, heads of departments and departments of this ministry, rectors of universities, vice-rectors of universities on the basis of unconditional observance of the legal norm of gender balance. With this approach, the country's parliamentarians, having specific names, numbers, and information on

their turnover, could immediately recover for violation of the norms of the recommended Law of the Republic of Kazakhstan "On Gender Equality". Filing complaints with the Commission on Gender Equality and considering them at its meetings will be another means of strengthening women's rights and freedoms. All this taken together would be an effective way to enhance the role of Kazakh women in the republic's higher education sector.

The activity of women will logically lead to the creation of institutional structures through which women leaders, including candidates for leadership in higher education, can influence the Ministry of Science and Education, the government, and the presidential administration. Competent organisations, such as the Society of Women Scientists of Kazakhstan, which relies on the laws of Kazakhstan in its activities, can assist women leaders in their career growth within the country's higher education system. One such organization is not enough. To strengthen the institutional framework for the protection of women's rights, it would be advisable to establish such non-governmental organizations as the Association of Women Legal Scholars of Kazakhstan, the Association for the Promotion of Women Leaders in Higher Education in Kazakhstan. Such a more organized institutional framework for women organizers of science and higher education in the country could be a significant way to assist in enhancing the role of women in higher education.

Mentoring in obtaining practical knowledge, skills and abilities on various issues of leadership is one of the significant ways to enhance the role of women in higher education. And here it should be emphasized that female leaders provide mentoring and nurture young talents in the best possible way. A considerable number of women believe that their belonging to the female sex will become an indispensable obstacle to their career advancement. And to overcome this psychological bias, women who already occupy high leadership positions should take advantage of their leadership opportunity to convince the bright young minds of the next generation of the right managerial choice and teach them all the subtleties of leadership.

From the 60s of the 19th century to the present, research on women's issues has been actively conducted in Scandinavian countries. States fund research because they attach importance to it. The results of such scientific work contributed to Governments that pursued a policy of equal opportunities. The Governments of Central Asian countries, following the example of the Scandinavian States, could establish a position of coordinator of research in the region on women's issues [29], on women's rights and their protection. Part of such scientific and practical research from the point of view of political science, sociology, economics, and law can be devoted to methods of increasing the managerial role of women in the Central Asian region in general, ways to strengthen the leadership role of women in various spheres within the states of the region, in the field of higher education in each country, including Kazakhstan.

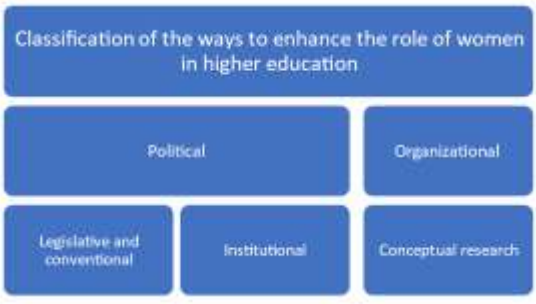
Stereotypes in the mass consciousness of the population of the Republic of Kazakhstan about the not always appropriate place of a woman in society, in science, higher education, and about her holding leadership positions [30] in a dosed volume have not yet been eliminated. Therefore, the essence of the key strategy is to raise public awareness about the inadmissibility of stereotypes regarding gender inequality and the invalidity of statements that gender inequality is a completely normal social phenomenon. That is why it is necessary to partner women's organizations with all mass media of the Republic of Kazakhstan [31]. Socio-political, socio-economic, legal, pedagogical and other newspapers and magazines, with daily systematic and critical coverage of gender issues, can gradually contribute to the elimination of these conservative stereotypes from the mass consciousness of the population. The sooner such stereotypes become obsolete in society, the easier and simpler the tasks of increasing the role of women in higher education will be solved, the easier it will be to solve the tasks of involving more women in the process of making important, leading decisions in the higher education system in the republic.

Among the ways to increase the role of women in the higher education system is a way that can be called a way to attract men as allies and even defenders of women's interests in the educational space of the university. Men could create equal and fair conditions for women so that they have access to successful career opportunities and participation in important decision-making. They could support women in their career advancement based on their professional skills, achievements, and potential. Men,

together with women, can carry out mentoring by supporting programs that help women develop leadership skills, as well as providing guidance and advice from more experienced leadership colleagues. Stimulating and creating a supportive environment for men in which women can feel more confident and support one another in achieving their educational, scientific, and leadership goals. It is men who could really ensure the promotion of gender equality: to work on a positive change in culture and the erasure of negative stereotypes, which would lead to the establishment of real equality for all members of the educational community, regardless of their belonging to one gender or another.

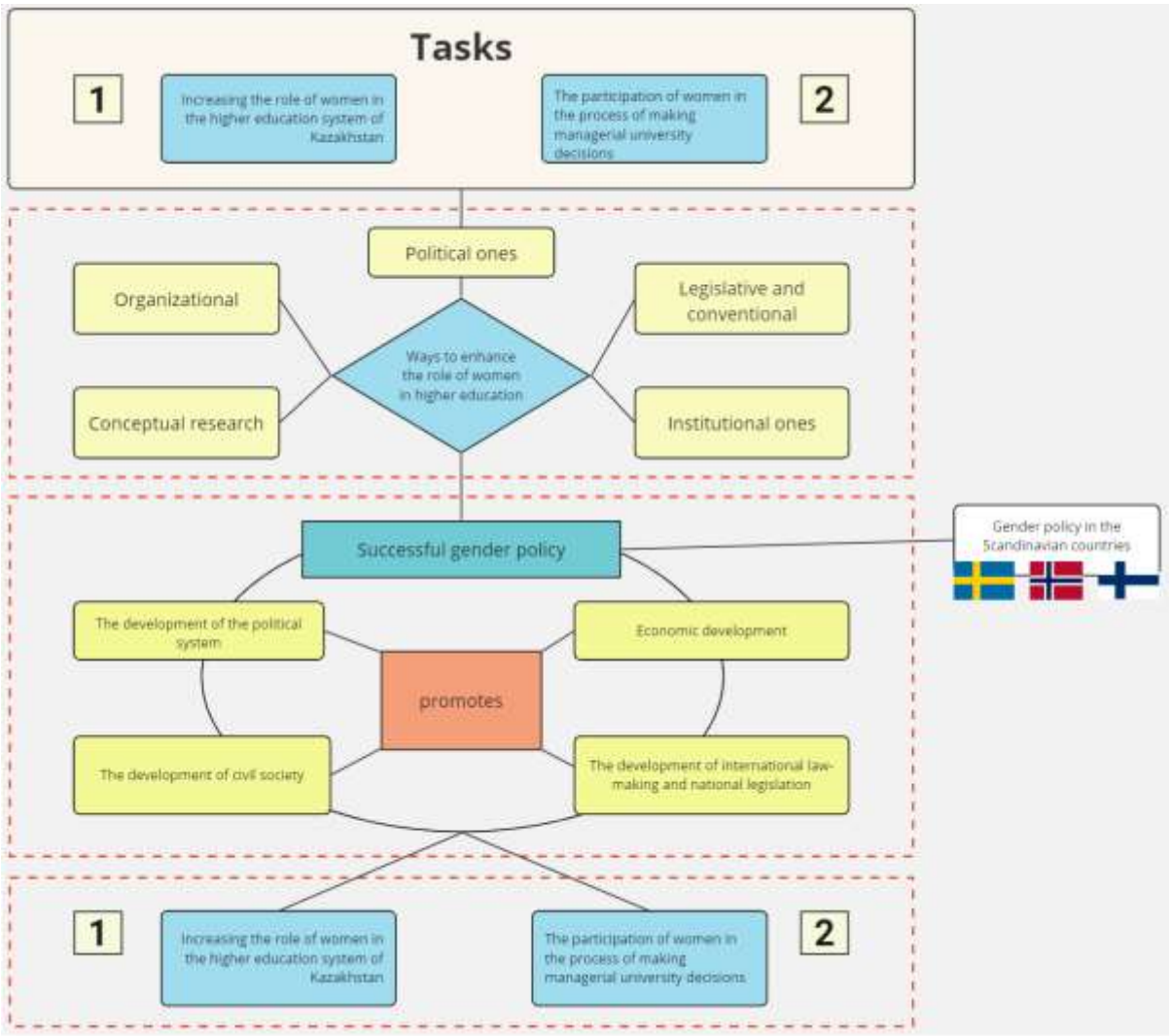
Men can be members of women's organizations, committees, commissions, associations for the promotion of women leaders [32] in the field of higher education (at least 10-15 percent of the total number of all members). These men, thanks to their participation in meetings of women's organizations, will deeply understand the essence of women's problems (which many other men may simply not suspect), so their speeches in defense of women's rights will make an indelible impression on the male audience. This is also a way of long–term influencing the creation of a real gender balance in society, including gender balance in the leading sphere of higher education in the republic. It is advisable to take measures to promote a work-home balance. This would create the necessary favorable conditions for the leadership work of women in the higher education system of the Republic of Kazakhstan. To do this, it is necessary to improve the existing Kazakh laws and propose new Kazakh laws. Thus, in Articles 6, 70-72, Chapters 6 and 7 of the Code of the Republic of Kazakhstan dated December 26, 2011 "On Marriage (Matrimony) and family" it would be desirable to include norms on encouragement, on equal distribution, division of family responsibilities; in the Code of the Republic of Kazakhstan "On Taxes and other mandatory payments to the budget" (Tax Code) dated December 25, 2017, to place provisions on tax benefits and incentives in the additionally introduced Article 197-a in the order proposed by the authors. It makes sense to think about the expediency of developing and adopting a new Kazakh law "On establishing gender equality to promote a balance of responsibilities in the family." The state, represented by the Republic of Kazakhstan, should legislatively, financially, organizationally, systematically help each family so that husband and wife (father and mother) have the same opportunities to achieve success in work, career growth, and holding senior positions in their fields [33], including in the country's higher education system. This approach can be called another effective way that has a real impact on increasing the leadership role of women in the educational system of the university.

The trade union movement, based on the principles of social justice and equality, aims to protect the rights of employees within the framework of their professional affiliation. Since trade unions play a central role in protecting the interests of workers, the creation of strong trade unions will help eliminate any discrimination against women in their workplaces. The country's leadership believes that the trade union of education and science workers in Kazakhstan needs to be transformed in light of modern realities. Women should be active in transforming this trade union into an effective tool for protecting the interests of all university employees, including women [34]. With this approach, it is possible to turn a trade union into a real way to protect those women who are employed in the managerial field of higher education, to protect the interests of those women whose rights were violated during competitive and other selection for managerial positions in this field.

Figur 6 - Ways to increase role of women in higher education

Note: compiled by the authors

Figur 7 - Article`s flowchart

Note: compiled by the authors

Conclusion

To enhance the role of women in higher education and encourage them to take on leadership positions to formulate, adopt, and implement crucial managerial decisions in the university sector, specific effective strategies can be categorized as follows:1) political ways of solving the above gender issues; 2) organizational ways of solving them; 3) legislative and conventional ways of solving them; 4) institutional ways of solving them; 5) conceptual and research ways of solving these problematic issues. All these methods become effective due to their clear legal regulation. If these methods are used properly, the goals of increasing the role of women and their participation in senior positions in higher education in Kazakhstan and other countries will be achieved. According to Fig 6, we see ways to increase the role of women in higher education in the republic by class.

Financing Information.

This research has been/was/is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP 19680224).

REFERENCES

1 Швецова А. 8 новых исследований о женщинах в бизнесе. Сетевое издание «forbes.ru». — [Электронный ресурс] — URL: https://www.forbes.ru/forbes-woman-photogallery/zhenshchiny-v-biznese/275281-8-novykh-issledovanii-o-zhenshchinakh-v-bizne (дата обращения: 14.10.2024).

2 Gordon R., O'connell S., Fernandes S., Rajagopalan K. & Frost R. Women's political careers: Where do leaders come from? Westminister Foundation for Democracy. — 2021. — 26 p.

3 Five reasons the world needs more women in leadership roles. — [Electronic resource] — URL: https://www.moorepay.co.uk/blog/five-reasons-the-world-needs-more-women-in-leadership-roles/ (accessed: 16.10.2024).

4 Minelgaite I., Sund B., Minelgaite I., & Stankeviciene J. Understanding the Nordic Gender Diversity Paradox. TalTech Journal of European Studies. — 2020. — Vol. 10. — P. 40-57.

5 Зулкапил Д., Нуркатова Л., Гиритли Ш. Соблюдение прав женщин в современном Казахстане: социологический анализ. Женщина в российском обществе. — 2022. — № 2. — С. 32 - 42.

6 Сайт журнала «New Style». Женщины на руководящих должностях: перспективы преодоления гендерного неравенства. – [Электронный ресурс] — URL: https://newstyle-mag.com/zhenshchiny-na-rukovodyashchikh-dolzhnostyakh-perspektivy-preodoleniya-gendernogo-neravenstva (дата обращения: 15.10.2024).

7 Bhujanga R., Patcha B., & Vijay B. The Role of Women in Leadership Positions and their Effects on Corporate Culture. International Journal of Science and Research. — 2023. — Vol. 12. — P. 701-706.

8 Erickson A. It will take 170 years for women to achieve equality with men under current conditions, a study says. The Washington Post. – [Electronic resource] — URL: https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2017/01/31/it-will-take-170-years-for-women-to-be-equal-to-men-under-current-conditions-study-says/ (accessed: 16.10.2024).

9 Сарбаева Р.Е. Женщины Казахстана в политике и на международной арене: гендерная проблематика. Вестник КазНУ. Серия «Международные отношения и международное право». — 2015. — № 2 (70). — С. 145-150.

10 Ногаева А. М., Шупанова Ж.М. Роль женщин в сфере образования, науки и обществе стран Центральной Азии. — [Электронный ресурс]. — URL: https://elib.bsu.by/handle/123456789/195119 (дата обращения: 09.10.2024).

11 Кабжалялова М. Гендерные стереотипы и неравенство в Казахстане в контексте работ Нобелевского лауреата Клаудии Голдин. — 2023. — 12 с. — [Электронный ресурс] — URL: https://halykfinance.kz/download/files/analytics/Gendernyy_razryv_v_oplate_truda.pdf (дата обращения: 20.11.2024).

12 Джаненова С., Кужабекова А., Алмухамбетова А. Анализ опыта женщин-лидеров на государственной службе Казахстана: в ловушке между традиционными ожиданиями общества и западными ценностями. Public administration and civil service. — С.73-74. — [Электронный ресурс] — URL: https://journal.apa.kz/index.php/path/article/view/174/152 (дата обращения: 20.11.2024).

13 Сагинтаева А. В поисках академических лидеров: три вопроса для собеседования. Высшая школа Казахстана. — 2023. — № 3 (43). — С.47-50.

14 Доля мест, занимаемых женщинами в Парламенте Республики Казахстан (Сенат, Мажилис). — [Электронный ресурс] — URL: https://gender.stat.gov.kz/page/frontend/detail?id=70&slug=-57&cat_id=9&lang=ru. (дата обращения: 20.12.2024).

15 Надирова Г., Калиева Ш., Сейтметова Д. Женское лидерство в Казахстане как фактор социальной зрелости. The Journal of Social Policy Studies. — 2022. — № 20 (1). — P. 125-136.

16 The purpose of political parties. — [Electronic resource] — URL: https://www.government.nl/topics/democracy/the-purpose-of-political-parties (accessed: 19.10.2024).

17 Paxton P., Hughes M. & Green J. The international women's movement and women's political representation, 1893–2003. American sociological review. — 2007. — Vol. 71. — P. 898-920.

18 Kozhakhmetova D. Why do women remain underrepresented in politics in Kazakhstan? Norwegian Journal of Development of the International Science. — 2022. — No. 93. — P. 64-71.

19 Position of Women under the International Law. Women and Human Rights. — [Electronic resource]. — URL: https://www.srdlawnotes.com/2017/10/position-of-women-under-international.html (accessed: 18.09.2024).

20 Mironga A., Namilonga C. & Mutsakani L. Women's Rights are human rights - The emergence of the women's rights movement and the impact of the CEDAW Convention. Journal of Research in Humanities and Social Science. — 2022. — Vol. 10. — P. 26-38.

21 Международные нормативные акты ЮНЕСКО / Сост. Никулин И.Д. – Москва: издательская фирма «Логос». — 1993. — С. 49-54.

22 Токаев подверг критике практику командных перемещений при назначениях чиновников. — [Электронный ресурс]. — URL: https://forbes.kz/articles/tokaev_podverg_kritike_praktiku_komandnyih_peremeschenіy_pri_naznacheniyah_chinovnikov (дата обращения: 09.12.2024).

23 Прохоров И. «Стеклянный дом» не для женщин. Казахстанская правда. — 2024. № 47 (30174). — С. 6.

24 Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. — [Electronic resource] — URL: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-8&chapter=4&clang=_en (accessed: 18.09.2024).

25 Optional Protocol to the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. — [Electronic resource] — URL: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-8-b&chapter=4&clang=_en (accessed: 20.09.2024).

26 Конвенция о политических правах женщин. — [Электронный ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z990000018_ (дата обращения: 23.09.2024).

27 International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. — [Electronic resource] — URL: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-3&chapter=4&clang=_en (accessed: 23.09.2024).

28 The situation of women and girls in Norway: Development, progress and measures 2014–2019. — [Electronic resource] — URL: https://www.regjeringen.no/contentassets/25232a6ce3a64c2b88d97d3f3a665241/195795-beijing-engelsk-web.pdf (accessed: 23.09.2024).

29 McGee E., Cox M., Main J., Miles M. & Hailu M. Wage Disparities in Academia for Engineering Women of Color and the Limitations of Advocacy and Agency. Research in Higher Education. — 2024. — P. 1-29.

30 Kazakhstan: how gender stereotypes prevent women from building a career. — [Electronic resource] — URL: https://longreads.cabar.asia/gender_stereotypes (accessed: 02.11.2024).

31 How Kazakh mass media influences on public opinion and people`s life. — [Electronic resource] — URL: https://el.kz/en/how_kazakh_mass_media_influences_public_opinion_and_people-s_life_45609/ (accessed: 03.11.2024).

32 Burke R. & Major D. Gender in Organizations: Are Men Allies or Adversaries to Women's Career Advancement?: Monograph Book. — 2014. — 43 p.

33 IELTS Writing Task 2 Sample 552 - These days more fathers stay at home and take care of their children. — [Electronic resource] — URL: https://www.ielts-mentor.com/writing-sample/writing-task-2/1601-ielts-writing-task-2-sample-552-these-days-more-fathers-stay-at-home-and-take-care-of-their-children. (accessed: 25.10.2024).

34 Moeti-lysson J. Effectiveness of trade unions in promoting employee relations in organizations. Global Journal of Arts & Management. — 2011. — Vol. 1. — P. 57-64.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ РӨЛІН АРТТЫРУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ШЕШІМ ҚАБЫЛДАУ ПРОЦЕСТЕРІНЕ ҚАТЫСУЫНА ТАЛДАУ

Аңдатпа

Қазақстан мен басқа елдердің жоғары білім беру жүйесіндегі әйелдердің қатысуын арттыру мәселесі өзекті болып қалуда. Елдегі университеттердің маңызды шешімдеріне әйелдердің қатысуы да маңызды. Бұл салада әйелдердің басқарып отырған мекемелері мен компанияларына айтарлықтай табыс пен дивидендтер әкелетін бірегей ұйымдастырушылық қабілеттері қарастырылады. Осы мәселелердің шешімін табу өте маңызды. Қазақстан қоғамындағы және елдің жоғары білім беру жүйесіндегі әйелдердің рөлін арттырудың негізгі тәсілдерінің бірі - олардың саяси белсенділігін, саяси партиялар мен әйелдер ұйымдарына қатысуын және сайлауға қатысуын арттыру. Бұл тәжірибе әйелдерге, әсіресе жоғары білім беру саласында басшылық қызметтерге жол ашады. Қазақстандық заңдар мен халықаралық гендерлік конвенциялар арқылы олардың құқықтарын қорғау - Қазақстан мен одан тыс жерлердегі жоғары білім беру жүйесінде әйелдердің құқықтарын кеңейтудің тағы бір тиімді стратегиясы. Парламент, Үкімет, министрліктер (соның ішінде Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі), Қазақстан Республикасының Адам құқықтары жөніндегі уәкіл және кәсіподақ мекемелері сияқты мемлекеттік органдардың қолдауы әйелдерге өз құқықтарын, соның ішінде басшылық лауазымдарды атқару құқығын қорғауға көмектесе алады.

Негізгі сөздер: әйел, гендерлік теңдік, әйелдердің рөлін арттыру жолдары, басшылық қызмет, конвенция, заң.

АНАЛИЗ СПОСОБОВ ПОВЫШЕНИЯ РОЛИ ЖЕНЩИН В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ И ИХ ВОВЛЕЧЕНИЯ В ПРОЦЕССЫ ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

Вопрос увеличения участия женщин в системе высшего образования в Республике Казахстан и других странах остается актуальным. Не менее важным является участие женщин в принятии ключевых решений в университетах по всей стране. В данной статье рассматриваются уникальные организационные способности женщин, которые привели к значительным успехам и возможности получения выгоды в учреждениях и компаниях, которыми они руководят. Определение решений этих вопросов имеет первостепенное значение. Одним из ключевых подходов к укреплению роли женщин в казахстанском обществе и системе высшего образования является повышение их политической активности, участия в политических партиях и женских организациях, а также в выборах. Этот путь часто открывает женщинам дорогу к руководящим должностям, особенно в высшем образовании. Защита их прав через казахстанское законодательство и международные конвенции по гендерным вопросам является еще одним эффективным методом расширения прав и возможностей женщин в системе высшего образования Казахстана и за его пределами. Поддержка со стороны государственных органов, таких как Парламент, Правительство, министерства (включая Министерство науки и высшего образования Республики Казахстан), Уполномоченного по

правам человека в Республике Казахстан и профсоюзных организаций, может помочь женщинам защитить свои права, включая право занимать руководящие должности.

Ключевые слова: женщина, гендерное равенство, пути повышения роли женщин, руководящая должность, конвенция, закон.

REFERENCES

1 Shvetsova A. (2015). 8 novykh issledovanii o zhenshchinakh v biznese [*8 new studies about women in business*]. Setevoe izdanie forbes.ru – Online publication forbes.ru. Available at: — URL: https://www.forbes.ru/forbes-woman-photogallery/zhenshchiny-v-biznese/275281-8-novykh-issledovanii-o-zhenshchinakh-v-bizne. [in Russian]. (accessed: 14.10.2024).

2 Gordon R., O'connell S., Fernandes S., Rajagopalan K., & Frost R. (2021). Women's political careers: Where do leaders come from? Westminister Foundation for Democracy. 26 p. [in English].

3 Five reasons the world needs more women in leadership roles (2021). Available at: — URL: https://www.moorepay.co.uk/blog/five-reasons-the-world-needs-more-women-in-leadership-roles/ [in Russian]. (accessed: 16.10.2024).

4 Minelgaite I., Sund B., & Stankeviciene J. (2020). Understanding the Nordic Gender Diversity Paradox. TalTech Journal of European Studies. Vol. 10. P. 40-57. [in English].

5 Zulkapil D., Nurkatova L., Giritli Sh. (2022). Soblyudenie prav zhenshchin v sovremennom Kazakhstane: sotsiologicheskiy analiz [*Observance of women rights in modern Kazakhstan: sociological analysis*]. Zhenshchina v rossiyskom obshchestve. № 2. P. 32-42. [in Russian].

6 Zhenshchiny na rukovodyashchikh dolzhnostyakh: perspektivy preodoleniya gendernogo neravenstva [*Women in leadership positions: prospects for overcoming gender inequality*]. New Style Magazine. Available at: — URL: https://newstyle-mag.com/zhenshchiny-na-rukovodyashchikh-dolzhnostyakh-perspektivy-preodoleniya-gendernogo-neravenstva [in Russian]. (accessed: 15.10.2024).

7 Bhujanga R., Patcha B., & Vijay B. (2023). The Role of Women in Leadership Positions and their Effects on Corporate Culture. International Journal of Science and Research. Vol. 12. P. 701-706. [in English].

8 Erickson A. It will take 170 years for women to be equal to men under current conditions, study says. *The Washington Post.* Available at: — URL: https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2017/01/31/it-will-take-170-years-for-women-to-be-equal-to-men-under-current-conditions-study-says/ [in English]. (accessed: 16.10.2024).

9 Sarbaeva R.E. (2015). Zhenshchiny Kazakhstana v politike i na mezhdunarodnoy arene: gendernaya problematika [*Women of Kazakhstan in politics and international arena: gender issues*]. Vestnik KazNU. Seriya Mezhdunarodnye otnosheniya i mezhdunarodnoe pravo. № 2(70). P. 145-150. [in Russian].

10 Nogaeva A.M., Shupanova Zh.M. Rol zhenshchin v sfere obrazovaniya, nauki i obshchestve stran Tsentralnoy Azii [*The role of women in education, science and society in Central Asian countries*]. Available at: — URL: https://elib.bsu.by/handle/123456789/195119 [in Russian]. (accessed: 09.10.2024).

11 Kabzhalyalova M. (2023). Gendernye stereotipy i neravenstvo v Kazakhstane v kontekste rabot Nobelevskogo laureata Klaudii Goldin [*Gender stereotypes and inequality in Kazakhstan in the context of Nobel laureate Claudia Goldin's works*]. Available at: — URL: https://halykfinance.kz/download/files/analytics/Gendernyy_razryv_v_oplate_truda.pdf [in Russian]. (accessed: 20.11.2024).

12 Dzhanenova S., Kuzhabekova A., Almukhambetova A. Analiz opyta zhenshchin-liderov na gosudarstvennoy sluzhbe Kazakhstana: v lovushke mezhdu traditsionnymi ozhidaniyami obshchestva i zapadnymi tsennostyami [*Analysis of women leaders' experience in Kazakhstan's civil service: trapped between traditional social expectations and Western values*]. Public administration and civil service. P. 73-74. Available at: — URL: https://journal.apa.kz/index.php/path/article/view/174/152 [in Russian]. (accessed: 20.11.2024).

13 Sagintaeva A. (2023). V poiskakh akademicheskikh liderov: tri voprosa dlya sobesedovaniya *[In search of academic leaders: three interview questions]*. Vysshaya shkola Kazakhstana № 3(43). P. 47-50. [in Russian].

14 Dolya mest, zanimaemykh zhenshchinami v Parlamente Respubliki Kazakhstan (Senat, Mazhilis) [*Share of seats held by women in the Parliament of the Republic of Kazakhstan (Senate, Mazhilis)*]. Available at: — URL: https://gender.stat.gov.kz/page/frontend/detail?id=70&slug=-57&cat_id=9&lang=ru. [in Russian]. (accessed: 20.12.2024).

15 Nadirova G., Kalieva Sh., Seitmetova D. (2022). Zhenskoe liderstvo v Kazakhstane kak faktor sotsialnoy zrelosti [*Women leadership in Kazakhstan as a factor of social maturity*]. The Journal of Social Policy Studies. № 20(1). P. 125-136. [in Russian].

16 The purpose of political parties. Available at: — URL: https://www.government.nl/topics/democracy/the-purpose-of-political-parties [in English]. (accessed: 19.10.2024).

17 Paxton P., Hughes M., & Green J. (2007). The international women's movement and women's political representation, 1893–2003. American sociological review.Vol. 71. P. 898-920. [in English].

18 Kozhakhmetova D. (2022). Why do women remain underrepresented in politics in Kazakhstan? Norwegian Journal of Development of the International Science. № 93. P. 64-71. [in English].

19 Position of Women under the International Law. Women and Human Rights. Available at: — URL: https://www.srdlawnotes.com/2017/10/position-of-women-under-international.html [in English]. (accessed: 18.09.2024).

20 Mironga A., Namilonga C., & Mutsakani L. (2022). Women's Rights are human rights - The emergence of the women's rights movement and the impact of the CEDAW Convention. Journal of Research in Humanities and Social Science. № 10. P. 26-38. [in English].

21 Nikulin I.D. (1993). Mezhdunarodnye normativnye akty UNESCO [*International regulatory acts of UNESCO*]. Moscow: Logos. P. 49-54. [in Russian].

22 Tokaev podverg kritike praktiku komandnykh peremeshcheniy pri naznacheniyakh chinovnikov [*Tokayev criticized the practice of team movements in the appointment of officials*]. Available at: — URL: https://forbes.kz/articles/tokaev_podverg_kritike_praktiku_komandnyih_peremescheniy_pri_naznacheniyah_chinovnikov [in Russian]. (accessed: 09.12.2024).

23 Prokhorov I. (2024). "Steklyannyy dom" ne dlya zhenshchin [*"Glass house" is not for women*]. Kazakhstanskaya pravda. № 47(30174). P. 6. [in Russian].

24 Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. Available at: — URL: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-8&chapter=4&clang=_en [in English]. (accessed: 18.09.2024).

25 Optional Protocol to the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. Available at: — URL: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-8-b&chapter=4&clang=_en [in English]. (accessed: 20.09.2024).

26 Konventsiya o politicheskikh pravakh zhenshchin [*Convention on the Political Rights of Women*]. Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z990000018_[in Russian]. (accessed: 23.09.2024).

27 International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. Available at: — URL: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-3&chapter=4&clang=_en [in English]. (accessed: 23.09.2024).

28 The situation of women and girls in Norway: Development, progress and measures 2014–2019. Available at: — URL: https://www.regjeringen.no/contentassets/25232a6ce3a64c2b88d97d3f3a665241/195795-beijing-engelsk-web.pdf [in English]. (accessed: 23.09.2024).

29 McGee E., Cox M., Main J., Miles M., & Hailu M. (2024). Wage Disparities in Academia for Engineering Women of Color and the Limitations of Advocacy and Agency. Research in Higher Education. P. 1-29. [in English].

30 Kazakhstan: how gender stereotypes prevent women from building a career. Available at: — URL: https://longreads.cabar.asia/gender_stereotypes [in English]. (accessed: 02.11.2024).

31 How Kazakh mass media influences on public opinion and people's life. Available at: — URL: https://el.kz/en/how_kazakh_mass_media_influences_public_opinion_and_people-s_life_45609/ [in English]. (accessed: 03.11.2024).

32 Burke R., & Major D. (2014). Gender in Organizations: Are Men Allies or Adversaries to Women's Career Advancement?: Monograph Book. 43 p. [in English].

33 IELTS Writing Task 2 Sample 552 - These days more fathers stay at home and take care of their children. Available at: — URL: https://www.ielts-mentor.com/writing-sample/writing-task-2/1601-ielts-writing-task-2-sample-552-these-days-more-fathers-stay-at-home-and-take-care-of-their-children [in English]. (accessed: 25.10.2024).

34 Moeti-lysson J. (2011). Effectiveness of trade unions in promoting employee relations in organisations. Global Journal of Arts & Management. Vol. 1. P. 57-64. [in English].

Information about the authors:

Sholpan Tlepina – doctor of law, professor of the department of international law at the L.N. Gumilyov Eurasian national university, 010000, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: sholpanw@yandex.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6586-3515

Marat Sarsembayev – doctor of law, professor of the department of international law at the L.N. Gumilyov Eurasian national university, 010000, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: daneker@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0340-8621

Yerbolat Ayapbergenov – **corresponding author,** doctoral student of the department of international law at the L.N. Gumilyov Eurasian national university, 010000, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: ayapbergenov.erbolat@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0003-3213-8645

Nurzhan Berdibaev – master of legal sciences, senior lecturer at the K.Zhubanov Aktobe regional university, 030000, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: nurjanmax@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0003-2027-202X

Информация об авторах:

Шолпан Тлепина – доктор юридических наук, профессор кафедры международного права Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, 010000, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: sholpanw@yandex.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6586-3515

Марат Сарсембаев – доктор юридических наук, профессор кафедры международного права Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, 010000, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: daneker@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0340-8621

Ерболат Аяпбергенов – **основной автор,** докторант кафедры международного права Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, 010000, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: ayapbergenov.erbolat@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0003-3213-8645

Нуржан Бердыбаев – магистр юриспруденции, старший преподаватель, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, 030000, г. Актобе, Республика Казахстан

E-mail: nurjanmax@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0003-2027-202X

Авторлар туралы ақпарат:

Шолпан Тлепина – заң ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің халықаралық құқық кафедрасының профессоры, 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: sholpanw@yandex.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6586-3515

Марат Сәрсембаев – заң ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің халықаралық құқық кафедрасының профессоры, 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: daneker@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0340-8621

Ерболат Аяпбергенов – **негізгі авторы**, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің халықаралық құқық кафедрасының докторанты, 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: ayapbergenov.erbolat@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0003-3213-8645

Нуржан Бердыбаев – заң ғылымдарының магистрі, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті аға оқытушы, 030000, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: nurjanmax@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0003-2027-202X

МРНТИ 03.20 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.44**
УДК 355:94

Д.А.Секенов [1]* А.С.Макипов [1]

[1]Национальный университет обороны Республики Казахстан, 010000, г. Астана, Республика Казахстан
*e-mail: sekenov.dastan@bk.ru

ОСОБЕННОСТИ РАССЛЕДОВАНИЯ ВОЕННЫМИ ПРОКУРОРАМИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ВО ВРЕМЯ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Аннотация

В данной статье рассматриваются особенности деятельности военной прокуратуры по расследованию преступлений в период Великой Отечественной войны. В условиях фронтовой обстановки, ограниченного времени и ресурсов, военные прокуроры выполняли не только надзорные, но и следственные функции, действуя в тесном взаимодействии с командованием, органами контрразведки и военными трибуналами.

Цель статьи - исследовать особенности реализации следственных и надзорных функций военной прокуратуры в условиях Великой Отечественной войны, определить специфику фронтового следствия и правоприменительной практики в экстремальных условиях, а также раскрыть значение исторического опыта военной прокуратуры для эволюции отечественной правовой системы и института следствия. На основе архивных данных и современных научных источников рассматриваются реальные условия, в которых велись расследования: боевые действия, дефицит кадров, отсутствие стандартных процессуальных возможностей. Особое внимание уделяется методике документирования преступлений, взаимодействию с командованием, органами контрразведки и медицинской службой. Также затронуты проблемы квалификации деяний, доказательственной базы и специфики фронтового следствия. Через призму исторического опыта раскрывается вклад военной прокуратуры в развитие послевоенной правовой системы и института следствия в чрезвычайных условиях. Исследование освещает специфику фронтового следствия, включая проблемы сбора доказательств, оперативности процессуальных решений и ограниченности возможностей правовой защиты обвиняемых.

Отдельное внимание уделяется таким видам правонарушений, как дезертирство, мародёрство. Авторы анализируют нормативную базу, архивные материалы и историко-правовую литературу, что позволяет объективно оценить вклад военной прокуратуры в обеспечение дисциплины, законности и устойчивости военной машины СССР. Работа подчеркивает, что даже в условиях войны следственная функция сохраняла черты правового контроля, что сыграло значимую роль в укреплении военной дисциплины и государственности.

Ключевые слова: военная прокуратура, фронтовое следствие, Великая Отечественная война, расследование преступлений, контрразведка, доказательства, командование.

Введение

История знает немало примеров, когда право оказывалось последним оплотом порядка в хаосе войны. Именно такой опорой в годы Великой Отечественной войны стали военные прокуроры. Их деятельность была не просто реакцией на преступления, а целой правовой стратегией выживания и дисциплины в условиях тотального конфликта. Уже в первые недели после начала боевых действий летом 1941 года СССР осуществил масштабную реорганизацию прокуратур на фронтах и в тылу, выстроив вертикаль от фронтовых до дивизионных органов. Это позволило не только сохранить управляемость, но и укрепить веру личного состава в неотвратимость ответственности [1].

Особое значение приобрёл статус сотрудников военной прокуратуры. В 1943 году им официально присваивались классные чины, приравненные к офицерским, что обеспечивало рост авторитета правозащитных структур наравне с командными органами армии [2]. Это решение – не просто формальность. Оно позволило закрепить юридическое влияние прокуратуры на принятие решений в боевых условиях, где часто царила правовая неопределённость.

И это не теория. Военные прокуроры в годы войны контролировали соблюдение закона на десятках направлений: от выявления мародёрства и самострелов до надзора за законностью мобилизации, охраны военных грузов и эвакуации гражданских лиц. Их присутствие чувствовалось везде, где закон мог быть нарушен – осознанно или по неосторожности [3]. Именно благодаря их вмешательству сохранялось доверие к государственным институтам даже в условиях постоянного смертельного риска.

Пожалуй, самым трагичным и, одновременно, самым значимым аспектом их работы стало участие в расследовании преступлений нацистов против мирного населения. Военные прокуроры СССР сыграли ключевую роль в формировании доказательной базы, использованной на Нюрнбергском процессе. Они документировали факты массовых убийств, разрушения деревень, геноцида, передав эти материалы Чрезвычайной государственной комиссии [4]. Без их работы, возможно, многие преступления остались бы безнаказанными.

Важно отметить, что характер следственной работы в условиях войны требовал от прокуроров не только знаний, но и мгновенной реакции, умения действовать без полной доказательной базы. Следственные группы работали прямо на линии фронта, зачастую под обстрелами, в разрушенных зданиях и окопах. Несмотря на это, допросы, осмотры мест преступлений, анализ улик и сопровождение дел до военных трибуналов проводились методично и строго по регламенту [5].

Цифры говорят сами за себя. По официальным данным, в годы войны 1 807 военных прокуроров и следователей были награждены. При этом 23 сотрудника прокуратуры удостоились высшей награды – ордена Ленина. Ряд прокуроров награждены следующим орденами: Красного Знамени – 8, Отечественной войны 1-й степени – 19, 2-й степени – 3, Трудового Красного Знамени – 113, Красной Звезды – 81, «Знак Почета» - 294, а также медалями: «За трудовую доблесть» - 106, «За трудовое отличие» - 64. Всего правительственные награды завоевали 711 прокуроров и следователей [6]. Это не просто формальное признание – это государственная благодарность за удержание правового каркаса в эпоху разрухи.

Значимую роль в становлении военной правовой системы сыграл Владимир Иванович Носов – Главный военный прокурор СССР в годы войны. Его имя стоит в одном ряду с выдающимися организаторами советского правосудия: именно при нём выстраивались каналы взаимодействия с Генеральной прокуратурой, НКВД и армейским командованием [7]. Под его руководством происходила профессионализация кадров, выработка методических рекомендаций и оперативных алгоритмов реагирования.

Стоит особо подчеркнуть и сложную, а порой конфликтную систему межведомственного взаимодействия. Военные прокуроры тесно работали с органами НКВД, контрразведкой СМЕРШ, особыми отделами. Нередко возникали споры о подследственности, противоречия в интерпретации улик или даже попытки давления. Тем не менее эта напряжённая координация обеспечивала высокую эффективность расследований [8].

Наследие военной прокуратуры того периода не исчезло с окончанием войны. Напротив, оно стало основой для обновлённого уголовно-процессуального законодательства СССР. Многие принципы, от ускоренного производства до расширенного перечня допустимых доказательств, были заимствованы из боевой практики 1941–1945 годов [9]. Этот опыт оказался востребованным и позже – в Афганистане, на Кавказе, в Чечне.

И наконец, тема работы военных прокуроров времён Великой Отечественной войны получает новое осмысление. Архивные материалы рассекречиваются, восстанавливаются отдельные дела, проводится реабилитация незаконно осуждённых. Это подтверждает, что интерес к теме не угас, а, напротив, становится более глубоким, фундаментальным, гражданski важным [10].

Численность и факты, (данные ВОВ, 1941–1945):

- Награждения в военной прокуратуре: более 1800 военных следователей и прокуроров награждены орденами и медалями за службу в годы войны. Это косвенно отражает масштаб корпуса, но не является его полной численностью.
- Военные трибуналы войск НКВД: за годы войны их число увеличилось до 152; упоминается также «штатная численность органов военной прокуратуры» (без точной цифры в источнике).
- Типовой состав военной прокуратуры соединения: военный прокурор, следователь, секретарь; приписан возница с подводой и двумя лошадьми. Это описывает минимальную штатную ячейку на уровне частей.

- Региональные данные (пример): по Иркутской области в 1941–1945 гг. на военную службу призваны 85 работников прокуратуры (около 29% штата). Это иллюстративно по одному региону [11].

Материалы и методы исследования

Объектом настоящего исследования выступает институциональная деятельность органов военной прокуратуры Советского Союза в годы Великой Отечественной войны. Речь идёт не только об административной структуре или подчинённости, но, прежде всего, о правоприменительной и надзорной работе прокуроров в исключительных обстоятельствах военного времени. Предметом анализа становится именно следственная практика – с её правовыми рамками, особенностями процедур, а также реалиями, нередко противоречивыми, на стыке правосудия, дисциплины и военной необходимости.

Цель данной статьи – выявить ключевые особенности расследования преступлений, совершённых в условиях фронта, тыла и лагерей, а также осмыслить те механизмы, с помощью которых военные прокуроры обеспечивали законность на фоне тотального военного конфликта. Особое внимание будет уделено проблемам правового регулирования, взаимодействия с другими органами, профессиональной дилемме между нормой и военной целесообразностью. Для достижения заявленной цели используются историко-правовой метод, позволяющий проследить развитие системы, сравнительный анализ для сопоставления с довоенными и послевоенными практиками, структурно-функциональный подход к оценке места прокуратуры в системе власти и репрессий, а также кейс-стади – как метод рассмотрения конкретных следственных ситуаций, отражающих общее состояние институтов.

Организация военной прокуратуры в условиях войны. До начала Великой Отечественной войны военная прокуратура СССР представляла собой чётко структурированную часть органов государственного надзора, регулируемую положениями «Устава о прокурорском надзоре в СССР» 1933 года. Этот нормативный документ определял иерархию органов военной прокуратуры, их подотчётность и компетенции, устанавливая строгие рамки для их функционирования в мирное время. В частности, прокуроры обязаны были обеспечивать соблюдение законности в армии, контролировать дисциплину, рассматривать жалобы военнослужащих и следить за исполнением уголовного законодательства.

С началом войны в июне 1941 года, прежняя структура прокуратуры оказалась неспособной к оперативному реагированию на быстро меняющуюся обстановку. Уже в июле были приняты первые экстренные решения, направленные на адаптацию системы военной юстиции к условиям фронта. На практике это вылилось в создание специализированных органов: прокуратур фронтов, армий, дивизий. Каждая из них получила чёткую юрисдикцию и обязанности, что позволило эффективно внедрить прокурорский надзор в структуру боевого управления [12]. Таким образом, реформа военной прокуратуры шла параллельно с мобилизацией армии, обеспечивая правовую поддержку боевых действий.

Интересен механизм подчинённости вновь созданных прокурорских структур. Главная военная прокуратура, действующая при Генеральном прокуроре СССР, формально сохраняла верховную координирующую роль. Однако в условиях военного времени вертикаль подчинения смещалась: фронтовые прокуроры отчасти ориентировались не только на руководство Генпрокуратуры, но и на оперативные указания от командующих фронтами [13]. Это создавало сложную, но гибкую модель взаимодействия юстиции и военного командования. Такой формат, при всей своей неоднозначности, позволял оперативно реагировать на чрезвычайные ситуации.

Важно подчеркнуть кадровый аспект реформирования. Только за первый год войны в органы военной прокуратуры было направлено свыше 800 новых специалистов, из которых значительная часть имела до этого опыт работы в гражданских прокуратурах. При этом уровень квалификации оказался весьма неоднородным: если на центральных направлениях фронта были сосредоточены наиболее опытные кадры, то на второстепенных участках не хватало квалифицированных юристов [14]. Это обстоятельство создавало определённый перекос в эффективности расследований и контроля над законностью.

Примечательным остаётся также территориальный принцип распределения прокуроров. В зависимости от интенсивности боёв, численности войск и наличия стратегических объектов формировались штатные единицы. Например, на Сталинградском фронте действовало свыше 50 прокуроров, тогда как на Карельском – всего около 15 [15]. Такое распределение отражало не только боевую нагрузку, но и приоритетность регионов с точки зрения правового сопровождения. Эти данные позволяют говорить о высоком уровне организационного мышления в системе военной прокуратуры, несмотря на чрезвычайные условия.

Результаты и их обсуждение

Основные категории преступлений и методика их расследования. Дезертирство в годы Великой Отечественной войны приобрело такие масштабы, что, по сути, стало одной из ключевых угроз боеспособности Красной армии. Только за 1942–1944 годы органы НКВД задержали свыше 1,2 миллиона человек, скрывшихся с фронта или уклонившихся от службы. Эти цифры не просто статистика – за каждой из них стоит история страха, отчаяния или, наоборот, сознательного предательства. Согласно статье 193-1 УК РСФСР 1926 года, подобные действия классифицировались как воинское преступление, наказуемое по всей строгости закона [16].

Особую значимость приобрёл Приказ № 270 от 16 августа 1941 года. Он фактически приравнивал сдачу в плен к измене, предписывал аресты родственников дезертиров и изъятие их имущества. Этот документ стал не только правовой нормой, но и инструментом морального давления на бойцов, чётко обозначив границу между героизмом и позором [16, - 92]. На практике это означало, что даже случайное отставание от части или потеря связи могли быть истолкованы как попытка дезертирства. Военные следователи, действуя по Инструкции 1941 года, нередко вели допросы прямо на передовой, используя упрощённые процедуры дознания [17]. Они собирали показания сослуживцев, анализировали оперативные донесения и именные списки, сравнивая их с архивами. Иногда достаточно было одного противоречивого свидетельства, чтобы инициировать дело в трибунале.

При этом важно понимать: дезертирство не всегда было продиктовано трусостью. Иногда за этим стояли невыносимые условия фронта, травмы или потеря веры в командование. Но следственные органы редко принимали такие объяснения во внимание – каждый случай обрабатывался как угроза стабильности армейской структуры [17, - 23]. Психологический фактор практически не учитывался, что, в свою очередь, повышало жёсткость расследований и процент обвинительных приговоров.

На фоне успешных наступательных операций Красной армии в 1944–1945 годах проблема мародёрства приобрела особую остроту. Как только войска входили в освобождённые города, отдельные военнослужащие начинали грабить население, устраивать насилия и поджоги. Сталин лично отдал приказ реагировать на это максимально жёстко, вплоть до публичных казней. В ответ последовали директивы фронтовых командующих: например, приказ № 006 маршала Рокоссовского от 21 января 1945 года требовал немедленного ареста и осуждения виновных в мародёрстве [18].

Методика расследования подобных дел была приближена к полевым условиям. Прокуратура направляла специальные выездные группы, которые фиксировали показания пострадавших, проводили допросы на месте, а также фотографировали разрушения и состав преступления. В ряде случаев военная прокуратура работала совместно с контрразведкой, чтобы исключить участие агентуры врага или организованных групп [18, - 31]. Трибуналы действовали быстро: задержание, дознание, приговор – всё это могло уложиться в 24 часа. Мобильность следственных бригад была важнейшим фактором эффективности.

Интересно, что командиры частей, допустившие факты мародёрства, также нередко привлекались к ответственности за «попустительство» или «необеспечение дисциплины». Это говорит о высокой степени институциональной строгости, установившейся к концу войны в вопросах этики поведения солдат на оккупированных территориях [18, - 36].

Состояние дисциплины на фронте напрямую зависело от умения командиров поддерживать боевой дух и порядок. Однако случаи пьянства, членовредительства (самострелов)

и халатности продолжали оставаться проблемой. Согласно Уставу внутренней службы Красной армии, каждый военнослужащий, уличённый в подобных действиях, подлежал дисциплинарной или уголовной ответственности. В зависимости от последствий, это могло быть как несколько суток ареста, так и реальный срок в лагерях [16, - 61].

Военная прокуратура рассматривала самострелы как намеренную попытку уклонения от боевых действий. Часто такие случаи расследовались параллельно с медицинской экспертизой, призванной определить характер ранения. Особое внимание уделялось траектории выстрела, дальности, типу оружия – всё это влияло на правовую квалификацию поступка. Инструкция о порядке предварительного следствия 1941 года рекомендовала в подобных случаях незамедлительно проводить очную ставку между бойцом и его командирами, а также опрашивать санитарный персонал [17, - 35].

Халатность — будь то неправильный расчёт артиллерийского огня, утеря секретных документов или некомпетентное управление подразделением – каралась особенно строго. Такие преступления квалифицировались по ряду статей УК РСФСР как служебное преступление с военными последствиями [19]. При этом субъективная сторона практически не учитывалась. Как бы парадоксально это ни звучало, но даже перегрузка, физическое истощение и стресс не могли быть достаточным основанием для оправдательного приговора.

Особый блок дел приходился на преступления против государственной безопасности. Измена Родине, шпионаж и саботаж входили в сферу ведения СМЕРШа и рассматривались исключительно военными трибуналами по закрытой процедуре. Статья 58 УК РСФСР включала более десяти пунктов, охватывающих не только прямое предательство, но и даже разговоры, подрывающие мораль армии [17, - 39].

Контрразведка работала в тесной связке с прокуратурой: первые выявляли подозреваемых, вторые обеспечивали правовую легитимность процесса. Расследования отличались глубокой проработкой: анализ переписки, прослушка, использование агентурной сети. Любая связь с пленными, подозрительное поведение, попытки выйти за линию фронта — всё это могло стать основанием для возбуждения дела [20]. В ряде случаев к ответственности привлекались и те, кто укрывал подозреваемых или не сообщил о подозрениях.

Интересно, что многие дела такого рода сопровождались значительным психологическим давлением. Подозреваемые, особенно если это были молодые бойцы, нередко путались в показаниях. Однако следственные органы воспринимали это не как признак невиновности, а как попытку дезориентации и ухода от ответственности [20, - 52].

Хотя основная масса дел приходилась на рядовых и младших офицеров, особое значение имели преступления, совершённые высшими командирами. Они не только ставили под угрозу боеспособность частей, но и подрывали авторитет армии в целом. Как правило, такие дела велись под контролем Центральной прокуратуры и лично курировались Главной военной прокуратурой СССР [20, - 54].

Проблемы и наследие военной следственной практики

Сложности расследования в условиях фронта и чрезвычайного времени

Следственная практика времён Великой Отечественной войны формировалась в уникальных условиях, где каждое дело разворачивалось не в кабинетах, а под грохот артиллерии, вблизи линии фронта. Именно поэтому многие нормы, зафиксированные в УПК РСФСР 1923 года, становились на фронте практически неприменимыми. С учетом фронтовых реалий принят приказ Главного военного прокурора №1/32 от 19 октября 1942 года «Наставление по работе военного следователя». Существенное воздействие на следственную работу оказал Приказ Народного комиссара обороны СССР № 227 от 28 июля 1942 года «О мерах по укреплению дисциплины и порядка в Красной Армии и запрещении самовольного отхода с боевых позиций» («Ни шагу назад!»), который стал ключевым инструментом для поддержания дисциплины в рядах Красной армии. Документ стал основой для создания заградительных отрядов, которые препятствовали отходу войск с боевых позиций. Всего было сформировано 193 заградительных отряда общей численностью около 200 000 человек. За время их работы они задержали более

650 000 военнослужащих, из которых 25 000 были арестованы, а остальные возвращены в свои части [13, - 88].

Одной из основных проблем был дефицит кадров: до середины 1942 года примерно треть следователей не имела полноценного юридического образования. Во многих гарнизонах должности занимались офицерами, окончившими краткосрочные подготовительные курсы или вовсе с фронтовым опытом, но без правовой подготовки [14, - 99]. Это, в свою очередь, порождало вариативность подходов – в зависимости от личности следователя, методика расследования могла быть формальной или, напротив, импровизированной.

Сложность квалификации преступлений усугублялась тем, что правовая оценка поступка – например, самострела, зависела не только от медицинского заключения, но и от боевой обстановки, мнения командира, и, нередко, текущей оперативной ситуации. Дела нередко рассматривались по ускоренной процедуре, а доказательства собирались на основе докладов, кратких анкет и нескольких свидетельств [17, - 21].

Дополнительные затруднения возникали при взаимодействии с другими военными структурами. Следователь должен был согласовывать свои действия с командованием части, с представителями контрразведки (в частности, СМЕРШ), медицинскими экспертами и сотрудниками особого отдела. Такой «многоуровневый контакт» позволял быстро получить информацию, но требовал жёсткого соблюдения субординации и часто приводил к коллизиям в полномочиях [14, - 103].

Институциональное и правовое наследие военной прокуратуры

Опыт, накопленный военной прокуратурой в годы войны, не исчез в послевоенное время – напротив, он был институционализирован. По мнению Г.А. Мурашкина, отдельные положения, действовавшие как временные меры на фронте, в итоге были закреплены в новом Уголовно-процессуальном кодексе РСФСР 1960 года, включая нормы об ускоренном дознании и предварительном следствии [13, - 144]. Это свидетельствует о том, что фронтовая практика не только адаптировалась к боевым условиям, но и заложила основу для переосмысления общей модели уголовного судопроизводства.

Дальнейшее развитие этой линии можно наблюдать в ходе вооружённых конфликтов в Афганистане и Чечне. В обоих случаях создавались специальные следственные группы при военных гарнизонах, дублируя структуру, использованную в 1941–1945 годах. Эти группы имели полномочия по сбору доказательств, проведению опросов, допросов и передаче материалов в военные трибуналы. Методика включала мобильность, сокращённые сроки рассмотрения дел и, как и прежде, взаимодействие с контрразведкой [14,- 187].

Следует отметить также институциональное значение Военно-юридической академии РККА, основанной в 1939 году. За годы войны она подготовила свыше 6 000 специалистов, часть которых уже к 1944 году занимала руководящие должности в гарнизонных прокуратурах. Академия разрабатывала типовые инструкции и разъяснения, многие из которых позже были переработаны в официальные нормативные акты Генеральной прокуратуры СССР.

Правовое осмысление и научная реконструкция

С конца 1990-х годов в научных кругах началась активная работа по реконструкции конкретных дел, возбуждённых в период войны. Анализируя архивы Генеральной прокуратуры, учёные выявили, что около 15% дел о дезертирстве и самострелах имели признаки упрощённого дознания, где основой обвинения становились 1-2 документа и устные показания [19, - 93]. Это породило интерес к восстановлению процессуальной картины: какие методы применялись, как оформлялись материалы, какие документы прилагались.

Одним из значимых достижений стала публикация ведомственных материалов, в том числе оригинальных инструкций и типовых форм документов следствия. Эти сборники используются сегодня не только как исторический источник, но и как наглядное пособие в учебных курсах по истории военного права. Например, в МГУ и Санкт-Петербургском госуниверситете введён отдельный модуль, посвящённый следственной деятельности военных прокуроров 1941-1945 гг. [19, - 101].

Вместе с тем научные публикации подчёркивают важность осмысления этих практик в сравнительном правовом контексте. Некоторые исследователи рассматривают советскую военную юрисдикцию как один из ранних примеров кризисного правосудия, находящегося на стыке между чрезвычайными условиями и институциональной дисциплиной [19, - 96].

Вопросы правовой преемственности и реформирования

В юридическом сообществе продолжается дискуссия: допустимо ли в современных конфликтах применять элементы ускоренного следствия, сформировавшиеся на опыте ВОВ? Особенно остро эти вопросы встают при анализе правовой практики в горячих точках – Сирии, Закавказье. На основе исторических данных видно, что военные трибуналы в 1941-1942 годах зачастую выносили приговор в течение суток, что было обусловлено как оперативными целями, так и отсутствием процессуальных ресурсов [20, - 47].

На международной арене это вызывает интерес: правоведы сравнивают советский опыт с положениями Женевской конвенции, Гаагского регламента и практикой Международного уголовного суда. Некоторые положения, особенно касающиеся скорейшего наказания за военные преступления, находят параллели [20, - 52].

Наконец, нельзя не отметить, что советская военная следственная модель оказала влияние на формирование системы правового регулирования зон вооружённых конфликтов в СНГ. Прокурорский надзор, учреждённый в условиях фронта, стал фундаментом для современных форм военного следствия, в том числе при участии Следственного комитета РФ в операциях XXI века [20, - 54].

Заключение

Проведённое исследование позволило глубоко проанализировать институциональную природу и практические аспекты работы органов военной прокуратуры СССР в годы Великой Отечественной войны. В центре внимания оказалась не просто структура или формальные полномочия, а конкретная следственная практика, реализуемая в условиях постоянной угрозы, нехватки ресурсов и моральной напряжённости. Эта работа показала: военная прокуратура в годы войны была не только органом надзора, но и самостоятельной опорой правопорядка в армии.

Особый акцент был сделан на трансформации довоенной модели, основанной на Уставе о прокурорском надзоре 1933 года, в гибкую вертикаль, способную функционировать в чрезвычайных обстоятельствах. Выявлено, что уже летом 1941 года структура прокуратуры адаптировалась под реалии фронта: от Генпрокуратуры до дивизионных прокуроров, действовавших зачастую под обстрелами. Именно в таких условиях формировался новый тип юриста – военный следователь, сочетающий знание права с личной выносливостью и способностью принимать решение в условиях правовой неопределённости.

Важно подчеркнуть, что материал статьи охватывал широкий спектр тематик. Это и классификация преступлений (дезертирство, мародёрство, самострелы, халатность, измена, злоупотребления командного состава), и методы их расследования. Приведённые примеры показали, что следствие на войне становилось не столько процессуальной процедурой, сколько экстренной правовой операцией. Выездные следственные группы, ночные допросы в землянках, использование неполных или устных доказательств – всё это было частью повседневной работы прокурора, действовавшего на линии фронта.

Немаловажным оказалось и взаимодействие прокуратуры с другими институтами: СМЕРШ, НКВД, армейским командованием. Межведомственные споры, коллизии в подследственности, конкуренция за контроль над делом – эти аспекты были неотъемлемой частью военной юридической среды. И тем не менее, несмотря на институциональные напряжения, результатом становилась высокая эффективность работы: большинство дел доходило до трибуналов, приговоры исполнялись, а в частях сохранялась дисциплина.

Одним из наиболее ценных вкладов военной прокуратуры стало участие в документировании преступлений против мирного населения. Работа с Чрезвычайной государственной комиссией, сбор свидетельств о геноциде и разрушениях, последующая передача материалов для Нюрнбергского процесса – всё это свидетельствует о включённости

советских военных прокуроров в формирование международной правовой ответственности. Это не только расширило рамки их компетенции, но и придало их деятельности долгосрочное историко-правовое измерение.

В статье был также показан эффект практик, отработанных в условиях войны, которые легли в основу норм УПК РСФСР 1960 года, использовались в Афганистане, в Чечне, России. Институциональное наследие проявилось не только в законах, но и в логике оперативной работы следственных органов. Даже такие элементы, как сокращённые сроки, усиленный надзор и межведомственное взаимодействие, берут начало именно в тех фронтовых разработках.

На основе всего вышеизложенного можно уверенно сказать: значение института военной прокуратуры в формировании советского правового государства не ограничивалось сферой армии. Оно остаётся частью более широкой истории о том, как правовая система может выживать и развиваться в условиях экстремального насилия. Это опыт, заслуживающий не только уважения, но и дальнейшего изучения.

Послевоенные годы характеризуются проведением Нюрнбергского процесса над нацистскими преступниками, а также расследованием коллаборационизма и преступлений против собственного народа, где прокуроры играли ключевую роль в установлении справедливости и возвращении к мирной жизни [21].

«Международные трибуналы» - Нюрнбергский и Токийский процессы стали первыми примерами международных трибуналов для осуждения военных преступников.

«Новые механизмы правосудия» - были созданы новые международные механизмы правосудия, позволяющие привлечь к ответственности лиц, совершивших военные преступления и преступления против человечности.

«Признание преступлений» - зарубежный опыт показал, что международное право может быть использовано для установления справедливости и признания преступлений, совершенных в условиях войны.

Зарубежный опыт, в частности, послевоенные трибуналы и международные суды, подчеркивает важность правовых механизмов для привлечения к ответственности за военные преступления и установления ответственности за нарушения норм международного права.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Маликов С. В. Особенности организации работы военной прокуратуры в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) // *Вестник Военного университета*. – 2005. – № 2. – С. 12–17.

2 Валиев А. Х. Записки военного прокурора: Великая Отечественная война 1941–1945 гг. – Казань: Матбугат йорты, 2000. – 136 с.

3 Тумаркин Д.С. Организационно-правовые основы деятельности советской прокуратуры в годы Великой Отечественной войны: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2007. – 210 с.

4 Михайлова С. Г. Изменения в деятельности советской прокуратуры в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) // История государства и права. – 2016. – № 6. – С. 41–46.

5 Следствие в годы Великой Отечественной войны: сб. статей / под ред. В. Н. Орлова. – СПб.: СКСПБА, 2021. – 194 с.

6 Акты Чрезвычайной государственной комиссии о преступлениях немецко-фашистских оккупантов. [Электронный ресурс] — URL: https://statearchive.ru/tests/07.html#:~:text=Чрезвычайная%20государственная% (дата обращения 20.02.2025)

7 Пронин И. В. Прокуратура в годы войны // *Военно-исторический журнал*. – 2020. – № 5. – URL: https://history.milportal.ru/prokuratura-v-gody-vojny/?print=print (дата обращения: 26.05.2025).

8 Корнеев С. И. Чрезвычайная государственная комиссия в правовом механизме привлечения к ответственности военных преступников (на примере СССР) // *Историко-правовой журнал*. – 2020. – № 3. – С. 22–29.

9 Лебедева Е. Ю. Деятельность органов прокуратуры в годы Великой Отечественной войны // *Вопросы правоведения*. – 2022. – № 4. – С. 55–61.

10 Прокуратура Ленинграда в годы войны: архивный обзор // *Прокуратура Санкт-Петербурга*.

11 Главная военная прокуратура. [Электронный ресурс] — URL: https://gvp.gov.ru/gvp/legal_education (дата обращения 20.02.2025)

12 Органы прокуратуры в годы Великой Отечественной войны // Генеральная прокуратура Российской Федерации. – 2025.

13 Мурашкин Г.А. Органы прокуратуры в механизме советского государства. – Киев: Издательство Киевского университета, 1972. – 180 с.

14 Карев Д.С., Савицкий, Н. И. Очерки истории советской военной прокуратуры / под ред. Н. П. Афанасьева. – М.: Воениздат, 1948. – 320 с.
15 Военно-юридическая академия РККА // Википедия. – 2024.
16 Уголовный кодекс РСФСР (ред. 1926 г.). – М.: Госюриздат, 1926. – 200 с.
17 Инструкция Прокуратуры СССР и НКЮ СССР о порядке производства предварительного следствия. – М.: Госюриздат, 1941. – 45 с.
18 Калашникова А. И. Уголовный кодекс РСФСР 1926 года: концептуальные основы и общая характеристика: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. – Казань: Казан. гос. ун-т, 2009. – 26 с.
19 Органы прокуратуры во время Великой Отечественной войны. – М.: Генеральная прокуратура РФ, 2020. – 104 с.
20 Прокуратура в годы войны // Военно-исторический журнал. – 2015. – № 7. – С. 47–55.
21 Материал из Википедии — свободной энциклопедии. [Электронный ресурс] — URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/% (дата обращения 20.02.2025)

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ КЕЗІНДЕ ӘСКЕРИ ПРОКУРОРЛАР ЖҮРГІЗГЕН ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТЕРДІ ТЕРГЕУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Ұлы Отан соғысы кезіндегі қылмыстарды тергеу жөніндегі әскери прокуратура қызметінің ерекшеліктері қарастырылады. Майдан жағдайы, шектеулі уақыт пен ресурстар жағдайында әскери прокурорлар командирлермен, қарсы барлау органдарымен және әскери трибуналдармен тығыз байланыста әрекет ете отырып, қадағалау ғана емес, тергеу функцияларын да атқарды.

Мақаланың мақсаты-Ұлы Отан соғысы жағдайында әскери прокуратураның тергеу және қадағалау функцияларын іске асыру ерекшеліктерін зерттеу, экстремалды жағдайларда майдандық тергеу мен құқық қолдану практикасының ерекшеліктерін анықтау, сондай-ақ әскери прокуратураның тарихи тәжірибесінің отандық құқықтық жүйе мен тергеу институтының эволюциясы үшін маңыздылығын ашу. Архивтік деректер мен қазіргі ғылыми дереккөздер негізінде тергеу жүргізілген нақты жағдайлар қарастырылады: жауынгерлік іс-қимылдар, кадрлардың тапшылығы, стандартты іс жүргізу мүмкіндіктерінің болмауы. Қылмыстарды құжаттау әдістемесіне, қолбасшылықпен, қарсы барлау органдарымен және медициналық қызметпен өзара іс-қимылға ерекше назар аударылады. Сондай-ақ, іс-әрекеттердің біліктілігі, дәлелдемелік база және майдандық тергеудің ерекшелігі мәселелері қозғалды. Тарихи тәжірибенің объективі арқылы әскери прокуратураның соғыстан кейінгі құқықтық жүйені және төтенше жағдайларда тергеу институтын дамытуға қосқан үлесі ашылады. Зерттеу дәлелдемелерді жинау мәселелерін, іс жүргізу шешімдерінің жеделдігін және айыпталушыларды құқықтық қорғаудың шектеулі мүмкіндіктерін қоса алғанда, алдыңғы қатардағы тергеудің ерекшеліктерін көрсетеді.

Дезертирлік, тонау сияқты құқық бұзушылық түрлеріне ерекше назар аударылады. Автор әскери прокуратураның КСРО әскери машинасының тәртібін, заңдылығы мен тұрақтылығын қамтамасыз етуге қосқан үлесін объективті бағалауға мүмкіндік беретін нормативтік базаны, мұрағаттық материалдар мен тарихи-құқықтық әдебиеттерді талдайды. Жұмыс соғыс жағдайында да тергеу функциясы әскери тәртіп пен мемлекеттілікті нығайтуда маңызды рөл атқарған Құқықтық бақылау ерекшеліктерін сақтағанын атап көрсетеді.

Негізгі сөздер: әскери прокуратура, майдандық тергеу, Ұлы Отан соғысы, қылмыстық істерді тергеу, қарсы барлау, дәлелдер, армия басшылығы.

PECULIARITIES OF CRIMINAL INVESTIGATIONS CONDUCTED BY MILITARY PROSECUTORS DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR

Abstract

This article examines the specific activities of the military prosecutor's office in investigating crimes during the Great Patriotic War. In conditions of a front-line situation with limited time and resources, military prosecutors performed not only supervisory but also investigative functions, acting in close cooperation with the command, counterintelligence agencies and military tribunals.

The purpose of the article is to investigate the specifics of the implementation of the investigative and supervisory functions of the military prosecutor's office in the conditions of the Great Patriotic War, to determine the specifics of front-line investigation and law enforcement practice in extreme conditions, as well as to reveal the significance of the historical experience of the military prosecutor's office for the evolution of the domestic legal system and the institution of investigation. Based on archival data and modern scientific sources, the real conditions in which investigations were conducted are considered: military operations, shortage of personnel, and lack of standard procedural capabilities. Special attention is paid to the methodology of documenting crimes, interaction with the command, counterintelligence agencies and the medical service. The issues of qualification of acts, the evidence base, and the specifics of frontline investigation were also addressed. Through the prism of historical experience, the contribution of the military prosecutor's office to the development of the post-war legal system and the institution of emergency investigation is revealed. The study highlights the specifics of the front-

line investigation, including the problems of collecting evidence, the speed of procedural decisions and the limited possibilities of legal protection of the accused.

Special attention is paid to such types of offences as desertion and looting. The author analyses the regulatory framework, archival materials, and historical and legal literature, which enables an objective assessment of the contribution of the military prosecutor's office to ensuring discipline, legality, and stability within the military machine of the USSR. The work emphasises that even during the war, the investigative function retained the features of legal control, which played a significant role in strengthening military discipline and statehood.

Key words: military prosecution, frontline investigation, Great Patriotic War, criminal investigation, counterintelligence, evidence, command interaction.

REFERENCES

1 Malikov S. V. Features of the organization of the work of the military prosecutor's office during the Great Patriotic War (1941-1945) [*Osobennosti organizacii raboty voennoj prokuratury v period Velikoj Otechestvennoj vojny*]// Bulletin of the Military University. - 2005. – No. 2. – P. 12-17. [in Russian]

2 Valiev A. H. Notes of the military prosecutor: The Great Patriotic War of 1941-1945. *[Zapiski voennogo prokurora: Velikaja Otechestvennaja vojna 1941–1945 gg.]* – Kazan: Matbugat yorty, 2000. – 136 p.[in Russian]

3 Tumarkin D.S. Organizational and legal foundations of the activities of the Soviet prosecutor's office during the Great Patriotic War: dissertation of the Candidate. *[Organizacionno-pravovye osnovy dejatel'nosti sovetskoj prokuratury v gody Velikoj Otechestvennoj vojny]*. Sciences. – M., 2007. – 210 p. [in Russian]

4 Mikhailova S. G. Changes in the activities of the Soviet Prosecutor's office during the Great Patriotic War (1941-1945) *[Izmenenija v dejatel'nosti sovetskoj prokuratury v gody Velikoj Otechestvennoj vojny (1941–1945 gg.)*] // History of the State and Law. - 2016. – No. 6. – P. 41-46. [in Russian]

5 Investigation during the Great Patriotic War: collection of articles *[Sledstvie v gody Velikoj Otechestvennoj vojny: sb. statej]* /edited by N.V.N.N.Orlov.St. Petersburg: SKSPBA, 2021. 194 p. [in Russian]

6 Acts of the Extraordinary State Commission on the Crimes of the Nazi Occupiers. *[Akty Chrezvychajnoj gosudarstvennoj komissii o prestuplenijah nemecko-fashistskih okkupantov]*. Available at: - URL: https://statearchive.ru/tests/07.html#:~:text=Чрезвычайная%20государственная%20комиссия%20по%20установлению, от%202%20ноября%201942%20года. (accessed: 20.01.2025) [in Russian]

7 Pronin I. V. The Prosecutor's office during the war // Military Historical Journal. *[Prokuratura v gody vojny // Voenno-istoricheskij zhurnal]* - 2020. – No. 5. – Available at: - URL: https://history.milportal.ru/prokuratura-v-gody-vojny/?print=print [in Russian] (accessed: 05/26/2025).

8 Korneev S. I. The Extraordinary State Commission in the legal mechanism for bringing war criminals to justice (on the example of the USSR) *[Chrezvychajnaja gosudarstvennaja komissija v pravovom mehanizme privlechenija k otvetstvennosti voennyh prestupnikov (na primere SSSR)]*// Historical and Legal Journal, 2020, No. 3, P. 22-29. [in Russian]

9 Lebedeva E. Y. The activities of the prosecutor's office during the Great Patriotic War *[Dejatel'nost' organov prokuratury v gody Velikoj Otechestvennoj vojny]* // Issues of Jurisprudence. - 2022. – No. 4. – P. 55-61. [in Russian]

10 Leningrad Prosecutor's Office during the War: an archival *review [Prokuratura Leningrada v gody vojny: arhivnyj obzor]* // St. Petersburg Prosecutor's Office. [in Russian]

11 Glavnaya voennaya prokuratura. *[Chief Military Prosecutor's Office.]*– Available at: — URL: https://gvp.gov.ru/gvp/legal_education (accessed: 20.01.2025) [in Russian]

12 Prosecutor's offices during the Great Patriotic War *[Organy prokuratury v gody Velikoj Otechestvennoj vojny]* // The Prosecutor General's Office of the Russian Federation. – 2025. [in Russian]

13 Murashkin, G. A. Prosecutor's offices in the mechanism of the Soviet state. *[Organy prokuratury v mehanizme sovetskogo gosudarstva]*. –Kiev: Kiev University Press, 1972. 180 p. [in Russian]

14 Karev D.S., Savitsky, N. I. Essays on the history of the Soviet military prosecutor's office *[Ocherki istorii sovetskoj voennoj prokuratury]* / edited by N. P. Afanasyev. Moscow: Voenizdat, 1948. 320 p. [in Russian]

15 Military Law Academy of the Red Army *[Voenno-juridicheskaja akademija RKKA]* // Wikipedia. – 2024. [in Russian]

16 The Criminal Code of the RSFSR *[Ugolovnyj kodeks RSFSR]* (ed. 1926). Moscow: Gosyurizdat, 1926. 200 p. [in Russian]

17 Instruction of the Prosecutor's Office of the USSR and the NKJ of the USSR on the procedure for conducting a preliminary investigation. *[Instrukcija Prokuratury SSSR i NKJu SSSR o porjadke proizvodstva predvaritel'nogo sledstvija]*. Moscow: Gosyurizdat, 1941. 45 p. [in Russian]

18 Kalashnikova A. I. The Criminal Code of the RSFSR of 1926: conceptual foundations and general characteristics. *[Ugolovnyj kodeks RSFSR 1926 goda: konceptual'nye osnovy i obshhaja harakteristika]* 12.00.08. – Kazan: Kazan State University, 2009. – 26 p.[in Russian]

19 Prosecutor's offices during the Great Patriotic War. *[Organy prokuratury vo vremja Velikoj Otechestvennoj vojny]*. Moscow: Prosecutor General's Office of the Russian Federation, 2020. 104 p. [in Russian]

20 The Prosecutor's Office during the war *[Prokuratura v gody vojny]* // Military Historical Journal, 2015, No. 7, P. 47-55. [in Russian]

21 Material iz Vikipedii — svobodnoj enciklopedii. *[Material from Wikipedia - the free encyclopedia]*. Available at: - URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/% (accessed: 20.02.2025) [in Russian]

Information about the authors:

Dastan Sekenov - **corresponding author**, Chief Military Prosecutor, Doctoral student at the National Defense University of the Republic of Kazakhstan, 010000, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: sekenov.dastan@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-1298-878X

Askar Makipov - Candidate of Historical Sciences, Reserve Colonel, National Defense University of the Republic of Kazakhstan, 010000, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: dosmak_1998@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-1799-1273

Информация об авторах:

Дастан Секенов - **основной автор**, главный военный прокурор, докторант Национального университета обороны Республики Казахстан, 010000, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: sekenov.dastan@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-1298-878X

Аскар Макипов - кандидат исторических наук, полковник запаса, Национальный университет обороны Республики Казахстан, 010000, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: dosmak_1998@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-1799-1273

Авторлар туралы ақпарат:

Секенов Дастан - **негізгі автор,** Бас әскери прокурор, Қазақстан Республикасының Ұлттық қорғаныс университетінің докторанты, 010000, Астана қ, Қазақстан Республикасы

E-mail: sekenov.dastan@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-1298-878X

Асқар Макипов – тарих ғылымдарының кандидаты, запастағы полковник, Қазақстан Республикасының Ұлттық қорғаныс университеті, 010000, Астана қ, Қазақстан Республикасы

E-mail: dosmak_1998@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-1799-1273

УДК 342.8 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.45**
МРНТИ 10.15.37

Д.Б. Тебаев[1*] , А.К. Курманова[2]

[1]Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан,
010000, г. Астана, Республика Казахстан
[2]Национальный университет обороны Республики Казахстан,
010000, г. Астана, Республика Казахстан
e-mail: tebdidar@gmail.com

К ВОПРОСУ О СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ВЫБОРНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА КАЗАХСТАНА

Аннотация

Формирование эффективного механизма реализации прав и свобод человека и гражданина входит в число основных принципов правовой политики государства. В этой связи некоторые вопросы выборного законодательства, в частности, относительно законодательного закрепления и применения ограничений в избирательных правах граждан не теряют своей актуальности. Целью работы выступает исследование и анализ обоснованности ограничений в избирательных правах, а также определения пределов данных ограничений. Становится актуальным утверждение о целесообразности ограничения прав одних лиц для обеспечения прав других относительно защиты прав, обеспечения безопасности последних. Рассматриваются мнения ученых по исследуемому вопросу в части возможности и целесообразности применения ограничений, а также имеющие критичный к таким запретам характер. Анализ международного опыта стран позволяет определить различные подходы к ограничениям активного и пассивного права, свидетельствующие о разных приемах и методах регулирования правоотношений в странах, имеющих общие исторические корни. Кроме того, изучено и проанализировано содержание Закона «О выборах» с внесенными в него изменениями и дополнениями, в том числе относительно проекта Конституционного закона о внесении изменений и дополнений к нему, который уже вынесен на публичное обсуждение. Даны рекомендации относительно введения ограничений в избирательные права граждан и защиты прав и законных интересов человека и гражданина.

Ключевые слова: выборы, ограничения прав и свобод, пассивное избирательное право, зарубежный опыт, выборное законодательство.

Введение

Вопросы общественных отношений в сфере выборного законодательства являются актуальными и играют одну из ключевых ролей в построении демократического и правового государства [1]. Выборное законодательство имеет неразрывную связь с конституционными правами граждан Казахстана. В Конституции РК прямо указаны избирательные права граждан [2]. В то же время, несмотря на положение 1-ой статьи Конституции, за исключением ряда статей, допускается ограничение прав граждан, включая избирательные права (право избирать и быть избранным).

Позиция законодателя относительно ограничений в осуществлении избирательных прав, с одной стороны, в части активного избирательного права отмечается сроком пребывания в местах лишения свободы, с возможностью его восстановления после отбытия срока; с другой же – лишение пассивного избирательного права пожизненно при наличии непогашенной или не снятой в установленном порядке судимости либо приговора суда при совершении коррупционного правонарушения или преступления. При рассмотрении ограничения относительно срока судимости есть мнение о фактическом пожизненном лишении осужденных в реализации избирательного права, так как сроки могут быть длительными, от пятнадцати лет. В данном случае необходимо рассмотреть соответствие правовой нормы и положений статьи 74 Конституции в части несовместимости с законом и иных нормативных правовых актов, ущемляющих гражданские права и свободы, установленные в Конституции. Кроме того, актуальность рассматриваемой темы усиливается необходимостью определения и изучения того, имеются ли противоречия с принципом суверенного равенства государства, установленного в Уставе ООН, конституционным определением суверенитета Казахстана как правового, демократического государства [3].

Материалы и методы

Материалами для исследования являются нормативные правовые акты Республики Казахстан и зарубежных стран, международные документы, а также научные работы по вопросам выборного законодательства, ограничения пассивного и активного избирательного права граждан. В ходе работы использованы разные методы научного исследования (формально-догматический, сравнительно-правовой, метод толкования).

Результаты и их обсуждение

Во многих основополагающих международных актах рассмотрены вопросы ограничения прав человека. Так, во Всеобщей декларации прав человека указывается, что права и свободы любого лица могут быть ограничены исключительно в определенных случаях [4]. В статье 4 Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах также говорится, что государство может законодательно ограничить права (точнее «*поскольку это совместимо с природой указанных прав*») и только в целях общего блага. Дополнительно к этому, в других международных актах также рассматривается вопрос ограничения прав [5].

В то же время согласно Международному пакту о гражданских и политических правах, который был ратифицирован законодательно [6]: «Каждый гражданин должен иметь без какой бы то ни было дискриминации, упоминаемой в статье 2, и без необоснованных ограничений право и возможность: … b) голосовать и быть избранным на подлинных периодических выборах, производимых на основе всеобщего равного избирательного права при тайном голосовании и обеспечивающих свободное волеизъявление избирателей …».

В Конституции РК это положение подтверждается. Однако далее по конституционному тексту допускается ограничение прав человека и гражданина, включая право выбора и право «быть избранным». При этом положения в части ограничения прав не должны нарушать установленные Конституцией права и свободы. В свою очередь при исследовании научных работ вопросы ограничения пассивного избирательного права являются дискуссионными. Доктринально в научном сообществе прослеживается наличие различных цензов и вводимых определенных ограничений.

Из опыта Российской Федерации, как отмечают Акопов Л.В., Сизько И.А., есть «ограничение реализации пассивного избирательного права в отношении лиц, совершивших преступления экстремистской направленности в течение пяти лет после снятия или погашения судимости даже в том случае, если они не являлись тяжкими или особо тяжкими» [7]. По Нудненко Л.А., ограничение в пассивном избирательном праве имеет дискриминационный характер и противоречит целям национального законодательства. Ведь содержание применения уголовного наказания состоит в возможности гражданской реабилитации в последующем [8]. По мнению Булуктаева Ю.О., лишение свободы не может быть причиной лишения избирательных прав, так как осужденные должны иметь доступ к законодательному процессу при рассмотрении вопросов их содержания [9]. В обсуждении обоснованности ограничений в избирательных правах граждан особенно актуальным выглядит утверждение Дуксина П.А. о необходимости определения лишения пассивного избирательного права граждан, к которым применена такая мера наказания, как пожизненное лишение свободы либо на определенный срок, в качестве дополнительной меры уголовного наказания. Он же предлагает снять ограничения в избирательном законодательстве, в том числе предоставить активное избирательное право лицам, находящимся в исправительных учреждениях [10]. Колюшин Е.И. определяет, что положение Конституции о возможности ограничения прав и свобод человека и гражданина посредством законов, определенное в статье 39, носит отсылочный характер и создает предпосылки увеличения списка оснований для отказа лицу в регистрации в качестве кандидата [11].

Не все ученые столь критично относятся к ограничениям в избирательном праве. Некоторые из них оценивают положительно, в частности, Гришин Н.В. говорит о важности процесса выборов, а не регистрации кандидатов, которую на практике многие кандидаты не проходят. Непосредственно результаты выборов определяются при осуществлении процесса выборов [12]. Согласно Таевой Н.Е., введение ограничений целесообразно в части установления доверия избирателей к кандидатам, так как он должен быть образцом в соблюдении законов [13]. Потому ограничения направлены на достижение большей эффективности депутатской

деятельности. Акчурин А.Р. говорит о введении ограничений в части нарушения административного законодательства в качестве основания реализации пассивного избирательного права. Совершение административного правонарушения может быть дополнительным ограничением, который будет способствовать совершенствованию избирательного законодательства [14].

Если рассмотреть ретроспективно российский опыт, то изначально ограничение пассивного права касалось граждан, «признанных судом недееспособными или содержащихся в местах лишения свободы по приговору суда» [15]. В 2006 году в вышеуказанный закон были внесены изменения и дополнения касательно новых ограничений пассивного избирательного права граждан, например, наличие другого гражданства или вида на жительства и иного документа, который подтверждает постоянное проживание гражданина в другом государстве. Помимо этого ввели ограничительные меры, в том числе за совершение тяжких и (или) особо тяжких преступлений, преступлений экстремистской направленности, определенных административных правонарушений и другие. Далее в статью 4 Федерального закона Российской Федерации от 12 июня 2002 г. № 67-ФЗ «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации» неоднократно вносились изменения и дополнения. Эти изменения и дополнения носили неоднозначный характер. Например, в 2012 году внесены изменения и дополнение в части ужесточения требований к кандидатам (если лицо ранее было осуждено к лишению свободы за тяжкие и особо тяжкие преступление, то лишалось пассивного избирательного права). Но Конституционный Суд Российской Федерации в рамках обращения посчитал иначе и признал не соответствующим Конституции России подобное бессрочное ограничение пассивного права. В свою очередь российский законодатель пошел иным путем - ужесточения в части введения длительных сроков, в течение которых ограничивается пассивное избирательное право.

Более того, в рамках Дела «ANCHUGOV AND GLADKOV v. RUSSIA» [16] от 4 июля 2013 года Европейский суд по правам человека *(далее - ЕСПЧ)* 4 июля 2013 году вынес Постановление по вопросу ограничения активного избирательного права и нарушения статьи 3 Протокола № 1 от 20 марта 1952 года к Конвенции о защите прав человека и основных свобод. Рассмотрение вопроса ограничения активного избирательного права является актуальным в силу тесной взаимосвязи с ограничением пассивного избирательного права (в некоторых постсоветских странах это связь имеет прямой характер). Так, в Постановлении ЕСПЧ по делу «MATHIEU-MOHIN AND CLERFAYT v. BELGIUM» [17] от 2 марта 1987 г. по правовой природе положения, обозначенной в статье 3 Протокола №1 к Конвенции, отмечено, что произошла трансформация от понимания права на проведение свободных выборов к пониманию как «всеобщего избирательного права» и далее уже к субъективному праву - праву избирать и праву баллотироваться. В то же время ЕСПЧ отмечает, что это право не является абсолютным. Это подтверждается и в Постановлении ЕСПЧ по делу Hirst v. United Kingdom [18]. Так, допускается ограничение избирательного права в случае злоупотребления занимаемой публичной должностью, связанные с нарушениями верховенства права и демократических начал. При этому неизбирательное ограничение избирательного права не допускается [19].

В странах постсоветского пространства сформировалась следующая картина. В Республике Узбекистан согласно избирательному законодательству реализовать право «быть избранным» не могут недееспособные или лишенные свободы по приговору суда граждане [20]. В Кыргызской Республики в целом наблюдается схожее положение дел (с дополнением по ограничению пассивного избирательного права в части непогашенной судимости) [21]. В некоторой степени сложилась иная ситуация в Республике Таджикистан. Так, если в Конституционном законе Республики Таджикистан «О выборах Маджлиси Оли Республики Таджикистан» отмечено лишь ограничение пассивного права для недееспособных или лишенных свободы по приговору суда лиц [22], то в Конституционном законе Республики Таджикистан «О выборах Президента Республики Таджикистан» указанное ограничение пассивного избирательного права изложено иным образом с дополнением: «*Граждане, … или осужденные по приговору суда, не имеют права участвовать в выборах …*» [23]. Исходя из вышеуказанного законодательного текста, в

Республике Таджикистан дополнительно указывается, что кандидатами в Президенты не могут быть лица, которые осуждены по приговору суда.

Избирательный кодекс Азербайджанской Республики отдельно обозначил статьи касательно пассивного избирательного права. В указанной статье законодательно четко и ясно обозначен перечень ограничений пассивного избирательного права [24]. Законодатель Азербайджанской Республики решил, что осужденные за тяжкие и особо тяжкие преступления лишаются права быть избранными (подобное нововведение предлагается закрепить законодательно в Республике Казахстан).

В Избирательном кодексе Грузии отмечено, что «правом участвовать в выборах, референдуме и плебисците не обладает гражданин Грузии, который признан судом недееспособным или по приговору суда находится в учреждении содержания под стражей лишения свободы, кроме лиц, совершивших менее тяжкие преступления» [25]. При этом в некоторых случаях есть уточнения по ограничению пассивного избирательного права. В Республике Беларусь, Республике Армения, Туркменистане ограничение пассивного права связано с вопросами дееспособности лица и законного лишения свободы. В Республике Молдова ограничение пассивного права вынесено в отдельную статью, связанную с наказанием в виде лишения свободы и занятия определенных должностей. Однако в вышеуказанной статье не рассматривается вопрос о дееспособности [26]. Исходя из содержания Избирательного кодекса Украины, пассивным избирательным правом пользуются лица, имеющие активное избирательное право, которое связано в первую очередь с вопросами дееспособности. В то же время существуют особенности избирательного процесса в части активного избирательного права. В Латвии и Литве законодатель ввел подобные ограничения, которые рассматривались выше. Как и в Украине, в Литве и Латвии есть свои особенности для кандидатов в депутаты и Президенты. В Эстонии, как в Украине, пассивное избирательное право связано с активным избирательным правом и определенными отличительными признаками.

Исходя из вышеуказанного, во-первых, анализ текста законодательных актов стран постсоветского пространства показал наличие различных подходов в вопросе ограничения пассивного избирательного права, связи активного и пассивного избирательного права; во-вторых, можно сгруппировать опыт стран по шкале от неограничения и до ограничения избирательного права граждан. Конечно, при рассмотрении зарубежного опыта рекомендуется обратить внимание на национальные особенности.

В Республике Казахстан в первоначальной версии конституционного закона о выборах статья 4 была изложена следующим образом: «*В выборах не участвуют граждане, признанные судом недееспособными, а также содержащиеся в местах лишения свободы по приговору суда*» [27]. В 1998 году были внесены изменения и дополнения в статью 4 вышеуказанного закона РК. Так, был дополнен подпункт 4) статьи 4 закона РК, в котором перечислены положения, ограничивающие пассивное избирательное право граждан. Например, ограничение касалось лиц, которые привлекались к определенным видам ответственности в течение года, имеющим судимость и т.д. Поправки 1999 года носили редакционный характер, которые в настоящее время являются неактуальными.

Изменения и дополнения 2004 года существенно изменили ограничения пассивного избирательного права. Так, законодатель решил, что ограничением пассивного избирательного права является только наличие судимости. В свою очередь привлечение к иным видам ответственности стало неактуальным в качестве ограничителя права «быть избранным». В 2005 году внесены незначительные изменения. В 2009 году вернули норму по вопросу коррупции (однако в измененном варианте). Так, пожизненно лишались права «быть избранным» лица, которые когда-либо были осуждены за коррупционные правонарушения и коррупционные преступления. В 2021 году законодательный акт был дополнен положением, который связан с введением выборности акимов определенных административно-территориальных единиц, в 2022 году – в рассматриваемую статью были внесены редакционные изменения. Внесенные изменения и дополнения с 1998 по 2022 годы в статью 4 анализируемого закона РК имели неоднозначный и, по всей видимости, непоследовательный характер.

Согласно порталу legalacts.egov.kz, 15 января 2025 года для публичного обсуждения размещен проект Конституционного закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в Конституционный закон Республики Казахстан «О выборах в Республике Казахстан» *(далее – проект Закона)*. Исходя из анализа текста проекта Закона, предлагаемая формулировка статьи 4 Конституционного закона РК на русском языке является неясной. Более того, текущая редакция статьи 4 Конституционного закона РК имеет дискуссионный характер. Так, в 2023 году Конституционный Суд РК *(далее – КС РК)* в своем Нормативном постановлении отметил, что в мировой практике допускается ограничение права «быть избранным» на национальном уровне [28].

Последующие предложения из указанного выше Нормативного постановления КС РК позволяют неоднозначно их истолковать в части требований к лицам, «*занимающих публичные должности».* Во-первых, это положение допускает расширительно понимание указанной нормы, включая дополнительные требования. Во-вторых, в самом обосновании говорится о лицах, которые уже занимают эти должности. По всей видимости, рекомендуется дополнить словосочетанием *«включая и кандидатов».* Помимо этого, Нормативное постановление КС РК построено на том, что, во-первых, ограничение конституционных прав граждан допустимо, во-вторых, существуют повышенные требования к лицам, наделенным властью, в-третьих, коррупция является угрозой конституционной безопасности, в-четвертых, международные нормы также допускают ограничение избирательных прав граждан.

Одновременно с этим рекомендуется принять во внимание, что, согласно Уголовному Кодексу РК, судимость возникает с момента вступления в силу решения суда и до момента ее снятия (погашения). При этом в рамках презумпции невиновности лицо считается виновным с момента, когда его вина доказана и признана судом. А значит, ограничение в рамках срока нахождения в исправительном учреждении является целесообразным, то есть избирательные права должны быть восстановлены после отбытия меры уголовного наказания, в том числе это относится и к признанию в судебном порядке человека дееспособным. Но, согласно вышеизложенному, таково положение относительно активного избирательного права. В части пассивного избирательного права ограничение выражается в форме запрета, в качестве выражения последствий совершения соответствующего правонарушения. Фактически в отношении одного правонарушения применяется двойная мера уголовного наказания. Как отмечалось выше, по Нудненко Л.А., в данном случае теряется смысл применения меры уголовного наказания.

Заключение

Таким образом, считаем, что мнение Миголатьева А.А. отражает реальность и мнение авторов относительно рекомендаций действующему законодательству: реализация прав человеком должна быть соизмерима с выполнением конституционных обязанностей и недопустима с действиями против национальной и общественной безопасности, прав, интересов, а также жизнедеятельности других людей. В идеале в государстве должно быть сформировано такое положение, при котором конституционные права и свободы, в данном случае, право на свободные выборы относительно возможности принимать участие в управлении государством, не зависели бы от каких-либо посягательств. Но настоящее состояние законодательства и механизма его реализации определяет необходимость введения и применения ограничения в избирательных правах граждан в целях защиты прав основной массы населения и соблюдения правопорядка в стране.

Поэтому, исходя из вышеуказанного, рекомендуется при внесении изменений и дополнений в статью 4 Конституционного закона РК «О выборах в Республике Казахстан», во-первых, учесть международный и зарубежный опыт (например, опыт Российской Федерации, европейских стран и др.). Во-вторых, предлагаемую норму (для кандидатов, вина которых в совершении тяжкого и особо тяжкого преступления признана судом в установленном законом порядке) органу-разработчику рекомендуется изложить в подпункте 2) пункта 4 статьи 4 Конституционного закона РК «О выборах в Республике Казахстан» в соответствии со статьей 50 Уголовного кодекса РК. В-третьих, пересмотреть Нормативное постановление КС РК от 20

сентября 2023 года № 28-НП в части соответствия Конституции РК и соразмерности и целесообразности ограничения конституционного пассивного избирательного права.

Ограничение избирательного права личности в формате навсегда не должно стать препятствием для его реализации. Наличие полных и достоверных сведений об избираемом кандидате, а также совершение действий, скрывающих информацию, которая может повлиять на выбор избирателя, должно оцениваться как обладание им теми качествами, которые не способствуют его нахождению в списке избираемых лиц.

Помимо этого, в рамках предложений, рекомендуется, во-первых, рассмотреть возможность введения определенного срока ограничения избирательного права (в зависимости от категории преступления). Это позволит достичь определенного компромисса между вероятной законодательной новеллой и конституционным правом гражданина. Во-вторых, предлагается рассмотреть возможность восстановления избирательных прав гражданина.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Moeller J. Removal of the Property Qualification for Voting in the United States: Strategy and Suffrage. – 2018 [Электронный ресурс] - URL: www.researchgate.net/publication/327313977_Removal_of_the_Property (дата обращения: 05.01.25)

2 Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года [Электронный ресурс] - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000 (дата обращения: 05.01.25)

3 Комкова, Г.Н. Судимость кандидата на выборную должность: российская практика. Вестник института законодательства РК. – 2018. – № 1 (50). – С. 26–33.

4 Всеобщая декларация прав человека (Принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года) [Электронный ресурс] - URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml (дата обращения: 05.01.25)

5 Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах (Принят резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1966 года) [Электронный ресурс] - URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactecon.shtml (дата обращения: 05.01.25)

6 Закон Республики Казахстан «О ратификации Международного пакта о гражданских и политических правах» от 28 ноября 2005 года № 91. [Электронный ресурс] - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000091 (дата обращения: 05.01.25)

7 Акопов Л.В., Сизько И.А. Ограничение пассивного избирательного права в законодательстве Российской Федерации. Правовой порядок и правовые ценности. – 2024. – №2(3). – С.32-38.

8 Нудненко Л. А. К вопросу о люстрации в законодательстве и практике ее реализации в Российской Федерации. Государственная власть и местное самоуправление. - 2015. - № 9. - С. 41–44.

9 Булуктаев Ю.О., Бокаев С.О. Электоральная демократия в Республике Казахстан. Монография. - Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2011. - 244 с.

10 Дуксин П.А. Конституционные ограничения избирательных прав граждан Рос сийской Федерации, находящихся в местах лишения свободы по приговору суда: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. - Саратов, 2010. - 217 с.

11 Колюшин Е.И. Выборы и избирательное право в зеркале судебных решений. – Москва: Норма, ИНФРА-М, 2010. - 384 с.

12 Гришин Н.В. Институты ограничения пассивного избирательного права в современной России: перспективы оптимизации. Известия Алтайского государственного университета. - 2013. - № 3. - С. 259–262.

13 Таева Н.Е. К вопросу о конституционности норм, ограничивающих пассивное избирательное право граждан, осужденных когда-либо к лишению свободы за совершение тяжких и (или) особо тяжких преступлений. Актуальные проблемы российского права. - 2013. - № 9. - С. 1080–1088.

14 Акчурин А.Р. Ограничение пассивного избирательного права осужденных как механизм противодействия коррупции в избирательном процессе. Конституционное и муниципальное право. - 2016. - № 5.- С. 62–64.

15 Федеральный закон от 12 июня 2002 г. № 67-ФЗ «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации». [Электронный ресурс] - URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_37119/(дата обращения: 05.01.25)

16 Case of Anchugov and Gladkov v. Russia (Applications nos. 11157/04 and 15162/05). [Электронный ресурс] - URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-122260%22]} (дата обращения: 06.02.2025)

17 Case of Mathieu-mohin and Clerfayt v. Belgium (Application no. 9267/81). [Электронный ресурс] - URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57536%22]} (дата обращения: 06.02.2025)

18 Hirst v. the United Kingdom (no. 2) [GC] - 74025/01 Judgment 6.10.2005 [GC]. [Электронный ресурс] - URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22002-3706%22]} (дата обращения: 07.02.2025)

19 Case of Scoppola v. Italy (No. 3) (Application no. 126/05). [Электронный ресурс] - URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-111044%22]} (дата обращения: 10.02.2025)

20 Избирательный кодекс Республики Узбекистан. [Электронный ресурс] - URL: https://lex.uz/ru/docs/4386846 (дата обращения: 04.02.2025)

21 Конституционный закон Кыргызской Республики «О выборах Президента Кыргызской Республики и депутатов Жогорку Кенеша Кыргызской Республики» от 2 июля 2011 года № 68 (В редакции конституционных Законов Кыргызской Республики от 25 ноября 2011 года № 221, 23 апреля 2015 года № 88, 5 июня 2017 года № 96 , 8 августа 2019 года № 116, 30 июня 2020 года № 68, 11 ноября 2020 года № 2, 15 июля 2021 года № 84, 26 августа 2021 года № 103, 18 октября 2022 года № 97, 6 апреля 2023 года № 81) [Электронный ресурс] - URL: https://cbd.minjust.gov.kg/203244/edition/1273870/ru (дата обращения: 04.02.2025)

22 Конституционный закон Республики Таджикистан «О выборах Маджлиси Оли Республики Таджикистан» (в редакции конс.Закона РТ от 15.07.2004г.№44, от 12.05.2007г.№256, от 06.10.2008г.№444,от 01.08.2012г.№896, от 14.03.2014г.№1065, от 26.07.2014г.№1086, от 18.07.2017г.№1452, от 21.02.2018г.№1508, от 19.07.2019г.№1639). [Электронный ресурс] - URL: http://portali-huquqi.tj/publicadliya/view_qonunhoview.php?showdetail=&asosi_id=21214 (дата обращения: 04.02.2025)

23 Конституционный закон Республики Таджикистан «О выборах Президента Республики Таджикистан» (в редакции Закона РТ от 03.09.1999г.№ 384, от 28.12.2005г.№140, от 21.02.2018г.№1507, от 19.07.2019г.№1638). [Электронный ресурс] - URL: http://www.portali-huquqi.tj/publicadliya/view_qonunhoview.php (дата обращения: 04.02.2025)

24 Избирательный кодекс Азербайджанской Республики (утвержден Законом Азербайджанской Республики от 27 мая 2003 года № 461-IIQ) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 06.07.2023 г.) [Электронный ресурс] - URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30420183&pos=6;-106#pos=6;-106 (дата обращения: 04.02.2025)

25 Избирательный кодекс Грузии [Электронный ресурс] - URL: https://www.matsne.gov.ge/ru/document/view/ (дата обращения: 05.02.2025)

26 Избирательный кодекс Республики Молдова от 8 декабря 2022 года № 325 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 26.04.2024 г.) [Электронный ресурс] - URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35292799 (дата обращения: 05.02.2025)

27 Указ Президента Республики Казахстан (имеющий силу Конституционного Закона) «О выборах в Республике Казахстан» от 28 сентября 1995 г. № 2464 [Электронный ресурс] -URL: https://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/Z950002464_/28.09.1995 (дата обращения: 04.02.2025)

28 Нормативное постановление Конституционного Суда Республики Казахстан «О рассмотрении на соответствие Конституции Республики Казахстан подпункта 2) пункта 4 статьи 4 Конституционного закона Республики Казахстан от 28 сентября 1995 года «О выборах в Республике Казахстан» от 20 сентября 2023 года № 28-НП [Электронный ресурс] - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/S2300000028#z14 (дата обращения: 05.01.25)

ҚАЗАҚСТАННЫҢ САЙЛАУ ЗАҢНАМАСЫН ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕСІНЕ

Аңдатпа

Мемлекеттің құқықтық саясатының негізгі қағидаттарының бірі - адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын іске асырудың тиімді тетігін қалыптастыру. Осыған байланысты сайлау заңнамасының кейбір мәселелері, атап айтқанда, азаматтардың сайлау құқықтарына заңнамалық бекітуге және шектеулерді қолдануға қатысты өзектілігін жоғалтпайды. Жұмыстың мақсаты - сайлау құқығындағы шектеулердің дұрыстығын зерттеу және талдау, сондай-ақ осы шектеулердің шектерін анықтау. Құқықтарды қорғауға, соңғыларының қауіпсіздігін қамтамасыз етуге қатысты басқалардың құқықтарын қамтамасыз ету үшін кейбір адамдардың құқықтарын шектеудің орындылығы туралы мәлімдеме өзекті болып отыр. Зерттелетін мәселе бойынша ғалымдардың шектеулерді қолдану мүмкіндігі мен орындылығы, сондай-ақ мұндай тыйымдарға сыни сипаттағы пікірлері қарастырылады. Елдердің халықаралық тәжірибесін талдау белсенді және пассивті құқықты шектеудің әртүрлі тәсілдерін анықтауға мүмкіндік береді, бұл ортақ тарихи тамыры бар елдердегі құқықтық қатынастарды реттеудің әртүрлі әдістерін көрсетеді. Бұдан басқа, «Сайлау туралы» Заңның мазмұны оған енгізілген өзгерістер мен толықтырулармен, оның ішінде оған өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Конституциялық заң жобасына қатысты зерттелді және талданды. Ол қазірдің өзінде жария талқылауға шығарылды. Азаматтардың сайлау құқықтарына шектеулер енгізуге және адам мен азаматтың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға қатысты ұсыныстар берілді.

Негізгі сөздер: сайлау, құқықтар мен бостандықтарды шектеу, пассивті сайлау құқығы, шетелдік тәжірибе, сайлау заңнамасы.

ON THE ISSUE OF IMPROVING THE ELECTORAL LEGISLATION OF KAZAKHSTAN

Annotation

The formation of an effective mechanism for the realisation of human and civil rights and freedoms is one of the basic principles of the State's legal policy. In this regard, some issues of electoral legislation, in particular, regarding the legislative consolidation and application of restrictions on citizens' electoral rights, do not lose their relevance. The purpose of the work is to study and analyze the validity of restrictions on voting rights, as well as to determine the limits of these restrictions. The statement about the expediency of restricting the rights of some persons to ensure the rights of others regarding the protection of rights and ensuring the safety of the latter becomes relevant. The opinions of scientists on the issue under study are

considered in terms of the possibility and expediency of applying restrictions, as well as those critical of such prohibitions. An analysis of the international experience of countries allows us to identify different approaches to the restrictions of active and passive law, indicating different techniques and methods of regulating legal relations in countries with common historical roots. In addition, the content of the Law "On Elections" with its amendments and additions was studied and analyzed, including the draft Constitutional Law on amendments and additions to it, which has already been submitted for public discussion. Recommendations are given regarding the introduction of restrictions on citizens' electoral rights and the protection of human and civil rights and legitimate interests.

Keywords: elections, restrictions on rights and freedoms, passive suffrage, foreign experience, electoral legislation.

REFERENCES

1 Moeller J. Removal of the Property Qualification for Voting in the United States: Strategy and Suffrage. – 2018 Available at: - URL: www.researchgate.net/publication/327313977_Removal_of_the_Property_Qualification_for_ [in English] (accessed: 05.01.25)

2 Konstituciya Respubliki Kazahstan ot 30 avgusta 1995 goda [*The Constitution of the Republic of Kazakhstan*]. Available at: - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_ [in Russian] (accessed: 05.01.25)

3 Komkova, G.N. Sudimost' kandidata na vybornuyu dolzhnost': rossijskaya praktika [*Criminal record of a candidate for an elected position: Russian practice*]. Vestnik instituta zakonodatel'stva RK. 2018. № 1 (50). P. 26–33. [in Russian]

4 Vseobshchaya deklaraciya prav cheloveka (Prinyata rezolyuciej 217 A (III) General'noj Assamblei OON ot 10 dekabrya 1948 goda) [*The Universal Declaration of Human Rights*]. Available at: - URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml [in Russian] (accessed: 05.01.25)

5 Mezhdunarodnyj pakt ob ekonomicheskih, social'nyh i kul'turnyh pravah (Prinyat rezolyuciej 2200 A (XXI) General'noj Assamblei ot 16 dekabrya 1966 goda) [*International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*] Available at: - URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactecon.shtml [in Russian] (accessed: 05.01.25)

6 Zakon Respubliki Kazahstan «O ratifikacii Mezhdunarodnogo pakta o grazhdanskih i politicheskih pravah» ot 28 noyabrya 2005 goda № 91 [*The Law of the Republic of Kazakhstan «On ratification of the International Covenant on Civil and Political Rights»*]. Available at: - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000091_ [in Russian] (accessed: 05.01.25)

7 Akopov L.V., Siz'ko I.A. Ogranichenie passivnogo izbiratel'nogo prava v zakonodatel'stve Rossijskoj Federacii [*Limitation of passive suffrage in the legislation of the Russian Federation*]. Pravovoj porjadok i pravovye cennosti. 2024. №2(3). P.32-38. [in Russian]

8 Nudnenko L. A. K voprosu o ljustracii v zakonodatel'stve i praktike ee realizacii v Rossijskoj Federacii [*On the issue of lustration in the legislation and practice of its implementation in the Russian Federation*]. Gosudarstvennaja vlast' i mestnoe samoupravlenie. 2015. № 9. P.41-44. [in Russian]

9 Buluktaev Ju.O., Bokaev S.O. Jelektoral'naja demokratija v Respublike Kazahstan [*Electoral democracy in the Republic of Kazakhstan*]. Monografija. Almaty: KISI pri Prezidente RK, 2011. 244 p. [in Russian]

10 Duksin P.A. Konstitucionnye ogranichenija izbiratel'nyh prav grazhdan Ros sijskoj Federacii, nahodjashhihsja v mestah lishenija svobody po prigovoru suda [*Constitutional restrictions on the electoral rights of citizens of the Russian Federation imprisoned by a court verdict*]: diss. ... kand. jurid. nauk: 12.00.02. Saratov, 2010. 217 p. [in Russian]

11 Koljushin E.I. Vybory i izbiratel'noe pravo v zerkale sudebnyh reshenij [*Elections and suffrage in the mirror of judicial decisions*]. Moskva: Norma, INFRA. 2010. 384 p. [in Russian]

12 Grishin N.V. Instituty ogranichenija passivnogo izbiratel'nogo prava v sovremennoj Rossii: perspektivy optimizacii [*Institutions of limitation of passive suffrage in modern Russia: optimization prospects*]. Izvestija Altajskogo gosudarstvennogo universiteta. 2013. № 3. P.259–262. [in Russian]

13 Taeva N.E. K voprosu o konstitucionnosti norm, ogranichivajushhih passivnoe izbiratel'noe pravo grazhdan, osuzhdennyh kogda-libo k lisheniju svobody za sovershenie tjazhkih i (ili) osobo tjazhkih prestuplenij [*On the question of the constitutionality of norms restricting the passive suffrage of citizens who have ever been sentenced to imprisonment for committing grave and (or) especially grave crimes*]. Aktual'nye problemy rossijskogo prava. 2013. № 9. P.1080–1088 [in Russian]

14 Akchurin A.R. Ogranichenie passivnogo izbiratel'nogo prava osuzhdennyh kak mehanizm protivodejstvija korrupcii v izbiratel'nom processe [*Restriction of passive suffrage of convicts as a mechanism for countering corruption in the electoral process*]. Konstitucionnoe i municipal'noe pravo. 2016. №5. P. 62–64. [in Russian]

15 Federal'nyj zakon ot 12 ijunja 2002 g. № 67-FZ «Ob osnovnyh garantijah izbiratel'nyh prav i prava na uchastie v referendume grazhdan Rossijskoj Federacii» [*Federal Law «On Basic Guarantees of Electoral Rights and the Right of Citizens of the Russian Federation to Participate in a Referendum»*]. Available at: - URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_37119/ [in Russian] (accessed: 05.01.25)

16 Case of Anchugov and Gladkov v. Russia (Applications nos. 11157/04 and 15162/05). Available at: - URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-122260%22]} [in English] (accessed: 06.02.2025)

17 Case of Mathieu-mohin and Clerfayt v. Belgium (Application no. 9267/81). Available at: - URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57536%22]} [in English] (accessed: 06.02.2025)

18 Hirst v. the United Kingdom (no. 2) [GC] - 74025/01 Judgment 6.10.2005 [GC]. Available at: - URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22002-3706%22]} [in English] (accessed: 07.02.2025)

19 Case of Scoppola v. Italy (No. 3) (Application no. 126/05). Available at: - URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-111044%22]} [in English] (accessed: 10.02.2025)

20 Izbiratel'nyj kodeks Respubliki Uzbekistan [*The Electoral Code of the Republic of Uzbekistan*]. Available at: - URL: https://lex.uz/ru/docs/4386846 [in Russian] (accessed: 04.02.2025)

21 Konstitucionnyj zakon Kyrgyzskoj Respubliki «O vyborah Prezidenta Kyrgyzskoj Respubliki i deputatov Zhogorku Kenesha Kyrgyzskoj Respubliki» ot 2 ijulja 2011 goda № 68 [*The Constitutional Law of the Kyrgyz Republic «On Elections of the President of the Kyrgyz Republic and Deputies of the Jogorku Kenesh of the Kyrgyz Republic»*] (V redakcii konstitucionnyh Zakonov Kyrgyzskoj Respubliki ot 25 nojabrja 2011 goda № 221, 23 aprelja 2015 goda № 88, 5 ijunja 2017 goda № 96 , 8 avgusta 2019 goda № 116, 30 ijunja 2020 goda № 68, 11 nojabrja 2020 goda № 2, 15 ijulja 2021 goda № 84, 26 avgusta 2021 goda № 103, 18 oktjabrja 2022 goda № 97, 6 aprelja 2023 goda № 81). Available at: - URL: https://cbd.minjust.gov.kg/203244/edition/1273870/ru [in Russian] (accessed: 04.02.2025)

22 Konstitucionnyj zakon Respubliki Tadzhikistan «O vyborah Madzhlisi Oli Respubliki Tadzhikistan» [*The Constitutional Law of the Republic of Tajikistan «On Elections of the Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan»*] (v redakcii kons.Zakona RT ot 15.07.2004g.№44, ot 12.05.2007g.№256, ot 06.10.2008g.№444,ot 01.08.2012g.№896, ot 14.03.2014g.№1065, ot 26.07.2014g.№1086, ot 18.07.2017g.№1452, ot 21.02.2018g.№1508, ot 19.07.2019g.№1639). Available at: - URL: http://portali-huquqi.tj/publicadliya/view_qonunhoview.php?showdetail=&asosi_id=21214 [in Russian] (accessed: 04.02.2025)

23 Konstitucionnyj zakon Respubliki Tadzhikistan «O vyborah Prezidenta Respubliki Tadzhikistan» [*The Constitutional Law of the Republic of Tajikistan «On the Election of the President of the Republic of Tajikistan»]* (v redakcii Zakona RT ot 03.09.1999g.№ 384, ot 28.12.2005g.№140, ot 21.02.2018g.№1507, ot 19.07.2019g.№1638). Available at: - URL: http://www.portali-huquqi.tj/publicadliya/view_qonunhoview.php?showdetail=&asosi_id=23 [in Russian] (accessed: 04.02.2025)

24 Izbiratel'nyj kodeks Azerbajdzhanskoj Respubliki [*The Electoral Code of the Republic of Azerbaijan*] (utverzhden Zakonom Azerbajdzhanskoj Respubliki ot 27 maja 2003 goda № 461-IIQ) (s izmenenijami i dopolnenijami po sostojaniju na 06.07.2023 g.). Available at: - URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30420183 [in Russian] (accessed: 04.02.2025)

25 Izbiratel'nyj kodeks Gruzii [*The Electoral Code of Georgia*]. Available at: - URL: https://www.matsne.gov.ge/ru/document/view/1557168 [in Russian] (accessed: 05.02.2025)

26 Izbiratel'nyj kodeks Respubliki Moldova ot 8 dekabrja 2022 goda № 325 [*The Electoral Code of the Republic of Moldova*] (s izmenenijami i dopolnenijami po sostojaniju na 26.04.2024 g.). Available at: - URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35292799 [in Russian] (accessed: 05.02.2025)

27 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan (imejushhij silu Konstitucionnogo Zakona) «O vyborah v Respublike Kazahstan» ot 28 sentjabrja 1995 g. № 2464 [*Decree of the President of the Republic of Kazakhstan (having the force of a Constitutional Law) «On elections in the Republic of Kazakhstan»*]. Available at: -URL: https://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/Z950002464_/28.09.1995 [in Russian] (accessed: 04.02.2025)

28 Normativnoe postanovlenie Konstitucionnogo Suda Respubliki Kazahstan «O rassmotrenii na sootvetstvie Konstitucii Respubliki Kazahstan podpunkta 2) punkta 4 stat'i 4 Konstitucionnogo zakona Respubliki Kazahstan ot 28 sentjabrja 1995 goda «O vyborah v Respublike Kazahstan» ot 20 sentjabrja 2023 goda № 28-NP [*Normative Resolution of the Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan «On the review of Subparagraph 2) of Paragraph 4 of Article 4 of the Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan for compliance with the Constitution of the Republic of Kazakhstan*]. Available at: - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/S2300000028#z14 [in Russian] (accessed: 05.02.2025)

Information about authors:

Didar Tebayev – **corresponding author**, doctor of philosophy in law, acting head of the Department of Analysis of the Efficiency of Legislation, Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan, 010000, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: tebdidar@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0004-0248-8860

Aigul Kurmanova - candidate of legal sciences, associate professor of the Department of Mobile State Training, National Defense University of the Republic of Kazakhstan, 010000, Astana, Republic of Kazakhstan.

E-mail: k.aigul_k@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0450-3671

Информация об авторах:

Дидар Тебаев – **основной автор**, кандидат юридических наук, исполняющий обязанности руководителя отдела анализа эффективности законодательства, Институт законодательства и правовой информации Республики Казахстан, 010000, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: tebdidar@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0004-0248-8860

Айгуль Курманова - кандидат юридических наук, доцент кафедры мобилизационной подготовки государства, Национальный университет обороны Республики Казахстан, 010000, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: k.aigul_k@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0450-3671

Авторлар туралы ақпарат:

Дидар Тебаев – **негізгі автор**, заң ғылымдарының кандидаты, Заңнаманың тиімділігін талдау бөлім басшысының міндетін атқарушы, Қазақстан Республикасы Заңнама құқықтық және ақпарат институты, 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: tebdidar@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0004-0248-8860

Айгуль Курманова - заң ғылымдарының кандидаты, мемлекеттің жұмылдыру дайындығы кафедрасының доценті, Қазақстан Республикасының Ұлттық қорғаныс университеті, 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: k.aigul_k@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0450-3671

МРНТИ 10.79.47 **DOI 10.47649/vau.25.v78.i3.46**
УДК 343.1

А.Н. Ахпанов[1] , А.Л. Хан [2] , М.М. Кулбаева[3]*

[1] Институт законодательства и правовой информации РК, г. Астана, 010000, Республика Казахстан
[2]Академия «Bolashak», г.Караганда, 100000, Республика Казахстан
[3]Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г.Атырау, 060011, Республика Казахстан
*e-mail: kulbai@mail.ru

НАЧАЛО ДОСУДЕБНОГО РАСЛЕДОВАНИЯ В КАЗАХСТАНСКОМ УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРИКЛАДНЫЕ ПРОБЛЕМЫ

Аннотация

В работе поднимаются актуальные вопросы начала досудебного расследования в Республике Казахстан, не разрешенные обновлённым Уголовно-процессуальным кодексом РК 2014 года (далее - УПК РК) и тем самым породившие системные проблемы правоприменения. Цель статьи – провести комплексное исследование проблем начального этапа досудебного расследования в уголовном процессе Республики Казахстан, выявить их теоретико-правовую природу и системные противоречия, обусловленные положениями УПК РК 2014 года, а также обосновать необходимость концептуального переосмысления и совершенствования нормативной базы досудебного производства. Авторы обращались к универсальным и юридическим методам научных исследований, инструментам прикладной аналитики. Достигнутые результаты выражаются в том, что ими рассматриваются не только пробелы, коллизии либо недостаточная эффективность действующих законодательных новелл, но и вносятся предложения по их устранению в рамках стоящих перед данной стадией задач. Авторы полагают, что после внесения последних новелл в уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан вновь изменилось стадийное построение отечественного судопроизводства. Авторы приходят к выводу, что досудебное производство следует рассматривать как целостную стадию, которая включает три ключевых этапа: инициирование досудебного расследования, выполнение процессуальных действий в рамках дознания и предварительного следствия, а также завершение досудебного этапа. Учитывая это, авторы также исследуют возможность разработки системы и дифференциации оснований для начала досудебного расследования, а также внедрение новых механизмов их проверки, принимая во внимание специфические особенности родовой подследственности зафиксированных уголовных нарушений.

Исследование поставленных в научной статье вопросов теоретического и прикладного характера привели авторов статьи к выводу о том, что для разрешения обозначенных в статье проблем необходимо внесение ряда изменений и дополнений в действующую редакцию некоторых норм УПК РК, регламентирующих начальный этап досудебного расследования.

Ключевые слова: начальный этап досудебного расследования, стадия, задачи, подследственность, сроки, процессуальные гарантии, доследственная проверка.

Введение

Проблемы, возникающие с началом досудебного расследования, в силу своего перманентного характера никогда не теряли своей актуальности на всем протяжении становления и развития уголовного процесса, поскольку напрямую связаны с обеспечением прав и законных интересов не только публичной власти, но и каждого отдельного гражданина, чьи права нарушены правонарушением. Именно этим обусловлен непрекращающийся интерес ученых-процессуалистов к теоретическим, законодательным и прикладным проблемам, сопутствующим началу уголовно-процессуальных правоотношений. Следует отметить, что вопрос о стадийности досудебного расследования присущ не только казахстанскому уголовному процессу. В частности, данной тематике посвящены работы ученых-процессуалистов как советского, так и постсоветского пространства, среди которых следует отметить труды Азарова В.А., Бажанова С.В., Гриненко А. В., Головко Л.В., Деришева Ю.В., Калиновского К.Б., Лупинской П.А., Лукашевич В.З., Ларина А.М., Мельниковой Э.Б., Смирнова А.В., Савицкого В.М., Стойко Н.Г., Томина В.Т., Чельцова М.А. и др. Среди казахстанских ученых эти проблемы поднимались Ахпановым А.Н., Когамовым М.Ч., Сулейменовой Г.Ж., Пен С.Г., Толеубековой Б.Х., Хан А.Л. и др. Однако, несмотря на фундаментальность проведенных исследований, многие работы либо относились к российскому уголовному процессу, либо лишь фрагментарно обозначали возникающие проблемы по мере становления и развития отечественного судопроизводства в границах его реформирования и оптимизации действующих процедур.

Такое положение объясняется тем, что ранее российское законодательство, положения которого действовали и на территории Казахстана, предусматривали одностадийное построение досудебного производства (начиная с УПК 1923 года вплоть до принятия УПК 1959 года), полагая, что возбуждение уголовного дела - это не более чем начальный момент уголовного процесса, не имеющий значения самостоятельной стадии [1]. Поэтому в теории уголовного процесса вопрос о процессуальной защите прав и интересов личности на этом этапе расследования даже не обсуждался. Попытки обосновать правовую природу возникающих на начальном этапе правоотношений в юридической среде оценивались негативно. И только с обретением дознанием процессуальных форм предварительного расследования, проверка оснований к возбуждению уголовного дела стала приобретать характер самостоятельной стадии. В науке стала превалировать точка зрения о том, что указанная стадия должна рассматриваться как необходимый барьер, ограждающий свободу и неприкосновенность личности от бесконтрольности в применении мер государственного принуждения. В результате были сформулированы определенные уголовно-процессуальные стереотипы начала досудебного расследования. Подобное положение концептуально сохранялось и в УПК Казахской ССР 1959 г. и УПК РК 1997 г., вплоть до принятия УПК РК 2014 года, после чего начало досудебного расследования стало связываться с официальной регистрацией соответствующего повода либо с проведенным по времени первым следственным действием. При этом был заимствован европейский опыт и опыт некоторых постсоветских государств, пошедших по пути отказа от стадии возбуждения уголовного дела (Эстония, Латвия, Украина, Грузия и др.). Например, в Австрии и ФРГ сбор доказательственной информации путем производства следственных действий предусмотрен непосредственно после получения информации о правонарушении [2]. В США производство по конкретному делу считается начатым с момента получения информации о преступлении и ее регистрации, что является основанием для производства допросов, ареста подозреваемого, опознания и ряда других действий, результаты которых впоследствии могут служить доказательством в суде [3]. Аналогичным образом этот вопрос регламентируется в законодательстве Франции, Нидерландов и многих других европейских стран [4].

Тем самым на постсоветском пространстве в науке уголовного процесса стали превалировать две позиции:

- стадия возбуждения уголовного дела – это обязательный атрибут досудебного расследования [5];
- необходимость в начальной стадии отсутствует, поскольку для начала досудебного расследования достаточно регистрации соответствующего повода о правонарушении [6].

Исходя из указанных положений, авторы поставили перед собой цель: вскрыть несовершенство действующей в Казахстане модели начального этапа досудебного расследования, теоретически обосновать существующее положение в рассматриваемой сфере и, на основе проведенного анализа, представить на рассмотрение юридической общественности собственный взгляд на их разрешение.

Материалы и методы исследования

Рассматривая проблемные вопросы, возникающие на начальном этапе расследования, авторы статьи обращались к общепринятым методам научного познания: структурно-функциональному анализу и синтезу, дедукции и индукции, аналогии закона, компаративному исследованию, перспективному моделированию. В результате ими были обозначены как первостепенные наиболее значимые признаки, определяющие начало досудебного расследования как самостоятельной стадии уголовного процесса, призванной обеспечить соответствующими гарантиями соблюдение прав и свобод вовлеченных в этот процесс субъектов. Указанному процессу способствовали изучение материалов судебной и следственной практики, проработка уголовно-процессуальной литературы, обращение к зарубежному опыту законотворчества. Особое внимание уделено этимологическому, герменевтическому и логическому толкованию правовых норм, регламентирующих начало досудебного расследования, обосновывается причина отказа от официального процессуального акта, запускающего механизм расследования.

Результаты и их обсуждение

В Республике Казахстан, как и в любом другом государстве, особое место занимают правоотношения, обеспечивающие защиту общества, личности и государства от любых уголовно-наказуемых правонарушений (ч.1 ст.8 УПК РК). Если же возникают основания для их возникновения, то государство, в лице своих специально уполномоченных органов, обязано принять меры к установлению преступного характера выявленного деяния и причастности к нему виновного лица. Это первоочередные задачи, требующие своего разрешения на начальном этапе возникновения оснований для применения досудебного расследования как первой и наиболее сложной стадии, основным предназначением которой выступает предварительное расследование, т.е. уяснение вопроса о том, содержит ли рассматриваемое событие признаки уголовного правонарушения и в какой мере к лицу, его совершившему, можно применить конкретную норму уголовного закона. В качестве сопутствующих задач рассматриваются положения о восстановлении нарушенных в результате такого нарушения прав и законных интересов потерпевших и о возможности применения принудительных мер к подозреваемым.

Между тем в отличие от ранее установленных процедур (по УПК Каз.ССР и УПК РК 1997 года досудебное производство состояло из двух стадий: возбуждения уголовного дела и предварительного расследования) [7] действующий закон (УПК РК 2014 года) не содержит обязательного императива о необходимости проверочных действий, подтверждающих наличие признаков уголовного правонарушения, т.к. начало производства связано не с вынесением официального акта, а с процедурой скорее технического характера: регистрацией правонарушения в Едином Реестре уголовных дел или проведённым первым неотложным следственным действием (ч.1 ст.179 УПК РК).

С другой стороны, отказ от обязательности доследственной проверки с целью определения юридического основания для производства досудебного расследования и создания конструкции, препятствующей началу деятельности, не связанной с уголовными правонарушениями, привел и к исчезновению института отказа в возбуждении уголовного дела. И как итог: процедура отказа в начале досудебного расследования регламентирована не в отраслевом законе, а в подзаконном акте: Приказе Генерального прокурора РК за № 89 от 19 сентября 2014 г., устанавливающего Правила приема и регистрации заявлений и сообщений об уголовных правонарушениях, а также ведения Единого реестра досудебных расследований (в соответствии с предписаниями п.14 Приказа, при отсутствии повода к началу досудебного расследования, поступившее заявление с согласия руководителя органа дознания оставляется без рассмотрения и списывается в наряд). Тем самым констатируется отказ от юридического значения принимаемого решения и, следовательно, возможности дальнейшего расследования даже в условиях отсутствия судебной перспективы. Завершается досудебное расследование отчётом для предварительного следствия и протоколом обвинения для дознания, но вопрос итогового решения, завершающего стадию, возложен на прокурора, который и подтверждает выполнение поставленных перед досудебным расследованием задач, предавая обвиняемого суду (гл.38 УПК РК).

Изложенное позволяет констатировать, что в рассматриваемой ситуации речь может идти только о единой структуре досудебного расследования в границах одной, а не двух стадий, поскольку для стадийного разграничения необходимо наличие такого обязательного критерия, как вынесение итогового решения, позволяющего судить о выполнении стоящих перед стадией задач и возможности перехода в следующую стадию либо об отказе в дальнейшем производстве.

Полагаем, что в указанной ситуации следует использовать такой термин, как этапность расследования, например, как это было предусмотрено в российском розыскном процессе: общее расследование (*лат.* — inquisitio generalis), суммарное производство (inquisitio summaria) и специальное расследование (inquisitio specialis) [8],[9].

Применительно к действующему в Республике Казахстан законодательству следует рассматривать:

- начальный этап досудебного расследования,
- этап собирания, проверки и оценки доказательств,
- этап окончания досудебного расследования.

Особенность начального этапа досудебного расследования проявляется в том, что первоначальные сведения о наличии оснований для возникновения уголовно-процессуальных отношений могут быть получены лишь из информации, изложенной в соответствующем поводе (ч.1 ст.180 УПК РК), наличие которого запускает процессуальный механизм публично-правовой деятельности органов уголовного преследования. Если полученные сведения содержат признаки, достаточные для установления статуса пострадавшего, то одновременно с регистрацией выносится постановление о признании потерпевшим (п.1-1 ч.1, ч. 3 ст. 71 УПК РК). Следовательно, можно сказать, что начало судебного разбирательства после официальной регистрации дела указывает на успешное урегулирование возникшего правового конфликта. Для этого не требуется отдельный процессуальный документ, подтверждающий старт дела, что уже было рассмотрено в наших предыдущих статьях [10], [11], [12].

Следует также отметить, что закон, устанавливая императив об обязательности досудебного расследования по всем заявлениям, сообщениям об уголовных правонарушениях (ч. 3 ст. 179 УПК РК), констатирует, что не всякая информация может рассматриваться в качестве законного повода к его началу и автоматически влечь его производство. В УПК РК прописан чёткий критерий, определяющий обязательность наличия в поступившем источнике правовых оснований, достаточных для публичной деятельности органов уголовного преследования (ст.ст. 35, 36; ч.ч. 1,2 ст. 180 УПК РК).

Помимо этого, законодатель очерчивает определенный круг человеческой деятельности, информация о возможных правонарушениях в которой может носить вероятностный, предположительный или субъективный характер, требующий предварительного разбирательства в рамках административного права в целях обеспечения нормальной деятельности в сфере оказания медицинских услуг, а также в сфере частного предпринимательства и сфере гражданского и деликтного права, где возникающие конфликты могут быть разрешены между самими истцами и ответчиками. Для этого УПК РК устанавливает перечень не подлежащей регистрации информации, содержащийся в диспозиции п.п. 1) и 2) ч. 1 ст.179 УПК РК. Тем самым законодатель создает своеобразный барьер, охраняющий возможность обоснованного риска при осуществлении официальной деятельности по охране здоровья человека, при возникновении пограничных ситуаций, когда не достигнут ожидаемый результат и у пострадавшей стороны возникают необоснованные предположения о причинах причиненного ущерба здоровью и его существенном вреде.

В ситуациях, предусмотренных пп. 1) и 2) ч. 1 ст. 179 УПК РК, в регистрационных документах производится соответствующая запись с уведомлением заявителя о перенаправлении его жалобы для разрешения по существу в другую компетентную инстанцию, с одновременным разъяснением его права на разрешение правового спора в порядке гражданского судопроизводства. Например, невыполнение, ненадлежащее выполнение профессиональных обязанностей медицинским или фармацевтическим работником, либо неоказание медицинской помощи больному лицом, обязанным ее оказывать, либо нарушение порядка проведения клинических исследований и применения новых методов и средств профилактики, диагностики, лечения и медицинской реабилитации и т.п. Установление достоверности подобных претензий, в первую очередь, возлагается на соответствующие органы здравоохранения путем проведения ведомственных проверок и принятия других мер, позволяющих дать заключение о противоправности выявленных обстоятельств, с уведомлением об этом правоохранительных органов и одновременной передачей всех материалов.

Между тем отказ от обязательности доследственной проверки с целью определения юридического основания для производства досудебного расследования и создания конструкции, препятствующей началу деятельности, не связанной с уголовными правонарушениями, вынудил законодателя внести дополнения, предусматривающие исключения, позволяющие не только не регистрировать правонарушение, но и отсрочить этот момент в нестандартных ситуациях, когда публичный интерес государства превалирует над интересом частным и нужно провести ряд проверочных действий, способных подтвердить или опровергнуть наличие признаков

правонарушения в полученном источнике информации. Подобные обстоятельства возникают при совершении правонарушений, отнесенных к подследственности:

а) органов национальной безопасности, когда закон допускает отсрочку регистрации повода в ЕРДР (ч. 1 ст. 185 УПК РК) с учётом проведения активных мероприятий, специфики легализации, интерпретации, трансформации материалов оперативно-розыскной и контрразведывательной деятельности;

б) органов внутренних дел – по так называемым общеуголовным правонарушениям важно незамедлительное реагирование на них с тем, чтобы сохранить следы, противодействовать их утрате, уничтожению и раскрыть преступление по «горячим следам»; модель работы: от преступления к лицу;

в) органов службы экономических расследований, антикоррупционной службы (за исключением взяточничества с поличным) – сложность выявления признаков уголовного правонарушения (вероятный объём недостаточной информации); необходимость проактивного физического оперативного прикрытия и сопровождения зон и групп риска; применение упреждающего негласного технического контроля; совершенствование процессуального механизма возвращения преступно приобретенных активов; при относительно небольшом количестве уголовных правонарушений, но с большим материальным ущербом, возможно искушение в достижении непроцессуальных целей (коррупция, рейдерство, заказные дела и т.п.); модель работы: от лица к преступлению.

Между тем вызывает опасения тот факт, что в настоящее время для начала досудебного расследования достаточно заключения любого специалиста, в качестве которых могут выступать частные аудиторы, специалисты правоохранительных органов и другие лица, которые, не обладая специальными научными познаниями, выносят заключения о хищениях. Либо, давая заключения о правильности начисления налогов (не предусмотренных Налоговым кодексом), сотрудники налоговых органов используют вероятностные субъективные умозаключения о возможном ущербе. В результате у бизнеса и граждан фактически отсутствуют действенные механизмы обжалования таких заключений, так как они не предусмотрены законодательством и зачастую становятся известны им после начала досудебного расследования.

С целью исправления ситуации Комитету по законодательству и судебно-правовой реформе Мажилиса Парламента РК (нижняя Палата) предлагается рассмотреть следующий алгоритм:

1. В законодательстве (Предпринимательский, Налоговый кодексы, Закон РК «О государственном аудите») определить статус организаций, имеющих право проводить исследования на предмет финансовых, бухгалтерских или налоговых нарушений с формулированием выводов о наличии их признаков;

2. Решить вопрос о создании реестра таких лиц, с введением требований по их сертификации на предмет Международных стандартов финансовой отчётности и аналогичных требований к самоуправляющейся ассоциации;

3. Определить Министерство финансов РК единым администратором бюджетной программы по оплате услуг аудиторов и иных специалистов по указанным направлениям исследований в уголовном процессе;

4. Выработать механизмы случайного определения «подрядчика» для проведения исследований для правоохранительных органов по их заявкам;

5. Установить возможность обжалования заключений и его механизм;

6. Нормативно закрепить требования к содержанию заключений, прилагаемых к рапорту сотрудника о выявленном уголовном правонарушении, по аналогии с установленными статьёй 117 УПК РК и (или) иными законодательными актами.

Помимо изложенного, в целях исключения незаконного вовлечения в уголовный процесс лиц, целесообразно предусмотреть обязательное ознакомление сторон с заключениями специалистов (только в части актов и заключений экономической направленности, при отсутствии необходимости проведения начального этапа расследования в режиме конфиденциальности) до регистрации в ЕРДР и реализации ими права на досудебное и судебное

обжалование. Подобный механизм сейчас действует по актам налоговых проверок и успешно применяется на практике.

В этой связи в Казахстане обсуждается вопрос о внесении дополнения в ст. 179 УПК РК «Начало досудебного расследования» в части запрета на регистрацию правонарушений до подтверждения по ним сведений об ущербе, о существенном вреде актами проверок, ревизий, аудита и другими актами, до реализации права на досудебное и судебное обжалование в случаях, предусмотренными законодательством.

Не способствует улучшению ситуации и двусмысленное изложение некоторых норм. Положения ст. 122 УПК РК предусматривают возможность требования проведения ревизии и проверки с последующим уведомлением прокурора. В свою очередь, ст. 260 УПК РК закрепляет обязанность органа досудебного расследования согласовывать с прокурором решение о проведении ревизии и проверки. В этой связи целесообразно привести их в соответствие между собой и установить единый порядок принятия такого решения, а также предусмотреть в законах конкретный перечень оснований проведения проверок, ревизий, аудита и определённый круг лиц, уполномоченных на их проведение и инициирование.

Заключение

1. Мы полагаем, что на первоначальном этапе досудебного расследования важно определить правовые связи, основываясь на таких принципах:

- необходимо задать параметры для задержки регистрации соответствующего случая, который запускает досудебное расследование, в зависимости от категории уголовного дела;

- установить основания для официального отказа в регистрации поступившего повода путём вынесения соответствующего постановления (ныне: списание в наряд);

- предусмотреть ответственность прокурора за необоснованную отмену решения следователя (дознавателя) об отказе в регистрации заявления (сообщения) и начале досудебного расследования при отсутствии явных признаков уголовного правонарушения;

2. По схожести с частью 1 статьи 185 УПК РК обсудить возможность введения задержки в регистрации основания для начала досудебного расследования в ЕРДР по делам об экономических уголовных правонарушениях с целью определения достаточности признаков состава преступления;

3. Рекомендовать разработку частной криминалистической методики начала досудебного расследования по конкретным составам экономических, финансовых, налоговых и смежных уголовных правонарушений, отнесенных к подследственности службы экономических расследований и антикоррупционной службы.

А. 1) Необходимо нормативно закрепить срок проверочных действий в ст. 179 УПК РК не только установлением начала, но и моментом их окончания. В частности, предлагается закрепить в ч.1 ст.179 УПК РК положение о том, что прокурор должен уведомляться незамедлительно, а в ч.2 указанной нормы - положение о том, что, получив соответствующее уведомление, прокурор, основываясь на фактических обстоятельствах дела, вправе установить разумный срок, в пределах 3-х суток, необходимый для проведения проверочных действий с последующей регистрацией в Едином реестре досудебных расследований.

Помимо этого, следует внести уточнение в ч.3 указанной нормы дополнением о том, что досудебное расследование обязательно только по зарегистрированным в Едином реестре досудебных расследований заявлениям, сообщениям об уголовных правонарушениях, за исключением дел частного обвинения.

2) Ст. 180 УПК РК изложить в следующей редакции:

«**…** Статья 180. Поводы и основания к началу досудебного расследования…»

При наличии повода к осуществлению досудебного расследования дознаватель, орган дознания, начальник следственного отдела, следователь, прокурор в пределах своей компетенции и порядке, установленном законом, своим постановлением принимают уголовное дело в производство (ч.1 ст.180 УПК РК). Таким образом, значение повода к началу досудебного расследования заключается в том, что он является источником информации, запускающим процессуальный механизм публичной деятельности органов уголовного преследования. При

этом следует отметить дифференцированный подход законодателя к начальному этапу досудебного расследования. С одной стороны, досудебное расследование обязательно по всем заявлениям, сообщениям об уголовных правонарушениях (ч.3 ст.179 УПК РК), но с другой - не всякая информация может рассматриваться в качестве законного повода и автоматически влечь возникновение уголовно-процессуальных правоотношений. Поэтому, помимо самого повода, в законе следует установить четкий критерий, определяющий обязательность наличия в поступившем источнике правовых оснований к началу публичной деятельности органов уголовного преследования:

- отсутствие обстоятельств, исключающих производство по делу (ст.ст.35, 36 УПК РК);

- наличие в поступившей информации таких признаков уголовного правонарушения, как общественная опасность и противоправность, а по делам с известным правонарушителем - и элементы виновности (окончательный вывод о виновности лица и его наказуемости - прерогатива судебных органов), совокупность которых позволяет определить первоначальную квалификацию расследуемого деяния (ч.1 ст.180 УПК РК). Исключение составляет начало досудебного расследования по заявлению (сообщению) о безвестном исчезновении лица, когда деяние квалифицируется по соответствующей статье УК РК лишь в случаях, когда в ходе расследования установлены данные, указывающие на признаки конкретного уголовного правонарушения (ч.2 ст.180 УПК РК).

В этой связи в ч.1 ст.180 следует разграничить поводы и основания к началу досудебного расследования, изложив указанную норму в следующей редакции:

«…1. Поводами к началу досудебного расследования служат:

1) заявление физического лица либо сообщение должностного лица государственного органа или лица, выполняющего управленческие функции в организации, об уголовном правонарушении либо безвестном исчезновении лица;

2) явка с повинной;

3) сообщения в средствах массовой информации;

4) рапорт должностного лица органа уголовного преследования о подготавливаемом, совершаемом или совершенном уголовном правонарушении.

Основанием для начала досудебного расследования служат достаточные данные, указывающие на признаки уголовного правонарушения, при отсутствии обстоятельств, исключающих производство по делу.

При наличии повода и основания к осуществлению досудебного расследования дознаватель, орган дознания, начальник следственного отдела, следователь, прокурор в пределах своей компетенции и порядке, установленном настоящим Кодексом, своим постановлением принимают уголовное дело в производство, за исключением случаев, предусмотренных абзацами вторым и третьим части первой статьи 185 настоящего Кодекса…».

3) Внести дополнения в ст. 185 Обязательность принятия заявления, сообщения или рапорта об уголовном правонарушении.

Абзац 2 ч.1 ст.185 изложить в следующей редакции:

«…При наличии поводов и достаточных оснований для начала досудебного расследования по делам об экстремистских и террористических преступлениях, органы уголовного преследования вправе с согласия прокурора отложить срок регистрации заявления, сообщения или рапорта на срок, определенный прокурором в соответствующем постановлении…».

В абзаце 3 ч.1 ст.185 нужно после слов «при наличии поводов» дополнить словами «и оснований достаточных…»

Часть 2 ст.185 изложить в следующей редакции:

… «При наличии обстоятельств, предусмотренных ст.ст. 35, 36 настоящего Кодекса, орган уголовного преследования в пределах своей компетенции, с согласия прокурора, выносит постановление об отказе в начале досудебного расследования. О принятом решении уведомляются заявитель и (или) его представитель, которые вправе обжаловать постановление в суд в порядке, предусмотренном настоящим Кодексом…».

В. Возможна выработка альтернативного варианта процедуры начала досудебного расследования по аналогии с французской моделью судопроизводства, предусматривающей две досудебные стадии: дознание и возбуждение уголовного преследования [12].

При таком подходе отказ от этапа предварительной проверки замещается проведением дознания, которое начинается с момента поступления информации и служит основанием для начала досудебного расследования и его регистрации в Едином реестре досудебных расследований. Дознание осуществляется по всем правонарушениям, по которым в момент начала следственных действий не было выявлено лица, подлежащего уголовному преследованию, а также по делам, касающимся уголовных проступков и нарушений, где основным наказанием является штраф. Тем самым происходит видовое разграничение дознания на:

- усеченное дознание по делам, по которым предварительное следствие обязательно;
- полное дознание по делам предусмотренной законом подследственности.

Материалы дознания оформляются в форме уголовного дела и осуществляется в бумажном или электронном форматах. Дознание производится в разумные сроки, определяемые прокурором, который в любой момент вправе истребовать материалы уголовного дела и передать его в производство органа предварительного следствия, независимо от установления лица, подлежащего уголовному преследованию.

В случае неустановления лица, подлежащего уголовному преследованию, производство дознания прерывается (приостанавливается). Установление подозреваемого выступает основанием для возобновления производства по делу и вынесения постановления о передаче уголовного дела по подследственности в орган предварительного следствия.

Производство дознания возлагается начальником органа на сотрудника и проводится под процессуальным руководством прокурора. Указания прокурора по производству следственных действий дознавателем являются обязательными. Решения о проведении оперативно-розыскных мероприятий дознаватель принимает самостоятельно, за исключением случаев, требующих получения санкции прокурора.

- В случаях установления подозреваемого материалы уголовного дела по согласованию с прокурором, постановлением дознавателя незамедлительно передаются по подследственности для производства предварительного следствия.

- В случае задержания подозреваемого в протоколе задержания указываются условия, основания, обстоятельства и мотивы задержания, а также пояснения (показания) и ходатайства задержанного.

- Прокурор вправе самостоятельно определить орган предварительного следствия.

Доказательствами при производстве дознания признаются полученные данные, соответствующие фактическим обстоятельствам дела и отвечающие признакам относимости, допустимости, достоверности и достаточности. Допустимость полученных доказательств при производстве ОРМ определяется прокурором в соответствующем постановлении, приобщаемом к уголовному делу.

Преимущества перед действующими процедурами начала досудебного расследования:

- создаются дополнительные гарантии соблюдения прав личности на начальном этапе досудебного расследования;
- определяется субъект, ответственный за быстроту, полноту и допустимость проведения начального этапа расследования (орган дознания, дознаватель), проводящий свою деятельность под контролем (процессуальным руководством) прокурора с одновременным осуществлением им надзорных функций;
- интегрируются процессуальная и оперативно-розыскная виды деятельности в рамках УПК РК и Закона РК «Об оперативно-розыскной деятельности» единым субъектом;
- отсутствуют фиксированные сроки дознания, вводится разумный срок, определяемый прокурором;

- устанавливается официальность начала или отказа в начале досудебного расследования (постановление о принятии дела к производству дознания, постановление об отказе в регистрации и начале досудебного расследования;
- предоставляется право на судебное обжалование в случае несогласия с действиями (бездействиями) и решениями органа уголовного преследования;
- формируется единое уголовное дело, ознакомление с материалами которого позволит стороне защиты (другим заинтересованным участникам) отслеживать ход расследования и, в случае необходимости, вносить соответствующие ходатайства (корректировки).

Подобный подход позволит вернуться к стадийному построению досудебного расследования, предусматривающему две самостоятельные стадии: дознание и предварительное следствие, предусматривающие самостоятельные виды окончания досудебного расследования. Первое оканчивается передачей материалов уголовного дела по подследственности (усеченное дознание), либо составлением обвинительного акта (полное дознание), а второе завершается отчетом об окончании предварительного следствия с последующей передачей прокурору для утверждения и составления обвинительного акта.

Значимость предложенных процедур возрастает с тем, что ныне предложенные концептуальные модели проактивной досудебной процедуры становятся важной темой дискуссии в контексте разработки проекта Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в ряд законодательных актов РК, направленных на оптимизацию Уголовного, Уголовно-процессуального и Уголовно-исполнительного кодексов».

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Вышинский А.Я. Курс уголовного процесса. 2-ое изд., М., 2020. -145 с.

2 Филимонов Б.А. Основы уголовного процесса Германии. 2-ое изд., М., 2022. -54 с.

3 Гуценко К.Ф. Основы уголовного процесса США. 2-ое изд. М., 2020. -145 с.

4 Боботов С.В. Правосудие во Франции. 2-ое изд, М., 2024. -223 с.

5 Валласк Е. В,.Григорьева М. А, Данилова Н. А., Елагина Е. В., Ларинков А. А. Возбуждение уголовного дела: уголовно-процессуальный и криминалистический аспекты : учебное пособие. 2-ое изд. СПб., 2021.-155с.

6 Ахпанов А.Н., Хан А.Л. Преобразование первоначальной стадии уголовного процесса в Республике Казахстан: анализ новелл законодательства. [Электронный ресурс] - URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37944034 (дата обращения 08.01.2025).

7 Сарсенбаев Т.Е., Хан А.Л. Уголовный процесс: Досудебное производство: Учебное пособие [Электронный ресурс] - URL: https://lib.ineu.edu.kz (дата обращения 08.05.2025)

8 Чельцов-Бебутов М.А. Курс советского уголовно-процессуального права. 2-ое изд - СПб., 2017. – 846с.

9 Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. В 2-х томах. 2-ое изд. – СПб., 2019. -1023 с.

10 Ахпанов А.Н. Вопросы первоначального этапа досудебного производства по уголовным делам // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилёва. Научный журнал. Серия «Юридические науки». - 2013. - № 4. – С. 137-145.

11 Ахпанов А.Н., Хан А.Л. Преобразование первоначальной стадии уголовного процесса в РК: анализ новелл законодательства // Современные проблемы криминалистики: Мат-лы международн. круглого стола, посвященного юбилею профессора К.В. Ким - Астана: КазГЮУ, 2015. – С. 11-16.

12 Гриненко А.В. Уголовный процесс: учебник. — 3-е изд., перераб. — М.: Норма, 2020.-557 с.

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕ СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕУДІҢ БАСТАЛУЫ: ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚОЛДАНБАЛЫ МӘСЕЛЕЛЕР

Аңдатпа

Мақалада ҚР 2014 жылғы жаңартылған қылмыстық іс жүргізу кодексімен (бұдан әрі-ҚР ҚІЖК) шешілмеген және сол арқылы құқық қолданудың жүйелі проблемаларын тудырған Қазақстан Республикасында сотқа дейінгі тергеп - тексеруді бастаудың өзекті мәселелері көтеріледі. Мақаланың мақсаты – Қазақстан Республикасының Қылмыстық процесінде сотқа дейінгі тергеудің бастапқы кезеңінің проблемаларына кешенді зерттеу жүргізу, олардың теориялық-құқықтық сипатын және 2014 жылғы ҚР ҚПК ережелеріне негізделген жүйелі қайшылықтарды анықтау, сондай-ақ Сотқа дейінгі іс жүргізудің нормативтік базасын тұжырымдамалық қайта қарау және жетілдіру қажеттілігін негіздеу. Авторлар ғылыми зерттеулердің әмбебап және құқықтық әдістеріне, қолданбалы аналитика құралдарына жүгінді. Қол жеткізілген нәтижелер тек олқылықтарды, қақтығыстарды немесе қолданыстағы заңнамалық жағдаяттар тиімділігінің жеткіліксіздігін қарастырып қана қоймай, оларды қазіргі алда тұрған міндеттер шеңберінде жою бойынша ұсыныстар енгізетіндігімен көрінеді. Бұл ретте, авторлар Қазақстан Республикасының

Қылмыстық-процестік кодексіне соңғы новеллалар енгізілгеннен кейін отандық сот ісін жүргізудің кезеңдік құрылысы қайтадан өзгерді деп пайымдайды. Авторлар сотқа дейінгі іс жүргізуді үш негізгі кезеңді қамтитын тұтас кезең ретінде қарастыру керек деген қорытындыға келеді: сотқа дейінгі тергеуді бастау, анықтау және алдын ала тергеу шеңберінде іс жүргізу әрекеттерін орындау, сондай-ақ Сотқа дейінгі кезеңді аяқтау. Бұл тәсіл Ресейдің қылмыстық практикасында және посткеңестік кеңістіктің кейбір басқа елдерінде үстемдік етуді жалғастыратын қалыптасқан теориялық тұжырымдамалардан ерекшеленеді. Осыны ескере отырып, авторлар сотқа дейінгі тергеуді бастау үшін жүйені әзірлеу және негіздерді саралау мүмкіндігін, сондай-ақ тіркелген қылмыстық бұзушылықтардың жалпы тергелуінің өзіндік ерекшеліктерін ескере отырып, оларды тексерудің жаңа тетіктерін енгізуді зерттейді.

Ғылыми мақалада қойылған теориялық және қолданбалы сипаттағы мәселелерді зерттеу мақала авторларын мақалада көрсетілген мәселелерді шешу үшін сотқа дейінгі тергеудің бастапқы кезеңін реттейтін ҚР ҚІЖК кейбір нормаларының қолданыстағы редакциясына бірқатар өзгерістер мен толықтырулар енгізу қажет деген қорытындыға әкелді.

Негізгі сөздер: сотқа дейінгі тергеудің бастапқы кезеңі, кезеңі, міндеттері, тергелуі, мерзімі, іс жүргізу кепілдіктері, тергеуге дейінгі тексеру.

THE BEGINNING OF A PRE-TRIAL INVESTIGATION IN THE KAZAKH CRIMINAL PROCESS: THEORETICAL AND APPLIED PROBLEMS

Abstract

The paper raises topical issues of the beginning of pre-trial investigation in the Republic of Kazakhstan, which were not resolved by the updated Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan in 2014 (hereinafter referred to as the CPC of the Republic of Kazakhstan) and, thereby, gave rise to systemic problems of law enforcement. The purpose of the article is to conduct a comprehensive study of the problems of the initial stage of pre–trial investigation in the criminal process of the Republic of Kazakhstan, to identify their theoretical and legal nature and systemic contradictions caused by the provisions of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan in 2014, as well as to substantiate the need for a conceptual rethinking and improvement of the regulatory framework of pre-trial proceedings. The authors employed universal and legal methods of scientific research, utilising tools of applied analytics. The achieved results are expressed in the fact that they consider not only gaps, conflicts or insufficient effectiveness of existing legislative innovations, but also make proposals to eliminate them within the framework of the tasks facing this stage. At the same time, the authors believe that the introduction of the latest innovations in the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan has altered the stage structure of domestic legal proceedings once again. The authors conclude that pre-trial proceedings should be considered an integral stage, comprising three key stages: initiation of a pre-trial investigation, implementation of procedural actions within the framework of the inquiry and preliminary investigation, and completion of the pre-trial stage. This approach differs from the established theoretical concepts that continue to dominate Russian criminal practice and in some other post-Soviet countries. Taking this into account, the authors also explore the possibility of developing a system and differentiating the grounds for initiating a pre-trial investigation, as well as introducing new mechanisms for their verification, taking into account the specific features of the generic jurisdiction of the recorded criminal violations.

The study of theoretical and applied issues raised in the scientific article led the authors of the article to the conclusion that, to resolve the problems identified in the article, it is necessary to make many changes and additions to the current version of some norms of the CPC of the Republic of Kazakhstan regulating the initial stage of pre-trial investigation.

Keywords: the initial stage of pre-trial investigation, stage, tasks, investigation, deadlines, procedural guarantees, pre-investigation check.

REFERENCES

1 Vyshinskij A.YA. Kurs ugolovnogo processa *[The course of the criminal process]*. 2-oe izd., M., 2020.-145 p. [In Russian]

2 Filimonov B.A. Osnovy ugolovnogo processa Germanii *[Fundamentals of the German criminal procedure]* 2-oe izd., M., 2022. -54 p. [In Russian]

3 Gucenko K.F. Osnovy ugolovnogo processa SSHA *[Fundamentals of the US criminal procedure]* 2-oe izd. M., 2020.-145 p. [In Russian]

4 Bobotov S.V. Pravosudie vo Francii *[Justice in France]*. 2-oe izd, M., 2024.-223 p. [In Russian]

5 Vallask E.V., Grigor'eva M. A., Danilova N. A., Elagina E. V., Larinkov A. A. Vozbuzhdenie ugolovnogo dela: ugolovno-processual'nyj i kriminalisticheskij aspekty: uchebnoe posobie *[Initiation of a criminal case: criminal procedural and criminalistic aspects: textbook]*. SPb., 2-oe izd. SPb., 2021.-155 p. [In Russian]

6 Ahpanov A.N., Han A.L. Preobrazovanie pervonachal'noj stadii ugolovnogo processa v Respublike Kazahstan: analiz novell zakonodatel'stva *[Transformation of the initial stage of the criminal process in the Republic of Kazakhstan: analysis of new legislation]*. Available at: — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37944034 [In Russian] (accessed: 08.01.2025).

7 Sarsenbaev T.E., Han A.L. Ugolovnyj process: Dosudebnoe proizvodstvo: Uchebnoe posobie *[Criminal proceeding]*. Available at: — URL: https://lib.ineu.edu.kz [In Russian] (accessed: 08.05.2025).

8 CHel'cov-Bebutov M.A. Kurs sovetskogo ugolovno-processual'nogo prava *[The course of the Soviet criminal procedure law]*. 2-oe izd - SPb., 2015. – 846 p. [In Russian]

9 Fojnickij I.YA. Kurs ugolovnogo sudoproizvodstva *[The course of criminal proceedings]* V 2-h tomah. – SPb., 2019. - 1023 p. [In Russian]

10 Ahpanov A.N. Voprosy pervonachal'nogo etapa dosudebnogo proizvodstva po ugolovnym delam *[Issues of the initial stage of pre-trial proceedings in criminal cases]* // Vestnik Evrazijskogo nacional'nogo universiteta imeni L.N. Gumilyova. Nauchnyj zhurnal. Seriya «YUridicheskie nauki». - 2013. - № 4. – P. 137-145. [In Russian]

11 Ahpanov A.N., Han A.L. Preobrazovanie pervonachal'noj stadii ugolovnogo processa v RK: analiz novell zakonodatel'stva *[Transformation of the initial stage of the criminal process in the Republic of Kazakhstan: analysis of legislative innovations]*// Sovremennye problemy kriminalistiki: Mat-ly mezhdunarodn. kruglogo stola, posvyashchennogo yubileyu professora K.V. Kim - Astana: KazGYUU, 2015. – P. 11-16. [In Russian]

12 Grinenko A.V. Ugolovnyj process: uchebnik *[Criminal procedure: textbook]* — 3-e izd., pererab. — M.: Norma, 2020.-557 p. [In Russian]

Information about the authors:

Arstan Akhpanov - Chief research fellow of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan, Doctor of jurisprudence, Professor, honored worker of the Ministry of Internal Affairs of RK, 010000, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: ahpanov_a@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3256-8875

Alexander Khan - Professor of the Department legal disciplines of the Academy «Bolashak», Candidate of jurisprudence, Associate professor, 100000, Karaganda, Republic of Kazakhstan

E-mail: kaforp@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0003-4422-927X

Maiya Kulbaeva - **corresponding author**, Acting Associate Professor of the Department of Criminal Law Disciplines of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, PhD, 060011, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: kulbai@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6042-6551

Информация об авторах:

Арстан Ахпанов - главный научный сотрудник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан, доктор юридических наук, профессор, заслуженный работник МВД РК, 010000, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: ahpanov_a@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3256-8875

Александр Хан - профессор кафедры юридических дисциплин Академии «Bolashak», кандидат юридических наук, доцент, 100000, г. Караганда, Республика Казахстан

E-mail: kaforp@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0003-4422-927X

Майя Кулбаева - **основной автор**, доктор PhD, и.о.ассоциированного профессора кафедры уголовно-правовых дисциплин Атырауского университета имени Х.Досмухамедова, г. 060011, г. Атырау, Казахстан

E-mail: kulbai@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6042-6551

Авторлар туралы ақпарат:

Арстан Ахпанов - Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат Институтының бас ғылыми қызметкері, заң ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ІІМ еңбек сіңірген қызметкері, 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: ahpanov_a@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3256-8875

Александр Хан - "Bolashak" Академиясының заң пәндері кафедрасының профессоры, заң ғылымдарының кандидаты, доцент, 100000, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: kaforp@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0003-4422-927X

Майя Құлбаева - **негізгі автор,** PhD докторы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының қауымдастырылған профессорының м. а., 060011, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: kulbai@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6042-6551

ТРЕБОВАНИЯ К НАУЧНЫМ СТАТЬЯМ, ПУБЛИКУЕМЫМ В НАУЧНОМ ЖУРНАЛЕ «ВЕСТНИК АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ Х.ДОСМУХАМЕДОВА»

***УДК, МРНТИ**

***Ф.И.О. автора(-ов), ORCID iD** *Инициалы и фамилия авторов (первый автор текста, затем соавторы и научные руководители)*;

***Место работы автора(-ов)** *Наименование учреждения, город, индекс, страна, ORCID;*

***Электронная почта (обязательно);**

***Название статьи** *должно быть максимально кратким, информативным, без сокращений;*

Аннотация *(не менее 150 слов) *на 3-х языках (казахский, русский, английский). Содержание: Что сделано. Что обнаружено. Чем важны результаты, область применения.*

***Ключевые слова** *на 3-х языках – 5-7 ключевых слов и словосочетания*

Полный текст статьи (Введение, основная часть IMRAD и заключение)

Список литературы должен быть оформлен согласно ГОСТ 7.1-2003, ГОСТ Р. 7.0.100–2018

***Сведения об авторе(-ах) на трех языках**. Пишется в строчку на английском, русском и казахском языках, ФИО, ученая степень, звание (при наличии), должность, название принадлежности к кафедре/ департаменту, а также организации /учреждения, должно быть полным, без сокращений, название страны, адреса всех авторов публикаций, в том числе с указанием основного автора в каждой статье, E-mail, ORCID (каждого автора)

Все статьи проходят процедуру ***двойного слепого рецензирования***

Вестник Атырауского университета имени Х.Досмухамедова

Отв. за выпуск, редактор **Г. Кайргалиева**
Технический редактор, компьютерная верстка **С. Батырғалиева**

Подписано в печать 20.03.2025
Формат 60x84/8
Усл.-печ. л. 25,75
Тираж 300 экз.
Заказ 1
Цена договорная

Издательство Атырауского университета имени Х.Досмухамедова

060011, г. Атырау, пр. Студенческий, 1
Отпечатано в типографии университета

ISSN 2077-0197 (Print)
ISSN 2790-332X (Online)

